Ἐπετηρὶς

Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν

Ἔτος Β΄

Ἀθῆναι 1925

ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΙΣ ΤΟ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΓΑΜΟΥ ΠΑΡΑ ΤΟΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ὡς καὶ περὶ τόσων ἄλλων κεφαλαίων τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν, οὕτω καὶ περὶ τοῦ ἀναφερομένου εἰς τὸν γάμον, οὐδεμία γενικὴ μελέτη ἔχει γραφῆ· καὶ τὸ πρᾶγμα εἶναι εὐνόητον, διότι μέχρι σήμερον δὲν ἔχει συλλεγῆ καὶ ἐπιστημονικῶς καταταχθῆ τὸ σχετικὸν ὑλικόν. Ἵνα τις ὄντως ἐξαντλήσῃ τὴν περὶ τοῦ Βυζαντινοῦ γάμου ὡς κοσμικῆς τελετῆς πραγματείαν, ἀνάγκη εἶναι νὰ συλλέξῃ τὸ ὑλικόν του καὶ κατατάξῃ αὐτὸ κατὰ αἰῶνας, εἰ δυνατὸν δέ, καὶ κατὰ τόπους, διότι φυσικὸν εἶναι νὰ δεχθῶμεν ὅτι πάντα τὰ γαμήλια ἔθιμα δὲν ἔμειναν ἀμετάβλητα κατὰ τὴν πάροδον τῶν αἰώνων τῆς Βυζαντινῆς περιόδου, οὐδ' ἦσαν τὰ αὐτὰ κατὰ τόπους, τοῦθ' ὅπερ περιτράνως μαρτυροῦσι τὰ σήμερον ἐθιζόμενα.

Καὶ ὅσον μὲν ἀφορᾷ εἰς τὴν χρονολογικὴν κατάταξιν τοῦ ὑλικοῦ, τὸ πρᾶγμα δὲν θὰ εἶναι δύσκολον, ἂν ἡ συλλογὴ γίνῃ συστηματικῶς καὶ εἰς εὐρεῖαν κλίμακα, ἡ κατὰ τόπους ὅμως ἐξέτασις ἐλάχιστα, πιστεύω, θὰ προσφέρῃ, διότι οἱ παρέχοντες τὰς σχετικὰς πληροφορίας συγγραφεῖς πολλάκις ἐκ παρέργου καὶ ὅλως γενικῶς ὁμιλοῦσιν ἐν τοῖς ἔργοις των, μὴ πολυπραγμονοῦντες περὶ τῶν τοπικῶν ἐθίμων. Δι' αὐτὸ μετ' ἰδιαιτέρας ὅλως προσοχῆς πρέπει νὰ σημειώνῃ καὶ χρησιμοποιῇ ὁ ἐρευνητὴς τὰ χωρία ἐκεῖνα, ἐν οἷς περὶ τοπικῶν γαμηλίων ἐθίμων γίνεται μνεία.

Ὡμίλησα ἀνωτέρω περὶ τῶν πληροφοριῶν τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων τῶν εἰς τοὺς γάμους ἀναφερομένων. Αὗται εἰς δύο δύνανται νὰ διαιρεθῶσι κατηγορίας, εἰς τὰς ἀναφερομένας πρῶτον εἰς τοὺς λαϊκοὺς γάμους καὶ δεύτερον εἰς τοὺς βασιλικοὺς καὶ πριγκιπικούς. Καὶ περὶ μὲν τῶν βασιλικῶν γάμων ἱκανά πως ἔχουσι γραφῆ ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἱστορικῶν καὶ καὶ χρονογράφων καὶ ὑπὸ νεωτέρων ἐρευνητῶν, [1]) περὶ τῶν λαϊκῶν ὅμως ἐλάχιστα.

Αἱ πηγαὶ ἐν τούτοις καὶ ἐνταῦθα δὲν σπανίζουσιν. Ἡ μελέτη τῶν

---

[1]) Ἐπειδὴ τὸ δεύτερον κεφάλαιον τῆς παρούσης διατριβῆς τὸ περὶ βασιλικῶν καὶ πριγκιπικῶν γάμων πραγματευόμενον, ὅπερ, ἐλλείψει χώρου, θὰ δημοσιευθῇ εἰς τὸν προσεχῆ τόμον τῆς Ἐπετηρίδος.

παπύρων, τῶν ἔργων τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας καὶ μάλιστα τοῦ Γ'.καὶ Δ' μ. Χ. αἰῶνος, εἶτα τῶν ἱστορικῶν καὶ χρονογράφων, τῶν διαφόρων συναξαρίων, τῶν σατυρικῶν ἔργων, τῶν μαγικῶν βιβλίων, τῶν ποιημάτων, τῶν ὀνειροκριτικῶν βιβλίων, τῶν ἐγγράφων (διαθηκῶν—προικοσυμφώνων κ. τ. τ.) τῶν συλλογῶν τῶν ἐπιστολῶν, τῶν συλλογῶν τῶν νόμων, τῶν νομοκανόνων καὶ τῶν μεσαιωνικῶν μυθιστορημάτων, ἵνα γενικῶς ὁμιλήσωμεν, θὰ παράσχῃ πολύτιμον ὑλικόν.

Ἀνωτέρω ἀνέφερα τὰ μυθιστορήματα. Ταῦτα εἶναι πηγή, ἣν πρέπει τις μετὰ πολλῆς προσοχῆς νὰ λαμβάνῃ ὑπ' ὄψιν. Ναὶ μὲν ἀποβλέπουσι πολλάκις οἱ συγγραφεῖς των εἰς τὴν σύγχρονον αὐτῶν ἐποχὴν καὶ παρενείρουσιν εἰς αὐτὰ σύγχρονα ἤθη καὶ ἔθιμα, πολλάκις ὅμως παρασυρόμενοι καὶ ὑπὸ τῶν ἀρχαιοτέρων προτύπων, τὰ ὁποῖα ἀκολουθοῦσι, καὶ ὑπὸ τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν ὑποτίθεται ἐξελισσόμενον τὸ δρᾶμα, παρεμβάλλουσιν εἰς τὴν περιγραφήν των καὶ πολλὰ ἀρχαῖα ἔθιμα, τὰ ὁποῖα διακριτέα.

Τὴν ἔλλειψιν μ' ὅλα ταῦτα πολλῶν πληροφοριῶν περὶ τοῦ γάμου κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἔρχεται ν' ἀναπληρώσῃ σπουδαιότατον βοήθημα, τοῦ ὁποίου πρέπει πολλάκις ὁ ἐρευνητὴς νὰ κάμνῃ χρῆσιν, ὁ σημερινὸς ἡμῶν δῆλον ὅτι βίος καὶ τὰ κατὰ τόπους νῦν κατὰ τοὺς γάμους ἐθιζόμενα.

Ἂν λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν τὴν ἐν πολλοῖς συντηρητικότητα τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῶν μετὰ τὴν ἅλωσιν προγόνων ἡμῶν, τότε θὰ εἶναι διατεθειμένος, κατ' ἀρχήν, νὰ δεχθῇ ὅτι πολλὰ τῶν νῦν κατὰ τοὺς γάμους ἐθίμων θὰ ἦσαν καὶ Βυζαντινά. Τὸ γενικῶς οὕτως ἐνταῦθα λεγόμενον γίνεται ἔτι μᾶλλον πιθανόν, ἂν τὰ σήμερον ἐπικρατοῦντα γαμήλια ἔθιμα μαρτυροῦνται καὶ ὡς ἀρχαῖα.

Πῶς π. χ. νὰ μὴ καταλέξωμεν εἰς τὰ γνήσια γαμήλια Βυζαντινὰ ἔθιμα τὴν ἀγωγὴν τῆς νύμφης ἐφ' ἁμάξης ὑπὸ βοῶν συρομένης, ἣν ἐν τῷ μυθιστορήματί του, τοῖς Αἰθιοπικοῖς, ἀναφέρει ὁ Ἡλιόδωρος, [1]) ἀφ' οὗ οὐ μόνον ἐν ταῖς ἀρχαίαις Ἀθήναις καὶ ἀλλαχοῦ, [2]) ἀλλὰ καὶ σήμερον ἔτι ἐν Σαράντα Ἐκκλησίαις τῆς Θρᾴκης καὶ Καρυαῖς τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας οὕτως ἄγεται ἡ νύμφη; [3]) Ἢ πῶς νὰ δεχθῶμεν ὅτι δὲν συνειθίζετο

[1]) *Ἡλιοδώρου*, Αἰθιοπικὰ Ι' 41.

[2]) *Χ. Βουλοδήμου*, Δοκίμιον περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων 2.42.

[3]) *Κ. Χατζοπούλου*, Ἡ ἐπαρχία Σαράντα Ἐκκλησιῶν ἐν Θρᾳκικῇ Ἐπετηρίδι 1.194. Κατὰ τὸν *G. Ferrario*, Il costume antico e moderno τόμ. 1 μέρ. Β' σ. 545 ἐπὶ τῶν χρόνων του εἰς τὰ χωρία ἡ νύμφη ὡδηγεῖτο εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ νυμφίου ἐφ' ἁμάξης ὑπὸ βοῶν συρομένης.

κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἡ κλοπὴ τοῦ ζυγοῦ τῆς ἁμάξης, δι' ἧς θ' ἀπήγετο ἡ νύμφη, ἀφ' οὗ τὸ ἔθιμον αὐτό, ἀρχαῖον ὄν, εἶναι ἔτι καὶ νῦν ἐν χρήσει; [1]) ἢ ὅτι ἡ λύσις τῆς παρθενικῆς ζώνης ἦτό τι ἄγνωστον, ἀφ' οὗ καὶ ἀρχαῖον εἶναι τὸ ἔθιμον καὶ σήμερον ἔτι ἐπιχωριάζει ἐν Ζωπανίῳ τοῦ Σισανίου, ἔνθα κατὰ τὴν πρώτην νύκτα τοῦ γάμου ἡ νεόνυμφος λύουσα ἀποθέτει ἐπὶ τῆς συζυγικῆς κλίνης, ἣν κατάσαρκα φορεῖ λεπτὴν ζώνην;

Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἀπὸ τοῦ Ι' μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ὁ νυμφικὸς θάλαμος, ὁ *παστός*, θὰ ἐστολίζετο ὅπως καὶ κατὰ τὸν Δ' καὶ Ι', [2]) ἀφ' οὗ καὶ σήμερον οὕτω κοσμεῖται.

Σήμερον ἐν Σαράντα Ἐκκλησίαις καὶ Μακεδονίᾳ, ὅταν ἀπὸ μακρινῆς ἀποστάσεως ἐκκινῇ ἡ συνοδεία τῆς νύμφης, ἵνα ὑπάγῃ εἰς τὸ χωρίον τοῦ γαμβροῦ, σπεύδουσι δρομεῖς καὶ προαναγγέλλουσι τὴν ἐκκίνησιν ἢ τὴν μέλλουσαν ἄφιξιν. [3]) Οὗτοι ἐν Βογατσικῷ τῆς Μακεδονίας καὶ Καλαβρύτοις καλοῦνται *σχαριάτες* καὶ ἐν Καλαβρύτοις πάλιν *σ(υ)χαρικιάριδες*. [4]) Πῶς, κατόπιν τούτου, νὰ μὴ δεχθῇ τις ὅτι τὸ ἔθιμον θὰ ἦτο κοινὸν καὶ εἰς τοὺς λαϊκοὺς Βυζαντινοὺς γάμους, ἀφ' οὗ τὸ εὑρίσκομεν μνημονευόμενον κατὰ τοὺς βασιλικούς, ἐν οἷς οἱ τοιοῦτοι ἀγγελιαφόροι καλοῦνται *συγχαριάριοι*;

Ἀλλὰ καὶ λέξεις γαμήλιοι σήμερον σῳζόμεναι καὶ ἀρχαῖαι ἢ ἀρχαιότροποι οὖσαι πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἦσαν ἐν χρήσει καὶ κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους μετὰ καὶ τῶν ἀντιστοίχων ἐθίμων. Ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος, φέρ' εἰπεῖν, καλεῖ *νυμφοστόλους* τὰς γυναῖκας τὰς στολιζούσας τὴν νύμφην, [5]) ὁ αὐτὸς ἐπ' ἴσης *νυμφοστόλον* ὀνομάζει τὸν πατέρα τοῦ γαμβροῦ, [6]) ὁ δὲ Πανάρετος ἐν τῷ Χρονικῷ του *νυμφοστόλον* τὸν συνοδεύοντα τὴν νύμφην μεταβαίνουσαν πρὸς τὸν μέλλοντα σύζυγον. [7]) Πῶς νὰ μὴ δεχθῇ τις ὅτι

[1]) *Κ. Χατζοπούλου*, Ἔνθ' ἀν. καὶ *Μ. Δουλουδοπούλου*, Ἀνέκδοτος συλλογὴ ἠθῶν, ἐθίμων κ.λ π. 184—5.

[2]) Κατὰ τὰς μαρτυρίας *Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου* καὶ *Κωνσταντίνου* τοῦ *Πορφυρογεννήτου*, περὶ ὧν κατωτέρω.

[3]) Ἐν Βογατσικῷ τῆς Μακεδονίας καὶ Καλαβρύτοις τῆς Πελοποννήσου ἀντιστρόφως ἀναγγέλλουσιν εἰς τὴν οἰκίαν τῆς νύμφης τὴν μέλλουσαν ἔλευσιν τοῦ γαμβροῦ.

[4]) Ἐν τῇ περιοχῇ Καλαβρύτων *σ(υ)χαρικιάριδες* καλοῦνται καὶ οἱ εἰς τὴν οἰκίαν τῆς νύμφης ἀναγγέλλοντες τὴν μέλλουσαν ἄφιξιν τῆς συνοδείας τοῦ γαμβροῦ. Ἐν Σαράντα Ἐκκλησίαις οἱ συχαρικιάριδες καλοῦνται *ἀποκρισιάριδες* καὶ ἐν Κρήτῃ *μαντατοφόροι*. Ἐννοεῖται ὅτι οἱ ἀγγελιαφόροι οὗτοι πάντοτε ἀμείβονται.

[5]) Κατὰ τὸν *Θ. Πρόδρομον*, Ἀμάραντος ἢ γέροντος ἔρωτες (Notices et extraits des manuscrits 8 2.120) ὁ γέρων νυμφίος περιειργάζετο τὸ πρόσωπον τῆς νύμφης καὶ «ὡς οὐ καλῶς ἡ ὀφρὺς βαφείη ταῖς νυμφοστόλοις ἐλοιδορεῖτο».

[6]) Ὅρα *Migne*, PG. 133 1350. 1351.

[7]) *Tafel*, Eustathii. Opuscula σ. 366.

ταῦτα οὕτω δημωδῶς κατὰ τὸν μεσαίωνα ἐλέγοντο, ἀφ' οὗ παρ' ἀρχαίοις γνωστὰ εἶναι τὰ *νυμφοστολέω, νυμφοστολία, νυμφοστολίζω*, ἐν τοῖς μεσαιωνικοῖς δ' ἐγγράφοις συχνὰ ἀναφέρεται τὸ *νυμφοστολεῖν* καὶ ὁ *νυμφοστολισμός*, νῦν δ' ἐν Κύθνῳ *νυφοστόλοι* καλοῦνται αἱ βοηθοῦσαι τὴν νύμφην νὰ ράψῃ τὰ νυμφικά της φορέματα, ἐν Ἰκαρίᾳ δὲ καὶ Πόντῳ *νυμφοστόλος* λέγεται ἡ γαμήλιος πομπή, ἥτις καὶ *γαμοστόλος* ἐν Πόντῳ καλεῖται; Οὐδὲ ἀμφιβάλλομεν ὅτι ὁ γαμήλιος θάλαμος θὰ ἐλέγετο κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους οὐ μόνον *παστός*, ἀλλὰ καὶ *νυμφεῖος*, τοὐλάχιστον κατὰ τόπους, ἀφ' οὗ οὕτω καὶ ἐν Πόντῳ νῦν λέγεται.

Οὕτω προχωροῦντες, ἀλλὰ μετὰ μεγάλης προσοχῆς καὶ ἐφεκτικότητος, θὰ δυνηθῶμεν νὰ πιστοποιήσωμεν τὴν συνήθειαν τῶν γαμηλίων λουτρῶν κατὰ τὸν μεσαίωνα, ἐν πολλῇ μὲν χρήσει σήμερον ὄντων, μόλις ὅμως κατὰ τοὺς βασιλικοὺς γάμους ἀναφερομένων, καὶ ἄλλων δὲ συνηθειῶν, αἵτινες εἰκάζομεν ὅτι θὰ ὑπῆρχον, περὶ ὧν ὅμως σχετικὰς μνείας δὲν ἔχομεν. Καὶ ἀγνοοῦμεν ἀκόμη ἐκ τῶν ἐθίμων τοῦ Βυζαντινοῦ γάμου τόσον πολλά! Πῶς λ. χ. ἐγίνοντο αἱ προσκλήσεις εἰς γάμον κατὰ τὴν Βυζαντινὴν περίοδον, τίνες τελεταὶ συνώδευον τὴν κατασκευὴν τῶν γαμηλίων στεφάνων, τίνα ᾄσματα ἔψαλλον οἱ τὸ ὀψίκιον τοῦ γάμου ἀποτελοῦντες, ὅταν συνώδευον τοὺς μελλονύμφους ἐκ τῆς οἰκίας των εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ ἐκεῖθεν, μετὰ τὴν τέλεσιν τοῦ στεφανώματος, οἴκαδε, πῶς οἱ πενθεροὶ ὑπεδέχοντο τὴν τὸ πρῶτον εἰς τὸν οἶκον τοῦ γαμβροῦ εἰσερχομένην νύμφην καὶ τίνες συμβολικαὶ πράξεις ἐπηκολούθουν, τίνα ᾄσματα ἐψάλλοντο, ὅταν ἐχόρευον οἱ νεόνυμφοι, πάντα ταῦτα καὶ πλεῖστα ἄλλα εἶναι ζητήματα, τὰ ὁποῖα αἱ ὑπ' ὄψιν ἡμῶν πηγαὶ ἀφίνουσιν ἀσυζήτητα.

Ἡ ἡμετέρα μελέτη ἐξετάζουσα τὸν Βυζαντινὸν γάμον ὡς κοσμικὴν τελετήν, ἐπὶ τῇ βάσει ὑλικοῦ κατὰ τὸ πλεῖστον ὑφ' ἡμῶν συλλεγέντος, εἶναι λαογραφική, δι' ὃ ἐκεῖνα μόνον τὰ σημεῖα θὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν, ὅσα συντελοῦσιν εἰς διαφώτισιν τοῦ θέματος ἀπὸ τοιαύτης ἀπόψεως, δὲν θ' ἀποφύγῃ ὅμως νὰ χρησιμοποιήσῃ τὸ ἐκκλησιαστικὸν καὶ νομικὸν μέρος, τόσον ὅμως μόνον, ὅσον θὰ εἶναι ἀνάγκη, ἵνα δι' αὐτῶν διασαφηθῇ καὶ συμπληρωθῇ τὸ λαογραφικὸν καὶ ἀποτελεσθῇ οὕτως ἑνιαία μελέτη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Ο ΛΑΪΚΟΣ ΓΑΜΟΣ

Ὁ βίος τῆς Βυζαντινῆς κόρης γνωρίζομεν ὅτι ἦτο πολὺ περιωρισμένος· ἓν τῶν κυρίων αὐτῆς προσόντων ἐθεωρεῖτο τὸ νὰ μὴ τὴν ἔχῃ ἴδει ὁ ἥλιος καὶ προχωρήσασαν εἰς τὴν ἡλικίαν· ἀρκετὰ μάλιστα χαρακτηριστικαὶ τῆς θαλαμεύσεως αὐτῆς εἶναι καί τινες ἐτυμολογίαι Βυζαντινῶν, καθ' ἃς ἡ κόρη τοῦ ὀφθαλμοῦ καλεῖται οὕτως ὡς περιοριζομένη καὶ φυλαττομένη ἐντὸς τῶν βλεφάρων ὡς ἐντὸς τοῦ θαλάμου ἡ κόρη τῆς οἰκογενείας, καὶ αἱ νύμφαι καλοῦνται οὕτως ἐκ τοῦ *νέον φαίνεσθαι*! «Καὶ αὗται γὰρ τὸ πρὶν θαλαμευόμεναι νέον φαίνονται ὅτε τὸ τῆς ἡλικίας ἄνθος αὐταῖς ἀπανθεῖ» κατὰ τὸν Θεσσαλονίκης Εὐστάθιον [1].

Περὶ τούτου, καὶ ἄλλοθεν γνωστοῦ, σαφέστατα ὁμιλεῖ καὶ ὁ Χρυσόστομος λέγων τὰ ἑξῆς ἐν τῷ εἰς Μάξιμον ἐγκωμίῳ του· «Τὸν ἅπαντα θαλαμευομένη ἡ κόρη χρόνον, μηδέποτε τὸν νυμφίον ἑωρακυῖα ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας οὕτω ποθεῖ καὶ στέργει ὡς σῶμα οἰκεῖον» καὶ πάλιν «ἀνθρώπῳ μηδέποτε ὀφθέντι μηδὲ γνωσθέντι καὶ τὴν θυγατέρα τὴν ἑαυτῶν καὶ προῖκα χρημάτων πολλῶν ἐγχειρίζομεν». [2]) Ὑπὸ τοιούτους ὅρους πᾶς τις κατανοεῖ ὅτι εἰς τὴν ἄπειρον Βυζαντινὴν δὲν ἐδίδετο ἐλευθερία ἐκλογῆς τοῦ μέλλοντος συζύγου. Καὶ δὲν ἀρνούμεθα μὲν ὅτι ἡ νέα μεταβαίνουσα εἰς θρησκευτικὰς πανηγύρεις καὶ γυναικείας συγκεντρώσεις, εἰς λουτρὰ ἢ γάμους εὕρισκεν εὐκαιρίαν νὰ ἴδῃ καὶ ἀγαπήσῃ τὸν μέλλοντα σύζυγόν της, ὅστις ἐκώμαζε μετὰ τῶν φίλων πρὸς τῆς ἐρωμένης τὴν οἰκίαν [3]) ἤ, κατὰ τὸν Ἀχιλλέα Τάτιον, [4]) ἔκαμνεν «ἔξωθεν ἀκροβολισμοὺς» ἤ, κατὰ τὸν Θ. Πρόδρομον, *συχνογυρίσματα*, [5]) καὶ ἄφινε τὸν ἔρωτά του νὰ ἐκδηλωθῇ εἰς στίχους οἷοι οἱ ἑπόμενοι·

---

[1]) 1384.37.

[2]) *Migne*, PG. 51.230.

[3]) *Foerster*, Zwei neue Reden des Choricius Rh. M. 49.495.

[4]) *Ἀχιλλέως Τατίου*, Τῶν κατὰ Λευκίππην καὶ Κλειτοφῶντα λόγοι ὀκτὼ Α' 9.

[5]) *Καὶ τί μὲ παρωδήγησες τὴν ἀπωρφανισμένην*
μὲ τὰ συχνογυρίσματα καὶ μὲ τὰς κομπωσίας;
λέγει πρὸς τὸν Πρόδρομον ἡ σύζυγός του. *Hesseling — Pernot*, Poèmes Prodromiques 1.110.

Παράκυψον, φῶς μου γλυκύ, νὰ σοῦ ἰδῶ τὰ κάλλη [1])

μετὰ τὸ φέγγος ἔρχομαι, κόρη, εἰς τὸ περιβόλιν
εὐγενική μου καὶ καλή, ἐξύπνησ', ἂν κοιμᾶσαι [2]).

ψέμαν οὐ λέγω ὁ ταπεινός, τὰς νύκτας οὐ κοιμοῦμαι
οὐδὲ ἡ καρδιά μου γαληνεῖ ἐκ τῆς ἐπιθυμιᾶς σου [3]).

Ταῦτα πάντα ὅμως δὲν ἔδιδον τὸ δικαίωμα εἰς τὴν κόρην αὐτὴ νὰ ἐκλέξῃ τὸν σύμβιόν της. Προκειμένου περὶ γάμου, νόμος παρθένων ἦτο «πρὸς τὴν πεῦσιν τοῦ κρατοῦντος ἀποκρίνασθαι» καὶ «συννεύειν εἰς τὸ παρ' ἀμφοτέρων βούλημα» [4]).

Ἡ ἡλικία ἄλλως τε, καθ' ἣν συνήθως ἐτελεῖτο ὁ γάμος, ἦτο τοιαύτη, ὥστε οὐδὲ ἠδύνατο κἂν ἡ νύμφη ἢ ὁ μὴ αὐτεξούσιος νυμφίος νὰ ἔχῃ ἰδίαν γνώμην. Καὶ ἠρωτᾶτο μὲν ἐνίοτε καὶ ἡ κόρη «εἰ κατὰ νοῦν ὁ γάμος αὐτῇ καὶ ἀρεστὸς ὁ νυμφίος», [5]) ἀπόλυτος ὅμως κύριος νὰ κανονίσῃ τὸ ζήτημα αὐτὸ ἦτο ὁ πατήρ, τοῦ ὁποίου ἦτο ἀναγκαία ἡ συγκατάθεσις πρὸς γάμον τῆς θυγατρός, καθ' ἧς, ἐνίοτε δυστροπούσης, ἀντὶ τῆς ἐκ τῶν λόγων πειθοῦς ἐπέσειε τὴν ἀπειλὴν τῆς πατρικῆς κατάρας [6]) καὶ εἰς ἣν καὶ ἄκουσαν πολλάκις ἐπέβαλλε τὸν γάμον. [7]) Τὸ

νυμφευμάτων μὲν τῶν ἐμῶν πατὴρ ἐμὸς
μέριμναν ἕξει κοὐκ ἐμὸν κρίνειν τάδε [8])

ἦτο σχεδὸν κανὼν κατὰ τὴν Βυζαντινὴν περίοδον.

«Ὅσοι παῖδας ἔχετε νέους καὶ πρὸς τὸν κοσμικὸν βίον αὐτοὺς ἀγαγεῖν μέλλετε, ταχέως ὑπὸ τὸν τοῦ γάμου ζυγὸν αὐτοὺς ἕλκετε» ἀνεφώνει ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος, [9]) συμφωνῶν καὶ πρὸς τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου τὰς σχετικὰς διατάξεις [10]) καὶ πρὸς τὴν τῶν χρόνων του συνήθειαν.

Κατὰ τὰς διατάξεις ταύτας ὁ τῆς ἐφηβείας χρόνος συνεπληροῦτο διὰ

---

[1]) *Α. Μηλιαράκη*, Βασίλειος Διγενὴς Ἀκρίτας στίχ. 1747.

[2]) *Hesseling*, Ἀχιλληΐς στίχ. 1223.

[3]) *Hesseling—Pernot*, Ἐρωτοπαίγνια στίχ. 135. Τύπους ἐρωτικῶν ἐπιστολῶν καὶ ἐρωτικῶν ποιημάτων βλέπε ἐν τῷ Β'. βιβλίῳ τῶν κατὰ Δρόσιλλαν καὶ Χαρικλέα τοῦ *Νικήτα Εὐγενειανοῦ*.

[4]) *Ἡλιοδώρου*, Αἰθιοπικὰ Α'. 21.22.

[5]) Μαρτύριον τῆς ἁγίας Μάρτυρος Εὐγενίας, *Migne*, PG. 116.612.

[6]) *Μιχ. Ψελλοῦ*, Ἐγκώμιον εἰς τὴν μητέρα ἐν *Κ. Σάθα*, Μεσ. Βιβλ. 5. 8.

[7]) Βίος καὶ πολιτεία τῆς ὁσίας Μελάνης τῆς Ρωμαίας, *Migne*, PG. 116. 753.

[8]) *Εὐριπίδου*, Ἀνδρομάχη 987.

[9]) Εἰς ἐπιστολὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς ὁμιλία Ε'. *Migne*, PG. 62. 426.

[10]) *Joh. Marquard*, Das Privatleben der Römer σ. 28.

μὲν τὰς γυναῖκας κατὰ τὸ δωδέκατον ἔτος, διὰ δὲ τοὺς ἄνδρας κατὰ τὸ δέκατον τέταρτον. Μόνον μετὰ τὸ χρονικὸν τοῦτο ὅριον, ἂν ἐγίνετο ὁ γάμος, ἐθεωρεῖτο νόμιμος, ἄλλως ἄκυρος. [1]) Ἂν μάλιστα ὑπανδρεύετό τις κόρην νεωτέραν τῶν 12 ἐτῶν, τότε ἤρχετο εἰς σχέσιν μὲ αὐτήν, ὅταν συνεπλήρου αὕτη τὴν δωδεκαετίαν [2]).

Τὰς διατάξεις ταύτας παρέλαβε μετὰ ταῦτα καὶ ἡ ἐκκλησία καὶ διὰ πολλῶν ἐπεκύρωσε συνοδικῶν ἀποφάσεων [3]) οὕτως ὥστε καθ' ὅλην τὴν Βυζαντινὴν περίοδον νόμιμος πρὸς γάμον ἡλικία διὰ μὲν τὸν ἄνδρα ἐθεωρεῖτο τὸ δέκατον τέταρτον ἔτος, τὸ δωδέκατον δὲ διὰ τὴν γυναῖκα καὶ βραδύτερον τὸ δέκατον τρίτον, συμπεπληρωμένον [4]).

Καὶ αὐτὰ μὲν διέτασσον οἱ πολιτικοὶ καὶ ἐκκλησιαστικοὶ νόμοι καὶ κανόνες, πολλοὶ ὅμως τῶν γονέων φαίνεται ὅτι ὑπάνδρευον τὰ τέκνα των εἰς ἡλικίαν μικροτέραν τῆς ὁριζομένης, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν σχετικῶν ψόγων καὶ παρατηρήσεων. Οὕτω, κατὰ τοὺς πολιτικοὺς νόμους, «ἡ ἧττων τῶν δώδεκα ἐτῶν γαμηθεῖσα τότε γίνεται νόμιμος γαμετή, ὅτε παρὰ τῷ ἀνδρὶ τὰ δώδεκα ἔτη πληρώσῃ, [5]) κατὰ δὲ τὰς Ἀσίζας τῆς Κύπρου [6]) «Ἐὰν κοράσιν ὁρμαστῇ (= ὑπανδρευθῇ) παρκάτω παροῦ τὰ δώδεκα ἔτη οὐδὲν λογίζεται ἡ ὁρμασία ἐκείνη γάμος, ἀλλὰ μνῆστρα». Κατὰ συνοδικὴν ἀπόφασιν προκληθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Ἄρτης Ἰωάννου «ἡ τὴν παρθενικὴν λυθεῖσα ζώνην ἐν ἀώρῳ τῇ ἡλικίᾳ, τοῦ φθορέως διαζυγήσεται καὶ ὁ ἱερολογήσας αὐτοὺς ἐν γνώσει

---

[1]) Ecloga ad Prochiron mutata τίτλ. 1: 10. (*Zachariae v. Lingenthal*, Jus Graecor. 4. 64).

[2]) Βασιλικὰ βιβλ 29 τίτλ. 1. 64. Κατὰ τὰς Ἀσίζας τῆς Κύπρου (*Κ. Σάθα*, Μεσ. βιβλ 6 552) ὤφειλε «νὰ μηδὲν μιγῇ ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν γυναῖκα ἕως οὗν ἀπληρώσῃ τὰ ιβ'. ἔτη μετ' αὐτοῦ».

[3]) *Νικοδ. Μίλας*, Τὸ ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, σ. 832 (μετάφρ. Ἀποστολοπούλου) *J. Zhishman*, Das Eherecht der orientalischen Kirche σ. 201 ἑξ. Πβ. καὶ *Ράλλη — Ποτλῆ*, Σύνταγμα 2.224, 5.35. Ἔπιθι καὶ τὰς Ἀσίζας τῆς Κύπρου (*Κ. Σάθα*, Μεσ. βιβ. 6.541).

[4]) Κατὰ τὴν ΡΘ'. νεαρὰν *Λέοντος τοῦ Σοφοῦ* δὲν ἔπρεπε νὲ γίνεται ἱερολογία ἔνδοθεν τοῦ τρισκαιδεκάτου χρόνου ἐπὶ γυναικῶν, Migne, PG. 107. 640. Κατὰ νεαρὰν *Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ* ἔπρεπεν ἡ μνηστὴ νὰ ἔχῃ συμπληρώσει τὸ δέκατον τρίτον ἔτος καὶ κατὰ τὸν *Γ. Φραντζῆν* (Χρονικ. 225.18) ἵνα ὁ γάμος εἶναι τέλειος ἔπρεπεν ἡ κόρη νὰ φθάσῃ τὸ δέκατον τέταρτον ἔτος. Διὰ σύναψιν νομίμου γάμου ὁ *Κωνστ. Πορφυρογέννητος* ἀπαιτεῖ διὰ μὲν τὸν ἄνδρα τὸ δέκατον πέμπτον ἔτος, διὰ δὲ τὴν γυναῖκα τὸ δέκατον τέταρτον. Migne, PG. 113. 493. ὅρα καὶ *J. Krause*, Die Byzantiner des Mittelalters σ. 176.

[5]) Epanagoga aucta τίτλ. 14. 18 (*Zachariae v. Lingenthal*, Jus Graecor. 4.223).

[6]) *Κ. Σάθα*, Μεσ. βιβλ. 6.541.

καθαιρεθήσεται. [1]) Εἰς ταῦτα τέλος ἂς προστεθῇ ὅτι ὡς μίαν αἰτίαν τῶν κατὰ τὸν ΙΕ'. αἰῶνα μεσοῦντα λυπηρῶν Ἰωσὴφ ὁ Βρυέννιος θεωρεῖ τὸ ὅτι πολλοὶ «τὰς θυγατέρας αὐτῶν ἀνήβους παιδοφθορίᾳ παραδιδόασιν [2]).

Ἡ πρὸς γάμον αὕτη ἡλικία, ἥτις πολλαχοῦ ἐφυλάσσετο μέχρις ἐσχάτων, [3]) ὥριζε τὰ πρὸς τὰ κάτω χρονικὰ ὅρια· πρὸς τὰ ἄνω ἠδύναντο, φυσικά, οἱ εἰς γάμον συνερχόμενοι νὰ προχωρήσωσι καὶ ὑπὲρ τὸ εἰκοστὸν ἔτος. Ἐπ' ἴσης δέον νὰ παρατηρηθῇ ἐνταῦθα ὅτι οὐχὶ σπανίως μεταξὺ τῶν συζευγνυμένων παρετηρεῖτο σημαντικὴ διαφορὰ ἡλικίας, [4]) οὐχὶ ἀσυνήθη δ' ἦσαν τὰ παραδείγματα νεαρῶν παρθένων πτωχῶν, αἵτινες χάριν πλουσίων *ἀντιπροίκων*, ἐδέχοντο νὰ ὑπανδρευθῶσιν ὑπεργήρους, τοῦθ' ὅπερ κομψῶς ἐσατύρισεν ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος ἐν τῷ ἐργιδίῳ του τῷ ἐπιγραφομένῳ Ἀμάραντος ἢ γέροντος ἔρωτες, βραδύτερον δὲ τὸ νεώτερον ποίημα περὶ τοῦ γέροντος νὰ μὴν πάρῃ κορίτσι. Ὑπῆρχον δὲ πρὸς τὰ ἄνω καὶ ὅρια, διὰ τὰ ὁποῖα οἱ μὲν πολιτικοὶ νόμοι ἐδείκνυον ἐλαστικότητα, [5]) ἅτινα ὅμως, κατὰ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς τοὐλάχιστον κανόνας, δὲν ἐπετρέπετο νὰ ὑπερβαίνωνται· δὲν ἐπετρέπετο δῆλα δὴ νὰ συνάπτωσι γάμον ἄνδρες ὑπερβάντες τὸ ἑβδομηκοστὸν ἔτος καὶ γυναῖκες ὑπὲρ τὰ ἑξήκοντα γενόμεναι [6]).

Ἂν διὰ τὸν γάμον τοιαῦτα χρονικὰ ὅρια ἐτίθεντο, διὰ τὴν μνηστείαν δὲν συνέβαινε τὸ αὐτό. Εἰς τὰς Βυζαντινὰς χώρας καὶ κατὰ διαφόρους αἰῶνας τῆς Βυζαντινῆς περιόδου καὶ βραδύτερον δέ, ὡς ἡ καὶ σήμερον χρῆσις δηλοῖ, χάριν πολιτικῶν, κοινωνικῶν ἢ κληρονομικῶν λόγων οἱ γονεῖς ἐμνήστευον εἰς πολὺ μικρὰν ἡλικίαν τὰ τέκνα των, [7]) γαμήλια συμβόλαια γράφοντες καὶ ὑπόβολα δίδοντες. [8]) Κατὰ τοὺς παλαιοὺς νόμους ἡ τοιαύτη μνηστεία ἠδύνατο νὰ γίνῃ καὶ κατὰ τὸ ἕβδομον ἔτος, [9]) τὸ αὐτὸ δ' ὥριζε

[1]) *Migne*, PG. 119. 802.

[2]) *Ἰωσὴφ μοναχοῦ τοῦ Βρυεννίου*, Τὰ παραλειπόμενα 3. 120 (Ἔκδ. Εὐγ. Βουλγάρεως).

[3]) Ἐν Χαλδίᾳ μάλιστα τοῦ Πόντου ἔλεγον παροιμιωδῶς «δωδεκάχρονον κορίτσ' γιὰ 'ς σὸν ἄντραν γιὰ 'ς σὴν φούρκαν» *Π. Μελανοφρύδου*, Ἡ ἐν Πόντῳ Ἑλληνικὴ γλῶσσα σ. 119. Ὅτι παρεβαίνετο πολλάκις ἡ νόμιμος πρὸς γάμον ἡλικία κατὰ τοὺς τελευταίους πρὸ τῆς ἁλώσεως χρόνους καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐσημείωσε καὶ ὁ *Ν. Βέης* ἐν τῇ διατριβῇ του· Ὑπῆρχε jus primae noctis παρὰ τοῖς Βυζαντίνοις; BZ. 21.172.

[4]) Ἔπιθι καὶ τὸ περὶ βασιλικῶν γάμων κεφάλαιον.

[5]) *Φ. Φαρμᾶ*, Ὁ γάμος παρ' Ἕλλησι σ. 226.

[6]) *Νικοδ. Μίλας*, Ἔνθ' ἀν σ. 833.

[7]) *Ἄννα Κομνηνή*, Ἀλεξ. 1.417.20.

[8]) Ecloga privata aucta τίτλ.1.1 (*Zachariae v. Lingenthal* Jus Graecor. 4. 7). Ἐν τοῖς ἐγγράφοις τούτοις ὡρίζετο πρόστιμον ἐν περιπτώσει ἐγκαταλείψεως.

[9]) Νεαρὰ ΡΘ'. *Λέοντος τοῦ Σοφοῦ*, Migne, PG. 107. 640.

καὶ νεαρὰ Ἀλεξίου Α'. τοῦ Κομνηνοῦ «ἀλλ' οὐχ ὥστε ἀπαρτίζειν τελείαν μνηστείαν, ἀλλὰ μόνον κρατύνειν τὰς περὶ μνηστείας λογοποιΐας».

Ὅταν οἱ γονεῖς ἔβλεπον ὅτι τὰ τέκνα των ἔφθασαν εἰς γάμου ἡλικίαν, τότε αὐτοὶ ἐφρόντιζον περὶ τῆς ἀποκαταστάσεώς των, τὴν νύμφην ἢ τὸν γαμβρὸν ἐκλέγοντες καὶ τὰ τοῦ γάμου μετὰ τῶν συμπενθέρων συμφωνοῦντες. [1]) Οὐχὶ σπανίως ἐν τούτοις ὡς βοηθοὺς πρὸς πλήρωσιν τοῦ συνοικεσίου μετεχειρίζοντο τοὺς φίλους, συγγενεῖς ἢ καὶ εὔνους οἰκέτας [2]) τοὺς *μεσάζοντας* ἢ *μεσολαβοῦντας* ἢ *μεσιτεύοντας* [3]).

Εἰς τὸν Βυζαντινὸν ἐν τούτοις κόσμον ἐπανειλημμένως ἀναφέρονται καὶ οἱ *προξενοῦντες* ἢ *προξενηταὶ* ἢ αἱ *προξενήτριαι* [4]) ἢ *κουρκουσοῦραι*, [5]) πρόσωπα δῆλα δὴ ὡς ἐπάγγελμα τὸ *προξενεῖν* ἀσκοῦντα, ἅτινα, ἀντὶ ἀμοιβῆς, [6]) ἀνελάμβανον νὰ ἐξεύρωσι καὶ συστήσωσι τὸν κατάλληλον γαμβρὸν ἢ νύμφην. Ἐννοεῖται δ' ὅτι τὰ πρόσωπα ταῦτα, περὶ ὧν δὲν ὑπῆρχε παρὰ τῇ κοινωνίᾳ καλὴ ὑπόληψις, [7]) γνωρίζοντα τὸ συμφέρον των, ἐφρόντιζον νὰ φαίνωνται εἰς ἑκάτερον μέρος παρέχοντα τὰς ὑπηρεσίας των, οὕτως ὥστε ν' ἀμείβωνται διττῶς. Ὁ Κεκαυμένος ἐν τῷ στρατηγικῷ του (σ. 56) εἰρωνικῶς ὁμιλεῖ περὶ αὐτῶν λέγων· «Καὶ δοὺς (ὁ γαμβρὸς) αὐταῖς ὧν χρῄζουσι, πέμπει ἐπαγγελλόμενος μεγάλα, εἰ προξενήσουσιν αὐτῷ γυναῖκα καλήν· αἱ δὲ τὴν κρείττονα ἐπαγγέλλονται, προμεμισθωμέναι δ' οὖσαι παρὰ γυναικὸς εἰς τοῦτο, ἀπελθοῦσαι πρὸς αὐτήν, εὕρομέν σοί φασι, οἷον ἤθελες, ἀπόλαυσον τῶν ἀγαθῶν αὐτοῦ».

Ὡς προξενηταὶ δέ, καὶ μάλιστα προξενήτριαι, ἐχρησίμευον μᾶλλον πρεσβυτικὰ πρόσωπα, [8]) εἰς παλαιοτέρους δ' αἰῶνας καὶ γυναῖκες εἰς τὴν τάξιν τῶν *παρθένων* ἀνήκουσαι, ὡς μᾶς ἀφίνει νὰ ἐννοήσωμεν Βασίλειος ὁ

[1]) *Συμεὼν Θεσσαλονίκης*, Περὶ τοῦ τιμίου νομίμου γάμου· *Migne*, PG. 155.505.

[2]) *Θεοδώρου Προδρόμου*, Τῶν κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα βιβλία Θ', Β' 381. *Migne*, PG. 51.233.

[3]) *Πασχάλ. Χρονικόν* 578.3,579.10. *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου*, Τὰ σῳζόμενα 1.14.20 (ἔκδ. Λάμπρου), *Μιχ. Ψελλοῦ*, Εἰς τὴν θυγατέρα Στυλιανὴν (*Κ. Σάθα*, Μεσ. βιβλ. 5.76), *Γ. Κεδρηνοῦ*, Σύνοψ. Ἱστορ. 2.310.

[4]) Τὸ προξενεῖν γάμον τινὶ σύνηθες παρ' *Ἀχιλλεῖ Τατίῳ*, Τῶν κατὰ Λευκίππην καὶ Κλειτοφῶντα λόγοι ὀκτὼ Α'. 7, ΙΒ'. 10. Ἐν τῷ στρατηγικῷ τοῦ *Κεκαυμένου* σ. 49 (ἔκδ. Wassiliewskii) κεῖται «ἄλλοι δὲ προξενοῦσι γαμβροὺς καὶ νύμφας» καὶ πάλιν σ. 59 «γυναῖκες, αἳ εἰς τὸ προξενεῖν πεῖραν ἔχουσι».

[5]) *Κεκαυμένου*, Στρατηγικὸν σ. 56.

[6]) *Χρυσοστόμου*, Ἐγκώμιον εἰς Μάξιμον Migne, PG. 51.235, *Μιχ. Ψελλοῦ*, Εἰς τὴν θυγατέρα Στυλιανὴν (*Κ. Σάθα*, Μεσ βιβλ. 5.76), *Κεκαυμένου*, Στρατηγικὸν σ. 49.56.

[7]) Ὁ *Κεκαυμένος* σ. 56 τὰς καλεῖ ἀτίμους.

[8]) *Χρυσοστόμου*, Ἐγκώμιον εἰς Μάξιμον, Migne, PG. 51.233.

Μέγας λέγων·[1] «Ἐπίψογον τὸ παρθένον γάμου προμνήστριαν γίνεσθαι».

Οἱ προξενηταὶ ἢ αἱ προξενήτριαι, ἵνα εἰς τὸ ποθούμενον φθάσωσιν ἀποτέλεσμα, ἐξῄρον τοῦ προξενουμένου καὶ ἄλλα προσόντα καὶ δὴ τὰ ἑξῆς τέσσαρα· τὴν περιφάνειαν τοῦ γένους, τοῦ σώματος τὸ κάλλος, τὴν ἀνάλογον ἡλικίαν καὶ τὸ ποσὸν τῆς προικός.[2] Ἐννοεῖται δ' ὅτι ἐπιτήδειοι προξενηταί, ἵνα τοῦ ποθουμένου ἐπιτύχωσιν, ἐπεδείκνυον εἰς τὸν ὑποψήφιον γαμβρὸν καὶ εἰκόνα τῆς νύμφης. Τοῦτο δὲν μᾶς πιστοποιεῖται διὰ τὸς κόρας τῆς κατωτέρας κοινωνικῆς τάξεως, διὰ τὰς τῶν εὐγενῶν ὅμως καὶ καὶ τὰς ἐκ βασιλικοῦ αἵματος σαφῶς μαρτυρεῖται [3].

Οὐ μόνον δ' ὁ Χρυσόστομος, ἀλλὰ καὶ οἱ μετὰ ταῦτα συγγραφεῖς ὁμιλοῦσι περὶ τοῦ μισθοῦ, ὃν οἱ προμνηστεύοντες ἐλάμβανον, τόσον δ' ἡ συνήθεια αὕτη τῆς πληρωμῆς εἶχεν ἐπικρατήσει, ὥστε καὶ οἱ νόμοι κατόπιν ἠναγκάσθησαν νὰ κανονίσωσι τὸ ζήτημα. Πβ. «Ἡ διάταξις βούλεται τὸν προξενοῦντα γάμον μάλιστα μὲν μηδὲν λαμβάνειν, εἰ δ' ὅλως ἀνέχεται λαβεῖν, εἰ μὲν μηδὲν συνεφώνησε περὶ τούτου, μηδὲν ὅλως λαμβάνειν, εἰ δὲ καὶ συνεφώνησε μὴ ὑπὲρ τὴν εἰκοστὴν μοῖραν τῆς προικὸς καὶ τῆς προγαμιαίας δωρεᾶς ἐπιζητεῖν».[4] Πάντως τὸ ἀνώτατον ποσὸν τῆς ἀμοιβῆς δὲν ὑπερέβαινε τὰς δέκας λίτρας χρυσίου [5].

Συνέβαινεν ὅμως καί τι ἄλλο· ὁσάκις ὁ νέος ἠγάπα τὴν μέλλουσαν σύζυγόν του, ἔσπευδε νὰ τὴν ζητήσῃ εἰς γάμον ὑπισχνούμενος, καὶ πολλάκις παρέχων, δῶρα εἰς τὸν μέλλοντα πενθερόν, μέσον, ὅπερ εἰς πολλὰς περιστάσεις ἀπεδείκνυτο ἀποτελεσματικόν [6].

Εἴπομεν ὅτι ἡ νύμφη μέχρι τοῦ γάμου της ἦτο σχεδὸν ἀθέατος. Δὲν πρέπει ἐν τούτοις ν'ἀποσιωπήσωμεν ὅτι πρὸ τῆς μνηστείας εὑρίσκετο τρόπος νὰ ἴδῃ ὁ νέος ἀθέατος τὴν προξενουμένην εἰς φιλικὴν οἰκογένειαν καὶ νὰ εἴπῃ τὴν περὶ αὐτῆς γνώμην του. Ὅ,τι λέγει ὁ Ι. Μαλάλας περὶ

---

[1] Περὶ Παρθενίας, Migne, PG. 30.713.

[2] *Χρυσοστόμου*, Ἐγκώμιον εἰς Μάξιμον, Migne, PG. 51.240· τοῦ αὐτοῦ εἰς ἐπιστολὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ὁμιλία ΙΒ' PG. 62 390, *Γρηγορίου Νύσσης*, Περὶ παρθενίας, Migne, PG. 46.325, *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου*, Τὰ σῳζόμενα 1.14.18 καὶ 350 28. Βίος τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου ἐν *Θ. Ἰωάννου*, Μνημεῖα ἁγιολογικὰ σ. 166, *Ἀλεξίου Κομνηνοῦ*, Ποίημα παραινετικὸν στίχ. 532 (Wagner).

[3] *Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως*, Ἱστορία σύντομος 18.17 (Βόνν.) *Ζωσίμου*, Ἱστορ. 249.10 ἑξ.

[4] Πρόχειρον 4. 1. σ. 26 καὶ Σύνοψις 28.4. 1 σ. 270. Ὅρα καὶ *Ἀρμενοπούλου*, Ἑξάβιβλον 4. 3. 12.

[5] Βασιλικὰ βιβλ. 54. 15. 4.

[6] *Λόγγου Σοφιστοῦ*, Τῶν κατὰ Δάφνιν καὶ Χλόην Λόγοι Δ', Α' 18. 2, Γ'. 25.1. Ἀσίζαι τῆς Κύπρου (*Κ. Σάθα*, Μεσ. βιβλ. 6. 528).

τοῦ Θεοδοσίου ἰδόντος ἐν τῷ κουβουκλίῳ τῆς ἀδελφῆς του Πουλχερίας διὰ μέσου τοῦ βήλου τὴν μέλλουσαν σύζυγόν του Ἀθηναΐδα,[1] ἀντιπροσωπεύει τὸ κοινὸν Βυζαντινὸν ἔθιμον, ὅπερ καὶ παρὰ τοῖς Τούρκοις μέχρι τοῦ νῦν ἐπικρατεῖ.

Ἀφ' οὗ οἱ οἰκεῖοι συνεβιβάζοντο νὰ γίνῃ ὁ γάμος, εἰς πίστωσιν τῆς συμφωνίας, ἀντήλλασσον *ἐγκόλπια*,[2] τοῦτο δ' ἐθεωρεῖτο κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους Νομοκάνονας, πιστοποιοῦντας ὅτι μέχρι τῶν τελευταίων ἑκατονταετηρίδων ἐπεκράτει ἡ συνήθεια, ἐθεωρεῖτο, λέγω, «συμφωνία ἀμετάτρεπτος καὶ γάμος στερεωμένος» [3].

Ἄλλη ἐπ' ἴσης προκαταρκτικὴ τοῦ γάμου πρᾶξις καὶ οὐχὶ τέλειος ἀρραβών, μάλιστα ὅταν πρόκειτο περὶ ἀνηλίκων μνηστευομένων, ἐθεωρεῖτο καὶ ὁ *δεσμός*,[4] πιστοποίησις δῆλα δὴ τῆς συμφωνίας τοῦ γάμου διὰ δεσμευτικῶν χαρτίων, ἐν οἷς ὡρίζοντο καὶ ποιναὶ ἐν περιπτώσει διαλύσεως [5].

Ὁ ἀρραβὼν παλαιότερον ἐθεωρεῖτο τέλειος, ἂν ἐγίνετο «συναινέσει μόνῃ καὶ γραφῇ συμβολαίων»,[6] βραδύτερον δὲ δι' ἱερολογίας,[7] ἐδίδετο δὲ κατ' αὐτὸν δακτύλιος καὶ ἀντηλλάσσετο μεταξὺ τῶν μνηστευομένων τὸ φίλιον φίλημα.[8]

Κατὰ τοὺς νόμους τῆς Κύπρου ὁ μέλλων ν' ἀρραβωνισθῇ ἔπρεπε νὰ δηλώσῃ, ὁρκιζόμενος εἰς τὰ ἅγια, καὶ συνεπιβεβαιούντων δύο μαρτύρων, ὅτι δὲν εἶχεν ἀρραβωνισθῇ ἄλλην καὶ ὅτι οὐδὲν κώλυμα γάμου ὑφίστατο δι' αὐτόν. Φραγκικὸν δὲ βεβαίως ἦτο τὸ ἐν τοῖς αὐτοῖς νόμοις ἀναφερόμενον ἔθιμον νὰ κηρύσσεται τρὶς ἐπ' ἐκκλησίας ὁ γάμος, ἵνα γνωσθῇ τὸ τυχὸν ὑπάρχον κώλυμα [9].

---

[1] *Ι. Μαλάλα*, Χρονογραφία 355.3 καὶ *Πασχάλιον Χρονικὸν* 578.3.

[2] Τοῦτο ἀποκαλεῖ *Ρωμαϊκὸν ἔθος* ὁ *Καντακουζηνός*, Ἱστορ. 2. 108. 19.

[3] Ὅρα τὸν ὑπ' ἀριθ. 2359 κώδικα τῆς Ἐθν. Βιβλ. Ἀθηνῶν φ. 120α.

[4] Ὅπου δὲ οὔτε φίλημα οὔτε δόσις ἀρραβῶνος παρηκολούθησεν, ὡς νῦν γίνεται ἐπὶ τῶν λεγομένων δεσμῶν, *Ι. Ζωναρᾶ*, Εἰς τὸν ͵ΗΗ' κανόνα τῆς ΣΤ' ἐν Τρούλλῳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου, *Ράλλη—Ποτλῆ*, Σύνταγμα 2.539.

[5] Πβ. *Θ. Βαλσαμών*, Εἰς τὸν ͵ΗΗ' κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ ΣΤ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, *Ράλλη — Ποτλῆ*, Σύνταγμα 2. 541. Ὅρα καὶ *Migne*, PG. 119.793. καὶ *Zhishman*, Das Eherecht σ. 276.

[6] Πβ. καὶ τὸ ἐν ταῖς Ἀσίζαις μνηστὴ χαρτωμένη *Κ. Σάθα*, Μεσ. βιβλ. 6. 529.

[7] Κατὰ τὴν ΙΔ' Νεαρὰν Ἀλεξίου Α' τοῦ Κομνηνοῦ οἱ τῶν καλῶν κοινωνικῶν τάξεων Χριστιανοὶ ἐτέλουν τὰς μνηστείας μεθ' ἱερολογίας *Zhishman*, Das Eherecht σ. 260.

[8] *Ι. Ζωναρᾶς*, Εἰς τὸν ͵ΗΗ' κανόνα τῆς ΣΤ' ἐν Τρούλλῳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου *Ράλλη - Ποτλῆ*, Σύνταγμα 2. 530 *Zhishman*, Ἔνθ. ἀν. 249. 257. Περὶ ἀρραβῶνος ἐν γένει ὅρα *Zachariae v. Lingenthal*, Gesch chte des griechisch-römischen Rechts σ. 73 κ. ἑξ.

[9] Ἀσίζαι τῆς Κύπρου Α' 154 (*Κ. Σάθα*, Μεσ. βιβλ. 6.116).

Τελεσθείσης τῆς μνηστείας, [1]) ἥτις ἀπητεῖτο νὰ γίνεται οὐχὶ ἐν συνεχείᾳ μὲ τὸν γάμον, ὡς πολλαχοῦ ἐτελεῖτο καὶ ὡς ἀπὸ τῆς ἐποχῆς Λέοντος τοῦ Σοφοῦ συνειθίζετο, [2]) ἀλλὰ μετὰ πάροδον ἀναλόγου χρόνου [3]) μὴ ὑπερβαίνοντος τὴν διετίαν, [4]) ὁ μνηστὴρ εἶχεν ἐλευθέραν εἴσοδον εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ πενθεροῦ [5]) καὶ ἡτοίμαζε τὴν ἀποστολὴν τῶν πρὸς τὴν μνηστὴν δώρων, ἅτινα, ἀνάλογα ὄντα πρὸς τὴν κοινωνικὴν αὐτοῦ καὶ ἐκείνης θέσιν καὶ περιουσίαν, ἀπετελοῦντο ἐκ φορεμάτων πολυτελῶν καὶ κοσμημάτων [6]).

Ἡ μνηστεία ἐθεωρεῖτο ἱερὰ [7]) καὶ διάλυσις αὐτῆς δὲν ἐπήρχετο εἰμὴ σπανίως καὶ δι' ἐξαιρετικοὺς ὅλως λόγους π. χ. ἐν περιπτώσει ἀποκαλύψεως ὅτι οἱ ἀρραβωνισθέντες ἦσαν ἑτερόδοξοι [8]) ἢ μετὰ ἐκφρασθεῖσαν θέλησιν τοῦ ἑτέρου τῶν μνηστήρων ἢ καὶ ἀμφοτέρων ν' ἀσπασθῶσι τὸν μοναχικὸν βίον [9]).

Οἱ Βυζαντινοὶ γάμοι συνίσταντο εἴτε ἐγγράφως, διὰ τῆς συγγραφῆς

---

[1]) Τὸ μνηστεύειν ἐξέφραζον οἱ Βυζαντινοὶ διὰ τοῦ ῥήματος *ἁρμόζειν* ἢ *ὁρμάζειν*, *ἁρμοστὸν* δὲ ἢ *ὁρμαστὸν* ἐκάλουν τὸν μνηστῆρα, ὡς πάλιν *ἁρμαστὴν* ἢ *ἁρμοστήν*, τὴν μνηστήν. Πβ. Ecloga ad Prochiron mutata τίτλ. 19. 18 (*Zachariae v. Lingenthal*, Jus Graecor. 4. 109). *Κωνστ. Πορφυρογεννήτου*, Ἐκλογὴ τῶν νόμων, *Migne*, PG. 113. 493. *H Usener*, Legenden der Pelagia 18 31, 23.15, 24. 34. Βίος τοῦ Ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Θεοφάνους, παρὰ De Boor 2. 28. 9. Τὸ ἁρμόζειν καὶ ἁρμόζεσθαι οὐχὶ σπανίως μετεχειρίζοντο οἱ Βυζαντινοὶ ἀντὶ τοῦ νυμφεύεσθαι καὶ γαμεῖν, *Νικήτα Χωνιάτου*, Χρον. Διήγ. 135. 23, 498. 1, 792. 3. *Σ. Ζαμπελίου*, Ἰταλοελληνικὰ σ. 115 Πρόσθες δ' ὅτι ἡ χρῆσις αὕτη τοῦ ἁρμόζειν εἶναι καὶ ἀρχαία· *Πολυδεύκους*, Ὀνομαστ. 3. 35.

[2]) *Zhishman*, Das Eherecht σ. 266.

[3]) Ὅρα *Zhishman*, Ἔνθ' ἀν. 266. *Tafel*, Eustathii Opusc. 64. 95 σ. *Νικοδ. Μίλας*, Τὸ ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας σ. 840 (μετάφρ. Μ. Ἀποστολοπούλου), Ἐν Βουρδουρίῳ τῆς Πισιδίας ὁ ἀρραβὼν ἐτελεῖτο μέχρις ἐσχάτων ἐν συνεχείᾳ μετὰ τοῦ γάμου *Κλ. Ἰατρίδου*, Ἤθη καὶ ἔθιμα ἐν Ἀνατολῇ, Ξενοφάνους τόμ 3 73. Τοὐναντίον ἐν Ἀμισῷ τοῦ Πόντου ἐπίστευον ὅτι ἄριστα θὰ ἔζων οἱ νεόνυμφοι, ἂν παρέμενον ἐπὶ τριετίαν μεμνηστευμένοι.

[4]) Ecloga ad Prochiron mutata τίτλ. 1. 15 (*Zachariae v. Lingenthal*, Jus Graecor. τόμ. 4. σ. 63.

[5]) *Γ. Παχυμέρη*, Χρονικ. 1.34.5 Ἐντεῦθεν δὲν ἕπεται ὅτι ἠδύνατο ἐλευθέρως νὰ βλέπῃ τὴν μνηστήν του.

[6]) *Ἀχιλλέως Τατίου*, Τῶν κατὰ Λευκίππην καὶ Κλειτοφῶντα λόγοι Η', Β' 11, Η'. 17. *Ἡλιοδώρου*, Αἰθιοπικὰ Δ' 15. Βίος Ἀλεξάνδρου στίχ. 4108 ἑξ. ἐν Wagner, Trois poèmes σ. 180, *Μιχ. Ψελλοῦ*, Ἐγκώμιον εἰς τὴν μητέρα, *Κ. Σάθα*, Μεσ. Βιβλ. 5.46

[7]) *Κωνστ. Πορφυρογεννήτου* Ἐκλογὴ τῶν νόμων, Migne, PG. 113. 537.

[8]) Ecloga ad Prochiron mutata τίτλ. 1. 9. (*Zachariae v. Lingenthal*, Jus Graecor. 4. 63).

[9]) Βασιλικὰ βιβλ. 4. τίτλ. 1. 10 καὶ 11. Ἀσίζαι Κύπρου. *Κ. Σάθα*, Μεσ. Βιβλ. 6. 526. Ecloga ad Prochiron mutata τίτλ. 1. 16 *Zach. v. Lingenthal*, Jus Graecor 4 64).

δῆλα δὴ προικῴων συμβολαίων, εἴτε καὶ ἀγράφως. [1]) Εἰς παλαιοτέρους χρόνους, ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ φέρ' εἰπεῖν, ὡρίζετο ὅτι πρόσωπον ἀνωτέρας κοινωνικῆς τάξεως καὶ δὴ μέχρι συγκλητικοῦ καὶ ἰλλουστρίου δὲν ἐπετρέπετο νὰ συνάψῃ γάμον ἄνευ τῆς συντάξεως πρότερον συμβολαίων προικὸς καὶ προγαμιαίας δωρεᾶς, οἱ ἔμποροι καὶ ἀξιωματικοὶ μόνον, ἐὰν δὲν ἤθελον ν' ἀκολουθήσωσι τὸν τύπον τοῦτον, ἐδήλουν τὴν περὶ γάμου πρόθεσίν των εἰς τὸν ἔκδικον, ὅστις συνέτασσε σχετικὸν πρακτικόν, οἱ δὲ τῆς τρίτης τάξεως, στρατιῶται δῆλα δή, γεωργοὶ καὶ τοιοῦτοι ἠδύναντο ἀκωλύτως ἄνευ συμβολαίων νὰ ὑπανδρεύωνται [2]).

Καὶ ταῦτα μὲν παλαιότερον· τὸ ἔθιμον ὅμως τῆς συγγραφῆς γαμηλίων συμβολαίων ἀρχίζει ἀπὸ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος νὰ γενικεύεται, οὕτως ὥστε ἔκτοτε σπάνια εἶναι τὰ παραδείγματα γάμων, ἐν οἷς δὲν γίνεται μνεία συντάξεως προικοσυμφώνου ὑπὸ συμβολαιογράφου οἴκοι πολλάκις καλουμένου [3]).

Τὸ περὶ προικῴων συμβολαίων ζήτημα καθιστᾷ ἐπίκαιρον ἐνταῦθα τὴν περὶ προικῶν κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους συζήτησιν. Ἐκ τῶν κατ' ἐπανάληψιν ψόγων ἐκείνων, οἵτινες, οὐδόλως περὶ τῶν πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν χαρισμάτων τῆς κόρης φροντίζοντες, ἔσπευδον νὰ λάβωσι κυρίως εὐπόρους γυναῖκας, συνάγεται ἀσφαλὲς τὸ συμπέρασμα ὅτι τότε πολλοὶ ἦσαν οἱ προικοθῆραι, δυστυχῶς δ' ἔτι πλείονες οἱ πρόθυμοι νὰ παράσχωσι τὴν ζητουμένην προῖκα, ἣν μάλιστα καὶ ηὔξανον, ἀναλόγως τῆς κοινωνικῆς θέσεως καὶ τοῦ ἀξιώματος τοῦ γαμβροῦ. [4]) Τὸ οὕτω γενικῶς λεγόμενον πιστοποιοῦσιν, ἐννοεῖται, πλεῖσται μαρτυρίαι καὶ ἄλλων συγγραφέων καὶ μάλιστα πατέρων τῆς ἐκκλησίας, οἵτινες ἐπανειλημμένως εἰς τὸ ζήτημα ἐπανέρχονται ἐν ταῖς ἠθικαῖς διδασκαλίαις των. [5]) Συγγραφεὺς τοῦ ΙΒ' αἰῶνος,

---

[1]) Ὁ γάμος καὶ χωρὶς προικῴων συμβολαίων συνίσταται, Epanagoga aucta τίτλ. 14,16 (Jus Graecor. 4. 222). Συνίστανται γάμοι εἴτε ἐγγράφως εἴτε ἀγράφως μεταξὺ ἀνδρὸς καὶ γυναικός, *Migne*, PG. 113.493. Κατὰ τοὺς ἐσχάτους Ρωμαϊκοὺς χρόνους συνηθεστάτη ἦτο ἡ σύνταξις γαμηλίου συμβολαίου tabulae nuptiales *Ioh. Marquardt*, Das Privatleben der Römer σ. 40.

[2]) *Zhishman*, Das Eherecht σ. 255. Ὅρα καὶ *Ἀρμενοπούλου*, Ἑξάβιβλ. 4.4.15.

[3]) *Χρυσοστόμου*, Περὶ γυναικῶν καὶ κάλλους, Migne, PG. 63.666. Θ. *Προδρόμου*, Ἀμάραντος ἢ γέροντος ἔρωτος (Notices et Extraits des manuscrits 8.2.119.120) *Κωνστ. Πορφυρογεννήτου*, Ἐκλογὴ τῶν νόμων Migne, PG. 113, 493 Διήγησις ἐξαίρετος Βελθάνδρου τοῦ Ρωμαίου στίχ. 1022 (Legrand).

[4]) Μαρτύριον τοῦ ἁγίου Παφνουτίου, *H. Delehaye*, Les martyrs d'Égypte σ. 192.

[5]) *Χρυσοστόμου*, Δεύτερος παραινετικὸς λόγος εἰς Θεόδωρον ἐκπεσόντα, Migne, PG. 47 314. Τοῦ αὐτοῦ, Εἰς ἐπιστολὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ὁμιλία ΙΒ' καὶ εἰς ἐπιστολὴν πρὸς Ἐφεσίους ὁμιλία Κ' Migne, PG. 62. 138. 389 ὁμοίως τοῦ αὐτοῦ Λόγος εἰς τὰς Καλάνδας Migne, PG. 48.960 καὶ ἐγκώμιον εἰς Μάξιμον, Migne, PG 51.230.232. *Με-*

Ἀλέξιος ὁ Κομνηνός, ἐν τῷ παραινετικῷ ποιήματί του [1]) καταλλήλως ἔψεξε τὸ ἔθιμον, εἰπὼν περὶ τῆς νύμφης

εἰ δ' ἔχει τέχνην, ἄπεχε, ἂν ἔχῃ καὶ λογάριν·
διαβαίνει τὸ λογάριον καὶ σὺ τὸ πάθος ἔχεις

ἔνθα βλέπομεν καὶ τὴν παλαιοτάτην μνείαν τῆς σημερινῆς παροιμίας, ἥτις ἀσφαλῶς θὰ ἦτο καὶ μεσαιωνική·

ποῦ πάρῃ χίλια πέρπυρα καὶ κακοειδῆ γυναῖκα,
τὰ πέρπυρα πηγαίνουνε κι' ἡ κακοειδὴ ἀπομένει.

Τὸν ὄγκον μόνον τῆς παρούσης διατριβῆς θὰ ηὔξανεν ἡ μνεία τῶν περὶ προικὸς χωρίων τῶν διαφόρων συγγραφέων, τὰ ὁποῖα ἀρκούμεθα μόνον νὰ σημειώσωμεν ὅτι εἶναι πολλὰ εἰς διαφόρους αἰῶνας ἀναγόμενα [2]).

Ἀναγκαίας λοιπὸν οὔσης τῆς *προικὸς* ἢ τοῦ *προικίου*, ὡς ἐπ' ἴσης ἔλεγον, [3]) ἐφρόντιζον οἱ γονεῖς ἐγκαίρως νὰ προετοιμάζωσι ταύτην καὶ ἀπόθετον νὰ ἔχωσι κατὰ τὸν προσήκοντα χρόνον, [4]) ἵνα δι' αὐτῆς *προικίσωσιν* [5]) ἢ *ἐκπροικίσωσιν* [6]) ἢ *ἐξωπροικίσωσι* [7]) τὰ τέκνα των.

γάλου Βασιλείου, Περὶ παρθενίας, Migne, PG. 30.717. *Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ*, Sacra parallela, Migne, PG. 96.192.

[1]) Στίχ. 532 (παρὰ Wagner, Carmina Graeca medii aevi).

[2]) Περὶ προικῶν κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους αἰῶνας ὅρα ΚΠ. 21.49 ἑξ *Σ. Λάμπρου*, Ν. Ἑλληνομ. 1.193-95 *Μ. Γεδεών*, Κανονικαὶ διατάξεις 1.70 ἑξ. 257 ἑξ. καὶ 2. 446-452.

[3]) Ἡ λ. προίξ, νῦν κοινῶς προῖκα, εἶναι πολυμνημόνευτος παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς συγγραφεῦσιν, ὁμοίως δὲ καὶ τὸ *προικίον*, οὕτως ἤδη ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου λεγόμενον (BGU 1052.10.31,1101.18) εἶναι εὐχρηστότατον ἐν τοῖς γαμηλίοις συμβολαίοις *Trinchera*, Syll. 216 161,245 186, 487.327 καὶ πολλαχοῦ ἀλλαχοῦ) ἀλλὰ καὶ ἐν ἄλλοις κειμένοις *J. Schmitt* Τὰ χρονικὰ τοῦ Μορέως στίχ. 2603. 3127, ἐν ταῖς Ἀσίζαις τῆς Κύπρου Α'. 162 *(Κ Σάθα*, Μεσ. βιβλ. 6. 122) ἐν τῷ Χρονικῷ τοῦ Λ. Μαχαιρᾶ (*Κ. Σάθα*, Μεσ. βιβλ. 2.227). Ἡ προῖκα φαίνεται ὅτι μετὰ τοὺς χρόνους τῶν Κομνηνῶν ἐλέγετο καὶ *τράχωμα* λέξις μέχρις ἐσχάτων διατηρηθεῖσα (*Ι. Σβορώνου*, Βυζαντινὰ νομισματικὰ ζητήματα Διεθν. Ἐφημ. Νομισμ. Ἀρχαιολ. 2. 357). Ὅτι δὲ κατὰ τόπους δὲν ἦτο καὶ τὸ *φερνὴ* ἀνήκουστον, δεικνύει τὸ ὅτι μέχρις ἐσχάτων οἱ κάτοικοι τῶν Σαράντα Ἐκκλησιῶν τῆς Θρᾴκης οὕτως ἐκάλουν τὴν προῖκα..

[4]) Μαρτύριον τοῦ ἁγίου Παφνουτίου τοῦ ἀναχωρητοῦ *Anal. Boll.* 40. 336 *Tafel*, Eustathii Opusc. 302.4.

[5]) *Giannino Ferrari*, Formuli notarili inediti dell' età Bizantina σ. 76.

[6]) Ἐκπεπροικίσθαι παῖδα κεῖται ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς τοῦ Φαλάριδος 140 σ. 144. ἐγγαμίζειν...ὡς ἂν τις εἴποι *ἐκπροικίζειν* εἶπε καὶ ὁ Θεσσαλονίκης *Εὐστάθιος*, 758.56. Ὁ πλείων μὲν πατρικὸς βίος, μᾶλλον σχεδὸν εἰπεῖν ἅπας *ἐξεπροικίσθη* ταῖς φιλτάταις μοι ἀδελφαῖς φέρεται ἐν ἐγγράφῳ τοῦ 1405 (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 3.338). Κυρίως ἐξώπροικα παλαιότερον ἦτο ἡ προγαμιαία δωρεά. Βασιλικὰ βιβλ. 24 τίτλ. 4β πβ. καὶ τὸ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ζωναρᾶ λεξικὸν ἐν λ. ἔδνα· τὰ πρὸ τοῦ γάμου διδόμενα ταῖς νύμφαις δῶρα, ἅτινα καὶ ἐξώπροικα λέγομεν. Νῦν πολλαχοῦ *ξώπροικο ἢ ξεπρούκι* λέγεται ἡ προίξ.

[7]) *Hesseling—Pernot*, Poèmes Prodromiques 1.64.

Εἴπομεν ὅτι οἱ γονεῖς ἐξοικονόμουν τὴν προῖκα τῶν τέκνων των· δὲν ἔλειπον ἐν τούτοις καὶ παραδείγματα φιλελεημόνων, οἵτινες, βλέποντες τὴν κατατρύχουσαν μίαν οἰκογένειαν πενίαν, αὐτοὶ ἀνελάμβανον νὰ προικίσωσι τὴν θυγατέρα της [1]) ἢ καὶ μονῶν ἀκόμη καὶ ἐκκλησιῶν, αἵτινες ἐκ τοῦ ταμείου των προθύμως ἀπόρους παρθένους ἐξεπροίκιζον.

Ὅτι δὲ παρ' ὅλην τὴν ἐπιθυμίαν τῆς προικὸς πολλαὶ νέαι ὑπανδρεύοντο *ἄπροικοι* καὶ εὐκόλως νοεῖται καὶ πολλαχῶς μαρτυρεῖται ὑπὸ τῶν συγγραφέων, οἵτινες δὲν ἀπαξιοῦσι καὶ περὶ ἄλλου τινὸς νὰ κάμωσι μνείαν, περὶ ἐξαπατήσεως δῆλα δὴ τῶν νυμφίων, εἰς οὓς ὑπισχνοῦντο οἱ γονεῖς ἢ συγγενεῖς τῆς νύμφης προῖκα, ἣν ὄντως ἠδυνάτουν νὰ προσφέρωσιν.

Εἴπομεν ἀνωτέρω περὶ τῆς συγγραφῆς τῶν τῆς προικὸς γραμματείων. Ταῦτα *προικοσύμφωνα*, [2]) *προικοσυμβόλαια* [3]) ἢ *ἄκτα νυμφαγωγίας* [4]) καλούμενα, συνέγραφε νοτάριος [5]) ἐνώπιον τριῶν τοὐλάχιστον ἀξιοπίστων μαρτύρων, ἀρχόμενος τῆς συγγραφῆς διὰ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ [6]) καὶ ἐπικαλούμενος πολλάκις τὸ ὄνομα καὶ τὴν βοήθειαν τῆς Παναγίας, τοῦ Ἰησοῦ, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου ἢ ἄλλων ἁγίων. Τὰ προικοσύμφωνα ταῦτα, τὰ ὁποῖα ἐν πολλοῖς, ὡς πρὸς τὸν τύπον, ἦσαν συνέχεια τῶν ἀρχαίων γαμηλίων συμφώνων, [7]) γνωρίζομεν τίνα ἀκριβῶς τύπον εἶχον ἐκ τῶν ἐν παπύροις καὶ μάλιστα τῶν ἀπὸ τοῦ ΙΑ' μ.Χ. αἰῶνος ἐν μεμβράναις διασωθέντων [8]).

Ἐκ τῶν συμβολαίων τούτων φαίνεται σαφῶς τί ἐδίδετο ὡς προὶξ

---

[1]) Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἁγίου ἐνδόξου Εὐδοκίμου, Izwestia 13.209, *Νικήτα Χωνιάτου*. Χρονικὴ Διήγ. 585.22 Β, *G. Mercati*. Gli aneddoti d'un codice Bolognese BZ. 6. 142.

[2]) *Σπ. Ζαμπελίου*, Ἰταλοελληνικὰ σ. 119.

[3]) *Trinchera*, Syll. 246. 187, 355. 261, *Σπ. Ζαμπελίου*, Ἰταλοελληνικὰ σ. 117. 118.119.

[4]) Ὅρα *Κ. Σάθα*, Μεσ. βιβλ. 6.608.

[5]) Διήγησις ἐξαίρετος Βελθάνδρου τοῦ Ρωμαίου στίχ. 1021 (Legrand).

[6]) Ἐκλογ. τίτλ. 2. 2 (*Zachariae v. Lingenthal*, Jus Graecor. 4. 8, *Συμεὼν Θεσσαλονίκης*, Περὶ τοῦ τιμίου, νομιμου γάμου, Migne, PG. 155. 505.

[7]) Προικοσύμφωνον τῆς Γ'. π. Χ. ἑκατ. ἐκ Μυκόνου ὅρα ἐν Hermes 8. 191 ἑξ., ἕτερον τοῦ Β'. π.Χ. αἰῶνος ἐξέδωκεν ὁ *J. Nicole*, Les papyrus de Genève 21. Τρίτον τοῦ 127 μ. Χ. ὅρα ἐν P.Ox. 496· ἄλλα τῶν ἐτῶν 136 καὶ 190 μ. Χ. ἐν CPR. 24 καὶ 27.

[8]) Ὅρα τὰ ἀνωτέρω σημειωθέντα καὶ πρόσθες ἐκ τῶν ἐν παπύροις μὲν τὸ ἐν CPR. 30 καὶ τὸ παρὰ *J. Maspero*. Papyrus Grecs d'époque byzantine 67006, ἐκ τῶν ἐν ἐγγάφοις δὲ τάδε· *Trinchera*, Syll. 79.63,223.170, 246.187,324.240, 355.261, 366.267, 377.275, 486.327. 493.330, 531.16 καὶ ἀλλαχοῦ, ἔτι δὲ *Cusa*, I diplomi Greci ed Arabi di Sicilia σ. 636.637, *Σπ. Ζαμπελίου*, Ἰταλοελληνικὰ σ. 117. 118. 130. 132.139.

εἰς ἕνα μεσαιωνικὸν γαμβρόν· οὐχὶ μόνον δῆλα δὴ χρυσᾶ νομίσματα μετρητά, ἀλλὰ καὶ φορέματα πολύτιμα, ὑφαντά, ἅτινα ἡ νύμφη ὕφαινεν, ἐφ᾽ ὅσον ἦτο παρθένος, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τῆς μητρός,[1]) κοσμήματα, ἀκίνητα, οἰκιακὰ ἔπιπλα καὶ σκεύη,[2]) ζῷα διάφορα (ὄνοι, βόες, ἵπποι) καὶ πολιτικοὶ δ᾽ ἄρτοι ἀκόμη,[3]) προσέτι δὲ δοῦλοι ἢ δουλίδες, πάντα ταῦτα δ᾽ ἐννοεῖται, ἀναλόγως τῆς κοινωνικῆς θέσεως καὶ τοῦ πλούτου τῶν πενθερῶν[4]).

Ἐκ τῶν συμβολαίων φαίνεται ὅτι οὐχὶ μόνον οἱ γονεῖς τῆς νύμφης τὴν ἐπροικοδότουν, ἀλλὰ καὶ οἱ τοῦ γαμβροῦ τὸν υἱόν των. Περὶ τούτου ἔχομεν καὶ ἄλλας ἄλλοθεν ἐνδείξεις[5]) καὶ μαρτυρίαν σαφεστάτην λέγουσαν τὰ ἑξῆς· «Ἐπεὶ δὲ καὶ νόμοι παρηκολούθησαν ἄνωθεν ἐν ταῖς τοιαύταις ἐπιγαμίαις, μᾶλλον δὲ ἐπὶ πάσαις ταῖς γαμηλίοις ἑνώσεσιν ἀντιδιδόναι ἀλλήλοις τοὺς κατὰ κῆδος συναπτομένους, ἅπερ ἂν ἑκάτεροι συμφωνήσαιεν» [6]).

Ὥριζε δ᾽ ὁ γαμβρὸς ἰδιαιτέρως κατὰ τὴν σύναψιν τῶν συμβολαίων καὶ πρὸ γάμου δωρεὰν πρὸς τὴν νύμφην, χρήματα ἢ καὶ κτήματα, τὰ ὁποῖα ἐδικαιοῦτο αὕτη νὰ κατέχῃ πρὸς ἰδίαν ἐξασφάλισιν καὶ ἐξοικονόμησιν τῶν τοῦ βίου, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συζύγου.[7]) Ἡ δωρεὰ αὕτη, ἥτις ὤφειλε νὰ εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὴν προῖκα, νὰ μὴ ὑπερβαίνῃ δὲ ὡρισμένην ἀξίαν,[8]) ἐχαρακτηρίζετο βραδύτερον διὰ τῶν λέξεων *θεώρετρον*[9]) καὶ *ὑπόβολον*, αἵτινες, διάφορα ἀρχῆθεν πράγματα σημαίνουσαι,[10]) κατήντησαν νὰ ἐναλλάσσωνται ἐν τοῖς ἐγγράφοις πρὸς δήλωσιν τῆς προγαμιαίας δωρεᾶς,[1]) ἔτι δὲ καὶ *κανίσκιν*.[2]) Συνέβαινον δὲ καὶ ἀπάται κατὰ τὸν ὁρισμὸν τῆς προγαμιαίας δωρεᾶς, διότι ἡ νύμφη ἢ οἱ συγγενεῖς αὐτῆς, κεντοῦντες τὴν φιλοτιμίαν τοῦ γαμβροῦ, ἵνα οὗτος ὁρίσῃ σημαντικὸν θεώρετρον καὶ ὑπόβολον, ἔδιδον ὑποσχέσεις μεγάλης προικός, ἥτις οὐδέποτε κατόπιν πραγματικῶς ἐδίδετο [3]).

¹) *Λόγγου Σοφιστοῦ*, Τῶν κατὰ Δάφνιν καὶ Χλόην λόγοι Δ', Γ'. 4. 5.

²) *Hesseling—Pernot*, Poèmes Prodromiques 1.64.

³) Βασιλικά, βιβλ. 29. τίτλ 1.118.

⁴) Ὅρα περὶ τῶν ἀνωτέρω καὶ Βασιλικὰ βιβλ. 15 τίτλ. 2.12, βιβλ. 18 τίτλ. 5.12, βιβλ. 26 τίτλ. 5.88, βιβλ 29 τίτλ. 1.8 καὶ βιβλ 48 τιτλ. 11 20. Νόμιμον κατὰ στοιχεῖον (*Zachariae v. Lingenthal*, Jus Graecor. 2.55, *Αρμενοπούλου*, Ἑξάβιβλ. 6.13.4, *Trinchera*, Syll. 130.99. 333. 246, *Hesseling*, Διγενης Ἀκριτας στίχ. 2254 (ἐν Λαογρ 3 σ. 583), Μαρτύριον τῆς ἁγίας Μαρτυρος Εὐγενίας. *Migne*, PG. 116. 629, *Μιχ. Ψελλοῦ*, Δικαστικὴ ἀπόφασις ἐν *Κ. Σάθα*, Μεσ. βιβλ. 5 205.

⁵) Ὅρα προχείρως *Trinchera*, Syll. 79 63. Καὶ ἐν τῷ ποιήματι ἐπ᾽ ἴσης Βελθάνδρῳ καὶ Χρυσαντζᾳ καλεῖ ἡ πριγκιπισσα νοτάριον καὶ σημειοῖ τί διδει ὡς προῖκα εἰς τὴν δούλην της Φαιδροκάζαν, ἔπειτα ὅμως πέμπει πρὸς τὸν βασιλέα, διὰ νὰ ἴδῃ τὸ τί διδει τὸν Βέλθανδρον εἰς ὄνομα προικός του στίχ 993.995.1021 (*Legrand* Bibl gr. vulg. 1).

⁶) *Bezobrazov*, Χρυσόβουλλον τοῦ βασιλέως Μιχαὴλ Δουκα, Βυζαντ. Χρονικ. 6.141. Περὶ τῶν φιλοτιμιῶν τοῦ γάμου ὅρα καὶ *Α μενοπούλου*, Ἑξαβιβλ 4.9 (7)

⁷) *J. Maspero*, Papyrus Grecs d' époque Byzantine 2. 67151. στιχ 169.

⁸) Πεῖρα 18 (*Zachariae v. Lingenthal*, Jus Graecor. 1 100).

⁹) «Τὴν πρὸ γάμου δωρεάν, ἤτοι τὸ θεώρετρον» *Σπ. Ζαμπελίου*, Ἰταλοελληνικὰ σ. 118. *Trinchera*, Syll. 246. 187,356. 261.

¹⁰) Τὸ θεώρετρον σαφῶς διακρίνεται τοῦ ὑποβόλου, *Trinchera*, Syll. 324. 240,401. 289, 356. 261 Κατὰ τὸν *Φώτιον*, Νομοκ. τίτλ. 13 κεφ. 4 (*Ράλλη - Ποτλῆ*, Σύνταγμα 1. 298) Τὸ παλαιὸν... εἴ τι ἡ γυνὴ ἐδίδου χάριν προικός, τοσοῦτον καὶ ὁ ἀνὴρ ὑποβάλλειν ποσὸν εἰς τὴν κοινὴν περιουσίαν ἠναγκάζετο, ὅθεν καὶ ὠνομάσθη.... καὶ σήμερον τοιοῦτον ὑπόβολον ὁ ἀνὴρ οὐ δίδωσιν, ἀλλ᾽ ἀπὸ συμφώνου δίδωσί τι μέρος ὅσον ἂν συμφωνήσῃ ἐκ προτελευτῆς τῇ γυναικί. Ὅρα καὶ *Ἀρμενοπούλου*, Ἑξάβιβλ 4.13 1 καὶ *De Gasparis*. Theoretro ed ipobolo ἐν Studi e documenti di storia e diritto 7 (1886) σ. 250—51 Ἔπιθι καὶ *Α Κοραῆ*, Ἄτακτα 4.628 Κατὰ τὰς Ἀσίζας (*Κ. Σάθα*, Μεσ βιβλ. 6.528) «θεώρετρα τὰ διδόμενα πρὸ τῆς ὁρμασίας, ὑπόβολα τὰ ποιεῖ ὁ γαμβρὸς μετὰ τὸ ὁρμαστεῖν». Καὶ νῦν *θέρωτρα* ἐν Οἰνόῃ καὶ Σινώπῃ τοῦ Πόντου λέγεται ἡ εἰς χρήματα προγαμιαία δωρεά, *θώρετρα* δ᾽ ἐν Σωζοπόλει τὰ δῶρα, τὰ ὁποῖα στέλλει ὁ γαμβρὸς πρὸς τοὺς γονεῖς καὶ ἀδελφοὺς τῆς νύμφης τὴν παραμονὴν τοῦ γάμου. Ἐννοεῖται δ᾽ ὅτι κυρίως καὶ ἀρχικῶς θεώρητρα ἦσαν τὰ ὑπὸ τοῦ νυμφίου τῇ νύμφῃ διδόμενα δῶρα, ὅταν, ἀποκαλύπτων αὐτήν, τὴν ἔβλεπε διὰ πρώτην φοράν. Νῦν ἡ προγαμιαία δωρεὰ ἐν Καλαβρύτοις καλεῖται *πρόγαμο*, *εὐγενίκι* ἐν Καρπάθῳ καὶ *εὐκεννίκιν* ἐν Κύπρῳ, *νυφίκιον* ἐν Καρπάθῳ, *κοριτσιάτικο* ἐν Σκιάθῳ καὶ *ἄφερτα* (offerta) ἐν Καλαμιτσίῳ τῆς Ἀν. Θράκης.

Κωνσταντῖνος ὁ Μανασσῆς καὶ Θεόδωρος ὁ Πρόδρομος, συγγραφεῖς τοῦ ΙΒ' αἰῶνος, ἀναφέρουσιν ἐπὶ τῶν χρόνων των ἑορτὴν τῶν *παστοπηγίων*[4]) ἢ *πασταδοπηγίων*, *παστάδας δὲ πηγνυμένας* καὶ *γάμους τελουμένους* μνημονεύει πάλιν ὁ πρῶτος τῶν συγγραφέων τούτων [5]).

Εἰς τὰ προεόρτια ὄντως τοῦ γάμου [6]) ἀνῆκε κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους καὶ ὁ στολισμὸς τοῦ νυμφικοῦ θαλάμου, ὅστις ἐπανειλημμένως καλεῖται *παστός*,[7]) ὄνομα, ὅπερ ἀσφαλῶς ἦτο δημῶδες, ἀφ᾽ οὗ οὕτω καὶ νῦν πολλαχοῦ καλεῖται, καὶ ὅστις ἀναμφιβόλως καὶ *νυμφεῖος* θὰ ἐκαλεῖτο [8]).

¹) Ἐν τοῖς ἐγγράφοις τῆς κάτω Ἰταλίας τὸ θεώρετρον καὶ ὑπόβολον ἐναλλάσσονται.

²) Ἀσίζ. Κύπρου (*Κ. Σάθα*, Μεσ. Βιβλ. 6. 579 583).

³) Ἀσίζαι, Ἔνθ᾽ ἀν. σ. 529.

⁴) *Κ. Μανασσῆ*, Μονῳδία ἐπὶ τῇ σεβαστῇ κυρᾷ Θεοδώρᾳ τῇ Κοντοστεφανίνῃ, Βυζαντ. Χρονικ. 7.630, *Σ. Παπαδημητρίου*, Θεόδωρος Πρόδρομος σ. 385, *Παλλαδίου ἐπισκόπου Ἑλενουπόλεως*, Ἡ πρὸς Λαῦσον ἱστορία, Migne, PG. 34.1025, *Βασιλείου τοῦ Μεγάλου*, Περὶ τῆς ἐν παρθενίᾳ ἀληθοῦς ἀφθορίας, Migne, PG. 30 725.

⁵) *Κ. Μανασσῆ*, Ἐκ τῶν κατ᾽ Ἀρίστανδρον καὶ Καλλιθέαν ἐννέα λόγων Ε'. 40.

⁶) *Θ Προδρόμου*, Ἐπιθαλάμιος τοῖς τοῦ εὐτυχεστάτου Καίσαρος υἱοῖς, Migne, PG. 133.1398.

⁷) Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Μακαρίου, *Vassiliev*, Analecta Graecobyzantina σ. 155. Τὸν νυμφικὸν θάλαμον δηλοῖ ὁ παστὸς καὶ παρὰ *Προκοπίῳ*, Περὶ κτισμάτων 17 31.33 (Haury).

⁸) *Παστὸς* καλεῖται ὁ γαμήλιος θάλαμος ἐν Ῥόδῳ, Κρήτῃ καὶ Καλλιπόλει. Η λέξις ὅμως θὰ ἦτο κοινοτέρα, ὡς δεικνύει ἡ ἀρκούντως διαδεδομένη παροιμία «ὅ,τι πάρῃ ἡ νύφη 'ς τὸν παστὸ καὶ τὸ παιδὶ 'ς τὸ λουτρό» (Ἀνασελίτσα, Κρήτη, Κύζικος κ. ἀλλαχοῦ) ἥτις ἰσοδυναμεῖ τῇ κοινῇ φρ. «ὅ,τι πῆρες, πῆρες». Ἐν Λέρῳ *παστὸς* λέγεται ἡ τράπεζα παρὰ τὴν ὁποίαν στήνουσι τοὺς μέλλοντας νὰ στεφθῶσιν. *Οἰκονόμου*,

Πῶς ἐστολίζετο μία νυμφικὴ κλίνη, ἥτις ὁμοίως *παστὸς* ἐκαλεῖτο, μετὰ τοῦ χώρου τοῦ περιέχοντος αὐτὴν (παστοῦ) γνωρίζομεν ἐκ μαρτυριῶν τῶν συγγραφέων· ἐκαλύπτετο λοιπὸν ὁ παστὸς δι' ὀθονῶν καὶ ποικίλων παραπετασμάτων, [1]) εἶχεν ἐπικαλύμματα ἔχοντα διαφόρους παραστάσεις ἐνυφασμένας π. χ. ἐρωτιδεῖς, τὴν 'Αφροδίτην κ. τ. τ. [2]) εἰς τοὺς τοίχους, οἵτινες δι' ἀνθέων τοῦ ἀγροῦ καὶ κηπευτῶν ἐστολίζοντο, [3]) ἡπλοῦντο πολύτιμοι τάπητες, ὑφάσματα δὲ πολύτιμα καὶ σκεύη ἀργυρᾶ καὶ χρυσᾶ καὶ ἄλλα εἴδη προικὸς ἐξετίθεντο πρὸς θέαν. [4]) 'Εὰν δὲν ἔφθανον δὲ τὰ στολίσματα, τότε ἡ μήτηρ ἢ αἱ συγγενεῖς τῆς νύμφης ἦσαν πρόθυμοι νὰ δανεισθῶσι πρὸς συμπλήρωσιν ἐκ τῶν γειτόνων κάτοπτρα, ἱμάτια καὶ χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ σκεύη, κατὰ συνήθειαν, ἣν σφοδρῶς ψέγει ὁ Χρυσόστομος, [5]) ἥτις ὅμως μέχρι τῶν χρόνων μας ἐξακολουθεῖ ὑφισταμένη.

Τίνα ἡμέραν ἐγίνοντο τὰ παστοπήγια δὲν μᾶς λέγουσι σαφῶς οἱ συγγραφεῖς· [6]) πάντως πρὸ τῆς Κυριακῆς, κατὰ τὴν Πέμπτην πιθανῶς, ὅτε καὶ μέχρι σήμερον πολλαχοῦ γίνονται [7]).

Λεριακά σ. 93. 'Εν Καλαμωτῇ Χίου ὁ παστὸς καλεῖται *μναϊό* = ὑμεναϊό. Διὰ τὸ νυμφεῖος πβ. τὸ παρὰ Σουΐδᾳ νυμφεῖος οἶκος, ἐν ᾧ νύμφαι εἰσὶ καὶ τὸ παρ' *'Ηρωδιανῷ*, Περὶ καθολικῆς προσῳδίας Ε' 1.125.12 (Lenz) νύμφιος· οἶκος καὶ σημείωσον ὅτι καὶ νῦν ἐν Πόντῳ *νυμφεῖος* (ὁ) ἢ *νυμφεῖον* (τὸ) λέγεται ὁ νυμφικὸς θάλαμος. Καὶ ἡ ἐν Πελοποννήσῳ, Ρόδῳ, Μακεδονίᾳ, Αἰτωλίᾳ καὶ Σηλυβρίᾳ ὀνομασία τοῦ παστοῦ *νυφοστόλ(ι)*, πάλιν τὸν νυμφεῖον ὑποδεικνύει. 'Εν τῷ θησαυρῷ Γερασίμου Βλάχου τοῦ Κρητὸς ὁ παστὸς καλεῖται *νυμφοκάμερα*.

[1]) Καταστέψας τὴν πόλιν δίκην νυμφικῶν παστάδων ἀπὸ σκαραμαγγίων διαφόρων καὶ σενδές . . . καὶ ἀνθέων καὶ ῥόδων ποικίλων. *Κωνστ. Πορφυρογεννήτου*, Περὶ τῆς βασιλείου τάξεως 505.4. Παστός· ὁ ποικίλος νυμφικὸς οἶκος παρὰ τὸ πάσσειν, ὅ ἐστι ποικίλλειν, *Cramer*, Anecd. Graeca 2.399.24. Παστὸς ἡ ἐκ παραπετασμάτων ποικίλων κατεσκευασμένη σκηνή, ἥτις ἐστὶ πεποικιλμένη, καὶ νυμφικὸς οἶκος, παρὰ τὸ πάσσειν Μ. 'Ετυμ.

[2]) *Ξενοφῶντος 'Εφεσίου*, Τῶν κατὰ "Ανθειαν καὶ 'Αβροκόμην 'Εφεσιακῶν βιβλία Ε', Α' 8. 2.

[3]) *Κωνστ. Πορφυρογεννήτου*, "Εκθεσις περὶ τῆς βασιλείου τάξεως 505. 3. Πβ. τὸ ὑπὸ τῶν Πρασίνων καὶ Βενέτων εἰς τὴν βασιλικὴν νύμφην ψαλλόμενον. «"Ανθη ἐσώρευσα τοῦ ἀγροῦ καὶ εἰς τὴν παστάδα εἰσῆκα σπουδῇ» *Κωνστ. Πορφυρογεννήτου*, Περὶ τῆς βασιλείου τάξεως 379.15 καὶ ἔπιθι τὸ περὶ βασιλικῶν γάμων δεύτερον κεφάλαιον. Μὲ ἄνθη καὶ κισσὸν στολίζεται καὶ σήμερον τὸ νυφοστόλι ἐν Μακεδονίᾳ, *Ι. Πρωΐου*, Γαμήλια ἤθη καὶ ἔθιμα ἐν Μακεδονίᾳ, 'Εθνικὴ 'Αγωγή 4. 140.

[4]) 'Ως καὶ νῦν ἐν Μακεδονίᾳ. *Ι. Πρωΐου*, "Ενθ' ἀν.

[5]) Εἰς ἐπιστολὴν πρὸς 'Εφεσίους ὑπόμνημα Κ', Migne, PG. 62.145. Εἰς ἐπιστολὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ὁμιλία ΙΒ', Migne, PG. 62.390.

[6]) 'Ο κηδεστὴς αὐτοῦ (τοῦ Θεοφάνους) πληρῶσαι τὰ τῷ γάμῳ νενομισμένα τοῦτον ἐξεβιάζετο· καὶ δὴ *τῆς κυρίας ἡμέρας καταλαβούσης καὶ παστὰς ἐπήγνυτο* καὶ ὑμέναιος ᾔδετο καὶ τὰ λοιπὰ ἐτελεῖτο. Βίος ἁγίου Θεοφάνους τοῦ 'Ομολογητοῦ, De *Boor*, Theophanes 2. 28. 14.

[7]) 'Ως ἐν Αἴνῳ, Κύθνῳ, Πάτμῳ, Ρόδῳ, Σινώπῃ, Τήλῳ.

'Εκ τῆς περικοπῆς Κωνσταντίνου τοῦ Μανασσῆ «οὐκ εἰς νυμφῶνας οὐδ' εἰς παστοπηγίας ταῦτα τὰ ᾄσματα» [1]) σαφῶς δηλοῦται ὅτι κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους, κατὰ τὰ παστοπήγια, ἀπηγγέλλοντο ἀνάλογα πρὸς τὴν περίστασιν ᾄσματα, ἅτινα καὶ σήμερον πολλαχοῦ συνηθίζονται, τραγούδια τοῦ κρεββάτου ἐν Πάτμῳ καλούμενα. Καὶ τί μὲν ἀκριβῶς ἔψαλλον οἱ μεσαιωνικοί μας πρόγονοι ἀγνοοῦμεν, ἰδέαν ὅμως τῶν τοιούτων ᾀσμάτων δυνάμεθα νὰ λάβωμεν ἐκ τῶν ἀντιστοίχων σημερινῶν, ἐν οἷς, μεταξὺ ἄλλων, ψάλλλονται·

Στρώσετε τὰ μεταξωτά, στρώσετε τὰ βελλοῦδα,
νὰ πέσ' ὁ γιὸς ὁ δροσερὸς κι' ἡ κόρ' ἡ κωπελλούδα [2]).

'Απλώσετε χρυσὸ χαλί, βάλτε καὶ μαξιλλάρι,
φέρετε καὶ τὸ γιόνυφο μὲ τὸ χρυσὸ καμάρι [3]).

Στολίσετε τὸ νυφικὸ τσαὶ βάλετε διαμάντια,
γιατὶ θὲ νὰ πλαγιάσουνε τέσσερα μαῦρα μάτια [4]).

Βασιλικὸ κι' ἀρισμαρί, νερατζαθοὺς καὶ ῥόδα
φέρετε νὰ κρεμάσωμε εἰς τοῦ παστοῦ τὴ ῥόδα [5]).

Σὰν τὸν κισσὸ ὁποῦ κολλᾷ 'ς τὸ δέντρο καὶ ξαπλώνει
νὰ σμίξ' ἡ νύφη τὸ γαμπρὸ καὶ νὰ ῥιζοσκελώνῃ [6]).

'Εστολίστη τὸ σπερβέρι, λάμπει σὰν τὸ περιστέρι·
γῦρο, τριγῦρο κεντητό, 'ς τὴ μέση εἶν' ζωγραφιστό·
γῦρο, τριγῦρο κανελλᾶτο καὶ 'ς τὴ μέση ταντελλᾶτο [7]).

'Εστέσαμέν τον τὸν παστόν,
πό πάν' καὶ κάτω πλουμιστόν·
πάπλωμα μεταξωτὸ
μαξελλάρες δεκοχτώ [8]).

---

[1]) *Κ. Μανασσῆ*, Μονῳδία ἐπὶ τῇ σεβαστῇ κυρᾷ Θεοδώρᾳ τῇ Κοντοστεφανίνῃ, Βυζαντ. Χρονικ. 7. 630.

[2]) *Μ. Μαλανδράκη*, "Ηθη καὶ ἔθιμα ἐν Πάτμῳ Δ.·Ι. Ε. Ε. 3. 352.

[3]) 'Εν Σινώπῃ.

[4]) 'Εν "Ιῳ, *Κ. Κασιμάτη*, Λαογραφικὰ σύλλεκτα ἐξ "Ιου, Λαογρ. 2.606.

[5]) *Π. Βλαστοῦ*, 'Ο γάμος ἐν Κρήτῃ σ. 40.

[6]) *Π. Βλαστοῦ*, "Ενθ. ἀν.

[7]) 'Εν Ρόδῳ, ἔνθα σπερβέρι καλεῖται τὸ μεταξωτὸν ἐπικάλυμμα τῆς νυμφικῆς κλίνης.

[8]) 'Εν Ρόδῳ, Ζωγρ. 'Αγὼν 1.267.

Ὁ Ζώσιμος μᾶς διηγεῖται ὅτι ὁ βασιλικὸς εὐνοῦχος Εὐτρόπιος πείσας τὸν Ἀρκάδιον νὰ συζευχθῇ κόρην τινὰ «Ὡς τὴν ἐπὶ τῷ γάμῳ πρᾶξιν ἐθεάσατο κατωρθωμένην, χορεύειν τῷ δήμῳ καὶ στεφανηφορεῖν ὡς ἐπὶ βασιλικοῖς ἐκέλευε γάμοις, ἐσθῆτα δὲ βασιλικὴν πρέπουσαν καὶ κόσμον ἐκ τῶν βασιλείων λαβὼν ταύτην τε φέρειν δοὺς βασιλικοῖς ὑπηρέταις, ἦγε διὰ μέσης τῆς πόλεως ἡγουμένου τοῦ δήμου, πάντων δέ.... συμπαρατρεχόντων τοῖς φορεῦσι. Ἐπειδὴ δὲ προϊόντες ἐγένοντο τῆς Προμώτου πλησίον οἰκίας εἰσῄεσάν τε μετὰ τῶν ἕδνων καὶ ἀποδόντες τῇ παρὰ τῷ Προμώτου παιδὶ τρεφομένῃ παρθένῳ τὴν τῷ βασιλεῖ συνοικεῖν μέλλουσαν ἔδειξαν» [1]. Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου καὶ ἐξ ἄλλων, ἐξ ὧν φαίνεται ὅτι ὑπὸ τοῦ νυμφίου ἢ τοῦ πατρός του ἐδίδετο *νυμφοστολισμὸς* εἰς τὴν νύμφην, συνιστάμενος ἀπὸ διάφορα φορέματα καὶ κοσμήματα, [2] γίνεται δῆλον ὅτι πρὸ τοῦ γάμου ὁ μνηστὴρ ἔπεμπε πρὸς τὴν μελλόνυμφον ἐπισήμως νυμφικὰ δῶρα ὑπὸ πλειόνων τοῦ ἑνὸς ἀτόμων βασταζόμενα, καὶ δὴ φορέματα πολυτελῆ καὶ κοσμήματα, τοῦθ'ὅπερ ἐπικυροῦσι καὶ τὰ μέχρι τοῦ νῦν ἐθιζόμενα [3].

Ἐκτὸς τῶν δώρων δὲ τούτων καὶ φίλοι ἔπεμπον ὁμοίως πρὸς τὴν μελλόνυμφον δῶρα, ἐν οἷς μεταξωτὰ φορέματα [4].

Ὁρισθείσης τῆς ἡμέρας τοῦ γάμου ἢ τῆς *χαρᾶς*, ἐγίνετο τὸ *κάλεσμα εἰς τὴν χαράν* [5].

Πῶς ἐγίνοντο αἱ προσκλήσεις ἀγνοοῦμεν καὶ πάλιν. Τύπον ἐγγράφου προσκλήσεως μᾶς παρέδωκεν ὁ Θεοφύλακτος Σιμοκάττης διὰ τοῦ «αὔριον ἔσο μοι δαιτυμών· ἅπαντα τὰ πρὸς γάμον μοι παρεσκεύασται», [6] οὗτος ὅμως, ἀντιστοιχῶν ἐν πολλοῖς πρὸς τοὺς ἐν τοῖς παπύροις παραδεδομένους, εἶναι

1) *Ζωσίμου*, Ἱστορ. 249.10.

2) *Trinchera*, Syll. 377.275,531.16. Ἐν τῷ δευτέρῳ χωρίῳ κεῖται· Τὰ δοθέντα μοι πρὸς αὐτὴν διὰ νυμφοστολισμὸν αὐτῆς· ἐν πρώτοις κουτέλλαν καὶ μανδήλιον ταρίων ἑκατόν, περὶ δὲ ἐνωτίων σκουλαρικῶν κεφαλοδέσμιον ταρίων κ'.

3) Ἐν Βουρδουρίῳ τῆς Πισιδίας π χ. τὸ Σάββατον, παραμονὴν τοῦ γάμου, ἐστέλλοντο δῶρα εἰς τὴν νύμφην, ἐν οἷς καὶ *ντουβάκ*, ἤτοι νυμφικὴ καλύπτρα *Κλ. Ἰατρίδου*, Ἤθη καὶ ἔθιμα ἐν Ἀνατολῇ, Ξενοφάνους 3. 167. Ἐν Γκιουμουλτζίνῃ τῆς Θράκης τὴν παραμονὴν τοῦ γάμου, ἤτοι τὴν ἑσπέραν τοῦ Σαββάτου, ὁ γαμβρὸς πέμπει εἰς τὴν μνηστὴν διάφορα σινιά, ἐφ' ὧν ὑπάρχουσι τὰ πρὸς τὴν νύμφην δῶρα, καλύπτρα δῆλα δή, γοῦνα, ὑποδήματα, ὑποκάμισον, κάτοπτρον καὶ τὰ τοιαῦτα, *Στ. Κυριακίδου*, Τὰ κατὰ τὸν γάμον ἔθιμα ἐν Γκιουμουλτζίνῃ, Λαογρ. 2.52.

4) *Γ. Φραντζῆ*, Χρονικ. 121. 2.

5) *Ἀλεξίου Κομνηνοῦ*, Ποίημα παραινετικὸν στίχ 400, Πουλλολόγος στίχ. 1 ἑξ. (*Wagner*, Carmina Graeca medii aevi) *J. Schmitt*, Τὸ χρονικὸν τοῦ Μορέως στίχ. 6013.

6) Ἐπιστολὴ 44 (ἔκδ. R. Hercher).

ἀρκούντως ὕποπτος. [1]) Συνήθως βέβαια αἱ προσκλήσεις θὰ ἐγίνοντο διὰ *λαλετῶν* ἢ *καλεστῶν*, ὡς λέγουσιν ἐν Πόντῳ, προσώπων δῆλα δὴ καλούντων, ἅτινα δὲν εἶναι ἀπίθανον ν' ἄφιναν εἰς τὰς οἰκίας τῶν προσκαλουμένων μῆλον ἢ κολλύριον ἢ καὶ παστέλλιον, ὡς ἐνιαχοῦ νῦν συνηθίζεται [2]).

Ὁ γάμος κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς ἐκκλησίας ἦτο πολιτικός· καὶ ὑπῆρχε μὲν καὶ τύπος τις γάμου θρησκευτικοῦ πρὸ τοῦ ἐπισκόπου ἢ τοῦ ἱερέως τελουμένου, [3]) οὗτος ὅμως ὑπὸ τῆς πολιτείας δὲν ἐθεωρεῖτο ἔγκυρος. [4]) Ἀπὸ τῶν χρόνων μόνον τοῦ Ἰουστινιανοῦ οἱ τῆς μεσαίας τάξεως εἶχον τὸ δικαίωμα νὰ δηλῶσι τὴν περὶ τοῦ γάμου πρόθεσίν των εἰς τὸν ἔκδικον, ὁπότε συνετάσσετο, ὡς ἐλέχθη, πρακτικὸν τοῦ γάμου. Μόλις δ' ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Θ'. αἰῶνος διὰ νεαρᾶς Λέοντος τοῦ Σοφοῦ νόμιμος ἐθεωρήθη μόνον ὁ ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας εὐλογούμενος γάμος καὶ ἔκτοτε οὗτος ἐπεκράτησε, καθορισθείσης ἐπὶ Ἀλεξίου Α'. τοῦ Κομνηνοῦ τῆς καὶ σήμερον ἐν χρήσει ἀκολουθίας τοῦ γάμου [5]).

Ἵνα δύο πρόσωπα ἔλθωσιν εἰς γάμου κοινωνίαν, ἡ ἐκκλησία πάντοτε ἀπῄτει νὰ εἶναι ταῦτα τοῦ αὐτοῦ θρησκεύματος καὶ δόγματος. Ὁ μετ' ἀπίστων καὶ ἐθνικῶν, καὶ μάλιστα Ἰουδαίων, γάμος παλαιότερον μὲν ἐθεωρεῖτο ἀποστροφῆς ἄξιος, βραδύτερον δὲ καὶ ἄθεσμος ἐκηρύχθη [6]).

1) Ἐρωτᾷ σε Ἡραῒς δειπνῆσαι εἰς γάμους τέκνων αὐτῆς ἐν τῇ οἰκίᾳ αὔριον, ἥτις ἐστὶ Πέμπτη ἀπὸ ὥρας θ' P.Ox. 111. Ὅρα καὶ P.Fay. 132.

2) Διὰ μήλων ἢ πορτοκαλίων γίνεται ἡ πρόσκλησις ἐν Ἠπείρῳ, *Γ. Ἀναγνωστοπούλου*, Λαογραφικὰ ἐξ Ἠπείρου ἐν Λαογρ. 5.24. Ὁμοίως ἐν Μακεδονίᾳ, *Ι. Πρωΐου*, Γαμήλια ἤθη καὶ ἔθιμα ἐν Μακεδονίᾳ, Ἐθνικ. Ἀγωγὴ 4.138. Αἱ προσκλήσεις εἰς γάμους γίνονται νῦν κατὰ τόπους διὰ καρύων, κηρίων, κολλυρίων, τσότρας κ.λ.π., περὶ τούτων ὅμως οὐ τοῦ παρόντος.

3) Οἱ πατέρες τῶν πρώτων αἰώνων πάντοτε ἀπῄτουν κατὰ τὸν γάμον ἱερατικὴν εὐχὴν καὶ εὐλογίαν, ἦτο δ' ἡ τοιαύτη συνήθεια κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα διαδεδομένη. Ἡ εὐλογία αὕτη, ἥτις ἦτο διάφορος τοῦ στεφανώματος, κατήντησε κατὰ τοὺς μετὰ τὸν ΙΒ'. αἰῶνα χρόνους νὰ σημαίνῃ καθ' ὅλου τὸν θρησκευτικὸν γάμον καὶ τὸ εὐλογεῖν τὸ στεφανώνειν. *Zhishman*, Das Eherecht σ. 231. 293, *Ν. Πολίτου*, Γαμήλια σύμβολα, Λαογραφικὰ Σύμμεικτα 2.221. Καὶ νῦν δὲ *βλόγα* λέγεται ἐν Σίφνῳ ὁ γάμος, *βλογοῦμαι* δ' ἐν ταῖς Κυκλάσι τὸ στεφανώνομαι καὶ *βλογίζω* ἐν Καππαδοκίᾳ τὸ νυμφεύω.

4) Ἐνίοτε μάλιστα ἐτελοῦντο καὶ γάμοι μετὰ χηρῶν ἢ μεταξὺ Χριστιανῶν καὶ Ἐθνικῶν, οὓς ἀπέκρουεν ἡ ἐκκλησία.

5) Ὅρα περὶ τούτων *Νικοδ. Μίλας*, Τὸ ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας σ. 827, *Zhishman*, Das Eherecht 14.231.251.290.293.295, *Π. Παπαρρηγοπούλου*, Οἰκογενειακὸν δίκαιον σ. 75, *Ν. Πολίτου*, Γαμήλια Σύμβολα 220, Epanagoga aucta τίτλ. 14 (*Zachariae v. Lingenthal*, Jus Grecor. 4.221). Ἐπιθι καὶ τὴν σχετικὴν διάταξιν τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ ἐν *Ράλλη - Ποτλῆ*, Σύνταγμα 2.500 ἑξ.

6) *Zhishman*, Das Eherecht σ. 2[illegible]0, *Ἀλ. Κρασσᾶ*, Οἰκογεν. δίκαιον 4.68, Ἀσίζαι Κύπρου (*Κ. Σάθα*, Μεσ. βιβλ. 6.550), *Φ. Φαρμᾶ*, Ὁ γάμος παρ' Ἕλλησι σ. 218 ἑξ.

Κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους κατὰ πάντα ἄψογος ἐθεωρεῖτο μόνον ὁ πρῶτος γάμος· [1]) διὰ τὸν δεύτερον ὑπῆρχόν τινες περιορισμοί. Ἐπὶ παραδείγματι ὁ δευτερογαμῶν δὲν ἐστεφανοῦτο, καίτοι ἡ ἐκκλησιαστικὴ συνήθεια παρέβλεπε καὶ τοῦτο, [2]) οὐδὲ προσεφέροντο εἰς αὐτὸν κατὰ τὸν γάμον τὰ θεῖα δῶρα, ἀλλὰ μόνον τὸ κοινὸν ποτήριον [3]).

Ὁ τρίτος γάμος, ὅστις ἐθεωρεῖτο πολυγαμία, [4]) κατ' αὐστηρὰν ἐκκλησιαστικὴν συνήθειαν ἀπηγορεύετο, ἐπετρέπετο δὲ μόνον, ἂν ὁ συζευγνύμενος δὲν εἶχε τέκνα καὶ ἦτο νεώτερος τῶν τεσσαράκοντα ἐτῶν. [5]) Τέλος ὁ τέταρτος, ὅστις ἐπὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ π.χ. ἀναφέρεται, θεωρούμενος «γάμος ὁ οὐ γάμος»» ἐκωλύετο ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων νόμων [6]).

Καὶ ταῦτα μὲν διὰ τὸν ἄνδρα· διὰ τὴν γυναῖκα οἱ περιορισμοὶ ἦσαν περισσότεροι. Οἱ ὑπανδρευόμενοι δῆλα δὴ ἐφρόντιζον, ἵνα τὸν κοινὸν ψόγον ἀποφύγωσι, νὰ λαμβάνωσι παρθένους καὶ οὐχὶ χήρας, διὰ τὰς ὁποίας, κατὰ τὴν Χριστιανικὴν ἀντίληψιν, ὑψηλότερον ἦτο τὸ τῆς χηρείας, «δεύτερον δὲ καὶ κατώτερον τὸ τῶν δευτέρων γάμων». [1]) Εἰς τοὺς κληρικοὺς μάλιστα ἦτο ὡρισμένως ἀπηγορευμένη ἡ χειροτονία, ἐὰν εἶχον λάβει γυναῖκα χήραν, [2]) ἥτις πάλιν ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ ἐπετρέπετο νὰ ἔλθη εἰς δεύτερον γάμον, ἐὰν μὴ παρήρχετο ὁ *πένθιμος χρόνος*, ἓν δῆλα δὴ ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ συζύγου ἔτος [3]).

Ἡ παράβασις τοῦ κανόνος τούτου συνεπήγετο ἀτίμωσιν καὶ τῆς χήρας καὶ τοῦ ταύτην συζευχθέντος. [4]) Μία μόνον ἐπετρέπετο ἐξαίρεσις, ἂν δῆλα δὴ ὁ βασιλεὺς αὐτὸς παρεῖχε τὴν πρὸς γάμον ἄδειαν ἢ ἡ χήρα ἐδωρεῖτο τὸ ἥμισυ τῶν ἰδίων πραγμάτων εἰς τὰ ἐκ τοῦ πρώτου ἀνδρὸς τέκνα [5]).

Χρονικὸς περιορισμὸς δὲν ὑπῆρχε διὰ τὰς χήρας τῶν μὴ πενθουμένων, ἤτοι τῶν ἐπὶ καθοσιώσει καταδικασθέντων [6]).

Ἐν ἐποχῇ, καθ' ἣν ἐπεκράτει αὐστηρὰ διάκρισις τῶν τάξεων, δὲν πρέπει ν' ἀναμένῃ τις ἐπιγαμίας μεταξὺ ἀτόμων διαφόρου κοινωνικῆς τάξεως. Οἱ εὐγενεῖς λοιπόν, καὶ ἄποροι ἀκόμη ἂν ἦσαν, ἀπέφευγον νὰ ὑπανδρεύωσι τὰ τέκνα των μὲ πένητας, [7]) ἀπηγορευμένον δ' ἦτο καὶ εἰς τοὺς υἱοὺς τῶν συγκλητικῶν νὰ λαμβάνωσιν ἀπερριμμένας γυναῖκας, ἤτοι σκηνικάς, ἐργαστηριαρχίσσας, δούλας ἢ ἀπελευθέρας, [8]) εἰς δὲ τὰς θυγατέρας αὐτῶν ἀπερριμμένους ἄνδρας, [9]) τοσοῦτο μᾶλλον, καθ' ὅσον ὁ μὲν γάμος μετ' ἀτόμου ἀνωτέρας κοινωνικῆς τάξεως ἀνεβίβαζε τὸ ἀξίωμα τῆς ὑπανδρευο-

---

Ὅρα καὶ τοὺς νεωτέρους Νομοκάνονας ἀναφέροντας τὸν οβ'. κανόνα τῆς ΣΤ'. Οἰκουμενικ. Συνόδου. Ἐννοεῖται ὅτι ταῦτα ἐγίνοντο περὶ λαϊκοῦ προκειμένου γάμου· κατὰ τὸν βασιλικὸν δὲν ἐτηροῦντο πάντοτε.

[1]) Ὁ ἐπίσκοπος, πρεσβύτερος καὶ διάκονος μόνον μονόγαμοι ἐπετρέπετο νὰ εἶναι. Διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων διὰ Κλήμεντος τοῦ Ρωμαίων ἐπισκόπου, *Migne*, PG. 1.956.

[2]) Ἀποφάσεις συνοδικαὶ καὶ διατάξεις ἀρχιερατικαὶ τῶν Κων πόλεως ἀρχιεπισκόπων καὶ Πατριαρχῶν, *Migne*, PG. 119.936. Ψόγον τοῦ δευτερογαμοῦντος ὅρα ἐν τῷ τοῦ *Ε. Γεωργιλλᾶ*, Θανατικῷ τῆς Ρόδου στίχ. 412 ἑξ.

[3]) Ὅρα *Migne*, PG. 155.513. Κατὰ τὸν ΙΕ'. αἰῶνα καὶ Ἰωσὴφ ὁ Βρυέννιος (3.108) ψέγει «τοὺς στεφανοῦντας διγάμους καὶ τριγάμους, δέον τοὺς διγάμους μνηστεύεσθαι καὶ εὐλογεῖν μόνον, τοὺς τριγάμους δὲ μνηστεύεσθαι μόνον». Σημείωσον δ' ὅτι ἐν Κύθνῳ ἄλλοτε οἱ δευτερογαμοῦντες ἐνυμφεύοντο ἐν κρυπτῷ καὶ παραβύστῳ, ἄλλως ἐκωδωνίζοντο. Τόσον ἄτοπος ἐθεωρεῖτο ὁ δεύτερος γάμος· *Α. Βάλληνδα*, Κυθνιακὰ σ. 107.

[4]) Ἀποφάσεις συνοδικαὶ καὶ διατάξεις, *Migne*, PG. 119.812 πβ. καὶ *Migne*. PG. 158.953. Ὁ *Μέγας Βασίλειος*, Ἐπιστ. 188 (Migne, PG. 32.673) παρατηρεῖ «συνήθειαν δὲ κατελάβομεν ἐπὶ τῶν τριγάμων πενταετίας ἀφορισμούς».

[5]) *Συμεὼν Θεσσαλονίκης*, Περὶ τοῦ τιμίου, νομίμου γάμου, Migne, PG. 155.505. Περὶ τοῦ τρίτου γάμου ὅρα *Migne*, PG. 119.1089. Ὅρα προσέτι καὶ τὰ παροιμιωδῶς σήμερον λεγόμενα. «Ὁ πρῶτος γάμος τοῦ Θεοῦ, ὁ δεύτερος τῶν ἀνθρώπωνε καὶ ὁ τρίτος τοῦ δαιμόνου» (Κεφαλληνία) ἢ «ὁ πρῶτος γάμος εἶναι ἀπὸ τὸ Θεό, ὁ δεύτερος εἶναι γιὰ οἰκονομία καὶ ὁ τρίτος γιὰ πορνεία» (Πελοπόννησος).

[6]) Epanagoga aucta τίτλ. 14.21 (*Zachariae v. Lingenthal*, Jus Graecor. 4.223). Ὁ *Κλήμης* (Migne, PG. 111.208) εἶπε· Διγαμία δὲ μετὰ ἐπαγγελίαν παράνομος . . . . . τριγαμία δὲ ἀκρασίας σημεῖον, τὸ δ' ὑπὲρ τὴν τριγαμίαν προφανὴς πορνεία. Κατὰ τὰς Ἀσίζας τῆς Κύπρου (*Κ. Σάθα*, Μεσ. βιβλ. 6.557) τὰ ἐκ τοῦ τρίτου καὶ τετάρτου γάμου τέκνα ἐθεωροῦντο νόθα. Ἐννοεῖται ὅτι τὰ ἀνωτέρω δὲν ἐτηροῦντο διὰ τοὺς βασιλεῖς, διότι ἔχομεν τριγάμους καὶ τετραγάμους τοιούτους.

[1]) ***Χρυσοστόμου***, Εἰς τὸ γυνὴ δίδεται γάμῳ, Migne, PG. 51.222.223. Τί πανδρέγουεται μὲ τὴ χήρα ὅ ἒν εἶχε μάϊ γυναῖκα ὃ ἒν ἔχει μοῖρα, λέγουσιν οἱ κάτοικοι τῆς ἐν Κάτω Ἰταλίᾳ Μπόβας, *C. Morosi*, Dialetti romaici di Bova σ. 89.

[2]) Διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων διὰ *Κλήμεντος τοῦ Ῥωμαίων Ἐπισκόπου*, Migne, PG 1.957.

[3]) Βασιλικά, βιβλ. 21 τίτλ. 3.14, Σύνοψις 28.5.17, *Ἀρμενοπούλου*, Ἑξάβιβλ 6.15.3. Κατὰ τὰς Ἀσίζας τῆς Κύπρου (*Κ Σάθα*, Μεσ. βιβλ 6.582) ὁ πένθιμος χρόνος συνεπληροῦτο τὸν ἔνατον μῆνα μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συζύγου.

[4]) Βασιλικά, βιβλ 21 τίτλ. 3 14.

[5]) Βασιλικά, βιβλ. 45 τίτλ. 1.37 βιβλ. 21. τίτλ. 2.10.

[6]) Ὅρα τὸ ὑπ' ἀριθ. 8 χειρόγρ. τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς φ. 21α

[7]) Βίος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Νικολάου, *Anrich*, Hagios Nikolaos 1.158.3.

[8]) Κατὰ τὸν *Ἰουστινιάνειον κώδικα* 5. 4. 29 μόνον αἱ ἀνελθοῦσαι ἐπὶ τῆς σκηνῆς καὶ ἑκουσίως κατελθοῦσαι ἠδήναντο νὰ ὑπανδρεύωνται. Ὁ Ἰουστινιανὸς μὴ δυνάμενος νὰ συζευχθῇ τὴν Θεοδώραν διὰ τὸν βίον καὶ τὴν κοινωνικήν της τάξιν, κατὰ τὸν *Προκόπιον* (Ἀνέκδοτα 9.51) ἠνάγκασε τὸν βασιλέα νὰ καταργήσῃ τὸν ἀπαγορευτικὸν νόμον καὶ οὕτω «τοῖς ἄλλοις ἅπασι βάσιμον κατεστήσατο τὴν πρὸς τὰς ἑταίρας ἐγγύην».

[9]) Ecloga ad Prochiron mutata τίτλ. 28.114 (*Zachariae v. Lingenthal*, Jus Graecor. 4 130, Ἀσίζαι Κύπρου (*Κ. Σάθα*, Μεσ. βιβλ. 6.551), χειρ. Νομοκάνων Χριστιανικῆς Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. ἀρ. 1917 φ. 138α+β, χειρ. Νομοκάνων Βιβλιοθ Βουλῆς ἀρ. 8 φ. 20β, *Φ. Φαρμᾶ*, ὁ γάμος παρ' Ἕλλησι 218 ἑξ.

μένης, τὸ κατεβίβαζε δὲ τοὐναντίον ὁ μετὰ ὑποδεεστέρας τάξεως τοιοῦτος [1]).

Ἐκωλύετο ἐπ' ἴσης ὁ γάμος μεταξὺ ἀπελευθέρου ἢ ὑποχειρίου καὶ τῆς πρῴην δεσποίνης ἢ τῆς θυγατρὸς αὐτῆς, [2]) αἰσχύνην δ' ἔφερε τὸ ν' ἀποδειχθῇ ὁ ἕτερος τῶν συζύγων νόθος [3]).

Μικρὸν ἀνωτέρω ὡμίλησα περὶ γάμου ἐλευθέρου πρὸς δούλην. Κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, κατ' ἀρχαῖον Ἑλληνικὸν ἔθος, ὁ ἐλεύθερος μόνον ἐλευθέραν ἠδύνατο νὰ συζευχθῇ καὶ ἀντιστρόφως. Κωνσταντῖνος μάλιστα ὁ μέγας ἐπέβαλε τὴν ποινὴν τοῦ θανάτου κατὰ τῆς ἐλευθέρας τῆς νυμφευομένης δοῦλον. [4]) Ὁ ἐλεύθερος, ἂν ἐπεθύμει νὰ συζευχθῇ δούλην, ἔπρεπε πρότερον νὰ ἐλευθερώσῃ αὐτήν, ἄλλο ἀντ' αὐτῆς εἰς τὸν δεσπότην παρέχων ἀνδράποδον [5]).

Ταῦτα, ἐννοεῖται, ἐτηροῦντο καθ' ὅλου μέχρι τοῦ τέλους τῆς Θ'. μ. Χ. ἑκατ., ἐπὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ μόνον παρατηρεῖται χαλάρωσίς τις [6]).

Ἡ κοινωνικὴ διαφορὰ τῶν συζύγων παρετηρεῖτο μέχρι τῶν τελευταίων αἰώνων τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας· κατὰ τὸν ΙΒ' π. χ. αἰῶνα ἔχομεν παράδειγμα νυμφίου ἀποσχισθέντος τὴν ῥῖνα, μαστιγωθέντος καὶ διαζευχθέντος, διότι, ἐξαπατήσας ἔλαβε σύζυγον ἀνωτέρας κοινωνικῆς τάξεως [7]).

Μέχρι τοῦδε ὡμίλησα περὶ κανονικῶν γάμων· δὲν ἦσαν ὅμως κατὰ τὸν μεσαίωνα ὀλίγα τὰ παραδείγματα ἐκείνων, οἵτινες ἢ ἀπατῶντες ἁπλοϊκωτέρους ἱερεῖς, κρύφα ἐτέλουν ἀπηγορευμένους ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας γάμους [8]) ἤ, βίαν εἰς τὴν ἄρνησιν τῶν γονέων τῆς κόρης ἀντιτάσσοντες, τὴν ἥρπαζον. Ἐν τῇ τελευταίᾳ ὅμως ταύτῃ περιπτώσει βαρεῖα ἐπήρχετο ὑπὸ τῆς πολιτείας ἡ τιμωρία, καθ' ὅσον ὁ μὲν νυμφίος, ἂν μὴ κατεδικάζετο εἰς θά-

---

[1]) *Cod. Just*, 5.3.10, Βασιλικά, βιβλ. 6 τίτλ. 1.30. Ἡ ὑπανδρευομένη μὲ ἄνδρα κατωτέρου ἀξιώματος ἠδύνατο νὰ φυλάξῃ τὸ ἀνώτερον μόνον «διὰ βασιλέως», Βασιλικά, βιβλ. 6 τίτλ. 1.12. Περὶ τῶν διὰ τῆς βίας βέβαια γινομένων τοιούτων συνοικεσίων δὲν πρόκειται ἐνταῦθα, *Προκοπίου*, Ἀνέκδοτα 17.7 ἑξ. *Foerster*, Zwei neue Reden des Choricius Rh. Mus. 49.495.

[2]) *Cod. Just.*, 5.3.3, χειρ. Νομοκάνων Χριστιαν. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. ἀρ. 1947 φ, 138α.

[3]) *Ἰ. Κιννάμου*, Ἱστορ. 210.2.

[4]) *Φ. Φαρμᾶ*, Ὁ γάμος παρ' Ἕλλησι σ. 57.

[5]) Βασιλικά, βιβλ. 8 τίτλ. 3.44, *Κωνστ Πορφυρογεννήτου*, Ἐκλογὴ τῶν νόμων, Migne, PG. 113.516, *Ἀρμενοπούλου*, Ἑξάβιβλ. 1.18.24.26.

[6]) Ὁ Ἰουστινιανὸς ἐπέτρεψε τὸν γάμον μετ' ἀπελευθέρας ἀμέμπτου διαγωγῆς, ἐὰν συνετάσσοντο γαμικὰ συμβόλαια, *Ἀλ. Κρασσᾶ*, Οἰκογ. δίκαιον 84. Ὅρα καὶ *Φ. Φαρμᾶ*, Ἔνθ' ἀν. σ. 218 ἑξ. Πιστεύουσιν ὅτι ἡ ἱερολογία μεταξὺ ἐλευθέρων καὶ δούλων ἀπηγορεύετο μέχρι τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, *Zhsihman*, Das Eherecht σ. 258.

[7]) *Tafel*, Eustathii Opusc, 278.38.

[8]) *Tafel*, Eustathii Opusc.64.72.

νατον, ἀφῃρεῖτο τὴν ἀξίαν καὶ ἐξωρίζετο, δημευομένης τῆς περιουσίας του, [1]) ἢ ἐφυλακίζετο, [2]) ὑπεβάλλετο δὲ καὶ ἐκκλησιαστικῷ ἀναθέματι, [3]) παραμένοντος ἀκύρου τοῦ γάμου, καὶ ἂν ἀκόμη οἱ γονεῖς τῆς ἁρπαγείσης συνῄνουν [4]).

Ἰδιαιτέρως αὐστηρὰ ἦτο ἡ τιμωρία τῶν ἁρπαζόντων ἀσκητρίας ἢ μοναστρίας ἢ καὶ τὰς ἀνηκούσας εἰς τὴν τάξιν τῶν παρθένων. Κατ' αὐτῶν ἐπεβάλλετο κεφαλικὴ ποινή [5]).

Οἱ προσκαλούμενοι εἰς γάμον καθῆκον αὐτῶν ἐθεώρουν νὰ προσέλθωσιν εἰς τὴν τελετὴν ἔχοντες «ἔνδυμα γάμου», ἐνδεδυμένοι δῆλα δὴ τὰ καλύτερα φορέματά των. Ἂν δὲν εἶχον τοιαῦτα, ἔπρεπεν ἢ ν' ἀγοράσωσιν ἢ καὶ παρὰ φίλου νὰ δανεισθῶσιν. [6]) Ἄτοπον ὅλως ἦτο νὰ προσέλθῃ τις μέλανα φορῶν, [7]) ἔτι δ' ἀπρεπέστερον αὐτὴ ἡ νύμφη νὰ φορῇ μέλανα ὑποδήματα. [8]) Ἂν δ' οἱ κεκλημένοι ὤφειλον νὰ λαμπροφορῶσι, πολὺ περισσότερον ἐπεβάλλετο τοῦτο εἰς αὐτοὺς τοὺς μελλονύμφους, ὧν ἡ νύμφη στολιζομένη ὑπὸ τῶν *νυμφοστόλων*, [9]) ἐφόρει λευκὰ καὶ λεπτὰ καὶ χρυσο-

---

[1]) Βασιλικά, βιβλ. 6 τίτλ. 17.11, *Ἀρμενοπούλου*, Ἑξάβιβλ. 4.7.6.

[2]) Βασιλικά, βιβλ. 6. τίτλ. 3.28, *Ἀρμενοπούλου*, Ἑξάβιβλ. 1 4.9.

[3]) *Μεγάλου Βασιλείου*, Ἐπιστ. 199, Migne, PG. 32.725. Ὅρα καὶ τὸν ΚΖ' κανόνα τῆς ἐν Χαλκηδόνι Δ' Οἰκουμ. Συνόδου, *Ῥάλλη-Ποτλῆ*, Σύνταγμα 2.279

[4]) *Ἀρμενοπούλου*, Ἑξάβιβλ. 4.7.34, *Ἀλ. Κρασσᾶ*, Οἰκογ. δίκαιον 82, *Φ. Φαρμᾶ*, Ἔνθ' ἀν. 136.137. Περὶ τῆς βιαίας ἁρπαγῆς γυναικῶν πβ. *Migne*, PG. 107.546. Κατὰ τὸν *Μ. Βασίλειον* ἐν τούτοις (Ἐπιστ. 199, Migne, PG. 32.721) «μετὰ τὴν ἀπόσπασιν τῆς ἁρπαγείσης ἔπρεπεν «ἐπιτρέπειν τῇ γνώμῃ τῶν οἰκείων, εἴτε γονεῖς εἶεν, εἴτε ἀδελφοὶ εἴτε οἱτινεσοῦν προεστῶτες τῆς κόρης· κἂν μὲν ἕλωνται αὐτῷ παραδοῦναι, ἵστασθαι τὸ συνοικέσιον, ἐὰν δὲ ἀνανεύσωσι, μὴ βιάζεσθαι».

[5]) Βασιλικά, βιβλ. 4 τίτλ. 1.15, *Φωτίου*, Νομοκάνων ἐν *Ῥάλλη-Ποτλῆ*, Σύνταγμα 1.214, *Ἀρμενοπούλου*, Ἑξάβιβλ. 6.7.1, *Φ. Φαρμᾶ*, Ἔνθ' ἀν. 136.137.

[6]) *Χρυσοστόμου*, Κατήχησις δευτέρα πρὸς τοὺς μέλλοντας φωτίζεσθαι, Migne, PG. 49. 234. Διήγησις τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος καὶ θαυματουργοῦ Ἀρτεμίου, *Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως*, Varia Graeca sacra 23.6.

[7]) *Μιχ. Ψελλοῦ*, Ἐπιστολὴ 84η (*Κ. Σάθα*, Μεσ. βιβλ. 5.322).

[8]) Βίος καὶ πολιτεία τῆς ὁσίας Μελάνης, *Anal. Boll.* 22.31.13.

[9]) Παρ' ἀρχαίοις ἡ τὴν νύμφην στολίζουσα ἐλέγετο καὶ *νυμφεύτρια* ἢ *νυμφοπόνος*. Ἐν τοῖς κειμένοις συχνὰ ἀναφέρεται τὸ *νυμφοστολεῖν*, (*E. Miller*, Poèmes historiques de Théodore Prodrome στίχ. 218, Revue Archéologique 1873 σ. 347, *Θεοδώρου Προδρόμου*, Ἀμάραντος, ἢ γέροντος ἔρωτες (Notices et extraits des manuscrits 8.2.120.) ἐν τοῖς ἐγγράφοις δ' ὁ *νυμφοστολισμός*, *Trinchera*, Syll. 377.275, 531.16. Νῦν ἐν Κύθνῳ *νυφοστόλοι* καλοῦνται αἱ νέαι αἱ βοηθοῦσαι τὴν νύμφην νὰ ῥάψῃ τὰ νυμφικά της φορέματα.

κόσμητα φορέματα,[1] περιδέραια μὲ χρυσοῦς ὁρμίσκους,[2] καὶ πολυτίμους λίθους περὶ τοὺς βοστρύχους,[3] ὑπεγράφετο δὲ τὰς ὀφρῦς καὶ ἐψιμυθιοῦτο τὸ πρόσωπον, ἂν μάλιστα ἦτο οὐχὶ καλὴ καὶ ὑπέρωρος[4].

Σήμερον γνωρίζομεν ὅτι πολλαχοῦ, καὶ δὴ εἰς τὰ τέως Τουρκοκρατούμενα μέρη, ἡ νύμφη, τὴν παραμονὴν τοῦ γάμου, ἤτοι τὴν ἑσπέραν τοῦ Σαββάτου, ἔβαφε τὴν κόμην δι' ἐρυθρᾶς βαφῆς (κινᾶ, ἀκνᾶ). Τὸ ἔθιμον τοῦτο ὡς καὶ ὁ ὑπὸ τοῦ Ἱμερίου (Λόγ. Α' § 19) ἔπαινος «τοῦ πορφύροντος βοστρύχου τῆς νύμφης» σαφῶς δηλοῦσιν ὅτι ἡ βαφὴ τῆς νυμφικῆς κόμης ἦτο καὶ μεσαιωνικὸν ἔθιμον[5].

Ἡ νύμφη τέλος γνωρίζομεν ὅτι κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ γάμου ἦτο, κατ' ἀρχαίαν συνήθειαν, διὰ πέπλου ἀπὸ κεφαλῆς μέχρι ποδῶν ἀκριβῶς ἐγκεκαλυμμένη[6].

Ὁ γαμβρὸς ἀφ' ἑτέρου καλὰ φορῶν φορέματα καὶ νεωτερικὰ ὑποδήματα,[7] ἔκοπτε τὸ γένειον, ὅσον ἦτο δυνατὸν κομψότερον, καθίστα οὔλην τὴν κόμην καὶ οὐχὶ σπανίως, ἂν μάλιστα ἦτο γεροντότερος, καὶ ἐβάφετο τὰς ὀφρῦς καὶ τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς[8].

---

[1]) *Γρηγορίου Νύσσης*, Περὶ παρθενίας, Migne, PG. 46.333, *Χρυσοστόμου*, Ἐγκώμιον εἰς Μάξιμον, Migne, PG 51.239. Ἐσθῆτα τῆς νύμφης «τὸ πᾶν πορφυρᾶν» ἀναφέρει ὁ *Ἀχιλλεὺς Τάτιος* Β'. 11.

[2]) Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἁγίου Γεωργίου τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας, *Migne*, PG. 115. 969, *Θ. Προδρόμου*, Ἀμάραντος ἢ γέροντος ἔρωτες (Notices et extraits des manuscrits 8.2.120).

[3]) *E. Miller*, Poèmes historiques de Théodore Prodrome ἐν Revue Archéologique 1873 σ. 252 στίχ. 15 ἑξ. *Θ. Βαλσαμών*, Εἰς τὸν ΜΕ'. κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ ΣΤ'. οἰκουμ. συνόδου, *Ράλλη-Ποτλῆ*, Σύνταγμα 2.413.

[4]) *Χρυσοστόμου*, Ἐγκώμιον εἰς Μάξιμον, Migne, PG. 51.239, *Θ. Βαλσαμών*, Εἰς τὸν ΜΕ'. κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ ΣΤ'. οἰκουμ. συνόδου, *Ράλλη—Ποτλῆ*, Σύνταγμα 2.413, *Κωνστ. Μανασσῆ*, Σύνοψις χρονικὴ στίχ. 70, Θ. *Προδρόμου*, Ἀμάραντος ἢ γέροντος ἔρωτες (Notices et extraits des manuscrits 8.2.120). Ὁ Χρυσόστομος (*Migne*, PG. 61. 104) ὁμιλεῖ διὰ τὰ ἐπιτρίμματα καὶ τὰς ὑπογραφὰς τῆς νύμφης καὶ βεβαιοῖ ὅτι οἱ σύγχρονοί του, ὅταν τοὺς ἔλεγε νὰ παραλίπωσιν αὐτὰ «ὕβριν τὸ πρᾶγμα καλοῦσιν καὶ δεινὸν ποιοῦνται τὸ μὴ πολλοῖς φαίνεσθαι τὴν γυναῖκα μηδὲ προκεῖσθαι θέατρον κοινὸν τοῖς ὁρῶσι».

[5]) Ἡ διὰ κινᾶ βαφὴ τῆς κόμης καὶ τῶν ὀνύχων τῆς νύμφης, τὰ *κινιάσματα*, γίνονται νῦν μετά τινος ἐπισημότητος.

[6]) Τί χρῶμα ἀκριβῶς εἶχεν ὁ πέπλος, τὸ *νύφιασμα*, ὡς λέγουσιν ἐν Φιλιππουπόλει, ἀγνοοῦμεν. Νῦν κατὰ τόπους εἶναι λευκός, πολλαχοῦ δὲ ἐρυθρὸς (Μακεδονία, Γορτυνία, Σαράντα Ἐκκλησίαι, Μαλακοπή). Ἐν Χιρκᾷ Γκιουμουλτζίνης ὁ νυμφικὸς πέπλος εἶναι μέλας.

[7]) *Tafel*, Eustathii Opusc. 287.72.80.

[8]) *Θεοδώρου Προδρόμου*, Ἀμάραντος ἢ γέροντος ἔρωτες (Notices et extraits des manuscrits 8.2.115.118.119).

Ὅταν ἔφθανεν ἡ ὥρα τοῦ γάμου, εἰς τὴν οἰκίαν τῆς νύμφης προσήρχοντο μουσικοί,[1] ὑπὸ τὸν ἦχον δὲ τῶν μουσικῶν ὀργάνων ἠκούοντο γαμήλια ᾄσματα[2] καὶ δᾳδοῦχοι τῇδε κἀκεῖσε ἐκινοῦντο, ἐπειδὴ ὁ γάμος, κατὰ τὴν παλαιοτέραν τοὐλάχιστον ἐποχήν,[3] ὡς παρ' ἀρχαίοις, ἐγίνετο ἐν καιρῷ νυκτός.[4]) Θόρυβος ἐπ' ἴσης ἠγείρετο, καθ' ἣν ὥραν προσήρχετο ὁ νυμφίος, ἵνα παραλάβῃ τὴν νύμφην, ὁπότε αἱ συγγενεῖς τὸν ἔβαλλον διὰ μήλων, συμβόλων τοῦ ἔρωτος,[5] καὶ ἄνωθεν τὸν ἔρραινον διὰ ῥόδων[6].

Ἂν ὁ γαμβρὸς εἰσερχόμενος ἐπισήμως εἰς τὴν οἰκίαν τῆς ἀναμενούσης καὶ κεκαλυμμένης νύμφης ἀνέσυρε τὸν πέπλον της καὶ τότε πρῶτον τὴν ἔβλεπεν ὁρίζων πρότερον τὸ θεώρετρον, ὡς μέχρις ἐσχάτων ἐγίνετο παρὰ τοῖς Ἕλλησι τῆς κάτω Ἰταλίας, κατὰ τὸν Σπ. Ζαμπέλιον (Ἰταλοελληνικὰ σ. 65-66), αἱ πηγαὶ δὲν μᾶς λέγουσι, τὸ πρᾶγμα ὅμως εἶναι πολὺ πιθανόν.

Ἡ γαμήλιος πομπὴ «*οἱ ἐπὶ τούτῳ τεταγμένοι*» ἢ «*τὸ ὀψίκιον*» τῶν κειμένων ἢ τὸ *νυφοστόλι* ἢ ὁ *γαμοστόλος*, ὡς λέγουσιν ἐν Πόντῳ, διηυθύνετο εἰς τὴν ἐκκλησίαν, προπορευομένων, κατὰ τοὺς παλαιοτέρους τοὐλάχιστον αἰῶνας, δᾳδούχων καὶ ὑπὸ χοροὺς καὶ ᾠδὰς καὶ ἤχους κυμβάλων. Ἡ νύμφη κεκαλυμμένη καὶ *καμαρώνουσα*, περιεχομένη ὑπὸ τῶν οἰκείων

---

[1]) *Ἀχιλλέως Τατίου*, Τῶν κατὰ Λευκίππην καὶ Κλειτοφῶντα λόγοι ὀκτώ, Α'. 8 καὶ Β'. 12, *Μιχ. Ψελλοῦ*, Τῷ μεγάλῳ δρουγγαρίῳ κὺρ Κωνσταντίνῳ (*Κ. Σάθα*, Μεσ. βιβλ. 5.321).

[2]) *Μιχ. Ψελλοῦ*, Ἔνθ' ἀν. Τί ἔλεγον τὰ ᾄσματα ταῦτα, δυστυχῶς, δὲν μᾶς παρεδόθη. Τὸ νόημά των θὰ ἦτο πιθανῶς ὅμοιον πρὸς τὸ ἐκφραζόμενον εἰς τοὺς ἑξῆς στίχους τοὺς ἐπὶ παρομοίᾳ εὐκαιρίᾳ ᾀδομένους ἐν Καλλιπόλει

ἀνοίξτε πόρτες ἀργυρές, σπίτια μαρμαρωμένα,
νὰ πάρωμε τὴν πέρδικα, νὰ φύγωμε 'ς τὰ ξένα.

[3]) Κατὰ αἰῶνας, καὶ ἐν καιρῷ ἡμέρας ἐγίνοντο οἱ γάμοι, ὡς δεικνύουσι τὰ κείμενα. *Ἀνωνύμου*, Βίος Θεοφάνους, Θεοφάνους Χρονογραφία 2.4.35 (De Boor), Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἀνθρώπου τοῦ Θεοῦ Ἀλεξίου, *Anall. Boll.* 19.25.

[4]) *C. Castellani*, Epithalamio di Theodoro Prodromo per le nozze di Theodora Comuena e Giovani Contostephano σ. 11 καὶ 12, *Χρυσοστόμου*, Εἰς ἐπιστολὴν Α'. πρὸς Κορινθίους ὁμιλία ΙΒ', Migne, PG. 61.105. Καὶ σήμερον ἔτι ὁ γάμος πολλαχοῦ νύκτωρ τελεῖται. Ὅρα καὶ *C. Wachsmuth*, Das alte Griechenland im neuen σ. 93.

[5]) Περὶ τοῦ μήλου ὡς συμβόλου ἔρωτος καὶ τῆς χρησιμοποιήσεως αὐτοῦ κατὰ τὰς μηλοβολίας ὅρα *Ν. Πολίτου*, Βυζαντιναὶ παραδόσεις ἐν Λαογρ. 6.362.363.365.

[6]) *Μιχ. Ψελλοῦ*, Τῷ μεγάλῳ δρουγγαρίῳ κὺρ Κωνσταντίνῳ (*Κ. Σάθα*, Μεσ. βιβλ. 5.321), *Νικ. Χωνιάτου*, Χρον. Διήγ. σ. 183. Ἡ μηλοβολία καὶ ἀνθοβολία αὕτη ἐννοεῖται ὅτι μέχρι νῦν κατὰ τόπους συνηθίζεται, *C. Wachsmuth*, Das alte Griechenland im neuen σ. 83, *Ν. Πολίτου*, Βυζαντιναὶ παραδόσεις ἐν Λαογρ. 6.363. Αἱ νεάνιδες τῆς Μακεδονίας θεωροῦσι σήμερον τὴν μηλοβολίαν ὥς τι ἀπρεπές.

γυναικῶν ἢ ἐν μέσῳ φίλων ἢ συγγενῶν ἀνδρῶν, μάλιστα τῶν γονέων, οἵτινες καὶ *νυμφαγωγοὶ* συχνὰ καλοῦνται ὑπὸ τῶν συγγραφέων,[1]) ἐβραδυπόρει, κρατουμένη οὐχὶ σπανίως ἀπὸ μανδηλίων, τὰ ὁποῖα τῆς ἔτεινον οἱ οἰκεῖοι. Τὴν γαμήλιον δὲ πομπὴν διερχομένην ἔρραινον μὲ ρόδα, ἴα καὶ ἄλλα ἄνθη ἐκ τῶν ὑπερῴων καὶ στεγῶν ὡς καὶ μὲ ροδοστάγματα, ἔκαιον δὲ κατὰ διαστήματα καὶ εὐώδη ξύλα ξυλαλόης, ἔθιμον τὸ ὁποῖον ὑπενθυμίζουσιν οἱ ἑξῆς στίχοι ᾄσματος ᾀδομένου, καθ' ἣν ἡμέραν πηγαίνουσιν ἐν Χιλῇ τὴν νύμφην εἰς τὸ λουτρόν· «ἡ νύφ' ὅταν ἐκίνησε εἰς τὸ λουτρὸν νὰ πάῃ | οἱ δρόμοι ρόδα γιόμισαν, τὰ μονοπάτια μόσκο[2]).

Ἡ ἡμέρα, καθ' ἣν ἐτελεῖτο ὁ γάμος, ἦτο Κυριακή, τὸν χρόνον δὲ τῆς τελέσεως αὐτοῦ ὥριζον δύο παράγοντες, ἡ ἐκκλησία καὶ ἡ λαϊκὴ πρόληψις.

Κατὰ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κανόνας καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν συνήθειαν, γάμοι δὲν ἔπρεπε νὰ τελῶνται κατὰ τὰς τεσσαρακοστὰς καὶ τὰς μεγάλας ἑορτάς,[3]) ἀπὸ τῶν Χριστουγένων μέχρι τῶν Φώτων, κατὰ τὴν λαϊκὴν δὲ πρόληψιν, σαφῶς ἐκδηλουμένην ἐν τοῖς διαφόροις σεληνοδρομίοις, ὡρισμέναι ἦσαν αἱ αἴσιαι ἢ ἀπαίσιοι πρὸς γάμον ἡμέραι: πβ. «ἡμέρα ϛ' (σελήνης) γάμους ποιεῖν· ἡμέρα ια'. μὴ φοβοῦ πλέειν, γάμους ποιεῖν. Εἰς τὰς ιδ'. γάμους ποιεῖν· εἰς τὰς κζ'. αὕτη καλή. . γάμους ποιεῖν»[4]) καὶ πάλιν «Καρκίνον δὲ ἢ Λέοντα μεταπορευομένης σελήνης μαχίμους καὶ λάλους καὶ ἀκαθέκτους εἰς ὀργὴν ἀποτελεῖ τὰς γυναῖκας. Παρθένον δὲ ἐπικαταλαβοῦσαν πρὸς μὲν τὰς παρθένους ἀσύμφορος, ὥσπερ ἀντιπεπονθότος τοῦ ζῳδίου τούτου ταῖς ὁμωνύμοις παρθένοις· πρὸς δὲ χήρας εὐδαιμονέστερον τὸν γάμον εἶναί φασιν. Ζυγὸς δὲ τὴν σελήνην δεξάμενος, ταῖς μὲν τὸν τῆς δουλείας ἐχούσαις ζυγόν, εὐροώτερον τὸν γάμον, ταῖς ἐλευθέραις δὲ δυσμενής ἐστι καὶ πολέμιος»[5]).

Ὡς μὴν ἀκατάλληλος πρὸς γάμον, κατὰ τὸν Ἰωσὴφ Βρυέννιον, συγγραφέα τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, ἐθεωρεῖτο ὁ Μάϊος,[1]) ἡ πρόληψις δ' αὕτη, ἥτις καὶ σήμερον εἶναι εὐρύτατα διαδεδομένη, [2]) ἐκ τῶν Ρωμαίων τὴν ἀρχὴν ἔχουσα, [3]) ἀσφαλῶς θὰ ἐπεκράτει καὶ καθ' ὅλην τὴν Βυζαντινὴν περίοδον.

—

Ἅμα ἡ πομπὴ ἔφθανεν εἰς τὸν ἐνοριακὸν ναόν, εἰς ὃν κατὰ τὸ κανονικὸν δίκαιον, ὤφειλε νὰ τελεσθῇ τὸ μυστήριον τοῦ γάμου,[4]) εἰσήρχετο, καὶ ἐκεῖ εἴτε ὑπὸ τοῦ ἱερέως τῆς Κοινότητος,[5]) εἴτε, ἂν οἱ στεφανούμενοι ἦσαν εὐπορώτεροι, καὶ ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου ἐγίνετο ἡ στέψις.[6]) *Σύντεκνος [στεφάνων]* ἢ *παράνυμφος*,[7]) συνήθως ἦτο ὁ ἀνάδοχος[8]) ὅστις καὶ ἐκράτει (*στεφανοκράτωρ*)[9]) κατὰ τὴν περιφορὰν τοὺς στεφάνους, οἵτινες ἦσαν ἢ μετάλλινοι ἢ κατεσκευάζοντο ἐκ κλήματος[10]).

---

[1]) *Χαρίτωνος Ἀφροδισιέως*, Τῶν κατὰ Χαιρέαν καὶ Καλλιρρόην λόγοι Η',Α'. 13.14, Β'. 1.2, Γ'. 11.3, Ε'. 5.5, *Εὐσταθίου φιλοσόφου*. Τὸ καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν δρᾶμα ΣΤ'. 6.3, 14.2, *Νικήτα Χωνιάτου*, Χρον. Διήγ. 672.20.

[2]) *Χαρίτωνος Ἀφροδισιέως*, Ἔνθ' ἀν. Α'. 1.14, Γ'. 2.17, *Εὐσταθίου Φιλοσόφου*, Ἔνθ' ἀν. Ε'. 7.1, Θ'. 1.1 2, *Μιχ. Ψελλοῦ*, Ἐπιστολαὶ (*Κ. Σάθα*, Μεσ. βιβλ. 5.319).

[3]) Κανὼν ΝΒ'. τῆς ἐν Λαοδικείᾳ Συνόδου, *Ράλλη-Ποτλῆ*. Σύνταγμα 3.219, *Νικοδ. Μίλας*, Τὸ ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας σ. 844 (μετάφ. Μ. Ἀποστολοπούλου).

[4]) Χειρ. Ἐθν. βιβλ. Ἀθηνῶν ἀρ. 1275 φ. 22α καὶ 23α

[5]) *Cramer*, Anecdota Graeca 3.186. Σήμερον ἐν Βογατσικῷ τῆς Μακεδονίας πιστεύουσιν ὅτι εὐτυχέστατος εἶναι ὁ κατὰ τὴν πανσέληνον τελούμενος γάμος.

[1]) Μαρτίου περιάμματα φέρομεν καὶ τὸν Μάϊον στεφανούμεθα 3.121 (ἔκδ. Ε. Βουλγάρεως).

[2]) Πβ. τὴν σημερινὴν παροιμίαν ὁ γάμος ὁ Μαγιάτικος πολλὰ κακαποδούδει.

[3]) Παρὰ Ρωμαίοις ὁ Μάϊος ἐθεωρεῖτο δυσοιώνιστος, διότι κατ' αὐτὸν ἐτελοῦντο τὰ Λεμούρια πρὸς τιμὴν τῶν χθονίων δαιμόνων, *J. Marquardt*, Das Privatleben der Römer σ. 41, *Ν. Πολίτου*, Λαογραφικὰ Σύμμεικτα 1.36, *Φ Φαρμᾶ*, Ὁ γάμος παρ' Ἕλλησι σ. 41. Καὶ νῦν οἱ κάτοικοι τῶν περὶ τὴν Λευκοσίαν τῆς Κύπρου χωρίων δὲν τρώγουσι κατὰ τὸν μῆνα Μάϊον καρπούς, ἵνα μὴ θλίβωνται αἱ ψυχαὶ τῶν νεκρῶν των. Σήμερον, παρανοήσαντες τὴν ἀληθῆ αἰτίαν τῆς κατὰ Μάϊον ἀπαγορεύσεως τῶν γάμων, φρονοῦσιν ὅτι τότε δὲν πρέπει νὰ γίνωνται γάμοι, διότι μαγεύονται οἱ συζευγνύμενοι ἢ διότι συνδυάζονται οἱ ὄνοι. Ἐν Καρπάθῳ (*Ε Μανωλακακη*, Καρπαθιακὰ σ. 118. 133) πιστεύουσιν ὅτι καὶ κατὰ τὸν Αὔγουστον δὲν πρέπει νὰ γίνωνται γάμοι.

[4]) *Νικοδ. Μιλας*, Ἔνθ' ἀν. σ. 847.

[5]) Ὁ γάμος δὲν ἐπετρέπετο νὰ τελεσθῇ ὑπὸ μοναχοῦ ἢ ἐν μοναστηρίῳ. Ὅρα τὰς σχετικὰς ἀποφάνσεις τοῦ Χαρτοφύλακος Πέτρου παρὰ Migne, PG. 119.1093.

[6]) Διήγησις ἐξαίρετος Βελθάνδρου τοῦ Ρωμαίου στίχ. 1330. Κατὰ τὴν τέλεσιν τοῦ γάμου ὁ ἐπίσκοπος ἐλάμβανε κατὰ τοὺς χρόνους Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ «ἀπὸ μὲν τοῦ γαμβροῦ νόμισμα ἓν χρυσοῦν, ἀπὸ δὲ τῆς νύμφης παννίου πήχεις δώδεκα, *καθὼς ἄρα καὶ ἐκ παλαιοῦ τετύπωται*», *Migne*, PG. 127. 928.

[7]) Συνήθως ἀναφέρονται παράνυμφοι. Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς τάξεως καὶ τῆς ἀκολουθίας τοῦ στεφανώματος ὅρα *A. Dmitriewskii*, *Εὐχολόγια* 96 ἑξ. 441 ἑξ. 493-4,633 ἑξ. 760 ἑξ.

[8]) *A. Dmitriewskii*. Ἔνθ' ἀν. σ. 443.

[9]) Ἄλλοτε ὁ μὲν σύντεκνος ἐκράτει τὸν στέφανον τοῦ νυμφίου ἡ συντέκνισσα δὲ τὸν τῆς νύμφης, Διήγησις ἐξαίρετος Βελθάνδρου τοῦ Ρωμαίου στίχ. 1032.

[10]) Οἱ στέφανοι ἦσαν καὶ μετάλλινα στέμματα, τοὐλάχιστον κατὰ τοὺς χρόνους Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου, *Zhishman*, Das Eherecht σ. 292. Πβ. τὸν παρὰ *Ε Γεωργιλλᾷ* ἐν τῷ θανατικῷ τῆς Ρόδου στίχον (440 Wagner) κάλλιον νὰ μὴ εἶχεν βλογηθῆν, νὰ μὴ εἶχεν βάλειν κλῆμα καὶ ἔπιθι περὶ τῶν γαμηλίων καθ' ὅλου στεφάνων *Ν. Πολίτου*, Γαμήλια σύμβολα, Λαογρ. Σύμμεικτα 2.231.257 ἑξ.

Κατὰ τὸν γάμον ἐπ' ἴσης ἠλλάσσοντο καὶ οἱ δακτύλιοι τῶν νυμφευομένων [1].

Σήμερον ἐν τοῖς χωρίοις τῆς Θράκης Κεσσάνῃ καὶ Χατζηγυρίῳ ὁ σύντεκνος καλύπτει μετὰ τὸ στεφάνωμα τὰς κεφαλὰς τῶν νεονύμφων διὰ μεταξωτοῦ ὑφάσματος, ἐν ᾧ μετὰ τὴν λῆξιν τοῦ μυστηρίου, τυλίσσει τὰ στεφάνια. Τὸ ὕφασμα τοῦτο, *ἀναβόλι* πολλαχοῦ καλούμενον, θὰ μετεχειρίζοντο κατὰ τοὺς λαϊκοὺς Βυζαντινοὺς γάμους, ἀφ' οὗ καὶ σήμερον, ὡς εἴπομεν, συνηθίζεται, καὶ εἰς μεσαιωνικὰς εἰκόνας, γάμους βασιλέων παριστώσας, ἐμφανίζεται ὑπὸ τὴν μορφὴν κροσσωτοῦ ὑφάσματος [2].

Τελεσθέντος τοῦ μυστηρίου, προσήρχοντο καὶ ἠσπάζοντο τὰ στέφανα τῶν νεονύμφων καὶ αὐτοὺς τοὺς ἰδίους οἱ γονεῖς αὐτῶν, ὁ σύντεκνος καὶ οἱ φίλοι [3] καὶ ἀπηύθυνον πρὸς αὐτοὺς εὐχὰς ὑπὲρ μακροβιότητος, εὐτυχίας, ὁμονοίας καὶ γεννήσεως ἀπογόνων, [4] λαμβάνοντες ἅμα πρόνοιαν, ἵνα μηδεὶς τῶν ἐχθρῶν καὶ ζηλοτύπων *ἀποδέσῃ* αὐτούς, καὶ οὕτω καταστήσῃ ἄγονον τὸν γάμον [5].

Γνωστὸν εἶναι ὅτι κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν ἡ νύμφη ὡδηγεῖτο εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ γαμβροῦ ὑπὸ τοὺς ἤχους αὐλοῦ καὶ κιθάρας καὶ ᾀσμάτων τοῦ ὑμεναίου. [6] Τὸ ἔθιμον τοῦτο ἐξηκολούθησε καὶ πολὺ βραδύτερον, ἀφ' οὗ ὁ Χρυσόστομος διαμαρτύρεται ἐπανειλημμένως ὅτι ἐπὶ τῶν χρόνων του, κατὰ τὸν νόμον τῶν γάμων, μετὰ τὸ μυστήριον, νύκτωρ καὶ ὑπὸ τὸ φῶς δᾴδων συνώδευον τὴν νύμφην αἱ φίλαι γυναῖκες διὰ τῶν ὁδῶν καὶ τῆς

[1]) Περὶ δακτυλίων καὶ τῆς ὕλης αὐτῶν ὅρα *Ν. Πολίτην*, Ἔνθ' ἀν. 227, *K. Krumbacher*, Ein serbisch-byzantinischer Verlobungsring (München 1906) 440 ἑξ, *G. Schlumberger* ἐν Mélanges d' Arehéologie Byzantine 67-69.

[2]) Ὅρα τὸ περὶ βασιλικῶν γάμων κεφάλαιον.

[3]) *Θεοδώρου Προδρόμου*, Τῶν κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα βιβλία Θ', ΣΤ' 387, *Ἰωάννου Εὐγενικοῦ*, Πρὸς τὸν δεσπότην Θεόδωρον, *Σπ. Λάμπρου*, Παλαιολόγεια 1.30. Τὸ φίλημα τῶν στεφάνων ὑπὸ τῶν γονέων θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου, Ἔνθ' ἀν. «πρῶτον εὖχους φιλοτέκνοις πατράσιν», τοῦθ' ὅπερ δεικνύει ὅτι κατὰ τὸν ΙΒ'. τοὐλάχιστον αἰῶνα περιεφέρετο ἡ κοινὴ σήμερον εὐχὴ «νὰ μ' ἀξιώσῃ ὁ Θεὸς νὰ φιλήσω τὰ στεφάνια σου» ἢ «νὰ φιλήσῃς χρυσὸ στεφάνι 'ς τὰ παιδάκια σου».

[4]) *Θεοδώρου Προδρόμου*, Ἐπιθαλάμιος τοῖς τοῦ εὐτυχεστάτου Καίσαρος υἱοῖς, Migne, PG. 133. 1406, Ἀχιλλῆϊς στίχ. 1128 καὶ 1443.

[5]) Τὴν ἐπικράτησιν τῆς περὶ ἀποδέσμου τῶν νεονύμφων προλήψεως κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἀποδεικνύουσι καὶ πολλὰ χειρόγραφα, ἐν οἷς εὕρηνται συνταγαὶ περὶ δεσίματος καὶ λυσίματος ἀνδρογύνων καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ *Παχυμέρους*, 1.33.21 λεγόμενα περὶ τοῦ βασιλέως Θεοδώρου Β' Λασκάρεως, ὅστις διέταξε μέχρι θανάτου νὰ μαστίξωσι τὴν πενθερὰν προστατευομένου του, εἰς τὰ μαγγανεύματα τῆς ὁποίας ἀπέδωκε τὴν ἀνικανότητα ἐκείνου.

[6]) *Hermann-Blümner*, Lehrbuch der griechischen Privatalterthümer[3] σ. 273.

ἀγορᾶς, πεζῇ βαδίζουσαν ἢ καὶ ἐπὶ καταστέγου ὀχήματος, ὑπὸ τοὺς ἤχους μουσικῶν ὀργάνων καὶ τῇ συνοδείᾳ διαφόρων ἐρωτικῶν ᾀσμάτων ὑπὸ μίμων καὶ ὀρχηστρίδων ᾀδομένων, ἔτι δὲ χορῶν ὑπὸ μίμων ἢ ἄλλων γυναικῶν χορευομένων [1]).

Πόσον δὲ βαθύτατα ἐρριζωμένον ἦτο τὸ ἔθιμον τοῦτο, δεικνύει τὸ ὅτι κατὰ τὸν ΙΒ'. αἰῶνα ἀναφέρεται ὅτι οἱ νεόνυμφοι ὡδηγοῦντο εἰς τὸν οἶκον τοῦ γαμβροῦ «σὺν κρότῳ, λαλαγαῖς, χοροῖς καὶ κυμβάλοις» [2]) καὶ τὸ ὅτι παρόμοια καὶ νῦν πολλαχοῦ συμβαίνουσι [3]).

Φαίνεται δ' ὅτι ἡ ἐκκλησία εἶχε κατορθώσει διὰ τῶν ἀγώνων της ν' ἀντικαταστήσῃ ἐν μέρει τὰ κοσμικὰ ᾄσματα δι' ἐκκλησιαστικῶν, νὰ προσδώσῃ δ' ἐκκλησιαστικὴν χροιὰν εἰς τὴν γαμήλιον πομπήν, ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι νῦν ἐνιαχοῦ οἱ νεόνυμφοι ἐκ τῆς ἐκκλησίας πορεύονται οἴκαδε ὑπὸ ἐκκλησιαστικὰ ᾄσματα καὶ τῇ συνοδείᾳ ἱερέων τὰ ἑαυτῶν ἄμφια φερόντων.

Γαμήλιος πομπή.

Ἐν κέντροις μεγάλοις, ὡς λ. χ. ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἔξων καὶ πολλοὶ

[1]) *Χρυσοστόμου*, Εἰς ἐπιστολὴν Α'. πρὸς Κορινθίους ὁμιλία ΙΒ', Migne. PG. 61. 105. *Τοῦ αὐτοῦ*, Εἰς ἐπιστολὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ὁμιλία ΙΒ', Migne, PG. 62. 386. *Τοῦ αὐτοῦ*, Ἐγκώμιον εἰς Μάξιμον, Migne, PG. 51. 239. 240. *Τοῦ αὐτοῦ*, Περὶ γυναικῶν καὶ κάλλους, Migne, PG. 63. 666, *Ἡλιοδώρου*, Αἰθιοπικὰ 10. 41.

[2]) *Θεοδώρου Προδρόμου*, Τῶν κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα βιβλία Θ', Θ' 297 καὶ 479. *Τοῦ αὐτοῦ*, Ἀμάραντος ἢ γέροντος ἔρωτες (Notices et extraits des manuscrits 8.2. 121). Ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ περιγράφεται ὁ νυμφίος βαδίζων εἰς τὴν οἰκίαν του μὲ τὸν στέφανον ἐπὶ κεφαλῆς. Ὅρα καὶ *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου*, Τὰ σῳζόμενα 1. 12. 18.

[3]) Μετὰ μουσικῶν ὀργάνων, φανῶν καὶ ᾀσμάτων ὁδηγοῦσι τὴν νύμφην, μετὰ τὴν στέψιν, εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ γαμβροῦ ἐν Καλλιπόλει, μετὰ λαμπάδων δὲ καὶ ἐκκλησιαστικῶν ᾀσμάτων ἐν Χιλῇ, Χιρκᾷ Γκιουμουλτζίνης (Θράκη), Νισύρῳ καὶ Βουρδουρίῳ Πισιδίας. Ὅρα *Κλ. Ἰατρίδου*, Ἤθη καὶ ἔθιμα ἐν Ἀνατολῇ, Ξενοφάνους 3. 202, *C. Wachsmuth*, Das alte Griechenland im neuen σ. 93.

ξένοι μὴ ἔχοντες ἰδίους οἴκους. Χάριν τῶν γάμων τῶν ξένων τούτων, ἤδη ἐπὶ Οὐάλεντος, ἐκτίσθη ἐν τῷ φόρῳ τοῦ Κωνσταντίνου οἶκος ἀπέναντι τοῦ Σενάτου, ὅστις ἐκάη κατὰ τὸ πέμπτον ἔτος τῆς βασιλείας Λέοντος τοῦ διαδεξαμένου τὸν Μαρκιανόν. Ἐν τῷ οἴκῳ τούτῳ, *νυμφαίῳ* καλουμένῳ, κατὰ τὸν Κεδρηνόν, [1] «οἱ γάμοι ἐγίνοντο τῶν οὐκ ἐχόντων οἴκους».

Φυσικὸν εἶναι νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὴν νύμφην τὸ πρῶτον εἰσερχομένην εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ γαμβροῦ ὑπεδέχετο ἡ πενθερά, ψαλλομένων σχετικῶν ᾀσμάτων καὶ συμβολικῶν τινων πράξεων λαμβανουσῶν χώραν, τοιοῦτό τι ὅμως αἱ ὑπ' ὄψιν ἡμῶν πηγαὶ ἀποσιωπῶσιν.

Ἐκεῖνο ὅπερ γνωρίζομεν εἶναι ὅτι οἱ νεόνυμφοι, εἰσερχόμενοι εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ γαμβροῦ, ὡδηγοῦντο εἰς τὸν νυμφικὸν θάλαμον, οἱ δὲ προσκεκλημένοι παρεκάθηντο εἰς τράπεζαν. [2] Πιθανὸν ἐπ' ἴσης εἶναι καὶ ὑπὸ τοῦ σημερινοῦ ἔθους ὑποστηρίζεται, ὅτι πολλάκις, μετὰ τὴν εἴσοδον εἰς τὸν παστόν, ὁ γαμβρὸς διὰ πρώτην φορὰν ἔβλεπε τὴν νύμφην, [3] ἀνασύρων αὐτὸς ἢ διὰ συγγενοῦς τὸν πέπλον τὸν καλύπτοντα αὐτὴν [4] καὶ ὅτι τότε αἱ νύμφαι καμαρώνουσαι ἐλάμβανον δῶρα ὑπὸ τῶν οἰκείων καὶ φίλων, [5] καίτοι καὶ περὶ τούτων πάλιν δὲν ὁμιλοῦσι πολὺ σαφῶς αἱ ὑπ' ὄψιν ἡμῶν πηγαί.

Εἰσελθόντων τῶν νεονύμφων εἰς τὸ *κουβούκλιον* τοῦ ἀνδρός, ἤρχιζον οἱ συγγενεῖς καὶ κεκλημένοι νὰ προσφέρωσι τὰ ἐπιθαλάμια δῶρα [6] καί,

---

[1]) *Γ. Κεδρηνοῦ*, Σύνοψις Ἱστορ. 1. 610. 14.

[2]) *Θεοδώρου Προδρόμου*, Ἀμάραντος ἢ γέροντος ἔρωτες (Notices et Extraits des manuscrits 8. 2 121), *Παλλαδίου ἐπισκόπου Ἑλενουπόλεως*, Ἡ πρὸς Λαῦσον ἱστορία, Migne, PG. 34. 1025.

[3]) Ὡς καὶ παρ' ἀρχαίοις, Χ. *Βουλοδήμου*, Δοκίμιον περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων σ. 26. Ἡ τοιαύτη τελετὴ καλεῖται νῦν ἐν Πόντῳ *ἰδέα*.

[4]) Τοῦ *Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ*, Ἔπη ἠθικὰ 2.666, Migne, PG. 35. 631 εἶναι οἱ στίχοι

Χριστὸς δ' ἀνέῳξε καλύπτρην
καὶ θάμβησεν ἰδὼν περικαλλέα νύμφην.

Ὅτι διὰ πρώτην φορὰν κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ γάμου ἔβλεπεν ὁ νυμφίος τὴν νύμφην εἶπε καὶ ὁ *Χρυσόστομος*, Ἐγκώμιον εἰς Μάξιμον, Migne, PG. 51.230. Ὅρα καὶ τὰ τοῦ *Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης*, 881.32, προτέλεια· ἡ πρὸ τῶν γάμων θέα· *ἴσως* τὰ λεγόμενα θεώρητρα. Πβ. διὰ τὴν κάλυψιν τὰς σημερινάς φρ. «αὐτὴ κουκουλώθηκε» ἢ «αὐτὴ σκεπάστηκε» ἢ «αὐτὴ σκέπασε τὸ κεφάλι της» ἀντὶ τοῦ ὑπανδρεύθη καὶ σημείωσον ὅτι οἱ Χριστιανοὶ εἰς τὴν κάλυψιν ταύτην διέβλεπον σύμβολον ὑποταγῆς εἰς τὸν σύζυγον, *Φ. Φαρμᾶ*, Ὁ γάμος παρ' Ἕλλησι σ. 260.

[5]) Ταῦτα καλοῦνται νῦν ἐν Καλλιπόλει *ξενιάσματα*, εἶναι δὲ τὰ τῶν ἀρχαίων ἀνακαλυπτήρια.

[6]) *Εὐσταθίου Φιλοσόφου*, Τὸ καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν δρᾶμα ΙΑ'. 19.1, *Φωτίου*, Ἐγκώμιον εἰς τὴν ἁγίαν μάρτυρα Θέκλαν (*Σ. Ἀριστάρχου*, Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως λόγοι καὶ ὁμιλίαι ὀγδοήκοντα 2.375), *Γ. Φραντζῆ*, Χρονικ. 121.2.

προεξαρχόντων πολλάκις τῶν γονέων, [1]) νὰ ψάλλωσιν ἀμοιβαδὸν [2]) τὰ *παστικὰ* ᾄσματα, τουτέστι τὰ ἐπιθαλάμια, [3]) ὧν ἰδέαν δυνάμεθα νὰ λάβωμεν ἔκ τε τῶν σημερινῶν καὶ ἐκ σῳζομένων μεσαιωνικῶν ἐπιθαλαμίων, ἅτινα εἰς ὑπερκαθαρεύουσαν γεγραμμένα, δὲν ἀποδίδουσι τὸ λαϊκὸν πρότυπον [4]).

Ὅπως ἂν ἔχῃ, τὰ μεσαιωνικὰ ἐπιθαλάμια, τοὺς κανόνας τῶν ἀρχαίων

Ἐκ τῶν διασκεδάσεων τοῦ γάμου.

ἐπιθαλαμίων ἀκολουθοῦντα, [5]) ἐξῇρον τὴν καταγωγὴν τῶν νυμφίων καὶ τὰ σωματικὰ καὶ ψυχικὰ προτερήματα αὐτῶν, παραβαλλομένων πρὸς ῥόδα·

---

[1]) *Θεοδώρου Προδρόμου*, Τῶν κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα βιβλία Θ',Α'. 216.

[2]) *Foerster*, Zwei neue Reden des Choricius Rh. M. 49.500.

[3]) Ἐπιθαλαμίους ᾠδὰς καὶ ᾠδὰς ὑμεναίου τακτικὰ ἀναφέρουσιν οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς π.χ. ὁ *Θ. Βαλσαμὼν* (Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα, 3.415.598), ὁ *Λόγγος*, Τῶν κατὰ Δάφνιν καὶ Χλόην λόγοι Δ', 4.40, ὁ βιογράφος τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Θεοφάνους (De Boor 2.28.14), ὁ *Ἰωάννης Τζέτζης* (Th. Pressel, Johannis Tzetzae epistolae ἀρ. 107 σ.96). Ὁ *Βασιλάκης*, Μονῳδία (*Mai*, Spicilegium Romanum 5.449), ὁ *Κωνστ. Μανασσῆς*, Μονῳδία ἐπὶ τῇ σεβαστῇ κυρᾷ Θεοδώρᾳ τῇ Κοντοστεφανίνῃ (Βυζ. Χρον. 7.630), ὁ *Μιχ. Ψελλός*, Χρονογραφία (*Κ. Σάθα*, Μεσ. βιβλ. 4.274), ὁ *Θεόδωρος Πρόδρομος* (C. Castellani, Epithalamio di Teodoro Prodromo per le nozze di Giovanni Comneno σ. 26. Περὶ γαμηλίων ᾀσμάτων ὅρα καὶ *Κ. Σάθα*, Μεσ. βιβλ. 5. 320.323.

[4]) Παλαιότερα παστικὰ ᾄσματα ὅρα ἐν τῷ Κρητικῷ δράματι Στάθη (Πρᾶξ. Γ'. στίχ. 505-526), *Κ. Σάθα*, Τὸ Κρητικὸν θέατρον σ. 173.

[5]) *Ἱμερίου Σοφιστοῦ*, Ἐπιθαλάμιος εἰς Σεβῆρον Λόγ. Α'. 2.13.15.19.21.

ὑακίνθους, κλήματα, κισσόν, δένδρα, τὰ ἄστρα, τὸν ἥλιον καὶ τὴν σελήνην καὶ κατέληγον πολλάκις εἰς εὐχὴν ὑπὲρ εὐημερίας τῶν νυμφίων. [1]) Καθ' ὅλην τὴν νύκτα τοῦ γάμου ὁ ἐνθουσιασμὸς ἐπεκράτει πανταχοῦ. [2]) Χοροὶ ἐστήνοντο γυναικῶν [3]) καὶ ἀνδρῶν τὰ πρόσφορα τῷ γάμῳ ᾀδόντων καὶ δὲν ἠκούοντο ἢ οἱ ἦχοι τῶν αὐλῶν καὶ τῆς κιθάρας [4]) καὶ οἱ κρότοι τῶν κυμβάλων τῶν *παιγνιωτῶν* [5]) τῶν ᾀδόντων *παινέματα* [6]) καὶ συναζόντων στάμενα, ἀναμιγνυόμενοι πρὸς τὸν ἦχον τῶν τυμπάνων [7]) καὶ τὰ *κούρταλα* τῶν συμποσιαζόντων, τὰ ὁποῖα τότε ἦσαν συχνότατα [8]).

Εἰς τοὺς χορούς, τοὺς παλαιοὺς νόμους, ὡς λέγει ὁ Χρυσόστομος, [9]) εἰς τοὺς ὁποίους εἰς παλαιοτέρους αἰῶνας ἐκαλοῦντο καὶ ὀρχησταὶ ἐξ ἐπαγγέλματος καὶ μῖμοι, [10]) οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας ἐζήτουν νὰ θέσωσι φραγμόν.

[1]) *Θεοδώρου Προδρόμου*, Εἰς γάμον βασιλικὸν παιὰν τοῖς δήμοις, Migne, PG. 133.1351. *Τοῦ αὐτοῦ*, Ἀμάραντος ἢ γέροντες ἔρωτες (Notices et extraits des manuscrits 8.2.126), Ἀχιλληῒς στίχ. 1116. *C. Castellani*, Ἔνθ. ἀν. σ. 30.32.34.

[2]) Καὶ ὁ Ἰουστινιάνειος κῶδιξ (5.4.22) ὁμιλεῖ de pompa aliaque nuptiarum celebritate.

[3]) *Νικ. Χωνιάτου*, Χρον. Διήγ. 655.11.

[4]) *Ἀχμέτ*, Ὀνειροκριτικὸν κεφ. 128.129 σ. 93.

[5]) Ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο ἐνοοῦντο οἱ σαλπιγκταί, βουκινάτωρες, ἀνακαρισταὶ καὶ σουρουλισταί, *Γ. Κωδινοῦ*, Περὶ τῶν ὀφφικιαλίων 49.3 «παιγνιῶται ὅπου παίζουν εἰς γάμους καὶ εἰς πανηγύρεις» ἀναφέρονται ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 59 φ. 130β χειρογράφῳ τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς. Πβ. καὶ τὴν σημερινὴν παροιμ. φράσιν «γάμος χωρὶς παιχνίδια, φάβα χωρὶς κρομμύδια».

[6]) Διήγησις πολυπαθοῦς Ἀπολλωνίου τοῦ Τύρου στίχοι 599 καὶ 754 (Wagner, Carmina Graeca medii aevi).

[7]) *Θεοδώρου Προδρόμου*, Τῶν κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα, βιβλία Θ'. ΣΤ'. 373. Πβ. τὴν σημερινὴν Καρπαθιακὴν παροιμίαν «ὅποιος θέλει τούμπανα κάνει γάμον», *Ε. Μανωλακάκη*, Καρπαθιακὰ σ. 135, τὴν Ποντικὴν «ὁ γάμον θέλει τύμπανα κι' ἡ ἐγκλησία ψάλτεν» ὡς καὶ τὴν Πελοποννησιακὴν «ἀγάλια, ἀγάλια τὰ τούμπανα, τί ἔναι φτωχὸς ὁ γάμος».

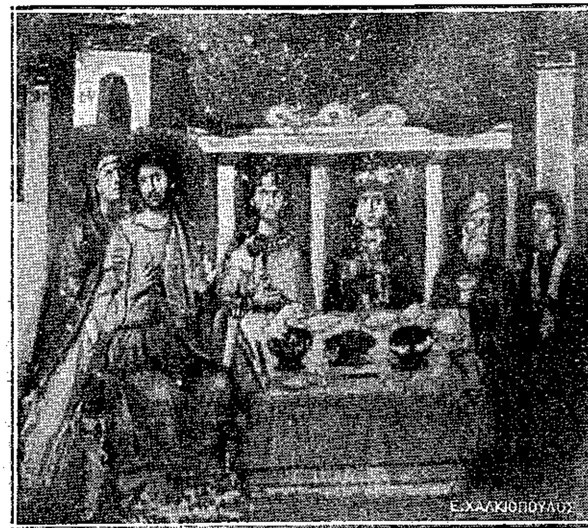
[8]) *Χρυσοστόμου*, Εἰς ἐπιστολὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ὁμιλία ΙΒ'., Migne, PG. 62.386. 388.389, *Ἡλιοδώρου*, Αἰθιοπικὰ ΣΤ'. 8, *Ἀχμέτ*, Ὀνειροκριτικὸν κεφ. 129 σ. 92.93 (Rigaltius), *Μιχ. Ψελλοῦ*, Ἐπιστολαὶ (*Κ. Σάθα*, Μεσ. βιβλ. 5.320), *Νικήτ. Χωνιάτου*, Χρον. Διήγ. 655.11, *Θεοδώρου Προδρόμου*. Τῶν κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα βιβλία Θ', ΣΤ'. 374, *Ράλλη-Ποτλῆ*, Σύνταγμα 3.219.221. Τούτοις πβ. τὰς σημερινὰς παροιμίας «κι' ὁ μεγάλος γάμος κι' ὁ μικρὸς κούρταλα ἔχουν» «ἀλλοῦ ν' τὰ κούρταλα κι' ἀλλοῦ οἱ γάμοι». Σημείωσον προσέτι ὅτι νῦν *πανδρολόϊ* σημαίνει μέγας θόρυβος καὶ ὅτι τοὺς κατὰ τὸν γάμον θορύβους ὑπαινίσσεται τὸ ἑξῆς χωρίον τοῦ Ἀρτεμιδώρου (Ὀνειροκρ. 2.65) Ὁ γάμος καθ' ὕπνον «ταραχὰς ἐπάγεται καὶ περιβοήσεις σημαίνει, οὐ γὰρ ἄνευ ταραχῆς συντελεῖται ὁ γάμος».

[9]) *Χρυσοστόμου*, Εἰς ἐπιστολὴν Α'. πρὸς Κορινθίους ὁμιλία ΙΒ'., Migne, PG. 61.103.

[10]) *Ι. Ζωναρᾶς*, Εἰς ΚΔ'. κανόνα τῆς ἐν Λαοδικείᾳ Συνόδου, *Ράλλη-Ποτλῆ*, Σύνταγμα 3.220, *Χρυσοστόμου*, Εἰς ἐπιστολὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ὁμιλία ΙΒ', Migne, PG. 62.386.

Ἀλλ' οὔτε τοῦ Χρυσοστόμου αἱ ἀποτροπαὶ οὔτε τῶν ἱερῶν συνόδων αἱ ἀπαγορεύσεις [1]) ἴσχυσαν νὰ κωλύσωσιν ἔθιμα, ἅτινα ὡς νόμοι γάμου χαρακτηριζόμενα ἦσαν πάγκοινα καθ' ὅλην τὴν Βυζαντινὴν περίοδον, ἐξηκολούθησαν δὲ διὰ τῶν αἰώνων μέχρις ἡμῶν παραδοθέντα [2]).

Ἡ ἐκκλησία κατώρθωσε μόνον νὰ ἐπιβάλῃ εἰς τοὺς κληρικοὺς ν' ἀπέρχωνται τοῦ γάμου, ὅταν «τὰ πρὸς ἀπάτην εἰσήρχοντο παίγνια» καὶ ν' ἀπέχωσι τῶν χορῶν τοῦ γάμου. [3]) Καὶ ἐθεωρεῖτο μὲν κατὰ κανόνα μείωσις τῆς φαιδρότητος τοῦ γάμου ἡ ἐξ αὐτοῦ ἔλλειψις ᾀσμάτων, ὑπῆρχον ὅμως καὶ σοβαρώτεροι, οἵτινες, ἄνευ κιθαρῳδῶν καὶ ᾀσμάτων γαμηλίων ἐτέλουν τοὺς γάμους των [4]).

Γαμήλιον συμπόσιον.

Ἀναπόσπαστον μέρος τοῦ Βυζαντινοῦ ὡς καὶ τοῦ ἀρχαίου γάμου ἦτο τὸ γαμήλιον συμπόσιον, [5]) ὁ *γάμος*, ὡς κατ' ἀρχαίαν συνήθειαν ἔλεγον οἱ Βυζαντινοί [6]).

Ἐπὶ τῆς παρατιθεμένης τραπέζης ἐχούσης πολύτιμα ἐπιτραπέζια σκεύη

[1]) Ὁ ΝΓ'. κανὼν τῆς ἐν Λαοδικείᾳ Συνόδου ἐκέλευεν οἱ εἰς τοὺς γάμους ἀπερχόμενοι Χριστιανοὶ νὰ μὴ προσέχωσιν εἰς τοὺς ὀρχουμένους καὶ παίζοντας.

[2]) *Χρυσοστόμου*, Εἰς ἐπιστολὴν πρὸς Ἐφεσίους ὑπόμνημα Κ', Migne, PG. 62.145. Ὅρα καὶ *Ματθαῖον Βλαστάρην* σχολιάζοντα τὸν εὐθὺς ἀνωτέρω μνημονευθέντα ΝΓ'. κανόνα τῆς ἐν Λαοδικείᾳ Συνόδου καὶ παρατηροῦντα «ἠμέληται δὲ τανῦν τὰ τοῦ κανόνος τούτου, (Ράλλη—Ποτλῆ, Σύνταγμα 6.163). Πβ. καὶ *Ι. Ζωναρᾶν* (Ράλλη—Ποτλῆ, Σύνταγμα 3.219).

[3]) Κανὼν ΚΔ'. τῆς ἐν Τρούλλῳ ΣΤ'. Συνόδου (*Ράλλη-Ποτλῆ*, Σύνταγμα 2.356).

[4]) *Μιχ. Ψελλοῦ*, Τῷ Δρουγγαρίῳ κὺρ Κωνσταντίνῳ (*Κ. Σάθα*, Μεσ. βιβλ. 5.319.320).

[5]) *Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ*, Ἔπη ἠθικά· Β' στίχ. 670 (Migne, PG. 35.631), *Νικ. Χωνιάτου*, Χρον. Διήγ. 672.22.

[6]) Πβ. τὴν μεσαιωνικὴν παροιμίαν ἀπὸ τὸν γάμον ἔρχομαι κι' ἀηλὶ τὴν πεῖναν πὄχω, ἥτις μὲ μικρὰς παραλλαγὰς εἶναι πολλαχοῦ γνωστὴ ὡς λ.χ. ἐν Ζακύνθῳ, Ἠπείρῳ, Καρπάθῳ, Μεγίστῃ, Κυζίκῳ, Σιατίστῃ καὶ Φιλιππουπόλει. Λέγεται δὲ γάμος τὸ γαμήλιον συμπόσιον καὶ σήμερον ἐν Σάμῳ, Χαλκιδικῇ καὶ Κερασοῦντι τοῦ Πόντου.

καὶ ἐξαίρετα φαγητὰ καὶ ποτά, μακρόθεν πολλάκις κομιζόμενα, [1]) καθήμενοι οἱ κεκλημένοι ἔτρωγον, ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν πρόσφορα ᾄσματα καὶ ἐπαίνους εἰς τοὺς νεονύμφους ᾄδοντες. [2]) Ἐν μάλιστα τῶν συνηθιζομένων γλυκυσμάτων ἦτο ὁ ἐκ μέλιτος πλακοῦς, ὁ σησαμοῦς, ὅστις κατὰ συνήθειαν ἐδίδετο, λησμονηθείσης τῆς ἀρχικῆς ἐννοίας τοῦ σησάμου, τοῦ διὰ πολυγονίαν διδομένου. [3]) Τόσον δ' ἦτο ἡ χρῆσις αὐτὴ τοῦ σησαμοῦντος διαδεδομένη, ὥστε καὶ σήμερον ἔτι παρέχεται οὗτος πολλαχοῦ [4]) *σαμουσᾶς*, κατὰ παραφθοράν, ἐν Μάνῃ, καλούμενος. Ἂς προστεθῇ δ' ἐνταῦθα ὅτι εἰς τὸ συμπόσιον τοῦ γάμου δὲν ἐπετρέπετο νὰ παρίστανται ἱερεῖς, ἐὰν ὁ ἕτερος τῶν νυμφευομένων ἐδευτερογάμει, ἢ εἰσήρχοντο, ὡς εἴπομεν, παίγνια, [5]) καὶ ὅτι κατ' ἀρχαίαν συνήθειαν καὶ νῦν σῳζομένην, [6]) χωριστὰ συνεποσίαζον οἱ ἄνδρες τῶν γυναικῶν, [7]) ὧν ἡ ἐν τῇ τραπέζῃ θέσις ἐκανονίζετο ἐκ τοῦ κοινωνικοῦ ἀξιώματος τοῦ συζύγου [8]).

Ἡ νύμφη, κατὰ τοὺς κανόνας τοῦ γάμου, καμαρώνουσα, ἐλάχιστα ἔτρωγεν [9]).

Οἱ κεκλημένοι, ἀφ' οὗ, προχωρησάσης τῆς νυκτός, ἔψαλλον τὸ κατακοιμητικὸν εἰς τοὺς νεονύμφους, ἀπήρχοντο, μόνους ἐν τῷ παστῷ αὐτοὺς ἀφίνοντες. Τότε ἐγίνετο ἐνίοτέ τι, ὅπερ διὰ τὴν ἡμετέραν ἐποχὴν εἶναι

[1]) *Χαρίτωνος Ἀφροδισιέως*, Τῶν περὶ Χαιρέαν καὶ Καλλιρρόην λόγοι Η', Γ'. 2.10.

[2]) *Χρυσοστόμου*, Εἰς ἐπιστολὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ὁμιλία ΙΒ', Migne, PG. 62.386, *Θεοδώρου Προδρόμου*, Ἀμάραντος ἢ γέροντος ἔρωτες (Notices et extraits des manuscrits 8.2.121. 122), *Tafel*. Eustathii opusc. 230.71. ἑξ.

[3]) Ὅρα *Φωτίου*, Λεξικὸν σ. 510; *Θεοδώρου Προδρόμου*, Ἀμάραντος 8,2.121. Σχολιαστὴν Ἀριστοφάνους (Εἰρήν. 869). Ὁ *Ν. Πολίτης*, Γαμήλια σύμβολα (Λαογραφ. Σύμμεικτα 2.240) φρονεῖ ὅτι ὁ σησαμοῦς ἐδίδετο ὡς κοινὸν βρῶμα καὶ δὴ ὡς οὐσιώδης τύπος πρὸς δήλωσιν τοῦ γάμου.

[4]) Ἐν Κρήτῃ, Μάνῃ, Καλλιπόλει καὶ Λάστᾳ Γορτυνίας. Ἐν Καρπάθῳ κατὰ τὸν γάμον προσφέρεται *σησαμόμελι*, γλύκυσμα δῆλα δὴ ἐκ μέλιτος καὶ σησάμου.

[5]) Κατὰ Νομοκάνονα νεώτερον (χ. βιβλ. Βουλῆς ἀρ. 31 φ. 58α) καὶ μοναχός, ἐὰν ἀπέλθῃ εἰς γάμον, κανονιζέσθω ἡμέρας λ'. Ὅρα τοῦ αὐτοῦ χ. καὶ φ. 37α καὶ 37β καὶ *Migne*, PG. 119.1009, ἔτι δὲ *Ράλλη-Ποτλῆ*. Σύνταγμα 5. 388.

[6]) Ἐν Σύμῃ π. χ. Πόντῳ καὶ Μακεδονίᾳ.

[7]) *Λουκιανοῦ*, Συμπόσ. 8 καὶ *Ἀρέθα* σχόλια εἰς τὸ χωρίον (H. Rabe, Scholia in Lucianum 30.16). Ἔπιθι καὶ *Φ. Κουκουλέ*, Συμβολὴ εἰς τὴν μεσαιωνικὴν Ἑλληνικὴν λαογραφίαν ἐν Ἀθηνᾶς τόμ. 2.6. 146.

[8]) Πουλλολόγος στίχ. 161 (*Wagner*, Carmina Graeca medii aevi).

[9]) *Νικήτα Χωνιάτου*, Χρον. Διήγ. 672.22. Τὸ ἔθιμον τοῦτο ἐπικρατεῖ καὶ νῦν ἐνιαχοῦ. Ἐν Κρήτῃ καλεῖται *νυφέ*, *Π. Βλαστοῦ*, Ὁ γάμος ἐν Κρήτῃ σ. 49. Ἐν τῇ περιοχῇ Σαράντα Ἐκκλησιῶν ἄλλοτε ἡ νύμφη ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας ἔτρωγε καὶ ὡμίλει ὀλίγον, *Κ. Χατζοπούλου*, Ἡ ἐπαρχία Σαράντα Ἐκκλησιῶν, Θρᾳκικὴ Ἐπετηρὶς 1.194. Ἐν Μακεδονίᾳ ἡ νύμφη μένει ἀπόσιτος καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν τοῦ γάμου, *Χ. Πουλίου*, Περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ γένους τῶν νῦν Ἑλλήνων σ. 32.

εἶναι παράδοξον. Ἀντὶ δῆλα δὴ οἱ νεόνυμφοι νὰ ἐπιδοθῶσιν εἰς τὰς ἀπολαύσεις τῆς πρώτης νυκτός, κατὰ πρότασιν τοῦ ἑτέρου ἢ καὶ κατὰ κοινὴν συναίνεσιν, ἀπεφάσιζον μόνον εἰς τὴν λατρείαν τοῦ θείου ν' ἀφοσιωθῶσιν καὶ οὕτω διῆγον εἰς τὸ ἑξῆς ὡς ἀδελφοὶ καὶ παρθένοι. Περὶ τούτου ἔχομεν πλείστας μαρτυρίας, [1]) ὡς πάλιν πολλὰς ἄλλας, καθ' ἅς, ἐν ᾧ οἱ προσκεκλημένοι ἡτοιμάζοντο ν' ἀναχωρήσωσι, κρυφίως ὁ νυμφίος, ἐγκαταλείπων τὴν νύμφην, ἐλάμβανε τὴν πρὸς τὸ ὄρος ἢ τὴν μονὴν ἄγουσαν [2]).

Ἀλλ' ἂς ἀφήσωμεν τὰς ἐξαιρέσεις.

Τὴν ἐπομένην τὸ πρωῒ ἐγίνετο τὸ *παραξύπνημα* τῶν νεονύμφων ὑπὸ τῶν συγγενῶν καὶ φίλων ψαλλόντων σχετικὰ ᾄσματα, ὧν ἰδέαν παρέχουσιν οἱ ἑξῆς στίχοι ἐκ δημοτικῶν παραφρασθέντες ποιημάτων

ἔγρεο, μή σε φύγῃ πέρδικος ἄγρα·
ἴδε τὴν φίλην γυναῖκα
κομάει, τέθηλε, λάμπει,
ἠέλιος τὰ σέθεν δέμνια φαίνει,
κυπάριττος πεφύκοι σῷ ἐνὶ κήπῳ [3]),

πρὸς οὓς παραβλητέοι καὶ οἱ ἑξῆς ἐκ Κυπριακοῦ παραξυπνήματος

ξύπνα, νεὲ καὶ νεόγαμπρε·
ξύπνα καὶ ξημέρωσε·
ξύπνα καὶ τὴν πέρδικά σου,
ποῦ κοιμίζεται κοντά σου.

Τὴν ἐπομένην πρωΐ, κατὰ κοινὸν ἔθιμον, ἔπρεπε νὰ πεισθῶσιν οἱ προσκεκλημένοι καὶ οἱ συγγενεῖς ὅτι ἡ νύμφη ὑπῆρξε παρθένος. Τούτου ἕνεκα ἀνάγκη ἦτο νὰ ἐπιδειχθῇ ᾑμαγμένος ὁ χιτὼν αὐτῆς, ἄλλως ὁ σύζυγος, προσβεβλημένος θεωρούμενος, εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ διαζευχθῇ τὴν σύζυγον [4]).

[1]) *Ἀνωνύμου*, Βίος ἐν ἐπιτομῇ τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν *Θεοφάνους* Χρονογραφία 2.4.35 (De Boor), Βίος τῆς ὁσίας Μελάνης, *Anal. Boll.* 22.9. Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Μακαρίου, *Vassiliev*, Anecdota Graecobyzantina σ. 155, *Παλλαδίου ἐπισκόπου Ἑλενουπόλεως*, Ἡ πρὸς Λαῦσον ἱστορία (Migne, PG. 34.1025) *Νεοφύτου* πρεσβυτέρου μοναχοῦ καὶ ἐγκλείστου. Ἐγκώμιον εἰς τὸν βίον τοῦ Θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Θεοσεβίου τοῦ Ἀρσινοΐτου, *Anal. Boll.* 26.185.15,186.2.

[2]) Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς Ἀβραμίου (*Migne*, PG. 115.48).

[3]) *Θεοδώρου Προδρόμου*, Ἀμάραντος ἢ γέροντος ἔρωτες (Notices et extraits des manuscrits 8.2.126).

[4]) *Προκοπίου*, Ἀνέκδοτα 17.36 (Haury), *Ἀρμενοπούλου*, Ἑξάβιβλ. 4.15.10. Ὅρα καὶ χειρ. Νομοκάν. τῆς Χριστιαν. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. ἀριθ. 129 φ. 203β καὶ χειρ.

Τὸ ἔθιμον τοῦτο εἶναι ἀληθὲς ὅτι μᾶς πιστοποιοῦσι κείμενα τῶν τελευταίων αἰώνων τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας,[1]) ἂν λάβῃ τις ὅμως ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ὑμέναιος παράγεται ἐκ τοῦ ὑμένος, ἐπὶ τῇ διαρρήξει τοῦ ὁποίου καὶ ἐψάλλετο,[2]) ὅτι εἰς παλαιότερα κείμενα καὶ γαμήλια συμβόλαια ἐξαίρεται πάντοτε τὸ ὅτι ἡ νύμφη ἦτο ἢ ἔπρεπε νὰ ἦτο *παρθένος*,[3]) ἔτι δ' ὅτι ἡ ἐπίδειξις τῆς παρθενίας καὶ σήμερον εἶναι ἐν χρήσει πολλαχοῦ,[4]) τότε θὰ πεισθῇ ὅτι τὸ ἔθιμον ἦτο καὶ κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους εὐρύτατον[5]).

Ἡ διάρκεια τῶν γαμηλίων διασκεδάσεων δὲν ἦτο βραχεῖα. Τὸ ὀκταήμερον ἦτο κανονικὸν χρονικὸν διάστημα, μετ' αὐτὸ δέ, λυομένων τῶν παστάδων,[6]) (ὁπότε ἀνεγινώσκετο ὑπὸ τοῦ ἱερέως εὐχὴ εἰς λύσιν παστοῦ[7]) καὶ τῶν ἄνωθεν τῆς γαμηλίου κλίνης ἀνηρτημένων στεφάνων μετ' ἐκκλησιαστικῆς τελετῆς (στεφάνων ἐπίλυσις),[8]) ἀπεδίδοντο, ὡς προείπομεν, τὰ δανεισθέντα κοσμήματα, φορέματα ἢ καὶ ἔπιπλα καὶ σκεύη[1]) καὶ ἡ τελετὴ ἔληγε.

Καὶ ταῦτα μὲν κανονικῶς.

Αἱ διασκεδάσεις ὅμως φαίνεται ὅτι ἐξηκολούθουν καὶ μακρότερον χρόνον, δὲν εἶναι δ' ὑπερβολικὰ τὰ ἐν τοῖς νεωτέροις ποιήμασι λεγόμενα περὶ μηνιαίας διαρκείας τοῦ γάμου,[2]) ἀφ' οὗ καὶ ὡρισμένοι συγγραφεῖς μᾶς ὁμιλοῦσι περὶ διαρκείας τῆς χαρᾶς ἐπὶ ἕνα μῆνα[3]) ἢ ἐπὶ τριάκοντα καὶ ἓξ ἡμέρας[4]).

Τὸ ὅτι τρίμηνον διήρκει ὁ γάμος ἢ ἐπὶ ἓν ἔτος εἶναι βέβαια ποιητικὴ ἄδεια[5]).

ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

Νομοκάν. τῆς Βιβλ. τῆς Βουλῆς ἀριθ. 6. σ. 195. Ἔπιθι περὶ τοῦ ζητήματος καὶ *Α. Ἀδαμαντίου*, Ἁγνείας πεῖρα ἐν Λαογρ. 3.130.131.

[1]) Διήγησις ἐξαίρετος Βελθάνδρου τοῦ Ρωμαίου στίχ. 1041 (Legrand).

[2]) Ὅρα *Ν. Πολίτην* ἐν Λαογραφίας 3.88.130. Σημειωτέον ὅτι τὴν ἐπίδειξιν τῶν παρθενίων εἶχον καὶ οἱ Ἰουδαῖοι, *Zachariae v. Lingenthal*, Jus Graecor. 4.158.159.

[3]) Ἐν προικοσυμφώνῳ π. χ. τοῦ 136 μ. Χ. ἐν παπύρῳ (CPR. 21) ὁμολογεῖ ὁ γαμβρὸς ὅτι ἔλαβε παρὰ τῆς πενθερᾶς του χρυσοῦ δοκιμίου τετάρτας δέκα τρεῖς «ἐπὶ τῇ θυγατρὶ αὐτῆς Ἀφροδιτοῦτι *παρθένῳ οὔσῃ*». ἐν ἑτέρῳ τοῦ 190 μ. Χ. (CPR. 27) ὁμολογεῖ πάλιν ὁ γαμβρὸς ὅτι ἔλαβε φερνὴν ἐπὶ τῇ νύμφῃ «*παρθένῳ οὔσῃ*,» καὶ ἐν τρίτῳ τοῦ ΣΤ'. μ.Χ. αἰῶνος ὁμολογεῖ ὁμοίως ὁ γαμβρὸς ὅτι λαμβάνει τὴν θυγατέρα τῆς Καλῆς *παρθένον* (CPR. 30). Ἡ Πουλχερία μέλλουσα νὰ ἐκλέξῃ ὡς σύζυγον διὰ τὸν ἀδελφόν της Θεοδόσιον τὴν Εὐδοκίαν, ἠρώτησε τὰς θείας αὐτῆς *εἴ ἐστι παρθένος*, *Ι. Μαλάλα*, Χρον. 354.15. Καὶ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ δὲ Σατορνῖνός τις ἀναγκασθεὶς ὑπὸ τῆς Θεοδώρας νὰ ὑπανδρευθῇ τὴν θυγατέρα τῆς ἑταίρας Χρυσομαλλοῦς «ξυγκαταδαρθὼν τῇ νύμφῃ καὶ διαπεπαρθενευμένην εὑρὼν εἴς τινα τῶν ἐπιτηδείων ἐξήνεγκεν *ὅτι δὴ οὐκ ἄτρητον γήμαι*», *Προκοπίου*, Ἀνέκδοτα 17.36.

[4]) Ὡς λ. χ. ἐν Καρύστῳ, Μάνῃ, Ἀλμαλῆ Μαλγάρων Θρᾴκης, Μεγίστῃ, Παξοῖς. Ἐν Μακεδονίᾳ ὁ γαμβρὸς εὑρίσκων παρθένον τὴν νύμφην τὸ ἀναγγέλλει διὰ πυροβολισμῶν.

[5]) *Φ. Φαρμᾶ*, Ὁ γάμος παρ' Ἕλλησι σ. 191.

[6]) *Χρυσοστόμου*, Κατὰ μεθυόντων (Migne, PG. 50' 441). Κατὰ τὸ 1578 ἐν Κων/πόλει ἡ εὐωχία τῶν γάμων δὲν διήρκει ὀλιγώτερον τῶν πέντε ἢ ὀκτὼ ἡμερῶν, *Κ. Διοβουνιώτου*, Ὁ ἑορτασμὸς τοῦ γάμου τοῦ Θεοδοσίου Ζυγομαλᾶ ἐν Κωνσταντινουπόλει (Ἀνάπλασις τόμ. ΛΕ'. (περίοδ. Δ'.) ἀριθ. 4 σ. 6). Καὶ ἐν Κρήτῃ παλαιότερον ἐπὶ ὀκταήμερον διήρκει ὁ γάμος, *Π. Βλαστοῦ*, Ὁ γάμος ἐν Κρήτῃ σ. 140.

[7]) *A. Dmitriewskii*, Εὐχολόγια σ. 5. Ἰδέαν τοῦ πῶς ἐγίνετο κατὰ τὸν μεσαίωνα ἡ ἐπίλυσις τῶν στεφάνων παρέχουσι τὰ σήμερον γινόμενα ἐν Βουρδουρίῳ τῆς Πισιδίας, *Κλ. Ἰατρίδου*, Ἤθη καὶ ἔθιμα ἐν Ἀνατολῇ, Ξενοφάνους τόμ. 3.206.

[8]) Τοὺς στεφάνους, οἵτινες, ἂν ἦσαν τῆς ἐκκλησίας, ἀνετίθεντο καὶ πάλιν εἰς τὸν ναόν. εἶχεν ἀποθέσει μετ' εὐχῆς εἰς τὸν παστὸν ὁ ἱερεύς. Ὅρα καὶ *Ν. Πολίτου*, Γαμήλια σύμβολα ἐν Λαογραφικοῖς συμμείκτοις τόμ. 2.235. Ἐν τῷ Εὐχολογίῳ μάλιστα ὑπάρχει καὶ εὐχὴ εἰς λύσιν στεφάνων τῇ ὀγδόῃ ἡμέρᾳ. Τότε ἀσπαζόμενοι οἱ γονεῖς τοὺς νεονύμφους ηὔχοντο οὕτω· «Δῴη σας ὁ Κύριος, παιδία μου, ἀπὸ τῆς δρόσου τοῦ οὐρανοῦ καὶ ἀπὸ τῆς πιότητος τῆς γῆς, καὶ πλῆθος σίτου, οἴνου καὶ ἐλαίου καὶ ἀπὸ παντὸς ἀγαθοῦ», *A. Dmitriewskii*, Εὐχολόγια 443.494.763.831.1017. *Goar*, Euchολog. 325.326. Ἡ ἐπίλυσις τῶν στεφάνων γίνεται καὶ νῦν ἐν Παξοῖς τὴν ὀγδόην ἀπὸ τοῦ γάμου ἡμέραν, ἐν Βουρδουρίῳ δὲ τῆς Πισιδίας τὴν νύκτα τῆς Τρίτης πρὸς τὴν Τετάρτην, *Κλ. Ἰατρίδου*, Ἤθη καὶ ἔθιμα ἐν Ἀνατολῇ, Ξενοφάνους τόμ. 3.206. Ἡ διάλυσις τῶν παστάδων γίνεται σήμερον τὴν ὀγδόην ἡμέραν ἐν Κύπρῳ, Αἴνῳ καὶ Κρήτῃ. Ἐν Κρήτῃ μάλιστα ᾄδονται καὶ πάλιν παστικὰ ᾄσματα, *Π. Βλαστοῦ*, Ὁ γάμος ἐν Κρήτῃ σ. 141.

[1]) *Χρυσοστόμου*, Εἰς ἐπιστολὴν πρὸς Ἐφεσίους ὑπόμνημα Κ', Migne, PG. 62.145.

[2]) Ἀχιλληῒς στίχ. 1189.

[3]) *Θεοδώρου Στουδίτου*, Ἐπιστολαί, Ἐπιστ. ΚΗ', Migne, PG. 99.1000.

[4]) *Γ. Φραντζῆ*, Χρον. 425.1.

[5]) Βασίλειος Διγενὴς Ἀκρίτας στίχ. 2283 (ἔκδ. Α. Μηλιαράκη), Ἠμπέριος καὶ Μαργαρώνα στίχ. 523.526.

ΜΟΛΥΒΔΙΝΑΙ ΒΟΥΛΛΑΙ ΕΚ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Ἀφ' ὅτου ἐδημοσίευσα τὰς ὀλίγας ἐν τοῖς Κρητικοῖς Μουσείοις μολυβδίνας βούλλας εἰς τὴν Διεθνῆ Ἐφημερίδα τῆς Νομισμ. Ἀρχαιολογίας[1]) καὶ εἰς τὴν Byzant. Zeitschrift,[2]) τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου ἀπέκτησε καὶ τὰς ἀκολούθους ἀκόμη βούλλας.

1) Εὑρετ. Μουσείου ἀριθ. 67. Πιν. Ι. 1 ἐκ δωρεᾶς κ. Γ. Μιτσοτάκι. Βοῦλλα καλῶς διατηρημένη διαμ. 0,025. Ἔμπροσθεν ἐντὸς στεφάνου φυλλαδωτοῦ (couronne de feuillage) ἀετὸς κατ' ἐνώπιον στρέφων τὴν κεφαλὴν δεξιὰ καὶ κρατῶν εἰς τὸ ῥάμφος ὄφιν ἤ τι παραπλήσιον, ἔχων τὰς πτέρυγας ἀνυψουμένας καὶ σχηματιζούσας κύκλον· ὑπεράνω τῆς κεφαλῆς του ἀστὴρ ἑπτάκτιν ἐντὸς κύκλου.

Ὄπισθεν πάλιν ἐντὸς φυλλαδωτοῦ στεφάνου ἔχει σταυρόσχημον μονογράφημα ἀναλυόμενον ἴσως εἰς ΜΑΝΟΥΗΛ, μολονότι λείπει τὸ Υ καὶ περιττεύει τὸ ἐν τῇ κορυφῇ C.

Ἡ βοῦλλα ἀνήκει, κατὰ τὴν ταξινόμησιν τοῦ Schlumberger, εἰς τὰς ἀρχαιοτέρας σειρὰς τῆς Βυζαντιακῆς σφραγιστικῆς, (6 αἰῶνος) καὶ εἶναι τύπου γνωστοῦ ἔχοντος εἰς τὴν μίαν ὄψιν τὸν ἀετόν, καθ' ὃν ἀνωτέρω εἴπομεν τρόπον, καὶ εἰς τὴν ἄλλην τὸ ὄνομα τοῦ κατόχου κατὰ γενικὴν ἢ εἰς σταυρόσχημον μονογράφημα[3]).

2) Εὑρετ. 70. Πιν. Ι. 2. Βοῦλλα ἀγορασθεῖσα ἐκ Γόρτυνος. Εἶναι τῆς αὐτῆς σειρᾶς καὶ χρονολογίας μὲ τὴν προηγουμένην, διαμ. 0,022. Ἡ ἐμπροσθία ὄψις δὲν διατηρεῖται καλῶς· διακρίνεται ὁ ἀετὸς μὲ τὰς ἀνυψωμένας καὶ κυκλουμένας πτέρυγας στρεφόμενος δεξιά· ἀμυδρῶς ὑποφαίνεται ὁ ὑπὲρ τὴν κεφαλήν του ἀστήρ.

Ὄπισθεν ἐντὸς φυλλαδωτοῦ στεφάνου βεβλαμμένου ὑπάρχει τὸ σταυρόσχημον μονογράφημα ἀναλυόμενον ἀσφαλῶς εἰς τὸ ὄνομα ΑΝΤWΝΙȢ τοῦ κτήτορος τοῦ βουλλωτηρίου.

3) Εὑρετ. 73, Πιν. Ι. 3. Μικρὰ καὶ παχεῖα βοῦλλα διαμ. 0,016 ἀγο-

[1]) Χριστ. ἀρχαιότητες ἐκ Κρήτης εἰς τόμ VI (1903) σελ 115—130
[2]) Byz. Zeitschrift XVIII σελ. 176—180 μετα παρενθέτου Πίνακος.
[3]) *G. Schlumberger*, Sigillographie de l'Empire Byzantin, Paris 1884 p. 86-87

ρασθεῖσα ἐκ Λύκτου. Μ' ὅλην τὴν σμικρότητά της, διατηρεῖται θαυμασίως. Εἰς τὴν μίαν ὄψιν ἐντὸς φυλλαδωτοῦ στεφανίσκου φέρει σταυρόσχημον μονογράφημα ἀναλυόμενον εἰς ΘΕΟΔWΡΟΥ. Εἰς τὴν ἄλλην ὄψιν δὲν φαίνεται στέφανος, ἀλλὰ πάλιν σταυρόσχημον μονογράφημα τοῦ αὐτοῦ ὀνόματος Θεοδώρου, ἀλλὰ μὲ τὰ γράμματα ὀλίγον μεγαλύτερα καὶ παραλλάσσοντα μικρόν.

Ὁ τύπος τῶν σφραγίδων αὐτῶν εἶναι ἐπίσης ἐκ τῶν πρώτων αἰώνων τῆς Βυζαντ. σιγιλλογραφίας[1]).

4) Εὑρετ. 74, Πιν. Ι. 4. Προέρχεται ἀπὸ τὸ χωρίον Ἴνι (ἀρχ. Ἴνατος ἢ Ἀρκαδία) ἀγορασθεῖσα, διαμ. 0,022. Εἰς τὴν μίαν ὄψιν ἔχει ἐντὸς στεφάνου φυλλαδωτοῦ μέγα μονογράφημα βεβλαμμένον κατὰ τὸ δεξιὸν μέρος καὶ δυσξύμβλητον, ὁμοιάζον πρὸς τὸ ἐν Sigillogr. σελ. 85 πρῶτον τῆς δευτέρας σειρᾶς.

Ὄπισθεν εἰς τρεῖς γραμμὰς φέρει +. Κ·ΟΥΒΗ-ΤΟΗ ἤτοι ***ἐκούβιτον*** ἢ ***ἐκουβίτων***. Εἶναι ἡ παλαιοτάτη τῶν βουλλῶν τῶν Ἐξκουβίτων, στρατιωτικοῦ τάγματος τῆς σωματοφυλακῆς τοῦ Βασιλέως, καὶ ἀνήκει εἰς σπανιωτάτην σειράν[2]).

5) Εὑρετ. 108. Πιν. Ι 5. Ἐκ δωρεᾶς κ. Γ. Μιτσοτάκι ἀγοράσαντος αὐτὴν ἐν Χανίοις, διαμ. 0,02. Διατηρεῖται καλῶς.

Ἔμπροσθεν ἔχει τὴν Θεοτόκον ὀρθίαν κρατοῦσαν εἰς τὸν ἀριστερὸν βραχίονα τὸν Χριστὸν παῖδα· ἑκατέρωθεν σταυρός. Ὄπισθεν σταυρόσχημον μονογράφημα ἀναλυόμενον ἀσφαλῶς εἰς ΠΛΑΤWΝ (ἢ Πλάτωνος).

Ὁ τύπος ἀνάγεται εἰς τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς Βυζαντ. σιγιλλογραφίας[3]).

6) Εὑρετ. 75, Πιν. Ι. 6. Λεπτὴ βοῦλλα ἐξ ἀγνώστου τῆς Κρήτης τόπου ἀγορασθεῖσα ὑπὸ τοῦ Μουσείου, διαμ. 0,021.

Ἔμπροσθεν ἐντὸς λεπτοῦ κύκλου φέρει Ἄγγελον ὄρθιον μεγαλοπτέρυγον (τὸν Ἀρχάγγελον Μιχαὴλ) κρατοῦντα ἐν τῇ ἀριστερᾷ σφαῖραν· διὰ τῆς δεξιᾶς θὰ ἐκράτει σκῆπτρον· πέριξ ὑπῆρχον γράμματα, ἐξ ὧν ἐσώθησαν μόνον τὰ τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς ΟΑCWΜΑΤΟC. Ἡ ὄψις αὕτη τῆς βούλλας εἶναι βεβλαμμένη.

Ὄπισθεν ἐντὸς κομψοῦ κοκκιδωτοῦ κύκλου ὑπάρχουσιν εἰς ἓξ γραμμὰς ΚЄ ΒΟ-ΜΙΧΑΗΛ-ΔΙCΥΠΑΤ-SCΤΡ ... ΓWΤW - . ΙΑΝ... ἤτοι Θεοτόκε Βοήθει Μιχαὴλ Δισυπάτῳ καὶ Στρατηγῷ τῷ....

Ἡ ἀπεικόνισις τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ εἰς τὰς Βυζαντ. βούλλας εἶναι

[1]) Sigillogr. p. 85.
[2]) Αὐτόθι σελ. 345—346.
[3]) Sigillogr. σελ. 86.

ἐκ τῶν συνηθεστάτων, [1]) ἀφ' οὗ καὶ τὸ ὄνομα Μιχαὴλ ἦτο κοινότατον τότε, καὶ συνήθως ὁ κάτοχος τοῦ βουλλωτηρίου ἀπεικόνιζεν ἐν αὐτῷ τὸν ὁμώνυμον Ἅγιον. Ἡ κλῆσις *Ἀσώματος* εἰς τὰς βούλλας μοὶ εἶναι ἄγνωστος ἄλλοθεν. Τὸ ἀξίωμα τοῦ ὑπάτου ἦτο τῶν τιμιωτάτων κατ' ἀρχὰς (*Ὕπατος, ἀπὸ Ὑπάτων*) καὶ εὑρίσκεται συχνὰ κατὰ τοὺς πρώτους μάλιστα αἰῶνας τῆς Βυζαντ. σιγιλλογραφίας, [2]) κατόπιν ἀποβάλλει τὴν σπουδαιότητα, καὶ συνευρίσκεται μετ' ἄλλων τίτλων. Τὸ *δισύπατος* εἶναι πολλῷ σπανιώτερον [3]). Τὸ ἐπώνυμον τοῦ κτήτορος τῆς βούλλας δὲν ἀναγινώσκεται ἕνεκα βλάβης· ἦτο βραχύ, ἴσως τρισύλλαβον π. χ. Γιανᾶς, Λιανᾶς ἤ τι ὅμοιον.

Ἡ βοῦλλα ἴσως ἀνήκει εἰς τὸν 10 ἢ 11 αἰῶνα.

7) Εὑρετ. 97, Πιν. Ι. 7. Λαμπρὰ καὶ σημαντικωτάτη βοῦλλα ἄριστα διατηρημένη εὑρεθεῖσα εἰς τὸ ἐν τοῖς ἐρειπίοις τῆς Κνωσοῦ κτῆμά του ὑπὸ τοῦ ἰατροῦ κ. Ἀντωνίου Τσακίρη καὶ δωρηθεῖσα εἰς τὸ Μουσεῖον· διαμ. 0,031.

Ἔμπροσθεν ἐντὸς κομψοῦ φυλλαδωτοῦ στεφάνου ἔχει προτομὴν κατ' ἐνώπιον τοῦ Ἀποστόλου Τίτου καὶ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ κιονηδὸν τὰ γράμ-

O
ματα A T Ὁ Ἅγιος νεαρὸς καὶ βραχυπώγων φορεῖ ἀρχιερατι-
ΓΙ I κὴν στολήν, καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ, ἐν δὲ τῇ
O TO ἀριστερᾷ κρατεῖ πρὸ τοῦ στήθους διάλιθον Εὐαγγέλιον·
C C περὶ τὴν κεφαλὴν ἔχει τὸν κυκλικὸν κοκκιδωτὸν φωτο-
στέφανον.

Ὄπισθεν εἰς μὲν τὴν κεντρικὴν χώραν ἐντὸς κύκλου κοκκωτοῦ ὑπάρχει σταυρόσχημον μονογράφημα ἀναλυόμενον ἀσφαλῶς εἰς ΑΝΔΡΕΑΝ, εἰς δὲ τὸ περιφερικὸν μέρος, ἐντὸς μεγάλου κοκκωτοῦ κύκλου, φέρει πέριξ .ΡΗΤΗCΠΡΟΕ[Δ]ΡΟΝΧΡΙCΤΕCѠΖ[ΟΙC], ἤτοι Ἀνδρέαν Κρήτης Πρόεδρον, Χριστέ, σώζοις. Τὸ μονογράφημα δηλ. μετὰ τῆς ἄλλης ἐπιγραφῆς ἀποτελοῦσι δωδεκασύλλαβον ἰαμβικὸν στίχον.

Ἡ βοῦλλα προέρχεται ἀπὸ Πρόεδρον (ἤτοι Μητροπολίτην) Κρήτης. Εἶναι γνωστὸν ἐκ πολλῶν παραδειγμάτων, ὅτι συχνὰ εἰς τὰς βούλλας οἱ Ἀρχιερεῖς καλοῦνται Πρόεδροι, μὲ λέξιν δηλ. σύντομον καὶ εὐκόλως προσαρμοζομένην εἰς τὰς μετρικὰς ἐπιγραφάς [4]).

[1]) Αὐτόθι σελ. 22, καὶ *Κωνσταντόπουλλον* εἰς Διεθν. Ἐφημ. Νομισμ. Ἀρχαιολ. εἰς τόμους 1902 1907 (Εὑρετήριον τοῦ τόμου 1907 σελ. 84–85).

[2]) Sigillogr. 475 ἑξ.

[3]) Αὐτόθι σελ. 482.

[4]) Sigillogr. p. 408. Πρβ. Διεθν. Ἐφημ. Νομισμ. Ἀρχαιολ. X (1907) σελ. 93, ὅπου ἀναγράφονται ὑπὸ τοῦ κ. Κωνσταντοπούλλου πολυάριθμοι βοῦλλαι Προέδρων καὶ Πρωτοπροέδρων ἐκκλησιῶν.

Γεννᾶται ἀμέσως τὸ ἐρώτημα καὶ τὸ πρόβλημα τίνος ἐποχῆς εἶναι ἡ βοῦλλα, καὶ ποῖος ὁ πρόεδρος Μητροπολίτης Κρήτης ὁ κάτοχος τοῦ βουλλωτηρίου. Ἡ πρώτη σκέψις, ὡς εἶναι φυσικόν, φέρεται εἰς τὸν διάσημον Ἀνδρέαν Κρήτης τὸν Ἱεροσολυμίτην, τὸν ἔξοχον ἐκκλησιαστικὸν ῥήτορα, ὑμνογράφον καὶ εὑρέτην τῶν Κανόνων. Γνωρίζομεν, ὅτι ἐγεννήθη ἐν Δαμασκῷ περὶ τὸ 650, ὅτι ἐκάρη μοναχὸς ἐν Ἱεροσολύμοις, ὅπου διέτριψεν ἐπὶ πολύ, ἐξ οὗ καὶ τὸ ἐπώνυμον Ἱεροσολυμίτης, καὶ ὅτι ἀπεστάλη ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Θεοδώρου ἀντιπρόσωπος αὐτοῦ εἰς Κωνσταντινούπολιν εἰς τὴν ϛ' Οἰκουμενικὴν σύνοδον ὑπὸ τὸν τίτλον Τοποτηρητοῦ τοῦ Ἀποστολικοῦ θρόνου Ἱεροσολύμων, καὶ ὅτι ὕστερον προεχειρίσθη διάκονος καὶ Ἀρχιεπίσκοπος Γόρτυνος, (Μητροπολίτης Κρήτης), ζήσας μέχρι που τοῦ 726.[1]) Εἶναι ἐπίσης γνωστὸν ὅτι ὁ Ἀνδρέας ἐτίμησεν ἐξόχως τὸν πρῶτον Ἐπίσκοπον Κρήτης Ἀπόστολον Τίτον γράψας τὸν βίον καὶ ἐγκώμιον αὐτοῦ, καὶ ἐκ τούτου καλῶς ἐξηγεῖται ἡ ἀπεικόνισις τοῦ πάτρωνος τῆς νήσου Ἀποστόλου εἰς τὴν βοῦλλαν τοῦ μετὰ ἓξ αἰῶνας διαδόχου του καὶ ὑμνητοῦ.

Ἀλλὰ γνωρίσματά τινα καὶ χαρακτῆρες τῆς βούλλας, ἤτοι ἡ λεπτότης καὶ ἐπιμέλεια τῆς ἐργασίας εἰς τὴν ἀπεικόνισιν τοῦ Ἁγίου καὶ εἰς τὰ γράμματα, καὶ δὴ τὸ ἔμμετρον τῆς ἐπιγραφῆς καὶ ὁ τίτλος τοῦ Προέδρου δυσκόλως συμβιβάζονται πρὸς τὴν ἐποχὴν τοῦ ὑμνογράφου Ἀνδρέου Κρήτης κατὰ τὸν 7 καὶ 8 αἰῶνα. Ὁ σεβασμιώτατος καθολ. Ἐπίσκοπος Ἀθηνῶν Louis Petit καὶ ὁ γηραιὸς ἐμπειρογνώμων κ. Sorlin Dorigny ἰδόντες καὶ μελετήσαντες τὸ γύψινον ἐκμαγεῖον τῆς βούλλας φρονοῦσιν, ὅτι δύσκολον εἶναι ν' ἀποδοθῇ εἰς τὸν πρῶτον Ἀνδρέαν, καὶ μᾶλλον πιστεύουσιν ὅτι θ' ἀνήκῃ εἰς ἄλλον Πρόεδρον Κρήτης τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν ἢ εἰς τὸν 12 ἢ 13 αἰῶνα. Ὁ σεβ. Petit μοὶ γράφει ὅτι μεταξὺ τοῦ 849—1214 γνωρίζει τὰ ὀνόματα 21 μητροπολιτῶν Κρήτης, ἀλλ' οὐδεὶς εἶναι Ἀνδρέας μεταξὺ αὐτῶν, καὶ διὰ τοῦτο θεωρεῖ πιθανὴν τὴν γνώμην τοῦ κ. Sorlin Dorigny, ὅτι ἡ βοῦλλα ἁρμόζει νὰ τεθῇ περὶ τὸ 1250—1280, ἤτοι ἐπὶ ἑνετοκρατίας, ὅτε δὲν ἐπετρέπετο μέν, ὡς γνωστόν, ἡ παραμονὴ Ὀρθοδόξων Ἀρχιερέων ἐν τῇ νήσῳ, ὑπῆρχον ὅμως τιτουλάριοι Πρόεδροι Κρήτης τοποθετημένοι εἰς ἄλλας μητροπόλεις ἐκτὸς τῆς νήσου. Τοιούτων Προέδρων Κρήτης λέγει ὁ σεβ. Petit γνωρίζομεν ὀλίγα ὀνόματα, ἀλλὰ καὶ πάλιν οὐδένα Ἀνδρέαν μεταξὺ αὐτῶν ἐπὶ τοῦ παρόντος.

Ὑπάρχουσιν ὅμως ἀντιθέτως ἄλλοι λόγοι καὶ χαρακτῆρες τῆς βούλλας

[1]) *Cornelii*, Creta sacra, Veneziis 1755 I. σελ. 201—202, *Krumbacher*, Byzant. Litteratur² σελ. 165 καὶ 673.

συνηγοροῦντες ὑπὲρ τῆς ἀναγωγῆς της εἰς τὸν 7—8 αἰῶνα, καὶ ἑπομένως εἰς τὸν πρῶτον καὶ μόνον γνωστὸν Ἀνδρέαν Κρήτης.

Ἐν πρώτοις πρέπει νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ βοῦλλα εὑρέθη εἰς Κνωσόν, πόλιν μὴ ὑπάρχουσαν πλέον κατὰ τὴν δευτέραν Βυζαντιακὴν ἐποχὴν (961-1204) οὐδὲ τὴν μετὰ ταῦτα Ἑνετοκρατίαν, ἐπίσης οὐδὲ κατὰ τὴν Ἀραβικὴν κατοχὴν (824-960), καὶ ἕνεκα τούτου θεωρῶ ἀπίθανον νὰ εὑρίσκετο βοῦλλα εἰς τὰ ἀοίκητα ἐρείπια Κνωσοῦ κατ' αὐτὰς τὰς ἐποχάς.

Ἔπειτα δὲν μοῦ φαίνεται πιθανὸν Πρόεδρος Κρήτης διοικῶν ἄλλον θρόνον ἐκτὸς τῆς νήσου νὰ ἔχῃ εἰς τὸ βουλλωτήριόν του μόνον Κρητικὰ σύμβολα, ἤτοι τὸν πάτρωνα τῆς νήσου καὶ τὸν Κρητικόν του τίτλον, χωρὶς νὰ ἀναγράφῃ τίποτε ἐκ τοῦ θρόνου, ἐξ οὗ κατ' οὐσίαν ἔζη καὶ συνετηρεῖτο, καὶ νὰ στέλλῃ μολυβδόβουλλον εἰς Κρήτην· πρὸς ποῖον καὶ πρὸς τί, ἀφ' οὗ οὐδεμίαν εἶχε πλέον δικαιοδοσίαν πραγματικὴν ἐν τῇ νήσῳ;

Πρὸς τούτοις ὁ *φυλλαδωτὸς στέφανος* ὁ περιβάλλων τὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Τίτου, μοὶ παρετήρησεν ὁ φίλος συνάδελφος κ. Κωνσταντόπουλλος τοῦ νομισμ. Μουσείου Ἀθηνῶν, παρατηρῶ δὲ καὶ ἐγὼ ὁ ἴδιος, ὅτι εὑρίσκεται μόνον ἀπὸ τοῦ VI—IX αἰῶνος, καὶ ὅτι κατόπιν ἐκφυλλίζεται καὶ καταντᾷ κύκλος κοκκιδωτὸς ἢ ἁπλοῦς γραμμικός [1]).

Ἀκόμη ὁ τύπος τῶν βουλλῶν τῶν ἐχουσῶν εἰς τὴν μίαν ὄψιν εἰκόνα Ἁγίου ἢ τῆς Θεοτόκου καὶ εἰς τὴν ἄλλην σταυρικὸν μονογράφημα περιέχον τὸ ὄνομα τοῦ κτήτορος, ὡς ἐν τῇ προκειμένῃ βούλλᾳ, εἶναι μὲν κοινὸς κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς Βυζαντ. σιγιλλογραφίας, ἐν ᾧ κατόπιν γίνεται σπανιώτερος ἢ ἐκλείπει [2]).

Τὸ λεπτὸν τῆς ἐργασίας καὶ τὸ ἔμμετρον τῆς ἐπιγραφῆς, τὰ ὁποῖα πρὸ πολλοῦ ὁ Mordtmann καὶ ὁ Schlumberger θεωροῦσιν ὡς γνωρίσματα καὶ χαρακτῆρας τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν, πιθανὸν νὰ μὴ στηρίζωνται ἐπὶ ἀσφαλῶν δεδομένων, νὰ λανθάνωσι δὲ ἀκόμη ἡμᾶς αἱ πραγματικαὶ βάσεις πρὸς ἀκριβῆ χρονολογικὴν κατάταξιν, τὰ πιστευόμενα δὲ ὡς χαρακτηριστικὰ τῶν νεωτέρων ἐποχῶν, ἤτοι τὸ ἐπιμελὲς τῆς ἐργασίας καὶ τὸ κομψότερον τῶν γραμμάτων σχῆμα νὰ χρονολογοῦνται ἀπὸ παλαιοτέρων ἐποχῶν. Καὶ ὁ κ. Κωνσταντόπουλλος φρονεῖ ὅτι δὲν εἶναι μέχρι τοῦδε ἐπαρκῆ τὰ τεθέντα γνωρίσματα διὰ τὴν χρονολογικὴν ἀκρίβειαν, καὶ ὅτι πρὸς τοῦτο χρειάζεται συστηματικὴ ἐργασία, καὶ δὴ ἡ συλλογὴ καὶ μελέτη τῶν σφραγίδων τῶν ἀνηκουσῶν εἰς πρόσωπα γνωστὰ ἐξ ἄλλων πηγῶν, καὶ ἡ μεθοδικὴ σύγκρισις τούτων πρὸς τὰς ἄλλας τὰς πολλάς· ἄνευ τῆς

1) Πρβλ. *Κωνσταντόπουλλον* εἰς Ἡμερολ. Μεγ. Ἑλλάδος Γ. Δροσίνη 1925 σελ. 443.
2) Sigillogr. p. 80 ἑξῆς

ἐργασίας ταύτης ἡ κατάταξις θὰ εἶναι πάντοτε ἀβεβαία καὶ ἐπισφαλής.

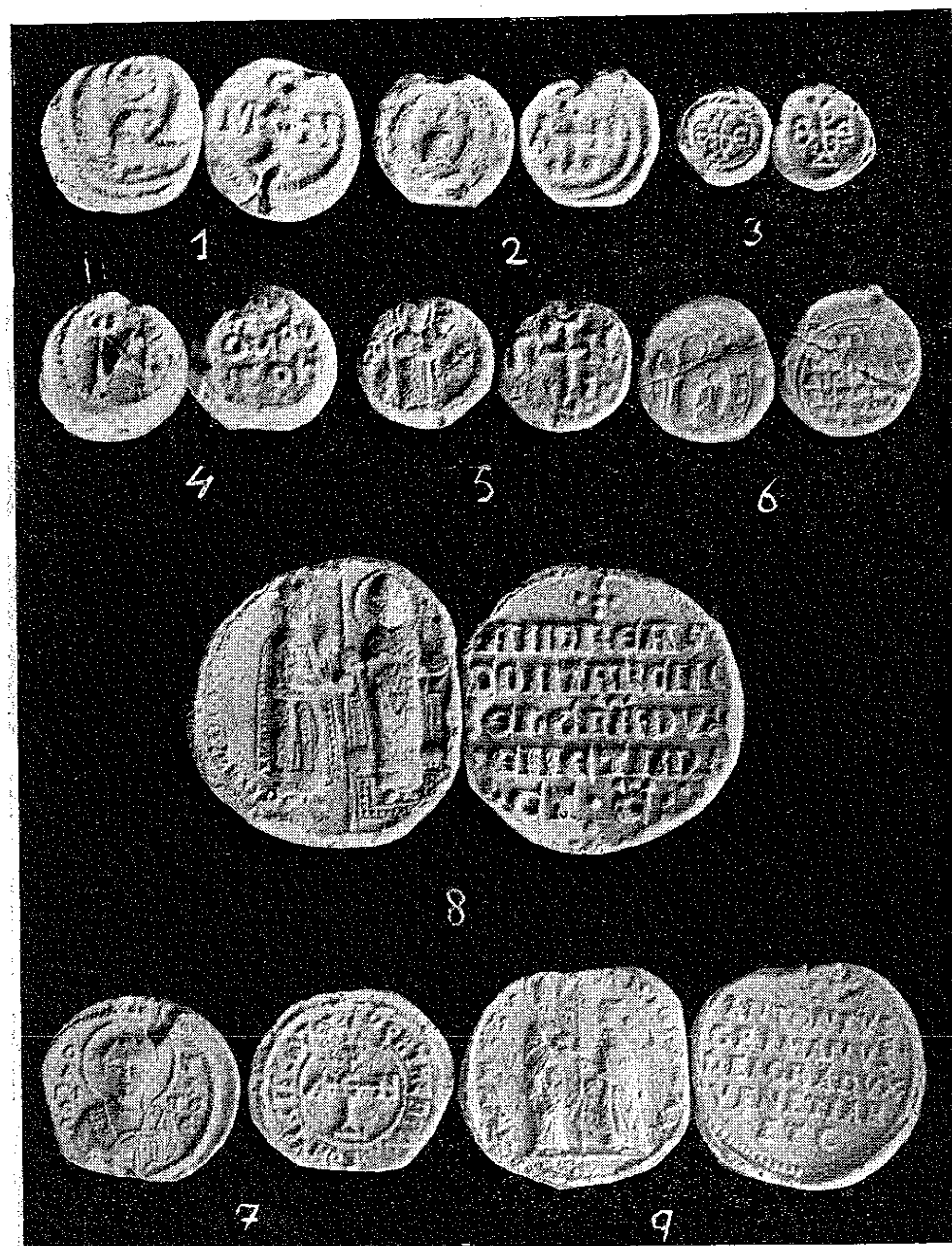
Διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους ἀποκλίνω μᾶλλον ὑπὲρ τῆς γνώμης, ὅτι ἡ βοῦλλα ἀνήκει εἰς αὐτὸν τὸν διάσημον Ἀνδρέαν Κρήτης τὸν Ἱεροσολυμίτην. Ἀλλὰ καὶ ἐὰν ἐξ ἅπαντος ἔπρεπε νὰ δεχθῶμεν μετὰ τῶν ἀνωτέρω Βυζαντιολόγων ὅτι ἡ βοῦλλα φέρει ἀσφαλεῖς χαρακτῆρας τοῦ 12 ἢ 13 αἰῶνος, τότε, ἵνα συμβιβασθῶσι καὶ τὰ ἐν αὐτῇ παλαιότερα χαρακτηριστικά, ἤτοι ὁ φυλλαδωτὸς στέφανος, τὸ μονογράφημα καὶ ὁ γενικὸς τύπος τῆς βούλλας, πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ νεώτερος κάτοχος τῆς βούλλας Πρόεδρος Κρήτης Ἀνδρέας (οὗ τὸ ὄνομα δὲν εὑρέθη ἀκόμη) ἀντέγραψεν ἐκ τῆς παλαιᾶς βούλλας τοῦ πρώτου Ἀνδρέου τὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγίου, τὸν φυλλαδωτὸν στέφανον καὶ τὸ σταυρικὸν μονογράφημα τοῦ ὀνόματος, προσέθηκε δὲ τὴν ἔμμετρον ἐπιγραφὴν καὶ ἐχάραξε κατὰ τὰ ἄλλα τὸ βουλλωτήριον κατὰ τὴν τεχνοτροπίαν τῆς ἐποχῆς του, ἤτοι τὴν ἐποχὴν τῶν Κομνηνῶν ἢ τὴν ἀρχὴν τῆς ἑνετοκρατίας.

Τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου κατέχει ἀκόμη καὶ τὰς δύο ἀκολούθους ἑνετικὰς βούλλας, τὰς ὁποίας ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ κρίνομεν καλὸν νὰ δημοσιεύσωμεν.

8) Εὑρετ. 94, Πιν. I. 8. Βοῦλλα Δουκὸς Ἑνετίας εὑρεθεῖσα κατὰ τὸ 1912 εἰς τὴν ἀνατολικὴν παραλίαν τοῦ Ἡρακλείου τὴν ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν λεγομένην Sabionara (Ἀμμουδιά)· διαμ. 0,043. Διατηρεῖται καλῶς πλὴν συμπιέσεως κατὰ τὴν περιφέρειαν, ἐξ ἧς ἠφανίσθησαν ἐν μέρει τὰ κατὰ τὴν περιφέρειαν τῆς κυρίας ὄψεως γράμματα. Ἡ βοῦλλα ἔχει μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὴν πρὸ ἐτῶν δημοσιευθεῖσαν ὑπ' ἐμοῦ βοῦλλαν τοῦ Δουκὸς Ἀντωνίου Βενέρη [1]).

Ἔμπροσθεν εἰκονίζεται εἰς προέχον ἔκτυπον δεξιὰ ὁ Εὐαγγελιστὴς Μᾶρκος κατ' ἐνώπιον μὲ φωτοστέφανον κοκκωτὸν περὶ τὴν κεφαλὴν ἱστάμενος πρὸ θρόνου πολυτελοῦς, καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς κρατεῖ τὸ vexillum τοῦ Ἁγ. Μάρκου, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ κυκλικόν τι ἀντικείμενον (συνήθως ἀλλαχοῦ κρατεῖ Εὐαγγέλιον). Ἀριστερὰ ἵσταται ἐστραμμένος πρὸς τὸν Εὐαγγελιστὴν ὁ Δοὺξ Ἀνδρέας Κονταρῆνος ἐν ἐπισήμῳ στολῇ καὶ μὲ πῖλον κυλινδρικὸν ἁπτόμενος ἢ λαμβάνων τὸ λάβαρον τῆς Ἑνετίας παρὰ τοῦ πάτρωνος Εὐαγγελιστοῦ. Πέριξ ὑποφαίνονται μόνον ὀλίγα γράμματα ANDR. . . . CONT. . . . Ὄπισθεν τοῦ Εὐαγγελιστοῦ θὰ ὑπῆρχόν ποτε τὰ συνήθη SMARCVS VEN.

1) Διεθν. Ἐφημ. Νομισμ. Ἀρχαιολ. τόμ VI (1993) σελ. 128-129.

Μολύβδιναι βοῦλλαι ἐκ τῆς Κρήτης.

Ἡ ἄλλη πλευρὰ διατηρεῖται καλῶς φέρουσα εἰς μεγάλα ἔκτυπα γράμματα εἰς πέντε σειράς ·•· ANDREAS — CONTAREN'-[D]EIGRĀ DV/-VENETIA'-E' T : CI', ἤτοι Andreas Contarenus Dei gratia Dux Venetiarum et caetera, δηλ. τὰ συνήθη Croatie, Dalmatie, Dominus quarte partis et dimidii totius Imperii Romanie.

Ὁ Ἀνδρέας Κονταρῆνος ὁ κάτοχος τοῦ βουλλωτηρίου ἐχρημάτισε Δόγης Ἑνετίας ἀπὸ 1368—1382. Ἡ βοῦλλα θὰ ἠσφάλιζεν ἔγγραφον σταλὲν πρὸς τὸν Δοῦκα Κρήτης ἢ ἄλλην τινὰ Ἀρχήν [1].

9) Εὑρετ. 107, Πιν. I. 9. Βοῦλλα τοῦ Δουκὸς Ἑνετίας Ἀντωνίου Γριμάνη ἀγορασθεῖσα ὑπὸ τοῦ κ. Γεωρ. Μιτσοτάκι ἐν Χανίοις καὶ δωρηθεῖσα εἰς τὸ Μουσεῖον. Εἶναι μικροτέρα τῆς ἄλλης ἔχουσα διαμ. 0,034, ἀλλὰ παχυτέρα. Διατηρεῖται καλῶς.

Ἔμπροσθεν εἰκονίζεται ἱστάμενος ἀριστερὰ ἐν κατατομῇ ὁ Ἅγιος Μᾶρκος ἔχων εἰς τὴν κεφαλὴν κωνικὴν τιάραν καὶ πέριξ φωτοστέφανον, κρατῶν τὸ vexillum, τὸ ὁποῖον παραδίδει εἰς τὸν δεξιὰ ἱστάμενον καὶ πρὸς τὸν Εὐαγγελιστὴν βλέποντα Δοῦκα Γριμάνην φοροῦντα τὴν ἐπίσημον στολὴν καὶ τὸ Δουκικὸν κέρας εἰς τὴν κεφαλήν. Καὶ ὄπισθεν μὲν τοῦ Ἁγίου εὕρηνται κατακορύφως τὰ γράμματα SMVENET, ἤτοι Sanctus Marcus Venetus, ὄπισθεν δὲ τοῦ Δουκὸς ANTGRIMAN ἤτοι Antonius Grimanus.

Εἰς τὴν ὀπισθίαν ὄψιν ἐντὸς κοκκιδωτοῦ κύκλου εἰς πέντε γραμμὰς ὑπάρχουσι ANTONIVS-GRIMANVS-DEIGRADVX-VENETIAR-ETC =Antonius Grimanus Dei gratia Dux Venetiarum et caetera.

Ὁ Ἀντώνιος Γριμάνης ἐχρημάτισε Δόγης κατὰ τὸ 1521—1524. Τὸ μολυβδόβουλλον ἔγγραφον θὰ ἔστειλε πρὸς τὸν Ῥέκτωρα Χανίων ἢ ἄλλην τινὰ Ἀρχὴν ἐκεῖ.

Καὶ ἡ παράστασις τῆς κυρίας ὄψεως καὶ τὰ γράμματα διακρίνονται διὰ τὴν λαμπρὰν καὶ καλλιτεχνικὴν ἐργασίαν, συμφώνως πρὸς τὴν πρόοδον τῶν καλῶν τεχνῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἐν Ἰταλίᾳ.

Ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτης κατ' Ἀπρίλιον 1925

ΣΤΕΦ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ

---

[1] Περὶ τοῦ Δουκὸς τούτου καὶ τῶν νομισμάτων του ἰδὲ *N. Papadopoli*, Le monete di Venezia, 1893 σελ. 205—208—Πιν. XII. Ὁμοίας βούλλας διαφόρων Δογῶν ἰδ. αὐτόθι σελ. 79, 88, 100, 188, 274, 292.

ΚΟΣΜΑ ΒΕΣΤΙΤΩΡΟΣ

ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΕΓΚΩΜΙΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΝΑΚΟΜΙΔΗΝ ΤΟΥ ΛΕΙΨΑΝΟΥ ΤΟΥ ΕΝ ΑΓΙΟΙΣ ΠΑΤΡΟΣ ΗΜΩΝ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν ἔργων τοῦ Κοσμᾶ Βεστίτωρος ἐλαχίστας ἔχομεν εἰδήσεις καὶ ταύτας ὡς τὰ πολλὰ ἐσφαλμένας.[1]) Νομίζουσι συνήθως ὅτι ὁ Κοσμᾶς Βεστίτωρ, ἐκτὸς τοῦ ἐγκωμίου εἰς τοὺς δικαίους Ἰωακεὶμ καὶ Ἄνναν, ὅπερ ἔχει ἐκδοθῆ τύποις,[2]) ἔχει γράψει ἔτι λόγον ἐγκωμιαστικὸν εἰς τὸν προφήτην Ζαχαρίαν, τὸν πατέρα τοῦ Προδρόμου, καὶ ἐγκώμιον εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου.[3])
Ἐκ τῆς μελέτης ὅμως τῶν καταλόγων τῶν χειρογράφων διαφόρων βιβλιοθηκῶν καί τινων χειρογράφων, περιεχόντων καὶ ἔργα τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Βεστίτωρος, προκύπτει ὅτι οὗτος ἔχει γράψει δύο ἐγκωμιαστικοὺς λόγους εἰς τὸν Ζαχαρίαν[4]) καὶ πέντε ἐγκώμια εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου

[1]) *Cave,* Sript. eccl. hist. Lit. Dis. I σ. 6.—*Ceillier,* Hist. gener. aut. sacr. et eccl. XIX σ. 558-9.—*Fabricius—Harles,* VII, 457 X 221. 255. 344.—*Lalong,* Bibl. sacr. II 687.—*Oudin,* De script. eccl. II 400 πρβλ. καὶ *Migne,* Patr. gr. 106 σ. 1003 *Κρουμβάχερ—Σωτηριάδου,* Ἱστ. βυζ. λογοτ. τόμ. Α′ σ. 337.

[2]) Ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ *Ballerini,* Sylloge monumentorum 2, 660-685. (Ἐν Ρώμῃ 1856) ἀνετυπώθη δὲ παρὰ Migne Patr. gr. 106, 1005—1012. Τὸ ἐγκώμιον τοῦτο, ὅπερ ἀναφέρει καὶ ὁ Φαβρίκιος (*Fabricius-Harles,* X. 255), εὕρηται ἐν πλείστοις χειρογράφοις. Οὕτω, ἵνα μὴ ἀναφέρω πάντα, ἐν κώδικι Ἀθηνῶν 217 (φ. 163α), Ζαγορᾶς 13 (φ. 61α), 16 (φ. 53α), Laud. XXXIII, 82 (πρβλ. κατάλ. *Coxe*) Bord. (πρβλ. κατάλ. Κυρίλλου τόμ. Α′ σ. 127) καὶ ἐν πολλοῖς τοῦ ἁγ. Ὄρους (πρβλ. κατάλ. Σ. Λάμπρου). Καὶ ὁ Συναξαριστὴς δὲ σημειοῖ (σ. 27 ἐκδ. 1868) «Εἰς τὴν σημερινὴν μνήμην τῶν ἁγίων Θεοπατόρων ἐγκώμιον ἔχει Κοσμᾶς ὁ Βεστίτωρ, οὗ ἡ ἀρχὴ «Ἡ χθὲς τῆς Θεοτόκου» σώζεται ἐν τῇ μονῇ Λαύρας, Βατοπαιδίου, Ἰβήρων καὶ Διονυσίου».

[3]) Πρβλ. τὴν ἀνωτέρω ἐν σημ. 1. παρατεθεῖσαν φιλολογίαν. Ἐν τῷ καταλόγῳ τοῦ *Coxe* (in Misc. VII, 1) ἀναφέρεται τοῦ Κοσμᾶ Βεστίτωρος «Canon in Theophania», ἀποδίδεται δὲ ὑπό τινων τῷ ἡμετέρῳ Κοσμᾷ καὶ λόγος εἰς τὰ Θεοφάνεια (πρβλ. ἰδίᾳ Oudin ἔν. ἀν.), ὃν ὅμως δὲν εὑρίσκομεν ἐν τοῖς καταλόγοις τῶν χειρογράφων οὐδ' ἄλλως πως μαρτυρούμενον.

[4]) Ἐν κώδικι 16 τῆς βιβλιοθήκης Ζαγορᾶς εὕρηται «Λόγος ἐγκωμιαστικὸς εἰς τὸν ἅγιον προφήτην Ζαχαρίαν, τὸν πατέρα τοῦ προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ Ἰωάννου» (φ. 1α) καὶ «Λόγος δεύτερος εἰς τὸν ἅγιον προφήτην Ζαχαρίαν» (φ. 5β). Καὶ ὁ Συναξαριστὴς παρατηρεῖ (ἔν. ἀν. σ. 18) «Σημείωσαι ὅτι εἰς τὸν ἅγιον τοῦτον Ζαχαρίαν λόγον πανηγυρικὸν ἔχει Κοσμᾶς Βεστίτωρ σωζόμενον ἐν τῇ μεγίστῃ Λαύρᾳ, ἐν τῇ μονῇ τοῦ Παντοκράτορος καὶ ἐν τῇ τοῦ Διονυσίου, οὗ ἡ ἀρχὴ «Ὡς χρυσοῦν θυμιατήριον». Ὁ αὐτὸς

τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, ἐκτὸς τῆς βιογραφίας τοῦ αὐτοῦ[1]).
Ἐν τῷ ὑπ' ἀριθμὸν 231 χειρογράφῳ τῆς ἐν Ἀθήναις ἐθνικῆς βιβλιοθήκης ἀπὸ φύλλου 360α—379β εὑρίσκομεν τὰ πέντε ἐγκώμια τοῦ Κοσμᾶ Βεστίτωρος εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ὡς ἀκολούθως·

1. (φ. 360α—362β) «*Κοσμᾶ Βεστῆρος ἐγκώμιον εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Εὐλόγησον πάτερ*».

Ἀρχ. *Δεῦτε ἀκούσατε καὶ διηγήσομαι ὑμῖν*

2. (φ. 362β—367α) «*Τοῦ αὐτοῦ Κοσμᾶ Βεστῆρος εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου τοῦ ἱεροῦ καὶ θείου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Ἐγκώμιον δεύτερον. Εὐλόγησον πάτερ*».

Ἀρχ. *Πάλιν ὁ Χρυσόστομος εἰς μνήμην δικαιοσύνης ἑτοιμότατος καὶ πάλιν ἐγὼ προπετὴς*

3. (φ. 367α—370β) «*Κοσμᾶ Βεστῆρος εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου τοῦ ἱεροῦ καὶ θείου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Εὐλόγησον πάτερ*».

Ἀρχ. *Σήμερον ἡ τοῦ ὀνειδισθέντος διὰ Χριστὸν παγκόσμιος ἐπιτελεῖται πανήγυρις*

4. (φ. 370β—376β) «*Κοσμᾶ Βεστῆρος ἐγκώμιον εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ περὶ τοῦ ἀπολογητικοῦ τοῦ βασιλέως ἐκ προσώπου τῆς ἑαυτοῦ μητρὸς καὶ παντὸς τοῦ πλή-*

εἰς τὸν αὐτόν, οὗ ἡ ἀρχὴ «Μῦστα τῶν ἀρρήτων ἱερουργημάτων»· σώζεται ἐν τῇ μονῇ τοῦ Διονυσίου, Βατοπαιδίου, Ἰβήρων καὶ Λαύρας». Τὸν τελευταῖον τοῦτον, ὃν ἀναφέρει καὶ ὁ Φαβρίκιος (ἔν ἀν. X, 344) εὑρίσκομεν καὶ ἐν πολλοῖς ἄλλοις κώδιξι (πρβλ. τὴν ἀνωτέρω παρατεθεῖσαν φιλολογίαν καὶ ἔτι κώδικα ὑπ' ἀριθμὸν 13 τῆς Μυτιλήνης (Μαυρογ. βιβλ. παραρ. τοῦ ΙΕ′ τόμ. τοῦ φιλ. συλ. Κωνσταντ.) καὶ Baroc. CCXXXIV, 1 (πρβλ. κατάλ. Coxe). Ἐν κώδικι 60,1 τῶν Ἱεροσολύμων εὕρηται «Κοσμᾶ Βεστίτωρος λόγος ἐγκωμιαστικὸς Ζαχαρίου οὗ ἡ ἀρχὴ «Ποῦ τὸν πρὸ τούτου λόγον» (*Παπαδοπούλου Κεραμέως,* Ἱεροσολ. βιβλ. τόμ. Β′). Ἐὰν ἡ ἀνωτέρω μαρτυρία εἶνε ἀκριβής, τότε πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ Κοσμᾶς Βεστίτωρ εἶχε γράψει τρεῖς ἐγκωμιαστικοὺς λόγους εἰς τὸν Ζαχαρίαν, τὸν πατέρα τοῦ Προδρόμου.

[1]) Ἡ βιογραφία αὕτη, ἥτις εἶνε διάφορος τῶν ἐγκωμίων εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, περιέχεται ἐκτὸς τοῦ κώδικος Par. gr. 1454 (φ 168—171) (*Κρουμβάχερ-Σωτηριάδου,* Ἱστ. βυζ. λογ. τόμ. Α′ σ. 337) καὶ τοῦ Ἀθηναϊκοῦ 226 (ἐν τέλει) (*Chr. Baur,* S. Jean Ghrysostome et ses oeuvres dans l'hist. Litt. σ. 52) ἐν Escur. Υ-11-6 (πρβλ. κατάλ. Miller σ. 273) Ζαγορᾶς 16 (φ. 172α) Ἄθωνος 3762, ιγ′ (πρβλ. κατάλ. *Σ. Λάμπρου*), καὶ ἐν ἄλλοις. Ἐν τῷ Ἀθηναϊκῷ 226 ἄρχεται ἀπὸ τοῦ φύλλου 402α καὶ μένει κολοβός, φέρει δὲ τὴν ἐπιγραφὴν «Βίος καὶ πολιτεία καὶ ἀγὼν καὶ μετάστασις τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως». Τὴν βιογραφίαν ταύτην τοῦ Κοσμᾶ Βεστίτωρος ἔχουσαν ἀρκοῦσαν ἀξίαν θέλω δημοσιεύσει προσεχῶς.

θους τοῦ λαοῦ τῆς πρὸς θεὸν καὶ τὸν ἅγιον ἐκτελείσθης δοξολογίας· Εὐλόγησον πάτερ».

Ἀρχ. *Ἤκουσται πάντως ὑμῖν, ὦ φιλόπιστος πανήγυρις καὶ φιλάγιον ἄθροισμα τὰ μεγαλεῖα τοῦ Θεοῦ*

5. (φ. 376β—379β) «*Τοῦ αὐτοῦ Κοσμᾶ Βεστῆρος εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου τοῦ θείου καὶ ἱεροῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Εὐλόγησον πάτερ*».

Ἀρχ. *Τίς τὸν ἄμετρον τῶν ἐγκωμίων ὑετὸν τοῦ ἁγίου καὶ διδασκαλικοῦ πατρὸς ἡμῶν Χρυσοστόμου δυνατὸς ἐξαντλῆσαι*

Ὅτι ὁ Κοσμᾶς ὁ Βεστίτωρ ἔχει γράψει πέντε ἐγκώμια εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ἡ χρονολογικὴ σειρὰ αὐτῶν εἶνε ἡ ἐν τῷ ἡμετέρῳ κώδικι ὑπάρχουσα γίνεται δῆλον ἐξ αὐτῶν τῶν ἐγκωμίων καὶ δὴ τοῦ τετάρτου καὶ πέμπτου. Ἐν τῷ τετάρτῳ ἐγκωμίῳ ἀναγιγνώσκομεν «ἥκω γὰρ ὑμῖν φέρων καὶ τὸν τέταρτον τοῦτον λόγον τῆς μεταθέσεως τοῦ ἁγίου», ἐν δὲ τῷ πέμπτῳ «καὶ γὰρ τέτρασιν, ὡς εἰπεῖν, βολιστικῶν ἀποτόνοις τὸν βυθὸν τῶν ἐπαίνων αὐτοῦ συγγραφικῶς μεμετρηκότες τὸ ἐπάξιον αὐτῷ δῶρον προσενεγκεῖν διὰ τῶν λόγων οὐ κατελάβομεν». Ἐκ τῶν ἀνωτέρω γίνεται ὀφθαλμοφανῶς δῆλον ὅτι ὁ Κοσμᾶς Βεστίτωρ ἔχει γράψει πέντε ἐγκώμια εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, ὧν τὸ τέταρτον καὶ τὸ πέμπτον εἶνε τὰ τὴν τετάρτην καὶ πέμπτην τάξιν κατέχοντα ἐν τῷ ἡμετέρῳ χειρογράφῳ. Ἐκ τῶν ὑπολειπομένων τριῶν τὸ δεύτερον οὐ μόνον ὡς φέρον ἐν τῇ ἐπιγραφῇ τοῦ ἡμετέρου κώδικος τὸ «ἐγκώμιον δεύτερον», ἀλλὰ καὶ ὡς ἀρχόμενον διὰ τοῦ «Πάλιν ὁ Χρυσόστομος εἰς μνήμην δικαιοσύνης ἑτοιμότατος καὶ πάλιν ἐγὼ προπετὴς τῶν ἐγκωμίων αὐτοῦ διηγητής» προϋποθέτει ἕτερον ἐγκώμιον τοῦ Κοσμᾶ Βεστίτωρος, ὅπερ ἀναμφιβόλως εἶνε τὸ πρῶτον τοῦ ἡμετέρου κώδικος ὡς ἐκ τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ περιεχομένου αὐτοῦ δείκνυται. Κατὰ ταῦτα ἡ ἐν τῷ ἡμετέρῳ κώδικι σειρὰ τῶν ἐγκωμίων εἶνε χρονολογική.

Ἀξία προσοχῆς εἶνε ἐνταῦθα ἡ ἀκόλουθος παρατήρησις τοῦ Συναξαριστοῦ (ἔν. ἀν. σ. 418)· «Σημείωσαι ὅτι Κοσμᾶς ὁ Βεστίτωρ ἐγκώμια δύο ἔχει εἰς τὴν ἐπάνοδον τοῦ λειψάνου τοῦ θείου Χρυσοστόμου, ὧν τοῦ μὲν ἑνὸς ἡ ἀρχὴ ἐστιν αὕτη «Ἧκεν ἡμῖν ἡ λαμπρὰ καὶ χαρμόσυνος» τοῦ δὲ ἑτέρου αὕτη «Ἀλλὰ πῶς ἄν τις αἰτίας καὶ μώμων». Σῴζονται ἐν τῇ μεγίστῃ Λαύρᾳ, ἐν τῷ κοινοβίῳ τοῦ Διονυσίου καὶ ἐν τῇ μονῇ τῶν Ἰβήρων. Ἐν δὲ τῇ μεγίστῃ Λαύρᾳ σῴζονται προσέτι καὶ ἄλλοι δύο λόγοι εἰς τὴν αὐτὴν ἑορτήν, ὧν τοῦ μὲν ἡ ἀρχή ἐστιν αὕτη «Δεῦτε ἀκούσατε καὶ διηγήσομαι ὑμῖν», τοῦ δὲ ἑτέρου αὕτη «Ἤκουσται πάντως ὑμῖν, ὦ φιλόχριστος πανήγυρις».

Εἶνε φανερὸν ὅτι τὰ δύο τελευταῖα ἐγκώμια εἶνε τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Βεστίτωρος (τὰ ὑπ' ἀριθμὸν 1 καὶ 4 τοῦ ἡμετέρου χειρογράφου), τὰ δὲ δύο πρῶτα, ἅτινα ἀποδίδονται ὑπὸ τοῦ Συναξαριστοῦ εἰς τὸν Κοσμᾶν τὸν Βεστίτωρα εἶνε γνωστὰ καὶ ἐξ ἄλλων χειρογράφων ἐγκώμια ἀγνώστων συγγραφέων.[1]) Τὸ σφάλμα τῆς ἀνωτέρω παρατηρήσεως τοῦ Συναξαριστοῦ δύναται ἄριστα νὰ ἐξηγηθῇ, ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι οὗτος γράφων τὴν ἀνωτέρω παρατήρησιν συνέχυσε τὰς σημειώσεις του οὕτως ὥστε τὰ δύο ἀνώνυμα ἐγκώμια ἀπέδωκεν εἰς τὸν Κοσμᾶν τὸν Βεστίτωρα καὶ τὰ δύο τοῦ Βεστίτωρος εἰς ἀνωνύμους.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω πέντε ἐγκωμίων τοῦ Κοσμᾶ Βεστίτωρος εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου τὸ τέταρτον μόνον, τὸ ἀρχόμενον «Ἤκουσται πάντως ὑμῖν, ὦ φιλόπιστος πανήγυρις» εὕρηται ἐν πλείστοις χειρογράφοις. Οὕτω, ἵνα μὴ ἀναφέρω πάντα, ἐν τῷ ὑπ' ἀριθμὸν 305 (φ. 110α) καὶ 422 (φ. 256α) τῶν Ἀθηνῶν, ἐν τῷ ὑπ' ἀριθμὸν 600 (φ. 122) τῆς βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, καὶ ἐν τῷ ὑπ' ἀριθμὸν 807 (φ. 117) τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται τὸ ὅτι οἱ περὶ τὸν Κοσμᾶν Βεστίτωρα ἀσχοληθέντες ἀναφέρουσιν ὅτι οὗτος συνέταξεν ἓν ἐγκώμιον εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, ὅπερ ἄρχεται διὰ τοῦ «Ἤκουσται πάντως ὑμῖν, ὦ φιλόπιστος πανήγυρις».[2]) Εἰς τὴν ἀπάτην ταύτην ἀναμφιβόλως συνήργησε καὶ τὸ ὅτι μικρὸν

[1]) Τὸ πρῶτον τούτων, οὗ ἡ ἀρχὴ «Ἧκεν ἡμῖν ἡ λαμπρὰ καὶ χαρμόσυνος» εὕρηται ἐν κώδικι Ἀθηνῶν 217 (φ. 694) Μυτιλήνης 24 (πρβλ. *Παπαδοπούλου Κεραμέως*, Μαυρογορδάτειος βιβλιοθήκη σ. 41) Χάλκης 10 (φύλ. 289) καὶ Par. gr. 307 (φ. 216), τὸ δὲ δεύτερον, οὗ ἡ ἀρχὴ «Ἀλλὰ πῶς ἄν τις αἰτίας μώμων» ἐν πολλοῖς χειρογράφοις καὶ μηνολογίοις τοῦ Ἰανουαρίου ἀνωνύμως. Ἄξιον σημειώσεως εἶνε ἐνταῦθα ὅτι ἐν κώδικι 20 τῆς μονῆς Φιλοθέου τοῦ Ἄθωνος, ἔνθα εὕρηται τὸ κείμενον τοῦτο, σημειοῦται «Ἐκ τῆς Μεταφράσεως», ἐν δὲ τῷ κώδικι 231 Ἀθηνῶν (φ. 354β) φέρει τὴν ἐπιγραφὴν «Ὑπόμνημα τύπον ἱστορίας κεφαλαιώδους ἐπέχον ἐπὶ τῇ ἀνακομιδῇ τοῦ λειψάνου τοῦ θείου καὶ ἱεροῦ Χρυσοστόμου» καὶ ἐν τῷ κώδικι 1053 Ἀθηνῶν (φ. 198α) τὴν ἐπιγραφὴν «Ὑπόμνημα τύπον ἱστορίας κεφαλαιώδους ἐπέχον ἐπὶ τῇ ἀνακομιδῇ τοῦ τιμίου λειψάνου τοῦ θείου καὶ ἱεροῦ *Χρυσοστόμου*». Τὸ ὑπόμνημα τοῦτο ἔχει πολλὴν ὁμοιότητα πρὸς τὴν βιογραφίαν τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου τοῦ *Συμεὼν τοῦ Μεταφραστοῦ* (Patr. gr. Migne 114,1045—1209), τοῦτο δὲ πιθανῶς δηλοῖ καὶ ἡ σημείωσις τοῦ κώδικος Φιλοθέου «Ἐκ τῆς Μεταφράσεως».

[2]) Πρβλ. τὴν σχετικὴν φιλολογίαν καὶ *Ch. Baur*, Ἔνθ' ἀν. σ. 53. Ἄξιον σημειώσεως εἶνε ἐνταῦθα ὅτι ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῶν Ἱεροσολύμων ἐν τοῖς ἀκολούθοις μόνον πέντε κώδιξι εὕρηνται ἐγκώμια τοῦ Κοσμᾶ Βεστίτωρος εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου· 18,18, (πρβλ. *Παπαδοπούλου Κεραμέως*, Ἱερ. βιβλ. τόμ. Α') 219, 16 (ἔν. ἀν. τόμ. Β') 17, 16. 35, 65 καὶ 41, 16 (ἔν.

ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ ἐγκωμίου τούτου ἔχει ἐκδοθῆ παρὰ Migne (Patr. gr. 65,825[1]).

Τὰ πέντε ἐγκώμια τοῦ Κοσμᾶ Βεστίτωρος εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ἔχουσιν ἀρκοῦσαν ἀξίαν οὐχὶ βεβαίως ἐξ ἀπόψεως ἱστορικῆς διὰ τὰς περιεχομένας ἐν αὐτοῖς περὶ τοῦ Χρυσοστόμου εἰδήσεις, ὧν αἱ πλεῖσται εἶνε καὶ ἄλλοθεν γνωσταί, ἀλλ' ἐξ ἀπόψεως θεολογικοφιλολογικῆς, διὰ τὸ γλαφυρὸν τῆς γλώσσης καὶ τὸ ῥητορικὸν τοῦ ὕφους. Ἐκ τῆς τελευταίας ταύτης ἀπόψεως τὰ πέντε ἐγκώμια τοῦ Κοσμᾶ Βεστίτωρος εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου τοῦ Χρυσοστόμου δὲν ὑπολείπονται βεβαίως ἄλλων ἐκδεδομένων ἐγκωμίων καὶ λόγων γνωστῶν συγχρόνων συγγραφέων. Τούτου ἕνεκεν θεωρῶ ἀναγκαίαν τὴν ἔκδοσιν τῶν ἐγκωμίων τούτων τοσούτῳ μᾶλλον, καθόσον δι' αὐτῆς καθίσταται γνωστὴ ἀγνωστός τις σχεδὸν μέχρι τοῦδε προσωπικότης, ἥτις ἀξίζει νὰ γνωσθῇ καὶ καταλάβῃ τὴν προσήκουσαν θέσιν μεταξὺ τῶν συγχρόνων αὐτῆς λογίων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀναμφιβόλως διεκρίνετο.

Πότε ἀκριβῶς ἤκμασεν ὁ ἡμέτερος Κοσμᾶς δὲν εἶνε γνωστόν. Ἡ γνώμη ὅτι οὗτος ἤκμασεν ἐπὶ τοῦ Λέοντος τοῦ σοφοῦ εἶνε αὐθαίρετος, ὡς στηριζομένη ἐπὶ ἐσφαλμένης βάσεως. Κατὰ τοὺς δεχομένους τὴν γνώμην ταύτην, ὁ πίναξ τῶν γραψάντων βιογραφίας τοῦ Χρυσοστόμου, ὁ περιεχόμενος ἐν τῇ τοῦ Ἀνωνύμου βιογραφίᾳ τοῦ Χρυσοστόμου, τῇ ἐκδοθείσῃ τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Savile[2]) εἶνε χρονολογικός. Ἐν τῷ πίνακι ὅμως τούτῳ, τῷ περιέχοντι 20 βιογραφίας τοῦ Χρυσοστόμου, τὴν 14 θέσιν κατέχει ἡ τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Βεστίτωρος καὶ τὴν 15 ἡ τοῦ αὐτοκράτορος Λέοντος τοῦ σοφοῦ. Κατὰ ταῦτα ὁ Κοσμᾶς ἤκμασεν ἐπὶ τοῦ Λέοντος καὶ μιμηθεὶς τὸν αὐτοκράτορα ἔγραψε καὶ αὐτὸς ἐγκώμια εἰς τὸν Χρυσόστομον. Ἡ γνώμη ὅμως αὕτη εἶνε αὐθαίρετος ὡς στηριζομένη ἐπὶ τῆς ἰδέας ὅτι ὁ πίναξ τῶν γραψάντων βιογραφίας τοῦ Χρυσοστόμου, ὁ περιεχόμενος ἐν τῇ τοῦ Ἀνωνύμου βιογραφίᾳ τοῦ Χρυσοστόμου, εἶνε χρονολογικός, ἐν ᾧ ὀφθαλμοφανῶς δὲν εἶνε τοιοῦτος.[3]) Ὁ χρόνος τῆς ἀκμῆς τοῦ Κοσμᾶ Βεστίτωρος ἠδύνατο νὰ προσδιορισθῇ ἀσφαλέστερον οὕτως. Ἀφοῦ ἔργα τοῦ Κοσμᾶ Βεστίτωρος εὑρίσκομεν ἐν χειρογράφοις τοῦ δεκάτου αἰῶνος, ὁ Κοσμᾶς θὰ ἤκμασε πρὸ τοῦ δεκάτου αἰῶνος, ἀφοῦ δὲ ἐν τῷ δευτέρῳ ἐγκωμίῳ εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου τοῦ Χρυσοστόμου ἀναφέρει τὸν Νέον Παράδεισον, «Ταύτην τὴν ὀπτασίαν ὁ φιλομαθὴς κειμένην εὕροι ἐν τῇ τοῦ νέου παραδείσου βίβλῳ», δηλαδὴ τὸ Λειμωνάριον τοῦ Ἰωάννου Μόσχου (Migne, Patr. gr. 87,2992), τοῦ ἀποθανόντος κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος, θὰ ἤκμασε μετὰ τὸν ἕκτον αἰῶνα. Οὕτω δυνάμεθα νὰ περιορίσωμεν ἀσφαλῶς τὸν χρόνον τῆς ἀκμῆς τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Βεστίτωρος μεταξὺ τοῦ ἑβδόμου καὶ ἐνάτου αἰῶνος.

ἀν. τόμ. Γ'). Καὶ τὰ πέντε ταῦτα ἐγκώμια εἶνε τὸ τέταρτον τοῦ ἡμετέρου κώδικος, τὸ ἀρχόμενον «Ἤκουσται πάντως ὑμῖν».

[1]) Πρβλ. *Κρουμβάχερ - Σωτηριάδου*, Ἔνθ' ἀν. Α' σ. 337.

[2]) *Christ.* op. omn. τόμ. VIII, 293. ἑ.

[3]) Πρβλ. *Migne*, Patr gr.106 σ. 1003 ὑποσ. καὶ *Baur*, Ἔνθ. ἀν. σ. 37 ὑποσ. 1.

Ἡ ἔκδοσις τῶν πέντε ἐγκωμίων τοῦ Κοσμᾶ Βεστίτωρος εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου γίνεται ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 231 κώδικος τῆς ἐθνικῆς βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν, ἐν τῷ ὁποίῳ ἔχουσιν ἀντιγραφῆ ταῦτα ὑπὸ πεπειραμένου ἀντιγραφέως μετὰ ἐπιμελείας καὶ προσοχῆς, ὡς ἔπεισέ με ἡ προσεκτικὴ ἀνάγνωσις τοῦ κειμένου καὶ ἡ ἀντιβολὴ αὐτοῦ πρὸς τὰ κείμενα ἄλλων κωδίκων καὶ δὴ τοῦ τετάρτου ἐγκωμίου πρὸς τὰ κείμενα τῶν ὑπ' ἀριθμὸν 305 (φ. 110α) καὶ 422 (φ. 256α) κωδίκων τῆς ἐθνικῆς βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν. Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων ἐλάχισται διορθώσεις τοῦ κειμένου ἦσαν ἀναγκαῖαι, ἅστινας ἐνόμισα περιττὸν νὰ ἀναφέρω.

Φυλ. 360α—362β

† *Κοσμᾶ Βεστίτωρος ἐγκώμιον εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Εὐλόγησον πάτερ :*

Δεῦτε ἀκούσατε καὶ διηγήσομαι ὑμῖν, πάντες οἱ φοβούμενοι τὸν θεόν, ὅσαπερ αὐτὸς ὁ θεὸς μετὰ τῆς ψυχῆς τοῦ πατρὸς ἡμῶν πεποίηκε Χρυσοστόμου· πρὸς αὐτὸν γάρ, ὡς γέγραπται, διαφόρως τῷ στόματι κέκραγε καὶ ὕψωσε μέχρις οὐρανῶν τὴν γλῶσσαν, τὴν ἀδικίαν τῶν ὀνομησάντων εἰς αὐτὸν τῷ θεῷ πιστῶς ἀποδόμενος. Ὅθεν καὶ φωνὴ πρὸς αὐτὸν τοῦ Χριστοῦ μυστικῶς κατηνέχθη λέγουσα· ἄφες ἄρτι τὴν Κόμαναν, Χρυσόστομε, ἄφες μαργαρίτα τῆς οἰκουμενικῆς ἐκκλησίας τὸν ξένον σε μέχρι τοῦ νῦν ἀγρὸν κατακρύπτοντα. Καιρὸς λοιπὸν πληρῶσαί με πᾶσαν ἐπί σοι δικαιοσύνης ὑπομονήν. Πέφθακεν ὁ καιρὸς τοῦ οἰκτειρῆσαί με τὴν ἀδολεσχίαν τῶν ζητούντων σε. Εὐδόκησα τούτοις δοῦναι τὸ σῶμά σου, ἀλλ' ἀναστὰς πορεύου πρὸς τὰ ἴδια, κατάλιπε τὸν ἀλλότριον τῆς ταφῆς σου συγκλεισμόν, ἀνάβηθι πρὸς τὸν σὸν θρόνον. Εὖ σοι δοῦλε πιστὲ καὶ ἀγαθὲ εἴσελθε εἰς τὴν χαρὰν τοῦ κυρίου σου. Ἄγγελοι προπορεύονται τῆς ὁδοῦ σου, θυγατέρες βασιλέων ἐν τῇ τιμῇ σου, τουτέστιν αἱ τῶν ἁγίων μου κατὰ χώρας, ἃς μέλλεις διέρχεσθαι διδακτικοῖς ἐν ὕμνοις, ἐκκλησίαι, αἵτινες ὡς ἐν ἱματισμῷ χρυσῷ τῷ σῷ τῆς διδαχῆς περιβεβλημέναι κεκόσμηνται ποικιλώματι.

Τούτων ὡς σάλπιγγος ἀναστάσεως ἀκούσας ὁ πατὴρ ᾐσθάνθη καθώς τις Λάζαρος ἄλλος ὑπνῶν ἐπὶ κοίτης. Καὶ ἰδοὺ ἅρμα 'Ηλιοὺ τοῦτον ὑπεδέξατο οὐκ ἐν συσεισμῷ ἀλλ' ἐν πραότητι τῷ ἁγίῳ παρασταθέν, οὐχ ὡς εἰς τὸν οὐρανὸν πεταζόμενον, ἀλλ' ἐξ ὁμαλοῦ γῆς διασῶζον τὸν ὅσιον, οὐκ ἐν πυρίνοις δρομηλασίαις, ἀλλ' ἐξ ὕμνων καὶ δακρύων ἐξάλμασιν, οὐκ ἐν μηλωτῇ δερματίνῃ συναρπαγέντα, ἀλλ' ἐν θήκῃ περιηργυρωμένῃ δορυφορούμενον. Ἔχαιρον οἱ Κωνσταντινουπόλεως λαοὶ τοῦτον περιμένοντες, ἔκλαιον οἱ Κομάνης ὄχλοι τοῦτον ζημιούμενοι καὶ οὐκ ἤθελον παρακληθῆναι ὅτι κατὰ τὸ λεγόμενον τὸ ἴσον ἄλυπον. 'Εκπορευομένου γὰρ τοῦ δικαίου ἐδάκρυεν ἡ βασιλεύουσα πόλις καὶ ἔκλαιε βάλλουσα τῆς ὀρφανίας τὰ δάκρυα, ἐχάρη δὲ πάλιν ἐπανερχομένου τοῦ πατρὸς αἴρουσα ἐν ἀγαλλιάσει τούτου τὸ λείψανον, ὥσπερ καὶ ἐξ ἀντιστρόφου καὶ ἡ Κόμανα περὶ αὐτοῦ χαρὰν καὶ καὶ λύπην ὑπέστη. Τίς γὰρ τοῦτον ἰδὼν ἐξελαυνόμενον τοῦ οἰκείου θρόνου μὴ τεθρήνηκεν ἐπὶ τούτῳ στενάξας; ἢ τίς ἑωρακὼς αὐτὸν ἐπαναλύοντα σήμερον εἰς τὰ ἴδια, οὐκ εὐφράνθη βοήσας ἐν τῷ ἐπιστρέψαι Κύριον τὴν ἀποικίαν τοῦ Χρυσοστόμου ἐγενήθημεν ὡσεὶ παρακεκλημένοι, ἐμεγάλυνεν ὡς ἀληθῶς ὁ Κύριος τοῦ ποιῆσαι μεθ' ἡμῶν, ἐγενήθημεν εὐφραινόμενοι· Πεπλήρωται χαρᾶς τὸ στόμα ἡμῶν καὶ ἡ γλῶσσα ἡμῶν ἀγαλλιάσεως ὅτι περ ἐπέστρεψε Κύριος τὸν χειμάρρουν τῆς τρυφῆς ἡμῶν, τὴν νηφάλιον μέθην τῆς κοσμικῆς ἀπολαύσεως. Εἶπον καὶ οἱ πένητες· πεπλουτήκαμεν τὸν ἑαυτῶν θησαυρὸν ἀπολαβόντες, ἐχορτάσθημεν ἐν τῷ ὀφθῆναι πᾶσιν ἡμῖν τὸν ἀπαρχῆθεν τροφέα, ἀπεσώθη σήμερον ἐν ἡμῖν ὁ ἐλεήμων καὶ οἰκτίρμων καὶ δίκαιος, ὁ χρηστὸς καὶ συμπαθὴς ἀνήρ, ὁ ἀκριβῶς οἰκτίρμων καὶ κιχρῶν καὶ οἰκονομῶν ἐν κρίσει τοὺς λόγους αὐτοῦ· σκορπίσας γὰρ ἔδωκε τὰ περὶ ἡμῶν ἐγγράφως τοῖς πλουσίοις παραινέσεις καταλείψας καὶ ἡμῖν κληρονομίαν ἀδάπανον, τὰς περὶ ἐλεημοσύνης αὐτοῦ βίβλους, καὶ ἡ δικαιοσύνη αὐτοῦ μένει εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος. Σὺν τούτοις καὶ πᾶς ὁ λαὸς μιᾷ πρὸς αὐτὸν ἀνεβόησε φωνῇ· ἱνατί, πάτερ, ἀφέστηκας μακρόθεν, εἰ μὴ ὅτι Κύριος ἐβοήθησεν ἡμῖν ἐν τῇ παρουσίᾳ σου σήμερον; Παρὰ βραχὺ παρῴκησαν τῷ ᾅδῃ κατὰ ἀπόγνωσιν αἱ ψυχαὶ ἡμῶν, ἀλλὰ πεπιστεύκαμεν ὅτι κἂν πολλαὶ τῶν δικαίων αἱ θλίψεις, ἐκ πασῶν αὐτῶν ῥύσεται αὐτοὺς ὁ Κύριος, ὁ δοκιμάσας ἐναντιολογίᾳ κατηγόρων τὴν πίστιν σου, ὁ σκεπάσας ἐν ἀποκρύφῳ τῆς ἐξορίας τὸ σῶμά σου. 'Ονειδισμὸν προσεδόκησεν ἡ ψυχή σου, ἀλλ' οὐκ εὐφράνθη φαντασμὸς ἐχθρῶν ἐπί σοι. Συνυπέμεινας συλλυπούμενος διὰ παντὸς καὶ οὐδείς σοι συνεκαρτέρησε λυπουμένῳ. 'Αντελάβου πολλῶν ἐν παρακλήσει καὶ οὐχ' εὗρες παρακαλοῦντας ἐν ἡμέρᾳ πονηρᾷ. 'Επυρώθης ὡς τὸ ἀργύριον καὶ οὐχ εὑρέθη ἀδικία ἔν σοι. Εἰσῆλθες εἰς

τὴν παγίδα τοῦ βίου καὶ ἐρρύσθη καθάπερ στρουθίον ἡ ψυχή σου. 'Ετέθη θλίψις ἐπὶ τὸν νῶτόν σου ἱππηλατεῖν ἀσυνήθως βιαζομένου. 'Επεβιβάσθησαν φύλακες ἐπὶ τὴν κεφαλήν σου κατασκοποῦντες πότε βαρυθεὶς ὑπνώσεις εἰς θάνατον. Διῆλθες διὰ ξηρᾶς καὶ ὕδατος καὶ ἐξηνέχθης εἰς ἀναψυχὴν πνεύματος. Εἰσῆλθες μετὰ χρόνους ἐν ὁλοκαυτώμασιν εἰς τὰ ἴδια, ἀπέδωκας ἐν σιωπῇ τὰς εὐχάς σου τῷ Κυρίῳ. Ὁ δὲ Κύριος ἅπερ ἐλάλησε τὸ στόμα σου ἐν τῇ θλίψει σου καὶ διέστειλε τὰ χείλη σου διωχθέντος ἐδικαίωσεν ἀποπληρώσας ἐπί σοι· οὐ γὰρ ὠλιγώρησας ἐν παιδείᾳ Κυρίου κατορθούμενος, οὐκ εἶπας ἐν καρδίᾳ σου δεδικαίωμαι καὶ τί πάσχω, οὐχ ἥμαρτον, Κύριε, σὺ ἔγνως, ἱνατὶ ἀπώσω με καὶ ἱνατὶ σκυθρωπάζων πορεύομαι ἐν τῷ ἐκθλίβειν με τὸν ἐχθρὸν ἐν ἐξορίᾳ, ἀλλ' εἴρηκας ἀντὶ τούτων, ὡς ὁ 'Ιώβ: ὡς τῷ Κυρίῳ ἔδοξεν, οὕτως καὶ ἐγένετο, εἴη τὸ ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον εἰς τοὺς αἰῶνας. Ὅταν οὖν ἡ ὑπερέχουσα πάντα νοῦν βουλὴ τοῦ θεοῦ τῷ ἰδίῳ τὸν Χρυσόστομον εὐδόκησεν ἐπαναπαυθῆναι θρόνῳ, τότε δὴ τότε τῆς σωματικῆς αὐτοῦ καὶ σεπτῆς ἀνακομιζομένης κιβωτοῦ ἔπεσε Δαγὼν ὁ 'Αζώτος, τουτέστιν ὁ ἰσχυρὸς καὶ πυργενὴς διάβολος· Δαγὼν γὰρ ἑρμηνεύεται ὁ ἰσχυρός, 'Αζώτιος λέγεται πυρσοβολία, περὶ οὗ καὶ ὁ Κύριος ἐν Εὐαγγελίοις ἐπίστωσεν εἰπών· οὐδεὶς δύναται τὰ σκεύη τοῦ πονηροῦ διαρπάσαι, εἰ μὴ πρῶτον δέσει τὸν ἰσχυρόν. Ὁ αὐτὸς δὲ καὶ ἐν τῷ 'Ιὼβ φησιν· ἐν τραχήλῳ αὐτοῦ αὐλίζεται δύναμις. Καὶ περὶ δὲ τοῦ πυρὸς ἐν μὲν τῷ Εὐαγγελίῳ γέγραπται· εἶδον τὸν Σατανᾶν ὡς ἀστραπὴν πεσόντα ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, ἐν δὲ τῷ 'Ιὼβ ἐκ τοῦ στόματος αὐτοῦ ἐκπορεύονται λαμπάδες καιόμεναι καὶ διαρριπτοῦνται ἐσχάραι πυρός, ἐκ δὲ μυκτήρων αὐτοῦ ἐκπορεύεται καπνὸς καμίνου καὶ ἡ ψυχὴ αὐτοῦ ἄνθρακες καὶ φλὸξ ἐκ τοῦ στόματος αὐτοῦ. Τούτου δὴ τοῦ Δαγὼν καὶ 'Αζωτίου διαβόλου ὡς ἐν τῇ τῆς διαθήκης πάλαι κιβωτῷ, οὕτως καὶ ἐν τῇ σαρκὶ ὡς κατοικιζομένῃ τοῦ Χρυσοστόμου κιβωτῷ τῆς ἰσχυρᾶς ἀποπεπτωκότος ἐλπίδος τοῦ ἰσχυροῦ, ἐπλήγησαν αἱ γνῶμαι τῶν φαυλισάντων ἁρπάγων, ᾐσχύνθησαν τὰ ἀσχήμονα χείλη τῶν αἱρετικῶν καὶ ἀπεσώθη τῇ Κωνσταντινουπόλει τὸ λείψανον τῆς τοῦ Χρυσοστόμου σκηνῆς. Καὶ τῇ μὲν ἰσραηλιτικῇ κιβωτῷ χρυσοῦ καρποφορία καὶ ζεῦγος βοῶν σὺν καὶ ἁμάξῃ φόβῳ καθυπηρέτησαν ἀναδιδομένῃ, τῇ δὲ τοῦ πατρὸς ἡμῶν ἐνσάρκῳ κιβωτῷ ἅμαξαι πολλαὶ καὶ βόες περισσοί, ἅρματα λογικὰ καὶ νουνεχεῖς ἵπποι καὶ ἔμφρονες ταῦροι τῇ ἐκ πόλεως εἰς πόλιν καὶ ἀγρὸν εἰς ἀγροὺς διηκόνησαν τιμῇ ἀντὶ δώρων χρυσῶν, ὑμνῳδίας καὶ ψαλμοὺς καὶ φῶτα μεγάλα, στάσεις παννύχους καὶ προπεμπτηρίους ἐντεύξεις ἐν πόθῳ προσήνεγκαν δορυφορίας. Ταῦτα τίς βαθύνων μὴ εἴπῃ ἀληθῶς ἐν τῇ ὑπομονῇ αὐτοῦ ὁ θεόφρων Χρυσόστομος ἐκτήσατο τῇ ψυχῇ

αὐτοῦ; τὸν γὰρ βίον αὐτοῦ ὡσεί τινα δυσήνιον βοῦν τῇ ζεύγλῃ τῶν ἐντολῶν ἐδάμασε τοῦ θεοῦ τὸν πανδαμάτορα καλούμενον χρόνον τοῖς τῆς καρτερίας ὑποτραχηλώσας γυμνασίοις, δι' ὃ μὴ φέρων βλέπειν τοῦτον ὁ Σατανᾶς πειρασμοῖς αὐτὸν ἐδοκίμασεν ὑπτιῶσαι καθὼς καὶ πάντας τοὺς ἀπ' αἰῶνος ἁγίους. Εἶδε τὸν Ἀδὰμ τιμηθέντα καὶ ἐζήλωσεν ὅτι περ εἰς τὴν ἐκείνου τιμὴν ὁ ἄνθρωπος ἀντεισήχθη. Εἶδε τὸν Ἄβελ πρὸ γεννήσεως ἀγαπηθέντα καὶ παρωξύνθη τοῦτον ἀδελφοκτονῆσαι. Εἶδε τὴν κτίσιν λατρεύουσαν τῷ κτίστῃ, καὶ εἰδωλολατρείαν εἰσήγαγεν ἐν τῷ κόσμῳ. Εἶδε τοὺς ἀνθρώπους εἰς οὐρανοὺς προσκαλουμένους καὶ πυργοποιίαν ᾠκοδόμησε κατὰ τοῦ θεοῦ. Εἶδε τὸν Ἰὼβ θεοσεβῆ καὶ πειρασμῷ τοῦτον σαρκικῆς ἐταλαιπώρησε πληγῆς. Εἶδε τὸν Ἀβραὰμ πιστεύσαντα τῷ θεῷ καὶ βαρβάρων ἐπιδρομὴν ὥπλισε κατ' αὐτοῦ. Εἶδε τὸν Λὼτ φιλόξενον καὶ αἱμομιξίας τοῦτον ἐκάρωσε μεθύσματι. Εἶδε τὰς ἐν τῷ Ἰσαὰκ υἱοθεσίας καὶ τὸν Ἰσμαὴλ ἀντιπαλαίειν αὐτοῦ ταῖς εὐτυχίαις ἐσπούδασεν. Εἶδε τὰς ἐν τῷ Ἰακὼβ κληρονομίας καὶ τὸν Ἡσαῦ μισαδέλφως ἤγειρε κατ' αὐτοῦ. Εἶδε τὸν Ἰωσὴφ σώφρονα καὶ μοιχείας ἐξανῆψε κατ' αὐτοῦ πυρκαϊάν. Εἶδε τὸν Μωυσῆν ἀστεῖον παρὰ τῷ θεῷ καὶ τὸν σκληροκάρδιον τεθύμωκε Φαραώ. Εἶδε τὸν Σαμψὼν κριτὴν δικαιοσύνης καὶ γυναικείᾳ τοῦτον ἀνεῖλεν ἀπάτῃ. Εἶδε τὸν Ἠλίαν θεόπτην καὶ τὴν Ἰεζάβελ ἐθηρίωσεν ἐμμανῶς κατ' αὐτοῦ. Εἶδε τὸν Δαβὶδ μαρτυρούμενον ὑπὸ τοῦ θεοῦ καὶ διπλῇ τοῦτον κατεπάλαισεν ἁμαρτίᾳ. Εἶδε τὸν Σολομῶντα σοφὸν καὶ εἰδώλων αὐτὸν ἐμαθήτευσε τιμωρίᾳ. Εἶδε προφήτας καὶ μύστας καὶ σφαγὰς αὐτοῖς ἐπινοεῖν σὺν καὶ διωγμῷ οὐ διέλιπεν. Εἶδε τὸν βαπτιστὴν Ἰωάννην θεὸν τὸν Χριστὸν εἶναι βοῶντα καὶ θάνατον αὐτοῦ κατωρχήσατο. Εἶδεν ἀποστόλους καὶ μάρτυρας καὶ θλίψεις αὐτοῖς καὶ ἀναιρέσεις προξενεῖν οὐκ ἐπαύσατο πικρῶς. Εἶδε καὶ τὸν μέγαν Χρυσόστομον κοινωφελίας χαριτωθέντα στόμα καὶ στόμα κατηγόρων ἐκίνησε κατ' αὐτοῦ. Φοβηθεὶς γὰρ τὸ εὐπειθὲς αὐτοῦ πρὸς ἀθέτησιν τῶν σατανικῶν ἔργων στόμα καὶ τὴν ἄπληστον τοῦ ἁγίου πρὸς ἐλεημοσύνην δεξιάν, χείλη δόλια καὶ λιβέλλους φαλσευμάτων ἐτεχνάσατο κατ' αὐτοῦ· οὐ γὰρ ἔφερε βαστάζειν, ἣν ὑπέμεινε, τὴν διὰ τοῦ Χρυσοστόμου ζημίαν. Ὅταν γὰρ ὁ πατὴρ διήνοιγε διδασκαλικῶς τὸ στόμα, τὰ τοῦ διαβόλου κατεσκορπίζοντο βέλη, τὰ πάθη τούτου κατενεκροῦντο καὶ ἡ ἄδικος τούτου κατεκενοῦτο φαρέτρα. Ἐθεώρει τὸν Χρυσόστομον ἐλεημοσύνας διδόντα καὶ ἐπτώχευεν οὗτος τῇ δυναστείᾳ βρύχων κατ' αὐτοῦ τοὺς ὀδόντας. Ἑώρα τοῦ Χρυσοστόμου τὸ βαλάντιον τῇ μεταδόσει μᾶλλον πληθυνόμενον καὶ τοὺς βόθρους ἑαυτοῦ θρηνῶν ἐπικραίνετο. Ἐπειδὴ γὰρ οὐδὲν μέγα ὑπώπτευσεν ὁ πατήρ, οὐδὲ μικρὸν ἀπεβάλετο, οὐ πρὸς δικαί-

ους παρεσιώπα, οὐχ ἁμαρτωλοὺς προσώχθιζεν. Ἐν πᾶσιν οὖν τοῖς συμβεβηκόσιν αὐτῷ ἀφροσύνης οὐκ ἐξήγαγε ῥήματα, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἀπάγουσιν αὐτὸν ἐν ἐξορίᾳ ὡς πρόβατον ἠκολούθησεν ἄκακον καὶ τοῖς ἀνακομίσασι τὸ τίμιον αὐτοῦ λείψανον ὡς ποιμὴν συνεβάδισε καλῶς χάριτι τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ᾧ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων Ἀμήν.

Φυλ. 362β — 367α.

Τοῦ αὐτοῦ Κοσμᾶ Βεστίτωρος εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου τοῦ ἱεροῦ καὶ θείου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Ἐγκώμιον δεύτερον. Εὐλόγησον πάτερ.

Πάλιν ὁ Χρυσόστομος εἰς μνήμην δικαιοσύνης ἑτοιμότατος καὶ πάλιν ἐγὼ προπετὴς τῶν ἐγκωμίων αὐτοῦ διηγητής. Πάλιν ὁ χρυσὸς τοῦ Χριστοῦ τοῖς λόγοις ὑπατεύεται καταλάμπων καὶ πάντες ἀντὶ χειρῶν τὰς ἀκοὰς ὑμῶν ἐξηπλώσατε. Πάλιν τὸ γάλα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀμέλγεται ποίμνης κἀγὼ τὸ σκεῦος πρὸς ἐπαίνων καταγγισμὸν ὑποτίθημι. Πάλιν τὸ μέλι τῆς διδασκαλικῆς τρυγᾶται γλυκύτητος καὶ οὐ βαστάζει μου ἡ ψυχὴ τοῖς τούτου μὴ κατευφρανθῆναι τερπνοῖς. Ἀγάλλου τοιγαροῦν βασιλεύουσα πόλις, εὐφραίνου δικαίως ἡ χριστιανικὴ κτίσις, σκίρτησον τῆς ἱερωσύνης ἡ δόξα, ἔντεινε τῆς βασιλείας τὸ κράτος, κατευοδοῦ τῶν ἀνθρώπων ἡ σωτηρία ὅτι Κύριος ἐξ οὐρανῶν διέκυψε σήμερον ἐν τῷ ἀνακαλέσασθαι τοῦ ἀδίκου τῆς φατρίας διωγμοῦ τὸν μέγαν ἐν ἱερεῦσι Χρυσόστομον, ὅπως μὴ μωρανθῇ καθόλου στερούμενον τὸ τῆς θεοπνεύστου γνώσεως ἅλας, ἀλλ' ἐν ἄρτῳ θῶσιν ὡς ἀπ' ἀρχῆς τῆς ὠφελίμου Γραφῆς τὴν ἐκκλησίαν διατελεῖν. Τούτων χάριν ἐπανῆλθεν ἡ ὑδρία τῆς διδαχῆς καταχορτάζουσα καὶ ὁ καμψάκης τῆς ἐλεημοσύνης ἐπανάγεται μυστικῶς καταπιαίνων καὶ κἂν ἐδίψησαν πρὸς ὀλίγον αἱ πηγαὶ τῆς ἐκκλησίας, αὖθις ἐν αὐταῖς ὁ τῆς σοφίας τοῦ θεοῦ ποταμὸς ἐπευλογεῖται Χρυσόστομος, ὁ διωχθεὶς τοπικῶς καὶ κατασκηνώσας οἰκουμενικῶς, ὁ ἁρπαγεὶς ἐξ ἀνθρώπων καὶ ἐκ τῶν ἰδίων καὶ ἀπολαβὼν παρὰ τοῦ θεοῦ τὰ ἴδια, ὁ μόνος ἐκδημήσας καὶ μετὰ μυριάδων ἐπανακάμψας. Ἐξωρφανίσθη τῶν τέκνων καὶ τὰ τέκνα τὰ σπλάγχνα τοῦ πατρὸς ἐξεζήτουν. Ἀφηρέθη τὸ ποίμνιον καὶ τὰ πρόβατα τοῦ ποιμένος ἀνεκαλοῦντο τὴν φωνήν. Ὁ φιλόπτωχος ἀπηλάθη καὶ ἡ τῆς εὐποιίας ἐνάρκωσε δεξιά. Ὁ λιμὴν τῆς διορθώσεως συνεχώσθη καὶ ἡ τῆς μετανοίας θάλασσα πρὸς χρόνους τινὰς κατεξηράνθη. Ὥσπερ γὰρ τὰ τῶν ἁγίων μαρτύρων

λείψανα μετὰ τελευτὴν δυναστικώτερα, οὕτως καὶ τὸ τοῦ Χρυσοστόμου σῶμα περιφανέστερον μετὰ νέκρωσιν ὁ θεὸς ἀπειργάσατο καὶ μετ' ἐκβίωσιν πλειόνων αὐτὸν ἐχαρίτωσεν ἐν ἀνθρώποις πρὸς συνέσεως φωτισμόν, σοφίας σκορπισμόν, σεβάσματος ἁγιασμόν· οὐ γὰρ τοσοῦτον ὁ χρυσὸς εἰς τὸν τῆς γῆς ἐμπορεύεται κόσμον, ὅσον τοῦ πατρὸς ἡμῶν Χρυσοστόμου κατεσπαρμέναι τυγχάνουσιν αἱ βίβλοι. Ἐχρῆν γὰρ τὸν χρυσεπώνυμον ἅγιον πλούτου ψυχικοῦ διαθήκην τοῖς πνευματικοῖς αὐτοῦ τέκνοις ἑαυτὸν καταλιπεῖν· ὅθεν καὶ θαυμάζων ἐξίσταμαι πῶς τὸν ἀναίτιον καὶ καθαρὸν εἰς πάντα αἰτιολογῆσαί τινες οὐκ ἐνεδοίασαν παρανόμως. Πλὴν ἐπειδὰν καὶ τῶν τελείων ἅπτεται διαφόρως ὁ μῶμος, οὐ δέον τῶν ἀτόπως πραχθέντων εἰς αὐτὸν λεπτολογῆσαι τὸ κρύφος· ἐν ἡμέρᾳ γάρ φησιν ἀγαθῇ ἀμνησία κακῶν. Θεραπεύεται δὲ καὶ ὁ πατὴρ ἡμῶν ἐν τούτῳ Χρυσόστομος, διότι προφάσει τῶν ἐναντιωθέντων αὐτῷ προσκαίρως λυπηθεὶς αἰωνίως χαροποιηθῇ, ἐπὶ καιρῷ ἀτιμασθεὶς ἀκηράτως τιμηθῇ, τῆς ἐπιγείου καθέδρας στερηθεὶς τῷ οὐρανίῳ θρόνῳ παρασταθῇ καὶ τόπον ἀμείψας ἐκ τόπου τῇ τοῦ φωτὸς τῶν ζώντων κατοικήσει χώρᾳ. Πῶς γὰρ ἦν ἐνδεκτὸν τὸν ἄλλοις μνησικακίαν κηρύξαντα ἀδόκιμον πρὸς τὸ οἰκεῖον κήρυγμα καταφανῆναι καὶ τὸν ἀγαθὸν σύμβουλον κακίας παράδειγμα χρηματίσαι, πῶς δὲ καὶ ταῖς ἡδυτάταις αὐτοῦ παραινέσεσι χολῆς ἐπέσμιγεν ἀνατροπήν, πῶς δὲ καὶ τῷ ἄνθει τῶν βιβλίων αὐτοῦ παραφυάδας συνεφύτευεν ἀκανθῶν; Τοίνυν ἀμνησικακίαν πάντως αὐτὸς ἐξασκήσας ἀμνησικακίας ἔμπλαστρον ἑαυτὸν ἡμῖν ὑπετύπωσεν εἰπών· ναὶ περὶ νηστείας καὶ ἐλεημοσύνης, ἄνθρωπε, προφασίζει πενίαν καὶ ἀσθένειαν, περὶ προσευχῆς τὴν ἀσχολίαν, περὶ μετανοίας τὸν πόνον, περὶ τῆς μνησικακίας ποία σοι πρὸς θεὸν ἀφορμὴ γενήσεται; Διὸ τοῖς παρανομοῦσι μὴ παρανομεῖν ἐδίδαξας, συγγνώμην τοῖς ἡμαρτηκόσιν αὐτῷ τὸν θεὸν ἱκέτευσε παρασχεῖν· τὸ γὰρ λύειν καὶ δεσμεῖν ἐπεξουσίως καὶ αὐτὸς λαβὼν ἀντὶ τῆς ἐκδικήσεως τὴν συγχώρησιν αὐτοῖς ἐπρέσβευσε φιλοτιμηθῆναι, ὅ,τι περ ἐζήτει καὶ ἤθελεν, ἐπένευσεν ὁ Χριστὸς πληροῦντος καὶ τοῦ Χρυσοστόμου τὰ περὶ ἀμνησικακίας ἐντεταλμένα. Οἱ τρέμοντες γάρ φησι ῥῆμα Κυρίου εἴπατε ἀδελφοὶ καὶ τοῖς μισοῦσιν ὑμᾶς καὶ βδελλυσσομένοις, ἵνα τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου δοξασθῇ καὶ ὀφθῇ ἐν τῇ εὐφροσύνῃ ὑμῶν, κἀκεῖνοι αἰσχυνθήσονται. Ὥσπερ οὖν τοῖς φίλοις τοῦ Ἰὼβ συνεχώρησε δι' αὐτὸν ὁ θεὸς ἅπερ διὰ τῶν λόγων αὐτῶν εἰς τὸ ἄλγος τῶν τραυμάτων προσέθηκαν τοῦ δικαίου, οὕτως καὶ διὰ τὴν τοῦ Χρυσοστόμου πατρὸς ἡμῶν ἀκακίαν τοῖς συκοφαντήσασιν αὐτὸν ἐγγράφως παρεχώρησεν ὁ τῆς εἰρήνης Κύριος· οὐ γὰρ ἀντέβη τοῖς ἀδικήσασιν αὐτὸν ὁ δίκαιος, ἀλλ' ὑπετάγη τῇ δοκιμασίᾳ καὶ ἀνοχῇ τοῦ θεοῦ μὴ παραζηλώσας τοῖς πονηρευσαμένοις κατ' αὐτοῦ. Εἰ γὰρ ἐστέναξε

περὶ αὐτῶν, ἠδύνατο πεῖσαι τὸν Χριστὸν ἀγγέλων αὐτῷ παραστῆσαι λεγεῶνας. Ἀλλὰ πῶς ἐμιμεῖτο τὸν διδάσκαλον αὐτοῦ Χριστὸν ῥαπιζόμενον καὶ μὴ ὀργιζόμενον, σταυρούμενον καὶ ἀνεχόμενον; ἢ πῶς εἶχεν ὁ τῆς ὑπομονῆς αὐτοῦ πληρωθῆναι μισθός; Ἐστέναξε δὴ καὶ ἔπεισε τοὺς μὲν τῶν λυπησάντων αὐτὸν καὶ πρὸ θανάτου, τοὺς δὲ καὶ ἔτι ζῶντας, ὅτι περ οὐκ ἤρεσε θεῷ ἡ προσενεχθεῖσα τούτῳ συσκευὴ καὶ ὅτι ἀπ' ἀρχῆς εὐάρεστος δοῦλος ὑπῆρχε τοῦ Χριστοῦ καὶ μετὰ τελευτὴν φίλος γνήσιος τοῦ θεοῦ ὡς δεδοξασμένος ἐξ αὐτοῦ καὶ παρρησίας ἀφάτου καταξιωθεὶς εἰς αὐτόν. Καὶ τὰ περὶ τούτου πιστώσομεν ἅπερ ἐπ' ἀληθείας ἠκούσαμεν καὶ αἱ χεῖρες ἡμῶν ἐψηλάφησαν τῇ ἀναγνώσει. Κατὰ τὸν καιρὸν τοῦ διωγμοῦ τοῦ πατρὸς ἡμῶν θεόφρονος Χρυσοστόμου ἐγένοντο δύο θεοφιλεῖς ἀδελφοὶ οἱ ἀμφότεροι καὶ ἐπίσκοποι, ὁ μὲν Ἀδελφιὸς καλούμενος, ὁ δὲ Παῦλος λεγόμενος, καὶ τοῖσδε ἦν ἀδελφὴ Μαρία τὸ ὄνομα, διάκονος κεχειροτονημένη, γυνὴ πάνυ θεοσεβὴς καὶ εὐλαβής. Ὁ οὖν ταύτης ἀδελφὸς Ἀδελφιός, ὁ καὶ ἐπίσκοπος γεγονὼς Κουκουσοῦ, μιᾶς τῆς πρώτης τῶν Ἀρμενίων ἐπαρχίας πόλεως, ἐξηγήσατο λέγων οὕτως δὴ ῥητῶς· ὅταν ὁ ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος εἰς Κουκουσὸν ἐξωρίσθη, εἰς τὸν οἶκον ἡμῶν παρερχόμενος ἔμεινεν. Ἐκ τούτου οὖν πολλὴν παρρησίαν καὶ ἀγάπην ἔσχομεν πρὸς αὐτόν. Ἔλεγε δὲ ὅτι ὅταν ὁ μακάριος Ἰωάννης ἐτελεύτησεν ἐν τῇ ἐξορίᾳ, λύπην εἶχον ἄφατον ὅτι περ ὁ τοιοῦτος ἀνὴρ καὶ τῆς οἰκουμένης διδάσκαλος, ὁ τοῖς λόγοις εὐφραίνων τὴν ἐκκλησίαν τοῦ θεοῦ, ἔξω τοῦ ἰδίου ἐκοιμήθη θρόνου. Ἐδεόμην οὖν, φησι, τοῦ θεοῦ μετὰ πολλῶν δακρύων, ἵνα δείξῃ μοι αὐτὸν ἐν ποίᾳ καταστάσει ἐστὶ καὶ εἰ μετὰ πατριαρχῶν ἐτάγη. Ἐπὶ πολὺν οὖν χρόνον τοῦτο προσευξάμενος ἐν μιᾷ γίνομαι ἐν ἐκστάσει καὶ θεωρῶ ἄνδρα πάνυ εὐειδῆ κρατήσαντά με τῆς δεξιᾶς μου χειρός, ὅστις καὶ ἀπαγαγών με εἰς τόπον λαμπρὸν καὶ ὑπερένδοξον ἐδείκνυέ μοι τοὺς μεγάλους τῆς ἐκκλησίας διδασκάλους. Ἐγὼ δέ, φησι, περιεσκόπουν ἰδεῖν ὃν κατεπιθυμίως εἶχον, τὸν ἐμὸν Ἰωάννην τὸν ἀγαπητόν. Ὅταν οὖν ἔδειξέ μοι πάντας καὶ ἑνὸς ἑκάστου τὸ ἴδιον ὄνομα εἶπε, κρατήσας πάλιν τῆς χειρός μου ἐξήγαγέ με ἔξω. Ἐγὼ δὲ λελυπημένος ἠκολούθουν αὐτῷ μὴ ἑωρακὼς μετὰ τῶν πατέρων τὸν μακάριον Ἰωάννην. Ὡς οὖν ἐξηρχόμην, ὁ ἐφεστὼς τῇ θύρᾳ κατασχών με λέγει μοι· τί ἔχεις, τί λυπῇ; Ἐμοῦ δὲ μὴ ἀποκριθέντος αὐτῷ, πάλιν λέγει μοι· οὐδεὶς εἰσερχόμενος ἐνταῦθα λυπούμενος ἐξέρχεται. Τότε λέγω αὐτῷ· αὕτη μοί ἐστιν ἡ λύπη ὅτι τὸν ἐμὸν προσφιλέστατον Ἰωάννην, τὸν ἐπίσκοπον Κωνσταντινουπόλεως, οὐχ ἑώρακα μετὰ τῶν ἄλλων. Ὁ δὲ πάλιν λέγει μοι· Ἰωάννην, τὸν τῆς μετανοίας λέγεις; Λέγω αὐτῷ ναί. Ὁ δὲ ἀποκριθεὶς λέγει μοι· ἄνθρωπος

ἐκεῖνον ἐν σαρκὶ ὢν ἰδεῖν οὐ δύναται· ἐκεῖ γὰρ παρίσταται, ὅπου ὁ θρόνος ἐστὶν ὁ βασιλικός. Ταύτην τὴν ὀπτασίαν ὁ φιλομαθὴς κειμένην εὕροι ἐν τῇ τοῦ νέου παραδείσου βίβλῳ. Ὅπως δὲ καὶ φήμην ἄκαιρον ἔν τισι τῶν ἀφρονούντων ἐξάρω, προσθήσομαι καὶ τάδε· φασί τινας τῷ Χρυσοστόμῳ τὸ δοκεῖν χαριζόμενοι, Ἐπιφανίῳ, τῷ μεγάλῳ πατρὶ καὶ τῆς νήσου τῶν Κυπρίων ἱεράρχῃ, τὸν ἅγιον μηνιᾶσαι Χρυσόστομον, ἅτε δὴ τοῦ θεόφρονος Ἐπιφανίου τῇ ἐξορίᾳ τούτου συναινέσαντος, ὅπερ ψευδὲς καὶ μειρακισμὸς κατὰ τὸ γεγραμμένον αὐλούντων ἐν ἀγορᾷ καὶ οἶκος ἐν ἄμμῳ κτιζόμενος. Πῶς γὰρ ὁ τῷ Χρυσοστόμῳ προφητεύσας ἀγαθά, τῷ τούτου διωγμῷ συνεψηφίζετο; Τοὐναντίον μὲν γὰρ καὶ ἀντέστη πολλὰ τῇ Εὐδοξίᾳ εἰρηκὼς πρὸς αὐτὴν τοιαῦτα· θεός σοι τὸ κράτος ἐδωρήσατο, ἀνθρώπων ἄρχεις, Εὐδοξία, θεὸς δὲ καί σου μετὰ πάντων κατάρχει. Ἐὰν οὖν δι' οἰκείαν ὕβριν ἀγανακτῇς, ἄφες τὸ σὸν πάθος σε ἐκδικεῖν, εἰ δὲ πίστεως χάριν καταβοᾷς τοῦ ἀνδρός, ἀκουσώμεθα ἀμφοτέρων ὑμῶν τὰς ἀντιρρήσεις. Εἰ δὲ βούλει μὴ πεισθῆναι, σκόπει τὶ ποιεῖς. Ἀθῷος ἐγὼ τῆς πρὸς τὸν ἄνθρωπον κατακρίσεως. Τούτοις μὴ ἀρεσθείσης τῆς βασιλίσσης, ἀλλὰ καὶ μᾶλλον ἐξαναφθείσης καὶ τοὺς ναοὺς τῶν εἰδώλων ἀνοίγειν ἐπομοσαμένης βύσας Ἐπιφάνιος τὰ ὦτα καὶ σπουδῇ τὸ παλάτιον ἐγκαταλείψας ἀσυντάκτως οὕτως ἐκ τῆς βασιλίσσης ἀνεχώρησεν. Εἰπάτωσαν οὖν ἡμῖν οἱ μεμψολόγοι πῶς ὁ τῷ Χρυσοστόμῳ δεδηλωκὼς Ἐπιφάνιος· Ἰωάννη ἀθλητὰ δέρου καὶ νίκα, οὐ μὴ ἴδῃς τὴν ἐξορίαν σου, συνήγορος τῆς ἐξορίας ἐγένετο τοῦ Χρυσοστόμου; Καὶ εἰ μὴ διεγίνωσκε πάλιν ἀδικεῖσθαι τὸν δίκαιον, πῶς τὰ μὴ προβαίνοντα τούτῳ προεμήνυε διορατικῶς; Καὶ εἰ μὴ διὰ τοῦ δέρεσθαι καὶ ἀθλεῖν νικᾶν ἐψυχαγώγει τὸν Χρυσόστομον, πῶς δι' ἐπάθλων ὑπομονῆς προσδοκίας ἀγαθὰς ἔχειν αὐτὸν ἐδικαίου; Εἰ γὰρ οὐκ ἀθῷος τοῦ ἐγκλήματος ὑπῆρχεν, οὐδὲ σύμβουλος μακροθυμίας ἐτύγχανε τῷ ὁσίῳ Φιλίας· τοιγαροῦν συνάλγημα τὸ δήλωμα καὶ ἐλπίδων ὁσίων τὸ προφήτευμα· οὐ γὰρ λυπουμένου τὰ καλὰ προεπαγγέλματα, οὐκ ἐχθροῦ τὰ ἀγαθὰ προμηνύματα, ἀλλ' ἐκβάσεως ἐλπίδος εὐαγγέλια, τουτέστιν οὐκ ἐπιχαρῶσι τῇ ἐξορίᾳ σου οἱ διῶκται τῆς εὐσεβοῦς πολιτείας σου, οὐκ ἴδῃς ταύτην καὶ οὐ μὴ θλιβῇς ἐξ αὐτῆς. Τὸ δέρου καὶ νικᾷς, τί δ' ἂν ἕτερόν ἐστιν, εἰ μὴ βάστασον πληττόμενος· ὡς μάρτυς γὰρ θεοῦ στεφανωθήσῃ νικῶν. Καὶ πῶς ὁ ἀθλητὴν καὶ νικητὴν τὸν Χρυσόστομον καλέσας τῇ τούτου συνευδόκησεν ἐξορίᾳ, διότι προεγίνωσκεν Ἐπιφάνιος ἐκ πνεύματος ἁγίου τὰ μέλλοντα τῷ Χρυσοστόμῳ συμβαίνειν. Ἔνθεν πρὸς ἀντίχαριν ὥσπερ προφητείας καὶ οὐ θλίψεως ἀνθομοίωσιν καὶ ὁ Χρυσόστομος δεδήλωκεν Ἐπιφανίῳ· οὐδὲ σύ φησιν Ἐπιφάνιε τὸν θρόνον σου θεωρεῖς. Ἰδοὺ πῶς καὶ

παρ' ἄλλου τῆς δυνάμεως τὸ ἀντάλληλον τῆς προφητείας ἐβεβαιώθη. Καὶ γὰρ καὶ οἱ τὰ ἑτέρων προλέγοντες ἑαυτῶν γεγόνασιν ἐνδεεῖς, ὅπως καὶ ἀλλήλοις ἀμφότεροι δεξιοὶ καταστῶσιν οἱ ἅγιοι καὶ καθὰ γέγραπται πνεύματα προφητῶν προφήταις ὑποταγῶσι. Ἆρα δὴ λέγειν Ἐπιφάνιον οὐκ ἄτοπον ἁγίου τοιούτου διωγμῷ συγκοινωνῆσαι; Ἐπιφάνιον λέγω τὸν ἄνθρωπον τοῦ θεοῦ καὶ θαυματουργὸν μέγαν, τὸν ἐκλάμψαντα πολιτείᾳ χρηστῇ καὶ λόγοις τε καὶ ἔργοις καὶ δόγμασι δυνατόν, τὸν δαιμόνων καὶ νόσων φυγαδευτήν, τὸν τὴν ὀρθόδοξον πίστιν ἐξ αἱρετικῶν στομάτων ἰοβολίας ἀσφαλῶς κυρώσαντα, φόβον τε θεοῦ καὶ ἀγάπην καὶ κρίσεως ἐνδοιασμὸν ἔχειν ἐκδιδάξαντα. Ὁ τῶν τοιούτων κατορθωτὴς ἀλλότριον οὐκ ἀναδέχεται κρῖμα. Καὶ τοσοῦτον ἀληθὲς τὸ λεγόμενον ὅτι περ ἀποπλεύσας Κωνσταντινουπόλεως ὁ θεουργὸς Ἐπιφάνιος, καταλαβὼν ἐν Ἀνδριάκῃ, τῇ πόλει τῆς Λυκίας, πρὸς τὸ τέλος τοῦ τιμίου αὐτοῦ καταφθάσας θανάτου ἐν ἡμέρᾳ Κυριακῇ μετὰ τὴν θείαν καὶ μυσταγωγὸν λειτουργίαν λέγει τοῖς ἑαυτοῦ μαθηταῖς ἀνελθὼν ἐν τῷ πλοίῳ παρόντος ἐκεῖ καὶ τοῦ ἐπισκόπου Μύρων· τεκνία μου νῦν ἡ προφητεία τοῦ ἀδελφοῦ μου πληρωθήσεται Ἰωάννου· σήμερον γὰρ ἐνταῦθα τελευτήσω. Εἶδες πῶς ὡς ἐκ προφήτου τὰ ῥήματα τοῦ Χρυσοστόμου δεξάμενος ἀληθῆ ταῦτα δημοσιεύσας ἐκύρωσε; Πάντως δὲ καὶ ὁ Χρυσόστομος τὴν εἰς αὐτὸν τοῦ Ἐπιφανίου προφητείαν τῇ ὥρᾳ τῆς ἐκβιώσεως αὐτοῦ πεφανέρωκεν ἐπιμνησθείς. Ταῦτα μικρὸν ἐπεξεργασάμην δεῖξαι βουλόμενος μηδὲ τοῖς πταίσασιν αὐτῷ μνησικακῆσαι τὸν Χρυσόστομον, μηδὲ τοῖς ἀνεγκλήτοις λέγειν ἀδιαφορῆσαι τὸ σύνολον. Ἐπεὶ καὶ Κυρίλλου, τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν καὶ ἀρχιεπισκόπου γενομένου Ἀλεξανδρείας, χάριν τῷ ἰδίῳ νέμοντος θείῳ Θεοφίλῳ καὶ πάπᾳ πρὸ αὐτοῦ τῆς αὐτῆς Ἀλεξανδρείας χρηματίσαντι μητροπόλεως ἀποκήρυκτον ποιήσαντος πρὸς ὀλίγον τὸν Χρυσόστομον φαίνεται καθ' ὕπνον ἰδεῖν ὅτι περ ἅμα τῇ Θεοτόκῳ συνῆν περιπατῶν ἐν τόπῳ μεγάλου φωτὸς ὁ Χρυσόστομος, ὃς ἰδὼν τὸν Κύριλλον ἐκεῖσε σπουδαίως εἰσελθόντα κωλύει τοῦτον πρὸς τὰ παρέσω πλησιάσαι ἐπεγκαλῶν δι' αὐτὸν τῇ Θεοτόκῳ καὶ λέγων· ναὶ Θεοφίλῳ δῶμεν ὅτι ἔπταισα ὡς ἐν ζῶσι τῷ ἔτι ζῶντι προσοχθίσας, Κυρίλλῳ δὲ μηδὲν ἡμαρτηκὼς διατί παρ' αὐτοῦ μετὰ θάνατον μάτην ἐχθραίνομαι, ὃν οὐδὲ τεθέαμαι, οὔτε μὴν ἐξ αὐτοῦ κατὰ τὴν πρόσκαιρον ἑωράθην ζωήν; Ἐπὶ πολὺ δὲ καταβοῶντος αὐτοῦ μεσιτεῦσαι τούτοις τὴν Θεοτόκον εἰποῦσαν τῷ Χρυστόμῳ· μὴ λυποῦ πρὸς Κύριλλον δι' ἐμέ, ἐμοὶ χαρίζει Κυρίλλῳ φιλούμενος, ἔργον ὅτι καλὸν εἰργάσατο εἰς ἐμέ, τὸν ὑβριστήν μου καταισχύνας Νεστόριον κεκοπιακὼς πολλὰ διὰ τὸ μεγαλῦναι καὶ κρατῆσαι τὸ ὄνομά μου. Ταύτην θεασάμενος τὴν ὀπτασίαν ὁ ἀοίδιμος Κύ-

φιλλος παρευθὺς κοινωνεῖ κατὰ ψυχήν, πίστιν καὶ ἀνάμνησιν ἐν ὅλαις ταῖς ὑπ' αὐτὸν ἐκκλησίαις τῷ Χρυσοστόμῳ πατρὶ καὶ ἀπὸ τότε μὴ μόνον καὶ αὐτὸν σὺν ὅλῳ τῷ κόσμῳ Χρυσόστομον προσαγορεύειν τὸν ὅσιον, ἀλλὰ καὶ χρήσεων αὐτῷ ἐπιμνησθῆναι διαφόρων, προσμαρτυρουσῶν τοῖς ὑπ' αὐτοῦ πίστεως ἐκτεθεῖσιν ἔν τε τῷ βιβλίῳ, τῷ ἐπικληθέντι θησαυρῷ, εἶτα καὶ ἐν τῷ πρώτῳ λόγῳ, τῷ πρὸς τὰς βασιλίδας ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἁγίου λεχθέντι Κυρίλλου. Λοιπὸν δὲ καὶ δι' ὧν τὴν ἐν Χαλκηδόνι φέρει μνημονεύσας μακαριστικῶς σύνοδον ἐκδηλώσει τοῦ μεγάλου Κυρίλλου πρὸς τὸν οἰκουμενικὸν ἡμῶν διδάσκαλον καὶ πατέρα Χρυσόστομον ἀγαπητικὴ καὶ ὁμόφρων οἰκείωσις· ὄντως γὰρ καὶ ἐν τούτῳ τὴν δόξαν ἔδει τοῦ θεοῦ φανερωθῆναι τοῦ μίαν εἶναι σύμπνοιαν Ἰωάννου καὶ Κυρίλλου τῶν θεοφθόγγων φωστήρων. Οὕτως μὲν οὕτως τὰ περὶ τῆς μνησικακίας εἰρήσθω τοῦ Χρυσοστόμου καὶ μακάριος ἀληθῶς καὶ πρὸ θανάτου καὶ μετὰ θάνατον ὁ ἅγιος καὶ ἔτι καθ' ὑπερβολὴν τρισμακάριστος ἐν τῇ δευτέρᾳ τοῦ Χριστοῦ φανῇ παρουσίᾳ ὅτι περ ἐπικερδὴς κληρονομία τοῖς ἀνθρώποις ἡ πολυποίκιλος τῆς σοφίας αὐτοῦ κατελείφθη διδαχή, τὰ χείλη τούτου τὰ ἅγια, τὰ λαλοῦντα μέχρι τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος τὴν κατὰ τῶν ψυχικῶν παθῶν καὶ σαρκικῶν μολυσμῶν ἰατρείαν, τὴν ἐξ ὅλων τῶν ἁμαρτιῶν ἐπιστροφὴν καὶ κατὰ πάντων τῶν αἱρετικῶν ῥαγδαιοτάτην βροντήν, τὸν ὑπὲρ λόγον ἀγωνιστὴν καὶ ὑπὲρ νοῦν κατορθωτήν, τὸν ὑπὲρ φύσιν ἐγκρατῆ καὶ ὑπὲρ ἄσκησιν κοπιαστήν, τὸν πατριάρχην κατὰ τὸ πρᾶγμα καὶ μοναχὸν κατὰ τὸ πνεῦμα καὶ ἱερέα κατὰ τὴν τάξιν, τὸν ἀκοίμητον τῆς προσευχῆς ὀφθαλμόν, τὸν ἄοκνον τῆς εἰρηνοποιΐας πόδα καὶ ἀσιώπητον τῆς νουθεσίας στόμα· οὐ γὰρ ἀπέγνω ποτέ τινος, ἀλλ' ἕκαστον σώζεσθαι διαβεβαιούμενος τῇ θύρᾳ κρούειν τοῦ θεοῦ διὰ παντὸς προέτρεπε παρακαλῶν. Τί γὰρ εἶχεν, ὃ οὐκ ἔλαβε παρὰ θεοῦ, ὁ κολακευτὴς πατήρ, ὁ μειλίχιος ἀρχιερεύς, ὁ μελλίρρυτος φθόγγος, ὁ διδακτικὸς λόγος, ἡ ἀνυπόκριτος ἀγάπη, ὁ ἐγγυητὴς τῆς μετανοίας, ἡ ἐλεήμων ἱλαρότης, ὁ συνασθενὴς τῶν ἀσθενούντων, τὸ κοινὸν τῆς συμπαθείας τραῦμα, ὁ παιδεύων ἰαματικῶς καὶ ἐλέγχων εἰρηνικῶς, ὁ ἠθικῶς νουθετῶν καὶ εὐπειθῶς ἐπανορθῶν, ὁ παιδαγωγῶν πατρικῶς καὶ οἰκειοπαθῶν συμφυῶς, ὁ τῶν ζώντων ἐν παραινέσει μεριμνητὴς καὶ τῶν νεκρῶν ἐν ἐλεημοσύναις ἀντιλήπτωρ; Ἀλλὰ πολλὰ λέγειν ἔχων περὶ αὐτοῦ ἀρκοῦμαι τὰ γεγραμμένα δι' αὐτὸν καὶ πάλιν παραθέσθαι τοῖς ἐγκωμίοις. Εὗρον καὶ εἶδον καὶ ἀνέγνων οὕτως ἔχοντος τοῦ ῥητοῦ· ἔλεγον περὶ τοῦ Ἰωάννου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ ἀξίως καὶ δικαίως κληθέντος Χρυσοστόμου διὰ τὸ τοῦ διδασκαλικοῦ ἀρρύπωτον καὶ τίμιον καὶ καθαρὸν καὶ διαυγὲς ὅτι ἀφ' οὗ περ τὸ σωτήριον ἔλαβε βάπτι-

σμα οὔτε ὤμοσεν οὔτε τινὰ ὥρκισεν, οὔτ' ἐψεύσατο οὔτε τινὰ κατηράσατο, οὔτε εὐτράπελα ἐλάλησεν οὔτε μὴν εὐτραπελούντων ἠνέσχετο. Διά τοι ταῦτα καὶ ἐν ὀφθαλμοῖς ἀφρόνων τεθνάναι κατὰ τὸ γεγραμμένον νομίζεται. Ζῇ τῷ θεῷ καὶ ἐν εἰρήνῃ ὁ τόπος αὐτοῦ καὶ ὁ συρραφεὶς κατ' αὐτοῦ φθόνος στέφος αὐτῷ σωτηρίας ἀμάραντον ἔπλεξεν. Εἰ γὰρ καὶ κάτω θρόνος ἀνομίας κατ' αὐτοῦ προετέθη, ἄνω θεὸς δι' αὐτὸν ἐφθέγγετο μὴ ἅπτεσθαι τοῦ χριστοῦ μου καὶ ἐν τῷ θεράποντί μου μὴ πονηρεύεσθαι Χρυσοστόμῳ καὶ εἰ κάτω συνέδριον κατ' αὐτοῦ ματαιότητος ἔκραζεν ἄρωμεν ἀφ' ἡμῶν τὸν δίκαιον ὅτι δύσχρηστος ἡμῖν ἐστιν, ἄνωθεν ὁ θεὸς ὡς ἐπὶ τοῦ Ἰὼβ νοητῶς πρὸς αὐτὸν διελέγετο· θάρσει, Χρυσόστομε, ἡ κρίσις σου μετὰ ἱκανοῦ κριθήσεται, σὺ δὲ μὴ ἀποποιοῦ τὸ κρῖμά μου, μηδὲ πάλιν οἴου με ἄλλως σοι κεχρηματικέναι, εἰ μή, ἵνα φανῇς δίκαιος, ὅπως σε δίκαιον ἐμοὶ προγινωσκόμενον εἶναι δίκαιόν σε καὶ παρὰ πᾶσιν τυγχάνειν φανερώσω· ὅθεν ἀπ' ἄρτι λαληθήσεται ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ ἡ εὐσεβὴς δικαιοσύνη σου μένουσα καὶ διαμένουσα καὶ τιμωμένη νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων Ἀμήν.

Φυλ. 367α—370β

† Κοσμᾶ Βεστίτωρος εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου τοῦ ἱεροῦ καὶ θείου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Εὐλόγησον πάτερ.

Σήμερον ἡ τοῦ ὀνειδισθέντος διὰ Χριστὸν παγκόσμιος ἐπιτελεῖται πανήγυρις. Σήμερον ἡ τοῦ εὐσεβῶς ζήσαντος καὶ διωχθέντος ἀσεβῶς ἑορτάζεται ἐκδίκησις. Σήμερον ὁ διὰ ζῆλον δικαιοσύνης ἐξορισθεὶς πατριάρχης πρὸς τὸν ἴδιον καὶ ἀποστολικὸν ἀνεκλήθη θρόνον, ᾧτινι πᾶσαι αἱ τῶν ἀνθρώπων πατριαὶ χρεωστοῦσι δόξαν καὶ τιμὴν ἀναπέμψαι, δόξαν ἐν ὀνόματι αὐτοῦ καὶ προσκύνησιν ἐν αὐλῇ ἁγίᾳ αὐτοῦ, μεθ' ὧν κἀγὼ τὰς τῶν ὕμνων ἄρας θυσίας εἰς τὰ τῶν ἀρετῶν τοῦ πατρὸς εἰσπορεύομαι βάθη τὸν ὀνειδισμὸν αὐτοῦ τιμῶν, ὅτι διὰ τὸν Χριστὸν ἐξουθενίσθη, ὅτι μακαριστὸς ὁ τοιοῦτος· ἀληθῶς γὰρ ψυχωφελὴς ἡ τούτου διήγησις καὶ ἡ τούτου πάλιν ἀνάμνησις ὡς εὐχῆς ἐπιτυχία, πρὸς ὃν ἐν δίψῃ δράμωμεν καὶ μάλιστα σήμερον ὅτι περ ἀγαθὸν τοῖς τούτου προσέχειν ἐγκωμίοις καὶ ἐπεύχεσθαι διὰ παντὸς ἀξίους ἡμᾶς τῶν ἀρετῶν αὐτοῦ καὶ διδαχῶν ἀναδειχθῆναι, ὃν ὁ θεὸς σκεῦος δεύτερον ἀποστολικῆς εἰς περιουσιασμὸν ἑαυτῷ καὶ καλλονὴν ἱερωσύνης ἀνεπιλήπτου δικαίως ἐκλεξάμενος ἐκ πολλῶν κλητῶν ἀντὶ πολλῶν ἐκλεκτῶν ποιμένα κοσμικῶν λαῶν προεχειρίσατο. Οὐκ ἐνέδωκε γάρ ποτε βρύων τὰ λόγια Κυρίου, ὥστε τὴν σήμερον αὐτοῦ διδασκαλίαν τῇ αὔριον προστιθεμένην προσομιλίᾳ τῶν ἀκροα-

τῶν αὐτοῦ καταγεμίζειν τὰ ὦτα· περισπώμενοι γὰρ περὶ τὴν πολλὴν τῶν ὄμβρων αὐτοῦ φωνὴν οὐκ ἔφθανον τὸν χθὲς αὐτοῦ καταγγίσαι τῆς διδαχῆς ὑετὸν καὶ ἡ τῆς αὔριον τοῦ στόματος αὐτοῦ κατεθαλάσσιζε δρόσος. Ἀλλά γε καὶ τοῦ κόσμου τούτου μεταστὰς τῆς παροικίας ἡσυχαζόντων αὐτοῦ τῶν χρυσοσταλάκτων χειλέων ὤφθησαν καὶ μᾶλλον εἰπεῖν ἀναπλεώτεραι τῶν σοφῶν αὐτοῦ λόγων αἱ πηγαὶ καὶ ἀνεκαλύφθησαν τὰ θεμέλια τῆς τερπνῆς αὐτοῦ γλώσσης καὶ ἐπληθύνθησαν ἄβυσσοι τῶν διδαχῶν αὐτοῦ καὶ αἱ βίβλοι τούτων οὐκ ἐσμικρύνθησαν μὴ μέτροις ἀριθμούμεναι ψήφου, ἀλλ' εἰς συμμετρίαν σωρευόμεναι πλήθους. Καὶ διὰ τοῦτο θαυμαστὸς ἐν σώματι ὅτι περ οὐ μετρητὸς ἐν συγγράμμασι, καὶ διὰ τοῦτο γλυκὺς ἐν ἐξηγήσει ὅτι περ εὐφραδὴς ἐν παραινέσει. Ὁ μετρῶν τοῦ Χρυσοστόμου πονήματα ἐξαριθμήσει καὶ τῆς θαλάσσης τὰ κύματα, ἀλλ' ὅσα κἂν συνάξῃ, τοσαῦτα παρεάσει, καὶ τοῦ σωρευομένου μέτρου ὑπερανέξει τὸ ἀσύλλεκτον πλῆθος, ὁμοιούμενος ἐν τούτῳ τῷ ἀφερεπόνως, ὡς λόγος ποτέ, τὰ τῆς θαλάσσης ἐπιτηδεύσαντι μετρῆσαι κυματοκύλιστα ῥεῖθρα, ὃς ὅταν πολλὰ διῆλθε μετρῶν, φυρεὶς τὴν ψῆφον, πρὸς τὴν ἔναρξιν τῆς ματαιοπονίας πάλιν ὑποστρέψας πρὸς τὸ ἀνύπαρκτον τῆς ἐγχειρήσεως τὸν νοῦν ἐνησχόλει τὸν ἴδιον, τοιοῦτος ὁ τὰς τοῦ Χρυσοστόμου σχολάζων ἐνθηκεῦσαι νομισθήσεται βίβλους, ὃν τρόπον καί τινες, ὡς λόγος, τετρακισχιλίας ὀκτακοσίας αὐτοῦ συναγαγόντες βίβλους περὶ τῶν λοιπῶν αὐτοῦ ἠτονήκασιν ἐκδοῦναι. Οὐκ ἀπεικὸς γὰρ λέγειν περὶ αὐτοῦ· ἐξῆλθεν ὕδωρ ἐκ πέτρας χρυσοτμήτου φλεβὸς καὶ ἐπότισε χρυσοστομικῆς διδασκαλίας καὶ ἐκλήθησαν αἱ συναγωγαὶ τῶν λόγων αὐτοῦ δεξαμεναὶ θαλασσῶν καὶ αἱ βίβλοι τῶν πόνων αὐτοῦ ὠκεανοὶ σοφίας κυκλοῦσαι πᾶσαν τὴν ὑπ' οὐρανόν. Καὶ γὰρ ὡς ὁ χρυσὸς ἐν ὑπατείᾳ ῥιπτόμενος τὰς χεῖρας τῶν ἀνθρώπων διαπετάζεσθαι πρὸς αὐτὸν παρασκευάζει καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς εἰς αὐτὸν ἀναβλεφαρίζειν ἀναγκάζει, ἔτι δὲ καὶ τὰ χείλη κεχηνότα πρὸς τὰ ῥιπτόμενα ποιεῖ, τοιαύτη καὶ ἡ τοῦ Χρυσοστόμου πατρὸς ὁμιλία, ὅτι πᾶς ὁ ἀκούων τῶν θεοπνεύστων αὐτοῦ ῥημάτων ὡς χρυσὸν τὸν ἐξ αὐτῶν περιπτύσσεται πλοῦτον. Ἀμέλει τινὲς ἐπὶ τῶν διιππευσάντων καιρῶν κληρικοὶ καὶ τῶν ὠκεανικῶν ὑπάρχοντες διατριβῶν προφάσει τινῶν ἐκκλησιαστικῶν παραδόσεων καὶ τῆς τοῦ πασχαλίου τελείας καὶ ἀκριβοῦς καταλήψεως τὴν βασιλίδα καταλαβόντες πόλιν τῷ ταύτης πατριάρχῃ ἐμφανισθέντες τηνικαῦτα πόθεν τε καὶ τίνος χάριν ἥκειν ἐρωτηθέντες, τὸν ὠκεανικόν, ἔφησαν, οἰκεῖν κόλπον, καὶ τὴν αἰτίαν δι' ἣν παρεγένοντο σαφῶς διεξῆλθον. Τοῦ πατριάρχου πάλιν αὐτοὺς προσερωτήσαντος ποίαις τῆς Γραφῆς οἱ τῶν ἐκεῖσε σχολάζουσι βίβλοις, τῷ Εὐαγγελίῳ καὶ τῷ Ἀποστόλῳ χρᾶσθαι μόνοις ἀπελογίσαντο. Αὖθις τοῦ πατριάρχου καὶ

ποίαις, φασίν, εἰρηκότος πρὸς αὐτοὺς πατέρων παρ' ὑμῖν καὶ διδασκάλων ἐκδόσεσιν, ἓν καὶ μόνον βιβλίον εἶναι παρ' αὐτοῖς ἀπεκρίναντο, Ἰωάννου τοῦ λεγομένου Χρυσοστόμου, δι' οὗ πολλῆς ὠφελείας συνέθεντο καθ' ἡμέραν πληροῦσθαι καὶ τὴν μὲν ἐκκλησίαν ὡς ἔν τινι τούτῳ μονογενεῖ κατευφραίνεσθαι τέκνῳ, τὸν δὲ λαὸν ὡς ἔν τινι τούτῳ μονοφεγγεῖ καταλάμπεσθαι ὀφθαλμῷ, εἶναί τε παρὰ πᾶσιν ἐπιθυμητὸν τὸ τοιοῦτον βιβλίον παρ' ἄλλου καὶ ἄλλου καθ' ἑκάστην ἐμπόθως μεταγραφόμενον, καθάπερ τινὰ σπόρον πρὸς ἐπικαρπίαν καρδιῶν ἐμπονούμενον καὶ βότρυν εὐφραντικὸν χερσὶν ἐκθλιβόμενον καὶ μελιφθόγγως ἀκοαῖς ἐκτρυγώμενον καὶ ἅλας εὐαγγελικῶν γλωσσῶν λογιζόμενον γεύσει καὶ γάλα θρεπτικὸν ἀποστολικῶς ἀμελγόμενον καὶ ὡς ἐπὶ πέτρας οἰκοδομεῖν διὰ τῆς τοῦ τοιούτου βιβλίου στηρίζεσθαι διδαχῆς. Ὁρᾷς, ὦ ἄνθρωπε, πῶς καὶ ἐν τῷ κυκλοῦντι τὴν γῆν ὠκεανῷ ἡ χάρις τῶν χειλέων τοῦ Χρυσοστόμου πατρὸς κατεξεχύθη; Ὁρᾷς πῶς καὶ ὁ πολὺς ἐν ὕδασιν ὠκεανὸς τῆς πηγῆς προσεδεήθη τοῦ ἁγίου; Ὁρᾷς πῶς καὶ ἡ ἅλμη τῶν ὠκεανικῶν ὑδάτων τῷ μέλιτι κατεγλυκάνθη τοῦ Χρυσοστόμου; Ὁρᾷς πῶς καὶ τὰ τοσαῦτα συστήματα τῶν πελαγῶν τὴν τοῦ ὁσίου δεδιψήκασι γνῶσιν; Εἶδες πῶς μέχρι τῶν περάτων τῆς οἰκουμένης τὸ κοινωφελὲς στόμα διῆλθε τοῦ δικαίου φθεγγόμενον; Εἶδες πῶς ὁ Παῦλος μέχρι τοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ ὁ Χρυσόστομος ἕως τοῦ ὠκεανοῦ γέγονε κῆρυξ; Ὃν γὰρ τρόπον μία τοῦ ἀποστόλου βίβλος πάντα τὰ πρὸς σωτηρίαν περιέσφιγξεν ἀνθρώποις, οὕτως εἰπεῖν μία καὶ τοῦ Χρυσοστόμου βίβλος τοὺς ἐν ὠκεανῷ κατοικοῦντας ἴσχυσε θεοσεβῆσαι. Δεινόν, ὡς ὁ λόγος, τὸ ὕδωρ τοῦ ὠκεανοῦ κοχλάζον τῇ ὑπερβολῇ τῆς θέρμης· βιοφέρει, ὁ λόγος τοῦ Χρυσοστόμου πρὸς πόθον ἀκοῆς ὠτίου τοὺς ἐν τῷ ὠκεανῷ διάγοντας ἐξέκαυσε φωτιστικῶς· οὐ γὰρ μόνον αὐτοῖς ἡμερινὸς φωστὴρ ἐγεγόνει, ἀλλὰ καὶ νυκτερινὸς ἐχρημάτισεν ἥλιος ἀπ' ἄκρου τοῦ οὐρανοῦ τὴν ἔξοδον τῆς διδασκαλίας ἀκτινοβολῶν καὶ τὸ κατάντημα τοῦ στόματος αὐτοῦ ἕως ἄκρου τοῦ οὐρανοῦ καταλάμπων οὗ τῆς ψυχωφελοῦς θερμασίας καὶ οἱ τὸν ὠκεανὸν οἰκοῦντες οὐκ ἀπεκρύβησαν λαοί, περὶ οὗ πρόσφορον λέγειν· ὁ νυμφίος τῆς ἐκκλησιαστικῆς παστάδος ἥλιος καὶ γίγας ἀγαλλόμενος ἐν στόματι τοῦ δρόμου τῶν ἐντολῶν τοῦ Χριστοῦ, ὁ ἐν τῷ παραδείσῳ σήμερον τοῦ ἀποστολικοῦ ναοῦ τὸ σκήνωμα θέμενος ἑαυτοῦ, ἐπιστρέφων ψυχάς, ὁ ἐν μαρτυρίᾳ τῆς πίστεως σοφίζων νηπίους τῆς ὀρθοδοξίας τὰ δόγματα, ὁ τοῖς δικαιώμασι Κυρίου τὰς εὐθείας πρὸς αὐτὸν ἐν προσδοκίᾳ τῶν μελλόντων εὐφραίνων καρδίας, ὁ ταῖς ἐντολαῖς τοῦ Κυρίου ὀφθαλμῶν τηλαυγίζων διανοίας, ὁ τὸν φόβον τοῦ Κυρίου ἁγνῶς διδάξας διαμένειν, ὁ τὰ κρίματα Κυρίου ἀληθινὰ πιστοφορήσας ὑπάρχειν καὶ ταῦτα παρεγγυῶν φοβεῖσθαι,

ὁ ἐπιθυμητὸς ὑπὲρ χρυσίον καὶ λίθον τίμιον πολὺν καὶ γλυκύτερος ὑπὲρ μέλι καὶ κηρίον διδάσκαλος. Τοίνυν τὰ εἰς αὐτὸν πραχθέντα παραπτώματα τίς συνήσει; Ὅταν γὰρ ἐνομίσθη παρὰ τῶν ἐχθρῶν αὐτοῦ κατακυριευθῆναι, τότε καὶ μᾶλλον ἀνυψώθη παρὰ τοῦ θεοῦ καὶ καθαρισθὲν τῶν ἀνομησάντων εἰς αὐτὸν διὰ κενῶν ἐγκλημάτων μείζω τούτου τὸ ὄνομα μετὰ θάνατον ἐγνωρίσθη. Ἀλλὰ καὶ ἔσονται μέχρι συντελείας τοῦ αἰῶνος εἰς εὐδοκίαν κατανύξεως τὰ λόγια τοῦ στόματος αὐτοῦ καὶ ἡ μελέτη τῆς καρδίας αὐτοῦ ἐνώπιον τῶν ἀνθρώπων διὰ παντὸς ὅτι καὶ βοηθὸς εὐφροσύνης καὶ λυτρωτὴς ῥαθυμίας καὶ παρεγγυητὴς μετανοίας πᾶσιν ἐγένετο θεοπαρόχως· ἠράσθη γὰρ Κύριος τοῖς λόγοις αὐτοῦ, ηὐφράνθη τοῖς ἔργοις αὐτοῦ, κατεδόξασε τὴν ἐν τῷ κόσμῳ ζωὴν αὐτοῦ, ὑπερανεβίβασε τὴν μετεκβιώσει τελευτὴν αὐτοῦ, ἐδοκίμασεν αὐτὸν ἐπὶ ψευδομαρτύρων ἀντιλογίας, ἐδυνάμωσε τὸν κατ' αὐτοῦ φατριασμόν, διὸ πρόσφορα καὶ ταῦτα λέγειν· ἐχθρὸς ὠνείδισε τὸν Κύριον, ἕνεκεν οὗ ὠνείδισε τὸν Χρυσόστομον Κυρίου. Λαὸς ἄφρων παρώξυνε τὸ ὄνομα αὐτοῦ χάριν δι' ὧν ἐλογίσαντο κατὰ τοῦ ἠγαπημένου μεγάλως ὑπὸ τοῦ θεοῦ. Εἶπαν τὰ χείλη ἡμῶν παρ' ἡμῖν ἐστι, τίς ἐκζητήσει; Ὦ τοῦ φθόνου, ὢ τοῦ μίσους, ὢ τῆς ἀδίκου μανίας. Ἀληθῶς κατὰ τὸ γεγραμμμένον καὶ τῶν τελείων ὁ μῶμος καθάπτεται. Πῶς οὐκ ἐνάρκωσαν τὸ καθαρὸν μεμψολογίαις στόμα τοῦ χρυσοῦ παραχαράξαι, τὰ χείλη τὰ ἅγια κατὰ προαίρεσιν καὶ οὐκ ἀπόδειξιν βεβηλῶσαι, τὴν γλυκύτητα παραπικράναι τοῦ κόσμου, τὸν πατέρα τῆς ἐκκλησίας ἀποκηρῦξαι σὺν τούτοις καὶ κατὰ τοῦ Κυρίου φρυαχθῆναι καὶ κατὰ τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ κενὰ μελετῆσαι; Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ζητεῖν ἡμέτερον οὐκ ἔστιν· οἶδε γὰρ ὁ Κύριος τοὺς ὄντας αὐτοῦ καὶ ὁ φοβούμενος τὸν Κύριον ἀποστήτω, φησίν· ἀπὸ ἀδικίας. Τῶν δὲ τοῦ Χρυσοστόμου καὶ πάλιν ἐπιλάβωμαι θριάμβων, κόρον γὰρ οὐκ ἔχει τὸ ἀνυμνεῖσθαι τὸν Χρυσόστομον, λέγω τὸν φίλον τοῦ θεοῦ. Κατάδηλον ποιῶ τὸν θησαυρὸν τῆς ἐκκλησίας, τὸν πλοῦτον τῆς ὀρθοδοξίας, τὸν χρυσὸν τῆς διδασκαλίας, τὴν δεξιὰν τῆς ἐλεημοσύνης, τὸν ἀντιφωνητὴν τῆς μετανοίας, τὸν ἐκδικητὴν τῆς ἀδικίας καὶ πάντων τῶν ἀρετῶν κατορθωτήν. Τί γὰρ ἔσχεν, ὅπερ οὐκ ἔλαβεν ἐκ τοῦ θεοῦ καὶ ὡς πάντα δυνηθεὶς λαβεῖν ὑπὸ τοῦ θεοῦ ὅλων ἀνελλιπὴς διὰ τοῦ θεοῦ τῶν ἀγαθῶν ἀνεδείχθη; Ὁ μετὰ τὸν βαπτιστὴν Ἰωάννην δεύτερος μετανοίας κῆρυξ, οὗ καὶ συνώνυμος καὶ συνδίαιτος τῇ πολιτείᾳ τοῖς ἀνθρώποις ἀνεδείχθη σὺν τῷ φωτίζειν ἐν βαπτίσμασι καὶ κολυμβήθρας καθ' ἡμέραν δακρύων συγκεράνας ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ διὰ τῆς αὐτοῦ προσομιλητικῆς κατανύξεως. Τῇ γὰρ χρυσῇ τοῦ στόματος ἀξίνῃ, τουτέστι τῇ διστόμῳ αὐτοῦ τῶν χειλέων προφορᾷ, τὰς ἀκάρπους πρὸς ἐπιστροφὴν ἀνακόψας ξηράδας ταῖς ἐρήμαις ψυ-

χαῖς φωνὴ βοῶντος καὶ αὐτὸς γέγονεν ἐκκλησιαστική, ὁ μετὰ τὸν θεολόγον καὶ εὐαγγελιστὴν τρίτος ἐν ἔργῳ καὶ λόγῳ φανεὶς Ἰωάννης οὗ κατὰ τὸ ὄνομα καὶ τὴν αἴνεσιν ἔσχε τῆς χρήσεως σαγηνεύσας ψυχὰς τῇ πίστει, ἁλιεύσας πρὸς ἀρετῶν κτήσεις τὰς πολυγενεῖς τῶν ἀνθρώπων ἄγρας, θεολογήσας τὸν Χριστὸν ἐξ αὐτοῦ κυρίως τοῦ πνεύματος αὐτοῦ· στῆθος γὰρ Χριστοῦ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον· λέγει γὰρ αὐτὸς ὁ Χριστός· τὸ πνεῦμα ἐξ ἐμοῦ λαμβάνει καὶ ἀναγγελεῖ ὑμῖν. Τὸ δὲ λαμβάνει δηλοῖ τὸ ἀρύεσθαι καὶ ἀντλεῖν ὡς ἀπὸ πηγῆς. Βροντῆς υἱός ὁ θεολόγος, εἰς πᾶσαν τὴν γῆν ἐξάκουστος τοῦ Χρυσοστόμου ὁ φθόγγος, ὁ μετὰ τοὺς ἁγίους ἀποστόλους τρισκαιδέκατος μαθητὴς τοῦ Χριστοῦ, μὴ χρυσὸν καὶ αὐτὸς ἐν ζώναις βαστάζων, ἀλλὰ στόμα χρυσοῦν χαριτωθεὶς ἔχειν πρὸς νουθεσίαν, ὁ μετὰ Παῦλον τὸ τῆς ἐκκλησίας σκεῦος, ὡς ἀπὸ τῆς τῶν ἐκείνου φλεβῶν ἐκκεχυμένης χάριτος ποταμός, ὁ μετὰ μαρτύρων οὐχ ἧττον ταῖς ὑπομοναῖς ἀθλοφόρος, ἐλιθάσθη ταῖς λοιδωρίαις, ἐπρίσθη ταῖς διχοστοσίαις, ἐπειράσθη ταῖς ἐπηρείαις, φόνῳ μαχαίρας πλειστάκις, ὑπὲρ δικαιοσύνης ἀπέθανε, περιῆλθεν ἐν ἀδίκοις στόμασιν, ὑστερούμενος ὁ μηδέποτε περισσευθείς, θλιβόμενος ὁ πάντοτε τῶν ἐν θλίψει γεγονὼς παραμυθία, κακουχούμενος ὁ τὴν νέκρωσιν ἑκάστοτε τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ ἰδίᾳ φορέσας σαρκί, οὗ κατ' ἀλήθειαν οὐκ ἦν ἄξιος ὁ κόσμος, ἐν πελάγει συμφορῶν ταραχθείς, ἐν βυθῷ κατηγόρων κατενεχθείς, ἐν γυμνότητι τῆς ἐκκλησίας κατακριθείς, ἐν δίψῃ καὶ πείνῃ τοῦ οἰκείου χάριν κατολιγωρήσας ποιμνίου, ἐν ἐρημίαις ἀπενεχθείς, ἐν ὄρεσι δυσβατήσας, ἐν οἰκοπέδοις αὐλισθείς, ἐν σπηλαίοις καὶ ὀπαῖς τῆς γῆς συγκλεισθείς, δὶς ἐξορισθείς, τρὶς φατριασθείς, περὶ ὧν μαρτυρηθεὶς διὰ τῆς πίστεως ἐπέτυχεν οὗτος καὶ πρὸ τῆς ἐπαγγελίας τοῦ αἰωνίου μισθοῦ, ὡς τοῦ θεοῦ περὶ τῶν ἐν βασιλευούσῃ κατοικούντων κρεῖττόν τι προβλεψαμένου, ἵνα μὴ χωρὶς τῶν ἑαυτοῦ προβάτων ὁ ποιμὴν ἀναπαύηται κατὰ τὰ ξένα. Ὅθεν ἡ προσαχθεῖσα τῷ Χρυσοστόμῳ πατρὶ διὰ κενῆς ὡς γέγραπται τῶν ἀνομησάντων εἰς αὐτὸν πρὸς τὴν ἐξορίαν ἔξοδος οὐκ ἐλογίσθη τούτῳ διωχθέντι κάκωσις, οὐδὲ πάλιν ἡ ἀφ' ἡμῶν πορεία σύντριμμα, ὅτι περ ἐφύλαξε Κύριος πάντα τὰ ὀστᾶ αὐτοῦ. Ἓν ἐξ αὐτῶν οὐ συνετρίβη· καθάπερ γὰρ καὶ τὰ πατριαρχικὰ τοῦ Ἰακὼβ ὀστᾶ ἐκ τῆς τῶν Αἰγυπτίων ἀνακομισθέντα χώρας κατὰ τὴν γῆν τῆς ἐπαγγελίας τοῖς πατράσιν αὐτοῦ κατατεθέντα συνεταφιάσθησαν, οὕτως καὶ ὁ Χρυσόστομος εἰς ἀλλοτρίαν ταφεὶς παροικίαν, εἰς τὴν τῶν πατέρων αὐτοῦ καὶ ἀποστόλων τοῦ Χριστοῦ μετετέθη σήμερον ἐκκλησίαν. Διὸ καὶ ἐν ἡμέρᾳ τῆς ἐπισκοπῆς τοῦ Κυρίου λάμψει τούτου τὸ φῶς καὶ οἱ σπινθῆρες αὐτοῦ, καθά φησιν ἡ Γραφή, ἐν καλάμῃ τῶν ἐχθρῶν αὐτοῦ δραμοῦνται ὅτι χάρις ἐν αὐτῷ

καὶ ἔλεος ὡς ἐκλεκτῷ τοῦ θεοῦ καὶ οἱ ἀσεβήσαντες εἰς αὐτὸν ἕξουσιν ἐπιτιμίαν, ὅτι παιδείαν αὐτοῦ καὶ σοφίαν ἐξουθενήκασι καὶ ἡ ἐλπὶς αὐτῶν, ὡς γέγραπται, καὶ οἱ κόποι ἀνόητοι καὶ ἄχρηστα τὰ τούτων ἔργα, κατὰ δὲ τὸ γεγραμμένον καὶ περὶ τούτου ἐνέμειναν οἱ πιστοὶ ἐν τῇ πρὸς αὐτὸν ἀγάπῃ καὶ οἱ πεισθέντες τῶν λόγων αὐτοῦ συνῆκαν ἀλήθειαν. Ὁ μετὰ πατριαρχῶν μείζων πατριάρχης καὶ δικαίων πλείων δίκαιος καὶ μετὰ ὁσίων ὁσιώτερος καὶ μετὰ προφητῶν σεβασμιώτερος. Ὁ μετὰ μοναχῶν ὑπερεγκρατής. Εἷς ὅλα μοναχὸς καὶ καθηγητῶν ὑπερθαύμαστος, ἐν πᾶσιν ἡγούμενος, ὁ μετὰ προβάτων ποιμὴν καὶ μετὰ ποιμένων ἀρνός, ὁ μετ᾽ ἀσκητῶν ἀναχωρητὴς ἐγκόσμιος καὶ μετ᾽ ἀναχωρητῶν ἰδιάζων ὀχλούμενος· οὐκ ἦν γὰρ ὁ ἀκούων τὸν λόγον αὐτοῦ ἐν ἐκκλησίαις ὅστις πρὸς ἀποταγὴν τῶν φθαρτῶν ἐλθεῖν οὐ κατενύγετο, εὐλαβὴς ἀντὶ κοσμίου μεταποιούμενος, εἰρηνικὸς ἀντὶ θυμώδους ἐναλλασσόμενος, σώφρων ἐξ ἀκολάστου μετατιθέμενος, ἐλεήμων ἐξ ἀμεταδότου γινόμενος, ἐξ ἀμετανοήτου κατανυκτικός, ἐξ ἀπίστου πιστός, ἐξ ἀνοήτου γνώστης, ἐκ πεπωρωμένου διακριτικός, βίᾳ φύσεως πρὸς τὸ ἀγαθὸν ἕκαστον μετιχνηλατούμενος δι᾽ αὐτοῦ τὸ πολίτευμα ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν, ᾧ ἡ δόξα νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων Ἀμήν.

Φυλ. 370β -- 376β

Κοσμᾶ Βεστίτωρος ἐγκώμιον εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ περὶ τοῦ ἀπολογητικοῦ τοῦ βασιλέως ἐκ προσώπου τῆς ἑαυτοῦ μητρὸς καὶ παντὸς τοῦ πλήθους τοῦ λαοῦ τῆς πρὸς Θεὸν καὶ τὸν ἅγιον ἐκτελεσθείσης δοξολογίας. Εὐλόγησον πάτερ.

Ἤκουσται πάντως ὑμῖν, ὦ φιλόπιστος πανήγυρις καὶ φιλάγιον ἄθροισμα, τὰ μεγαλεῖα τοῦ θεοῦ καὶ τοὺς λίθους αὐτοὺς κεκραγέναι, τουτέστιν ὅτι καὶ οἱ λιθίνης καρδίας ἀνάμεστοι ἐξ αὐτῆς εἰπεῖν τῆς φύσεως δοξολογεῖν τὸν θεὸν ἐκπαιδεύονται καὶ πάλιν ὅτι περ ἐπὶ τῶν δωμάτων αἱ ἀρεταὶ καὶ οἱ βίοι τῶν δούλων τοῦ θεοῦ λαλοῦνται πολυθαυμάστως. Ὄκνον τοιγαροῦν ἀποθέμενοι πάντα καὶ τὴν εὐπερίστατον ἀκηδίαν φιλοκροάμονα σπουδὴν τοῖς περὶ Χρυσοστόμου καὶ αὖθις διηγήμασι παρασχεῖν ἐπινεύσατε· ἀγαθὸν γὰρ τὸ ἐντρυφᾶν ταῖς τῶν τούτου ἐπαίνων προαναμνήσεσιν· ἥκω γὰρ ὑμῖν φέρων καὶ τὸν τέταρτον τούτου λόγον τῆς μεταθέσεως τοῦ ἁγίου, φιλόχριστοι, τοῦ δρόμου μὲν εὐλαβούμενος τὴν βαλβῖδα, τῷ δὲ θεῷ πεποιθὼς τῇ ἐλπίδι· ὅθεν καὶ νῦν τὴν νύσσαν τοῦ λόγου ἡ πρὸς τὸν ἅγιον ὑμνολογία φθάσαι προθυμουμένη, τὸν πῶλον τοῦ λογισμοῦ κατακέντήσει ἐπὶ τὸ στάδιον τῆς ἐπιτυχίας εὐκτικῶς ἐπειγομένη· ὥσπερ δὲ οἱ τὰ ῥόδα τρυγῶντες ἐπὶ τὸ ἑτέρους τῇ ὀσφρήσει τῆς εὐωδίας θεραπεῦσαι οὗτοι πρῶτοι τῆς εὐωδίας μεταλαμβάνουσιν, οὕτω κἀγὼ τῆς εὐωδίας τῶν τοῦ πατρὸς πρῶτος μεταλαμβάνω κατὰ τὸ ἐμοὶ δυνατὸν καὶ ὑμῖν μεταδίδωμι. Ἀλλ᾽ ἀνάσχου τῆς ἡμῶν προπετείας, Χρυσόστομε, ἐπίδος κἀμοὶ σαυτὸν ὡς ἐπέδωκας τῇ πίστει τῶν ἀνακομισάντων τὸ σῶμά σου. Μεινάτω καὶ παρ᾽ ἡμῖν τὸ πνεῦμά σου σήμερον. Ἐμφάνισον ἡμῖν τῶν ἁγιασμῶν σου τὴν χάριν καὶ δίδαξον ἡμᾶς ἃ δεῖ λαλεῖν καὶ πάλιν περὶ σοῦ, ἐπειδὴ καιρὸς λοιπὸν καὶ τῆς μεταθέσεώς σου δοξολογῆσαι τὴν χάριν ποία τε τοῦ ζῆν σε κατὰ θεὸν καὶ ὑπὲρ αὐτοῦ ἀποθανεῖν γέγονε προθυμία. Ὁ γὰρ κατὰ θεὸν ζῶν καὶ ἀποθνήσκων ζῇ, ὁ δὲ μὴ ζῶν θεαρέστως καὶ πρὸ τελευτῆς θανατοῦται. Οὐκοῦν καλὸν τὸ ζῆν ἐν Χριστῷ, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀποθανεῖν διὰ τὸν Χριστόν, ὡς γέγραπται, κέρδος. Ἐπεὶ διατί μνήμη δικαίου μετ᾽ ἐγκωμίων, εἰ μή τοι γε καὶ τελευτήσας ὁ θεοσεβὴς ἀνὴρ ἐπαινεῖται; Τοιοῦτος ὁ πατὴρ ἡμῶν Χρυσόστομος, δι᾽ ὃν ὑμῖν τοῦτο τῆς περὶ αὐτοῦ ὑποθέσεως τὸ ἀληθινὸν καὶ ἔκθαμβον τοῦ λόγου συμπέρασμα ποιήσομαι. Οὐκ ἔστιν ὁ θεὸς ἄδικος ἐπιλανθάνεσθαι κατὰ τὸ γεγραμμένον ἔργου δικαιοσύνης ἀνθρώπου. Ὥσπερ οὖν μετὰ τὴν ἐξ Αἰγύπτου μετοικεσίαν τοῦ Ἰσραὴλ ἀπέδωκε τοῖς ἀπογόνοις τοῦ Σὴμ τὰ παρὰ τῶν Χαναναίων ἐν τῇ χώρᾳ τῆς Παλαιστίνης δίκαια, οἷς διὰ τῶν φυσικῶν υἱῶν αὐτοῦ ὁ πατὴρ τούτων καὶ τοῦ κόσμου κληρονόμος Νῶε μεθ᾽ ὅρκων ἀσφαλείας μετὰ τὸν κατακλυσμὸν ἐμέρισε διαθήκην τοῦ μὴ καιρῷ ποτέ τινι τὰ ἀλλήλων καθαρπάζειν κτήματα καὶ ἀνομίαις ὡς ἀπ᾽ ἀρχῆς καὶ αἵμασι τὴν γῆν καταμολύνειν, οὕτως καὶ ἐπὶ τοῦ Χρυσοστόμου πατρὸς ἡμῶν ὁ διακρίνων πεποίηκε θεός. Ὡς γὰρ τῷ Σὴμ μετὰ δέκα καὶ ὀκτὼ γενεὰς τὰ τῆς κληροδοσίας ἀποκατέστησεν ἴδια, οὕτω καὶ τῷ Χρυσοστόμῳ μετὰ τριάκοντα καὶ τρεῖς χρόνους τὸν οἰκεῖον ἀπέδωκε θρόνον, ἵνα μὴ τοὺς πόνους αὐτοῦ τῆς διδασκαλίας ἀκληρονομήτως ἡ κτίσις αὐτοῦ ζημιωθῇ. Καὶ γὰρ κατὰ τὸ γεγραμμένον εἰς πολλὰς γενεὰς διεκδικῶν οὐ λανθάνει μακροθυμῶν ὁ θεὸς ὁ κατὰ τὸν τοῦ Μωϋσέως θάνατον καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ Χρυσοστόμου μετατεθεικὼς πατρός· ἀντὶ γὰρ τοῦ ἀκοῦσαι ἀνάβηθι εἰς τὸ ὄρος κἀκεῖ τελεύτα, ἔξελθέ, φησι, Κωνσταντινουπόλεως, Χρυσόστομε, καὶ πρὸς ὀλίγον τῆς Κομάνων καταλαμβάνων πόλεως ἐκεῖ μετάστηθι τοῦ βίου τοῦ φθαρτοῦ· ἐπανακάμψεις γὰρ μετά τινας καιροὺς ὅθεν ἀπηλάθης· διότι θεὸς ἐκδικήσεων ἐγὼ καὶ Κύριος ἐκζητῶν διωκόμενον. Καὶ ἐπειδὴ ἀδύνατον ψεύσασθαι θεὸν οὕτως συμβέβηκε τῷ Χρυσοστόμῳ πατρί. Πρόκλου γὰρ τοῦ ἀοιδίμου τὸν πατριαρχικὸν τῆς βασιλίδος πόλεως διιθύ-

νοντος θρόνον μετὰ κθ´ τοῦ διωγμοῦ τοῦ ἁγίου χρόνους κατασταθέντος τῆς ἐκκλησίας προέδρου, τοῦ λαοῦ μηκέτι τὸν ὀδυρμὸν ὑποφέροντος ἀκούειν διὰ τὸ μὴ τὸν Χρυσόστομον τῇ τῶν διπτύχων ἀναφέρεσθαι μνήμῃ καὶ τὴν ἐκκλησίαν εἰς σχίσματα περιελθοῦσαν ὁρᾶν ἀδολεσχοῦντος ἐν τῷ τετάρτῳ ἔτει τῆς αὐτοῦ ἀρχιερωσύνης εὐθέτου δραξάμενος καιροῦ δῆλα ταῦτα τῷ βασιλεῖ πεποίηκε Θεοδοσίῳ τῷ νέῳ. Ἦν δὲ λέγων αὐτῷ οὕτως· Εὐδοξίας μὲν σαρκικῶς καὶ ἐκ θελήματος ἀνδρὸς τέκνον ὑπάρχει ὁ νῦν κρατῶν τῆς βασιλείας, πνευματικὸς δὲ καὶ ἀπὸ κολυμβήθρας υἱὸς τοῦ Χρυσοστόμου πατρός. Ἕνεκεν δὲ τούτου πρὸς τὴν παράκλησιν ὀχυρωθεὶς ὁ θεοφόρος Πρόκλος παρρησίᾳ τὸ συμφέρον τῇ βασιλείᾳ καὶ τῇ πόλει συνιστάνων καὶ τὸν κόσμον εὐεργετῶν προσανατίθεται Θεοδοσίῳ τοιαῦτα πρὸς αὐτὸν μεσιτεύσας· ζήτησον, βασιλεῦ, τὸν σὲ διὰ πυρὸς καὶ ὕδατος, ὅταν ἀνεκαινίζου διὰ τοῦ βαπτίσματος, γεγεννηκότα καὶ ταῖς ἱεραῖς ἀγκάλαις, καθάπερ Συμεὼν ὁ πρεσβύτης, ἐν νόμῳ Κυρίου μετὰ τὸ βάπτισμα πατρικῶς ἀναδεδεγμένον. Ἡ ἐκκλησία βοᾷ σοι· ἡ στολή μου διέσχισται, τὸ στόμα συγκέκλεισται, τὸ κάλλος ἠμαύρωται, ἐλυμήνατο μονιὸς ἄγριος τὸν ποιμένα τῶν προβάτων μου Χρυσόστομον καὶ ὕες φθινοπῶροι τοὺς καρποὺς τῶν χειλέων μου. Ἐβεβήλωσε φθόνος τὸ ἁγίασμα τοῦ λειτουργοῦ μου. Ὡς ἐν δρυμῷ ξύλων ἀξίναις ἐξέκοψαν αὐτὸν ἀπ᾽ ἐμοῦ. Ἐπὶ τὸ αὐτὸ ἐν μνήματι καὶ μετοικεσίᾳ ξένῃ κατέρρηξαν αὐτόν. Εἶπον αἱ συγγένειαι τῶν αἱρετικῶν ἐπὶ τὸ αὐτό· καταπαύσωμεν τὸ στόμα τὸ λαλῆσαν πολλὰ καθ᾽ ἡμῶν. Ἡτιμάσαμεν τὸν χρυσὸν αὐτοῦ, οὐκ ἔστιν ἔτι ὁ διδάσκων καὶ ἡμᾶς συστομίζων λοιπόν. Ἕως πότε, βασιλεῦ, διὰ τὸν Χρυσόστομον ὀνειδιεῖ ὁ ἐχθρός; Ἀπόδος μοι τὸν ἀντιπρόσωπον τοῦ νυμφίου Χριστοῦ. Ἀποκατάστησον τῇ μητρί σου τὸν πνευματικόν σου πατέρα· Κἂν ἡ σαρκική σου μήτηρ Εὐδοξία τοῦτον με ἐζημίωσεν ἀσπλάγχνως, σαρκὸς σὺ μὴ ζηλώσῃς προαίρεσιν, ἀλλ᾽ ἁγιασμὸν πνεύματος, οὗ χωρὶς οὐδεὶς ὄψεται τὸν Κύριον. Παρῆλθεν ἡ Εὐδοξία, μένει διηνεκῶς ἡ ἐκκλησία. Ἐγώ σού μήτηρ αἰωνίζουσα, χαροποίησον μου τὰ πρὸς τὸν Χρυσόστομον σπλάγχνα, ὅπως κἀμὲ μεσιτεύουσάν σοι τὰ πρὸς τὸν θεὸν σχῇς καὶ τοῦ Χρυσοστόμου τὴν ψυχὴν πρεσβεύουσαν κτήσῃ περὶ σοῦ. Ἀλλὰ γενοῦ δικαιοσύνης υἱὸς καὶ προσευχῆς στηριγμός. Ταῦτα τοίνυν τοῦ Πρόκλου ὡς ἐκ προσώπου τῆς ἐκκλησίας τῷ βασιλεῖ μεμηνυκότος καὶ εἰ πρὸς τὸν θρόνον, φησί, τὸν ἴδιον τὸ σῶμα τοῦ Χρυσοστόμου κελεύσεις μετακομισθῆναι, συντόμως οὐ μόνον τὰς ἐκκλησίας ἑνώσεις, ἀλλὰ καὶ τὴν πίστιν κραταιώσεις. Πείθεται ταύταις ταῖς παραινέσεσιν ὁ βασιλεύς, ὃς παρευθύς τινας τῶν ἐπ᾽ εὐλαβείᾳ γνωρίμων καὶ χρησίμων τῆς συγκλήτου τάξας κελεύσεις τε τούτοις ἐγχειρήσας ἀπολύει τοὺς ἄνδρας ἐν Κομάνῃ σὺν καὶ γλωσσοκόμῳ

πάντοθεν περιηργυρωμένῳ προστάξας διὰ τάχους γενέσθαι κατὰ τὴν λεχθεῖσαν πόλιν καὶ τιμῇ πολλῇ τὸ λείψανον ἄραντας τοῦ ἁγίου τῇ ἐκ χώρας εἰς χώραν καὶ ἐπαρχίας εἰς ἐπαρχίαν ὑπαλλακτικῇ φωταγωγίᾳ καὶ ψαλμῳδίας διαδοχῇ καὶ τῇ λοιπῇ κατὰ τὴν ὁδὸν χρειώδει δορυφορίᾳ ἀνακομίσαι τοῦτο πρὸς αὐτόν. Πεφθάκασιν οὖν οἱ ἐπὶ τοῦτο σταλέντες τοιαῦτα πρὸς τοὺς ἐν Κομάνῃ κατοικοῦντας διεξελθόντες· ποῦ τεθήκατε τὸν φωστῆρα τοῦ κόσμου Χρυσόστομον; εἴπατε ἡμῖν ποῦ ἡ τῆς ἀναπαύσεως κεῖται ζύμη, ποῦ ἡ βασιλικὴ κέκρυπται δραχμή, ποῦ ὁ τῆς ἐκκλησίας κέχωσται μαργαρίτης; Λέγετε ἡμῖν ποῦ οἱ γρηγοροῦντες ὑπνοῦσιν ὀφθαλμοί, ποῦ ἡ ἡδύφθογγος λύρα σιωπᾷ, ποῦ ὁ τῆς διδασκαλίας φυλάττεται θησαυρός, ποῦ ὁ ἔμψυχος ἐβαλαντώθη χρυσός, ποῦ ὁ ἔνσαρκος κατεκερματίσθη πλοῦτος, ποῦ ὁ δόκιμος ταμιουχεῖται τῆς εὐχρηστίας ἄργυρος καὶ ποῦ τὸ ὑπερβλύζον ἐχωνεύθη στόμα; Οὐ κλέψαι τὸν οὐ κλέπτην ἀλλὰ φανερῶς λαβεῖν τὸν καλὸν παραγεγόναμεν ποιμένα. Ὁ τῶν ἐπιγείων ἀνακτορικῶς κατάρχων νεύματι τοῦ ἐπουρανίου βασιλέως ἡμᾶς ἐξαπέστειλε λέγων· πορεύεσθε εἰς τὴν Κόμαναν πόλιν καὶ εὑρήσετε ἐκεῖ τὸν οἰκουμενικὸν διδάσκαλον καὶ κοσμικὸν πατέρα Χρυσόστομον ἐν μνήματι ἔξω μικρὸν τοῦ ἄστεος κατακείμενον. Ἄραντες αὐτὸν φέρετε πρός με καὶ ἐάν τις ὑμῖν εἴπῃ τι, ἐρεῖτε πρὸς αὐτόν· ἡ θυγάτηρ τοῦ βασιλέως τῶν βασιλευόντων καὶ μήτηρ πασῶν τῶν ἐκκλησιῶν ἐκκλησία ὥσπερ κροσσῷ τὸν χρυσοῦν τῆς ἰδίας ὡραιότητος ζητεῖ τοῦτον περιβαλέσθαι. Ἐλυπήθησαν οἱ Κομάνης λαοὶ τούτων ἀκηκοότες, ὑποδεικνύουσι τοῖς βασιλικοῖς ἀνδράσι τὸν τάφον ἀνατινάξαι τοῦτον· αὐτοὶ γὰρ τὴν ἰδίαν ζημίαν ὑπεστάλησαν αὐτουργῆσαι. Ἀναρρώνυνται τοῦ Χρυσοστομικοῦ σώματος οἱ διασῶσται, ἀνακομβοῦνται τοὺς ἑαυτῶν χιτῶνας, καθάπερ οἱ ἐπὶ τὸ Πάσχα τῆς εὐωχίας Ἰσραηλῖται, ἐγχειροῦσι τῇ ἀφῇ τοῦ ὀρύγματος χαίροντες ὁμοῦ καὶ τρέμοντες χαρᾷ διὰ τὴν ἐπιτυχίαν, τρόμῳ διὰ τὸ ἀνάξιον. Ἀποκυλίουσι τὸν λίθον τοῦ μνήματος ὡσεί τινες λέγειν ἄγγελοι σαρκικοὶ τῷ ἀντιτύπῳ τοῦ Χριστοῦ καθυπουργοῦντες, τῷ Χρυσοστόμῳ. Ὁ τάφος ἀναπτύσσεται, ὁ οὐρανὸς παρανοίγεται, παρέκυψαν ἄγγελοι, ἠγαλλιάσαντο ἄνθρωποι, ἐσκίρτησεν ἡ γῆ καί, ὡς ἡ παράδοσις ἔχει, εἰς στήλην κοιμωμένου λίθου μεταποιηθὲν τοῦ ἁγίου τὸ λείψανον εὗρον. Γνόντες δὲ μὴ ἐπιδοῦναι τούτοις ἑαυτὸν εὐδοκήσαντα τὸν Χρυσόστομον ἠδολέσχησαν, κατῃσχύνθησαν, τρόμος ἐπελάβετο αὐτοὺς καὶ ἀρξαμένων κλαίειν μετεκιρνῶντο τῶν Κομάνης λαῶν ἐπ᾽ αὐτῷ τὰ δάκρυα καὶ ταπεινούμενοι δημοσίως ἐξωμολογοῦντο λέγοντες· οὐχ ἡ καρδία ἡμῶν καιομένη ἦν ἐν ἡμῖν, ὅταν ἀναξίως διανοίγειν τὸ μνῆμα κατετολμῶμεν. Πολλῷ τοιγαροῦν τῷ τάχει τῷ βασιλεῖ τὸ πραχθὲν ἀναφέρουσι. Στενάζει τούτων ἀκούσας ὁ βασιλεύς. Ἀπορεῖ τί διαπράξασθαι.

Σοφίζει τοῦτον διὰ τὴν πίστιν ὁ θεὸς τί ποιήσει. Προσκαλεσάμενος γὰρ
τὸν πατριάρχην καὶ τὸν ἅπαντα λαόν φησι πρὸς αὐτούς· ὑπολαμβάνω μὴ
κατὰ παραίτησιν ἀνανεῦσαι πρὸς ἡμᾶς ἐλθεῖν τὸν Χρυσόστομον, ἀλλὰ κατ'
αὐθεντίαν, ὅτι δυναστείᾳ τοῦτον μετενέγκαι κατηυθαδιάσαμεν. 'Ενδεεῖς
αὐτοῦ τοίνυν τυγχάνοντες δεῦτε καὶ παρακλήσει τὴν ἐπίνευσιν αὐτοῦ ζητή-
σωμεν. Ἤρεσε δὲ πᾶσιν ἡ βασιλικὴ βουλὴ καὶ ἐπήνεσαν εἰπόντες· ἀκρι-
βῶς καρδία βασιλέως ἐν χειρὶ θεοῦ. Καὶ λαβὼν χάρτην ὁ βασιλεὺς ἐξ
ἰδιοχείρου τὴν δέησιν ἐποιήσατο περιέχουσαν οὕτως· τῷ οἰκουμενικῷ
διδασκάλῳ καὶ πνευματικῷ μου πατρὶ 'Ιωάννῃ, τῷ ἁγίῳ καὶ χρυσοστόμῳ
πατριάρχῃ, Θεοδόσιος βασιλεύς. Ὡς νεκρόν σου τὸ σῶμα κρίνας καὶ κε-
λευστικῶς ἀνακομίσαι τοῦτο διαπεμψάμενος τοῦ ἐσπουδασμένου τυχεῖν
δικαίως ἐκωλύθην. 'Ιδοὺ νῦν ὡς πρὸς ζῶντα τὴν παροῦσάν μου καὶ χειρό-
γραφον πέμπομφα δέησιν αἰτῶν συμπαθῆσαι τῇ ἐμῇ καὶ τοῦ λαοῦ σου
πίστει. Σύγγνωθί μοι τῷ τὸ βάθος τῆς σῆς μὴ προκαταλαβόντι σοφίας. Νῦν
δὲ ἐπέγνων καὶ βίας ἐκτὸς ἱκετεύω καὶ οὐ κελεύω· μὴ ἀποστραφείην τὸ
δεύτερον κατῃσχυμένος. 'Επίδος σεαυτὸν τοῖς ποθοῦσί σε. 'Ελθὲ μετ' εἰρή-
νης εἰς τὰ ἴδια. Καὶ οἱ ἴδιοί σου προθύμως σε παραλαμβάνουσι. Ταῦτα
γράψας καὶ ὑπαναγνοὺς παντὶ τῷ λαῷ ἐπιδίδωσιν αὐτὰ τοῖς ταχυδρό-
μοις ἐντειλάμενος ἀνοίξαντας τὸ μνῆμα τῷ στήθει τοῦ ἁγίου πρὸ μιᾶς
ἡμέρας παννυχικαῖς ψαλμῳδίαις καταθέσθαι. Φθάνουσιν οἱ σταλέντες τῇ
Κομάνῃ. Πληροῦνται τὰ κελευσθέντα παρὰ τοῦ βασιλέως. 'Επικάμπτεται
τοῖς δεηθεῖσιν ὁ Χρυσόστομος. 'Εναλλάσσεται τὸ δοκεῖν ὁ λίθος εἰς τὸ ἴδιον
καὶ φυσικὸν σῶμα. Ἅπτονται αὐτοῦ γεγηθότες οἱ προστεταγμένοι. Συν-
επικουφίζει τούτοις ἑαυτὸν ὁ πατήρ. 'Εξίστανται πάντες ἐπὶ τῷ πραχθέντι.
Καταφιλοῦσι τὸν ἅγιον. Λούουσι τοῦτον τοῖς δάκρυσιν. Εὐωδιάζουσι τοῖς
μύροις. 'Εκφέρουσι τῆς θήκης καὶ συνταξάμενος νοητῶς τοῖς ἐν Κομάνῃ
ὑπέδυ πρὸς τὸ βασιλικὸν γλωσσόκομον ὡς εἰς τὸν τοῦ Χριστοῦ προσανα-
παύεσθαι νυμφῶνα. Παρῆσαν πάντοθεν οἱ ὄχλοι. Αἱ λαμπάδες αὐτῶν ὡς
ἐπίγεια φωτὸς ἄστρα, οἱ ὕμνοι, σύμφωνος ἡ δοξολογία, ἰσοκάματος ἡ φωνή,
κατὰ γάρ βῆμα καὶ φθέγμα ψαλμοῦ, καὶ ὄκνος οὐδεὶς ὅτι κόρος οὐδὲ εἷς πρὸς
τὸν ἅγιον. Χαρὰ τοῖς ἀντιλαμβάνουσιν αὐτοῦ τὸ λείψανον, λύπη τοῖς ἀντιπα-
ραδιδοῦσιν αὐτοῦ τὸ σκήνωμα, πρὸς δὲ τὴν πίστιν ἴσος τοῖς ἑκατέροις ὁ μι-
σθός. Οὕτως δὴ τὰς ἐπαρχίας ἀμοιβαδὸν διανύσαντος τοῦ λειψάνου καὶ τὸν
ναύσταθμον Χαλκηδόνος πεφθακότος γνοὺς ὁ πιστὸς τοῦτο βασιλεὺς Θεοδό-
σιος καὶ ὁ σεπτὸς καὶ φιλοχρυσόστομος πατριάρχης Πρόκλος σὺν πάσῃ τῇ συγ-
κλήτῳ καὶ τῷ φιλοθεάμονι παντὶ λαῷ ἐξῆλθον πρὸς συνάντησιν τιμητικῶς τοῦ
ἁγίου συνεξαγαγόντες ἑαυτοῖς κεκοσμημένον δρομικὸν σκάφος, ἐν ᾧ τὸν ἅγιον

ἐμβαλέσθαι συνετίθεσαν. Καὶ γίνεταί τις ἄφνω δι' οἰκονομίαν βιαίας πνοῆς
ἀνεμικὴ λαῖλαψ καὶ τρικυμίας συστροφὴ καὶ πάντων ὡς εἰπεῖν τῶν πλοιαρίων
τῇδε κἀκεῖσε κατὰ τὴν πόλιν διασκορπισθέντων μένει μόνος ὁ πρὸς ὑπο-
δοχὴν τοῦ Χρυσοστόμου δρόμων· διαρρήξας γὰρ τὸν δεσμὸν τῆς παρολκά-
δος μέσον τοῦ διάπλου σκαρίζων ἐφέρετο. Καὶ ἦν ἰδεῖν θέαμα θαυμαστόν·
χωρία γὰρ χειρῶν ἀνθρωπίνων διαπορθμευθεὶς ὁ δρόμων τῇ παρατάσει τοῦ
αἰγιαλοῦ Χαλκηδόνος κατά τινα τόπον ἐμβολῆς αὐτομάτως προσώρμησε
καὶ εὑρέθη τῆς ὁρμησίας ἡ τοποθεσία, ἡ σκάλα τοῦ ἀγροῦ τῆς χήρας ἐκεί-
νης γυναικός, δι' ἣν ὁ Χρυσόστομος σκαιωρηθεὶς ἐξωρίσθη· ἵνα γὰρ τὸν
ταύτης ἀμπελῶνα διεκδικήσῃ, ποτήριον θανάτου δι' αὐτὴν πιεῖν κατεκρίθη.
Δι' ἣν τοιγαροῦν ἐδιώχθη, πρὸς αὐτὴν ὁ δρόμων ἐπώκειλε τοῦ Χρυσοστό-
μου. Βλέπεις, ἄνθρωπε, πῶς τὸ πλοῖον τοῦ ψυχικοῦ κυβερνήτου τῷ αἰγι-
αλῷ τοῦ προαστείου παρέστη τῆς χήρας εἰς μισθὸν ὡσανεὶ τῆς ἐκδικήσεως
ἀποναυλωθὲν δῶρον τῷ ἁγίῳ καὶ πῶς κἂν ἡ Εὐδοξία τὴν χήραν ἐπλεο-
νέκτησεν, ἡ θάλασσα τὸ σκάφος πρὸς ἀνταμοιβὴν τοῦ Χρυσοστόμου τῇ
χήρᾳ προσήνεγκε καὶ πῶς ἡ ἄψυχος ναῦς τοὺς ἐμψύχους τοῦ πατρὸς
κατήγορους διελέγχουσα μετὰ χρόνους τοσούτους τὴν ἄδικον ἐκείνων ἐπι-
στοῦτο προαίρεσιν; Βαβαὶ τοῦ θαύματος, τὸ ἐκ ξύλων κατασκευασθὲν σκάφος
τῇ δικαιοπραγίᾳ συνηγορεῖ τοῦ δικαίου καὶ οἱ λογικοὶ τὴν διάπλασιν παρα-
νομίας κατασκευασταὶ κεχρηματίκασι τῷ δικαίῳ. 'Αλλ' ἐπὶ τὸ προκείμενον
ἐπανέλθωμεν. Ὅρα μοι τὴν θάλασσαν γαλήνης παγετῷ παρευθὺς καταστρω-
θεῖσαν καὶ τὸν πορθμὸν Χαλκηδόνος τοῖς ἀμέτροις τῶν σκαφῶν λεπτουρ-
γηθέντα σανιδώμασι καὶ βροντὴν ὑδατοκτύπου φωνῆς τοῖς τῶν κωπίων
τροχαζομένην κατακρούσμασι. Σκόπει μοι καὶ πάλιν τὴν θάλασσαν τῇ
τῶν θυμιαμάτων μυρίζουσαν εὐωδίᾳ καὶ τὸν βυθὸν τὰς τῶν λαμπαδού-
χων φώτων καταυγάζοντα μαρμαρυγὰς καὶ φέγγος ἀστραπῆς κυματιζόντων
ὅπλων καὶ φῶς βολίδων ἐνύγρως εἰπεῖν διαπορευομένων. 'Εν τούτοις τῆς
θαλάσσης μεταβληθείσης ἐπέβη πρὸς τὴν ναῦν ὁ ἅγιος. Ἔστησεν ἡ θά-
λασσα, κατὰ τὸ γεγραμμένον, τὸ ὅρμημα, ἐπεβίβασεν εἰς αὐτὴν τοὺς πόδας,
ταράσσοντας ὕδατα πολλά, ἐσκόρπισεν ὕδατα πορείας ἀντὶ κόπων ὧν εἶδον
τὰ ἴχνη τοῦ διωκομένου. Ἔδωκε δὲ φωνὴν αὐτῆς ἡ ἄβυσσος τῷ ὕψει τῆς
δόξης φανταζομένη τοῦ ἁγίου καὶ τῶν ὕμνων τὰς κωπηλασίας ὑπερνικών-
των καὶ τῆς τῶν κηρῶν αὐγῆς τὰς ἡλιακὰς ὑπερβαινούσης ἀκτῖνας κατα-
συρεὶς ὁ ψυχοτρόφος ἐκεῖνος στόλος τῷ ῥεύματι τὸ τοῦ ἀποστόλου καὶ
ἁγίου Θωμᾶ τοῦ ἐπίκλην 'Αμαντίου παρέβαλεν αἰγιαλῷ, οὗ πρὸς τὸν ναὸν
ἀπενεχθεὶς ὁ Χρυσόστομος καὶ μονὴν παρ' αὐτῷ ποιήσας ὁλονυκτὶ τοὺς
ὕμνους ἐδέξατο. 'Εχρῆν γὰρ καὶ αὐτὸν οὐκ ἀπιστίας ἀλλὰ περιχαρίας ἐνε-

κεν ψηλαφητὴν τῆς πλευρᾶς τοῦ Χριστοῦ διὰ τῆς ὑπὲρ αὐτοῦ μυστικῶς ἐπιτελεσθείσης τότε λειτουργίας γενέσθαι καὶ τῶν τύπων τῆς ὑπομονῆς τῶν δεσποτικῶν ἥλων ἐκεῖσε τὴν ἀνάμνησιν λαβόντα τὴν ἰδίαν ὑπομονὴν στεφανοῦσθαι βεβαιωθῆναί τε καὶ εὐχαρίστως καὶ αὐτὸν ἀνακράξαι· ὁ κύριός μου καὶ ὁ θεός μου. Εὐφράνθη καὶ ὁ βασιλεὺς ἐν τῇ δυνάμει τοῦ ἁγιασμοῦ τῆς τούτου παρουσίας. Ἀνοίγει περιχαρῶς τὸ γλωσσόκομον, εὑρίσκει τοῦτον ὡς ἐκ κλινοβάτου θέας ἠνθηρευμένον, ὡς τὸ κρίνον τὸ γεγραμμένον τοῦ Λιβάνου, ὡς τὸ ἐαρινὸν καὶ ὁλόφυλλον ῥόδον, ὡς τὸ μυρεψικὸν τῆς σκηνῆς τοῦ θεοῦ θυμίαμα, ὡς τὴν δρόσον τοῦ Ἀερμὼν ἐπὶ τὸν πώγωνα τοῦ Ἀαρών. Καταφιλεῖ πάντα τὰ μέλη καὶ τὴν πορφυρᾶν θερμῶς ἐκδυσάμενος χλαμύδα ἁπλοῖ ταύτην ὑπεράνωθεν τοῦ λειψάνου καὶ πεσὼν ἐπὶ τὸ στῆθος τοῦ Χρυσοστόμου ἐπταῖσθαι ἔκραξε, πάτερ, ἄφες τὸ παράπτωμα τῇ παραβούλως ἐνεχθείσῃ κατὰ σοῦ. Ἡ κατ᾽ ἐκείνης ὑμῶν ἀγανάκτησις κοινωνόν με τῆς μητρικῆς ἀπεργάζεται βλάβης· ὁ γὰρ ὀμφακιασμὸς τῶν γονέων αἱμωδιασμὸς τοῖς τέκνοις διαφόρως φυλάττεται. Πλὴν κἂν ἀνετράπη τοῦτο παρὰ θεοῦ· ἔφη γὰρ διὰ τοῦ προφήτου μὴ εἶναι τὸ ῥῆμα τοῦτο, ἀλλὰ τοῦ φαγόντος τὸν ὄμφακα τοὺς ὀδόντας αἱμωδιᾶν, κάμπτω τὴν ὑπόληψιν, κἂν εἰ ἀθῷός εἰμι πρὸ σοῦ, οὐ γὰρ ἀνέχομαι διωκτρίας ἀρχιερέως τοιούτου κληθῆναι τέκνον. Ἀλλ᾽ ἄνες τὴν ἁμαρτίαν ἐκείνην καὶ καθαρίζομαι τῆς ἐπιψόγου προλήψεως ἐγώ· διὰ γάρ τοῦτο καὶ τὸ σύμβολον τῆς βασιλείας μου τοῖς σοῖς ἐξήπλωσα γόνασιν ὑποτάξας εἰς πρεσβείαν σοι τὴν πᾶσαν ἐξουσίαν μου. Δέξαι δὴ τὴν πλημμελήσασαν εἰς σὲ δι᾽ ἐμοῦ σοι φθεγγομένην τοιαῦτα· Συγχώρησόν μοι πάτερ ἅγιε καὶ οἰκουμενικὲ διδάσκαλε τῇ ἀδιακρίτῳ δυναστείᾳ λυπησάσῃ πολλά. Μεταμεμέλημαι κἀγὼ τοῖς πραχθεῖσιν, ἀλλ᾽ οὐκ ἔστι μοι ὁ ἐλεῶν, οὐκ ἔστιν ὁ εἰσακούων τῆς φωνῆς μου, οὐκ ἔστιν ὁ λυτρούμενος μοι τῆς καταδίκης καὶ τῆς φθορᾶς, εἰ μὴ σὺ πρῶτος ἐπικαμφθεὶς ἐλεήσῃς με. Μνήσθητι ὧν ἐδίδαξας διὰ τὴν ἀμνησικακίαν λέγων. Ἐγερθῆναι τοῦ πτώματος ἐπιζητῶ. Ἀλλὰ δός μοι χεῖρα ὁ εἰπὼν ὁσάκις πέσῃς ἔγειραι καὶ σωθήσῃ. Οὐ βαστάζει με λυπεῖσθαί σε κατ᾽ ἐμοῦ. Ἰδοὺ γὰρ καὶ τὸ μνῆμά μου διὰ σὲ σαλευόμενον συνθλᾷ τὰ ὀστᾶ μου καὶ δειλιῶ τὸ ὑπόδειγμα μὴ καὶ τὴν ἐπὶ τοῦ βήματος τοῦ Χριστοῦ παρασαλεύσῃς μου στάσιν. Πολλοὺς ἔσωσας ταῖς διδαχαῖς σου καὶ μὴ καταλειφθῶ μόνη τῆς σῆς σωτηρίας ἐκτός. Μὴ ἀφήσῃς με κράζειν ὀπίσω σου, ἀλλ᾽ ἐκδίκησόν με ἀπὸ τοῦ ἀντιδίκου μου διαβόλου· αὐτὸς γὰρ παρεσκεύασε πταῖσαί σοι ὡς τὴν Εὔαν τῷ θεῷ. Μὴ παροργίζου κατ᾽ ἐμοῦ διηνεκῶς καὶ ὃ μὴ ἐκτήσω κατὰ τὸν φθαρτὸν κόσμον, κατὰ τὴν ἄφθαρτον μὴ κτήσῃ ζωήν. Ὅταν ἔζων ἐγὼ τὴν φθειρομένην ζωὴν βλαπτική σοι κατεστάθην, ὅταν ζῇς αὐτὸς τὴν μὴ

ἐκλείπουσαν ζωὴν ψυχωφελὴς γενοῦ μοι Παρῆλθεν ἡ δόξα μου μὴ βοηθοῦσά μοι, βοήθησόν μοι, πάτερ, ἐν τῇ δόξῃ σου καὶ πρὸ τοῦ τὴν ἀπολογίαν τὴν διὰ σὲ κατὰ τὴν κρίσιν ἐπιζητηθῆναί με συγχώρησόν μοι τῇ ἀναπολογήτῳ πρός σε. Ταῦτα φήσας ὡς ἐκ προσώπου τῆς μητρὸς ὁ βασιλεὺς οὐκ ἤθελε τῆς κατανύξεως ἐνδοῦναι, οὐκ εὐψύχει τοῦ σώματος ἀνανεῦσαι τοῦ ἁγίου· ἡ γὰρ ὀσμὴ τοῦ παραδείσου τὴν ἡδύτητα τῷ βασιλεῖ χαριζομένη χρονίζειν αὐτὸν ἐν τῷ στήθει κατηνάγκαζε τοῦ Χρυσοστόμου. Ἐδροσίζετο δακρύων, ἐκουφίζετο στενάζων, παρεμυθεῖτο δυσωπῶν, ἐστηρίζετο καταφιλῶν, ζητῶν τι πρὸς ἀνάπαυσιν καὶ συννεκρωθῆναι τῷ ζῶντι τούτου λειψάνῳ. Κατεπλάγη βλέπων τὸν ἅγιον σῶον, ὁλόκληρον, οὐκ ἄχροον, οὐκ ἀηδῆ. Ὅθεν ἄλλος ἐξ ἄλλου γενόμενος περιφρονεῖ τῆς ἐξουσίας, ὑπερορᾷ τῆς βασιλείας κατανυγεὶς πρὸς ταῦτα. Τί φῶμεν ἡμεῖς; Συγκεχώρηκεν ὁ Χρυσόστομος πατὴρ τῇ βασιλίδι ταῖς τοῦ υἱοῦ ταύτης ἐπικαμφθεὶς παραινέσεσι; Ναὶ καὶ πάντως συγκεχώρηκεν· εἰ γὰρ ὁ Χριστὸς καὶ θεὸς ἡμῶν τοῖς τῆς πρωτομάρτυρος Θέκλης γονεῦσι διὰ τὰς ἐκείνης ὑπὲρ αὐτῶν ἱκεσίας ἀφῆκε τὰς ἁμαρτίας, ἄρα καὶ ὁ Χρυσόστομος ὡς τοῦ Χριστοῦ μαθητὴς τῇ Εὐδοξίᾳ διὰ τὰς τοῦ υἱοῦ δυσωπήσεις ἵλεως γέγονε. Καὶ πιστοῖ τοῦτο σαφῶς τὸ παρευθὺ μετὰ τοσούτους χρόνους ἐνδεδωκέναι τὸ ταύτης σαλεύεσθαι μνῆμα, τὸ ἀφ᾽ οὗπερ ἐξωρίσθη τῆς ἐκκλησίας ὁ μακάριος μὴ παυσάμενον μέχρι τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ τιμίου αὐτοῦ λειψάνου ἐπὶ τριάκοντα καὶ τρεῖς χρόνους τρέμειν ἐν συσσεισμῷ. Τί δὲ καὶ ὁ πατριάρχης Πρόκλος; ἀσπασάμενος καὶ αὐτὸς ἐν φιλήματι ἁγίῳ τὸν δίκαιον, χαίροις ἐβόα, χρυσοφιλῆ πάτερ, διδακτὰ γλυκύτατε, σὸς ἐγὼ καὶ τοῦ γάλακτος τῶν σῶν εὐπότων ἀγγείων ἀνατροφή. Σὺ καὶ πρὸ ἐμοῦ ποιμὴν καὶ νῦν ποιμήν· σὰ γὰρ τὰ ἐμὰ πρόβατα· ἐκ σοῦ γὰρ αὐτοῦ αἱ τούτων ἀπ᾽ ἀρχῆς ἀγέλαι καὶ οἱ μετὰ σὲ ποιμένες τὴν σὴν ἐμπορεύονται τῶν προβάτων ἐνθήκην, διὸ καὶ σὲ ποθοῦντα ἄλλῳ μετὰ σὲ ἀκολουθῆσαι προθύμως οὐκ ἠνέσχοντο ἔνθεν κἀκεῖθεν τοῖς ἐξαγγελισμοῖς ἀποκλίνοντα. Δεῖξον αὐτοῖς τὴν ὄψιν σου, ἀκούτισον αὐτοῖς τὴν φωνήν σου καὶ γενήσονται πάλιν μία ποίμνη τῆς σῆς ποιμνιαρχίας. Τούτων ἀκολούθως περατωθέντων ἠσπάσαντο καὶ οἱ λαοὶ τὴν ὤαν τοῦ ἐνδύματος τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ἐπὶ τὴν αὔριον ὄχλος πολὺς μετὰ κηρῶν καὶ θυμιαμάτων ἐλθόντες ἤγαγον ἐν τῇ ἁγιωτάτῃ αὐτοῦ καὶ καθολικῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ καὶ ἐκάθισαν αὐτὸν ἐπὶ τὸν ὑψηλὸν αὐτοῦ τοῦ κηρύγματος θρόνον. Εἶπεν ἕκαστος εὐχαριστῶν· εὐφραίνου καὶ σὺ θρόνε παμμακάριστε καὶ δέχου τὸ σὸν ἑδραίωμα, δέχου ὃν παρὰ πολλοὺς ᾑρετίσω καὶ ὃν ἀπώλεσας εὑρών, μηκέτι δι᾽ αὐτὸν σκυθρώπαζε στυγνάζων λυπηρά. Ἐχάρη καὶ ἡ ἐκκλησία τοῦτον ἰδοῦσα, εὐφράνθη τὴν ἀγαθὴν

ἀπολαβοῦσα μερίδα, ἥτις μέχρι τοῦ αἰῶνος οὐκ ἀφαιρεθήσεται ἀπ' αὐτῆς. Εἶπεν ἀνθομολογουμένη δι' αὐτὸν τῷ θεῷ· μεγαλύνει ἡ δόξα μου τὸν Κύριον ὅτι ἐπέβλεψεν ἐπὶ τὴν ταπείνωσιν τῶν ἐξουθενισμῶν μου καὶ ἐποίησέ μοι μεγαλεῖα σήμερον ὁ δυνατὸς ἀποδούς μοι τὸν ἐμὸν νυμφαγωγὸν καὶ τῆς πείρας μου στηριγμόν, τὴν ὑπόληψιν τῶν ἐμῶν ἀξιωμάτων καὶ ἀνάπαυσιν τῶν ἐμῶν κροτάφων, τὸν ὀχετὸν τῶν ἐμῶν μαστῶν καὶ γλυκασμὸν τῶν ἐμῶν χειλέων, τὸ ὕψος τῆς ταπεινοφροσύνης καὶ βάθος τῆς διδασκαλίας, τὸ πλάτος τῆς ἐλεημοσύνης καὶ μῆκος τῆς μετανοίας, τὸν ἄγρυπνον ποιμενάρχην καὶ οὐ μισθωτὸν ποιμένα· ἕως γὰρ οὗτος τὰς ἐμὰς ἐνόμευεν ἀγέλας, οὐκ ἔλειψάν μοι προβάτων πλήθη, ἕως αὐτὸς τὰς ἐμὰς ἠσφαλίζετο μάνδρας, πρόβατον ἐμὸν οὐκ ἐπλανήθη, ἀμνὸς ἐμὸς οὐκ ἐσπαράχθη ἀπὸ λύκου ἐπιβουλῆς, οὔτε μὴν παρὰ κλέπτου καθηρπάγη ψυχοβλαβοῦς αἱρέσεως. Νυχθημερευσάντων τοίνυν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῶν λαῶν ἐπὶ τῇ τοῦ λειψάνου δοξολογικῇ τιμῇ, ἕωθεν Πρόκλος ὁ ἐνάρετος ἐπὶ τὴν βασιλικὴν καθίσας διὰ τὴν εὐλογίαν καροῦχαν καὶ τοῖς ἑαυτοῦ κόλποις προσεγγίσας τὸ λείψανον ἐπὶ τὸν ναὸν τῶν Ἀποστόλων λιτανευόμενον διέσωζε πάντων τῶν συνελθόντων ἀπὸ ἀνδρός φημι γυναικός τε καὶ παιδίου ἀνὰ κηρὸν ἕνα λευκὸν βασιλικῇ παροχῇ βεβαστακότων· ἔδει γὰρ τὸν ἅγιον ὡς φωτισμὸν γνώσεως ψυχικῆς καὶ αἰσθητῷ φωτὶ λευχειμονηθῆναι παρὰ παντὸς λαοῦ καὶ πάλιν ἐγκαινισμὸν ἀρετῆς χρηματίσαντα ὡς ἐν ἐγκαινίοις δευτέροις τῷ τούτου στόματι ἐπιστηριχθῆναι τὴν ἐκκλησίαν, ὃς πρὸς τῷ ἀποστολικῷ θαλάμῳ ἐπὶ τὸν ἴδιον ἐνιδρυθεὶς θρόνον κεκίνηκεν ὁραθεὶς παρὰ τῶν ἀξίων τὰ χείλη εἰρηνεύσας πάντας τῷ πανταχῶς ἐμπνέοντι πνεύματι. Καὶ ἐλθὼν ἐπὶ τὴν τῆς ἰδίας προσκομιδῆς λειτουργίαν Πρόκλῳ δανείσας τὴν οἰκείαν φωνήν, ὡς ὁ βαπτιστὴς Ἰωάννης τὴν προφητικὴν τῇ μητρὶ φωνήν, αὐτὸς τῷ λαῷ προσφέρειν ἐπιστώθη καὶ τεθεὶς ἐπὶ τὴν κοίτην τῆς ταφῆς ἐθερμάνθη ἡ καρδία αὐτοῦ ἐντὸς αὐτοῦ καὶ ἠγαλλιάσατο ἡ σάρξ αὐτοῦ ὡς ζῶσα καὶ ἔμπνους ἐπὶ τὸν ζῶντα θεὸν καὶ εἶπεν· αὕτη ἡ κατάπαυσίς μου εἰς αἰῶνα αἰῶνος. Ἄρας δὲ πρὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὸ τῆς διανοίας ὄμμα εὐχαριστῶ σοί, φησι, Κύριε μου Ἰησοῦ Χριστέ, ὅτι κατηξίωσάς με ἀπαλαβεῖν τὰ ἴδια καὶ ἰδεῖν ἐν τῇ σῇ πίστει πεφυλαγμένα τὰ τέκνα μου, ἅπερ ἐγὼ πολλὰ κοπιάσας ἀποστολικῶς ὠδίνησα ἄχρις οὗ, κατὰ τὸ γεγραμμένον, μορφωθῇς ἐν αὐτοῖς. Ἕως ἤμην ἐγὼ μετ' αὐτῶν, οὐ παρέλειπον τούτοις τὰ περὶ σοῦ διηγούμενος. Ἀλλ' ἐγὼ ἰδοὺ πρός σε ἔρχομαι καὶ τοὺς ἐμούς σοι καταλιμπάνων σοι καὶ τὸ πνεῦμά μου πάλιν παρατίθημι. Ἐχάρησαν πάντες τὸν ἴδιον ἑωρακότες ποιμένα. Ἡνώθησαν οἱ διασχισθέντες γλυκέα σκορπίσαντες δάκρυα· οἶδε γάρ, ὡς τὸ τῆς

λύπης ἐπείσακτον, οὕτω καὶ τὸ τῆς χαρᾶς ἀπροσδόκητον τοῖς τῆς ἐπιτυχίας ἐνηδύνεσθαι δάκρυσι. Κηδεύσαντες τοίνυν κατὰ τάξιν τὸ σῶμα κατέθεντο τοῦτο μετ' εὐφροσύνης πορευθέντων τηνικαῦτα καὶ ἀγγέλων ἀοράτως, καθάπερ καὶ ἐπὶ τῷ τοῦ μωσαϊκοῦ σώματος ἐντίμῳ κατὰ τὸ ὄρος ἐνταφιασμῷ. Ἀλλ', ὦ πάτερ εὐδιάγνωστε καὶ ὠφέλιμε, χρυσεπώνυμε καὶ χρυσόστομε, εὔγευστον ψυχῆς βρῶμα, ἡδύποτον χείλεων νάμα, γλυκυτάτη τῶν ἐκκλησιῶν μέλισσα, τράπεζα βίβλων ἱερῶν, νήψεων κρατήρ, ἄρτος λογικός, ἔλαιον ἱλαρύνον σκυθρωπίαν φρονημάτων, λύρα θεοσεβείας, αὐλὸς παραινέσεως, πλοῦτος φιλοπτωχίας, ἀντιφώνημα μετανοίας εἴθε μένειν σε καὶ μὴ ἐκδημῆσαι μέχρι τοῦ νῦν, πλὴν καὶ μετατεθέντα σε παρόντα κεκτήμεθα· ὁ γὰρ λαὸς ὁ κτιζόμενος αἰνεῖν οὐκ ἐκλείψει διὰ σοῦ τὸν θεὸν ὅτι τοὺς πόνους τῶν διδαχῶν σου κεκληρονομήκαμεν. Σὲ τίς οὐ ποθεῖ; Σὲ τίς οὐ τιμᾷ τὸ κατ' ἀξίαν; Πάντες σου χρεῶσται, ἐπειδὴ πάντων οἰκειώσω τὰ πάθη. Ἕλκει ὁ μαγνίτης τὸν σίδηρον καὶ σὺ πρὸς τὰς ἐντολὰς τοῦ θεοῦ τὸν ἄνθρωπον. Ἀνοίγεις ὦτα κωφεύοντα, διακρίνεις τὰ κεκρυμμένα τῆς Γραφῆς, ἔμπλαστρον εἶ πάσης τραυματίας ψυχικῆς· ὅθεν εἰ καὶ ποθητὸς τοῖς ἀνθρώποις ὁ χρυσός, δὸς ἀνθρώπῳ φρονίμῳ χρυσὸν καὶ βίβλον σὴν διδακτικὴν καὶ ἀφήσας τὸν χρυσὸν τοὺς σοὺς περιπτύσσεται λόγους, ὅτι καθ' ἡμέραν ἑαυτῷ θησαυρίζει ὁ ταῖς σαῖς πειθόμενος διδαχαῖς. Τὴν πίστιν ἐπιστήριξον, τὰς ἐκκλησίας ἕνωσον, τὴν ἱερωσύνην καταλάμπρυνον, τὸν βασιλέα περιτείχισον, τὴν οἰκουμένην εἰρήνευσον, τὸν λαόν σου ταῖς σαῖς διαφύλαξον πρεσβείαις· ὁ γὰρ θέλων καὶ μετὰ θάνατον τὴν ὄντως ζῆσαι ζωὴν καὶ τῇ διδασκαλίᾳ σου πείθεται καὶ τὰς σὰς εὐχὰς ἐπιζητεῖ, δι' ὧν ἀπὸ γῆς ἀνυψούμενος συνοικεῖν μετὰ θεοῦ καταξιοῦται, ᾧ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων Ἀμήν.

Φυλ. 376β—379β.

Τοῦ αὐτοῦ Κοσμᾶ Βεστίτωρος εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου τοῦ θείου καὶ ἱεροῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Εὐλόγησον πάτερ.

Τίς τὸν ἄμετρον τῶν ἐγκωμίων ὑετὸν τοῦ ἁγίου καὶ διδασκαλικοῦ πατρὸς ἡμῶν Χρυσοστόμου δυνατὸς ἐξαντλῆσαι καὶ ἰχνηρεύτοις ῥημάτων σταγόσι τὸ πέλαγος τῶν ἀρετῶν αὐτοῦ διαπεράσαι; Μοχθεῖ μὲν πᾶς ὁ τοῦτο κατατολμῶν ἐγχειρῆσαι· καὶ γὰρ τέτρασιν, ὡς εἰπεῖν, βολιστικῶν ἀποτόνοις τὸν βυθὸν τῶν ἐπαίνων αὐτοῦ συγγραφικῶς μεμετρηκότες τὸ ἐπάξιον αὐτῷ δῶρον προσενεγκεῖν διὰ τῶν λόγων οὐ κατελάβομεν. Ἔδοξεν οὖν ἡμῖν καὶ πάλιν παρρησιασθῆναι πρὸς τὸν ἅγιον οὐκ ἀχρονίᾳ τοσοῦτον νικηθέντες,

ἀλλὰ πληροφορίαις εὐλόγοις τὸν ὕμνον ἔτι καὶ ἔτι περὶ αὐτοῦ δικαιώσαντες· πᾶσι γὰρ τοῖς ἀρέσασι τῷ θεῷ συγκρίναι τὸν Χρυσόστομον ἐθέμεθα πρόσφορον, ὅπως τὸ ὑπερέχον αὐτοῦ τῆς σοφίας καὶ πολιτείας μέγεθος παντὶ τῷ ἀμφιβάλλοντι περὶ αὐτοῦ τὴν ἀλήθειαν ἀπροσχαρίστως πιστώσωμεν· ὅπου γὰρ σύγκρισις νικᾷ, ἐκεῖ καὶ τῶν ἀκροατῶν ὁ νοῦς ἀσκανδαλίστως τὸ οὖς τοῖς λεγομένοις ἐπιδίδωσι καὶ ὁ ἐγκωμιαστὴς ἐπαληθεύων προθυμότερος εὑρεθήσεται. Πατὴρ πάντων ἀνθρώπων κατὰ σαρκὸς ἡδονὴν καὶ ἀπόταξιν ὁ Ἀδάμ. Ὁ Χρυσόστομος πατὴρ κοσμικὸς κατὰ πνεύματος υἱοθεσίαν. Ἐνὼχ εὐαρεστήσας θεῷ μετετέθη. Ὁ Χρυσόστομος μιμησάμενος αὐτὸν τὸν Χριστὸν καὶ θεὸν ἡμῶν τοῦ εὐαρεστεῖν αὐτῷ πείθει μέχρι τοῦ νῦν πολλοὺς τῶν ἀνθρώπων. Καὶ τίς χρεία τοῖς ἀρχαιοτέροις προσώποις ὑπερσεμνύνειν αὐτὸν καὶ μὴ μᾶλλον οἷς ἡ ἐπαγγελία παρεσχέθη συγκρίνειν αὐτὸν καὶ λέγειν· τὸν μετὰ τὸν Ἀβραὰμ τὴν κοπὴν τῶν βαρβαρικῶν, ὡς εἰπεῖν, αἱρέσεων οἰκογενικῆς φύσεως καταδυναστείαις τροπαιουχήσαντα φοβερῶς· τὸν μετὰ τὸν Ἰσαὰκ θυσιασθῆναι διαφόρως ὑπὲρ Χριστοῦ μὴ ἀντιτείναντα σαρκικῶς· τὸν μετὰ τὸν Ἰακὼβ τὰς χανανικὰς πτερνίσαντα βλασφημίας· τὸν μετὰ τὸν νοητὸν Ἰσραὴλ νοῦν ὁρῶντα θεὸν καὶ κληρονόμον τῆς τῶν ἐπαγγελιῶν γῆς ἑαυτὸν ἀποτελέσαι δυνηθέντα· γῆ γὰρ ὁ ἄνθρωπος καὶ κληρονομία γῆς ἡ τοῦ ἀνθρώπου διὰ τῆς ἐπικαρπίας τῶν ἔργων νοεῖται σωτηρία· τὸν μετὰ τὸν Μελχισεδὲκ δίχα πατρῴου καὶ μητρῴου πειρασμοῦ ἀρχιερέα παρὰ θεοῦ τοῖς ἀνθρώποις προχειρισθέντα, μὴ παρ' ἑαυτοῦ τὴν εἰς τοῦτο λαβόντα τιμήν, ἀλλ' ὑπὸ θεοῦ πρὸς τὴν τοιαύτην κληθέντα προαγωγήν· ὅθεν οὐδὲ παρέλειψεν εἰς πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς αὐτοῦ δεήσεις καὶ ἱκετηρίας πρὸς τὸν δυνάμενον σώζειν αὐτὸν ἐκ θανάτου προσφέρειν καὶ εἰσακουσθεὶς ἀπὸ τῆς εὐλαβείας καίπερ ὢν υἱὸς φωτός, ἔμαθεν, ἀφ' ὧν ἔπαθε, ταῖς τῶν ἁμαρτωλῶν συνεπιστυγνιᾶν πολιτείαις. Καὶ πρῶτον μὲν ὡς ἐπὶ τοῦ Μελχισιδὲκ ἐν ἀποταγῇ σαρκικῶν γνωρισμάτων καὶ γονικῶν ἀπαρνημάτων εἰρήνης οἶκον τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν ᾠκοδόμησε θεμελιώσας, τουτέστι τὴν κάτω Ἱερουσαλὴμ ἀπαθῶς διακτίσας, καθὼς καὶ ὁ Μελχισεδὲκ τὴν ἀρχαίαν Σαλήμ, τὴν ἑρμηνευομένην εἰρήνην. Δεύτερον ὅτι δικαιοσύνης ἀνυψώθη βασιλεία τὴν ἄνω Ἱερουσαλὴμ εἰς κατοικίαν ἑαυτῷ κτησάμενος πόλιν· ὡς γὰρ τῆς Σαλὴμ τὸ ὄνομα τῆς ἱερατείας καὶ βασιλείας τὸ σύνθετον ἀξίωμα δηλοῖ, οὕτως καὶ ὁ Χρυσόστομος πρὸ μὲν τῆς ἱερωσύνης εἰρηνοποιὸν ἐγένετο πνεῦμα, μετὰ δὲ τὴν ἀρχιερωσύνην δικαιοσύνης ὑπῆρξε στόμα ἀφομοιωθεὶς τῷ υἱῷ τοῦ θεοῦ καὶ αὐτὸς διά τε τὸ ἀνεπίληπτον πρὸς τὴν χρῆσιν καὶ τὸ μὴ ἐξ ἀνθρώπων, ἀλλ' ἐκ θεοῦ πρὸς τὸ κατὰ τάξιν τῆς ἀρχιερωσύνης προαχθῆναι πατριαρχικόν, κἂν ἦν ἄν-

θρωπος ἐκεῖνος ἐκ Σεκούνδου πατρὸς καὶ Ἀνθούσης μητρὸς γεννηθεὶς ὁ Χρυσόστομος, ὑπὲρ ἄνθρωπον ἡ τούτου πολιτεία. Διὸ καὶ αὐτὸς ἀφῆκε πατέρα καὶ μητέρα κάμψας γενεαλογεῖσθαι δι' αὐτῶν ἐν τέκνων διαδοχαῖς, καθὼς ὁ Μελχισεδὲκ ἐκ πατρὸς Ἡρακλᾶ καὶ μητρὸς Ἀσταρὼθ τεχθεὶς ἀπάτωρ καὶ ἀμήτωρ καὶ ἀγενεαλογούμενος ὠνομάσθη καὶ εἰς τύπον φυλαχθεὶς τοῦ Χριστοῦ ὑπ' οὐδενὸς τὴν ἱερωσύνην ἐνεχειρίσθη, ὃν τρόπον καὶ ὁ Χριστὸς ἐν οὐρανοῖς μητέρα μὴ ἐσχηκὼς καὶ ἐπὶ γῆς πατέρα μὴ ὑποδείξας ἀγενεαλόγητος ὤφθη καὶ τῆς συνηθείας ἐχούσης ἐξ ἀνθρώπων τοὺς ἱερεῖς τοῦ Ἰσραὴλ προχειρίζεσθαι καὶ γενεαλογουμένης ἀπὸ σειρᾶς, ἄρα γοῦν δικαίως καὶ ὁ Μελχισεδὲκ μὴ γενεαλογούμενος προσηγορεύθη. Τοῦτο γὰρ δηλοῖ κατὰ τάξιν, τουτέστι τὸ μὴ κατὰ προαγωγὴν ἀνθρώπων ἢ διαδοχὴν γένους ἱερατεῦσαι, ἀλλ' ὥς ὅτι περ καθὼς ἐν τῷ ἀγενεαλογήτῳ Μελχισεδὲκ μεμένηκε τὸ ὄνομα τῆς ἀρχιερωσύνης, ὡς γέγραπται, διηνεκῶς, οὕτως καὶ ἐν τῷ Χριστῷ ἡμῶν ἡ ἀρχιερωσύνη λέγεται εἰς τὸν αἰῶνα. Τοίνυν τοῦ Μελχισεδὲκ κατὰ τάξιν καὶ ὁμοίωσιν, εἰρήνην καὶ δικαιοσύνην ὑπερέχει ὁ Χρυσόστομος ὡς οὐ τύπῳ ἀλλ' ἐν ἔργῳ τῆς ἀληθείας τὸ ζωοποιὸν σῶμα καὶ αἷμα ἱερουργήσας τοῦ Χριστοῦ· ὅθεν οὐκ ἀποκνῶ κἀγὼ λέγειν περὶ αὐτοῦ τὸ τοῦ ἀποστόλου θαυμαστικὸν ῥῆμα· θεωρεῖτε πηλίκος οὗτος ὁ Χρυσόστομος ὅτι καὶ μετὰ θάνατον αὐτὸν ὁ Χριστὸς μετέθηκε τιμητικῶς, ὡς καὶ πᾶσα χώρα καὶ πόλις ὑπήντησε δορυφοροῦσα οὐ δεκάτας ὡς καὶ ἐπὶ τοῦ Ἀβραὰμ ἀλλὰ πᾶσαν αὐτῷ πίστει τὴν ψυχὴν τοῦ λαοῦ προενηνοχότος, ᾧτινι καὶ τῶν ἐπιγείων ὁ βασιλεὺς καὶ ὁ τηνικαῦτα τῆς ἐκκλησίας προεδρεύων οὐ μετὰ τριακοσίων, ὡς ἐπὶ Ἀβραὰμ οἰκογενῶν, ἀλλὰ μετὰ πλήθους ἀκαταμέτρου ὄχλων συναντήσαντες ὑποστρέφοντι ἀντὶ δεκάτων αὐτῷ τοὺς ὑπὲρ χιλιάδας χρυσίου καὶ ἀργυρίου προσήνεγκαν ὕμνους. Ὕπεστι δέ μοι καὶ τοῦτο θαυμάσαι, πῶς καθάπερ μετὰ χίλια καὶ τριάκοντα ἔτη μετατεθείσης τῆς ἱερωσύνης τοῦ Ἀαρὼν εἰς τὸν Χριστόν, ἤγουν εἰς τὴν ἀναίμακτον θυσίαν, τὴν καὶ διὰ τοῦ Μελχισεδὲκ ἐκτυπωθεῖσαν· μετατιθεμένης γάρ φησι τῆς ἱερωσύνης ἐξ ἀνάγκης καὶ νόμου μετάθεσις γίνεται, ἤγουν ὅτι τοῦ Χριστοῦ παραγενομένου ἀρχιερέως τῶν ὄντων καὶ μελλόντων ἔπαυσεν ἡ κατὰ νόμον τοῦ Λευῒ καὶ Ἀαρὼν λατρεία. Διὸ καὶ ὁ δεκάτας λαμβάνων διὰ τῶν υἱῶν τοῦ Ἀβραὰμ ἀπεδεκατώθη παρὰ τοῦ Μελχισεδέκ, τουτέστι τοῦ ἐν αὐτῷ προχαρακτηρισθέντος Χριστοῦ. Τὸ γὰρ δέκα στοιχεῖόν ἐστι τὸ ι', τὸ δηλοῦν καὶ γράφον τὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ· καλέσουσι γάρ φησι τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἰησοῦν. Οὐκ ἀσκόπως ὑπὸ τοῦ Μελχισεδὲκ ἀποδεκατωθῆναι τὸν Ἀβραὰμ τοῦ κυρωθῆναι τὸν λαμβάνοντα καὶ πρὸ τοῦ Ἀβραὰμ θεὸν ὑπάρχειν μυστικῶς καὶ

θεὸν τοῦ Ἀβραὰμ μέλλοντα φανεροῦσθαι σαρκικῶς καὶ ὅτι δι᾽ Ἀβραὰμ καὶ Λευῒ ὁ δεκάτας λαμβάνων δεδεκάτωται δῆλον ἐκ τοῦ τέως ἐν τῇ ὀσφύϊ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ εἶναι τὸν Λευΐ, ὅτε συνήντησεν, ὡς γέγραπται, τῷ Μελχισεδὲκ ὁ Ἀβραάμ. Οὕτως ἀπαραλλάκτως καὶ ἐπὶ τοῦ Χρυσοστόμου πατρὸς ἡμῶν συνέβη πραχθῆναι· καὶ ζῶν γὰρ οὗτος ἐξ Ἀντιοχείας μετακληθεὶς ἠρχιεράτευσεν οἰκονομικῶς καὶ θανὼν ἐν τῇ ἐξορίᾳ μετὰ τριάκοντα καὶ τρεῖς χρόνους εἰς τὸν ἴδιον μετετέθη θρόνον, ὅπως καὶ ἐν τούτῳ τὸ ἀποστολικὸν εἰς αὐτὸν πληρωθῇ λόγιον, τὸ φάσκον· καὶ ὧδε μὲν δεκάτας ἀποθνήσκοντες ἄνθρωποι λαμβάνουσιν, ἐκεῖ δὲ μαρτυρούμενος ὅτι ζῇ· καὶ γὰρ ὁ Χρυσόστομος ἀποθνήσκων μὲν δεκάτας κέρδους τὰς τῶν ἀνθρώπων προσῆξε τῷ θεῷ ψυχάς, κατὰ δὲ τὴν τῆς κρίσεως ἡμέραν μαρτυρηθήσεται ζήσας ἐν Κυρίῳ καθαρῶς ὡς μὴ κατὰ τὴν τάξιν λοιπὸν τοῦ Μελχισεδέκ, ἀλλ᾽ αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ γενόμενος ἀρχιερεύς, ὁ μετὰ Μωυσῆν, τὸν ἄνθρωπον τοῦ θεοῦ Μωυσῆς καὶ ὁ Χρυσόστομος οἰκιακὸς τοῦ Χριστοῦ καὶ πιστὸς ἐν ὅλῳ τῷ οἴκῳ αὐτοῦ, μᾶλλον δὲ λέγειν ἐν ὅλῃ τῇ οἰκουμένῃ χειροτονηθεὶς ἡγεμὼν καὶ νομοθέτης· ὡς γὰρ ἐκεῖνος καὶ οὗτος τὸν αἰγυπτιακὸν κατ᾽ αὐτοῦ διωγμὸν τῷ κριτῇ τῶν ὅλων ἀπέδοτο τῷ θεῷ, ὁ μετὰ Ἀαρὼν ἐκλεχθεὶς πρὸ γεννήσεως ἱερατεῦσαι τῷ Χριστῷ καὶ ἀντὶ τῆς πυράγρας τοῦ θυμιάματος τὸ ἴδιον τῆς εὐωδίας στόμα μὴ ἀργήσας ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ διδασκαλίαν ἐκπέμπειν ὀσφρασίαις, ὁ μετὰ τὸν Ἰησοῦν τοῦ Ναυῆ κληροδοτήσας μὲν τῆς ἀναλογίας τοῦ πνεύματος, τὴν δὲ περιτομὴν τοῦ βαπτίσματος ὁλόκληρον ἐν τοῖς μέλεσι τῶν ἀνθρώπων λόγοις ἀχειροποιήτου καθάρσεως ἐνεργήσας καὶ τῶν ε′ καθὼς ὁ Ἰσραὴλ ἀλλοφύλων βασιλέων, τῶν πέντε καὶ ὁ Χρυσόστομος καταστρατηγήσας ἐμπαθῶν αἰσθήσεων, μὴ στήσας ἥλιον ἐν παραινέσει ψυχῶν ὡς ἐκεῖνος, ἀλλὰ πείσας ἀνθρώπους μὴ ἐπιδύνειν αὐτοῖς ἐν παροργισμῷ τὸν ἥλιον. Ὁ μετὰ τὸ Ἠλίαν τὴν ἄδικον καὶ αὐτὸς τῆς Ἰεζάβελ ἐλέγξας παρανομίαν καὶ τὸ Καρμήλιον ὄρος τὴν Κομάναν κτησάμενος πόλιν· τόπον γὰρ δεδωκὼς τῷ κακῷ ὑπεχώρησε τοῦ κακοῦ προσοχθίσματος· ὅθεν καὶ πρὸ τοῦ φθάσαι τὸν διωγμὸν ὡς ἐν ἅρματι πυρὸς καὶ αὐτός, τουτέστι τῇ τοῦ πνεύματος φλογίνῃ καὶ ζεούσῃ πρὸς τὸν θεὸν ἀγάπῃ, πρὸς τὴν τῶν ἀφθάρτων οὐρανοδρόμησε ζωὴν πρὸς τὸν θεὸν ὑφαρπαγείς. Ὁ μετὰ τὸν Δαβὶδ πλείω τὴν ἐκκλησίαν τοῦ θεοῦ ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις καὶ ᾠδαῖς πνευματικαῖς, διδαχαῖς ποικίλαις καὶ πυκναῖς προσομιλίαις τὸ καθ᾽ ἡμέραν λαμπρύνας, οὐ μέλος καὶ κιθάραν τοῖς ὠσὶ τῶν ἀνθρώπων ἐνηχήσας, ἀλλὰ μέλι καὶ γάλα διδασκαλίας τοῖς πάντων ἐγκαινίσας ἐγκάτοις. Ὁ μετὰ τὸν Σολομῶντα μεῖζον ἐκείνου πλάτος καρδίας καὶ χύμα σοφίας καὶ πλοῦτον παρὰ θεοῦ κομισάμενος· οὐ γὰρ ἕως τινὸς ὡς παρὰ Σολομῶντι, ἀλλὰ μέχρι

παντὸς εὐηρέστησε τῷ θεῷ, οὐκ ἐν τέτρασι βίβλοις παροιμιακῶν φημι καὶ αὐτῶν ἐν τρισὶ χιλιάσι στίχων, ἀλλ᾽ ἐν βιβλιοθήκαις ἀμέτρων καὶ σοφῶν διδασκαλιῶν πάντας τοὺς ἐν κόσμῳ φωτίσας. Πλοῦτος δὲ τῷ Χρυσοστόμῳ οὐχὶ τῆς τραπέζης τοῦ Σολομῶντος ἡ δαψίλεια, οὐχὶ τῆς λοιπῆς ὑπηρεσίας ἡ εὐπορία, οὐχ ἵνα κατὰ τὸ γεγραμμένον ὡς ἕν τι περιβάληται τῶν πολυτίμων, ἀλλ᾽ ἡ μέριμνα τῶν πτωχῶν καὶ ὁ περὶ τούτων χορτασμὸς καὶ τῶν γυμνῶν ἡ περιβολή, οὐχὶ τοῦ κλοιοῦ τῶν φόρων ἡ συντέλεια, ἀλλὰ ὁ παρὰ τοῦ θεοῦ καθ᾽ ἡμέραν εἰσκομιζόμενος αὐτῷ θησαυρός. Ὁ μετὰ τὸν Σαμουὴλ ἐπικαλεσάμενος καὶ αὐτὸς ἀδιαλείπτως τὸν Κύριον οὐκ ἐν στύλῳ νεφέλης, ἀλλὰ στόματι καρδίας συνομιλῶν αὐτῷ κατὰ τὸ γεγραμμένον οὐκ ἦν ὁ Χρυσόστομος ὁ λαλῶν, ἀλλὰ τὸ πνεῦμα τοῦ θεοῦ τὸ λαλοῦν δι᾽ αὐτοῦ. Ἐπεκαλεῖτο δὲ τὸν Κύριον καὶ εἰσήκουεν αὐτῷ σῶσαι τὸν λαὸν αὐτοῦ τὸν χριστιανικὸν καὶ δοῦναι τούτῳ σοφίας γνῶσιν καὶ πόθον εἰς ἀκοὴν ὠτίου τοῦ ποιμαίνεσθαι πάντας ἀσφαλῶς δι᾽ αὐτοῦ. Ὁ μετὰ τὸν Γεδεὼν κριτὴς ἀπροσωπόληπτος καὶ μύστης ἀρρήτων νοημάτων ποιῶν κρῖμα καὶ δικαιοσύνην καὶ τὰ βάθη τοῦ πνεύματος ἀνιμᾶτο ὡσεὶ πόκος τις ἐρίου συμπίνων ὑετόν. Εἶχε δὲ καὶ σιαγόνα καταπολεμοῦσαν τοὺς ἀσυνέτως αὐτῷ μὴ πειθομένους, τὸν χαλινὸν τῶν ἐπωφελῶν ἐλέγχων, δι᾽ οὗ τὰς σιαγόνας τῶν μὴ ἐγγιζόντων ταῖς ἐντολαῖς τοῦ Χριστοῦ καθάπερ κτηνῶν τενοντισμὸν ἤλεγχε τῇ παραινέσει. Ἀλλ᾽ ἐπιλείψει με διηγούμενον ὁ χρόνος περὶ Σήθ, Ἐνώς, Νῶε, Ἰακώβ, Ἰωσὴφ τῶν μεγάλων ἐκείνων ἀνδρῶν καὶ τῶν λοιπῶν τῆς παλαιᾶς Διαθήκης εἶτα καὶ περὶ ἀποστόλων, μαρτύρων, ὁσίων καὶ δικαίων· τῶν μὲν γὰρ ζηλωτὴς ὁ Χρυσόστομος, τῶν δὲ πρωτεύων, τῶν μὲν γὰρ ἴσος, τῶν δὲ καὶ ἐφάμιλλος γεγονὼς τὸν στέφανον τῆς ἀποδοχῆς δικαιοσύνης ἀπολαύει δωρεὰν διὰ χειρὸς Ἰησοῦ, ᾧ πρέπει δόξα, κράτος, τιμὴ καὶ προσκύνησις νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων Ἀμήν.

Κ. Ι. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ

———— ——

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΥΠΟ ΤΟΥΣ ΤΟΥΡΚΟΥΣ

Τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος κατὰ τὸν τρισχιλιετῆ ἱστορικόν του βίον ὑπετάχθη εἰς τρεῖς ξένους λαούς, πρῶτον εἰς τοὺς Πέρσας ἐν μέρει, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐλευθερώθη διὰ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, δεύτερον εἰς τοὺς Ρωμαίους, τοὺς ὁποίους ἐξελλήνισε μὲ τὴν ἠθικήν του δύναμιν μεταβαλὸν κατὰ μικρὸν τὸ ρωμαϊκὸν κράτος εἰς ἑλληνικόν, καὶ τρίτον εἰς τοὺς Τούρκους. Ὑπὸ τοὺς Πέρσας καὶ Ρωμαίους οἱ Ἕλληνες δὲν ἐκινδύνευσαν καθόλου, διότι οἱ φιλελεύθεροι ἐκεῖνοι λαοὶ τοὺς ἐστέρησαν μὲν τὴν πολιτικὴν ἐλευθερίαν, ἀλλὰ δὲν ἐπείραξαν τὴν προσωπικήν, προκειμένου ὅμως περὶ τῶν Τούρκων, τὰ πράγματα εἶναι πολὺ διαφορετικά. Οἱ παράδοξοι αὐτοὶ ἄνθρωποι ἀπὸ τὸ 1050 περίπου, ὅτε τὸ πρῶτον ἐμφανίσθησαν εἰς τὰ ἀνατολικὰ σύνορα τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, μέχρι τοῦ 1669, ὅτε συνεπλήρωσαν τὴν κατάλυσίν του, ἔκαμαν τόσα καὶ τόσα τερατώδη κακουργήματα κατὰ τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας τῶν ὑποταχθέντων Ἑλλήνων, ὥστε πολὺ δικαίως ἠμπορεῖ κανένας νὰ ἐρωτήσῃ, πῶς τέλος πάντων ἀπὸ τὰ εἴκοσι περίπου ἑκατομμύρια τοῦ βυζαντινοῦ κράτους κατώρθωσαν νὰ σωθοῦν μέχρι τῶν μέσων τοῦ 15ου αἰῶνος περὶ τὰ τρία ἑκατομμύρια.

Συνήθως λέγεται ὅτι ἡ σωτηρία αὐτῶν ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἰσλαμικὴ θρησκεία ἀπαγόρευε τὴν τελείαν ἐξόντωσιν τῶν χριστιανῶν, εἰς τοὺς ὁποίους τάχα ἐπετρέπετο κατ' ἀρχὴν νὰ ζοῦν εἰς τὸ ἰσλαμικὸν κράτος ἐξαγοράζοντες τὴν ζωήν των μὲ τὸν λεγόμενον κεφαλικὸν φόρον. Ἡ γνώμη ὅμως αὐτὴ μόνον θεωρητικὴν σημασίαν ἠμπορεῖ νὰ ἔχῃ. Πράγματι τὸ ἱερὸν βιβλίον τοῦ Ἰσλὰμ κοράνιον διαιρεῖ τοὺς ἀνθρώπους εἰς πιστοὺς καὶ ἀπίστους. Πιστοὶ εἶναι οἱ πιστεύοντες εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Μωάμεθ ὡς ἀπεσταλμένου προφήτου τοῦ Θεοῦ, ἄπιστοι δὲ οἱ εἰδωλολάτραι, τῶν ὁποίων προστάζει τὴν σφαγήν, ἐὰν δὲν δεχθοῦν τὸν ἰσλαμισμόν. Μεταξὺ δὲ τῶν δύο αὐτῶν φαινομενικῶς κατατάσσονται οἱ λαοὶ τῶν Γραφῶν, δηλαδὴ οἱ Ἑβραῖοι καὶ οἱ Χριστιανοί, οἱ ὁποῖοι διέστρεψαν τὴν ἀληθινὴν διδασκαλίαν τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου καὶ τοῦ εὐαγγελίου καὶ διὰ τοῦτο, διὰ νὰ σωθοῦν, πρέπει καὶ αὐτοὶ νὰ πιστεύσουν εἰς τὸν ἰσλαμισμόν. Ὁ χαλαρὸς ὅμως χαρακτηρισμὸς αὐτὸς δὲν εἶχε καμμίαν σημασίαν εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τῶν δογμάτων τοῦ κορανίου. Ὅταν ἐξεγείρετο ὁ ἰσλαμικὸς φανατισμός, δὲν ἐγίνετο διάκρισις τῶν χριστια-

νῶν ἀπὸ τοὺς εἰδωλολάτρας. Τοῦτο εἶναι τόσον βέβαιον, ὅσον εἶναι ἀληθὲς ὅτι αὐτὸ τὸ κοράνιον εἰς τὸ ζήτημα αὐτὸ φάσκει καὶ ἀντιφάσκει. Ὅταν λ.χ. δογματίζῃ «τοὺς ἀρνηθέντας νὰ πιστεύουν εἰς τὰς ἀληθείας, τὰς ὁποίας κηρύττομεν, θὰ ρίψωμεν εἰς τὰς φλόγας, ὅταν δὲ καῇ τὸ δέρμα των, θὰ δώσωμεν εἰς αὐτοὺς ἄλλο δέρμα διὰ νὰ βασανισθοῦν ἀκόμη σκληρότερον», [1]) ὁμοίως «ὦ προφῆτα, καταπολέμει τοὺς ἀπίστους καὶ ἀσεβεῖς μεταχειριζόμενος αὐτοὺς σκληρῶς», [2]) ἐπίσης «ὁπόταν συναντᾶτε τοὺς ἀπίστους, φονεύετε καὶ κατασφάζετε αὐτούς»,[3]) θὰ ὑποθέσωμε ὅτι πρόκειται μόνον διὰ εἰδωλολάτρας, ἀλλ' ὅταν ἀλλοῦ προστάζῃ «πολεμεῖτε ἐπίσης ἐναντίον τῶν Ἑβραίων καὶ τῶν Χριστιανῶν, οἱ ὁποῖοι δὲν πρεσβεύουν τὴν πίστιν τῆς ἀληθείας» [4]) καὶ «πολεμεῖτε αὐτοὺς [τοὺς Χριστιανοὺς δηλ.] μέχρις ὅτου δὲν θὰ ὑπάρχῃ πλέον σχίσμα, δὲν θὰ ὑπάρχῃ ἄλλη θρησκεία παρὰ μόνον ἡ θρησκεία τοῦ μόνου Θεοῦ», [5]) ἠμπορεῖ πλέον νὰ γίνῃ διάκρισις;

Ἄλλως τε ἐὰν πράγματι ὑπῆρχε ἀνεξιθρησκεία εἰς τὸν ἰσλαμισμόν, θὰ ἔπρεπε νὰ μὴ χαθοῦν τόσα ἑκατομμύρια χριστιανῶν. Ἐν τούτοις ἡ ἱστορία μαρτυρεῖ ἐντελῶς τὰ ἐναντία. Ὅλαι αἱ σφαγαὶ ἀόπλων κατοίκων ὄχι μόνον εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν κατακτήσεων, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς μεταγενεστέρους, ἔγιναν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ ἰσλαμισμοῦ καὶ διὰ τὸν θρίαμβον τῆς διδασκαλίας τοῦ κορανίου, τὸ ὁποῖον προστάζει τὴν ἐξόντωσιν τῶν ἀπίστων. Τὸ δόγμα αὐτὸ τοῦ ἰσλαμισμοῦ ἀπέβη πολὺ περισσότερον καταστρεπτικὸν εἰς τὸν χριστιανισμὸν πρὸ πάντων ἀφότου προσέλαβε αὐτὸς ὡς σύμμαχον τὴν ἡμιαγρίαν καὶ αἱμοχαρῆ φυλὴν τῶν Τούρκων. Ἡ συμμαχία αὐτὴ ἦτο ὁμολογουμένως πολὺ ἐπιτυχὴς καὶ ὠφέλιμος καὶ εἰς τὰ δύο μέρη. Οὔτε ὁ ἰσλαμισμὸς ἠμποροῦσε νὰ εὕρῃ καταλληλότερον ὄργανον γιὰ νὰ διαδοθῇ διὰ πυρὸς καὶ σιδήρου οὔτε οἱ Τοῦρκοι ἄλλην θρησκείαν, ἡ ὁποία νὰ θεραπεύῃ τὰ αἱμοχαρῆ ἔνστικτα καὶ τὰς κτηνώδεις ὁρμάς των κατὰ τὸν ζῳωδέστατον τρόπον. Τέτοιος λαὸς ἔχων ἔμφυτον τὴν κλίσιν εἰς λεηλασίας καὶ καταστροφάς, παρακινούμενος δὲ καὶ ἀπὸ τὴν θρησκείαν του, ἡ ὁποία εἰς αὐτὸν μὲν τὸν κόσμον τοῦ ἐπιτρέπει ὅλας τὰς ὑλικὰς ἡδονάς, εἰς δὲ τὸν ἄλλον τοῦ ὑπόσχεται τὰς ἰδίας, ἐὰν πολεμῇ τοὺς ἀπίστους, ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐπιτρέπῃ τὴν ζωὴν εἰς τοὺς χριστιανοὺς ἐκ καθήκοντος ἀνεξιθρησκείας.

---

[1]) 4.59.
[2]) 9.74.
[3]) 47,4.
[4]) 9,29.
[5]) 8,40.

Ἡ ἀνεξιθρησκεία ὅπως τὴν ἐννοοῦμε ἐμεῖς οἱ χριστιανοὶ εἶναι ἰδέα ποὺ δὲν χωρεῖ εἰς τὸ μυαλὸ τοῦ Τούρκου.

* * *

Ἄλλα λοιπὸν εἶναι τὰ αἴτια ποὺ συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ μὴ χαθῇ ἀπὸ τὸ πρόσωπον τῆς γῆς ἡ ἑλληνικὴ φυλὴ ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τῶν Τούρκων καὶ ὄχι ἡ ἀνεξιθρησκεία. Μακρὰ ἔρευνα καὶ μελέτη τοῦ ζητήματος αὐτοῦ μᾶς ἔπεισε ὅτι τὰ σπουδαιότατα τῶν αἰτίων αὐτῶν ἦσαν τὰ ἑξῆς.

Εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν θρησκειῶν ὁ ἰσλαμισμὸς ἀποτελεῖ μοναδικὸν φαινόμενον. Καμμία θρησκεία δὲν ὥρισε ὡς δόγμα τῆς διαδόσεώς της τὴν κτηνώδη βίαν. Μόνον αὐτὸς παραγγέλλει ρητῶς «σφάζετε τοὺς ἀπίστους, ἕως ὅτου ἀναγκασθοῦν νὰ ὁμολογήσουν τὸ ἰσλάμ». Ἀλλ' ὁ ἱδρυτὴς τῆς ἰσλαμικῆς θρησκείας ἦτο ἔξυπνος ἄνθρωπος. Ἐσκέφθη ὅτι ἔπρεπε νὰ παρέχῃ πολλὰ θέλγητρα καὶ πολλὰς ὠφελείας εἰς τοὺς ὀπαδούς του διὰ νὰ τοὺς κάμῃ θερμοὺς ζηλωτάς της. Ἔπρεπε κατόπιν ἀπὸ τὴν εὐχαρίστησιν τῆς σφαγῆς νὰ ὑπάρχῃ καὶ κάποιον θετικὸν κέρδος. Καὶ τὸ κέρδος αὐτὸ ἦτο, ἐκτὸς τῆς ἁρπαγῆς τῶν περιουσιῶν, ἡ αἰχμαλωσία τῶν σωθέντων ἀπὸ τὴν σφαγήν. Αἰχμάλωτοι δὲ κατὰ τὴν θεωρίαν τοῦ ἰσλαμισμοῦ εἶναι ὄχι μόνον οἱ ἔνοπλοι στρατιῶται ποὺ συλλαμβάνονται εἰς τὴν μάχην, ὅπως ἐννοεῖ ὅλος ὁ κόσμος, ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρος ὁ ἄοπλος πληθυσμὸς τῆς κυριευομένης χώρας, ἄνδρες καὶ γυναῖκες καὶ γέροι καὶ παιδιὰ καὶ τὰ βρέφη ἀκόμη, καθὼς ἀκριβῶς καὶ ἡ σφαγὴ δὲν περιωρίζετο μόνον εἰς τὸ πεδίον τῆς μάχης, ἀλλ' ἐπεξετείνετο καὶ εἰς τὸν ἄμαχον πληθυσμόν. Τὸ δικαίωμα τῶν μουσουλμάνων νὰ αἰχμαλωτίζουν ὅλον τὸν λαόν, ἀφοῦ προηγουμένως κάμουν σφαγήν, στηρίζεται εἰς τὰ ἑξῆς δύο ἐδάφια τοῦ κορανίου. «Κανεὶς ἀπὸ τοὺς προφήτας δὲν ἔκαμε αἰχμαλώτους, παρὰ ἀφοῦ προηγουμένως ἔχυσε τὸ αἷμα ἑνὸς μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν ἐχθρῶν» [1]) καὶ «ὅταν συναντᾶτε τοὺς ἀπίστους, φονεύετε καὶ κατασφάζετε, μέχρις ὅτου συντελεσθῇ μεγάλη σφαγή· συγκρατεῖτε στερεὰ τὰ δεσμὰ τοῦ αἰχμαλώτου, μετὰ δὲ τὴν κατάπαυσιν τῆς μάχης ἀνταλλάξατε αὐτὸν ἀντὶ λύτρων». [2]) Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται τὸ ἱστορικὸν φαινόμενον ὅτι κατὰ τὴν κατάκτησιν κάθε πόλεως ἢ ἐπαρχίας τοῦ βυζαντινοῦ κράτους κατὰ κανόνα πρῶτα ἐγίνετο σφαγὴ καὶ κατόπιν αἰχμαλωσία χωρὶς διάκρισιν γένους καὶ ἡλικίας, ἐνόπλου στρατοῦ καὶ ἀμάχου πληθυσμοῦ.

[1]) 8,68.
[2]) 47,4.

Οἱ αἰχμάλωτοι κατὰ νόμον θρησκευτικὸν καὶ πολεμικὸν ἀνῆκον εἰς τοὺς στρατιώτας, οἱ ὁποῖοι ἀκολουθοῦντες τὸν ἀρχηγὸν εἰς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις ἔλπιζαν ν' ἀπολαύσουν τέσσερα ἀγαθά, πρῶτον νὰ σφάξουν ἀπίστους διὰ νὰ κερδίσουν τὸν παράδεισον τοῦ Μωάμεθ μὲ τὰς γαργαλιστικὰς σωματικὰς ἀπολαύσεις του, δεύτερον νὰ πλουτίσουν μὲ τὰς λεηλασίας, τρίτον ν' ἀτιμάσουν καὶ τέταρτον ν' ἀποκτήσουν αἰχμαλώτους, τοὺς ὁποίους εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ κάμνουν ὅ,τι θέλουν, ἢ νὰ τοὺς σφάξουν ἢ νὰ τοὺς ἀναγκάσουν νὰ τουρκέψουν ἢ νὰ τοὺς ἀφήσουν ἐλευθέρους λαμβάνοντες λύτρα ἢ νὰ τοὺς πουλήσουν. Τὰ δικαιώματα αὐτὰ τῶν στρατιωτῶν διεκήρυττον πάντοτε οἱ ἀρχηγοὶ καὶ οἱ σουλτάνοι διὰ νὰ τοὺς κάμνουν προθύμους εἰς τὰς μάχας. Κατὰ τὴν πολιορκίαν τῆς Θεσσαλονίκης (1430) ὁ Μουρὰτ ἐξέδωκε διάγγελμα εἰς τὸν στρατόν, τὸ ὁποῖον ἔλεγε· «σᾶς δίδω ὅλα, ὅσα εὑρίσκονται μέσα εἰς αὐτὴν τὴν πόλιν, ἄνδρας, γυναῖκας, παιδιά, ἄργυρον καὶ χρυσόν, εἰς ἐμὲ ν' ἀφήσετε μόνον τὴν πόλιν». [1]) Κατὰ δὲ τὴν πολιορκίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἰς τὴν ὁποίαν ἐκτὸς τοῦ στρατοῦ ἔτρεξε ἀποπαντοῦ ἄπειρος ὄχλος διὰ τὴν ἐλπίδα τῆς πλουσίας λείας ἀπὸ τὴν λαφυραγωγίαν τῆς πλουσιωτάτης πόλεως τοῦ κόσμου, [2]) ὁ Μωάμεθ διεκήρυξε εἰς τὸν στρατὸν τὰ ἑξῆς. «Πρῶτον μὲν ὑπάρχει ἄφθονος πλοῦτος εἰς αὐτὴν τὴν πόλιν, τοῦ ὁποίου θὰ εἶσθε ἐσεῖς κύριοι. Ἔπειτα ἄνδρες πλούσιοι καὶ εὐγενεῖς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἄλλους μὲν θὰ πουλήσετε, ἄλλοι δὲ θὰ σᾶς δουλεύουν. Πρὸς τούτοις δὲ γυναῖκες, ἀπὸ τὰς ὁποίας ἄλλας μὲν θὰ κρατῆτε ἐσεῖς, ἄλλας δὲ θὰ πουλήσετε καὶ θὰ κερδίσετε πολλά. Ἐγὼ δὲν θέλω τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴν πόλιν παρὰ μόνον τὰ τείχη καὶ τὰ οἰκοδομήματα» [3]),

Ἐπειδὴ δὲ ἦσαν πολὺ μεγάλα τὰ κέρδη ἐκ τῆς πωλήσεως τῶν αἰχμαλώτων, συνέβαιναν αἰχμαλωσίαι ὄχι μόνον εἰς πολέμους καὶ κατακτήσεις ἀλλὰ καὶ εἰς ἁπλὰς τυχοδιωκτικὰς ἐπιδρομάς, ὅτε οἱ Τοῦρκοι ἐλεηλατοῦσαν τὰς ἐλευθέρας ἀκόμη ἐπαρχίας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα ἐξορμῶντες ἀπὸ τὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μὲ πλοῖα πειρατικὰ ἅρπαζαν αἰχμαλώτους ἀπὸ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, τὰ παράλια τῆς Θράκης, τῆς Πελοποννήσου, Ἀττικῆς καὶ Εὐβοίας. [4]) Μετὰ τὴν ἵδρυσιν τοῦ ὀσμανικοῦ κράτους τῆς Βιθυνίας ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ ἑξῆς περνῶντες τὸν Ἑλλήσποντον ἐλεηλατοῦσαν φοβερὰ τὴν Θράκην καὶ ἀπε-

[1]) *Δούκας* (ἔκδ. Βόννης) σελ. 200.
[2]) *Δούκ.* 262.
[3]) *Χαλκοκονδύλης* (ἔκδ. Βόννης) σελ. 393 — *Δούκ.* 281 — *Κριτόβουλος* 1,48 (*C. Müller* Fragmenta historicorum Graecorum, Parisiis 1970, τόμ. 5 σελ. 90).
[4]) *Χαλκοκονδ.* 12 — *Φραντζῆς* (ἔκδ. Βόννης) σελ. 76.

κόμιζαν σωρείαν αἰχμαλώτων. Ὅτε δὲ κατὰ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνος ἐκυρίευσαν τὴν Ἀδριανούπολιν καὶ μετέθεσαν εἰς αὐτὴν ἐκ τῆς Προύσης τὴν πρωτεύουσαν τοῦ κράτους, ἐξορμῶντες ἤδη ἀπὸ τὴν νέαν ἕδραν ἐπροξενοῦσαν φοβερὰν αἰχμαλωσίαν εἰς τὰς εὐρωπαϊκὰς ἐπαρχίας τοῦ βυζαντινοῦ κράτους.[1]) Ἐπὶ τοῦ σουλτάνου Βαγιαζὶτ τὸ 1397 αἰχμαλωτίσθησαν ἀπὸ τὴν Πελοπόννησον 30,000.[2]) Κατὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης (1430) αἰχμαλωτίσθησαν ὅλοι οἱ κάτοικοι. Κάθε στρατιώτης ἔσερνε μαζί του ὀπὸ τὴν πόλιν εἰς τὸ στρατόπεδον σειρὰν ἀλυσοδεμένων αἰχμαλώτων. Καὶ ἦσαν δεμένοι ἀνακατωτὰ ἄνδρες καὶ γυναῖκες, νέοι καὶ νέαι.[3]) Ἡ τρομερωτέρα ὅμως μάστιξ τῶν χριστιανῶν εἰς τὸ ζήτημα τῆς αἰχμαλωσίας ὑπῆρξε ὁ σουλτάνος Μωάμεθ Β΄ ὁ πορθητής, ὅστις, καθὼς λέγει ὁ συγγραφεὺς τῆς πολιτικῆς ἱστορίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, οὐδόλως «ἡσύχαζεν, ἀλλ' ὥσπερ ἀγέλας προβάτων ἔφερε κατ' ἔτος τοὺς Ἕλληνας ἄλλους μὲν πωλῶν, ἄλλους δὲ δωρούμενος τοῖς βουλομένοις».[4]) Κατὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τὴν δεινὴν σφαγὴν ἔγινε ἡ αἰχμαλωσία ὅλου τοῦ πληθυσμοῦ, ὥστε τὴν ἐπομένην ἡμέραν 30 Μαΐου ἡ πόλις ἦτο ἐντελῶς ἄδεια. Οὔτε ἄνθρωπος ὑπῆρχε εἰς αὐτὴν οὔτε ζῷον οὔτε φωνὴ πετεινοῦ δὲν ἀκούετο. Ὅλος ὁ ἔμψυχος καὶ ἄψυχος πλοῦτος ἐμαζεύθη εἰς τὸ στρατόπεδον. Οἱ αἰχμάλωτοι συνεποσώθησαν εἰς 60,000.[5]) Κατὰ τὰ ἔτη 1458 καὶ 1460 τρομερὰν αἰχμαλωσίαν ὑπέστη ἡ Πελοπόννησος αἰχμαλωτισθέντων ἄνω τῶν 60,000. Μόνον εἰς τὴν ἀγορὰν τῆς Σαλμενίκης ἐπουλήθησαν 6,000 αἰχμάλωτοι. Τὸ δὲ 1462 ὁ Μωάμεθ Β΄ κυριεύσας τὴν Μυτιλήνην διὰ συνθήκης ἐμοίρασε εἰς τοὺς γενιτσάρους ὡς ἀνδράποδα τὸ ἕνα τρίτον τῶν κατοίκων ἀποτελούμενον ἀπὸ τοὺς εὐγενεστέρους καὶ πλουσιωτέρους Μυτιληναίους[6]).

Τὸ κακὸν τοῦτο ἐξακολούθησε καὶ εἰς τοὺς μεταβυζαντινοὺς αἰῶνας μὲ τὴν ἰδίαν ἔκτασιν. Καὶ μέχρι τοῦ 19ου αἰῶνος συνέβαιναν αἰχμαλωσίαι τῶν ραγιάδων. Τὸ 1538 ἐπὶ σουλτάνου Σουλεϊμὰν ὁ ναύαρχος Βαρβαρόσας ἐπολιόρκησε τὴν Κέρκυραν καὶ τὸ μὲν φρούριον δὲν ἠμπόρεσε νὰ κυριεύσῃ, ἀλλὰ διὰ ν' ἀποζημιωθῇ ἅρπαξε ἀπὸ τὰ χωριὰ τῆς νήσου 15,000

[1]) *Χαλκοκονδ.* 16,25,33,218.

[2]) *Φραντζ.* 83.

[3]) *Χαλκοκονδ.* 236 — *Δούκ.* 200.

[4]) Turcograecia σελ. 25.

[5]) *Δούκ.* 287, 302 κἑξ.—*Γ. Φ. Χέρτσβεργ*, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος κατὰ μετάφρασιν ἐκ τοῦ γερμανικοῦ ὑπὸ *Π. Καρολίδου* ἐν Ἀθήναις 1906 τόμ. 2 σελ. 661.

[6]) *Δούκ.* 223 —*Χαλκοκονδ.* 479,481,484,526 —*Κριτόβ.* 4,12 (*Müll.* Fragm. 5,145).

αἰχμαλώτους.[1]) Φοβερὰν αἰχμαλωσίαν ὑπέστη καὶ πάλιν ἡ Πελοπόννησος τὰ ἔτη 1715 καὶ 1770. Κατὰ τὴν πρώτην περίπτωσιν αἰχμαλωτίσθησαν ἄνω τῶν 40,000, κατὰ δὲ τὴν δευτέραν περὶ τὰς 20,000[2]).

Πολλάκις καὶ ἀπὸ τοὺς αἰχμαλώτους ἐσφάζοντο κατὰ ἑκατοντάδας καὶ χιλιάδας πρὸς τιμωρίαν παραδειγματικήν.[3]) Τοῦτο ἐγίνετο συνήθως κατὰ διαταγὴν τοῦ ἀρχηγοῦ. Ἀπὸ δὲ τοὺς ἄλλους ἀφήνοντο ἀμέσως ἐλεύθεροι ὅσοι εἶχαν νὰ πληρώσουν λύτρα τῆς ζωῆς. Τὸ ποσὸν τὸ ὥριζε βέβαια ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ αἰχμαλώτου. Ὅτε τὸ 1326 ὁ σουλτάνος Ὀρχὰν ἐκυρίευσε τὴν Προῦσαν, ἐκήρυξε ὅλον τὸν πληθυσμὸν αἰχμάλωτον, τοῦ ἔδωσε δὲ τὴν ἐλευθερίαν, ἀφοῦ ἔλαβε λύτρα 30,000 χρυσᾶ νομίσματα μὲ τὸν πρόσθετον ὅρον νὰ φύγῃ ὅλος ἀπὸ τὴν καταληφθεῖσαν πόλιν. Ὅσοι δὲ δὲν εἶχαν νὰ πληρώσουν ἀμέσως εἴτε ἐξ ἑαυτῶν εἴτε δανειζόμενοι ἀπὸ ἄλλους ὑπεβάλλοντο εἰς φρικώδη βάσανα, διότι τοὺς ὑπωπτεύοντο ὅτι ἀποκρύπτουν τὰ χρήματά των. Ἄλλοτε πάλιν τοὺς ἄφηναν προσωρινῶς ἐλευθέρους, ἀφοῦ τοὺς ὑπεχρέωναν νὰ ὑπογράψουν χρεωστικὰς ὁμολογίας ὅτι θὰ πληρώσουν τὰ λύτρα ὕστερα ἀπὸ ὡρισμένον χρόνον κερδίζοντες εἰς τὸ μεταξὺ χρήματα μὲ τὴν ἐργασίαν. Αὐτὰ ἦσαν τὰ δύο πρῶτα μέσα τῆς ἀπελευθερώσεως. Καὶ διὰ τοῦτο βλέπομε ὅτι ὁ Μουρὰτ μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ὁ Μωάμεθ μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐξέδωκαν διάγγελμα, διὰ τοῦ ὁποίου ἐπετρέπετο νὰ ἐπανέλθουν καὶ κατοικήσουν εἰς τὰς ἐρημωθείσας πόλεις ὅσοι ἀπὸ τοὺς αἰχμαλώτους ἐπλήρωσαν τὰ λύτρα των ἢ συνεφώνησαν μὲ τοὺς κυρίους των νὰ τὰ πληρώσουν εἰς ὡρισμένον χρόνον.[4]) Κατὰ τρίτον λόγον ἐλευθερώνοντο ὅσοι εἶχαν τὸ εὐτύχημα νὰ ἔχουν συγγενεῖς, οἱ ὁποῖοι ἢ κατώρθωσαν νὰ μὴ ὑποπέσουν εἰς αἰχμαλωσίαν ἢ αἰχμαλωτίσθησαν μέν, ἀλλ' ἀφέθησαν ἐλεύθεροι πληρώσαντες τὰ λύτρα, καὶ οἱ ὁποῖοι θὰ κατώρθωναν νὰ εὕρουν τὰ ἀναγκαῖα χρήματα πρὸ τῆς διασπορᾶς τῶν αἰχμαλώτων, διότι αὐτὴ ἐγίνετο γλήγορα καὶ ἐντὸς ὀλίγου χρόνου ὁ μὲν πατέρας μιᾶς οἰκογενείας εὑρίσκετο εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν, ἡ γυναῖκα εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, τὰ δὲ τέκνα εἰς τὴν Καισά-

[1]) *Κ. Παπαρρηγοπούλου*, Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἔκδ. 4η ἐν Ἀθήναις 1903, τόμ. 5 σελ. 667.

[2]) *Paul Lucas*, Voyage dans la Turquie, Amsterdam 1720, τόμ. 1 σελ. 147—*Παπαρρηγ.* 5,676 καὶ 695.

[3]) *Α. Α Παπαδοπούλου*, Ο ὑπόδουλος ἑλληνισμὸς τῆς Ἀσιατικῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1919, σελ. 16 κἑξ.

[4]) *Παπαρρηγ.* 5,185 —*Ἰωάννης Ἀναγνώστης* ἐν Patrologia Migne 156,614 κἑξ. — *Παχυμέρης* (ἔκδ. Βόννης) 2,415 καὶ 573 — *Δούκ.* 200 — *Φραντζ.* 293 — *Κριτόβ.* 1,73 καὶ 2,1 (*Müll.* Fragm. 5,102 καὶ 106).

ρειαν μέσα εἰς τὰ βάθη τῆς Ἀνατολῆς. Ὁ ἱστορικὸς Γεώργιος Φραντζῆς αἰχμαλωτισθεὶς μὲ ὅλην τὴν οἰκογένειάν του κατὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως αὐτὸς μὲν κατώρθωσε νὰ ἐλευθερωθῇ ὕστερ' ἀπὸ δεκαπέντε μῆνας, ἡ δὲ γυναῖκα καὶ αἱ θυγατέρες του ἐπουλήθησαν εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν, ὅπου τὰς ἀγόρασε ὁ σταυλάρχης τοῦ σουλτάνου. Ὕστερ' ἀπὸ δύο χρόνια ἔμαθε τὴν τύχην τῆς οἰκογενείας του ὁ Φραντζῆς καὶ ἐπῆγε εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν, ἀλλὰ μόνον τὴν γυναῖκα του εὐτύχησε νὰ ἐλευθερώσῃ. Τὰς δύο θυγατέρας του προλαβὼν ἀγόρασε ὁ σουλτάνος διὰ τὸν γυναικωνίτην του. Μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Τραπεζοῦντος εἰς τὰ λάφυρα ποὺ ἐξεχωρίσθησαν εἰς τὴν μερίδα τοῦ σουλτάνου ἀνῆκε καὶ ὁ νεαρὸς υἱὸς τοῦ ἰατροφιλοσόφου Γεωργίου Ἀμιρούτση. Ἀφοῦ ἐπροσπάθησε πολὺ ὁ σουλτάνος νὰ τὸν τουρκέψῃ καὶ δὲν τὸν ἔπεισε, ἀπεφάσισε νὰ τὸν πουλήσῃ. Ἀγοραστὴς ἐπαρουσιάσθη ἀμέσως ὁ πατέρας του, ἀλλ' ἡ τιμὴ ποὺ ἐζητοῦσε ὁ σουλτάνος ἦτο μεγάλη καὶ ὁ Ἀμιρούτσης μὴ ἔχων πολλὰ ἐζήτησε τὴν χρηματικὴν βοήθειαν τοῦ ἐν Ἰταλίᾳ φίλου καὶ συμπατριώτου καρδιναλίου Βησσαρίωνος[1]).

Εὐτυχῶς ἡ σωτηρία τῶν αἰχμαλώτων ἐξαρτᾶτο καὶ ἀπὸ ἄλλο μέσον. Πολλοὶ εὔποροι χριστιανοὶ ἐκ καθήκοντος φιλανθρωπίας πρὸς δυστυχεῖς ὁμοεθνεῖς ἢ ὁμοθρήσκους ἐφιλοτιμοῦντο νὰ τοὺς ἀγοράσουν καὶ νὰ τοὺς δώσουν τὴν ἐλευθερίαν. Κατὰ τὸν ὀλέθριον ἐμφύλιον πόλεμον τῶν συναυτοκρατόρων Ἰωάννου Ε' τοῦ Παλαιολόγου (1341—1376) καὶ Ἰωάννου Ϛ' τοῦ Καντακουζηνοῦ (1342—1355) οἱ ὀπαδοὶ τοῦ ἀνηλίκου Ἰωάννου διὰ νὰ καταπολεμήσουν τὸν ἀποστάτην Καντακουζηνὸν ἐζήτησαν δυστυχῶς τὴν βοήθειαν τοῦ σουλτάνου τῆς Προύσης Ὀρχάν. Οἱ ὅροι τῆς συμμαχίας ἦσαν πολὺ ἐξευτελιστικοὶ διὰ τὴν ἀξιοπρέπειαν τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς καὶ ὀλέθριοι διὰ τὸ ἔθνος. Ἐκτὸς τοῦ ὅτι ὑπεχρεώθησαν νὰ καταβάλουν μεγάλο χρηματικὸν ποσὸν εἰς τοὺς Τούρκους ὡς μισθοφόρους ἔδωσαν εἰς αὐτοὺς καὶ τὸ δικαίωμα ὅσους ἀπὸ τοὺς ὑπηκόους τοῦ Καντακουζηνοῦ ἤθελαν αἰχμαλωτίσει νὰ τοὺς πουλήσουν ὡς δούλους ὅπου ἤθελαν. Κάμνοντες δὲ οἱ Τοῦρκοι κατάχρησιν τοῦ ὅρου αὐτοῦ ἀντὶ νὰ πολεμοῦν κατὰ τοῦ Καντακουζηνοῦ ἐλεηλατοῦσαν τὰς ἐπαρχίας τῆς Θράκης καὶ αἰχμαλώτιζαν ἀόπλους κατοίκους, δένοντες δὲ αὐτοὺς μὲ ἁλύσεις εἰς μακρὰς σειρὰς ἀνακατωμένους ἱερεῖς, μοναχούς, ἄνδρας, γυναῖκας, νέους καὶ νέας ἔφεραν εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὅπου ἔκαμναν τὸν πρῶτον ἐμπορικὸν σταθμόν. Ἀγο-

[1]) *Φραντζ.* 309 κἑξ. 384—*Δουκ.* 302 κἑξ. —*Γεώργιος Ἀμιρούτσης* ἐν Patrol. Migne 161,727—Turcogr. 82.—Περὶ αἰχμαλώτων ἐν γένει πβλ. *Φαίδωνος Κουκουλέ*, Οἱ αἰχμάλωτοι κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ἐν τῷ Ἡμερολογίῳ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος 1925 σελ. 33—45.

ρασταὶ ἐπαρουσιάζοντο οἱ Ἕλληνες, οἱ ὁποῖοι πληρώνοντες τὰ λύτρα τοὺς ἐλευθέρωναν. Ἐὰν δὲ ἐτύχαινε νὰ μὴ παρουσιασθῇ ἀμέσως ἀγοραστὴς αἰχμαλώτου, ὁ Τοῦρκος ἄρχιζε τὸ ἀλύπητο μαστίγωμα δημοσίᾳ εἰς τὴν ἀγορὰν διὰ ν' ἀναγκασθῇ κανένας ἀπὸ φιλανθρωπίαν νὰ τὸν ἀγοράσῃ. Κατὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης πολλοὺς αἰχμαλώτους ἐλευθέρωσε ὁ ἡγεμὼν τῆς Σερβίας ἀποστείλας ἐκεῖ ἀνθρώπους ἰδικούς του μὲ πολλὰ χρήματα. Καὶ ἀπὸ τοὺς αἰχμαλώτους τῆς Κωνσταντινουπόλεως πολλοὶ μεταφερθέντες εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν ἀγοράσθησαν ὁμοίως μὲ χρήματα τοῦ ἡγεμόνος τῆς Σερβίας καὶ ἐλευθερώθησαν, ἄλλους δὲ ἔσωσαν εὔποροι ὁμογενεῖς. Ἀπὸ δὲ τὴν μακρὰν ἐπιστολὴν τοῦ Ἀμιρούτση πρὸς τὸν Βησσαρίωνα, εἰς τὴν ὁποίαν τὸν παρακαλεῖ νὰ στείλῃ τὰ λύτρα τοῦ υἱοῦ του, μανθάνομε ὅτι ὁ φιλόπατρις ἐκεῖνος Τραπεζούντιος μὲ ἰδικά του χρήματα ἐλευθέρωσε πολλοὺς ἀπὸ τοὺς αἰχμαλωτισθέντας κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἁλώσεως. Ἄλλο παράδειγμα τοιαύτης ἐξαγορᾶς ἔχομε τὸ 1458, ὅτε ὁ αὐτοκράτωρ Τραπεζοῦντος Ἰωάννης Κομνηνὸς καταβαλὼν τὸ τίμημα ἐλευθέρωσε 2,000 αἰχμαλώτους, τοὺς ὁποίους οἱ Τοῦρκοι ὁρμηθέντες ἀπὸ τὴν Ἀμάσειαν αἰχμαλώτισαν ἀπὸ τὰ περίχωρα τῆς Τραπεζοῦντος[1]).

Ὅσοι ὅμως δὲν εἶχαν τὸ εὐτύχημα νὰ ἐλευθερωθοῦν μὲ κανέν' ἀπὸ τὰ μέσα αὐτὰ μετεφέροντο παντοῦ εἰς ὅλας τὰς ἀγορὰς τῆς Ἀνατολῆς καὶ Αἰγύπτου καὶ ἐκεῖ ἐπουλοῦντο εἰς μουσουλμάνους ἢ καὶ χριστιανούς, ἐὰν εὑρίσκοντο. Τὸ ἐμπόριον τῶν δούλων ἦτο εὐρύτατα διαδεδομένον εἰς ὅλας τὰς μουσουλμανικὰς χώρας, ἀποτελοῦσε δὲ σημαντικὸν πόρον τῆς ζωῆς τῶν Τούρκων, οἱ ὁποῖοι κατόπιν ἀπὸ τὰς ἁρπαγὰς τῶν περιουσιῶν τῶν Ἑλλήνων δὲν εἶχαν ἄλλον τοιοῦτον παρὰ νὰ πουλοῦν καὶ ἀγοράζουν καὶ μεταπουλοῦν αὐτούς. Ἀκριβῶς δὲ ἡ ἐλπὶς τοῦ κέρδους ἐμπόδιζε πολλάκις αὐτοὺς νὰ προβοῦν εἰς ἀθρόας καὶ γενικὰς σφαγάς. Ἀφοῦ ἱκανοποιοῦντο ἀρκετὰ ἀπὸ τὸ χυνόμενον αἷμα, ἄρχιζαν μὲ ἐπιμέλειαν νὰ μαζεύουν αἰχμαλώτους. Κατὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἔκαμαν τρομερὰν σφαγήν, ὥστε κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῶν ἱστορικῶν ἡ γῆ εἰς πολλὰ μέρη δὲν ἐφαίνετο ἀπὸ τοὺς σωροὺς τῶν πτωμάτων,[2]) διότι ἐνόμιζαν ὅτι ὑπῆρχε πολὺς στρατὸς ἐντὸς αὐτῆς. Ἐὰν ἐγνωρίζαμε, ἔλεγαν οἱ ἴδιοι κατόπιν εἰς τοὺς Ἕλληνας, ὅτι ὑπῆρχε τελεία ἔλλειψις μαχίμων ἀνδρῶν, δὲν θὰ ἐκάμναμε σφαγάς, ἀλλὰ θὰ ἐπιάναμε ὅλους καὶ θὰ τοὺς ἐπουλούσαμε ὡς πρόβατα. Ἡ ἐπιθυμία τοῦ κέρδους ἔκαμνε ἐνίοτε καὶ τοὺς σουλτάνους νὰ πουλοῦν αἰχμαλώ-

[1]) *Δουκ.* 31 κἑξ. 314 κἑξ. — *Ἀναγν.* ἐν Patrol. Migne 156,612 κἑξ — *Ἀμιρ.* ἐν Patrol. Migne 161,727 — *Χαλκοκονδ.* 466 — Turcogr. 23.

[2]) *Φραντζ.* 288.

τους, τοὺς ὁποίους πρὸ ὀλίγου εἶχαν καταδικάσει εἰς θάνατον. Κατὰ τὸν Αὔγουστον τοῦ 1456 ὁ Μωάμεθ Β' εὑρισκόμενος εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν, ἐνῷ διέταξε νὰ καρατομηθοῦν σαράντα αἰχμάλωτοι Μυτιληναῖοι, ὀλίγον κατόπιν μετανοήσας διέταξε νὰ πουληθοῦν. Εἰσέπραξε δὲ χίλια χρυσᾶ νομίσματα [1].

Τὸ περίεργον δὲ εἶναι ὅτι ἐνίοτε ἐχαρακτηρίζοντο ὡς αἰχμάλωτοι καὶ ἐκεῖνοι ποὺ ἦσαν ἀπὸ πολλοῦ ὑπήκοοι πλέον καὶ ἐπλήρωναν τὸν κεφαλικὸν φόρον. Οἱ κατὰ τόπους διοικηταὶ διὰ νὰ χρηματίζωνται ἄλλοτε μὲν ἐκήρυτταν εἰς κατάστασιν αἰχμαλωσίας τοὺς εἰρηνικοὺς ὑπηκόους, ἄλλοτε δὲ ἐπὶ ἀπειλῇ τοιαύτης αἰχμαλωσίας τοὺς ἀνάγκαζαν νὰ πληρώνουν μεγάλα χρηματικὰ ποσά. Τοῦτο διὰ τὴν Πελοπόννησον τοὐλάχιστον ρητῶς τὸ μαρτυρεῖ ὁ ἱστορικὸς Χαλκοκονδύλης. [2]) Ἐὰν δὲ πρὸς τούτοις σκεφθοῦμε ὅτι κατὰ τοὺς τελευταίους μεταβυζαντινοὺς χρόνους ἡ Τουρκία εὕρισκε ἐνίοτε ἀφορμὴν νὰ θεωρῇ ὑπόπτους ἐπαναστάσεως τοὺς Ἕλληνας ὑπηκόους καὶ ἐκστρατεύουσα κατ' αὐτῶν πρὸς κατάπνιξιν ἐπαναστατικῶν δῆθεν κινημάτων ἐπρόβαινε εἰς ἀθρόας αἰχμαλωσίας, δὲν θὰ δυσκολευθοῦμε νὰ ἐννοήσωμε πῶς ὑφίστατο τὸ ἐμπόριον τῶν δούλων συνεχῶς καθ' ὅλους τοὺς αἰῶνας. Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰῶνος μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου προσωπικὴ ἐλευθερία τῶν ραγιάδων Ἑλλήνων δὲν ὑπῆρχε. Αἱ ἀγοραὶ τῆς Ἀνατολῆς ἦσαν πάντοτε γεμᾶται ἀπὸ τὸ ἔμψυχον καὶ λογικὸν τοῦτο ἐμπόρευμα. Ὑπῆρχαν δὲ καὶ μόνιμοι καὶ εἰδικαὶ ἀγοραὶ δούλων, καθὼς ὑπάρχουν εἰδικαὶ ἀγοραὶ ζῴων. Ὁ κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 17ου αἰῶνος περιηγηθεὶς τὴν Ἀνατολὴν Γάλλος Du Loir περιγράφει μὲ ψυχικὸν πόνον καὶ πραγματικὴν τραγικότητα τὴν δουλικὴν ἀγορὰν τῆς Κωνσταντινουπόλως, τὴν ὁποίαν οἱ Τοῦρκοι ὠνόμαζαν *ἀβρὰτ μπαζὰρ*, δηλαδὴ γυναικῶν ἀγοράν, διότι κατὰ τὸ πλεῖστον γυναῖκες ἐπουλοῦντο εἰς αὐτήν. «Φαντασθῆτε, λέγει, ὅτι βλέπετε αὐτοὺς τοὺς σκλάβους νὰ κάθωνται ἐπάνω εἰς τὰ θρανία τῆς δουλικῆς ἀγορᾶς ἀκίνητοι καὶ σιωπηλοί. Ἡ ἐξωτερικὴ μορφή των εἶναι τοιαύτη, ὁποίαν δύνανται νὰ ἔχουν ἄνθρωποι, τῶν ὁποίων ἡ ἐλευθερία εἶναι ἐκτεθειμένη εἰς τὴν διάθεσιν τῶν ἄλλων. Οἱ ἄνδρες φαίνονται προωρισμένοι διὰ τὰς πλέον εὐτελεῖς ὑπηρεσίας, αἱ δὲ γυναῖκες διὰ τὴν ἀκόρεστον φιληδονίαν τῶν δαιμόνων τούτων τῆς ἀσελγείας. Κάθε διαβάτης ποὺ περνᾷ ἀπεκεῖ ἀποτείνει εἰς αὐτοὺς διαφόρους ἐρωτήσεις διὰ νὰ γνωρίσῃ τί ἐργασίαν ἠμπορεῖ νὰ περιμένῃ ἀπ' αὐτούς, ἐὰν ἤθελε ἀγοράσει κανένα». [3])

[1]) *Δούκ.* 287 καὶ 337.
[2]) σελ. 484.
[3]) Les voyages, Paris 1654, σελ. 56 κέξ.

Ἄλλος δὲ περιηγητὴς Γάλλος καὶ αὐτὸς ὁ Paul Lucas εὑρισκόμενος εἰς τὴν Σμύρνην ἔγινε αὐτόπτης μάρτυς τῆς οἰκτρᾶς τύχης τῶν αἰχμαλώτων, οἱ ὁποῖοι ὡδηγήθησαν ἐκεῖ ἀπὸ τὴν Πελοπόννησον τὸ 1715. Ἰδοὺ τί γράφει. «Οἱ ἐν Εὐρώπῃ δὲν γνωρίζουν τὰς ἀνηκούστους σκληρότητας, τὰς ὁποίας διέπραξαν οἱ Τοῦρκοι κατὰ τῶν Χριστιανῶν τοῦ Μορέως. Ἔκαμαν σκλάβους ἀπ' αὐτοὺς περισσοτέρους τῶν 40,000 πάσης τάξεως καὶ ἡλικίας. Δὲν κάμνω λόγον περὶ ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι ἐφονεύθησαν κατὰ διαταγὴν τοῦ μεγάλου βεζίρου, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ τοὺς ἀγόρασε ἀπὸ τοὺς στρατιώτας, διέταξε ν' ἀποκεφαλισθοῦν. Δὲν ὑπάρχει κανένα θέαμα τόσον ἀξιοθρήνητον, ὅσον νὰ βλέπῃ κανένας νὰ σέρνωνται παντοῦ ἁλυσοδεμένα τὰ θύματα τῆς τουρκικῆς βαρβαρότητος κάτισχνα καὶ ὠχρὰ χωρὶς καμμίαν ἄλλην βοήθειαν ἐκτὸς ἐκείνης ποὺ ἠμποροῦσε νὰ παρέχῃ εἰς αὐτοὺς ἡ φιλανθρωπία τῶν χριστιανῶν. Ὁ πατὴρ Ἱερόθεος ἡγούμενος τῆς μονῆς τῶν Καπουτσίνων ἔδειξε ἔκτακτον ζῆλον νὰ βοηθήσῃ τὰ θύματα αὐτά. Ἀγόρασε πολλοὺς αἰχμαλώτους καὶ εἶδε μὲ πολλὴν λύπην νὰ ὁδηγοῦνται οἱ ἄλλοι εἰς διαφόρους πόλεις τῆς Ἀσίας, ὅπου θὰ ὑποβάλλωνται εἰς τοιαύτας συμφοράς, ὥστε ἡ μικροτέρα δυστυχία των εἶναι νὰ τελειώσουν ἐκεῖ τὴν ταλαίπωρον ζωήν των» [1]).

Τὸ συστηματικὸν δουλεμπόριον ὑπεστήριζε καὶ ἡ κυβέρνησις διὰ λόγους συμφέροντος. Κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ κορανίου, [2]) ὅταν οἱ μουσουλμάνοι κάμνουν λάφυρα, ὀφείλουν τὸ ἕνα πέμπτον νὰ δώσουν εἰς τὸν Θεὸν καὶ εἰς τὸν προφήτην του. Ἐπειδὴ δὲ λάφυρα θεωροῦνται καὶ οἱ αἰχμάλωτοι, ἄρα καὶ ἐκ τούτων τὸ ἕνα πέμπτον ἀνήκει εἰς τὴν ἰδίαν κατηγορίαν. Νόμιμος δὲ κάτοχος τοῦ πεμπτημορίου τῶν λαφύρων καὶ τῶν αἰχμαλώτων εἶναι ὁ σουλτάνος ὡς διάδοχος τοῦ προφήτου Μωάμεθ. Ὁ θρησκευτικὸς αὐτὸς νόμος ἐτηρεῖτο ἀπαράβατος εἰς κάθε περίστασιν αἰχμαλωσίας. Προτοῦ γίνῃ ἡ διανομὴ τῶν λαφύρων εἰς τοὺς στρατιώτας ἀπεχωρίζετο τὸ ἕνα πέμπτον διὰ τὸν σουλτάνον. Ἐκτὸς ὅμως τούτου ὡρίσθη καὶ ἄλλος δουλικὸς φόρος. Ἦτο δὲ οὗτος 20 % ἐπὶ τῆς ἀξίας τοῦ δούλου εἰσπραττόμενος κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς πωλήσεως ἀπὸ εἰδικοὺς ὑπαλλήλους, οἱ ὁποῖοι παρευρίσκοντο εἰς τὴν ἀγοροπωλησίαν καὶ ἐξέδιδαν τὰς σχετικὰς ἀποδείξεις πληρωμῆς. Ἀφοῦ δὲ ἐξ ὅσων γνωρίζομε περὶ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνος ὡρίσθη τὸ πρῶτον δι' ἀποφάσεως τοῦ σουλτάνου Μουρὰτ Α' ἡ ἀγοραία τιμὴ τῶν δούλων εἰς 125 ἄσπρα, ἔκτοτε προήρχετο φόρος

[1]) Voyage 1,147.
[2]) 8,42.

τακτικὸς ὑπὲρ τοῦ θησαυροφυλακίου τοῦ κράτους 25 ἄσπρα κατὰ κεφαλὴν δούλου ὀνομαζόμενος φόρος τοῦ πεμπτημορίου (pentzik ἢ ispentzé).[1] Εἶναι ὅμως βέβαιον ὅτι οἱ Τοῦρκοι κάτοχοι χριστιανῶν αἰχμαλώτων ἐπροτιμοῦσαν περισσότερον νὰ τοὺς ἀπελευθερώνουν λαμβάνοντες λύτρα ἀπὸ τοὺς ἰδίους εἴτε ἀμέσως εἴτε καὶ ἀργότερα ἐξασφαλιζόμενοι μὲ τὰς χρεωστικὰς ὁμολογίας ἢ νὰ τοὺς πουλοῦν εἰς χριστιανοὺς παρὰ νὰ τοὺς ὁδηγοῦν εἰς τὰς μουσουλμανικὰς ἀγοράς. Διότι εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν θὰ εἰσέπραττον χωρὶς ἄλλο πολλά, ἐνῷ εἰς τὴν δευτέραν δὲν θὰ εἶχαν ἐλπίδα νὰ πάρουν περισσότερα ἀπὸ τὴν ὡρισμένην ἀγοραίαν ἀξίαν εἴτε 125 ἄσπρα ἦτο αὐτὴ εἴτε ἄλλοτε ἄλλη. Ἐπειδὴ δὲ τὸ γένος τῶν Τούρκων εἶναι πάρα πολὺ φιλοχρήματον καὶ μάλιστα εἰς τόσον ἀπίστευτον βαθμόν, ὥστε, καθὼς μαρτυρεῖ ὁ Δούκας, ὁ Τοῦρκος καὶ τὸν φονέα τοῦ πατρὸς ἀφήνει ἐλεύθερον ἀρκεῖ νὰ πληρωθῇ καλά,[2] διὰ τοῦτο ἡ ὑποδουλωθεῖσα ἢ μᾶλλον αἰχμαλωτισθεῖσα ἑλληνικὴ φυλὴ κατώρθωσε ἐν μέρει νὰ σωθῇ ἀπὸ τὴν γενικὴν καταστροφὴν διὰ τῶν σφαγῶν καὶ ἐξισλαμίσεων, διότι μὲ τὸν ἄφθονον χρυσὸν ἐθάμβωνε τὰ μάτια τῶν κατακτητῶν. Ἐὰν ἤθελε ἐκλείψει τελείως, δὲν θὰ εἶχαν πλέον οἱ Τοῦρκοι ἀποποῦ νὰ χρηματίζωνται.

* * *

Καὶ ἐπειδὴ ἔγινε λόγος περὶ τῆς φιλοχρηματίας τῶν Τούρκων, εἶναι ἀνάγκη νὰ ὁμολογήσωμε ὅτι αὐτὴ καὶ εἰς ἄλλας περιστάσεις ὑπῆρξε αἰτία τῆς σωτηρίας τῶν προγόνων μας. Ὁ μέγας βεζίρης τοῦ πορθητοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως Χαλὶλ πασᾶς ἦτο φίλος τῶν Ἑλλήνων καὶ τοὺς ὑπεστήριζε ἐνώπιον τοῦ κυρίου του εἰς κάθε δυσμενῆ περίστασιν, διότι ἦτο εἰς ὑπερβολικὸν βαθμὸν δωρολήπτης καὶ οἱ Ἕλληνες ἐφρόντιζαν πάντοτε νὰ τὸν περιποιοῦνται μὲ τὸν χρυσόν. Ἐὰν κανένας ἐνῷ τοῦ ὡμιλοῦσε τοῦ ὑπεδείκνυε μὲ τρόπον καὶ τὸ χρῆμα, ὁ Χαλὶλ ἀμέσως ἀπὸ ἄγριον θηρίον ἐγίνετο ἥμερον ἀρνὶ καὶ μεταβάλλων τὴν σκληρὰν αὐστηρότητα τῆς γλώσσης ἄρχιζε νὰ μειδιᾷ καὶ νὰ τοῦ φέρεται ὡς παλαιὸς φίλος.[3] Καὶ οἱ ἴδιοι Τοῦρκοι ἐγνώριζαν πολὺ καλὰ τὰς τρυφερὰς σχέσεις του μὲ τοὺς Ἕλληνας καὶ διὰ τοῦτο τὸν ὠνόμαζαν κοινῶς *καβοὺρ ὀρταγῆ* κατὰ

[1] *Δούκ.* 137—*Κριτόβ.* 1,73 (*Müll.* Fragm. 5,100)—*I. Χάμμερ*, Ἱστορία τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἐξελληνισθεῖσα ὑπὸ *Κ. Κροκιδᾶ*, Ἀθήνησι 1870, τόμ. 1 σελ.199.

[2] σελ. 287 «φιλοχρήματον γὰρ ὂν τὸ γένος τοῦτο, εἰ καὶ φονεὺς πατρικὸς ἐμπέσοι ἐν ταῖς χερσὶν αὐτῶν, διὰ χρυσοῦ ἀπολύουσι».

[3] *Δούκ.* 235.

τὴν φράσιν τοῦ Δούκα, δηλαδὴ σύντροφον καὶ βοηθὸν τῶν ἀπίστων.[1] Αὐτὴ δὲ ἦτο ἡ κυριωτέρα αἰτία, διὰ τὴν ὁποίαν ὁ σουλτάνος ἦλθε καιρὸς ποὺ διέταξε νὰ τὸν ἀποκεφαλίσουν.

Ὅτε δὲ μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁ τουρκικὸς στόλος καταπλεύσας εἰς Καλλίπολιν ἦτο ἕτοιμος νὰ ἐπέλθῃ κατὰ τῶν πλησίον νήσων Ἴμβρου, Θάσου καὶ Λήμνου, ἔντρομοι οἱ κάτοικοι ἔσπευσαν νὰ στείλουν εἰς τὸν ναύαρχον Χαμουζᾶν πρεσβείαν, ἡ ὁποία μὲ ἄφθονα χρήματα τὸν κατέπεισε νὰ μὴ ἐκτελέσῃ τὴν μελετωμένην ἐκστρατείαν, ἀλλὰ νὰ ἀρκεσθῇ εἰς τὴν ὑποταγὴν τῶν νήσων, τὴν ὁποίαν δέχονται προθύμως οἱ κάτοικοι, καὶ εἰς τὴν πληρωμὴν τοῦ κανονισμένου κεφαλικοῦ φόρου. Ὁ Χαμουζᾶς δεχθεὶς τὰς προτάσεις συνέστησε τὴν ἐπιτροπὴν εἰς τὸν σουλτάνον, ὁ ὁποῖος δεχθεὶς ὁμοίως γενναῖα δῶρα συγκατένευσε εἰς τὴν εἰρηνικὴν κατάκτησιν τῶν νήσων. Καὶ ἔτσι ἐσώθησαν οἱ κάτοικοι ἀπὸ τὰς σφαγὰς καὶ τὴν αἰχμαλωσίαν [2].

Καὶ ὅτε ὀλίγα ἔτη μετὰ τὴν ἅλωσιν ὁ διαβόητος σουλτάνος Σελὶμ Α' (1512-1520) στηριχθεὶς εἰς θρησκευτικὴν ῥήτραν τοῦ μουφτῆ Κωνσταντινουπόλεως ὅτι «τὸ νὰ ἐπιστρέψῃ κανένας εἰς τὸν ἰσλαμισμὸν τοὺς ἀπίστους εἶναι τὸ ὠφελιμώτατον καὶ ἀρεστότατον εἰς τὸν Θεὸν ἔργον» ἀπεφάσισε νὰ ἐξολοθρεύσῃ γενικῶς ὅλους τοὺς Ἕλληνας διὰ τῆς σφαγῆς, ἐὰν δὲν ἤθελαν δεχθῇ νὰ τουρκέψουν, πάλιν ἐσώθη τὸ ἔθνος μὲ τὸν χρυσόν. Ὁ πατριάρχης μαθὼν ἐγκαίρως τὴν ὀλεθρίαν ἀπόφασιν τοῦ σουλτάνου καὶ ζητήσας προθεσμίαν, ἡ ὁποία τοῦ παρεχωρήθη διὰ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ φιλανθρώπου μεγάλου βεζίρου Πιρὶ καὶ τοῦ μουφτῆ Τζεμαλί, ὅστις ἐξέδωκε τὴν θρησκευτικὴν ῥήτραν ἐν ἀγνοίᾳ τῶν σκέψεων τοῦ Σελίμ, κατώρθωσε νὰ δωροδοκήσῃ πολὺ ἁδρὰ τρεῖς γέροντας γενιτσάρους ἐκ τῶν πολεμιστῶν κατὰ τὴν ἅλωσιν, οἱ ὁποῖοι παρουσιασθέντες εἰς τὸ διβάνιον τοῦ σουλτάνου ἐμαρτύρησαν ὅτι ὁ πορθητὴς Μωάμεθ εἰς τὴν συνθήκην τῆς παραδόσεως τῆς Πόλεως, ὅτε ἐκομίσθησαν πρὸς αὐτὸν μέσα εἰς χρυσὴν λεκάνην τὰ κλειδιά της, ἐπέτρεψε εἰς τοὺς χριστιανοὺς νὰ πρεσβεύουν ἐλεύθερα τὴν θρησκείαν των πληρώνοντες τὸν κεφαλικὸν φόρον. Καὶ ἀληθὲς μὲν ἦτο ὅτι ὁ πορθητὴς ἐπέτρεψε τοῦτο εἰς τὸ βεράτιον, τὸ ὁποῖον ἔδωσε εἰς τὸν πρῶτον μετὰ τὴν ἅλωσιν πατριάρχην Γεννάδιον, ἦτο ὅμως ψευδὲς ὅτι ἔγινε παράδοσις τῆς Πόλεως διὰ συνθήκης καὶ ὄχι ἅλωσις ἐξ ἐφόδου. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ βεράτιον ἐκεῖνο ἐχάθη καὶ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ χρησιμοποιηθῇ

[1] σελ. 251.

[2] *Κριτόβ.* 1,75 (*Müll.* Fragm. 5,103).

ἡ μαρτυρία του, ἔπρεπε νὰ πλασθῇ τὸ ψεῦδος τῆς εἰρηνικῆς παραδόσεως καὶ νὰ πιστοποιηθῇ ἡ ὕπαρξις προφορικῆς συνθήκης διὰ τῆς μαρτυρίας αὐτοπτῶν μουσουλμάνων. Τοῦτο δὲ κατωρθώθη μὲ τὴν μαρτυρίαν τῶν δωροδοκηθέντων γηραλέων γενιτσάρων. Ὁ σουλτάνος ἐπείσθη, ἀντὶ δὲ τῆς γενικῆς ἐξισλαμίσεως ἢ γενικῆς σφαγῆς ἠρκέσθη νὰ μεταβάλῃ εἰς μουσουλμανικὰ τεμένη ὅλας τὰς ὡραίας ἐκκλησίας τῆς πρωτευούσης [1].

Ἐν γένει δὲ καθ' ὅλους τοὺς αἰῶνας τῆς δουλείας καὶ μέχρι τῶν ἡμερῶν μας ἡ φιλοχρηματία τῶν Τούρκων ἔβλαπτε μὲν ὑλικῶς τοὺς ὑποδούλους Ἕλληνας, ἀλλὰ τοὺς ὠφελοῦσε πολὺ ἀπὸ ἐθνικῆς ἀπόψεως. Διότι, ὁσάκις δὲν κατώρθωναν νὰ ὑπερασπίσουν κατ' ἄλλον τρόπον εἴτε μερικὰ εἴτε γενικὰ τοῦ ἔθνους συμφέροντα ὑποκείμενα εἰς τὴν αὐθαιρεσίαν των, ἐπετύγχαναν εὔκολα τοῦτο μὲ τὸν στίλβοντα χρυσόν.

*
* *

Ἡ ὕπαρξις τῶν Ἑλλήνων ἦτο πολὺ χρήσιμος εἰς τὸ τουρκικὸν κράτος καὶ διὰ τὴν ἑξῆς σπουδαίαν αἰτίαν. Αἱ τεράστιαι καὶ ὀλέθριαι διὰ τὸν χριστιανισμὸν κατακτήσεις τῶν Τούρκων, τοὺς ὁποίους ἄρχισε νὰ τρέμῃ καὶ αὐτὴ ἡ Εὐρώπη κατὰ τὸν 16^{ον} αἰῶνα, ὠφείλοντο εἰς τὴν αὐστηρὰν καὶ μεθοδικὴν ὀργάνωσιν τοῦ στρατοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν διεκρίθησαν οὗτοι. Τὸ κύριον δὲ μέρος αὐτοῦ ἦτο τὸ σῶμα τῶν γενιτσάρων, τὸ ὁποῖον, ὡς γνωστόν, ἐσχηματίζετο μόνον ἀπὸ χριστιανόπαιδας. Οὗτοι ἀφαιρούμενοι ἀπὸ τὰς οἰκογενείας των ὡς φόρος αἵματος εἰς ἡλικίαν ἑπτὰ ἐτῶν καὶ ἐξισλαμιζόμενοι ἀπέβαιναν κατόπιν φανατικώτατοι ὀπαδοὶ τῆς νέας θρησκείας καὶ ἄσπονδοι πολέμιοι τῶν πρὸ μικροῦ πατέρων καὶ ἀδελφῶν των. Ἐπειδὴ δὲ βαθεῖα μελέτη τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος ἔπεισε τοὺς σουλτάνους ὅτι ἡ θρησκομανία εἶναι μὲν πολὺ ἀνεπτυγμένη εἰς τοὺς νεοφωτίστους, ἀποβαίνει ὅμως ἀσθενεστέρα εἰς τοὺς ἀπογόνους, ἔπρεπε πρὸς συντήρησιν τοῦ σώματος νὰ κατατάσσωνται εἰς αὐτὸ πάντοτε νεοφώτιστοι τοῦ ἰσλὰμ καὶ ὄχι ἀπόγονοι ἐξισλαμισθέντων χριστιανῶν. Ἡ διάταξις αὐτὴ ἐτηρεῖτο αὐστηρὰ ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14^{ου} αἰῶνος, ὅτε συνεστήθη τὸ σῶμα τοῦτο, μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 17^{ου} αἰῶνος (1326-1638). Ὥστε ἐπὶ τριακόσια καὶ πλέον ἔτη οἱ προπάτορές μας ἐσυντηροῦσαν μὲ τὸ αἷμα τῆς καρδιᾶς των τὸ γενιτσαρικὸν σῶμα, κατὰ δὲ τοὺς μετριωτέρους ὑπολογισμοὺς ἡ ἀριθμητικὴ δύναμις τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς διὰ τοῦ παιδομαζώματος ὠλιγόστευσε περίπου κατὰ 5,000.000. [2]) Ἀλλὰ παρὰ τὴν καταπληκτικὴν αὐτὴν

[1]) Turcogr. 159 κἑξ. — *Χάμμερ* 3,322.
[2]) *Παπαρρηγ.* 5,243 κἑξ.—*Παπαδοπ.* 20 κἑξ.

ἀφαίμαξιν, ἐπειδὴ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχουν χριστιανοὶ διὰ νὰ μετοχετεύεται διαρκῶς νέα δύναμις εἰς τὸν τουρκικὸν στρατόν, τὸ παιδομάζωμα ἐχρησίμευσε ὡς μία σπουδαία αἰτία ν' ἀνεχθῇ ὁ ἰσλαμισμὸς εἰς τοὺς κόλπους του τοὺς χριστιανούς.

*
* *

Ἄλλος λόγος ποὺ συνετέλεσε πολὺ εἰς τὴν σωτηρίαν τῶν Ἑλλήνων ἦτο τὸ φορολογικὸν σύστημα τῶν Τούρκων. Οὗτοι ὑπῆρξαν κατ' ἐξοχὴν ἔθνος στρατιωτικόν, τὸ προσὸν δὲ αὐτὸ ἀνύψωσε εἰς βαθμὸν θηριώδους ἀγριότητος ὁ ἐπίσης πολεμικὸς χαρακτὴρ τῆς ἰσλαμικῆς θρησκείας. Ἀλλὰ τὸ ἔθνος αὐτὸ διὰ νὰ ζῇ ὠργανωμένον ὁπωσδήποτε εἰς κράτος ἔπρεπε πρὸ πάντων νὰ ἔχῃ πόρους χρηματικούς, τῶν ὁποίων κυρία πηγὴ θὰ ἦσαν οἱ φόροι. Φόρους ὅμως κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ κορανίου δὲν ὑπεχρεώνοντο νὰ πληρώνουν οἱ πιστοὶ τοῦ ἰσλάμ. Ἄρα ἔπρεπε νὰ ὑπάρχῃ εἰς τὸ ἰσλαμικὸν κράτος ἄλλη τάξις ἀνθρώπων φορολογουμένων, τοιοῦτοι δὲ ἦσαν οἱ χριστιανοί, οἱ ὁποῖοι ὡς ἄπιστοι δὲν ἠμποροῦσαν νὰ θεωρηθοῦν ὡς ὀργανικὸν μέλος τοῦ κράτους, ἀλλὰ μόνον ὡς ἔθνος ὑποτελὲς ὑποχρεωμένον νὰ συντηρῇ αὐτὸ διὰ τῶν φόρων.[1]) Ὁ πρῶτος φόρος ποὺ ἐπεβλήθη εἰς τοὺς χριστιανοὺς ἦτο ὁ κεφαλικός, τὸ γνωστὸν χαράτσι, σημαίνων τὴν ἀξίαν τῆς κεφαλῆς τοῦ φορολογουμένου, τὴν ὁποίαν δικαιωματικῶς ἀποκόπτει ὁ σουλτάνος, ἐὰν δὲν θέλῃ ὁ χριστιανὸς κάθε ἔτος νὰ τὴν ἐξαγοράσῃ πληρώνων τὴν ἀξίαν της. Τὰ ἔσοδα τοῦ δημοσίου ταμείου ἀπὸ τὸν φόρον αὐτὸν ἦσαν σημαντικά. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Χαλκοκονδύλη [2]) μόνον τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐπαρχιῶν τοῦ κράτους ὁ κεφαλικὸς φόρος ἀνήρχετο κατὰ τὰ μέσα τοῦ 15^{ου} αἰῶνος εἰς 900,000 χρυσὰ βενετικὰ νομίσματα, ἴσα περίπου πρὸς σημερινὰς 25,000,000 χρ. δρ.

Ἕτερος φόρος ποὺ ἐπλήρωναν μόνον οἱ χριστιανοὶ ἦτο ἡ δεκάτη τῶν γεωργικῶν προϊόντων. Ἐπειδὴ δὲ μετὰ τὴν ἅλωσιν ἀνάγκαι οἰκονομικαὶ ἀνάγκασαν τὴν κυβέρνησιν νὰ ἐπιβάλῃ τοῦτον καὶ εἰς τοὺς μουσουλμάνους, ἀφ' ἑτέρου ὅμως, κατὰ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἰσλὰμ δὲν ἠμποροῦσε νὰ ἐννοηθῇ φορολογικὴ ἰσότης μεταξὺ μουσουλμάνων καὶ χριστιανῶν, διὰ τοῦτο πρὸς διάκρισιν ἐπενοήθη ἡ διαίρεσις τῆς ἐγγείου κτήσεως εἰς ἄπιστον καὶ εἰς ἰσλαμικὴν καὶ ἐφορολογήθη ἡ πρώτη περισσότερον ἀπὸ τὴν δευτέραν [3]).

Ἐπειδὴ λοιπὸν τὰ οἰκονομικὰ βάρη τοῦ κράτους κατὰ μέγα μέρος ἔφε-

[1]) *Παπαρρηγ.* 5,576.
[2]) σελ. 439.
[3]) *Χαλκοκονδ.* 439 — *Χάμμερ* 4,428.

ραν οἱ χριστιανοί, δὲν εἶναι καθόλου παράδοξον ὅτι ἦλθε καιρὸς ποὺ οἱ σουλτάνοι ἄρχισαν ν' ἀνησυχοῦν σοβαρὰ διὰ τὴν ἐλάττωσιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν φορολογουμένων. Ὅτε μετὰ τὴν ἅλωσιν ἄρχισεν ἀθρόα ἡ ἀποδημία εἰς Εὐρώπην τῶν κατοίκων τῆς Πελοποννήσου, ὁ σουλτάνος Μωάμεθ Β' ὁ πορθητὴς ἔγραφε εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν πρὸς τοὺς προεστῶτας καὶ ἄρχοντας τοῦ τόπου προτρέπων αὐτοὺς νὰ μὴ φεύγουν καὶ διαβεβαιώνων ὅτι ὑπὸ τὴν κυβέρνησίν του θ' ἀπολαμβάνουν τὰ ἀγαθὰ τῆς εἰρηνικῆς ζωῆς. «Ἀπὸ τὰ πράγματά σας, ἔγραφε, καὶ ἀπὸ τὰ παιδιά σας καὶ ἀπὸ τὰ κεφάλια σας καὶ ἀπὸ πᾶσα σας πρᾶγμα τίποτας νὰ μήνε σᾶς ἐγγίσω, ἀμὴ νὰ σᾶς ἀναπαύσω νὰ εἴσθε κάλλιον παροῦ πρώην». Καὶ ὅτε κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα παρετηρήθησαν φαινόμενα ἀθρόων ἐξισλαμίσεων, εἰς τὰς ὁποίας ἀναγκάζοντο νὰ προβοῦν οἱ χριστιανοὶ διὰ ν' ἀπαλλαγοῦν ὁριστικῶς ἀπὸ τὰ ἀφόρητα βάσανα τῆς δουλείας, πάλιν ἡ κυβέρνησις ἔδειξε σημεῖα ζωηρᾶς ἀνησυχίας καὶ διὰ νὰ προλάβῃ τὸ κακὸν ἀναγκάσθη νὰ κανονίσῃ τὸ πολίτευμα ἠπιώτερον πρὸς αὐτούς, διότι ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ ἐκλείψουν οἱ φορολογούμενοι [1].

Ἐὰν εἶναι ἀληθὲς ὅτι τὸ λεξικὸν ἑνὸς ἔθνους μεταξὺ ἄλλων μαρτυρεῖ καὶ τὸν βαθμὸν τοῦ πολιτισμοῦ του, τοῦτο ἰσχύει περὶ τῶν Τούρκων καὶ ὡς πρὸς τὴν γνώμην των περὶ τῆς νομικῆς σχέσεως τῶν ὑποτελῶν χριστιανῶν πρὸς αὐτούς. Τοὺς ὠνόμασαν *ραγιᾶ*, ἡ λέξις δὲ αὐτὴ εἰς τὴν γλῶσσαν των σημαίνει τὰ ποίμνια. Ἄρα οἱ χριστιανοὶ εἶχαν πρὸς αὐτοὺς τοιαύτην σχέσιν, ὁποίαν ἔχουν τὰ ποίμνια πρὸς τοὺς ποιμένας.

***

Διὰ τὴν οἰκονομικὴν συντήρησιν τοῦ κράτους ἦσαν ἀναγκαῖοι οἱ Ἕλληνες καὶ δι' ἄλλην αἰτίαν. Πλούσια μεταλλεῖα καὶ ὀρυχεῖα ὑπῆρχαν εἰς πολλὰ μέρη τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, τὰ ὁποῖα ἐξεμεταλλεύοντο οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοτάτους χρόνους. Ἔγιναν κατόπιν κύριοι τῶν χωρῶν αὐτῶν οἱ Τοῦρκοι, οἱ ὁποῖοι ὅσον ἦσαν ὁμολογουμένως ἱκανοὶ νὰ ἐκμεταλλεύωνται τὸν ἐπίγειον χρυσὸν ποὺ ὑπῆρχε εἰς τὰ βαλάντια τῶν ραγιάδων, τόσον ἦσαν ἀνίκανοι νὰ τὸν ἐκμεταλλεύωνται ἀπὸ τὴν γῆν. Πῶς γνωρίζεται ἡ μεταλλοφόρος γῆ καὶ πῶς ἐξάγεται ἀπὸ τὰ βάθη τῆς γῆς καὶ πῶς χωνεύεται καὶ πῶς γίνεται ὁ καθαρισμὸς τοῦ κράματος καὶ ὅλα ἐν γένει τὰ συναφῆ εἰς τὴν μεταλλουργικὴν τέχνην εἶναι πράγματα, τὰ ὁποῖα ὁ Τοῦρκος οὔτε καταλαβαίνει οὔτε ἠμπορεῖ νὰ κάμνῃ. Ἐκτὸς τούτου ἐνόμιζε τὴν δύσκολον καὶ πολλάκις ἐπικίνδυνον ἐργασίαν αὐτὴν ἀναξιοπρεπῆ διὰ τὸν

[1] *Παπαρρηγ.* 5.474,489,503,547.

ἑαυτόν του καὶ μόνον εἰς τοὺς δούλους χριστιανοὺς ἁρμόζουσαν. Λοιπὸν οἱ Τοῦρκοι εὑρέθησαν εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ χρησιμοποιοῦν εἰς τὰς μεταλλευτικὰς ἐργασίας τοὺς μόνους ἐπιτηδείους Ἕλληνας. Ἕνεκα τούτου οἱ Ἕλληνες τῶν μεταλλευτικῶν περιφερειῶν ἐπορίσθησαν δύο σπουδαίας ὠφελείας. Πρῶτον μὲν εἶχαν ἥσυχο τὸ κεφάλι των, διότι ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις ὄχι μόνον δὲν τοὺς ἐνοχλοῦσε, ἀλλὰ καὶ τοὺς παραχωροῦσε πολλὰ προνόμια διὰ νὰ τοὺς κάμνῃ προθυμοτέρους εἰς τὴν δύσκολον ἐργασίαν, δεύτερον δὲ κατώρθωναν νὰ πλουτίζουν, διότι οἱ Τοῦρκοι ὄντες ἐντελῶς ἀμαθεῖς εἰς τὴν μεταλλουργίαν εὔκολα ἀπατῶντο ὡς πρὸς τὴν ποσότητα τοῦ παραγομένου καθαροῦ μετάλλου ἀπὸ τὴν χώνευσιν ὡρισμένης ποσότητος μεταλλοφόρου γῆς, τοιουτοτρόπως δὲ οἱ Ἕλληνες ἔδιδαν εἰς τὸ δημόσιον ταμεῖον ποσὸν πολὺ ὀλιγώτερον ἀπ' ὅ,τι ἔπαιρναν αὐτοί. Ὁ μόνος Τοῦρκος ποὺ παρευρίσκετο εἰς τὰς μεταλλευτικὰς ἐργασίας ἦτο ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς κυβερνήσεως, ὅστις παρελάμβανε ἐπὶ ἀποδείξει τὸ παραγόμενον ἐκ τῆς χωνεύσεως μέταλλον. Πόσον ὁ ἐντεῦθεν παραγόμενος πλοῦτος ὠφελοῦσε ὄχι μόνον ἄτομα, ἀλλὰ καὶ τὸ ὅλον ἔθνος, εἶναι εὐκολονόητον ἐξ ὅσων εἴπαμε παραπάνω περὶ τῆς φιλοχρηματίας τῶν Τούρκων.

Μαρτυρίας ἱστορικὰς περὶ τοῦ σπουδαιοτάτου αὐτοῦ ζητήματος πρὸ τῆς ἁλώσεως δὲν ἔχομε πολλάς, τὴν ἔλλειψιν δὲ αὐτὴν ἀναγκαζόμεθα νὰ συμπληρώσωμε κρίνοντες κατ' ἀναλογίαν ἐκ τῶν μετὰ τὴν ἅλωσιν γινομένων.

Ὀνομαστὰ ἦσαν τὰ ὀρυχεῖα τῆς στυπτηρίας ἐν τῇ Νέᾳ Φωκαίᾳ τῆς Ἰωνίας. Ὁ Δούκας [1]) περιγράφει μὲ θαυμαστὴν ἀκρίβειαν τὸν τρόπον τῆς τήξεως καὶ ἀποκρυσταλλώσεως τοῦ ὀρυκτοῦ αὐτοῦ, τοῦ ὁποίου ἐγίνετο μεγίστη ἐξαγωγὴ εἰς ὅλην τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Εὐρώπην. Οἱ ἐκμεταλλευταὶ τῶν ὀρυχείων ἤδη ἀπὸ τὸν 13ον αἰῶνα ὑπεβλήθησαν ὑπὸ τοῦ Τούρκου ἡγεμόνος τῆς Λυδίας Σαρχὰν εἰς φόρον μεταλλευτικὸν ἀνερχόμενον εἰς 500 χρυσᾶ νομίσματα καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἔπαυσαν πλέον νὰ πιέζωνται ἀπὸ τοὺς γείτονας καὶ συνοίκους Τούρκους. Ἐπὶ τῶν σουλτάνων τῆς Προύσης τὸν 14ον αἰῶνα ὁ φόρος ἀνῆλθε μὲ τὰς ἐπανειλημμένας αὐξήσεις εἰς 20,000 χρυσᾶ νομίσματα ἀποτελῶν ὄχι εὐκαταφρόνητον πόρον τοῦ δημοσίου ταμείου.

Σπουδαῖα ἦσαν ἐπίσης τὰ χαλκωρυχεῖα τῆς Σινώπης. Τὸ μέταλλον κατειργάζοντο οἱ μεταλλουργοὶ ἐπὶ τόπου, ἐξαγόμενον δὲ εἰς ὅλην τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Εὐρώπην ἀπέφερε πλοῦτον πολὺν εἰς τοὺς κατοίκους, ἀπέδιδε δὲ καὶ εἰς τὸ δημόσιον ταμεῖον πολλά. Κατὰ τὸν Χαλκοκονδύλην τὰ ἔσο-

[1]) σελ. 164 κέξ.

δα τοῦ δημοσίου ταμείου κατὰ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνος ἀπὸ μὲν τὰ χαλκωρυχεῖα τῆς Σινώπης ἀνήρχοντο εἰς 50,000 χρυσοὺς βενετικοὺς στατῆρας, ἀπὸ ὅλα δὲ τὰ μεταλλεῖα τοῦ κράτους εἰς 100,000 [1].

Ἔχομε ἔπειτα τὰ πλούσια μεταλλεῖα χρυσοῦ καὶ ἀργύρου τῆς Μακεδονίας γνωστὰ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς Pierre Belon [2]) ἐπισκεφθεὶς αὐτὰ κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 16ου αἰῶνος μᾶς δίδει πολυτίμους πληροφορίας. Ὑπῆρχαν εἰς τὰ μεταλλεῖα τῆς Σιδεροκάψας 600 μεταλλουργικοὶ κλίβανοι. Ὅλη ἡ ἐργασία τῆς ἐξορύξεως τοῦ μετάλλου καὶ τῆς χωνεύσεως ἐγίνετο ἀπὸ ἐργάτας κατὰ τὸ πλεῖστον χριστιανοὺς Ἕλληνας ἢ χριστιανοὺς σλαυοφώνους καὶ ἀλβανοφώνους, ἐν μέρει δὲ καὶ Ἑβραίους. Τὰ ἔσοδα τοῦ δημοσίου ταμείου ἀπὸ τὰ μεταλλεῖα αὐτὰ ἀνήρχοντο κατ' ἔτος ἀπὸ 216,000 — 360,000 χρυσὰ δουκᾶτα, ἴσα περίπου πρὸς σημερινὰς 7,500,000 χρ. δρ.

Μεταβαίνομε κατόπιν εἰς τὸν Πόντον, ὅπου ἀφθονοῦν τὰ μεταλλεῖα καὶ ὀρυχεῖα ἀργύρου, ἀργυρούχου μολύβδου, χαλκοῦ, σιδήρου, στυπτηρίας κτλ. Ἐκ τούτων ὀνομαστότατα ἦσαν τὰ χαλκωρυχεῖα τῆς Τοκάτης, ὅπου κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς των ἦσαν πέντε χωνευτήρια καὶ 600 ἐργοστάσια κατασκευῆς χαλκίνων σκευῶν, ἔπειτα τὰ χαλκωρυχεῖα τῆς Τραπεζοῦντος καὶ τῆς πέριξ χώρας, διὰ τοῦτο δὲ οἱ παρεπιδημοῦντες ἐν Κωνσταντινουπόλει χαλκουργοὶ ἐκ τῶν μερῶν τούτων ἀπελάμβαναν εἰδικὴν προστασίαν ἐκ μέρους τοῦ κράτους, κατόπιν τὰ ὀρυχεῖα στυπτηρίας Νικοπόλεως, τὴν ὁποίαν διὰ τοῦτο ὠνόμασαν οἱ Τοῦρκοι Chapin Karahissar, ἤτοι μαῦρο φρούριο τῆς στυπτηρίας, τέλος δὲ τὰ περίφημα ἐξ ὅλων ἀργυρωρυχεῖα τῆς Χαλδίας. Ἡ σπουδαιότης τῶν μεταλλείων τῆς ἐπαρχίας αὐτῆς, τὴν ὁποίαν ἐκυρίευσαν οἱ Τοῦρκοι κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 15ου αἰῶνος, καὶ τὰ προνόμια τὰ παραχωρηθέντα εἰς τοὺς Ἕλληνας μεταλλουργοὺς ἔγιναν αἰτία νὰ καταφεύγουν ἐκεῖ ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τοῦ Πόντου ὅσοι δὲν ἠμποροῦσαν νὰ ὑποφέρουν τὰς καταπιέσεις τῶν Τούρκων. Ἡ Χαλδία, ὀρεινὴ καὶ ἄγονος ἀπὸ ἀπόψεως γεωργικῆς, ἀλλὰ πλουσία εἰς μέταλλα, ὑπῆρξε ἀπὸ τὸν 15ον αἰῶνα καὶ ἑξῆς ὁ λιμὴν τῆς σωτηρίας τῶν καταπιεζομένων Ποντίων. Καὶ κυρίως μὲν προνομιοῦχοι ἦσαν οἱ μεταλλουργοὶ ὀνομαζόμενοι τουρκιστὶ beyliktzi, ἤτοι ἄνθρωποι τῆς κυβερνήσεως, ἀλλὰ καὶ ὅλος ὁ ἄλλος λαός, γεωργοί, ἔμποροι, τεχνῖται κλπ. κοντὰ εἰς αὐτοὺς ἀπελάμβαναν σχετικὴν ἡσυχίαν. Ἡ εὐεργετικὴ ἐπίδρασις

---

[1]) σελ. 185,440,489 — *Κριτόβ* 4,3 (*Müll.* Fragm. 5,138).

[2]) Les observations de plusieurs singularitez et choses memorables trouvées en Grèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie et autres pays estrangers, à Paris 1554, σελ. 45 κἑξ. — πβλ. *Παπαρρηγ.* 5,582.

τῶν προνομίων τῆς ἐπαρχίας ἔφθανε καὶ εἰς τὴν γειτονικὴν ἐπαρχίαν Ματσούκαν, διότι ἀπὸ τὰ πλούσια δάση αὐτῆς ἔφεραν τὴν καύσιμον ὕλην ποὺ ἐχρειάζετο διὰ τὴν χώνευσιν τοῦ μετάλλου. Ἀπὸ τὸν μέγαν ἀριθμὸν τοῦ συγκεντρωθέντος ἐκεῖ ἑλληνισμοῦ, τὴν ἔκτασιν τῶν μεταλλευτικῶν ἐργασιῶν καὶ τὸ προνόμιον ποὺ ἔδωσε ἡ κυβέρνησις εἰς τὴν πρωτεύουσαν τῆς ἐπαρχίας Gumuch-hané (Ἀργυρούπολιν) νὰ κόπτῃ ἴδιον ἀργυροῦν νόμισμα συμπεραίνομε ὅτι τὰ ἔσοδα τοῦ κράτους ἦσαν μεγάλα.

* * *

Ἐκτὸς ὅμως τῆς μεταλλουργίας οἱ Ἕλληνες ἦσαν εἰδικοὶ καὶ εἰς ὅλα τὰ εἴδη τῆς βιοτεχνίας. Οἱ Τοῦρκοι διὰ πολλοὺς λόγους ἦσαν ἀνίκανοι. Μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Τραπεζοῦντος ὁ ἐλάχιστος πληθυσμὸς ποὺ ἐσώθη ἀφοῦ ἐπλήρωσε λύτρα τῆς ζωῆς ἐγκατεστάθη ὀλίγον μακριὰ ἀπ' αὐτὴν εἰς τὰ πλησίον τῆς Ἁγίας Σοφίας μέρη. Ἀπεκεῖ δὲ οἱ δυστυχεῖς μόλις ἐτολμοῦσαν νὰ ρίψουν ἕνα βλέμμα εἰς τὴν πόλιν, τῆς ὁποίας τὰ οἰκοδομήματα ὅλα κατελήφθησαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Δὲν ἐπέρασε ὅμως πολὺς καιρὸς καὶ οἱ Τοῦρκοι ἄρχισαν νὰ αἰσθάνωνται καλὰ τὴν ἔλλειψιν τεχνιτῶν, διὰ τοῦτο δὲ κατ' ἀνάγκην τοὺς ἐπέτρεψαν νὰ ἐγκατασταθοῦν κατ' ἀρχὰς μὲν περὶ τὰ τείχη τῆς πόλεως, ἀργότερα δὲ καὶ ἐντὸς αὐτῆς [1]).

Διὰ τοὺς ἰδίους λόγους οἱ σουλτάνοι εἰς τὰ δημόσια ἔργα μετεχειρίζοντο Ἕλληνας τεχνίτας. Τὰ περίφημα θρησκευτικὰ οἰκοδομήματα τῆς Προύσης, Ἀδριανουπόλεως καὶ Κωνσταντινουπόλεως εἶναι ἔργα Ἑλλήνων. Ὁ Μωάμεθ Β' ἐφιλοτιμήθη ν' αὐξήσῃ καὶ πάλιν τὸν πληθυσμὸν τῆς ἐρημωθείσης Κωνσταντινουπόλεως, νὰ ἐπανορθώσῃ τὰς καταστροφὰς καὶ νέας οἰκοδομὰς ν' ἀνεγείρῃ. Ἄρχισε λοιπὸν ὀλίγον μετὰ τὴν ἅλωσιν νὰ μαζεύῃ ἀποπαντοῦ νέους κατοίκους Ἕλληνας μεταχειριζόμενος καὶ τὴν βίαν δι' ὅσους δὲν ἤθελαν νὰ ἐγκατασταθοῦν ἐκεῖ. Διὰ τὰς ἀνάγκας δὲ τοῦ καθ' ἡμέραν αὐξανομένου πληθυσμοῦ καὶ διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν μελετωμένων δημοσίων ἔργων ἐξέδωκε διάγγελμα νὰ ἔλθουν εἰς τὴν πρωτεύουσαν ἀπ' ὅλα τὰ μέρη τῶν μικρασιατικῶν καὶ εὐρωπαϊκῶν ἐπαρχιῶν ἔμποροι καὶ λιθοξόοι καὶ οἰκοδόμοι καὶ ξυλουργοὶ καὶ κάθε εἴδους τεχνῖται, τοὺς δὲ ἀρνουμένους ἐπρόσταζε νὰ φέρουν διὰ τῆς βίας. Ἐπειδὴ δὲ ὁ λαὸς αὐτὸς διὰ νὰ συντηρηθῇ εἶχε ἀνάγκην καὶ γεωργικῶν προϊόντων, ὅλα δὲ τὰ περίχωρα τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἦσαν ἀπὸ πολλοῦ ἠρημωμένα, ὁ σουλτάνος ἔφερε καὶ ἐγκατέστησε ἐκεῖ γεωργοὺς ἀπὸ τὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν Πελοπόννησον ἄλλους

---

[1]) *Π. Τριανταφυλλίδου.* Οἱ φυγάδες, ἐν Ἀθήναις 1870, σελ. 70.

μὲν θεληματικά, ἄλλους δὲ καὶ μὲ τὴν βίαν ὡς αἰχμαλώτους. Ἡ γεωργικὴ αὐτὴ ἐγκατάστασις κατὰ τὴν σκέψιν τοῦ σουλτάνου θὰ εἶχε δύο καλὰ ἀποτελέσματα, τὴν θεραπείαν τῶν ἀναγκῶν τῆς πρωτευούσης καὶ τὴν ὠφέλειαν τοῦ δημοσίου ταμείου ἐκ τῆς εἰσπράξεως τοῦ γεωργικοῦ φόρου [1].

Ἐὰν ρίψῃ κανένας ἕνα βλέμμα εἰς τὸ τουρκικὸν λεξικόν, θὰ ἴδῃ πλείστους ὅρους βιοτεχνικοὺς παρμένους ἀπὸ τὴν ἑλληνικήν, διότι ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας ἐγνώρισαν οἱ Τοῦρκοι καὶ τὰ πράγματα ποὺ φανερώνουν αἱ λέξεις. Κατ' ἐξοχὴν δὲ ἑλληνικὰ εἶναι τὰ ὀνόματα τῶν φυτῶν καὶ τῶν ψαριῶν, ἑλληνικοὶ δὲ εἶναι καὶ οἱ ναυτικοὶ ὅροι. [2]) Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ κάμνει τὴν μεγαλυτέραν ἐντύπωσιν εἰς τὸν μελετῶντα τὴν τουρκικὴν γλῶσσαν εἶναι ὅτι ἑλληνικὴ εἶναι καὶ ἡ λέξις sinor, σύνορον, ὅριον, ἡ ὁποία μαρτυρεῖ ὅτι οἱ Τοῦρκοι προτοῦ γνωρίσουν τοὺς Ἕλληνας, λαὸς νομαδικὸς καὶ ἡμιάγριος, δὲν εἶχαν τὴν ἔννοιαν τῆς ἐγγείου κτήσεως, ἄρα καὶ τῆς κοινωνικῆς ὀργανώσεως.

* * *

Τὸ ζήτημα τῶν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ναυτικῶν ὅρων μᾶς φέρει κατ' ἀνάγκην εἰς τὴν ἔρευναν καὶ τοῦ ζητήματος τῆς ναυτιλίας, ἡ ὁποία ὑπῆρξε μία ἀπὸ τὰς αἰτίας τῆς σωτηρίας τοῦ ἑλληνισμοῦ. Λαὸς κατ' ἐξοχὴν χερσαῖος οἱ Τοῦρκοι ἐξορμήσαντες ἀπὸ τὴν κεντρικὴν Ἀσίαν καὶ γενόμενοι κύριοι τῶν παραλίων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας αἰῶνας ὅλους πρὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μετεχειρίζοντο κατ' ἀρχὰς εἰς τὰς θαλασσοπλοΐας ἀναγκαστικῶς Ἕλληνας ναύτας. Αἱ θαλασσοπλοΐαι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐπεβάλλοντο εἰς τοὺς Ἕλληνας καὶ ὑπὸ τύπον ἀγγαρειῶν. Τοῦτο ὡς πρὸς τὸν Πόντον τοὐλάχιστον εἶναι μαρτυρημένον. Ἀπὸ τὸν 15ον αἰῶνα ἐπεβλήθη εἰς τοὺς κατοίκους τῶν παραλίων πόλεων νὰ περνοῦν δωρεὰν τοὺς μουσουλμά-

[1]) *Κριτόβ.* 2,1 καὶ 22. 3,11 καὶ 17. 4,9 5,15 (*Müll.* Fragm. 5,105—159).

[2]) πβλ. anahtar (ἀνοιχτήρι), κλειδί. armoz, τὰ μεταξὺ τῶν σανίδων τοῦ ἐξωτερικοῦ τοιχώματος πλοίου κενὰ διαστήματα, τὰ ὁποῖα γεμίζονται μὲ στουππί. défné, δάφνη. délfin, δελφίνι. fassoulia, φασούλι. fénér, φανός. fidé, νεαρὸν φυτὸν ὡρισμένον εἰς μεταφύτευσιν. foutzou, βουτσί. grafit, τὸ ὀρυκτὸν γραφίτης. iskara, ἐσχάρα. iskélé, σκάλα. iskoumri, σκόμβρος. kéfal, κέφαλος. kérémid, κεραμίδι. kirévét, κρεββάτι. mandra, μάνδρα. métallik, νόμισμα χάλκινον. miriametra, ἀπόστασις 10 χιλ. μέτρ. mizitra, μυζήθρα. ouskiouli, σκουλλί, τὸ λαναρισμένο δεμάτι τοῦ λιναριοῦ. pérama, λέμβος δίκωπος. péréssé (περασιά), στάθμη τῶν οἰκοδόμων πρὸς καθορισμὸν τῆς καθέτου. pétavra, πέταυρον, λεπτὴ σανὶς πρὸς ἐπικάλυψιν στέγης. pinakop, πινακωτή. plaka, πλάκα μεταλλική. sandalia (μεσαιωνικὸν σανδάλιον, εἶδος πλοίου), ἱστιοφόρον. sart, ἐξάρτια πλοίου. témél, θεμέλιον, βάσις. tirful, τρίφυλλον (φυτόν). tirpan, δρέπανον. tolos, θόλος. varioz (βαριά), σφῦρα. voli, βολὴ δικτύου εἰς τὴν θάλασσαν κτλ.

νους διὰ τῶν ποταμῶν πλησίον τῶν ἐκβολῶν καὶ νὰ μεταφέρουν διὰ θαλάσσης τοὺς διοικητικοὺς ὑπαλλήλους ἀνωτέρους καὶ κατωτέρους ὅπου καὶ ἂν ἤθελαν νὰ πηγαίνουν. Αἱ ναυτικαὶ αὗται ἀγγαρεῖαι διαρκοῦσαν ἐνίοτε μῆνας ὁλοκλήρους. Εἰς τοὺς ἀγγαρευομένους δὲν ἐδίδετο ἀπολύτως καμμία ἀμοιβὴ οὔτε ἁπλὴ τροφή. Ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ συντηροῦνται ἐξ ἰδίων καὶ ἐμαστιγώνοντο γενναῖα, ἐὰν καμμίαν φορὰν κουρασμένοι ἀπὸ τὴν ἀκατάπαυστον κωπηλασίαν ἤθελαν ν' ἀναπαυθοῦν ὀλίγον. Ἕλληνας μετεχειρίζοντο εἰς τὸ ναυτικὸν εἴτε διὰ θαλασσίας ἐκδρομὰς εἴτε διὰ πολεμικοὺς σκοποὺς καὶ οἱ τιμαριοῦχοι τῶν παραλίων πόλεων τοῦ Πόντου. Καὶ ἦσαν μὲν αὐτοὶ ἐκτεθειμένοι εἰς τὴν τυραννίαν τῶν ἰδικῶν των δεσποτῶν, ἀλλ' ὅμως καὶ ἐπροστατεύοντο ἀπὸ τοὺς ἰδίους ἐναντίον τῆς καταπιέσεως τῶν ἄλλων Τούρκων. Ἕνας τιμαριοῦχος δὲν ἐτολμοῦσε νὰ πειράξῃ τοὺς σκλάβους ναύτας τοῦ ἄλλου, διότι ὁ Τοῦρκος τιμαριοῦχος ἐνόμιζε ἀνάξιον τοῦ ἑαυτοῦ του ν' ἀφήσῃ τὸ ἔμψυχον κτῆμα του εἰς τὴν διάκρισιν ξένου. Ἐν γένει δὲ εἰς τὸν Πόντον, ὅστις ὁλόκληρος ἦτο διῃρημένος εἰς τιμαριωτικὰς περιφερείας, οἱ χριστιανοὶ κάθε τιμαρίου ἐπροστατεύοντο ὑπὸ τοῦ τιμαριούχου του ἐναντίον τῶν γειτόνων. Ὅπου δὲ δὲν ἦσαν Τοῦρκοι κάτοικοι, ὑπηρετοῦσαν καὶ ὡς στρατιῶται ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν του [1]).

Εἶναι ἐπίσης γνωστὸν ὅτι καί, ὅταν οἱ Τοῦρκοι συνηθίσαντες κάπως τὴν θάλασσαν ἄρχισαν νὰ κατασκευάζουν στόλον ἤδη πρὸ τῆς ἁλώσεως, πάλιν μέρος τοῦ πληρώματος ἀπετελεῖτο ἀπὸ Ἕλληνας, οἱ ὁποῖοι ἦσαν οἱ μόνοι ἱκανοὶ νὰ ἐκτελοῦν τὰς δυσκόλους ὑπηρεσίας ὑπεράνω τοῦ καταστρώματος εἰς τοὺς ἱστοὺς καὶ τὰς κεραίας. Οἱ Τοῦρκοι ναῦται μόλις κατάφερναν τὰς ἐργασίας τοῦ καταστρώματος καὶ τοῦ κύτους. Γνωστὸν εἶναι ὁμοίως ὅτι κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς αἰῶνας ἐπεβλήθη εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου ὡς φόρος ναυτικὸς νὰ παρέχουν ὡρισμένον ἀριθμὸν πλοίων πρὸς συγκρότησιν τοῦ τουρκικοῦ στόλου [2]).

* * *

Χρήσιμοι ὑπῆρξαν οἱ Ἕλληνες καὶ εἰς τὰς οἰκονομικὰς καὶ διοικητικὰς ὑπηρεσίας τοῦ κράτους. Οἱ ἡμιάγριοι καὶ νομαδικοὶ Τοῦρκοι δὲν εἶχαν καμμίαν ἰδέαν ἀστικῆς καὶ κρατικῆς ὀργανώσεως, ἐγνώρισαν δὲ αὐτὴν τὸ πρῶτον ἀφοῦ ἦλθαν εἰς σχέσεις μὲ τὸ βυζαντινὸν κράτος. Ἀφοῦ δὲ ἵδρυσαν ἐπάνω εἰς τὰ ἐρείπιά του κράτος τουρκικόν, ἀντέγραψαν κατ' ἀνάγκην τὸν ὀργανισμὸν ἐκείνου καὶ μετεχειρίζοντο εἰς τὰς οἰκονομικὰς καὶ διοικητικὰς

[1]) *Τριανταφ.* Φυγάδ. 34 κἑξ. 65,109.

[2]) *Παπαρρηγ.* 5,619 καὶ 630.

ὑπηρεσίας Ἕλληνας. Κράτος, τὸ ὁποῖον ἐν ἐλλείψει Ἑλλήνων ὑπαλλήλων μετεχειρίζετο εἰς τὰ δημόσια ταμεῖα τὰς ἐγκοπίδας, δηλαδὴ ξυλίνας ράβδους, εἰς τὰς ὁποίας οἱ ταμίαι ἐχάραζαν χαράκια διὰ νὰ δηλώσουν τὰ ἔσοδα καὶ ἔξοδα, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ τηρήσῃ λογιστικὴν ἀκρίβειαν προκειμένου περὶ πολλῶν ἑκατομμυρίων. Ὁ Μωάμεθ Β' ἐπεριστοιχίζετο ὅλο ἀπὸ Ἕλληνας γραμματεῖς, ταμίας καὶ ἄλλους ὑπαλλήλους, πολλοὶ δὲ ἀπόγονοι τῶν παλαιῶν εὐγενῶν οἰκογενειῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καθὼς οἱ Ἀσαναῖοι, Βατάτζηδες, Καντακουζηνοί, Λασκάρηδες, Νοταρᾶδες, Παλαιολόγοι καὶ ἄλλοι ποὺ ἔχασαν πλοῦτον καὶ δόξαν, διὰ νὰ ζοῦν ἐγίνοντο εἰς τὴν πρωτεύουσαν καὶ εἰς ἄλλας πόλεις τοῦ κράτους τελῶναι καὶ εἰσπράκτορες τῶν φόρων καὶ εἰς ποικίλας ἄλλας ὑπηρεσίας ὑπάλληλοι [1]).

* * *

Καὶ μὲ τὴν γλῶσσαν των οἱ Ἕλληνες ἐφάνησαν ὠφέλιμοι εἰς τοὺς Τούρκους. Ἡ τουρκικὴ γλῶσσα ὡς ἀσιατικὴ καὶ ἄγνωστος εἰς τοὺς εὐρωπαϊκοὺς λαούς, ἀλλὰ καὶ ἀκατέργαστος καὶ τραχεῖα κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς ἐγκαταστάσεώς των εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἦτο ἀκατάλληλος εἰς τὴν διπλωματικὴν ἀλληλογραφίαν καὶ εἰς τὰς συνθήκας πρὸς τοὺς Ἕλληνας καὶ Φράγκους ἡγεμόνας. Μετεχειρίζοντο λοιπὸν οἱ σουλτάνοι τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν εἰς τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα εἴτε διπλωματικὰ εἴτε ἄλλης φύσεως καὶ ἐχρησιμοποιοῦσαν Ἕλληνας γραμματεῖς καὶ διπλωματικοὺς ἀπεσταλμένους.

Αἱ πρῶται ἱστορικαὶ μαρτυρίαι περὶ τοῦ γεγονότος τούτου ἀνέρχονται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 13ου αἰῶνος. Τὸ 1214 καὶ 1216 ὁ σουλτάνος τοῦ Ἰκονίου ἔκαμε συνθήκας μὲ τὸ γαλλικὸν βασίλειον τῆς Κύπρου, τῶν ὁποίων τὰ κείμενα συνετάχθησαν εἰς τὴν ἑλληνικήν, διπλωματικὸς δὲ ἀντιπρόσωπος τοῦ σουλτάνου ἦτο ὁ Ἕλλην Ἀλέξιος. Ἀργότερα κατὰ τὸ ἔτος 1349 ἔχομε τὴν ἑλληνικὴν ἐπιστολὴν τοῦ σουλτάνου τῆς Αἰγύπτου πρὸς τὸν βυζαντινὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννην Καντακουζηνόν. Εἴπαμε δὲ παραπάνω ὅτι ἑλληνικὰ ἔγραφε καὶ ὁ Μωάμεθ Β' εἰς τοὺς ἄρχοντας τῆς Πελοποννήσου. Ἀλλὰ τὰς περισσοτέρας μαρτυρίας ἔχομε ἰδίως ἀπὸ τὸ 1450 μέχρι τοῦ 1570. Κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ ἔχομε πάρα πολλὰ διπλωματικὰ ἔγγραφα τῶν σουλτάνων γραμμένα ὅλα ἑλληνικὰ πρὸς τοὺς Φράγκους ἡγεμόνας τῆς Κύπρου καὶ τῆς Ρόδου καὶ πρὸ πάντων πρὸς τὴν δημοκρατίαν τῆς Βενετίας. [2]) Τὸ τελευταῖον ἔγγραφον τῆς σειρᾶς αὐτῆς εἶναι ἐπιστολὴ

[1]) *Χαλκοκονδ.* 438 — Turcogr. 14 καὶ 91 — *Παπαρρηγ.* 5,537.

[2]) *Δούκ.* 186 — *Κατακουζηνὸς* (ἔκδ. Βόννης) 3,94 κέξ. — Turcogr. 344 — *Σ. Ζαμπέλιος* ἐν τῷ περιοδικῷ Πανδώρᾳ (1855) 6,565 κέξ. — *Παπαρρηγ.* 5,538 κέξ. 545 — *Σ.*

τοῦ σουλτάνου Σελὶμ Β' πρὸς τὸν δοῦκα τῆς Βενετίας, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἀπαιτεῖ τὴν ἀπόδοσιν τῆς Κύπρου ὡς κτήματος μουσουλμανικοῦ. Μερικαὶ περικοπαὶ τῆς ἐπιστολῆς, ἡ ὁποία ἢ ὑπαγορεύθη κατ' εὐθεῖαν ἀπὸ τὸν σουλτάνον ἤ, ἂν δὲν ἤξευρεν αὐτὸς ἑλληνικά, εἶναι μετάφρασις τῶν λόγων του, ἐνδιαφέρουν τὸν ἀναγνώστην μας καὶ διὰ τὴν γλῶσσαν καὶ διὰ τὸ ἔξοχον διπλωματικὸν ὕφος της! Εἰς τὴν μεταγραφὴν δὲν ἐτηρήσαμε τὰς ἀνορθογραφίας τοῦ κειμένου. «Ἀφεντὴν σουλτὰν Σελὶμ τῆς Κωνσταντινόπολης, Νέας Ρώμης, Ἄφρικας, Τραπεζόντιας, ρήγας τοῦ Πόντου, τῆς Βεντάς, Καππαδοκίας, Παφλαγονίας, Σικελίας, Μπαφυλίας, Λυκίας, Χάριας, Σιγίας, Σκούντζιας, Ἀρμενίας, Ἀρβανίας, αὐθέντης τῆς Ταρταρίας, Οὐγκαρίας, αὐθέντης καὶ βασιλὲς ὁλονῶ καὶ πᾶσα τοῦ σκεπομένου ὑπὸ τὸν λίον. Ἀπεσταλμένος ἀπὸ τὴν ἄνω προνοία τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ χαλαστὴς τῆς πίστεως τῶ χριστιανῶ, αὐθέντης καὶ βασιλὲς ὁλονῶ ἐσας, ὅπου φταίστες καὶ ἅρπακται τοῦ τόπου καὶ αὐθεντίας, ὅπου ἐμένα ἀκαρτέρει. Πέμπω σας χαιρετίσματα γιὰ νὰ ἠμπορέσω μὲ τὸ χέρι τῆς ἐμῆς ἀνδρείας νὰ τελειώσω ἐκεῖνο ὅπου ἔνε 'ς τὸ ὑψηλὸ καὶ μεγάλο αἷμα τὸ ἐδικό μου.... νὰ τὸ ἠξεύρετε, θέλων χύσει τὸ ἐδικό σας αἷμα μὲ τὴν μάχαιρά μου τὴν ἀκονισμένη καὶ κοπτεράν..... ἔχων νὰ εἶμαι ποταμὸς τρεχόμενος καὶ θέλων νὰ σᾶς κάμη νὰ φύγετε καὶ ἂν ἔχετε τόση ἀνδρείαν ὅπου νὰ σᾶς βαστάῃ ἡ ψυχή σας. Τὸ ρένιο τῆς Κύπρος, ὅπου ἔνε μοι χρεωφειλέτες, νὰ μοῦ τὸ ἀφήσετε ὡς κύριος νοικοκύρις ὅπου εἶμαι ἐγὼ μὲ τὴ δύναμι τοῦ σουλτάνου τοῦ Καέρος, εἰδὲ θέλω ἔρθει κατ' ἀπάνου σας μὲ ὅλη μου τὴ δύναμι καὶ..... θέλετε εἶστε χαλασμένοι καὶ ἀποθαμένοι, σφαμένοι καὶ τροπιασμένοι, διατὶ ὁ ἡμέτερος μέγας καὶ ὑψηλὸς προφήτης μοῦ τὸ ἔταξε..... Καὶ ἃ δὲ θέλετε τὸ δώσει, δὲ θέλετε λείψει ἀπὸ χαλασμὸ καὶ τρομάρα τοῦ ἐδικοῦ σας στάδου. Καὶ θέλω σᾶς κάμω τὸν πλειὸ τροπιασμένο θάνατο ὅπου νὰ ἠμπορέσω» [1]).

* * *

Αὐτὰ εἶναι τὰ κύρια αἴτια, διὰ τὰ ὁποῖα οἱ μουσουλμάνοι Τοῦρκοι παρὰ τὴν τελείαν ἔλλειψιν ἀνεξιθρησκείας καὶ τὴν μοναδικὴν μισαλλοδοξίαν των ἐπέτρεψαν νὰ ζοῦν μερικὰ ἑκατομμύρια Ἑλλήνων. Τὴν γνώμην αὐτὴν ἐνισχύει καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ πρῶτος ἑλληνισμός, τὸν ὁποῖον συνήντησαν οἱ Τοῦρκοι εἰσβαλόντες εἰς τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας τοῦ βυζαντινοῦ

Λάμπρου, Νέος Ἑλληνομνήμων 5,44 καὶ 65 — *F. Miklosich* καὶ *I. Müller*, Acta et diplomata graeca medii aevi, 3,282 — 367.

[1]) *Miklos* Act. 3, 66.

κράτους σχεδὸν καθ' ὁλοκληρίαν κατεστράφη. Ἤδη κατὰ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνος ἐκτὸς τοῦ Πόντου εἰς τὰς λοιπὰς ἐπαρχίας τῆς Ἀνατολῆς σποραδικῶς συναντοῦμε Ἕλληνας, διότι «τὸ μέγιστον κακὸν καὶ θηρίον, ἡ τοῦ Ὀτθμάνου γονή, τοὺς πάντας διέφθειρε καὶ ἀπώλεσε καὶ ἠφάνισε» κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Φραντζῆ.[1]) Οἱ Ἕλληνες τῶν δυτικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας οἱ ἀνερχόμενοι κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους εἰς ἑκατομμύριον καὶ πλέον κατὰ τὸ πλεῖστον δὲν ἦσαν γηγενεῖς, ἀλλ' ἄποικοι ἀπὸ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ τὰ λοιπὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος μεταβάντες ἐκεῖ ἐν συνεχείᾳ καθ' ὅλην τὴν μεταβυζαντινὴν περίοδον. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἐξηγεῖται ἐκ τούτου ὅτι κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῶν κατακτήσεων οἱ Τοῦρκοι συνηθισμένοι εἰς τὸν νομαδικὸν βίον δὲν ἐκοίταζαν εἰς τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ λεηλατοῦν καὶ σφάζουν καὶ ἐξισλαμίζουν, ὅθεν ἐξηγεῖται καὶ ἡ καταπληκτικὴ αὔξησίς των. Ἀφότου ὅμως ἐξημερωθέντες κάπως ἄρχισαν νὰ σχηματίζουν μονίμους κοινότητας καὶ κρατικὰς ὀργανώσεις, τότε ἐννόησαν τὴν χρησιμότητα τῶν Ἑλλήνων καὶ ἐσκέφθησαν νὰ φανοῦν ἀνεκτικώτεροι εἰς τοὺς ὑπολειφθέντας καὶ διὰ τὴν φιλοχρηματίαν των καὶ διὰ τοὺς ἄλλους λόγους ποὺ εἴπαμε. Ἐὰν ὅμως ὑπάρχωμε ἐμεῖς, διότι κατ' ἀνάγκην μᾶς τὸ ἐπέτρεψαν οἱ Τοῦρκοι, ἄλλο τόσον εἶναι βέβαιον ὅτι καὶ ἡ Τουρκία ἔζησε ἕως σήμερα ὡς κράτος μόνον καὶ μόνον διότι ὑπῆρχαν οἱ Ἕλληνες ποὺ τὴν ἐσυντηροῦσαν.

Α. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

---

[1]) σελ. 43. πβλ. *Δούκ.* 29.

ΤΟ ΑΝΑΓΛΥΦΟΝ ΤΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΒΟΛΟΥ

Ἡ σειρὰ τῶν ὁπωσδήποτε ἀσχοληθέντων μὲ τὸ αἰνιγματῶδες ἀνάγλυφον τὸ ἐντοιχισμένον εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν τοῦ Ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ἐπὶ τοῦ παρὰ τὸν Ἄνω Βόλον λόφου τῆς Ἐπισκοπῆς εἶναι ἀρκούντως μακρά[1]).

Πολλαὶ ἐπίσης εἶναι καὶ αἱ προταθεῖσαι ἑρμηνεῖαι τῆς ἐπ' αὐτοῦ εἰκονιζομένης παραστάσεως, τὰς ὁποίας θὰ λάβωμεν τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐξετάσωμεν εὐθὺς κατωτέρω.

Πᾶσαι ὅμως αἱ εἰς τὸ ἀνάγλυφον τοῦτο δοθεῖσαι ἑρμηνεῖαι νομίζω, ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῶσιν ἱκανοποιητικαὶ καὶ τοῦτο κυρίως διότι αἱ βάσεις, ἐφ' ὧν ἐστηρίχθησαν οἱ ἑρμηνευταί, δὲν ἦσαν, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἀσφαλεῖς.

Πρὸ πάσης λοιπὸν ἀποπείρας νέας ἑρμηνείας τοῦ ἀναγλύφου ἀνάγκη ν' ἀναλύσωμεν αὐτὸ λεπτομερῶς καὶ νὰ ἐξετάσωμεν ἑκάστην τῶν ἐπ' αὐτοῦ παριστανομένων μορφῶν.

Ἐπὶ τῆς ὀρθογωνίου μαρμαρίνης πλακός,[2]) (Εἰκ. 1 καὶ 1α)[3]) ἥτις κατὰ τὴν ἄνω πλευρὰν φέρει ἡμικυκλικὴν προεξοχήν, εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ

---

[1]) *Ζωσιμᾶς Ἐσφιγμενίτης* ἐν Ἡμερολογίῳ «ἡ Φήμη» Βόλος 1887.130.

Γ. Λαμπάκης ἐν Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογ. Ἑταιρείας Δελτ. Γ' 1903 25 (μετ' ἀπεικονίσεως).

Ν. Γιαννόπουλος, Οἱ δύο μεσαιωνικοὶ Ἁλμυροὶ καὶ ὁ νῦν. Ἀνατύπωσις ἐκ τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Παρνασσοῦ Ἔτ *VIII* 1904 μετὰ προσθήκης παρασημειώσεων.... Ἀθῆναι 1904.35.

Α. Wace ἐν J.H S. *XXVI* (1906) 155 κέξ.

Ν. Βέης ἐν Βυζαντίδι I (1909) 567.

Α. Ἀρβανιτόπουλος ἐν ΠΑΕ 1910 203

Ν. Giannopoulos ἐν BCH *XLIV* (1920) 193 κέξ. (μετ' ἀπεικονίσεως).

Ν. Γιαννόπουλος ἐν Ἐπετηρίδι τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν I (1924) 211 (ἀπεικόνισις).

[2]) Αὕτη ἔχει, κατὰ τὸν κ. Γιαννόπουλον, περίπου μήκ. 0·80 καὶ πλάτ. 0,45—0,50 Βλ. B.C.H. ἔνθ. ἀν. 193.

[3]) Ἡ εἰκ. 1 ἐλήφθη ἐκ τῆς Ἐπετηρίδος τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν I 1924 211 εἰκ. 1 καὶ ἐτέθη ἐνταῦθα μόνον διὰ νὰ δώσῃ ἰδέαν τῆς τεχνικῆς τοῦ ἀναγλύφου. Τὰς λεπτομερείας τῆς παραστάσεως, ὄχι τόσον σαφεῖς εἰς τὴν εἰκ. 1, δυναταί τις νὰ ἴδῃ εἰς τὸ παρατιθέμενον σχέδιον ἐν εἰκ. 1α .

ἡ Θεοτόκος ὀρθία, κατ' ἐνώπιον καὶ στρέφουσα τὴν κεφαλὴν ἐλαφρῶς πρὸς τ'ἀριστερά. Εἰς τὴν ἀριστερὰν φέρει μανδήλιον καὶ διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ τὴν χεῖρα τοῦ Ἰησοῦ, ὁ ὁποῖος παρίσταται κατὰ τὸ ἀριστερὸν ἄκρον τῆς πλακὸς ὑπὸ μορφὴν παιδίου μετὰ βραχέος χιτῶνος ἐζωσμένου περὶ τὴν

Εἰκ. 1. Ἀνάγλυφον ἐν τῷ Ναῷ τῆς Κοιμήσεως ἐπὶ τοῦ λόφου τῆς Ἐπισκοπῆς Βόλου.

ὀσφύν. Ὁ Ἰησοῦς, εὐδιάκριτος ἐκ τοῦ σταυροφόρου αὐτοῦ φωτοστεφάνου καὶ τῶν ὑπὲρ τὴν κεφαλήν του τυπικῶν συμπιλημάτων IC XC, φαίνεται διευθυνόμενος πρὸς τὰ δεξιά, ὅπου κατὰ τὸ ἄκρον τοῦ ἀναγλύφου εὑρίσκεται καθημένη γεροντικὴ μορφή, ἄνευ φωτοστεφάνου, μετὰ μακροῦ πώγωνος. Ὁ γέρων φέρει ποδήρη χιτῶνα μετὰ στενῶν χειρίδων καὶ κάθηται ἐπὶ πλουσίως ἐξειργασμένου θρόνου, ἔχει τὴν κεφαλὴν ἐστραμμένην κατ' ἐνώπιον καὶ τείνει τὴν δεξιὰν πρὸς τὸ μέρος τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Ἰησοῦ, ἐν ᾧ ἡ ἀριστερὰ ἀναπαύεται ἐπὶ τῶν γονάτων.

Τὸ ἄνω μέρος τῆς πλακὸς κοσμεῖται ὑπὸ σειρᾶς μεγάλων τριφύλλων συνδεομένων ἀνὰ δύο καὶ σχηματιζόντων εἶδος μικροῦ τόξου, κάτωθεν τοῦ ὁποίου εὑρίσκεται ἄλλο μικρότερον τρίφυλλον.

Τέλος ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τοῦ ἀναγλύφου εἶναι χαραγμέναι αἱ ἑξῆς ἐπιγραφαί:

— Ἑκατέρωθεν τῆς Θεοτόκου:

Η ΜΑΚΡΙΝΙ ΜΗΡ ΘΥ ΚΑΙ ΟΞΕΙΑ ΕΠΙ
ΤΙCCA CΚΕΨΙC

Εἰκ. 1α Σχεδίασμα τοῦ Ἀναγλύφου τῆς Ἐπισκοπῆς (πρβ. εἰκ. 1)

— Μεταξὺ τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου:

ΔΕΗ
CIC ΕΥ
ΤΕΛΧC
ΛΕ Ν
ΤΙΟΥ ΜΟ
ΝΑΧΟΥ

Ὅ,τι προκύπτει ἐκ τῆς προσεκτικῆς ἐξετάσεως τοῦ περιγραφέντος ἀναγλύφου εἶναι, ὅτι ὁ κατασκευάσας αὐτὸ τεχνίτης ἠθέλησεν ἐνταῦθα νὰ δημιουργήσῃ σύνθεσιν ὅλως νέαν μὴ ἀνήκουσαν εἰς τὸν κύκλον τῶν γνω-

στῶν ἁγιογραφικῶν παραστάσεων, πρὸς οὐδεμίαν τῶν ὁποίων πραγματικῶς ὁμοιάζει. Τοῦτο ἐπέτυχε δανεισθεὶς τὰ ἀποτελοῦντα τὴν σύνθεσίν του στοιχεῖα ἀπὸ ἄλλας εἰκονογραφικὰς παραστάσεις περισσότερον κοινάς.

Ταῦτα ὅμως δὲν εἶχε τὴν ἐπιδεξιότητα ν' ἀναχωνεύσῃ εἰς ἓν ὅλον καὶ οὕτως ἡ ἐξέτασις μιᾶς ἑκάστης τῶν ἀποτελουσῶν τὴν σύνθεσίν του μορ-

Εἰκ. 2. 1 Παρισιακὸς Κῶδ. 510. 2 Δαφνί. 3 'Ελεφάντινον ἀνάγλυφον Μουσ. Βερολίνου. 4 Τοιχογρ. Θεοσκεπάστου Τραπεζοῦντος.

φῶν, ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἄλλας, προδίδει τὴν διάφορον προέλευσιν ἑκάστης αὐτῶν.

Οὕτως ἡ Θεοτόκος, ἐν' ᾧ ὑποτίθεται ὁδηγοῦσα τὸν 'Ιησοῦν πρὸς τὸν καθήμενον γέροντα—καὶ τοῦτο ἐξάγεται ἀπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ 'Ιησοῦ—ἐν τούτοις εἰκονίζεται ἐντελῶς κατ' ἐνώπιον καὶ οὐδόλως βλέπει πρὸς τὸν γέροντα. 'Επίσης αὐτὸς ὁ καθήμενος γέρων, ἐν ᾧ διὰ τῆς κινήσεως τῆς δεξιᾶς του χειρὸς φαίνεται ὑποδεχόμενος τὴν Θεοτόκον καὶ τὸν 'Ιησοῦν, βλέπει ὅμως πρὸς τὰ ἐμπρός, πρὸς τὸ μέρος δηλαδὴ τοῦ θεατοῦ.

Τὰ δάνειά του ὁ κατασκευάσας τὸ ἀνάγλυφον ἔκαμεν, ὡς εἴπομεν, ἀπὸ παραστάσεις περισσότερον κοινὰς ἀναγομένας εἰς τὸν κύκλον τῶν συνήθων ἁγιογραφικῶν συνθέσεων, ἃς ἠδύνατο εὐκόλως νὰ εὕρῃ εἰς τὰς καλυπτούσας τοὺς τοίχους τῶν ἐκκλησιῶν τοιχογραφίας ἢ εἰς τὰ φύλλα τῶν ἱστορημένων χειρογράφων.

'Η ἀδυναμία του δὲ ν' ἀναχωνεύσῃ τὰ δάνεια ὡς ἓν ὅλον ἐπιτρέπει εἰς ἡμᾶς ν' ἀνεύρωμεν τὰ πρότυπα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀντέγραψε τὰς μορφὰς τῆς συνθέσεώς του.

Οὕτω διὰ τὸ σύμπλεγμα τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ 'Ιησοῦ ἡ πιθανωτέρα

πηγή, ἐξ ἧς ἤντλησεν, εἶναι πιθανώτατα ἡ παράστασις τῆς Βαϊοφόρου. Πράγματι εἰς ὡρισμένα παραδείγματα τοῦ εἰκονογραφικοῦ τούτου θέματος ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ πλήθους τοῦ ἐξερχομένου ἐκ τῆς 'Ιερουσαλὴμ πρὸς ὑποδοχὴν τοῦ 'Ιησοῦ σύμπλεγμα σπανιώτερον μὲν γυναικός, συνηθέστερον δὲ ἀνδρὸς κρατοῦντος ἐκ τῆς χειρὸς παιδίον παριστανόμενον ἀκριβῶς εἰς τὴν ἡλικίαν καὶ τὸ σχῆμα τοῦ 'Ιησοῦ τοῦ ἡμετέρου ἀναγλύφου. *(Εἰκ. 2)* [1]).

'Επίσης συγγενὴς εἶναι μία ἄλλη σχετικῶς σπανιωτέρα σύνθεσις, ἡ τοῦ Προδρόμου δηλαδὴ παιδίου ὁδηγουμένου ὑπὸ τοῦ ἀγγέλου εἰς τὴν ἔρημον. *(Εἰκ. 3)* [2]).

Τέλος σχετικὴ εἶναι ἡ στάσις τῆς Θεοτόκου καὶ εἰς παραστάσεις τινὰς δωρητῶν ὁδηγουμένων ὑπ' αὐτῆς πρὸς τὸν 'Ιησοῦν. *(Εἰκ. 4)* [3]).

Εἰκ. 3. 1 'Εκμαγεῖα Μουσείου Βατικανοῦ. 2 Παρισιακὸς Κῶδ. 74.

Αἱ τελευταῖαι ὅμως αὐταὶ παραστάσεις τόσον τοῦ ὑπὸ ἀγγέλου ὁδηγουμένου Προδρόμου ὅσον καὶ τῆς Θεοτόκου μετὰ τῶν δωρητῶν δύνανται μᾶλλον νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς δευτερογενεῖς.

---

[1]) *Εἰκ. 2.* 1 Παρισιακὸς κῶδ. 510, *H. Omont,* Fac-similés des miniatures des plus anciens Manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale Paris 1902 Πιν. XXXVIII.

2. Δαφνί. *G. Millet,* Le Monastère de Daphni Paris 1899. σ. 163 εἰκ. 65.

3. 'Ελεφάντινον ἀνάγλυφον Μουσείου Βερολίνου *O. Dalton,* Byzantine art and archaeology Oxford 1911 σ. 233 εἰκ 143.

4. Τραπεζοῦς Ν. Θεοσκεπάστου *G. Millet,* Recherches sur l'iconographie de l'évangile, Paris 1916 σ. 272 εἰκ. 251.

[2]) *Εἰκ. 3.* 1. Γύψινα ἐκμαγεῖα ἐν τῷ Μουσείῳ τοῦ Βατικανοῦ ἀπωλεσθέντος ἀργυροῦ διπτύχου. *G. Schlumberger,* Epopée byzantine III Πιν. VII.

2. Παρισιακὸς Κῶδ. 74 [H. Omont], Evangiles avec peintures byzantines du XIe siècle Paris [1908] πίν. 95.

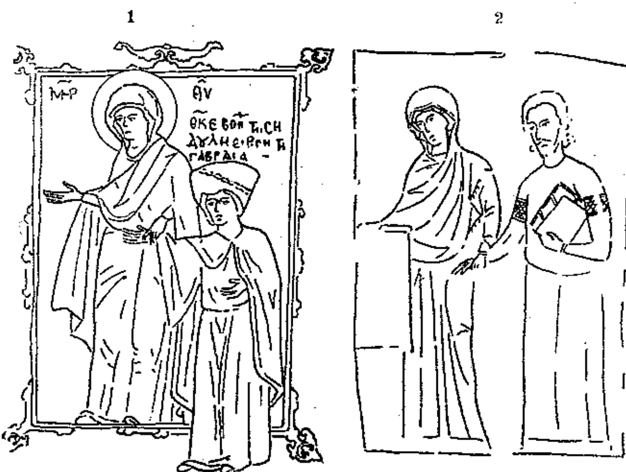
[3]) *Εἰκ. 4.* 1. Κῶδ. 291 Δημοσ. Βιβλιοθ. Πετρουπόλεως ἔτους 1067 ἐκ Σινᾶ *N. Lichacev,* 'Η ἱστορικὴ σημασία τῆς ἑλληνοϊταλικῆς ζωγραφικῆς εἰς τὰς παραστάσεις τῆς Θεοτόκου (ρωσ.) Πετρούπολις 1911 σ. 65 εἰκ. 117.

2. Κῶδ 5 Μ. 'Ιβήρων ἐν 'Αγ' Ὄρει *G. Millet,* L'Art byzantin I (παρὰ *A. Mihcel,* Histoire de l'art τόμ. I) σ. 236 εἰκ. 130.

προελθοῦσαι πιθανώτατα καὶ αὐταὶ ἐκ τοῦ συμπλέγματος τῆς Βαϊοφόρου, ὡς σχετικῶς παλαιοτέρου.

Διὰ τὴν παράστασιν τῆς Θεοτόκου τοῦ ἡμετέρου ἀναγλύφου θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ ὑποτεθῇ, ὅτι αὕτη σχετίζεται πρὸς τὴν λατρευτικὴν εἰκόνα τῆς Μακρινιτίσσης 'Οξείας 'Επισκέψεως, ὡς δεικνύει ἄλλως καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου ἐπιγραφή.

Διὰ τὴν ὑπόθεσιν ὅμως ταύτην παρέχει δυσχερείας τινὰς τὸ ἐν Μακρινίτσῃ ἀνάγλυφον, ὅπου ἡ Θεοτόκος, ἂν καὶ φέρει ὁμοίαν ἐπιγραφήν, εἰκονίζεται ὅμως κατὰ τρόπον ἐντελῶς διάφορον, ἤτοι δεομένη μὲ τὸ βρέφος πρὸ τοῦ στήθους ἐν ἐγκολπίῳ [1]).

Εἰκ. 4. 1 Κῶδ. 291 Δημοσ. Βιβλιοθ. Πετρουπόλεως 2 Κῶδ. 'Ιβηριτικὸς 5.

'Εν τούτοις ἡ ἐντελῶς κατ' ἐνώπιον ἱερατικὴ ὅλως στάσις τῆς Θεοτόκου εἰς τὸ ἡμέτερον ἀνάγλυφον δύναται, ἴσως, νὰ ὁδηγήσῃ εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι τοιαύτην τινὰ λατρευτικὴν εἰκόνα, ἴσως δὲ καὶ αὐτὴν ταύτην τῆς Μακρινιτίσσης 'Οξείας 'Επισκέψεως εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ τεχνίτης, μετατρέψας τὸ ἄνω ἰδίᾳ σῶμα αὐτῆς συμφώνως πρὸς τὰς ἀνάγκας τῆς συνθέσεώς του. Πάντως ὅμως περὶ τούτου δὲν δύναται νὰ ὑπάρχῃ βεβαιότης.

Διὰ τὸν κατὰ τὸ δεξιὸν τέλος ἄκρον τῆς πλακὸς καθήμενον γέροντα τὰ πρότυπα ἀφθονοῦσι εἰς μικρογραφίας ἰδίᾳ χειρογράφων, ὡς δεικνύουσι τὰ παρατιθέμενα παραδείγματα. *(Εἰκ 5)* [2]).

[1]) Εἰκὼν παρὰ *Γιαννοπούλῳ* ἐν 'Επετηρίδι τῆς 'Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν ἔνθ' ἀν. 338 εἰκ. 6.

[2]) *Εἰκ.* 5. 1. Παρισιακὸς Κῶδ. 74 [Omont], ἔνθ' ἀν. Πιν. 123.

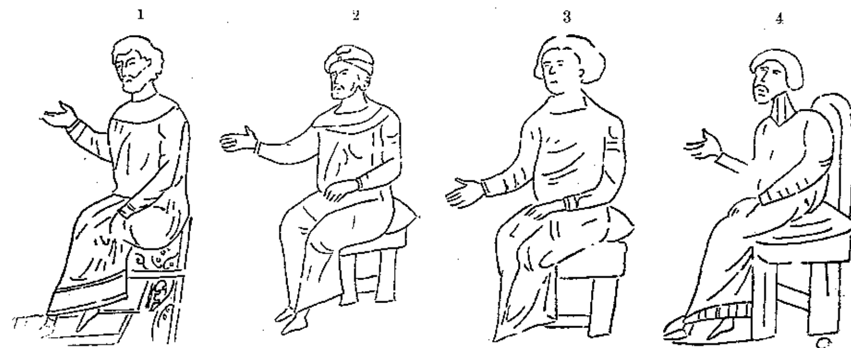
2-3 'Οκτάτευχος Σεραγίου *Th. Uspensky*, 'Ο ἐν Σεραγίῳ Κ/ως κῶδηξ τῆς 'Οκτατεύχου (ρωσ.) Δελτίον τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ρωσσικοῦ ἀρχαιολογικοῦ 'Ινστιτούτου τόμ. XII (1907) Λεύκωμα Πιν. XVII 67, 68.

4. 'Αθηναϊκὸς Κῶδ. 93 φ. 124α.

Διὰ νὰ καθορίσωμεν ποῖον τὸ θέμα τὸ εἰκονιζόμενον εἰς τὸ ἀνάγλυφον ἀνάγκη προηγουμένως νὰ ἐξετάσωμεν τίς ὁ κατὰ τὸ δεξιὸν ἄκρον καθήμενος γέρων.

Οὗτος, ὡς εἴδομεν, δὲν φέρει φωτοστέφανον καὶ κατὰ συνέπειαν δύναται νὰ θεωρηθῇ βέβαιον, ὅτι εἰκονίζει θνητόν.

'Ο μακρὸς χιτὼν μετὰ τῶν στενῶν χειρίδων, ὃν φέρει, εἶναι τὸ σύνηθες βυζαντινὸν ἔνδυμα τὸ καλούμενον πιθανώτατα «σφικτούριον». [1]) Τὸ ἔνδυμα τοῦτο εἶναι γνωστόν, ὅτι ἐφέρετο τόσον ὑπὸ τῶν λαϊκῶν ὅσον καὶ ὑπὸ τῶν κληρικῶν καὶ μοναχῶν διαφέρον εἰς τοὺς τελευταίους τούτους μόνον κατὰ τὸ χρῶμα καὶ τὴν ἔλλειψιν διακοσμήσεων [2]).

Εἰκ. 5. 1 Παρισιακὸς Κῶδ. 74. 2—3 'Οκτάτευχος Σεραγίου. 4 'Αθηναϊκὸς Κῶδ. 93.

"Οτι τὸ ἔνδυμα τοῦτο ἐφέρετο ἀπαράλλακτον κατὰ τὸ σχῆμα καὶ παρὰ τοῖς μοναχοῖς ἀποδεικνύουσι καὶ τὰ μνημεῖα. Εἰς τὰς ἀνωτέρω παρατεθείσας εἰκόνας 4 καὶ 5 τὸ ἔνδυμα φέρουσι λαϊκοί, τὴν χρῆσιν δὲ αὐτοῦ καὶ παρὰ τοῖς μοναχοῖς ἀποδεικνύουσι τὰ παραδείγματα τῆς *Εἰκ. 6.* [3]) 'Εν τῇ εἰκόνι ταύτῃ παρίσταται ὁ γνωστὸς ἐκ τῶν χρονογράφων καὶ ἱστορικῶν μοναχὸς Σανδαβαρηνὸς ὁ διαβολεὺς τοῦ βασιλέως Λέοντος τοῦ Φιλοσόφου (Εἰκ. 6_1)

[1]) *Σκαρλάτου Βυζαντίου*, 'Η Κωνσταντινούπολις τόμ. III 403 *Γ. Σωτηρίου* ἐν περιοδικῷ Θεσσαλονίκης «Γρηγόριος Παλαμᾶς» III (1919) 360 κέξ. Τελευταῖον ὁ *N. Kondakov* ἐν Byzantion I (1924). 43. ἑρμηνεύει παραδόξως ὡς «σφικτούρια» τὰς στενὰς περισκελίδας.

[2]) *Σωτηρίου*, "Ενθ' ἀν 361

[3]) *Εἰκ. 6* 1. Σκυλίτσης Μαδρίτης *L. Beylié*, L'Habitation byzantine, Grenoble-Paris 1902 92.

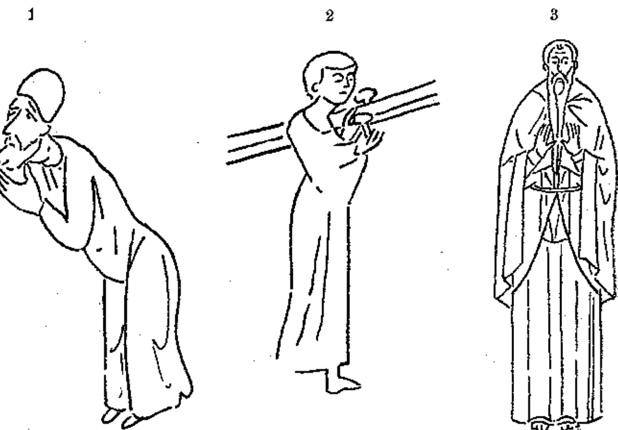
2. 'Ομοίως *Millet*, BCH *XXIX* (1905) Πιν. III 1.

3. Σιναϊτικὸς Κῶδ. 204 *Schlumberger*, L'Epopée byzantine III 641.

καὶ νεαρὸς μοναχὸς κρούων τὸ σήμαντρον ἐντὸς Μονῆς (Εἰκ. 6_2) παραδείγματα δηλαδὴ μὴ ἐπιτρέποντα ἀμφιβολίαν περὶ τῆς καὶ παρὰ μοναχοῖς χρήσεως τοῦ ἐνδύματος τούτου, τὸ ὁποῖον οὗτοι ἔφερον πάντοτε κάτωθεν τοῦ μανδύου των, ὃν συνήθως εἰκονίζονται φέροντες (Εἰκ. 6_3).

Κατὰ ταῦτα ὁ καθήμενος γέρων τοῦ ἀναγλύφου δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ εἴτε ὡς λαϊκὸς εἴτε ὡς μοναχός.

Ἂν ὅμως συνδυάσωμεν τὴν καθημένην ταύτην μορφὴν πρὸς τὴν μεταξὺ τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου χαραγμένην ἐπιγραφὴν τὴν ἀναφέρουσαν τὸν μοναχὸν Λεόντιον, δυνάμεθα, μετὰ πολλῆς πιθανότητος, νὰ καταλήξωμεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ εἰκονιζόμενος γέρων εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ μοναχὸς Λεόντιος.

Εἰκ. 6. 1—2 Σχυλίτσης Μαδρίτης. 3 Σιναϊτικὸς Κῶδ. 204.

Καὶ θὰ ἠδύνατο μὲν νὰ ὑπάρξῃ ἡ ὑπόνοια, ὅτι ἡ ἐν λόγῳ ἐπιγραφὴ ἐχαράχθη εἰς μεταγενεστέρους τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀναγλύφου χρόνους, ὡς ἤδη ὑπέθεσαν τοῦτο καὶ ὁ Ζωσιμᾶς Ἐσφιγμενίτης καὶ ὁ κ. Γιαννόπουλος.[1] Ἐκ λόγων ὅμως ἄλλοθεν ἐξαγομένων, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, δύναται νὰ θεωρηθῇ βέβαιον, ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι σύγχρονος μὲ τὴν κατασκευὴν τοῦ ἀναγλύφου.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν διαφόρων τούτων δεδομένων ἴδωμεν νῦν πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ἑρμηνευθῇ ἡ παράστασις τοῦ ἀναγλύφου.

Αἱ μέχρι τοῦδε δοθεῖσαι ἑρμηνεῖαι περιστρέφονται κυρίως περὶ τὴν γνώμην τοῦ Ζωσιμᾶ Ἐσφιγμενίτου, καθ' ὃν τὸ ἀνάγλυφον παριστᾷ «τὴν Θεοτόκον ἄγουσαν διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς τὸν Ἰησοῦν πρὸς τὸν Συμεῶνα. ..»[2] ἢ τὴν ὀλίγον διάφορον τοῦ Λαμπάκη νομίζοντος ὅτι «πιθανῶς ἐστι παράστασις τῆς Ὑπαπαντῆς τοῦ Κυρίου ἢ ὁ καθήμενος παρίστησι τὸν

[1]) *Ζωσιμᾶ Ἐσφιγμενίτου*, Ἡμερολόγ. ἡ «Φήμη, ἔνθ' ἀν. 130 *Giannopoulos* ἐν BCH ἔνθ' ἀν. 195

[2]) *Ζωσιμᾶ Ἐσφιγμενίτου*, Ἔνθ' ἀν. 130.

Δίκαιον Ἰωσήφ, πρὸς ὃν ἡ Θεοτόκος ἄγει τὸν παῖδα Ἰησοῦν»[1].

Χωρὶς ν' ἀναφέρω, ὅτι ἡ Ὑπαπαντὴ οὐδέποτε παρίσταται κατὰ τὸν τρόπον τοῦ ἡμετέρου ἀναγλύφου, δεδομένου, ὅτι ὁ Ἰησοῦς εἰς τὴν σκηνὴν ταύτην εἶναι βρέφος τεσσαράκοντα μόλις ἡμερῶν (Λουκ. Β' 22 κἑ. Λευϊτ. ΙΒ' 2 κἑ καὶ οὐχὶ παιδίον δυνάμενον νὰ βαδίζῃ, νομίζω, ὅτι αἱ διάφοροι αὐταὶ ὑποθέσεις ὅτι ἔχομεν πρὸ ἡμῶν σκηνὴν ἐκ τοῦ Εὐαγγελίου πίπτουσιν ἀφ' ἑαυτῶν, ὅταν ἀποβλέψωμεν εἰς τὸ γεγονός, ὅτι ὁ καθήμενος γέρων δὲν φέρει φωτοστέφανον καὶ κατὰ συνέπειαν δὲν δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ οὔτε ὡς Συμεών, οὔτε ὡς Ἰωσήφ, ἢ ἄλλος τις, ἀλλὰ εἶναι ἁπλούστατα θνητὸς καὶ δὴ ὁ μοναχὸς Λεόντιος τῆς ἐπιγραφῆς.

Τιθεμένων ἄρα κατὰ μέρος τῶν διαφόρων τούτων ὑποθέσεων περὶ συνθέσεως ἐχούσης ὡς θέμα σκηνήν τινα ἐκ τοῦ Εὐαγγελίου, ἀπομένει πρὸ ἡμῶν ἡ παράστασις τῆς Θεοτόκου ὁδηγούσης τὸν Ἰησοῦν πρὸς τὸν ἐπὶ θρόνου καθήμενον μοναχὸν Λεόντιον.

Ἀλλ' ἐξ ὅσων μέχρι σήμερον τοὐλάχιστον γνωρίζομεν, εἰς τὰς τοιαύτας ἀπεικονίσεις θνητῶν παρισταμένων πρὸ ἱερῶν προσώπων οὗτοι εἰκονίζονται εἴτε γονυπετεῖς[2]) εἴτε ὄρθιοι, ἐν στάσει δεήσεως[3]) οὐδέποτε ὅμως καθήμενοι, ὅπως ὁ γέρων μοναχὸς Λεόντιος τοῦ ἡμετέρου ἀναγλύφου.

Νομίζω, ὅτι κατὰ ἕνα μόνον πιθανὸν τρόπον θὰ ἠδύνατο νὰ ἐξηγηθῇ ἡ ἀνωμαλία αὕτη. Δυνάμεθα δηλαδὴ νὰ ὑποθέσωμεν, μὲ πολλὴν πιθανότητα, ὅτι ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου τούτου εἰκονίζεται ἴσως *ὅραμα*, ὅπερ εἶδεν ὁ μοναχὸς Λεόντιος καὶ συνεπείᾳ τοῦ ὁποίου ἀφιέρωσε τὸ ἀνάγλυφον.

Διὰ τῆς παραδοχῆς τῆς ὑποθέσεως ταύτης δύναται νομίζω νὰ ἐξ-

[1]) Χριστιαν. Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας Δελτ. Γ' 26 πρβ *Βέην* ἐν Βυζαντίδι ἔνθ' ἀν. 567 Ἀρβανιτόπουλον ἔνθ' ἀν. 203 καὶ *Giannopoulos*, ἔνθ' ἀν. 195 ὅπου καὶ ἡ προγενεστέρα βιβλιογραφία ἐν σελ. 193 σημ. 1. Ἡ ὑπὸ τοῦ κ. Γιαννοπούλου B H ἔνθ' ἀν. 195 παρατιθεμένη γνώμη τοῦ κ. Σωτηρίου περὶ τοῦ Δαβὶδ ὑποδεχομένου τὸν Ἰησοῦν ὡς προγόνου αὐτοῦ ἀνακριβῶς ἐτέθη ἐν τῷ κειμένῳ, καθ' ὅσον, κατ ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Σωτηρίου, ἐπεστήθη ἁπλῶς ἡ προσοχὴ τοῦ κ. Γιαννοπούλου μὴ τυχὸν καὶ ἐκ ψαλμικῆς τινος ῥήσεως θὰ ἠδύνατο να ἑρμηνευθῇ ἡ παραστασις.

[2]) Πρβλ. προχείρως παραδειγματά τινα παρά:

Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin, Paris 1910 σ. 474 εἰκ. 231, σ. 570 εἰκ. 276, σ. 738 εἰκ. 376.

Dalton. Ἔνθ' ἀν. σ. 408 εἰκ. 239

G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910 Πιν. 90_4, $91_{3,4}$, 99_1, 107_8

H. Glück, Die christliche Kunst des Ostens. Berlin 1923 Πιν. 81.

Γιαννόπουλος ἐν Ἐπετηρίδι Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν ἔνθ' ἀν. 338 εἰκ. 6.

[3]) *Millet*, Mistra Πιν. 96_1, 10_2, 107_8, 111_4, $152_{2,4}$. *Σωτηρίου* ἐν ΑΔ IV (1918) σ. 32 Πιν. 2.

ηγηθῇ καὶ τὸ ὅλως ἀσύνηθες τῆς παραστάσεως καὶ ὁ τρόπος, καθ' ὃν εἰκονίζεται ὁ μοναχὸς Λεόντιος.

Παραστάσεις ὁραμάτων ἢ ὀνείρων εὑρίσκονται πολλαὶ εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην, ἀναφερόμεναι, εἶναι ἀληθές, κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν Π. Διαθήκην [1]) ἢ εἰς τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας. [2]) Ἐν τούτοις ὅμως, καίτοι σπανιώταται, δὲν λείπουν ἐντελῶς καὶ τοιαῦται παραστάσεις σχετιζόμεναι πρὸς ἄλλα πρόσωπα. Ἐκτὸς τῶν παραστάσεων τοῦ ὁράματος τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου [3]) καὶ τοῦ ὀνείρου τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ, [4]) ἀναφέρομεν τὸ τοῦ Ἰωάννου Εὐχαΐτων ἀκμάσαντος κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα ἐπὶ τῶν χρόνων Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ [5]).

Τέλος τὸ ἐν Μαδρίτῃ ἱστορημένον χειρόγραφον τῆς χρονογραφίας τοῦ Σκυλίτση, ὁ μόνος σχεδὸν μέχρις ἡμῶν περιελθὼν ἀντιπρόσωπος τῆς κοσμικῆς ζωγραφικῆς τῶν Βυζαντινῶν, μᾶς περιέσωσεν τοιαῦτα ὁράματα ἢ ὄνειρα προσώπων θνητῶν. Τοιαύτη ἐπὶ παραδείγματι εἶναι ἡ παράστασις τοῦ ὀνείρου τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ βασιλέως Μιχαὴλ τοῦ Καλαφάτου Ἰωάννου τοῦ Ὀρφανοτρόφου, πρὸς ὃν ἐπεφάνη ὁ Ἅγ. Νικόλαος καὶ ὃν ἐθεράπευσεν ἀπὸ τὴν κατέχουσαν αὐτὸν ἀσθένειαν [6]).

Κατὰ ταῦτα νομίζω, ὅτι δὲν θὰ ἦτο, ἴσως, ἀπίθανον νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι καὶ τὸ ἀνάγλυφον, περὶ οὗ ἐνταῦθα ὁ λόγος, πρὸς τοιοῦτόν τι ὅραμα σχετίζεται, ὅραμα, ὅπερ εἶδεν ὁ μοναχὸς Λεόντιος. Τοῦτο ἐξάγεται καὶ ἐκ τοῦ τύπου τῆς μεταξὺ τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου χαραγμένης ἐπιγραφῆς.

Ὁ τύπος οὗτος τῆς ἐπιγραφῆς «Δέησις κλπ.» προσιδιάζει, ὡς εἶναι παγκοίνως γνωστόν, εἰς τὰς κυρίως ἐπὶ εἰκόνων ἀναθηματικὸς ἐπιγραφάς. Ἂν δὲ κρίνωμεν ἐκ τῆς ἑκατέρωθεν τῆς Θεοτόκου ἐπιγραφῆς τῆς ἀναφερούσης τὰ ἐπίθετα Μακρινίτισσα καὶ Ὀξεῖα Ἐπίσκεψις, δυνάμεθα, ἴσως, νὰ συναγάγωμεν τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ μοναχὸς οὗτος Λεόντιος ὁ ἀφιε-

[1]) Ὅραμα Ἡσαΐου *Diehl* Ἔνθ ἀν σ. 224 εἰκ. 110
Ὁράματα Ἰεζεκιὴλ *Omont,* Fac-similés ἔνθ' ἀν Πιν LVIII. *Dalton,* Ἔνθ ἀν. σ. 222 εἰκ. 135 ΑΔ. VI (1920-1) Παραρτ. 193

[2]) Ὅραμα Πέτρου Ἀλεξανδρείας *Millet,* Mistra Πιν. 82.$_2$.

[3]) *Omont,* Fac-similés, ἔνθ ἀν. Πιν. LIX.

[4]) Μικρογραφία τοῦ ἐν Βατικανῷ Μηνολογίου τοῦ Βασιλείου Β'. εἰκ. προχείρως παρὰ *O. Wulff,* Altchristliche und byzantinische Kunst σ. 529 εἰκ. 460.

[5]) *Millet,* Mistra Πιν. 103$_6$, Πρβ. *Millet* ἐν R.A 1908 I 173 ὡς καὶ τὸν Συναξαριστὴν καὶ τὸ Μηναῖον τῆς 30 Ιανουαρίου, βλ. καὶ *Nilles,* Kalendarium utriusque Ecclesiae orientalis et occidentalis. Oeniponte 1896 I 87 κεξ.

[6]) ***Beylié,*** Ἔνθ. ἀν. 129.

ρώσας τὸ ἀνάγλυφον ἀνῆκε πιθανῶς εἰς τὴν κατὰ τὸ Πήλιον γνωστὴν Μονὴν τῆς Μακρινιτίσσης.

Καὶ ἤδη φθάνομεν εἰς τὸ ζήτημα, ἂν αἱ ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου ἐπιγραφαὶ εἶναι σύγχρονοι πρὸς αὐτὸ ἢ ἐχαράχθησαν εἰς μεταγενεστέρους τῆς κατασκευῆς αὐτοῦ χρόνους. Τὸ ζήτημα τοῦτο δύναται νὰ λυθῇ εὐχερῶς ἐκ τῆς χρονολογήσεως αὐτοῦ τούτου τοῦ ἀναγλύφου.

Τὸ λίαν ἐξέχον τῶν μορφῶν τοῦ ἀναγλύφου ἔκαμεν ἴσως τοὺς περὶ αὐτὸ ἀσχοληθέντας νὰ χαρακτηρίσωσι τὴν τεχνοτροπίαν αὐτοῦ· ὡς λαμπρὰν ἀπομίμησιν τῆς ἀρχαίας τέχνης [1]) καὶ νὰ θεωρήσωσιν αὐτὸ ὡς ἀναμιμνῆσκον ἀρχαῖα πρότυπα [2]) ἢ αὐτόχρημα παλαιοχριστιανικὸν «τοποθετημένον ἴσως ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς τῆς Δημητριάδος, οἰκοδομήματος ἀνερχομένου εἰς τὸν 4ον ἢ 5ον αἰῶνα» [3]).

Τὸ πρᾶγμα ὅμως δὲν ἔχει οὕτω. Νομίζω, ὅτι δύναται νὰ τοποθετηθῇ χρονολογικῶς εἰς τοὺς μετὰ τὸν 9ον αἰῶνα χρόνους.

Πλὴν τῆς γενικῆς ἐντυπώσεως, ἣν ἀποκομίζει τις ἐκ τῆς λεπτομεροῦς ἐξετάσεως τῶν ἀποτελουσῶν τὸ ἀνάγλυφον μορφῶν ἔχομεν καὶ ἄλλας ἐνδείξεις.

Ἂν διὰ τὸ σύμπλεγμα τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Ἰησοῦ ἐχρησίμευσαν ὡς πρότυπα αἱ ἀνάλογοι μορφαὶ τῆς παραστάσεως τῆς Βαϊοφόρου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον νομίζω, ὅτι ἀπεδείχθη ἐπαρκῶς ἀνωτέρω, τότε ἔχομεν ἓν χρονολογικὸν ὅριον πέραν τοῦ ὁποίου δὲν δύναται νὰ τεθῇ τὸ ἀνάγλυφον.

Τὸ σύμπλεγμα τοῦτο τοῦ ἀνδρὸς ἢ γυναικὸς κρατούντων ἐκ τῆς χειρὸς τὸ βαδίζον παιδίον δὲν παρουσιάζεται εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς καὶ παλαιοβυζαντινὰς παραστάσεις τῆς Βαϊοφόρου, ὡς ἀποδεικνύουν τὰ σωζόμενα παραδείγματα [4]).

Καθ' ὅσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, ἓν τῶν παλαιοτέρων ἴσως παραδειγμάτων τοῦ συμπλέγματος τούτου ἐν τῇ Βαϊοφόρῳ, προελθόντος πιθανώτατα δι' ἐλαχίστης μεταβολῆς ἢ καὶ διὰ παρανοήσεως ἐξ ἑνὸς ἄλλου

[1]) *Γιαννόπουλος,* Οἱ δύο μεσαιωνικοὶ Ἀλμυροί. 35

[2]) *Λαμπάκης,* Ἔνθ. ἀν. 25 *Βέης,* Ἔνθ', ἀν 567

[3]) *Giannopoulos,* Ἔνθ ἀν. 194.

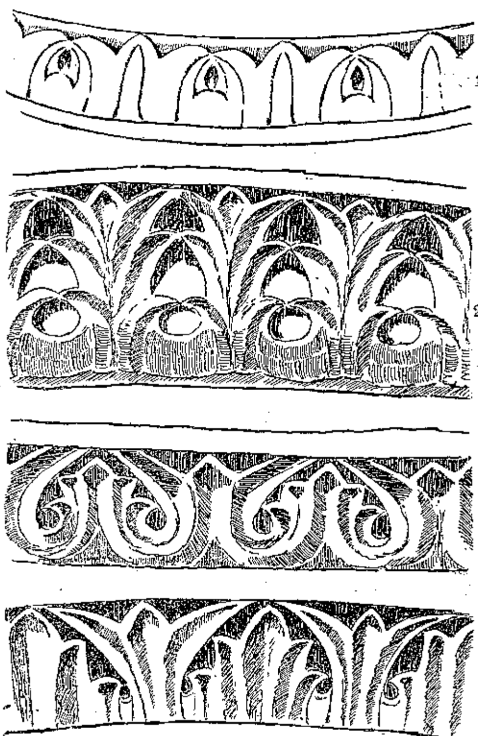
[4]) Βλ. προχείρως *C. Kaufmann,* Handbuch der christlichen Archäologie ³ Paderborn 1922 σ. 335 εἰκ. 167, σελ. 492 εἰκ. 242$_2$ σ. 531 εἰκ. 265. *O Wulff,* Ἔνθ ἀν. σ. 190 εἰκ. 191, Πιν. VII. *L. Brehier,* L' art chrétien Paris 1918 σ. 94 εἰκ. 28. *A. Munoz,* Il codice purpureo di Rossano e il frammento sinopense Roma 1907 Πιν. II. Τὰς παλαιοχριστιανικὰς παραστάσεις τῆς Βαϊοφόρου συνέλεξε τελευταῖον ὁ *Becker* ἐν Strena Buliciana Zagreb 1924 337 κέξ. Πρβ. Byzantion I 1924 623.

τοιούτου, οὗ παράδειγμα παρέχει εἰς ἡμᾶς κατὰ τὸν 6ον αἰῶνα ὁ κῶδιξ τοῦ Rossano, εὑρίσκεται εἰς τὸν Παρισιακὸν Κώδ. 510 (εἰκ. 2_1) τὸν περιέχοντα τὰς Ὁμιλίας τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ καὶ γραφέντα διὰ τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειον τὸν Μακεδόνα, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 880—886 1).

Ἐν τῇ βυζαντινῇ εἰκονογραφίᾳ παρουσιάζεται σποραδικῶς καὶ εἰς σχετικῶς ὀλιγάριθμον σειρὰν μνημείων μέχρι περίπου τοῦ 15ου αἰῶνος, μὴ ἀπαντώμενον ἢ ἴσως σπανιώτατα, καθ᾽ ὅσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, εἰς τοὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνους.

Ἔχομεν λοιπὸν οὕτω τὸ χρονικὸν διάστημα μεταξὺ τοῦ 9ου καὶ 15ου αἰῶνος, καθ᾽ ὃ εἶναι δυνατὸν νὰ κατεσκευάσθη τὸ ἀνάγλυφον.

Εἰς τὸ χρονικὸν τοῦτο διάστημα τοποθετοῦνται καὶ τὰ ἄλλα μνημεῖα, περὶ ὧν ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος, ἐπὶ τῶν ὁποίων παρίστανται ἀνάλογοι σκηναὶ ὡς ὁ ὑπὸ ἀγγέλου ὁδηγούμενος Ἰωάννης (εἰκ. 3) καὶ ἡ Θεοτόκος μετὰ τῶν δωρητῶν, (Εἰκ. 4) αἵτινες ἄλλωστε, ὡς εἴδομεν, εἶναι πολὺ πιθανόν, ὅτι κατάγονται πίσης ἐκ τοῦ συμπλέγματος τῆς Βαϊοφόρου.

Εἰκ. 7. 1—3 Ἐξ Ἁγ Δημητρίου Θεσσαλονίκης. 4 Ἐκ κιονοκράνου τοῦ Torcello.

Εἰς τὸ ἴδιον συμπέρασμα μᾶς ὁδηγεῖ καὶ ἡ ἐξέτασις τοῦ κοσμήματος τῆς ἄνω πλευρᾶς τῆς πλακός.

Τὸ κόσμημα τοῦτο ὑπὸ τὴν μορφὴν ὑπὸ τὴν ὁποίαν παρουσιάζεται εἰς τὸ ἀποσχολοῦν ἡμᾶς ἀνάγλυφον, εἶναι βυζαντινὴ ἀπομίμησις διακοσμητικοῦ θέματος παλαιοχριστιανικοῦ.

Τὰ πρότυπα αὐτοῦ εὑρίσκομεν εἰς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους καὶ δὴ τὸν 5ον αἰῶνα. Ἤδη περὶ τὴν ἰουστινιάνειον ἐποχὴν ἀρχίζει ἐξελισσόμε-

1) *Diehl,* Manuel 243 κέ. *Dalton,* Ἔνθ᾽ ἀν. 477.

νον πρὸς τὴν μορφήν, ἧς ἀπομίμησις εἶναι τὸ κόσμημα τῆς ἡμετέρας πλακός.

Τὰ ἐν τῇ παρατιθεμένῃ εἰκόνι παραδείγματα δεικνύουν τὴν ἀρχικὴν τοῦ κοσμήματος μορφὴν καὶ τὴν βαθμιαίαν αὐτοῦ ἐξέλιξιν εἰς παλαιοβυζαντινοὺς ἤδη χρόνους (Εἰκ. 7) 1).

Τέλος τὴν μορφήν, ἣν τὸ κόσμημα τοῦτο ἔχει ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου ἀναγλύφου εὑρίσκομεν εἰς σειρὰν μνημείων μεταγενεστέρων τοῦ 9ου αἰῶνος ἀκριβῶς χρονολογημένων ἢ δυναμένων μετὰ πολλῆς πιθανότητος νὰ χρονολογηθῶσιν. 2) Ἡ σύγκρισις πρὸς ταῦτα δεικνύει, ὅτι καὶ ἀπὸ τῆς ἀπό-

1) *Εἰκ. 7.* 1-3 Γλυπτὰ τοῦ 5ου αἰῶνος ἐξ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Τὰ παρατιθέμενα σχέδια ἐγένοντο ἐπὶ τῇ βάσει ἀνεκδότων φωτογραφιῶν λίαν εὐγενῶς παραχωρηθεισῶν εἰς ἡμᾶς ὑπὸ τοῦ κ Γ. Σωτηρίου. Βλ ἀνάλογα γλυπτὰ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου καὶ ἐν ΑΔ 1918. Συμπλήρωμα Παραρτήματος 35 εἰκ. 47α.

4. Κιονόκρανον Torcello (6ου αἰῶνος) *Statham,* A schort critical history of architecture London 1912 σ, 213 εἰκ. 206. Τὰ κιονόκρανα τοῦ Torcello—τοὐλάχιστον τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς ἐνταῦθα—θεωροῦμεν ἀναγόμενα εἰς τὸν 6ον αἰῶ α ὡς ὀρθῶς χρονολογεῖ ταῦτα καὶ ὁ Ricci *Colasanti-Ricci,* L' arte bisantina in Italia Milano 1923. σ. 8 καὶ Πιν. 54. (ὅπου ὅμως δὲν ἀπεικονίζεται τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος κιονόκρανον). Ὁ *R. Cattaneo,* L'architecture en Italie Γυλλ. μεταφρ. Le Monnier Venise 1890 306 χρονολογεῖ ταῦτα ἀπὸ τῆς ἐπισκευῆς τοῦ ἔτους 1008 ὁ δὲ *Statham,* Ἔνθ᾽ ἀν. τὰ τοποθετεῖ εἰς τὸν 9ον αἰῶνα, εἰς τὴν ἐπισκευὴν δηλαδὴ τοῦ 864. Ἡ διακόσμησις ὅμως αὐτῶν καὶ δὴ τοῦ ἀπασχολοῦντος ἡμᾶς δεικνύει ὅτι ταῦτα δὲν δύνανται νὰ εἶναι μεταγενέστερα τοῦ 6ου αἰῶνος.

2) Τμήματα ἐπιστυλίου ἐν Ναΐβ—κεῖ παρὰ τὴν Ραιδεστὸν (μεταγενέστερον τοῦ 9ου αἰῶνος ὡς ἐκ τῆς ἐπ᾽ αὐτοῦ παραστάσεως τῆς Δεήσεως) Δελτίον τοῦ ἐν Κ/ει Ρωσσικοῦ ἀρχαιολογ. Ἰνστιτούτου XVI (1912) Πιν. V.

Θωράκιον βυζαντινὸν (κατασκευασθὲν περὶ τὸ 1000 χρησιμεῦον ὡς προσθία πλευρὰ σαρκοφάγου ἐν τῷ Ν. Ἁγ. Ἀντωνίου Παδούης *Cattaneo,* ἔνθ᾽ ἀν. σ. 314 εἰκ. 168

Γλυπτὰ Μ Ὁσίου Λουκᾶ (11ος αἰὼν) *R Schultz—S. Barnsley,* The monastery of S. Luke of Stiris in Phocis London 1901 Πίν. 25,29.

Ἀνάγλυφον τόξον (ἔτ. 1164) ἐν Νέρες παρὰ τὰ Σκόπια *G. Millet,* L' ancien art serbe Paris 1919 σ. 141 εἰκ. 152.

Ἀνάγλυφα Μ. Παντοκράτορος (Zeirek djami) ἐν Κ/ει (12ος αἰὼν) *A. Millingen,* Byzantine churches in Constantinople, London 1912 Πιν. LX.

Πλάκες κιβωρίου Μ. Τορνικη, ἀνάγλυφον ὑπεράνω εἰκόνος τῆς Θεοτόκου καὶ γεῖσα ἐν Μ. τῆς Χώρας (Kahrie djami) ἐν Κ/ει (14ος αἰών) *Th. Schmidt,* Kahrié djami ἐν Δελτίῳ τοῦ ἐν Κ/ει Ρωσσικοῦ ἀρχαιολ. Ἰνστιτούτου XI (1906) Λεύκωμα Πιν. LXXXIII, LXXXIV, LXXXVIII$_2$ *Millingen* ἔνθ᾽ ἀν. 305 εἰκ. 99. *A Rüdel,* Kahrié—Dschamisi in Constantinopel, Berlin 1908 Πιν. 11.

Ἀνάγλυφα ἐν Μουσείῳ Μυστρᾶ *Millet,* Mistra Πιν 48$_{11 \cdot 17}$.55$_{12}$.58$_4$ 63$_8$.

Ἀνάγλυφα Μουσείου Κωνσταντινουπόλεως *Mendel,* Catalogue des sculptures II Con/ple 1914 Ἀρ. 707,751,759,760.

Κιονόκρανον ἐν Θεσσαλονίκῃ (ἀποκεῖται νῦν ἐν Ἁγ. Δημητρίῳ) μετὰ τῶν μονογραμμάτων τῶν Παλαιολόγων. Πρόχειρον σχεδίασμα ἐν *P. Papageorgiu,* Unedierte Inschriften von Mytilene Leipzig 1900 Πιν. VI 43 (ἔχει παραλειφθῆ ὁ ἄβαξ ἐφ᾽ οὗ τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς κόσμημα).

ψεως τοῦ κοσμήματος τὸ ἀποσχολοῦν ἡμᾶς ἀνάγλυφον δύναται ἀσφαλῶς νὰ θεωρηθῇ μεταγενέστερον τοῦ 9ου αἰῶνος.

Τέλος ἐνδείξεις ἀσφαλεῖς μᾶς παρέχει καὶ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων τῶν ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου ἐπιγραφῶν.

Τὰ γράμματα τῆς ἀμφοτέρωθεν τῆς Θεοτόκου ἐπιγραφῆς «Μακρινίτισσα καὶ Ὀξεῖα Ἐπίσκεψις» ὁμοιάζουσι κατὰ τρόπον μὴ ἐπιδεχόμενον ἀμφισβήτησιν πρὸς τὰ τῆς ἐπιγραφῆς τῆς χαραγμένης ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ τοῦ εὑρισκομένου ἐπίσης ἐπὶ τοῦ λόφου τῆς Ἐπισκοπῆς (Εἰκ. 8).[1] Ἡ χαρακτηριστικὴ ἰδίως μορφὴ τοῦ Ο, ὁμοιάζοντος πρὸς κόππα, οὐδεμίαν ἀφήνει ἀμφιβολίαν.

Εἰκ. 8. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ ἐν τῇ Ἐπισκοπῇ ἀναγλύφου τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ.

Ἐπίσης τὰ γράμματα τῆς μεταξὺ τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου ἐπιγραφῆς τοῦ Λεοντίου, ὁμοιάζουσι, ὡς ἤδη παρετηρήθη,[2] πρὸς τὰ τῆς ἐπιγραφῆς τῆς ἐπιτυμβίου πλακὸς ἢ μᾶλλον σαρκοφάγου τῆς Ἄννης Μαλιασινῆς[3]).

Ἀλλὰ τὸ μὲν ἀνάγλυφον τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ θεωρεῖται ἤδη ἔργον τῶν μετὰ τὸν 11ον αἰῶνα χρόνων,[4] ἡ δὲ σαρκοφάγος περιεῖχε τὰ ὀστᾶ τῆς συζύγου τοῦ Νικολάου Μαλιασινοῦ, υἱοῦ τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς Μονῆς Μακρινιτίσσης[5]).

Οὕτω φερόμεθα καὶ πάλιν πρὸς τὴν Μονὴν Μακρινιτίσσης, ἐξ ἧς φαίνεται ὅτι προέρχεται τὸ ἀνάγλυφον.

Ἡ Μονὴ τῆς Θεοτόκου Μακρινιτίσσης Ὀξείας Ἐπισκέψεως ἱδρύθη ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου Μαλιασινοῦ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1205—1209.[6]) Μεταγενέστερον λοιπὸν τῶν χρόνων τούτων δύναται νὰ θεωρηθῇ τὸ ἡμέτερον ἀνάγλυφον τὸ οὕτω στενῶς σχετιζόμενον πρὸς τὴν Μονὴν ταύτην.

[1]) BCH ἔνθ' ἀν. σ. 197, εἰκ. 9

[2]) *Giannopulos*, BCH ἔνθ' ἀν. 195 σημ. 3.

[3]) Εἰκὼν ἐν BCH ἔνθ' ἀν. σ. 196 εἰκ. 8.

[4]) *Millet* ἐν BCH ἔνθ' ἀν. 215 κέ.

[5]) *Γιαννόπουλος* ἐν Ἐπετηρίδι Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ἔνθ' ἀν. 224.

[6]) *Γιαννόπουλος*, Ἔνθ' ἀν. 211, BCH ἔνθ' ἀν. 195.

Τὰ συμπεράσματα ταῦτα θὰ ἠδύνατο ἴσως ν' ἀλλοιώσῃ ἡ ἐκφρασθεῖσα ἤδη[1]) ὑπόνοια, ὅτι αἱ ἐπιγραφαὶ ἐχαράχθησαν ἀργότερον ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου. Τοῦτο προήρχετο ἀπὸ τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι τὸ ἀνάγλυφον ἦτο παλαιοχριστιανικόν. Νῦν ὅμως, ὅτε ἀρκούντως, ὡς νομίζω, ἀπεδείχθη, ὅτι τοῦτο εἶναι ἔργον τῶν μετὰ τὸν 9ον αἰῶνα χρόνων καὶ αἱ ἐπιγραφαὶ σχετίζονται στενῶς πρὸς τὸ εἰκονιζόμενον θέμα, οὐδεμία τοιαύτη σκέψις δύναται πλέον νὰ γίνῃ.

Καὶ αὐτὸ ἀκόμη τὸ λίαν ἐξέχον τῶν μορφῶν τοῦ ἀναγλύφου δὲν δύναται νῦν νὰ μᾶς ξενίσῃ, διότι ἀκριβῶς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς κατασκευῆς αὐτοῦ εὑρίσκομεν καὶ ἄλλα, ὀλίγα εἶναι ἀληθές, παραδείγματα[2]) ἀποδεικνύοντα πραγματικὴν «ἀναγέννησιν τῆς πλαστικότητος»[3]) κατὰ τοὺς χρόνους τούτους.

Κατὰ ταῦτα τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς ἀνάγλυφον δύναται, νομίζω, νὰ θεωρηθῇ ὡς κατασκευασθὲν περὶ τὰ τέλη τοῦ 13ου πιθανώτατα αἰῶνος καὶ ἀφιερωθὲν ὑπὸ τοῦ ἐπ' αὐτοῦ εἰκονιζομένου μοναχοῦ Λεοντίου, εὑρισκόμενον δὲ εἰς τὴν Μ. Μακρινιτίσσης, μετεφέρθη εἰς τὸν Ναὸν τῆς Ἐπισκοπῆς, ὅπου σήμερον εἶναι ἐντοιχισμένον, πιθανῶς ὑπὸ τοῦ Ἐπισκόπου Καλλίστου κατὰ τὸ ἔτος 1639, ὡς ἤδη εἴκασεν ὁ κ. Γιαννόπουλος[4]).

Τὸ ἀνάγλυφον τοῦτο τῆς Ἐπισκοπῆς τὸ ἀποτελέσαν τὸ θέμα τῆς παρούσης μελέτης κατέχει νομίζω ἐξαιρετικὴν ὅλως θέσιν εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην τῶν τελευταίων πρὸ τῆς ἁλώσεως αἰώνων, τόσον ἀπὸ ἀπόψεως περιεχομένου, ὅσον καὶ ἀπὸ ἀπόψεως τέχνης. Ἡ ἐξαιρετικὴ αὐτοῦ σπουδαιότης παρεκίνησεν ἡμᾶς εἰς λεπτομερῆ αὐτοῦ ἐξέτασιν, ἧς τὰ πορίσματα ἐξετέθησαν ἀνωτέρω.

Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

---

[1]) *Giannopoulos* BCH ἔνθ' ἀν. 195.

[2]) Πρβ. προχείρως τὰ ἐκ τοῦ δευτέρου τέμπλου τῆς Παντανάσσης Μυστρᾶ τεμάχια ἐν ΑΔ V (1909) Παραρτ. 43 κ. ἑ Βλ. καὶ *Γιαννόπουλον* ἐν Δελτίῳ Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας, VII 451 κ. ἑ. Πρβ. καὶ *Rüdel*, Ἔνθ' ἀν Πίν. 11.

[3]) *L. Brehier*, Nouvelles recherches sur l'histoire de la sculpture byzantine ἐν Nouv. Archives des Missions scientifiques, Nouv. Serie Fasc. 9. 1913. 17 ὅπου καὶ ἄλλα παραδείγματα.

[4]) Οἱ δύο μεσαιωνικοὶ Ἁλμυροί... 35. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Καλλίστου τελευταῖον ἐν BCH ἔνθ' ἀν.201.

ΛΕΩΝ — ΜΑΝΟΥΗΛ ΜΑΚΡΟΣ, ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΒΕΛΛΑΣ. ΚΑΛΟΣΠΙΤΗΣ, ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΛΑΡΙΣΣΗΣ. ΧΡΥΣΟΒΕΡΓΗΣ, ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΚΟΡΙΝΘΟΥ.

Εἰς τοὺς καταλόγους ἐπισκόπων τῆς Ἠπειρωτικῆς Βελλᾶς [1]) ἀναγραπτέος ὁ κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ΙΓ′ αἰῶνος ἀρχιερατεύσας *Μανουήλ*, ὁ διὰ τοῦ θείου μὲν βαπτίσματος *Λέων*, τὸ ἐπώνυμον δὲ *Μακρός*. [2]) Τὰ κατὰ τὸν ἄνδρα, ὃν ἁπλῶς μνημονεύει ὁ Δημήτριος Χωματιανός, ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος, α′ Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας, ὡς ἐν ἐνεργείᾳ ἐπίσκοπον

[1]) Ἐν ἀναγραφαῖς μετονομασθέντων τόπων ἡ *Βελλὰ* ταυτίζεται πρὸς τὴν *Φωτικήν*· ἰδὲ π. χ. *Th. L. Fr. Tafel*, Constantinus Porphyrogennitus de provinciis regni byzantini. Ἐν Τυβίγγῃ 1847, σελ. 21 (ὅπου *Πελλᾶ* (?)=*Βελλά*, [Πρβλ. *Hieroclis* synecdemus, rec. *A. Burckhardt*, σελ. 69, 122], *Γ. Α. Ῥάλλη*--*Μ. Ποτλῆ*, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, τόμ. Ε′. Ἐν Ἀθήναις 1855, σελ. 496 *Σπ. Π Λάμπρου*, «Νέος Ἑλληνομνήμων», τόμ. ΙΕ′ (1922), σελ. 406 (=*A. Burckhardt*, Ἔνθ᾽ ἀνωτέρω, σελ. 63,37α), ὅπου *Φωτιστικὴ*=*Φωτική*. *G. Parthey*, Hieroclis synecdemus, σελ. 318, 121 (ὅπου *Πέλλα*=Βελλᾶ).

Ἐν τῇ πραγματείᾳ ταύτῃ ἐννοεῖται πάντοτε ἡ Ἠπειρωτικὴ Βελλά. τοῦτο κρίνω ἀναγκαῖον ἰδιαιτέρως νὰ ἐξάρω, καθ᾽ ὅσον ἔχομεν καὶ ἐπισκοπὴν *Βελᾶς* ὑπαγομένην ταῖς Νέαις Πάτραις τῆς Ἑλλάδος, ἀναφερομένην δ᾽ ἐν τῇ τάξει πρωτοκαθεδρίας τοῦ Ἀθηναϊκοῦ κώδικος 1371, ἥτις προέρχεται ἐκ τῶν χρόνων τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ (ἰδὲ *H. Gelzer*, Ungeduckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatuum [=III Abt der Abhandl. der philosophisch philologischen Classe der Bayer. Akademie der Wissenchaften, Bd XXI, 1897 - 1901] σελ. 585,17). *Βελ(λ)ᾶ* καὶ χωρίον τῶν Καλαβρύτων ἐν τῷ ἄλλοτε δήμῳ *Φελλόης* (Πρβλ. *Π. Α. Κομνηνοῦ*, Λακωνικά, ἐν Ἀθήναις 1896, σελ. 191) συνοικισθέν, κατὰ τὰς παραδόσεις παρ᾽ ἀποίκων, ἐκ τῆς Ἠπειρωτικῆς Βελλᾶς καὶ συχνὰ μνημονευόμενον κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας (ἰδὲ π. χ. *Pier' Antonio Pacifico*, Breve descrizzione corografica del Peloponneso o' Morea, ἐν Βενετίᾳ, ἐκδ. 1704, σελ. 123).

[2]) Παρὰ *M. Lequien* (Oriens Christianus, τόμ. Β′, ἐν Παρισίοις 1740, σελ. 144) κεῖται ὁ *Μανουὴλ Βελλᾶς* καὶ δὴ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κατωτέρω μνημονευομένου σημειώματος τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ Β′. Παρὰ *Wiltsch* (Handbuch der kirchlichen Geographie und Statistik, ἐν Βερολίνῳ 1846, τόμ. Α′ σελ. 124, τόμ. Β′ σελ. 353) ἐλλείπει ὁ *Μανουὴλ Βελλᾶς*· οὗτος ἀναγράφεται παρὰ *Π. Ἀ[ραβαντινῷ]*, Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου, τόμ. Β′, ἐν Ἀθήναις 1857, σελ. 30, ἐκ πηγῆς μὴ μνημονευομένης καὶ δὴ τῷ 1233. — Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας Βελλᾶς κατὰ τοὺς τελευταίους μάλιστα αἰῶνας ἰδὲ ἐπ᾽ ἐσχάτων τὸ σημείωμα τοῦ *Σπ. Π. Λάμπρου*, Ἔνθ᾽ ἀνωτέρω, τόμ. ΙΔ′ (1917—20) σελ. 408.

Βελλᾶς, [1]) μανθάνομεν κατ᾽ ἐξοχὴν ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ σοφοῦ καὶ ἀξίου Ἰωάννου Ἀποκαύκου, Μητροπολίτου Ναυπάκτου. Ἔχει ἤδη ἐκδοθῆ [2]) ἐπιστολή, δι᾽ ἧς ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος μετὰ τιμῆς καὶ φιλικότητος καθιστᾷ εἰς τὸν Δημήτριον Χωματιανὸν γνωστόν, ὅτι οἱ μὲν περὶ αὐτὸν ἐπίσκοποι, οἱ ἀποτελοῦντες τὴν σύνοδον τῆς Μητροπόλεως Ναυπάκτου, ἐξέλεξαν, αὐτὸς δέ, ὁ προκαθήμενος τῆς καθ᾽ ὅλου Μητροπόλεως Ναυπάκτου, ἐνέκρινε τὸν Μανουὴλ Μακρόν, τέως χαρτοφύλακα Ἀχρίδος, ὡς ἐπίσκοπον Βελλᾶς, καὶ κατὰ τὰς συνηθείας ἐξαιτεῖται, ὅπως ὁ Δημήτριος Χωματιανὸς ἀποδεχθῇ τὸ γενόμενον καὶ χειραφετήσῃ τὸν ἐκλεγέντα τῆς ἐν Ἀχρίδι ὑπηρεσίας. Ἡ βραχεῖα μέν, ἀλλὰ τὰς σχέσεις Ἰωάννου Ἀποκαύκου καὶ Δημητρίου Χωματιανοῦ ἐπαρκῶς χαρακτηρίζουσα ἐπιστολὴ ἐπανεκδίδεται ἐνταῦθα καὶ δὴ μετὰ νέαν ἀντιβολὴν πρὸς τὸν κώδικα τοῦ Ἰσαὰκ Μεσοποταμίτου, [3]) ἐν ᾧ καὶ μόνῳ αὕτη, κατὰ τὰ μέχρι τοῦδε γνωστά, παραδέδοται:

[Ἰωάννου Ἀποκαύκου] πρὸς τὸν Βουλγαρίας

(Φυλ. 54α)

† *Ὅρα κἀν τούτῳ, μακαριώτατε* [4]) *δέσποτα, τὸ πρὸς τὴν σὴν μεγάλην ἁγιωσύνην τιμητικὸν καὶ ἐμοῦ, τοῦ σοῦ Ναυπάκτου ποτέ, καὶ τῆς ὑπ᾽ ἐμὲ ἁγίας ἐν Χριστῷ ἀδελφότητος· τῆς γὰρ ὑφ᾽ ἡμᾶς ἁγιωτάτης ἐπισκοπῆς Βελᾶς χηρευσάσης καὶ ψήφου προβάσης, ἐμνήσθησαν ἐν ταύτῃ τοῦ θεοφιλεστάτου*

[1]) *I. B. Pitra*, Analecta sacra et classica spicilegio solesmensi, τόμ. Ζ′ (=Juris ecclesiastici Graecorum selecta paralipomena). Ἐν Παρισίοις 1891, σελ. 366—367.

[2]) Ὑπὸ *Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως*, «Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος» ἐν τῷ πανηγυρικῷ τόμῳ πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ καὶ καθηγητοῦ *Β. Ν. Λαμάνσκη* (=Sbornik Statej Posvjaščennych Lamanskomu). Μέρος Α′. Ἐν Πετρουπόλει 1907, σελ. 227—250, ἀριθ. 4 (σελ. 237—8). — Πρβλ. *Matthias Wellnhofer*, Johannes Apokaukos, Metropolit von Naupaktos in Aetolien (c. 1155 - 1233). Sein Leben und seine Stellung im Despotate von Epirus unter Michael Doukas und Theodoros Komnenos. (Münchener Dissertation). Freising 1913, σελ. 35. *Π. Κ. Πολάκης* ἐν τῇ «Νέα Σιών», τόμ. ΙΗ′ (1923) σελ. 462.

[3]) Νοητέος ὁ ἐκ τῆς μονῆς Σινᾶ εἰς τὴν ἄλλοτε *Δημοσίαν Αὐτοκρατορικὴν* λεγομένην Βιβλιοθήκην τῆς Πετρουπόλεως διὰ τοῦ Πορφυρίου Οὐσπένσκη περιελθὼν κῶδιξ Graecus 250. Τοῦ σπουδαίου τούτου κώδικος θέλομεν ἀλλαχοῦ δημοσιεύσει διεξοδικὴν περιγραφήν. Ἐπὶ τοῦ παρόντος ἰδὲ τὴν περιγραφὴν τοῦ *V. G. Vasiljevskij* ἐν τῷ Δ′ παραρτήματι τῆς Ἐπετηρίδος τῆς Δημοσίας Αὐτοκρατορικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Πετρουπόλεως διὰ τὸ ἔτος 1883. Ἐν Πετρουπόλει 1885.

[4]) Περὶ τοῦ *Μακαριώτατος* ἐν τῇ χρήσει τοῦ θρόνου Ἀχρίδος ἐπὶ Δημητρίου Χωματιανοῦ ἰδὲ *H. Gelzer*, Der Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunden. [=Des XX. Bandes der Abhandlungen der philologisch—histo-

σου χαρτοφύλακος κῦρ Μανουὴλ τοῦ Μακροῦ. [1]) *Καὶ ἡμεῖς μέν, τιμῶντες οὕτω τὸν μέγαν Βουλγαρίας καὶ μεγαλύνοντες, τὴν ψῆφον ἐπ' αὐτῷ ἐξηνέγκαμεν, ἡ δὲ σὴ μεγαλειότης,* [2]) *οἶμαι, ὡς ἀποδέξεται τὸ γενόμενον καὶ τῆς ἰδίας ἀπολύσει τὸν ψηφισθέντα χειρός, εὔκλειαν οἰκείαν λογισαμένη τὴν τοῦ ὑπὸ σὲ προκοπήν, ὅτι καὶ μεγαλειότης πατέρων ἡ τῶν υἱῶν εὐδοκίμησις. Χαρίζου ταῖς ἐκκλησίαις τοῦ Θεοῦ καὶ ἡμῖν πολυχρόνιος.*

Ἐξ ἀνεκδότων δὲ μέχρι τοῦδε καταλοίπων τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου καὶ δὴ ἐκ μιᾶς ἐπιστολῆς τούτου πρὸς ἀνώνυμον μητροπολίτην Λαρίσσης καὶ ἐκ συνοδικοῦ γράμματος τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου ὡς Μητροπολίτου Ναυπάκτου καὶ τῶν περὶ αὐτὸν κληρικῶν καὶ ἀρχόντων, ἅτινα γνωρίζω ἐκ τοῦ κώδικος τοῦ Ἰσαὰκ Μεσοποταμίτου, [3]) ἐν ᾧ ἐκείνη μὲν κατέχει τὰ φύλλα 48^{α}—48^{β}, τοῦτο δὲ τὰ φύλλα 48^{β}-49^{β}, μανθάνομεν ἐνδιαφερούσας εἰδήσεις περὶ τοῦ Λέοντος (μετὰ ταῦτα Μανουὴλ) Μακροῦ πρὸ τοῦ προβιβασμοῦ αὐτοῦ εἰς τὸ ἀρχιερατικὸν ἀξίωμα. Τὸ προμνημονευθὲν

---

rischen Classe der Königl. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften Nº V] Ἐν Λειψίᾳ 1902, σελ. 17,181.

[1]) Ὁ *Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 228, ἐξέλαβεν ἐνταῦθα τὸ *Μακροῦ* γενικὴν ἐξ ὀνομαστικῆς *Μακρῆς*. Ἐν τούτοις ὁ ἀνὴρ ἐν τοῖς κειμένοις, ἐν οἷς οὗτος ἀναφέρεται καὶ περὶ ὧν γίνεται κατωτέρω λόγος, ἐπωνυμεῖται πάντοτε *Μακρός*. Ἐπώνυμον *Μακρὸς* π.χ. παρὰ *Fr. Trinchera*, Syllabus graecarum membranarum (ἐν Νεαπόλει 1865) σελ 468 (τῷ 1269), *Miklosich—Müller*, Acta et Diplomata, τόμ. Δ' σελ. 270 (τῷ 1283), 280 (τῷ 1387), *L. Petit—B. Korablev,* Actes de Chilandar (—Actes de l' Athos V, παράρτημα Α' τοῦ ΙΘ' τόμου τῶν «Vizantiskij Vremennik», Ἐν Πετρουπόλει 1915, σελ. 95 κ. ἑ. στίχ. 179,248,316,325.339.342 (περὶ τὸ 1318), *M. Vogel—V. Gardthausen,* Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance (ἐν Λειψίᾳ 1909) σελ. 81 (Γεώργιος Μακρός, βιβλιογράφος ΙΔ' αἰῶνος, φιλοπονήσας ἐπὶ μέρους τὸν κωδ. Laur. 6,2, tom. I. 85), *Mingarelli,* Graeci codices apud Nanios Patricios Venetos asservati (Bononiae 1784) σελ. 475. Ἐπὶ μολυβδοβούλλου δημοσιευθέντος ὑπὸ *Κ. Μ. Κωνσταντοπούλου* ἐν Journal international d' archéologie numismatique, τόμ. Θ' (1906) σελ. 140 ἀριθ. 662α, ἀναγνωστέον πιθανῶς *Θεοδώρου* [τ]οῦ *Μ[ακ]ροῦ* (ἀντί: *Μ[ικ]ροῦ*). Θεόδωρος ὁ *Μακρὸς* πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Ἑλλάδος εἶναι γνωστὸς ἐκ μολυβδοβούλλου τοῦ Ι', πιθανῶς, αἰῶνος, παρὰ *G. Schlumberger,* Sigillographie de l'Empire byzantin (ἐν Παρισίοις 1884) σελ. 166 (πρβλ. καὶ σελ. 675, ὅπου τὸ ἐπώνυμον τονίζεται λίαν ἀπιθάνως: *Μάκρος*· ὁ τύπος οὗτος εἶναι γνωστὸς ὁπωσδήποτε καὶ ἐκ παπύρων καὶ τοῦ Δ' αἰῶνος μ. Χ., πρβλ. *Fr. Preisigke,* Namenbuch, Heidelberg 1922, σελ. 203). Ἐν Ἁγίῳ Ὄρει μονὴ τοῦ *Μακροῦ* (ἰδὲ π. χ. *L. Petit—B. Korablev,* Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 614). Ἐν Χίῳ τοπωνυμίαι *τοῦ Μακροῦ* καὶ *οἱ Μακροὶ* (Πρβλ. *Γ. Ζολώτα*, Ἱστορία τῆς Χίου, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1821—23, Μέρος Α' σελ. 583,98,380,455 κ.ἑ., Μέρος Β', σελ. 151).

[2]) Πρβλ. *H. Gelzer,* Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 18.

[3]) Πρβλ. *V. G. Vasiljevskij*, Ἔνθ' ἀνωτέρω. σελ. 14.

συνοδικὸν γράμμα, ἐν ᾧ ὁ Λέων Μακρὸς προβαίνει καὶ εἰς μερικὴν βιογράφησιν τοῦ ἰδίου αὐτοῦ προσώπου, τολμῶ νὰ χαρακτηρίσω ὡς πολύτιμον μνημεῖον, παρέχον εἰς ἡμᾶς ἐξαίρετα στοιχεῖα πρὸς ἀναπαράστασιν τοῦ κοινωνικοῦ βίου ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι κατὰ τὸν ΙΒ' καὶ ΙΓ' αἰῶνα. Ἐν τῷ κώδικι τοῦ Ἰσαὰκ Μεσοποταμίτου φέρει τὸ συνοδικὸν γράμμα ἐπὶ κεφαλῆς τὴν χρονολογίαν «*Μηνὶ ἰουνίῳ ἰνδικτιῶνος ιε'*». Ἔχομεν λοιπὸν καὶ ἐνταῦθα τὸ ἐν τῷ καθημερινῷ βίῳ τῶν Βυζαντινῶν σύνηθες φαινόμενον, καθ' ὃ κυρίως ἡ δήλωσις τῆς ἰνδικτιῶνος, οὐχὶ τοῦ ἀπὸ θεμελιώσεως κόσμου λογιζομένου ἔτους, θεωρεῖται ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν μέσον χρονολογήσεως τῶν γραμμάτων. [1]) Ὁπωσδήποτε κατέχομεν ἀσφαλεῖς ἐνδείξεις, ὅπως ὁρίσωμεν τὸ ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως ἔτος, τὸ συμπῖπτον πρὸς τὴν ιε' ἰνδικτιῶνα, καθ' ἣν συνετάχθη τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος συνοδικὸν γράμμα. Ἐπειδὴ τοῦτο, ὡς ἐκ τοῦ κειμένου αὐτοῦ ἐξάγεται, ἐξετέθη μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Λατίνων κατάληψιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, πρέπει νὰ προσγραφῇ εἰς τὸ ἔτος 1212, μῆνα Ἰούνιον. Διότι τὸ ἔτος τοῦτο εἶναι τὸ πρῶτον μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Λατίνων τὸ συμπῖπτον πρὸς ΙΕ' ἰνδικτιῶνα. Καὶ ἠδύνατο μέν τις νὰ ὑποθέσῃ, ὅτι τὸ συνοδικὸν γράμμα τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου ἐξετέθη κατὰ Ἰούνιον τοῦ 1227, ὅπερ εἶναι τὸ μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Λατίνων δεύτερον ἔτος τὸ συμπῖπτον πρὸς τὴν ΙΕ' ἰνδικτιῶνα καὶ συνάμα πρὸς τὴν χρονικὴν ἐκείνην περίοδον, καθ' ἣν ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος προΐστατο τῆς Μητροπόλεως Ναυπάκτου, ἀλλὰ πρὸς τὴν τοιαύτην χρονικὴν ἀναγωγὴν τοῦ συνοδικοῦ γράμματος ἀντίκεινται ἐσωτερικοὶ λόγοι, περὶ ὧν γίνεται κατωτέρω λόγος (σελ. 138). Τὴν δ' ἐπιστολὴν πρὸς τὸν ἀνώνυμον μητροπολίτην Λαρίσσης, ἐν ᾗ γίνεται πάλιν λόγος περὶ τοῦ Λέοντος Μακροῦ, ἀπηύθυνεν ὁ Ἰωάννης Ναυπάκτου προφανῶς βραχὺ πρὸ τῆς συντάξεως τοῦ σχετικοῦ συνοδικοῦ γράμματος (μετὰ τὴν 4ην Ἰουνίου 1212. Πρβλ. κατωτέρω, σελ. 136).

Μετὰ τὸν χρονολογικὸν τοῦτον καθορισμὸν τῶν πηγῶν, ἂς παρακολουθήσωμεν τὰς τύχας τοῦ Λέοντος Μακροῦ, συμφώνως μάλιστα πρὸς τὰς ἐν τῷ σχετικῷ συνοδικῷ γράμματι τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου καὶ τῶν περὶ αὐτὸν κληρικῶν καὶ ἀρχόντων περιεχομένας αὐτοβιογραφικὰς δηλώσεις τοῦ ἀνδρός. Ὁ Λέων Μακρὸς ὁμολογεῖ ὡς πατρίδα αὐτοῦ *τὸν Χρυσόν*. Βεβαίως τὸ πόλισμα τοῦτο, ἐν τῷ συνοδικῷ γράμματι τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου

---

[1]) Πρβλ. ἐπ' ἐσχάτων *Paul Maas*, Griechische Paläographie [=*Gercke - Norden,* Einleitung in die Altertumswissenschaft I. 9.3 Aufl.]. Ἐν Λειψίᾳ 1924, σελ. 74, παράγρ. 11.

ἀρσενικῶς φερόμενον καὶ γραφόμενον, ὡς ἀνωτέρω γράφεται, δὲν ἔχει τι τὸ κοινὸν πρὸς τὸ ἐν τῇ Εὐρυτανίᾳ, ἐν τῷ ἄλλοτε δήμῳ Ἀγραίων, κείμενον χωρίον *Χρύσου*, ἀλλὰ ταὐτιστέον πρὸς τὸ παρὰ τοὺς Δελφοὺς καὶ σήμερον ἀνθηρὸν καὶ ἐκ τῆς δημώδους ἡμῶν ποιήσεως [1]) περιώνυμον *Χρυσό*. Τοῦτο, ἱδρυμένον κατὰ τὴν ἀρχαίαν *Κρίσ(σ)αν* ἢ *Κύ(ι)ρραν* [2]) (παρετυμολογικῶς [3]) ἐκ τοῦ Κρίσσα ┼ *Χρυσὸς=Χρυσὸ*) [4]) ἔσχε καὶ κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἀκμήν τινα, φαίνεται διαρκῶς κατῳκημένον καὶ ἀναφέρεται καὶ ὡς ἐπισκοπή. [5]) Καὶ περισωθέντα μνημεῖα [6]) μαρτυροῦσι περὶ τῆς κατὰ τὴν μεσοχρόνιον περίοδον σχετικῆς ἀκμῆς τοῦ Χρυσοῦ καὶ τῆς περὶ αὐτὸ χώρας, ἐν μεγάλῃ ἀκτῖνι λαμβανομένης. Ἡ δὲ ἐκ τῶν χρόνων Λέοντος Γ′ (716-741) προερχομένη ἀναγραφὴ ἐπισκοπῶν, ἡ περισωθεῖσα ἐν τῷ Παρισινῷ κώδικι Reg. 1557A ἀναφέρει καὶ ἐπισκοπήν: *Ἀμπισύρας=Ἀντικύρας*. [7]) Ὁ Καισαρείας Ἀρέθας, βραχὺ μετὰ Ἀπρίλιον τοῦ 932, εἰς Λουκιανοῦ νεκρικὸν διάλογον Κράτητος καὶ Διογένους ἀναφέρει: «*Ἡ δὲ Κίρρα ὄρος ὀξὺ κατὰ τὴν Φωκίδα, ὅπου νῦν τὸ Χρυσόν φασιν*». [8]) Ἐν ἀναγραφαῖς δὲ τῶν πόλεων «ὅσαι μετωνομάσθησαν ἐς ὕστερον» φέρεται: «*Δελφοί, τὸ νῦν Χρυσὸς καὶ Σόλων* [9]) [=Σάλωνα ἢ Ἄμφισσα,] (κατ' ἄλλην γραφὴν *Χρυσοσόλων*. [10])». Ἐν τῷ διεξοδικῷ βίῳ τοῦ ὁσίου Λουκᾶ «τοῦ ἐν Ἑλλάδι κειμένου» (περὶ

[1]) Πρβλ. π. χ. τὰ ᾄσματα τῆς Μαρίας Πενταγιώτισσας.

[2]) Ἰδὲ τὸ ἄρθρον τοῦ *Pieske* ἐν *Pauly-Wissowa-Kroll*, Real-Encyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft. Τόμ. κβ′, σελ. 1887.

[3]) Πρβλ. ἐπ' ἐσχάτων *Λέκα Ἀρβανίτη* [=*Α. Πάλλη*], Κούφια καρύδια. Ἐν Λιβερποὺλ 1915, σελ. 384.

[4]) Πολλάκις γράφεται *Χρισσὸν* (Πρβλ. π.χ. Στατιστικὴ τῆς Ἑλλάδος. Πληθυσμὸς 1879. Ἐν Ἀθήναις 1881. Μέρος Γ′, σελ. 134, ἀριθ. 3828, σελ. 183).

[5]) Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας Χρυσοῦ πραγματεύομαι διεξοδικῶς ἐν δημοσιευθησομένῃ μελέτῃ περὶ τῶν Χριστιανικῶν Δελφῶν.

[6]) Πρβλ. π. χ. *H. N Ulrich*, Reisen und Forschungen in Griechenland. Ἐν Βρέμῃ 1840-1863. Μέρος Α′, σελ. 10.16 κ. ἑ. Μέρος Β′, σελ 307

[7]) *H. Celzer* ἐν τῇ «Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie» τόμ. ΛΕ′ (1892 σελ. 422,435

[8]) *H. Rabe*, Scholia in Lucianum. Ἐν Λειψίᾳ 1906 σελ 262. Πβλ. *Σ Β. Κουγέα*, Ὁ Καισαρείας Ἀρέθας καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ, Ἐν Ἀθήναις 1913, σελ. 60 ὑποσ. 7.

[9]) *Th. L. Fr. Tafel*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ 21. *Γ. Α Ράλλη* και *Μ Ποτλῆ*, Σύνταγμα τῶν θειων καὶ ἱερῶν κανόνων, τομ. Ε′. Ἐν Ἀθήναις 1855, σελ. 496. *Σπ. Π Λάμπρου*, «Νέος Ἑλληνομνήμων» τόμ. ΙϚ. (1922) σελ. 406. Πρβλ. *G. Parthey*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 313,50.

[10]) *Ἱεροκλέους*, Συνέκδημος, ἔκδοσις Burckhardt, σελ. 64,50. Πρβλ. καὶ τὸν ὑπ' ἀριθ. 39 (Φ. 279α-281β) κώδικα τῆς συλλογῆς Πολλάνη (ἰδὲ *Σπ. Π. Λάμπρου*, «Νέον Ἑλληνομνήμονα» τόμ ΙϚ′, 1909, σελ. 487) Πρβλ. καὶ *Νικου Α. Βέη*, Beiträge zur Kirchlichen Geographie Griechenlands im Mittelalter und in der neueren Zeit [S A aus «Oriens Christianus» N. S. Bd. IV]. Ἐν Λειψίᾳ 1915, σελ. 239.

τὰ 946—9) [1]) ἀναφέρεται πλέον ἢ ἅπαξ τὸ Χρυσόν: «οἱ... τοῦ θείου Λουκᾶ πρόγονοι [τὰς συνεχεῖς ἐφόδους τῶν ἐκ τῆς Ἄγαρ οὐ φορητὰς εἶναι νομίσαντες ἐξ Αἰγίνης] κατὰ τὴν τῆς Φωκίδος εἴτ' οὖν τοῦ *Χρυσοῦ* μεταβάντες ἐπαρχίαν... τὰς τῆς παροικίας σκηνὰς ἐπήξαντο», «μοναχός τις εὐνοῦχος, τῆς μὲν τῶν Παφλαγόνων ὁρμώμενος χώρας, Κοσμᾶς δὲ καλούμενος καὶ πρὸς Ἰταλίαν τὴν πορείαν ποιούμενος, ὡς ἤδη τὰ τοῦ *Χρυσοῦ* κατείληφε μέρη...». [2]) Συμφώνως πρὸς τὸ πρῶτον τῶν ἀνωτέρω χωρίων τὸ ὄνομα τοῦ Χρυσοῦ ὑπέστη κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἐπέκτασιν, καταστὰν καὶ ὄνομα ἐπαρχίας ὅλης. Ἐκ δὲ τῆς ἱστορίας τῆς Νορμανδικῆς ἐπιδρομῆς κατὰ τὸ ἔτος 1147 εἶναι γνωστόν, ὅτι ἡ κατὰ τὸ Χρυσὸν χώρα κατελήφθη ὑπὸ τῶν Νορμανδικῶν ἐκείνων ἀποσπασμάτων, ὅσα ὁ στόλος ἀπεβίβασεν εἰς τὰ παράλια τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου διὰ τὰς παραιτέρω ἐπιχειρήσεις. [3])

Ἐν Χρυσῷ, ἐν τῇ πατρίδι αὐτοῦ, ὁ Λέων Μακρὸς ὡς παιδίον, «*τῆς ἡλικίας ἔτι ἔχων ἀτέλειαν*», ἐφοίτησε χάριν σπουδῆς παρὰ *μαΐστωρι*, ἤτοι διδασκάλῳ, βεβαίως τῶν πρώτων λεγομένων γραμμάτων. Ἀλλ' ὁ διδάσκαλος ἐφέρετο τραχὺς «*διὰ τὰ μαθήματα*» πρὸς τὸν νεαρὸν Λέοντα Μακρόν, διὰ τοῦτο οὗτος ἔφυγεν ἐκ τῆς πατρίδος, ἦλθεν εἰς Κόρινθον καὶ προσῳκειώθη «*τῷ ἀρχιεπισκόπῳ ἐκείνῳ τῷ Χρυσοβεργῃ . . . καὶ ἦν ὑπ' ἐκεῖνον ταττόμενος καὶ ὑπηρετῶν ἐν τοῖς γραμμασι*». Ἀλλ' ἐν Κορίνθῳ ὑπῆρχε τότε κληρικός τις τῆς Μητροπόλεως, Ἁγιοαγαθίτης καλούμενος, πρωτοαναγνώστης («*τοῦ τῶν ἀναγνωστῶν ἐξάρχων χοροῦ*»), ἔγγαμος καὶ πατὴρ θυγατρὸς ὀνόματι Εἰρήνης. Ὁ Ἁγιοαγαθίτης, ἀνὴρ ἐπιτήδειος, πονηρὸς καὶ καιροσκόπος, διενοήθη, ὅτι ὁ νεαρὸς Λέων Μακρὸς ἠδύνατο νὰ εἶναι ὁ ἁρμόζων σύζυγος διὰ τὴν θυγατέρα αὐτοῦ Εἰρήνην, τοσούτῳ μᾶλλον, καθ' ὅσον οὗτος, λόγῳ τῆς εὐστομίας, καλλιγραφίας καὶ τῶν λοιπῶν αὐτοῦ προτερημάτων, κατὰ κοινὴν γνώμην ἐπιστεύετο, ὅτι ἀνδρούμενος ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις ἤθελε προκόψει. Δι' ὃ ὁ Κορίνθιος κληρικὸς μετῆλθεν ἀπάτην καὶ ὑπεποιήσατο τὸν νεαρόν, *ὑπεξούσιον*, καὶ ἐν Κορίνθῳ ἀπρονόητον Λέοντα Μακρόν, ὁ ὁποῖος

[1]) Ἡ παρὰ τῶν Βολλανδιστῶν (Bibliotheca hagiographica Graeca, ἔκδ. β′, ἐν Βρυξέλλαις 1909, σελ. 139) παραδεδεγμένη χρονολογία.

[2]) *Γεωργίου Π. Κρέμου*, Προσκυνητάριον τῆς ἐν τῇ Φωκίδι μονῆς τοῦ ὁσίου Λουκᾶ τοὐπίκλην Στειριώτου, τομ. Α′, ἐν Ἀθήναις 1874, σελ. 26,53 (πρβλ. σελ. κϚ′, μ′, μη′, νε′, ἐπίσης σελ. 132, 167 κ.ἑ.)

[3]) Ἰδὲ *E. Caspar*, Roger II (1101-1154) und die Gründung der normannisch-sizilischen Monarchie Innsbruck 1904, σελ. 381. *F. Chalandon*, Les Comnènes. Jean II Comnène (1143-1180. Ἐν Παρισίοις 1912, σελ. 319 και τας αὐτόθι ἀναγραφομένας πηγὰς (προσθετέα καὶ ἡ «Σύνοψις Χρονικὴ» παρὰ *Κ. Ν. Σάθα*. Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη τόμ. Ζ′, σελ. 228).

πλανηθεὶς οὕτως ἀσυνειδήτως ἔγραψε καὶ σιγνογραφικὸν γράμμα *«ὡς δῆθεν ἐπὶ γαμικῷ συναλλάγματι»* μετὰ τῆς Εἰρήνης, τῆς θυγατρὸς τοῦ Ἁγιοαγαθίτου. Ἀλλ' ἐν τούτοις τὸ πρᾶγμα ἐγένετο γνωστὸν εἰς τὸν πατέρα καὶ τοὺς συγγενεῖς τοῦ Λέοντος Μακροῦ, οἱ ὁποῖοι ἐν πρώτοις ἐλθόντες εἰς Κόρινθον ἀπήγαγον κρυφίως εἰς Χρυσὸν τὸν νεαρὸν ἠπατημένον, βραδύτερον δὲ κοινῇ μετ' αὐτοῦ μετέβησαν εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ παρὰ τοῦ τότε οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Γεωργίου τοῦ Ξιφιλίνου ἔλαβον γράμμα πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Κορίνθου, δι' οὗ διετάσσετο ἡ ἀκυρότης τοῦ γαμικοῦ συναλλάγματος ὡς καὶ ἡ κανονικὴ τιμωρία τοῦ Ἁγιοαγαθίτου καὶ τοῦ ταβελλίωνος, τοῦ παρα τὰς νομίμους προϋποθέσεις συντάξαντος τὸ γαμικὸν συνάλλαγμα. Τοῦτο κατὰ πατριαρχικὴν ἀπόφασιν ἐκηρύχθη ἄκυρον, διότι *κατὰ τὴν σύναψιν αὐτοῦ* ὁ γαμβρός, ὁ Λέων Μακρός, ἦτο παιδίον ἄωρον καὶ ὑπεξούσιον, πρᾶγμα, ὡς γνωστόν, καὶ κωλῦον τὴν νόμιμον σύναψιν γάμου καὶ τὴν διάλυσιν συναφθέντος γάμου ἐπιτρέπον. Κατὰ τὰ ἐπικρατοῦντα παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἀμέσοις ἐπιγόνοις αὐτῶν, νόμιμος ἡλικία γάμου ἐθεωρεῖτο διὰ μὲν τὰ ἄρρενα τὸ δέκατον τέταρτον ἔτος συμπεπληρωμένον, διὰ δὲ τὰ θήλεα τὸ δωδέκατον ἔτος ἐπίσης συμπεπληρωμένον, ἂν καὶ ἐν ταῖς σχετικαῖς πηγαῖς ὑπάρχει διαφωνία τις,[1] τοὐλάχιστον κατὰ τὸ φαινόμενον, περὶ τῆς πρὸς νόμιμον καὶ ἔγκυρον γάμον ἀπαιτουμένης ἡλικίας καὶ ἡ παράβασις τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν διατάξεων ὡς πρὸς τὴν ἡλικίαν τῶν εἰς γάμον συναπτομένων προσώπων φαίνεται συχνὴ καὶ δή κατὰ τοὺς τελευταίους πρὸ τῆς Ἁλώσεως χρόνους.[2] Κατὰ τὰ ἀνωτέρω, ὅτε Λέων ὁ Μακρὸς ἔστερξε παραπλανηθεὶς τὸ μετὰ ταῦτα ἐπισήμως ἀκυρωθὲν γαμικὸν συνάλλαγμα μετὰ τῆς Εἰρήνης Ἁγιοαγαθίτου, ἦτο ἡλικίας κάτω τῶν δεκατεσσάρων ἐτῶν συμπεπληρωμένων.

---

[1]) Πρβλ. *J. Zhishman*, Das Eherecht der orientalischen Kirche. Ἐν Βιέννῃ 1864 σελ. 201 κ. ἑ.. *Giannino Ferrari*, Diritto matrimoniale secondo le Novelle di Leone il Filosofo» ἐν τῇ «Byzantinische Zeitschrift» τόμ. ΙΗ' (1909) σελ. 170 κ. ἑ. *Π. Κ. Πολάκης*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 464 κ. ἑ.

[2]) Πρβλ. *Νίκου Α. Βέη*, «Ὑπῆρχε Jus primae noctis παρὰ Βυζαντίνοις;» ἐν τῇ «Byzantinische Zeitschrift» τόμ. ΚΑ' (1912) σελ. 169 κ. ἑ. Τὴν ἀνηβότητα τονίζει ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος κατ' ἐξοχὴν ὡς αἰτίαν διαζυγίου ἰδὲ π. χ. *Sophrone Pétridès*, Jean Apokaukos lettres et autres documents inédits ἐν «Bulletin de l'Institut Archéologique Russe à Constantinople» τόμ. ΙΔ' (1909) σελ. 17 [=85] κ. ἑ. 22 [=90], *Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως*, Ἀνάλεκτα ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας, τόμ. Δ', ἐν Πετρουπόλει 1897, σελ. 119, καὶ κώδικα τοῦ Ἰσαὰκ Μεσοποταμίτου, φυλ. 24α-β, 25 α-β κ.λ. [=G. V. Vasiljevskij, Ἔνθ ἀνωτέρω, σελ. 9]. Πρβλ. καὶ τὴν διάταξιν τοῦ πατριάρχου Ἀλεξίου παρὰ *Ράλλη-Ποτλῆ*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, τόμ. Ε', σελ. 32 κ. ἑ. καὶ τὸ Κυπριακὸν γράμμα παρὰ *Σπ. Π. Λάμπρῳ*, «Νέος Ἑλληνομνήμων» τόμ. ΙΕ' (1921) σελ. 156 κ. ἑ. ἀριθ. 22, κλ. κλ. κλ.

Ὁ πατριάρχης Γεώργιος Ξιφιλῖνος, ὁ ὁποῖος ἠκύρωσε τὸ παρὰ τοὺς νόμους γενόμενον γαμικὸν συνάλλαγμα, κατέσχε τὸν οἰκουμενικὸν θρόνον ἀπὸ 13ης Σεπτεμβρίου 1191 μέχρι Ἰουνίου 1199.[1]) Καὶ ἂν θελήσωμεν νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ὁ Λέων Μακρὸς καὶ πέντε ἔτη μετὰ τὴν σύνταξιν τοῦ παρανόμου γαμικοῦ συναλλάγματος προσέτρεξε μετὰ τῶν ἰδίων συγγενῶν εἰς τὸν πατριάρχην Γεώργιον Ξιφιλῖνον καὶ ὅτι τοῦτο ἐγένετο κατὰ τοὺς πρώτους μῆνας τῆς πατριαρχείας αὐτοῦ, καὶ ἂν πάντα ταῦτα θελήσωμεν νὰ δεχθῶμεν, κατ' οὐδένα τρόπον εἶδεν ὁ Λέων Μακρὸς τὸ φῶς τῆς ἡμέρας πρὸ τοῦ ἔτους 1170. Τὸ χρονολογικὸν τοῦτο ὅριον εἶναι ἀπαραίτητον διά τινα σημεῖα τῆς περαιτέρω ἡμῶν ἐκθέσεως.

Κατὰ τὴν πατριαρχικὴν διάταξιν ὁ Ἁγιογαθίτης καὶ ὁ συντάξας τὸ παράνομον γαμικὸν συνάλλαγμα ταβελλίων ἐφυλακίσθησαν πρὸς σωφρονισμόν. Ἀλλ' οἱ περὶ τὸν Λέοντα Μακρὸν δὲν ἠρκέσθησαν εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Γεωργίου Ξιφιλίνου διὰ τὴν ὑπόθεσιν αὐτῶν πεπραγμένα, ἀλλ' ἐν σχέσει πρὸς αὐτὴν προσέτρεξαν καὶ εἰς πολιτικὰ δικαστήρια καὶ κατ' ἀπόφασιν αὐτῶν ἔλαβον παρὰ τοῦ Ἁγιοαγαθίτου ἀσφαλὲς γράμμα, δι' οὗ οὗτος, καίπερ ἄκων, τὸν ἐπιδιωκόμενον γαμβρόν, τὸν Λέοντα Μακρόν, ἐκήρυσσεν ἐλεύθερον παντὸς δεσμοῦ ὑποχρεώσεως πρὸς τὴν θυγατέρα Εἰρήνην. Αἱ φροντίδες τῶν περὶ τὸν Λέοντα Μακρόν, ὅπως οὗτος δι' ἀσφαλῶν γραμμάτων ἀπαλλαγῇ τελείως τῶν παρακολουθημάτων τοῦ ἐν τῇ παιδικῇ αὐτοῦ παραπλανήσει συνομολογηθέντος γάμου ἦσαν βεβαίως εὔλογοι· διότι ὁ Λέων Μακρὸς προωρίζετο τυχὸν καὶ δι' ἀνώτερα ἱεραρχικὰ ἀξιώματα, ἅτινα εἰς ἔγγαμον, κατὰ τὰ παρ' ἡμῖν ἐκκλησιαστικὰ καθεστῶτα, εἶναι ἀπρόσιτα. Καὶ δὲν γνωρίζομεν μὲν τὰ καθ' ἕκαστον τῆς ἐκκλησιαστικῆς σταδιοδρομίας τοῦ Λέοντος Μακροῦ ἐν ὁλοσχερείᾳ, ἀλλ' οὗτος κατὰ Ἰούνιον τοῦ 1212, ὅτε δῆλον ὅτι συνετάχθη τὸ ἤδη πολλάκις μνημονευθὲν συνοδικὸν γράμμα τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου καὶ τῶν περὶ αὐτὸν κληρικῶν καὶ ἀρχόντων, εἶχε τὸ *ἀξίωμα τοῦ ἐντιμοτάτου δικαίου καὶ χαρτοφύλακος τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Λαρίσσης*. Ὑπὸ τὴν ἰδιότητα ταύτην καὶ διὰ λόγους, οὓς ἀγνοοῦμεν, παρεπεδήμει ὁ Λέων Μακρὸς κατὰ Ἰούνιον τοῦ 1212 ἐν Ναυπάκτῳ, ὁπότε κατέπλευσεν ἐκεῖ ἡ Εἰρήνη Ἁγιοαγα-

---

[1]) Ἡ 13η Σεπτεμβρίου 1191 ὡς ἡμέρα προχειρίσεως τοῦ Γεωργίου Ξιφιλίνου εἰς οἰκουμενικὸν Πατριάρχην ἐξάγεται ἐκ γράμματος ἐκδεδομένου παρὰ *Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως*, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας. Τόμ. Β'. Ἐν Πετρουπόλει 1894, σελ. 370 κ. ἑ. (σχετικὰ πραγματεύομαι ἐν τῷ ἐκτυπουμένῳ ἔργῳ μου: Byzantinische Siegelbeschreibungen nebst einer Einführung in die Sigellehre und-Forschung des griechischen Mittelalters [=Texte und Forschungen zur Byzantinisch— Neugriechische Philologie Nr 2.])

θίτου· ἦτο αὕτη πολύσαρκος καὶ μελαψὴ τὸ πρόσωπον, οὐχὶ δὲ πλέον νέα, διότι αἱ τρίχες αὐτῆς περὶ τοὺς κροτάφους καθίσταντο ἤδη πολιαί. Ἐμφανισθεῖσα ἡ Εἰρήνη Ἁγιοαγαθίτου ἐν Ναυπάκτῳ ἐνώπιον τοῦ Μητροπολίτου, τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου, ἔλεγεν, ὅτι νεαρὰ οὖσα ἐδέξατο ἐν Κορίνθῳ *«μνηστείας καὶ ἱερολογίας εὐχήν»* μετὰ τοῦ Λέοντος Μακροῦ, καὶ ἐνόμιζε μέν, προσέθετεν ἡ Εἰρήνη, ὅτι οὗτος ἢ ἀπέθανεν ἤδη ἢ διατρίβει ἐν τῇ Ἀνατολῇ *«διὰ τὸν ἐκ τῆς Λατινικῆς ἐπελεύσεως τοῖς ἀνθρώποις ἐπιγενόμενον σκεδασμὸν καὶ ἄλλον ἄλλῃ καὶ τοὺς πολλοὺς ἀναδραμεῖν πρὸς Ἀνατολὰς διὰ τὸ ἐκεῖσε τοὺς Ῥωμαίους ἔτι ἐπικρατεῖν»*, ἀλλὰ μαθοῦσα ἐπὶ τέλους, ὅτι ὁ ἀνὴρ αὐτῆς, ὁ Λέων Μακρός, ζῇ καὶ διατρίβει ἐν Ναυπάκτῳ καὶ τῇ περιοικίδι καὶ ὅτι εὐημερεῖ καὶ ἐπιφανὴς εἶναι, ἠναγκάσθη νὰ ἀναζητήσῃ καὶ εὕρῃ αὐτὸν *«καὶ ὡς οἰκεῖον ἄνδρα παρθενικὸν* [1]) *ἀνακαλέσασθαι καὶ ἐγκολπώσασθαι»*. Καὶ ταῦτα ἐπανελάμβανεν ἡ Εἰρήνη Ἁγιοαγαθίτου ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας ἐνώπιον τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου καὶ τῶν περὶ αὐτόν, ἐνεφάνισε μάλιστα καὶ γράμμα συντεταγμένον ἐν Κορίνθῳ κατὰ Μάϊον τοῦ 1212, καθ' ὃ ἐνόρκως παρὰ διαφόρων κληρικῶν τῆς Μητροπόλεως Κορίνθου ἐβεβαιοῦτο, ὅτι αὕτη πράγματι κατὰ νόμους καὶ δι' ἱεροτελεστίας συνῆψεν ἐπισήμως γάμον μετὰ τοῦ Λέοντος Μακροῦ· οὗτος δ' ἐνώπιον τοῦ Μητροπολίτου, τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου, ἐνίστατο καὶ ἦτο ἕτοιμος νὰ ἀποδείξῃ ἐγγράφως, ὅτι καὶ ἡ γυνὴ καὶ οἱ συντάξαντες ἐν Κορίνθῳ τὸ ὑπ' αὐτῆς ἐμφανισθὲν γράμμα ἐψεύδοντο. Ὁ δὲ Μητροπολίτης Ναυπάκτου, ὁ τῶν κανόνων ἄριστος γνώστης καὶ εὐσυνείδητος τηρητὴς Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, πρὸς ἐπίλυσιν τῆς παραδόξου ὑποθέσεως, ἀπῄτησε παρὰ τῆς Εἰρήνης Ἁγιοαγαθίτου, συμφώνως πρὸς τὰς διατάξεις περὶ τῶν καθ' ἱερωμένων κινουμένων ἐγκλημάτων, ἑπτὰ μάρτυρας, εὐσυνειδήτους, ἀνεπιλήπτους κ.λ. δυναμένους ἐνόρκως νὰ ἐπιβεβαιώσωσι τὰ ὑπ' αὐτῆς λεγόμενα. Ἀλλ' ἡ Εἰρήνη Ἁγιοαγαθίτου δὲν εἶχε τοσούτους καὶ τοιούτους μάρτυρας, δι' ὃ καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ἡσύχαζε, μετά τινας δὲ ἡμέρας ἐμφανισθεῖσα καὶ πάλιν ἐνώπιον τοῦ Μητροπολίτου Ἰωάννου Ἀποκαύκου, μετὰ τῶν περὶ αὐτὸν κληρικῶν καὶ ἀρχόντων δημοσίᾳ συνεδριάζοντος, ἐγένετο παλίγγλωσσος, διϊ-

[1]) Περὶ τοῦ ἐπιθέτου *παρθενικὸς—ἡ* (=*virginius—a*), ὅπερ λέγεται περὶ συζύγων καὶ ἀπαντᾷ μάλιστα ἐν παλαιοχριστιανικαῖς καὶ ἰουδαϊκαῖς ἐπιγραφαῖς ἰδὲ *Otto Pelka,* Altchristliche Ehedenkmäler [=Zur Kunstgeschichte des Auslandes Heft. V]. Ἐν Στρασβούργῳ 1901, σελ. 16 κ. ἑ. *N. Müller-Nikos A. Bees,* Die Inschriften der jüdischen Katakombe am Monteverde zu Rom. Ἐν Λειψίᾳ 1919, S.—42,173 κ. ἑ. Τὸ *παρθενική*, περὶ νύμφης λεγόμενον, κεῖται πολλάκις καὶ ἐν προικοσυμφώνοις τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας (Ἰδὲ π.χ. *Ἐπ. Ι. Σταματιάδου*, Σαμιακά, τόμ. Ε'. ἐν Σάμῳ 1891, σελ. 271· ἀνέκδοτα Ἀνδριακὰ προικοσύμφωνα τῶν τελευταίων αἰώνων παρὰ Δ. Σταματιάδῃ, μηχανικῷ ἐν Δρέσδῃ).

σχυριζομένη, ὅτι κατ' ἀπάτην ὀπτικὴν καὶ διὰ τὴν ὑπάρχουσαν ἀμυδρὰν ὁμοιότητα ἐξέλαβε τὸν Λέοντα Μακρὸν ὡς τὸν ὑπ' αὐτῆς ἀναζητούμενον ἀληθῆ ἄνδρα, τὸν ὁποῖον ἤθελεν, ὡς ἔλεγεν, ἀνεύρει κατὰ τὰ μέρη τῆς Ἀνατολῆς. Οἴκοθεν ἐννοεῖται, ὅτι γέλως ἄκρατος κατέλαβε τοὺς συγκροτοῦντας τὴν περὶ τὸν Μητροπολίτην σύνοδον καὶ τὸν κατὰ τὴν συνεδρίασιν αὐτῆς παριστάμενον λαὸν ἐπὶ τῇ περιέργῳ παλινστροφίᾳ τῆς Εἰρήνης Ἁγιοαγαθίτου, ἡ ὁποία ἐλεγχθεῖσα ψευδολόγος καὶ κακόβουλος εὐλόγως ἀπεπέμφθη. Ἐν τούτοις ἔλαβε τὸν λόγον ὁ Λέων Μακρὸς καὶ ἐπὶ συνόδου ἐξέθηκε τὰς ἐμπραγμάτους σχέσεις αὐτοῦ πρὸς τὸν Ἁγιοαγαθίτην καὶ τὴν θυγατέρα τούτου Εἰρήνην, ὡς καὶ ἡμεῖς αὐτὰς ἀνωτέρω συνωψίσαμεν, σκωπτικῶς μάλιστα παρέπεμψε τὴν Εἰρήνην εἰς τὴν Ἀνατολὴν πρὸς ἀνεύρεσιν τοῦ δῆθεν ἀνδρὸς αὐτῆς. Ἀλλὰ καὶ πάλιν ἡ Εἰρήνη ἔλαβεν ἐπὶ συνόδου τὸν λόγον, ὅπως ἐκφράσῃ τὴν λύπην αὐτῆς, ὅτι ἠπατήθη ὡς πρὸς τὸν Λέοντα Μακρὸν καὶ ὅτι καὶ τὴν σύνοδον ἠνώχλησε. Ὁ δὲ Ναυπάκτου Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, ἂν καὶ ὁ Λέων Μακρὸς ὡς δικαῖος καὶ χαρτοφύλαξ τῆς Μητροπόλεως Λαρίσσης ἦτο ὑπερόριος κληρικός, ὥστε πᾶσα κατ' αὐτοῦ ὑπόθεσις ἔπρεπε νὰ ἐκδικασθῇ ἐνώπιον τοῦ μητροπολίτου Λαρίσσης, ἐθεώρησε καθῆκον νὰ ἐκθέσῃ ἐν συνοδικῷ γράμματι τὰ κατὰ τὴν ὑπόθεσιν καὶ χάριν ἀσφαλείας νὰ ἐπιδώσῃ τὸ γράμμα εἰς τὸν Λέοντα Μακρόν, διότι ἔτυχεν ἡ κατ' αὐτοῦ καταγγελία τῆς Εἰρήνης Ἁγιοαγαθίτου ἐν Ναυπάκτῳ νὰ ὑποβληθῇ καὶ ἐνώπιον τοῦ συνοδικοῦ δικαστηρίου τῆς μητροπόλεως ταύτης νὰ ἐκδικασθῇ. Ἄξιον ἰδιαιτέρας σημειώσεως εἶναι ὅτι τὸ ἀνωτέρω, σελ. 128 μνημονευθὲν γράμμα τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Γεωργίου Ξιφιλίνου ἦτο ἐκτεθειμένον ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου τότε διατελοῦντος πατριαρχικοῦ Νοταρίου. «*Καὶ προσήκατο* — λέγει ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος ἐν τῷ σχετικῷ πρὸς τὴν ὑπόθεσιν τοῦ Λέοντος Μακροῦ συνοδικῷ γράμματι—*καὶ ἡ ἀκοὴ ἡμῶν τὴν ἀπαγγελίαν τοῦ* [ὑπὸ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Γεωργίου Ξιφιλίνου ἀπολυθέντος]. *πιττακίου καὶ ἡ ψυχὴ τὴν ἔκθεσιν κατεδέξατο, ἐοικυῖαν ἄντικρυς τοῖς ἐμοῖς διὰ τὴν κατὰ λέξιν σαφήνειαν καὶ τὸ περίστροφον τῆς ἐκθέσεως»*. Τὸ μαρτύριον τοῦτο εἶναι σπουδαῖον, ὅπως ἐγγύτερον ὁρίσωμεν χρονολογικῶς τὴν ἐν τοῖς πατριαρχικοῖς γραφείοις ὑπηρεσίαν τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου, πρὸ τῆς προαγωγῆς αὐτοῦ εἰς Μητροπολίτην Ναυπάκτου. Ἡ ὑπηρεσία αὕτη φαίνεται καὶ πολυετὴς καὶ ἐν ᾧ σειρὰ ὅλη πατριαρχῶν κατέσχε τὸν οἰκουμενικὸν θρόνον. [1]) Ἐκ

[1]) Πρβλ. καὶ ὅσα περὶ αὐτῆς γενικῶς λέγει ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος ἐν γράμματ πρὸς Δημήτριον Χωματιανὸν παρὰ *Α. Παπαδοπούλῳ Κεραμεῖ*, «Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος», Ἐνθ. ἀνωτέρω, σελ. 247, 4-6.

τῆς πατριαρχείας τοῦ Βασιλείου Καματηροῦ (1183—1187)[1]) προέρχονται, ὡς φαίνεται, τὰ ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ Σιναϊτικοῦ κώδικος 482 (1117) γνωστά μοι, ὑπὸ χρονολογίαν «*Μηνὶ μαΐῳ Ε', ἡμέρᾳ ς', ἰνδικτιῶνος Ε'* (=1187)» πρακτικά, ἅτινα συνυπογράφει «*Ἰωάννης πατριαρχικὸς νοτάριος ὁ Ἀπόκαυκος*». [2]) Ἀλλὰ πάντως οὗτος τότε πρὸ βραχέος χρόνου εἶχε προσληφθῆ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν πατριαρχικῶν γραφείων· διότι ἀναφέρων που περὶ τῆς συνόδου, ἥτις περὶ τὸ ἔτος 1187 [3]) συνῆλθε, προκαθημένου τοῦ πατριάρχου Νικήτα Β' τοῦ Μουντάνη, ὅπως κρίνῃ περὶ τοῦ ὑπὸ τοῦ Βασιλείου Καματηροῦ εὐλογηθέντος γάμου δύο Κομνηνῶν, οἵτινες ἐν τούτοις κανονικῶς λόγῳ στενῆς συγγενείας ἐκωλύοντο νὰ συνέλθωσιν εἰς γάμου κοινωνίαν, ἦτο, ὡς αὐτὸς ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος λέγει, «*τότε νεοταγὴς ἐν τοῖς τοῦ πατριάρχου ὑπογραφεῦσι*». [4]) Τὸ ἀμέσως ἀνωτέρω παρατιθέμενον χωρίον εἶναι ἀσφαλὲς μαρτύριον περὶ τῆς ἐν τοῖς πατριαρχικοῖς γραφείοις ἐπὶ Γεωργίου Ξιφιλίνου, λοιπὸν μετὰ τὴν 13ην Σεπ. 1191, [5]) ὑπηρεσίαν τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου. Τῆς δ' ἐπὶ τῆς πατριαρχείας τοῦ Ἰωάννου Καματηροῦ (1199—15 Φεβρ. 1206) ἰδίας ὑπηρεσίας ἐν τοῖς γραφείοις τῶν Οἰκουμενικῶν Πατριαρχείων μέμνηται κατ' ἐπανάληψιν ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος [6]).

Ὡς ἤδη ἀνωτέρω (σελ. 125) ἐσημειώθη, βραχὺ πρὸ τῆς συντάξεως τοῦ συνοδικοῦ γράμματος ἐπὶ τῇ ὑποθέσει τοῦ Λέοντος Μακροῦ ἔσπευσεν ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος (πάντως μετὰ τὴν 4 Ἰουνίου 1212) νὰ ἐπιστείλῃ καὶ πρὸς τὸν Μητροπολίτην Λαρίσσης, εἰς οὗ τὴν δικαιοδοσίαν ὁ Λέων Μακρὸς κανονικῶς ὑπήγετο. Τὸ ὄνομα τοῦ Μητροπολίτου Λαρίσ-

---

[1]) Ἡ χρονολογία αὕτη καὶ τῶν λοιπῶν κατωτέρω μνημονευομένων πατριαρχῶν κατὰ *Krumbacher*, GBL.² σελ. 1149.

[2]) *Porphyrii* [*Uspenscii*]—*V. Beneševič*, Catalogus codicum manuscriptorun graecorum qui in monasterio Sanctae Catharinae in Monte Sina asservantur. Τόμ. Α'. Ἐν Πετρουπόλει 1911, σελ. 289-290. Πρβλ. *Νῖκον Α. Βέην* ἐν τῇ «Berliner philologische Wochenschrift» τόμ. ΛΔ' (1914) σελ. 1591.

[3]) Πρβλ. *Μ. Γεδεών*, Πατριαρχικοὶ Πίνακες. Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1885-1890 σελ. 119.

[4]) *Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως*, Κερκυραϊκά. Ἐν τοῖς «Vizantijskij Vremennik» τόμ. ΙΓ' (1907) σελ. 342 κ. ἑ.—Πρβλ. *M. Wellnhofer*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 6. *Π. Κ. Πολάκης*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. σελ. 147 κ. ἑ.

[5]) Ἰδὲ ἀνωτέρω σελ. 129 ὑποσ. 1.

[6]) Κῶδιξ Ἰσαὰκ Μεσοποταμίτου φυλλ. 25β («....πρᾶξις συνοδική, ἐκφωνηθεῖσα ἐπὶ τοῦ τῆς ὁσίας μνήμης ἁγιωτάτου πατριάρχου Ἰωάννου τοῦ Καματηροῦ, τῆς ἡμῶν εὐτελείας αὐτίκα ἐκτιθεμένης τὰ συνοδικὰ ὑπομνήματα....»). *Sophrone Pétridès*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 18,7—9 («....συνοδικὴ διάγνωσις γενομένη ἐπὶ τοῦ τῆς ὁσίας μνήμης ἁγιωτάτου πατριάρχου κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Καματηροῦ, τῆς ἡμῶν εὐτελείας χειρογραφούσης αὐτίκα τὰ συνοδικὰ ὑπομνήματα....»).

σης δὲν ἀναφέρεται, οὐδὲ δύναται ἐπὶ τοῦ παρόντος μετὰ βεβαιότητος νὰ ὁρισθῇ. [1]) Πάντως εἶναι οὗτος ὁ φέρων τὸ ἐπώνυμον *Καλοσπίτης*, [2]) περὶ οὗ γίνεται λόγος ἐν ἐπιστολῇ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως—Νικαίας Μανουὴλ Α', ἣν οὗτος ἀπηύθυνε κατὰ Φεβρουάρ. 1222 [3]) πρὸς τὸν Ναυπάκτου Ἰωάννην τὸν Ἀπόκαυκον καὶ πρὸς ἀνώνυμον ἀρχιεπίσκοπον Γαρδικίου, ὡς καὶ ἐν τῇ σχετικῇ ἀπαντήσει τοῦ Ἰωάννου Ναυπάκτου. [4]) Ὁ Καλοσπίτης προὐχειρίσθη εἰς τὸν θρόνον τῆς Λαρίσσης ὑπὸ τοῦ Λευκάδος, ἀξιώσει τοῦ δεσπότου Μιχαὴλ Α' Ἀγγέλου Κομνηνοῦ, [5]) τοῦ ἱδρυτοῦ τοῦ Ἠπειρωτικοῦ κράτους, πάντως ἐπὶ τῆς πατριαρχείας Μιχαὴλ Δ' (1206—1212). [6]) Ὅτε ὁ πατριάρχης Μανουὴλ ὁ Α' ἐπέστελλε κατὰ Φεβρουάριον 1222 πρὸς τὸν Ναυπάκτου Ἰωάννην Ἀπόκαυκον καὶ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Γαρδικίου, εἶχε διαδοθῆ ἐν Νικαίᾳ ἡ φήμη, «*ὡς τοῦ Λαρίσσης τοῦ Καλοσπήτου τὸν τῇδε βίον μετηλλαχότος, ἕτερος ἐν τῇ αὐτοῦ μητροπόλει κεχειροτόνηται*». [7]) Ἀλλ' ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος ἀντεπιστέλλων πρὸς τὸν πατριάρχην Μανουὴλ Α' διαψεύδει τὴν φήμην ταύτην: «*ὁ ... Λαρίσσης ἅπαξ ἀλγήσας τοὺς πόδας καὶ ζῇ καὶ τὰ κατὰ τὴν οἰκείαν ἐκκλησίαν*

---

[1]) Παρὰ *Ν. Ι. Γιαννοπούλῳ*, (Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι Θεσσαλίας» ἐν τῇ Ἐπετηρίδι Παρνασσοῦ, τόμ. Ι' [1914] σελ. 253-312, τόμ. ΙΑ' [1915] σελ. 172—225) καὶ ἐν ταῖς ἀρχαιοτέραις ἀναγραφαῖς ἐπισκόπων κα μητροπολιτῶν Λαρίσσης (πρβλ. τὴν σχετικὴ νβιβλιογραφίαν μου ἐν «Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbüchern» Δ' [1923], σελ. 351 κ. ἑ. [Πρόσθες *Κ. Δυοβουνιώτης* ἐν «Ἱερῷ Συνδέσμῳ» ἀριθ. 277—282=15 Νοεμβρ. 1916—15 Μαΐου 1917] ἡ σειρὰ τῶν ἀρχιερέων λήγοντος τοῦ ΙΒ' καὶ ἀρχομένου τοῦ ΙΓ' αἰῶνος εἶναι λίαν χασματώδης.

[2]) Τὸ ἐπώνυμον *Καλοσπίτης* λανθάνει καὶ ἐν τῷ βιβλιογραφικῷ σημειώματι τοῦ ὑπ' ἀριθ. 770 Παρισινοῦ [=Colb. 2493] κώδικος, φιλοπονηθέντος ἐν ἔτει 1315 ὑπὸ *Γεωργίου ἱερέως καὶ ταβουλαρίου τοῦ Καλοςπτου καὶ χωρικοῦ καλλιγράφου* (πρβλ. ἐπ' ἐσχάτων *M. Vogel - V. Gardthausen*, Ἔνθ' ἀνωτέρω σελ. 77). Καὶ ἀναλύει μὲν ὁ *Montfaucon* (Palaeografia Graeca, σελ. 68) τὸ *Καλοςπτου = Καλοσέπτου*, ἀλλὰ τοῦτο προφανῶς ἀναλυτέον: *Καλοσπ(ί)του*.

[3]) Περὶ τῆς χρονολογίας πρβλ. καὶ *M. Wellnhofer*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 56.

[4]) *V. G. Vasiljevskij*, «Epirotica saeculi XIII» ἐν «Vizantijskij Vremennik» τόμ. Γ' (1896) σελ. 268-282.

[5]) Αὐτόθι, σελ. 270, 24-26.

[6]) Ἡ γνώμη τοῦ *Α. Μηλιαράκη* (Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, σελ. 103), ὅτι ὁ Καλοσπίτης τὸ πρῶτον ἐν ἔτει 1214 ἐχειροτονήθη Λαρίσσης, δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ πράγματα. Πρβλ. καὶ τὸν ἔλεγχον *M. Wellnhofer*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 33. Καὶ ἡ ἐπ' ἐσχάτων ὑπὸ *Π. Κ. Πολάκη*, Ἔνθ' ἀνωτέρω σελ. 150, ἐκφρασθεῖσα γνώμη, ὅτι ὁ Καλοσπίτης κατέλαβε τὸν θρόνον τοῦ Λαρίσσης κατὰ τὸ ἔτος 1213, ἐλέγχεται ἐσφαλμένη.

[7]) *V. G. Vasiljevskij*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 268-9,28-1-Πρβλ. *Α. Μηλιαράκην*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 171.

διενεργεῖ καὶ ὑγιέστερός ἐστι κρότωνος.» [1] Ἦτο δὲ ὁ Λαρίσσης, ὁ Καλοσπίτης, παλαιὸς φίλος τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου· οὗτος ἐπιστέλλων ποτὲ πρὸς τὸν Νικήταν Χωνιάτην, [2] ἀνεψιὸν τοῦ Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Ἀκομινάτου, γράφει πρὸς τοῖς ἄλλοις: *«ἔστι δέ μοι καὶ ἄλλως οὐ μετρητὴ τερπωλὴ τῷ θαυμαστῷ συνόντι Λαρίσσης καὶ συνοδεύοντι, ἀνδρὶ πάλαι μὲν φίλῳ, νῦν δὲ φιλτέρῳ καὶ κατὰ προσθήκην ἱερῶν ἐνεργημάτων συμπράκτορι.»* [3] Πᾶσαι δ' αἱ ἐπιστολαί, μία ἐκδεδομένη [4] καὶ τέσσαρες ἢ πέντε μέχρι τοῦδε ἀνέκδοτοι, [5] ἃς Ἰωάννης ὁ Ἀπόκαυκος ἀπευθύνει πρὸς ἀνώνυμον Λαρίσσης, ἐγράφησαν ἀναμφιβόλως πρὸς τὸν παλαιὸν φίλον Καλοσπίτην. Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἀξία εἶναι ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποκαύκου πρὸς τὸν Καλοσπίτην, γραφεῖσα κατὰ τὰ τέλη 1223 ἢ 1224, [6] ἐν ᾗ γίνεται μνεία *«ἁλμυριωτικοῦ λινείου ὑφάσματος»*. [7] Εἶναι δ' ἡ μνεία αὕτη ἀξιοσημείωτος διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἐν Ἁλμυροῖς τῆς Θεσσαλίας κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἀκμαζούσης, ὑφ' Ἑλλήνων, Ἑσπερίων καὶ Ἰουδαίων διενεργουμένης βιομηχανίας καὶ ἐμπορίας μάλιστα ὑφασμάτων. [8] Ἐν ἄλλῃ ἐπιστολῇ, [9] ἐξ ἧς φαίνεται, ὅτι ὁ Ἀπόκαυκος φιλοξενηθεὶς ὑπὸ τοῦ Καλοσπίτη ἐν Λαρίσσῃ λόγῳ τοῦ κακοῦ ἐκεῖ ποσίμου ὕδατος καὶ τοῦ καύσωνος ἠσθένησε, [10] γίνεται μνεία *«ἰχθύων ὀπτῶν»* καὶ *«μελισσείου κηρίου»*, ἅτινα ὁ Λαρίσσης ἐκ Θεσσαλίας ἐφιλοδώρει ἢ ἠδύνατο νὰ προμηθεύσῃ εἰς τὸν Ἀπόκαυκον. Ἀλλ' αἱ σχέσεις τῶν δύο φίλων καὶ μητροπολιτῶν, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν ἐπιστολιμαίων πη-

---

[1]) *V. G. Vasiljevskij,* Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 272,11-13.

[2]) Τὰ κατὰ τὸ πρόσωπον ὀρθῶς φιλοκρινεῖ ὁ *M. Wellnhofer,* Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 26,68. Πρβλ. καὶ κατωτέρω σελ. 141.

[3]) *V. G. Vasiljevskij,* Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ- 279,5-8.

[4]) Αὐτόθι, σελ. 279 κ. ἑ., ἀριθ. 19.

[5]) Κῶδιξ Ἰσαὰκ Μεσοποταμίτου, φυλ. 13β, 48α-β (=ἡ σχετικὴ πρὸς τὸν Λέοντα Μακρὸν ἐπιστολή. πρβλ. σελ. 135 καὶ 136), 54α (ἀκέφαλος) 60α, 69α, Πρβλ. *V. G. Vasiljevskij* ἐν τῷ Δ' παραρτήματι τῆς Ἐπετηρίδος τῆς Δημοσίας Αὐτοκρατορικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Πετρουπόλεως διὰ τὸ ἔτος 1883, σελ. 6, 14, 15, 17, 19.

[6]) Περὶ τῆς χρονολογίας πρβλ. *M. Wellnhofer,* Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 30. Ἄλλως ἐπ' ἐσχάτων ὁ *Π. Κ. Πολάκης,* Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 178 κ. ἑ.

[7]) *V. G. Vasiljevskij,* «Epirotica saeculi XIII». Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 48,21., πρβλ. καὶ κώδικα Ἰσαὰκ Μεσοποταμίτου φυλ. 54α.

[8]) Ἰδὲ πρὸ παντὸς *F. Chalandon,* Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 582, 589, 626 καὶ τὰς αὐτόθι ἀναγραφομένας πηγὰς (πρβλ. καὶ *Ν. Ι. Γιαννόπουλον* ἐν τῇ Ἐπετηρίδι τοῦ Παρνασσοῦ, τόμ. Η' [1904] σελ. 65-92 καὶ ἐν τῷ Δελτίῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος, τόμ. Η' [1923] σελ. 38-93).

[9]) Κῶδιξ Ἰσαὰκ Μεσοποταμίτου φυλ. 60α.

[10]) Πρβλ. καὶ τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου πρὸς τὸν Χωνιάτην, ἐκδεδομένην ὑπὸ *Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως* ἐν τῷ περιοδικῷ «Ἁρμονία» τόμ. Γ' (1902) σελ. 288 κ. ἑ., ἀριθ. 7.

γῶν, [1] περιῆλθόν ποτε καὶ εἰς *φιλικὴν* ψυχρότητα. Εἰς τὸν Καλοσπίτην, ὡς Λαρίσσης, ἀπεστάλη ἀναμφιβόλως καὶ τὸ ἐν ἔτει 1218, μηνὶ Νοεμβρίῳ, ἀπολυθὲν καὶ μέχρις ἡμῶν διασωθὲν πρόσταγμα τοῦ δεσπότου τῆς Ἠπείρου Θεοδώρου Ἀγγέλου Κομνηνοῦ, ὅπως ὁ διάκονος Συμεὼν χειροτονηθῇ ἐπίσκοπος Θαυμακοῦ εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ πρὸ ὀλίγου θανόντος πατρὸς αὐτοῦ. [2] Ἄγνωστον κατὰ πόσον ὁ Καλοσπίτης ἢ ἄλλος τις μητροπολίτης Λαρίσσης συνυπέγραψε τὸν κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1229 ἐκδοθέντα τόμον [3] τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ Β', δι' οὗ προσεπεκυρώθη χρυσόβουλλον τοῦ Ἰωάννου Βατάτζη, ἀπολυθὲν κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1228 καὶ περὶ τῶν καταλοίπων τῶν ἀρχιερέων πραγματευόμενον [4].

Ἡ ἐν σχέσει πρὸς τὸν Λέοντα Μακρὸν ἐπιστολὴ τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου πρὸς τὸν Μητροπολίτην Λαρίσσης [τὸν Καλοσπίτην], ἥτις καὶ ἄλλως εἶναι λίαν ἐνδιαφέρουσα ἀφ' ἱστορικῆς ἀπόψεως, μαρτυρεῖ τὰ φιλικὰ αἰσθήματα, ἅτινα ὁ ἐπιστέλλων ἔτρεφε πρὸς τὸν Λέοντα Μακρόν.

«Τόσα, δέσποτα, — ἄρχεται ἡ ἐπιστολὴ — *ἠγάπησα τὸν Μακρόν, τὸν σὸν καινὸν χαρτοφύλακα, ὁπόσα ἕκαστος ἑαυτόν· καὶ τόσα πάλιν ἐθλίβην τῶν εἰς ἐμπόδιον ἀκούσας τῆς αὐτοῦ προκοπῆς, ὁπόσα λυπηθήσεται χειροκοπούμενος ἄνθρωπος ἢ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐκκοπτόμενος».* (Κατὰ ταῦτα φαίνεται, ὅτι ὁ Λέων Μακρὸς νεωστὶ τότε εἶχε διορισθῆ χαρτοφύλαξ τῆς Μητροπόλεως Λαρίσσης). Περαιτέρω ἐν τῇ ἐπιστολῇ πρὸς τὸν Λαρίσσης ἐκθέτει ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος τὰ κατὰ τὴν ἐμφάνισιν πρὸ αὐτοῦ τῆς Εἰρήνης Ἁγιοαγαθίτου ἐν Ναυπάκτῳ, παρέχει μάλιστα καὶ ἀκριβῆ τὴν σχετικὴν

---

[1]) Κῶδιξ Ἰσαὰκ Μεσοποταμίτου φυλ. 13β, 54α.

[2]) Τὸ κείμενον τοῦ προστάγματος παρὰ *Α. Παπαδοπούλῳ Κεραμεῖ,* Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας τόμ. Δ'. Ἐν Πετρουπόλει 1897, σελ. 118-119 ἀριθ. 37 (ὅπου τὸ πρόσταγμα θεωρεῖται ὡς τοῦ ἔτους 1234). Πρβλ. *Α. Μηλιαράκην,* Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 104, 205, καὶ *Ν. Ι. Γιαννόπουλον,* Ἔνθ' ἀνωτέρω, τόμ. Ι. (1914) σελ. 294. Πρβλ. καὶ τὰ κατωτέρω σελ. 138 ὑποσημ 1 εἰκαζόμενα.

[3]) Ἰδὲ τὴν ἔκδοσιν τοῦ τόμου τούτου ὑπὸ *Jules Nicole* ἐν τῇ Revue des études grecques, τόμ. Ζ' (1894) σελ. 80. Πρβλ. καὶ *Α. Μηλιαράκην,* Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 295 κ. ἑ.

[4]) Ἰδὲ τὸ κείμενον τοῦ χρυσοβούλλου τούτου παρὰ *Jules Nicole,* Ἔνθ' ἀνωτέρω σελ. 71 κ. ἑ. Ἄξια ἀναγραφῆς ὅσα περὶ τούτου ὁ [Ψευδο]Δωρόθεος Μονεμβασίας ἀναφέρει: «Οὗτος ὁ βασιλεὺς [Ἰωάννης Βατάτζης] ἔδωκε χρυσόβουλλον, ὅτι μετὰ τὸν θάνατον τῶν ἀρχιερέων νὰ μὴ ἁρπάζῃ τινὰς τὰ ῥοῦχα αὐτῶν, ὅπου τῶν ἤθελαν εὑρεθῇ, μόνον ἐνώπιον πάντων τῶν κληρικῶν νὰ τὰ πάρῃ ὁ οἰκονόμος ἐγγράφως, ἕως οὗ νὰ ἔλθῃ ἄλλος ἀρχιερεὺς νὰ τὰ πάρῃ ἐξ αὐτῶν. Εὐγῆκε δὲ τοῦτο τὸ χρυσόβουλλον εἰς τοὺς ἔξη χιλιάδες ἑπτακοσίους τριάντα ἑπτὰ χρόνους ἀπὸ κτίσεως κόσμου, μηνὸς δεκεμβρίου (ἰδὲ *J. A. C. Buchon,* Chroniques étrangères [πρβλ. κατωτέρω σελ. 139] σελ. XXXIII).

ἡμερομηνίαν (4 Ἰουνίου — κατὰ τὰ ἀνωτέρω σελ. 125 — 1212) καὶ ἀνακοινοῖ, ὡς τονίζει, κατὰ ἐκκλησιαστικὸν καθῆκον τἀκόλουθα: «*διατείνεται* [= ἡ Εἰρήνη Ἁγιοαγαθίτου]. . ., *ὅσοι ὅρκοι πάντας ὀμνύει, παρθενικὴ* [1]) *γυνὴ χρηματίσαι τοῦ εἰρημένου Μακροῦ καὶ τὴν αὐτῆς ἱερολογίαν ἐπὶ θριάμβου γενέσθαι τῆς Κορινθιακῆς συνελεύσεως καὶ συνελθεῖν αὐτῇ τὸν νυμφίον καὶ ἀποπαρθενῶσαι αὐτήν. Ἐξ ἐκείνου δέ φησι καὶ μέχρι τοῦ δεῦρο τὸν ἄνδρα ταύτην ἀπολιπεῖν ἔρημον, τῆς ἀπ' αὐτοῦ προνοίας ἀπροστάτευτον, ταύτην δὲ πάλιν κωλῦσαι εἰς ἀναζήτησιν ἐλθεῖν τοῦ Μακροῦ τὰ κοσμικὰ δυσχερῆ καὶ τὴν ἐκ τῶν Λατίνων ἐπήρειαν. Ὑπελάμβανε δέ φησι ἢ θανεῖν τὸν Μακρὸν ἢ τὰ Ἑῷα περινοστεῖν καὶ παρὰ τοῦτο οἴκοι καθῆσθαι καὶ τὰ ἐκ τῆς χηρείας ὑπομένειν ἀνιαρά. Καὶ ἐνεφάνισεν ἡμῖν ἐκμάρτυρον ἔγγραφον γενόμενον κατὰ Κόρινθον καὶ φέρον ὑπογραφὰς τῶν τῆς ἐκεῖσε μητροπόλεως κληρικῶν, πιστουμένων καὶ τούτων τὰ παρὰ τῆς γυναικὸς διαλαληθέντα. Καὶ συνέσχε με ἀπορία, πῶς ὁ καλὸς Μακρὸς καὶ περιδέξιος ἄνθρωπος προσιστάμενα ταῦτα εὗρε ἐκ τοῦ* [2]) *τὴν προγαμηθεῖσαν ἀφεῖναι καὶ συνοικῆσαι δευτέρᾳ. Ταῦτ' ἐγὼ μαθὼν ἐγνώρισά σοι, κρεῖττον ἡγησάμενος μένειν οὕτω τὸν ἄνθρωπον ἢ πρὸς ἐπισκοπὴν ἀναχθέντα καὶ καταγνωσθῆναι καὶ καταχθῆναι, ὅπου γε καὶ τοῦ διακονικίου, εἰ ταῦτα οὕτως ἔχει, καταβιβάζεται. Καὶ ἔστιν ἡ γυνὴ ἐν Ναυπάκτῳ καὶ τὸ ἐκμάρτυρον παρ' ἡμῖν. Πρόσχες οὖν, δέσποτα, τί μέλλεις ποιεῖν, ἢ πάντως τὴν μὲν προχείρισιν ἀναρτῆσαι, τὰ δὲ τῆς ἀκοῆς διασκέψασθαι*». Καθ' ἃ καὶ ἀνωτέρω σελ. 125 παρετηρήθη, εἶναι προφανές, ὅτι ἡ ἐπιστολὴ αὕτη τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου, ἐν ᾗ καὶ πάλιν ἡ αὐστηρότης τοῦ ἀνδρὸς καὶ ἀπέναντι φιλτάτων προσώπων προκειμένου περὶ τηρητέων ἐκκλησιαστικῶν κανόνων λαμπρῶς ἐκδηλοῦται, ἐγράφη πρὸ τῆς παλιλλογίας τῆς Εἰρήνης Ἁγιοαγαθίτου καὶ τῆς ἀποπομπῆς αὐτῆς ὡς ψευδολόγου καὶ πρὶν ἢ γραφῇ τὸ ἐπὶ τῇ ὑποθέσει τοῦ Λέοντος Μακροῦ συνοδικὸν γράμμα τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου καὶ τῶν περὶ αὐτὸν κληρικῶν καὶ ἀρχόντων τῆς Μητροπόλεως Ναυπάκτου.

Εὐστοχούσης τῆς ἡμετέρας ἑρμηνείας ὡρισμένων φράσεων τῆς ἀμέσως ἀνωτέρω παρατεθειμένης ἐπιστολιμαίας περικοπῆς («*τὴν προγαμηθεῖσαν ἀφεῖναι καὶ συνοικῆσαι δευτέρᾳ*», «*τοῦ διακονικίου καταβιβάζεται*», «*τὴν. . . προχείρισιν ἀναρτῆσαι*»), ἐξάγονται σπουδαῖα συμπεράσματα περὶ τοῦ προσώπου τοῦ Λέοντος Μακροῦ: α') ὅτι οὗτος εἶχεν ἤδη προηγουμένως νομίμως νυμφευθῆ καὶ χηρεύσει, ὅτε ἀπηγγέλθη κατ' αὐτοῦ ἡ καταγγελία τῆς Εἰρήνης Ἁγιοαγαθίτου, ἡ ὁποία, ὡς εἰκάζω, ἠνώχλησεν αὐτόν, τὸν Λέοντα Μακρόν, μετὰ τὸν θάνατον τῆς συζύγου. β') ὅτι ὁ Λέων Μακρὸς ἦτο τότε, ὅτε ἐγράφη ἡ εἰς αὐτὸν ἀναφερομένη ἐπιστολὴ τοῦ Ναυπάκτου πρὸς τὸν Λαρίσσης, ἁπλοῦς διάκονος τὸν βαθμόν, [1]) χῆρος δὲ ὢν ἀπέβλεπεν εἰς τὸν βαθμὸν τῆς ἀρχιερωσύνης καὶ μάλιστα προηλείφετο ὑπὸ τοῦ Λαρίσσης ἐπίσκοπος μιᾶς τῶν εἰς αὐτὸν ὑποκειμένων ἐπισκοπῶν.

[1]) Πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 130 ὑποσ. 1.

[2]) Ἐν τῷ κώδικι κατὰ διόρθωσιν τοῦ κατ' ἀρχὰς γεγραμμένου: τὸν

Χηρεύσας ὁ Λέων Μακρός, ἀφ' οὗ ἀπηλλάγη τῆς ψευδοῦς καταγγελίας τῆς Εἰρήνης Ἁγιοαγαθίτου (κατὰ τὰ ἀνωτέρω πάντως μετὰ τὴν 4ην Ἰουνίου 1212), ἀνέλαβε καὶ τὸ μοναχικὸν σχῆμα καὶ τότε βεβαίως μετωνομάσθη Μανουήλ. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι κατὰ τὰ καθεστῶτα τῶν βυζαντιακῶν καὶ τῶν μετὰ ταῦτα χρόνων μέχρι τῆς σήμερον οἱ λαϊκοί, ἀναλαμβάνοντες τὸ ἀγγελικὸν σχῆμα, ἢ καὶ οἱ μονάζοντες, προαγόμενοι εἰς τοὺς διαφόρους βαθμοὺς τοῦ σχήματος, λαμβάνουσι νέα ὀνόματα, ἀρχόμενα ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ γράμματος, ἀφ' οὗ ἤρχοντο καὶ τὰ ὀνόματα, ἅτινα οὗτοι προηγουμένως εἶχον, ἀλλ' ἐξαιρέσεις τοῦ κανόνος τούτου δὲν εἶναι καὶ σπάνιαι. [2]) Κατ' ἀγαθὴν τύχην περιεσώθη λείψανον γράμματος, ἐν ᾧ ὑπογράφεται ὁ Μακρός, ὡς Μανουὴλ πλέον, ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ τῆς Μητροπόλεως Λαρίσσης. Τὸ λείψανον τοῦτο (χάρτης, διαστάσεως 0,26×0,09) ἐπεκεκόλλητο ἐπὶ τοῦ πρωτοτύπου τοῦ ὁρκωμοτικοῦ ἐκείνου γράμματος, ὅπερ ἐν ἔτει 1342 ἐξέδωκεν ὁ Μιχαὴλ Γαβρηλόπουλος ὑπὲρ τῶν κατοίκων τοῦ ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ δὴ παρὰ τὴν Ἰθώμην κειμένου κάστρου τοῦ Φαναρίου καὶ ὅπερ, λανθάνον, ἡ ταπεινότης μου ηὐτύχησε ν' ἀνεύρῃ ἐν τῇ Μονῇ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Πλατέος Λίθου τῶν Μετεώρων. [3]) Τὸ μικρὸν λείψανον γράμματος διασῴζει, πλὴν τῶν ἄλλων, τὰς ἑξῆς ὑπογραφὰς διὰ συμπιληματώδους καὶ ἐπισεσυρμένης κἄπως γραφῆς:

† *Ὁ χαρτοφύλαξ τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Λαρίσσης Μανουὴλ ἀρχιμανδρίτης ὁ Μακρὸς βεβαιῶν ὑπέγραψα* †

[1]) Τὸ ἀξίωμα τοῦ χαρτοφύλακος καὶ ἐν τοῖς Πατριαρχείοις καὶ ἐν ταῖς ὑπ' αὐτὰ ἐκκλησίαις κατελάμβανον καὶ διάκονοι. Πρβλ. *Χρυσοστόμου Δημητρίου*, Μελέτη περὶ τοῦ Χαρτοφύλακος τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας. Ἐν Ἀθήναις 1924, σελ. 9 κ. ἑ.

[2]) Πρβλ. π.χ. τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Θεοδώρου Βαλσαμῶνος εἰς τὸν τάφον τοῦ σκευοφύλακος Ἰωάννου Ἁγιοφλωρίτου παρὰ *K. Horna* ἐν «Wiener Studien, Zeitschrift für die klassische Philologie» τόμ ΚΕ' (1903) σελ. 186, 210. Περὶ τῶν μετονομασιῶν τῶν μοναχῶν ἰδὲ τὰ ἐπ' ἐσχάτων σημειωθέντα ὑπὸ *P. M[aas]* ἐν τοῖς «Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbüchern» τόμ. Γ' (1922) σελ. 206 κ. ἑ.

[3]) Πρβλ. *Νίκου Α. Βέη*, Ἔκθεσις παλαιογραφικῶν καὶ τεχνικῶν ἐρευνῶν ἐν ταῖς μοναῖς τῶν Μετεώρων κατὰ τὰ ἔτη 1908 καὶ 1909. Ἐν Ἀθήναις 1910, σελ. 51.

† *Ὁ εὐτελὴς διάκονος καὶ δστιάριος τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Λαρίσσης Συμεὼν ὁ Δεσποτόπουλος* [1]) *παρὼν καὶ μαρτυρῶν ὑπέγραψα* †

† *Ὁ γραφεὺς Νικηφόρος Μεγαλομματίτης συμμαρτυρῶν ὑπέγραψα* †

Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος λείψανον γράμματος διασῴζει καὶ τὴν χρονολογίαν: *μη(νὶ) ἀπριλλ(ίῳ) K̅, ἰνδ(ικτιῶνος) Γ̅*. Τὸ γράμμα εἶναι μεταγενέστερον τοῦ ἔτους 1212. Ὁ πρῶτος Ἀπρίλιος ὁ συμπίπτων πρὸς γ' ἰνδικτιῶνα μετὰ τὸ ἔτος 1212 εἶναι ὁ τοῦ 1215 καὶ ἀκριβῶς ἐκ τοῦ ἔτους τούτου προέρχεται τὸ γράμμα, οὗ δυστυχῶς μόνον μικρὸν λείψανον περιῆλθε μέχρις ἡμῶν. Ἀναγωγὴ τοῦ γράμματος εἰς μεταγενεστέρους χρόνους διὰ λόγους ἐσωτερικοὺς ἀποκλείεται. (Πρβλ. κατωτέρω σελ. 140).

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω ὁ Λέων—Μανουὴλ Μακρός, ἀρχιμανδρίτης πλέον, [2]) διετέλει ἤδη μηνὶ Ἀπριλίῳ 1215 ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ τῆς μητροπόλεως Λαρίσσης ὡς χαρτοφύλαξ αὐτῆς. Ἀλλὰ διὰ λόγους, οὓς ἀγνοοῦμεν, βραδύτερον ἐτάχθη εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς *ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος, α' Ἰουστινιανῆς, καὶ πάσης Βουλγαρίας*. Τοῦτο συνέβη πάντως μετὰ τὸ ἔτος 1216 τελευτῶν ἢ 1217 ἀρχόμενον. Διότι κατὰ τὸ ἀνωτέρω (σελ. 124) ἀναδημοσιευόμενον γράμμα ὁ Λέων—Μανουὴλ Μακρὸς ἐτέλει ὡς χαρτοφύλαξ Ἀχρίδος ὑπὸ τὸν Δημήτριον Χωματιανόν, τούτου δὲ ἡ ἀρχιερατεία ἐν Ἀχρίδι ἄρχεται ἀκριβῶς ἀπὸ τοῦ ἔτους 1216 τελευτῶντος ἢ τοῦ 1217 ἀρχομένου καὶ διαρκεῖ μέχρι περίπου τοῦ ἔτους 1233 [3]).

---

[1]) Πιθανῶς ταὐτιστέος πρὸς τὸν ἔπειτα ἐπίσκοπον Θαυμακοῦ (ἰδὲ ἀνωτέρω σελ. 135), ὅστις κατὰ τὸ πρόσταγμα τοῦ Θεοδώρου Ἀγγέλου Κομνηνοῦ ἦτο υἱὸς τοῦ ἐπισκόπου Θαυμακοῦ, ὅθεν *Δεσποτόπουλος*

[2]) Τοῦτο συμβάλλει εἰς τὴν ἀναγωγὴν τοῦ συνοδικοῦ γράμματος τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου (πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 125), ἐν ᾧ ὁ Μακρὸς ἀναφέρεται ὡς *διάκονος*, εἰς τὸ ἔτος 1212.

[3]) Ὁ χρόνος, καθ' ὃν προέστη τῆς Ἀχρίδος ὁ Δημήτριος Χωματιανός, ὁρίζεται οὐχὶ κατὰ πάντα ἀκριβῶς ὑπὸ *Zachariae von Lingenthal*, Beitraege zur Geschichte der bulgraischen Kirche (=Mémoires de l'académie impériale des sciences de St. Pétersburg. VII série, Tom. VIII, Nr 3,1864.) σελ. 24, *Golubinski*, Ἱστορία τῆς βουλγαρικῆς, σερβικῆς καὶ ρουμανικῆς ἐκκλησίας (Ρωσσιστί). Ἐν Μόσχᾳ 1871. σελ. 123 κ. ἑ., *Ἀ. Μηλιαράκη*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 192 κ. ἑ., *H. Gelzer*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 11-12, κλ. κλ. Ὅτι ἡ ἀρχιερατεία τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ ἐν Ἀχρίδι ἄρχεται ἀπὸ 1216/17 ἀπέδειξεν ὁ *M. Drinov* ἐν «Vizantijskij Vremennik» τόμ. Α' (1894), σελ. 319-340, τόμ. Β' (1895) σελ. 1-23. Πρβλ. *J. Radonič* ἐν «Archiv für slavische Philologie» τόμ. ΚΕ' (1903) σελ. 469, *Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως*, «Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος», Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 228, *M. Wellnhofer*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 23,25,37, *Σπ. Ν. Λαγοπάτη*, Γερμανὸς ὁ Β', πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως-Νικαίας (1222-1240). Ἐν Τριπόλει 1913-1914, σελ. 10 κ. ἑ., 32,74 (πρβλ. *Νῖκον Α. Βέην* ἐν τῇ «Berliner philologische Wochen-

Πότε ὁ Λέων—Μανουὴλ Μακρὸς προήχθη εἰς ἐπίσκοπον Βελλᾶς; Τὸ ἀνωτέρω (σελ. 123—124) ἀναδημοσιευόμενον γράμμα τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου πρὸς Δημήτριον Χωματιανόν, δι' οὗ ἀγγέλλεται ἡ ἐκλογὴ τοῦ Μακροῦ ὡς ἐπισκόπου Βελλᾶς, εἶναι δυστυχῶς ἀχρόνιστον. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἐκ τοῦ γράμματος τούτου ἐξάγεται, κατὰ τρόπον μὴ ἐπιδεχόμενον ἀντίρρησιν, ὅτι ὁ Λέων—Μανουὴλ Μακρὸς ἀπὸ χαρτοφύλακος τοῦ ἐν Ἀχρίδι ἀρχιερατεύοντος Δημητρίου Χωματιανοῦ προήχθη εἰς ἐπίσκοπον Βελλᾶς, διὰ τοῦτο, ἔχοντες ὑπ' ὄψιν τὰ ἀνωτέρω ἀναφερόμενα χρονικὰ ὅρια τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ, πρέπει νὰ θέσωμεν ὁπωσδήποτε μετὰ τὸ ἔτος 1216 τελευτῶν ἢ τὸ 1217 ἀρχόμενον καὶ τὴν εἰς τὸ ἐπισκοπικὸν ἀξίωμα προαγωγὴν τοῦ Λέοντος—Μανουὴλ Μακροῦ. Ὁπωσδήποτε οὗτος ἦτο ἐν ἐνεργείᾳ ἐπίσκοπος Βελλᾶς κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1229. Τοῦτο μανθάνομεν ἐκ σημειώματος τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ Β' «*κατὰ τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου κυρίου Ἰωάννου,* [1]) *περί τινων μοναστηρίων*

---

schrift» τόμ. ΛΖ', 1917, σελ. 149). *Π. Κ. Πολάκης*, Ἔνθ' ἀνωτέρω σελ. 154, 452 κ.ἑ. (ὅπου ἡ χειροτονία τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ τίθεται κατὰ τὸ 1217 - 1218, ὅπως ἄλλως τε καὶ παρὰ Σπ. Ν. Λαγοπάτη, Ἔνθ' ἀνωτέρω).

[1]) Πρβλ. *Α. Παπαδόπουλον Κεραμέα* ἐν τῇ «Βυζαντίδι» τόμ. Α' (1909) σελ. 5. *M. Wellnhofer*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 65 κ.ἑ. Ἄξια ἀναγραφῆς εἶναι τὰ [*Ψευδο*]*Δωροθέου Μονεμβασίας* : Εἰς τὰς ἡμέρας τούτου τοῦ βασιλέως Ἰωάννου Βατάτζη], ὁ ἐπίσκοπος *Δομένικος* [=*Δομενίκου*. Πρβλ. Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, τόμ. Δ', 1923, σελ. 374 κ.ἑ.] μετετέθη εἰς τὴν ἐπισκοπὴν *Σταγῶνος* [=Σταγῶν]. Ὁ ἀδελφὸς τούτου, ὁ κύριος *Ἰωάννης*, μετετέθη ἀπὸ τῆς ἐπισκοπῆς *Ἐζεροῦ* εἰς τὴν *Ἔπακτον* μητρόπολιν» (ἰδὲ *J. A. C. Buchon*, Chroniques étrangères relatives aux expéditions françaises pendant le XIIIe siècle. Ἐν Παρισίοις 1840, σελ. XXXIII). Ἐν τούτοις ἄλλαι παραλλαγαὶ τοῦ [Ψευδο]Δωροθέου Μονεμβασίας, ὡς ἡ ἐν τῷ κώδικι Canonic. Graec. Oxon. 67 (πρβλ. *Σπ. Π. Λάμπρου*, «Νέος Ἑλληνομνήμων» τόμ. ΙϚ', 1922, σελ. 163) παρέχουσι ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ ἑτέρας γραφὰς προφανῶς ὀρθοτέρας: «ὁ ἐπίσκοπος *Δομνίκου ... Σταγῶν* καὶ ὁ ἀδελφὸς τούτου ὁ *Ξηρὸς Ἰωάννης μετετέθη* ἀπὸ τῆς ἐπισκοπῆς *Ἐζεροῦ* εἰς τὴν τῆς *Ναυπάκτου* μητρόπολιν». Καὶ ὁ μὲν Ναυπάκτου Ἰωάννης, ὁ μνημονευόμενος ἐν τῷ σημειώματι τοῦ Πατριάρχου Γερμανοῦ β' ἀπὸ τοῦ ἔτους 1235, εἶναι προφανῶς ὁ *Ἀπόκαυκος*, ὁ δὲ Ἰωάννης Ναυπάκτου, περὶ οὗ λέγει τὸ ἀνωτέρω παρατεθειμένον χωρίον τοῦ [Ψευδο-] Δωροθέου Μονεμβασίας, εἶναι ὁ ἐπωνυμούμενος *Ξηρός*. Περὶ τούτου ἰδὲ τὰ σημειωθέντα ὑπὸ *Νίκου Α. Βέη* ἐν «Vizantijskij Vremennik», τόμ. XXI (1914), τμήματι Γ', σελ. 194 κ.ἑ. (πρόσθες, ὅτι ὁ *Ἰωάννης Ἐζεροῦ* [*ὁ Ξηρὸς*] μνημονεύεται ἐν συνοδικῷ γράμματι ἀπὸ Ἰουλίου μηνὸς τοῦ ἔτους 1250 καὶ δὴ «μακρὰν τ' ἀνατλὰς ὁδοιπορίαν, ἔγκοπόν τε καὶ δύσιππον, καὶ πρέσβυς ἀφικόμενος [εἰς Νίκαιαν] πρὸς τὸν κοσμικὸν φωσφόρον, τὸν κράτιστον καὶ ἅγιόν μου αὐτοκράτορα [Ἰωάννην Βατάτζην], ἐξ ἀποστολῆς τοῦ πανευτυχεστάτου δεσπότου [Μιχαὴλ Β' τῆς Ἠπείρου]», ἰδὲ *Ράλλην-Ποτλῆν*. Ἔνθ' ἀνωτέρω, τόμ. Ε', σελ. 117. Φαίνεται, ὅτι ὁ Ἰωάννης Ξηρὸς ἐν Νικαίᾳ ὑπέβαλεν εἰς τὸν Πατριάρχην ἐκ μέρους τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Δημητρίου, ἐπισκόπου

ἐπισκοπικῶν, καὶ περὶ παρθένου τῆς ἱερολογηθείσης πρὸ τῆς ἥβης.» [1]) Τὸ σημείωμα τοῦτο προέρχεται ἐκ τοῦ ἔτους 1235, ἐμπεριέχει δὲ καὶ ὁμολογίαν τοῦ Ναυπάκτου, «κατὰ τὸν 'Απρίλιον μῆνα προβᾶσαν τῆς β' ἐπινεμήσεως », συμπληρουμένην δὲ «*δι' ὑποσημάνσεων τῶν ὑπ' αὐτὸν ἐπισκόπων, τοῦ Βονίτζης 'Ιωάννου, τοῦ 'Αετοῦ Νικοδήμου, τοῦ Βελᾶς Μανουήλ, τοῦ Δρυϊνοπόλεως Θωμᾶ καὶ τοῦ Βουθρωτοῦ Δημητρίου*». Ὁ 'Απρίλιος τῆς β' ἐπινεμήσεως πρὸ τοῦ ἔτους 1235 εἶναι ὁ τοῦ 1229· ὁ τοῦ 1214, ὁ ὁποῖος ἐπίσης συμπίπτει πρὸς β' ἰνδικτιῶνα, ἀποκλείεται, καὶ δι' ἄλλους λόγους καὶ διότι ἤδη κατ' 'Απρίλιον τοῦ 1215 ὁ Λέων—Μανουὴλ Μακρὸς διετέλει εἰσέτι χαρτοφύλαξ τῆς Μητροπόλεως Λαρίσσης. [2])

Εἰκάζω, ὅτι ἡ ἐκλογὴ τοῦ Λέοντος—Μανουὴλ Μακροῦ ὡς Βελλᾶς συνέβη βραχὺ πρὸ τοῦ 'Απριλίου 1229, [3]) ὅτε ὁ 'Ιωάννης 'Απόκαυκος βεβαρυμμένος ὑπὸ τοῦ γήρατος καὶ τῶν πολλαπλῶν ἀγώνων, οὓς κατὰ τὸν πολυσχιδῆ αὐτοῦ βίον διεξήγαγεν, εἶχε κυρίως παραιτηθῆ τῆς εἰς αὐτὸν λαχούσης ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας, ἑπόμενος τῷ πόθῳ ν' ἀποθάνῃ *ῥακενδύτης* καὶ οὐχὶ *ἐπίσκοπος.* [4]) Οὕτω ἐξηγεῖται καὶ ἡ ἐν τῷ γράμματι τοῦ 'Ιωάννου 'Αποκαύκου πρὸς Δημήτριον Χωματιανὸν (ἀνωτέρω, σελ. 123) φράσις: «*τιμητικὸν τοῦ σοῦ Ναυπάκτου ποτὲ καὶ τῆς ὑπ' ἐμὲ ἁγίας ἐν Χριστῷ ἀδελφότητος*». Κατὰ τὸ 1232 ἢ καὶ 1233 γνωρίζομεν ἐξ ἐπισή-

Δομενίκου (οὐχὶ *Δομοκοῦ*), ζητήματα κτητορικοῦ δικαίου, περὶ ὧν ἰδὲ *Ράλλην-Ποτλῆν*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 119 κ.ἑ. Τῆς πρεσβειακῆς ἀποστολῆς τοῦ Ιωάννου Ξηροῦ εἰς Νίκαιαν ποιοῦνται μνείαν ὁ Γεώργιος 'Ακροπολίτης (ἔκδ. A. Heisenberg, τόμ. Α', σελ. 91, 21. Πρβλ. καὶ σελ. 358), Γεώργιος Παχυμέρης (ἔκδ. Βόννης, τόμ. Α', σελ. 266, 19) καὶ ὁ ἀνώνυμος τῆς Συνόψεως Χρονικῆς (ἔκδ. *Σάθα* σελ. 502,8), ἀλλὰ πάντως οὗτοι ἀναφέρουσι τὸν ἄνδρα οὐχὶ ὡς 'Εξεροῦ, ἀλλ' ὡς Ναυπάκτου, βεβαίως a posteriori. Τοῦ 'Ιωάννου Ναυπάκτου [τοῦ Ξηροῦ] ἔχομεν μνείαν καὶ ἐν συνοδικῷ γράμματι περὶ τῆς ἐκκλησίας Τραπεζοῦντος ἀπὸ 'Ιανουαρίου 1260, ἰδὲ [*Π. Τριανταφυλλίδου*]» Οἱ φυγάδες. 'Εν 'Αθήναις 1870, σελ. 123 κ.ἑ., L. Petit ἐν «Bulletin de l' Institut Archéologique Russe à Constantinople» τόμ. Η' (1903) σ. 163 171. Πρβλ. καὶ *Ξ. Ν. Σιδερίδην* ἐν τῇ «Νέᾳ Σιών», τόμ Ε' [1907] σελ 707-747).

[1]) *Migne*, Patrologia Graeca. Τόμ. ΡΙΘ', σελ. 797 *Ράλλης-Ποτλῆς*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, τομ. Ε', σελ. 106-109. Πρβλ. καὶ *Α. Μηλιαράκην*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 293 κ.ἑ. *Π. Κ. Πολάκην*, Ἔνθ ἀνωτέρω, σελ. 462.

[2]) 'Ιδὲ σελ. 138. Κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἐξηγεῖται διατί τὸ λείψανον τοῦ γράμματος τῶν Μετεώρων, ἐν ᾧ συνυπογράφεται ὁ Μανουὴλ Μακρός, πρέπει νὰ προσγραφῇ εἰς τὸ ἔτος 1215.

[3]) Ἡ εἰκασία τοῦ *Α. Μηλιαράκη*, Ἔνθ' ἀνωτέρω σελ. 190, ὅτι ὁ 'Ιωάννης 'Απόκαυκος ἀπεβίωσε πρὸ τοῦ 1228, ἐλέγχεται ἐκ τῶν πραγμάτων ἀβάσιμος. Πρβλ. καὶ *M. Wellnhofer*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 65 κ.ἑ.

[4]) *Sophrone Pétridès*, Ἔνθ' ἀνωτέρω σελ. 4 ἀριθ. 2,20, κλ.. Πρβλ. καὶ *M. Wellnhofer*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 65.

μων γραμμάτων, [1]) ὅτι ὁ 'Ιωάννης 'Απόκαυκος εἶχε περιβληθῆ ὑπὸ τὸ ὄνομα *'Ιωαννίκιος* [2]) τὸ μοναχικὸν τριβώνιον καὶ ὁ [*Νικήτας*] *Χωνιάτης* [3]) κατεῖχε τὸν μητροπολιτικὸν θρόνον τῆς Ναυπάκτου. Φαίνεται λοιπόν, ὅτι ὁ 'Ιωάννης 'Απόκαυκος, καίπερ ὑποβαλὼν παραίτησιν, ἐξηκολούθει, ὅτε ἐξελέγη ὁ Λέων—Μανουὴλ Μακρὸς ἐπίσκοπος Βελλᾶς, νὰ διέπῃ ὑπηρεσιακῶς καὶ κατὰ τύπους τὰ κατὰ τὴν Μητρόπολιν Ναυπάκτου μέχρι τῆς κανονικῆς ἀναρρήσεως νέου μητροπολίτου. Ἡ ἐκδοχή, ὅτι ὁ 'Ιωάννης 'Απόκαυκος διὰ τῆς φράσεως «*τοῦ σοῦ Ναυπάκτου ποτέ*» ὑπαινίσσεται τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἔξωσιν ἐκ τῆς Μητροπόλεως Ναυπάκτου κατ' ἀκολουθίαν τῆς ἔριδος πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον Δούκαν Κομνηνόν, [4]) τὸν ἀδελφὸν τοῦ δεσπότου Θεοδώρου 'Αγγέλου Κομνηνοῦ, προσκρούει εἰς δεδομένα χρονολογικὰ καὶ ἄλλα. Ἄλλως τε ὁ 'Ιωάννης 'Απόκαυκος, ὅτε πλέον εἶχε παραιτηθῆ τοῦ θρόνου αὐτοῦ, [5]) αὐτοτιτλοφορεῖται ὁ *ποτὲ Ναυπάκτου.*

Κατ' ἀγαθὴν συγκυρίαν περιεσώθη [6]) τὸ ἐγκύκλιον γράμμα, ὅπερ ὁ 'Ιωάννης 'Απόκαυκος ἀπηύθυνε πρὸς τοὺς ὑπ' αὐτὸν ἐπισκόπους 'Αετοῦ, 'Αχελῴου, Βουθρωτοῦ καὶ 'Αδραγαμέστου ἐντελλόμενος, ὅπως οὗτοι προβῶσιν εἰς χειροτονίαν τῶν ὑποψηφίων Βονδίτζης καὶ Βελλᾶς, συνερχόμενοι ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ 'Αετοῦ, ὡς τοποτηρητοῦ καὶ πρωτοθρόνου τοῦ Μητροπολίτου, εἴτε ἐν τῇ ἐπισκοπῇ 'Αχελῴου εἴτε ἐν τῇ κατὰ τὸ 'Ανατολικὸν μονῇ τῆς Μυροδοτούσης. Ὁ 'Ιωάννης 'Απόκαυκος ἐν τῷ ἐγκυκλίῳ τούτῳ γράμματι ἀναφέρει, ὅτι κατατρύχεται ὑπὸ ἐπωδύνων παθήσεων καὶ

[1]) *Miklosich-Müller*, Acta et Diplomata, τόμ. Γ' σελ. 61 κ.ἑ. *Ed. Kurtz*, «Christophoros von Ancyra als Exarch des Patriarchen Germanos II.» ἐν τῇ «Byzantinischen Zeitschrift», τόμ. ΙϚ'. (1907) σελ. 120 κ.ἑ. (Πβλ. καὶ *M Wellnhofer*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 67 κ ἑ., ἰδέ καὶ σελ. 13).

[2]) Τὸ μοναχικὸν τοῦτο ὄνομα τοῦ 'Ιωάννου Ναυπάκτου μαρτυρεῖται καὶ ἐξ ἀνεκδότων κειμένων τοῦ ἀνδρός. Πρβλ. ἐπὶ τοῦ παρόντος *V. G. Vasiljevskij*, ἐν τῷ Δ' παραρτήματι τῆς 'Επετηρίδος τῆς Δημοσίας Αὐτοκρατορικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Πετρουπόλεως διὰ τὸ ἔτος 1883, σελ. 20 κ.ἑ.

[3]) Περὶ τοῦ ἀνδρός, περὶ οὗ ἄλλοτε διεξοδικῶς θὰ διαλάβωμεν, πρβλ. ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀνωτέρω σελ. 134.

[4]) Περὶ τῆς ἔριδος ταύτης πρβλ.. ἐπὶ τοῦ παρόντος *M. Wellnhofer*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 19 κ.ἑ. *Π. Κ. Πολάκην*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 321 κ. ἑ. Καθ' ἕκαστα περὶ αὐτῆς περιέχουσι καὶ ἀνέκδοτα κατάλοιπα τοῦ 'Ιωάννου 'Αποκαύκου, μάλιστα ἡ πρὸς τὸν Λαρίσσης ἐπιστολὴ ἐκείνη, ἐξ ἧς ἀνωτέρω σελ. 135 ἐξεδόθησαν ἀποσπάσματα, καὶ κολοβὴ ἐπιστολὴ πρὸς Δοκειανὸν (κῶδιξ 'Ισαὰκ Μεσοποταμίτου φυλ. 4β-5β. Πρβλ *V. G. Vasiljevskij*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 3).

[5]) 'Ιδὲ τὰ ἀνωτέρω ἐν ὑποσημ. 2 δηλωθέντα κείμενα.

[6]) Κῶδιξ 'Ισαὰκ Μεσοποταμίτου φυλ. 57β-58α. Πρβλ. *V. G. Vasiljevskij*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 16.

μάλιστα ποδάγρας δεινῆς, ὥστε μόνον ὑπτίως κατακλίνεται, ἀδυνατῶν νὰ στραφῇ εἰς δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἢ νὰ κάθηται *ἐπὶ γλουτῶν*· «*διὰ ταῦτα*—γράφει—*ἔσχον ἀδυνάτως ἕως δεῦρο τὰς χειροτονίας ποιῆσαι τῶν ὑποψηφίων Βονδίτζης τὲ καὶ Βελᾶς, ἀλλ' οὐδὲ εἰς ἔμπροσθεν ἔχω ἐλπίδα τοῦ πάθους τούτου ἀπαλλαγῆναι ἢ ἐπισκοπικόν τι διενεργῆσαι . . . . οὐκέτι ἐλπίζω τὰ ὑμῶν ἀδελφικὰ θεάσασθαι πρόσωπα· ἐκλείπω γὰρ ὅσον ὅσον τοῖς πόνοις καὶ ταῖς ἀῤῥωστίαις κατατακείς*». Πάντα ταῦτα ἔρχονται εἰς ἐπίρρωσιν τῆς ὑποθέσεως, ὅτι ἡ εἰς ἐπίσκοπον Βελλᾶς ἐκλογὴ τοῦ Λέοντος—Μανουὴλ Μακροῦ συνέβη βραχὺ πρὸ τοῦ Ἀπριλίου 1229. Διεδέξατο δὲ οὗτος, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, τὸν Βελλᾶς Κωνσταντῖνον, πρὸς ὃν ἔχομεν ἐπιστολὴν τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου. [1]) Πιθανώτατα δὲ πρὸς τὸν αὐτὸν Κωνσταντῖνον ἀπευθύνεται καὶ γράμμα «τοῦ αὐτοῦ [Ἰωάννου Ἀποκαύκου] πρὸς τὸν πανιερώτατον Βελλᾶς, ἐρωτήσαντα διὰ γραφῆς, εἰ δίκαιόν ἐστι διαζευχθῆναι τὸ μέσον τοῦ Φραγγοπούλου συστὰν συνοικέσιον καὶ τῆς θυγατρὸς τοῦ Παραδεισιώτου διὰ τὴν τοῦ ἀνδρὸς πρὸς τὴν γυναῖκα ἔμμονον καὶ πολυχρόνιον κάκωσιν». [2]) Ἐπίσης ἡ «ἐρώτησις τοῦ Βελλᾶς» καὶ ἡ «ἀπόκρισις πρὸς ταῦτα τοῦ μητροπολίτου [Ἰωάννου Ἀποκαύκου]» [3]) ἀναφέρονται, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, εἰς τὸν Βελλᾶς Κωνσταντῖνον. [4]) Ἐξ ἄλλου ὁ διάδοχος τούτου ὁ Λέων—Μανουὴλ Μακρός, ἥκιστα πιθανῶς, ὡς νομίζω, δύναται νὰ ταὐτισθῇ πρὸς τὸν οὐχὶ κατ' ὄνομα φερόμενον ἐπίσκοπον Βελλᾶς ἐκεῖνον, ὅστις ὑπέβαλεν εἰς τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως—Νικαίας Μανουὴλ Β' ἐγγράφως ἐρωτήσεις περὶ ἐκκλησιαστικῶν θεμάτων διαφόρων, ἅτινα ἐγένοντο τὸ ἀντικείμενον τῶν συζητήσεων τοπικῆς συνόδου, [5]) ἡ ὁποία ἀνάγεται μὲν εἰς τὸ ἔτος 1220 περίπου, [6]) ἀλλὰ πράγματι συνεκρο-

[1]) Κῶδιξ Ἰσαὰκ Μεσοποταμίτου φυλλ. 36α. Πρβλ. *V. G. Vasiljevskij*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 12.

[2]) Κῶδιξ Ἰσαὰκ Μεσοποταμίτου φύλ. 14β. Πρβλ. *V. G. Vasiljevskij*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 6.

[3]) Κῶδιξ Ἰσαὰκ Μεσοποταμίτου φύλ. 66α-β. Πρβλ. *V. G. Vasijevkij*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 18.

[4]) Ὁ Βελλᾶς, ὁ ἀναφερόμενος ἐν κανονικῷ γράμματι τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου (παρὰ *Α. Παπαδοπούλῳ Κεραμεῖ*, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας τόμ. Δ', σελ. 119) δὲν δύναται νὰ ὁρισθῇ ἀσφαλῶς. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ ἐν σχέσει πρὸς τὸν Βελλᾶς τὸν ἀναφερόμενον ἐν γράμματι τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ παρὰ *J. B. Pitra*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, τόμ. Ϛ', σελ. 162.

[5]) *Mansi*, Conciliorum collectio, τόμ. ΚΒ', σελ. 1138 κ.ἑ. *Héféle*, Histoire des conciles, τόμ. Η', σελ. 119. *Ράλλης—Ποτλῆς*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, τόμ. Ε' σελ. 114 κ. ἑ. (Πρβλ. τὰ ἀνωτέρω σελ. 139 ὑποσημ. 1 ἀποσπάσματα).

[6]) *Α. Μηλιαράκης*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 108 κ.ἑ. (Πρβλ. ὅμως καὶ σελ. 331 κ.ἑ. ἐν ὑποσημ. 3. *A. Heisenberg* ἐν τῇ «Byzantinischen Zeitschift» τόμ. ΙΔ', 1905, σελ. 167.

τήθη ἀσφαλῶς κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1250. Ἄγνωστος ἐπὶ τοῦ παρόντος εἶναι ἡ πηγή, καθ' ἣν ὁ Π. Ἀραβαντινὸς ἀνέγραψε τὸν Μανουὴλ ἐπίσκοπον Βελλᾶς ἐν ἔτει 1233.

Ἐπανερχόμεθα εἰς τὸ συνοδικὸν γράμμα τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου ἐπὶ τῇ ὑποθέσει τοῦ Λέοντος (Μανουὴλ) Μακροῦ καὶ τῆς Εἰρήνης Ἁγιοαγαθίτου, ἐν ᾧ ἀναφέρει οὗτος, ὅτι παιδίον ὢν προσῳκειώθη ἐν Κορίνθῳ «*τῷ ἀρχιεπισκόπῳ ἐκείνῳ τῷ Χρυσοβέργῃ*» πάντως μετὰ τὸ 1170 (ἀνωτέρῳ σελ. 127 καὶ 129). Πρόκειται περὶ μητροπολίτου Κορίνθου, δηλουμένου μόνον διὰ τοῦ οἰκογενειακοῦ αὐτοῦ ἐπωνύμου, ὅπερ ὑπενθυμίζει ὀνομαστὸν καὶ διαπρεπῆ βυζαντιακὸν οἶκον. [1]) Ποῖος εἶναι ὁ Χρυσοβέργης οὗτος μητροπολίτης Κορίν-

[1]) Πρβλ. *M. Treu*, Nicephori Chrysobergae ad Angelos orationes tres [Programm des Friedrichsgymasiums in Breslau. Wissenschaftliche Abhandlung] Breslau 1892, σελ. 37 κ.ἑ. Πρβλ. καὶ *L. Petit* ἐν τῷ «Bulletin de l'Institut Archéologique Russe à Constantinople» τόμ. Ϛ', τεύχ. Α' (1900) σελ. 63. *J. R. Asmus*, «Die Ethopöie des Nikephoros Chrysoberges über Julians Rhetorenedikt ἐν τῇ «Byzantinische Zeitschrift» τόμ. ΙΕ' (1906) σελ. 125-138. Ἄνδρες ἔχοντες τὸ ἐπώνυμον *Χρυσοβέργης* π.χ. καὶ παρὰ Δημητρίῳ Χωματιανῷ, *I. B. Pitra*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, τόμ. Ϛ', σελ. 143-146. *Miklosich - Müller*, Acta et Diplomata, τόμ. Δ'. σελ. 62 (κουροπαλάτης Βασίλειος Χρ., ἴσως ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν ὁμώνυμον, μνημονευόμενον ἐν ἔτει 1194, αὐτόθι σελ. 185), σελ. 98 (σεβαστὸς Χρ.,) σελ. 108 κ. ἑ. (ὁ πρωτονοτάριος τῆς μητροπόλεως Σμύρνης Γεώργιος ὁ Χρ. τῷ 1281, βεβαίως ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν ὁμώνυμον κληρικὸν Σμύρνης, τὸν μνημονευόμενον ἐν ἔτει 1256 καὶ 1263, αὐτόθι σελ. 164, 157), σελ. 114 («τῷ Χρυσοβέργῃ ἐκείνῳ» ἐν ἐγγράφῳ τοῦ 1285, ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν μνημονευόμενον τῷ 1181, αὐτόθι σελ. 122 κ. ἑ.), σελ. 268 («πλησίον τῆς ὁδοῦ τοῦ Βοϊδᾶ καὶ τοῦ Χρυσοβέργου»). *L. Petit - B. Korablev*, Actes de Chilandar σελ. 182 - 185 (Λέων Χρ. ὑπογράφει γράμμα τοῦ ἔτους 1322 ὡς «ὁ δοῦλος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως»). Ἰωάννου τινὸς Χρυσοβέργη παρεδόθησαν στίχοι εἰς τὸν ὅσιον Λουκᾶν τὸν Στειριώτην· ἐκ τῶν στίχων τούτων ἐξάγεται, ὅτι ὁ Χρ. οὗτος ὑπῆρξε πατὴρ θυγατρὸς ὀνόματι Αἰκατερίνης (ἰδὲ *Γ. Κρέμον*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, τόμ. Α', σελ. κ'—κβ'). Καὶ ἐπὶ μολυβδοβούλλων βυζαντιακῶν ἀνάγινώσκεται τὸ ἐπώνυμον Χρυσσοβέργης κατ' ἐπανάληψιν· οὕτω ἐπὶ τοῦ μολυβδοβούλλου Θεοδοσίου Γ', πατριάρχου Ἀντιοχείας κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Κομνηνῶν· ἐκ τῶν αὐτῶν ἴσως χρόνων προέρχεται καὶ μολυβδόβουλον φέρον ἐπὶ τῆς ἑτέρας τῶν ὄψεων τὴν ἐπιγραφήν : † Ο ΧΑΡΤΟΦΥΛΑΞ ΤΗC ΑΓΙΩΤΑΤΗC ΜΕΓΑΛΗC ΕΚΚΛΗCΙΑC ϚΕΦΑΝΟC Ο ΧΡΥ[COB]ΕΡΓΗC. Προφανῶς ἀρχαιότερον, ἐκ τοῦ Ι' αἰῶνος, εἶναι μολυβδόβουλλον μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς : † ΘΕΟΤΟCΕ ΒΟΗΘΕΙ—ΠΕΤΡΩ Π(ατ)ΡΙ(κιω) ΚΡΙΤ(η) ΤΟΥ ΒΗΛΟΥ S ΤΟΥ ΧΑΡCΙΑΝΟΥ ΤΩ ΧΡΥCΟΒΕΡΓΗ. (*G. Schlumberger*, Sigillographie de l' Empire byzantin, σελ. 313, ἀριθ. 1, 132 ἀριθ. 8, 285 ἀριθ. 1, 637.—*Κ. Μ. Κωνσταντόπουλος* ἐν Journal international d'archéologie Numismatique, τόμ. Ζ', 1904, σελ. 294, ἀριθ. 702). Ἱέραξ τις Χρυσοβέργης τῶν μετὰ τὴν Ἅλωσιν χρόνων ἐτάφη ἐν τῇ μονῇ Καισαριανῆς, ὅπου ἀνευρέθη καὶ τὸ σχετι-

θου δὲν γνωρίζομεν μετὰ βεβαιότητος. 'Ασφαλῶς δὲν πρόκειται περὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Λουκᾶ Χρυσοβέργη (1156—1169), ὅστις καὶ ὡς συγγραφεὺς εἶναι γνωστός.[1]) Πιθανῶς ταὐτιστέος πρὸς τὸν Κορίνθου Θεόδωρον, ὃν γνωρίζομεν ἐκ τῶν πρακτικῶν τῶν ἐν ἔτει 1157 καὶ 1166 συγκροτηθεισῶν μεγάλων ἐκείνων συνόδων κατὰ τοῦ Σωτηρίχου Πεντευγένους [2]) καὶ εἰς ὃν ἐγὼ [3]) ἀποδίδω καὶ μολυβδόβουλλον, φέρον ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐν μονογράμματι τὸ ὄνομα ΘΕΟΔΩΡΟΥ, ἀφ' ἑτέρου δὲ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚ(όπου) ΚΟΡΙΝΘ(ου). [4]) 'Επίσης ὁ Κορίνθου οὗτος Θεόδωρος νοητέος καὶ ἐν τῷ συνοδικῷ σημειώματι «περὶ τοῦ μὴ γίνεσθαι γάμον ἑβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος», ὅπερ συνετάχθη «μηνὶ ἀπριλίῳ ια', ἐπινεμήσεως ιδ'», ἤτοι ἐν ἔτει 1166, «προκαθημένου Λουκᾶ [Χρυσοβέργη] τοῦ ἁγιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου». 'Εν τῷ σημειώματι τούτῳ ἀναφέρεται μεταξὺ τῶν παρακαθημένων ἀρχιερέων καὶ ὁ Κορίνθου, ἀλλ' ἄνευ ὀνόματος. [5]) Δυστυχῶς ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία Κορίνθου κατὰ τὸν Ι'—

κὸν ἐπιτύμβιον (ἰδὲ *Δ. Γρ. Καμπούρογλου*, 'Αθηναϊκὸν 'Αρχοντολόγιον. Α' Οἱ ἄρχοντες Μπενιζέλοι. [Ἐν 'Αθήναις] 1921, σελ. 92, ὑποσημ. 1). *Χρυσοβέργη* καὶ χωρίον τοῦ ἄλλοτε δήμου 'Ωλενείας. Τὰ *Χρυσοβέργεια* τοπωνυμία ἐν Χίῳ (ἰδὲ π.χ. *Γ. Ζολώτα*, Ἱστορία τῆς Χίου, τόμ. Α', Μέρος Α', ἐν 'Αθήναις 1921, σελ. 519). Περὶ τοῦ *Χρυσοβέργης* ἐν τῷ ἔπει τοῦ Διγενῆ 'Ακρίτα ἰδὲ *Π. Καρολίδην* ἐν τῇ 'Επιστημονικῇ 'Επετηρίδι τοῦ 'Εθν. Πανεπιστημίου τοῦ ἔτους 1905—1906, σελ. 225—6. Περὶ τοῦ βαπτιστικοῦ *Χρυσοβέργης* ἰδὲ ἐπ' ἐσχάτων *Nikos A. Bees*, Der französisch—mittelgriechische Ritterroman Imberios und Margarona» und die Gründungssage des Daphniklosters bei Athen (= Texte und Forschungen zur Byzantinisch—Neugriechischen Philologie Nr. 4) Berlin-Wilmersdorf 1924, σελ. 47.

[1]) *M. Γεδεών*, Πατριαρχικοὶ πίνακες, σελ. 360 κ.ἑ. *M. Treu*, "Ενθ' ἀνωτέρω σελ. 37 *Krumbacher*, GBL² σελ. 466,472,761 (ἑλλ. μετάφρ. τόμ. Β', σελ 120,130,723 κ.ἑ.). *K. I. Δ[νοβουνιώτης]* παρὰ *Σπ. Π. Λάμπρῳ*, «Νέος 'Ελληνομνήμων» τόμ. ΙϚ' (1922) σελ. 198 κ.ἑ. (τὸ κείμενον παραδέδοται καὶ ἐν Βερολιναίῳ καὶ ἐν Σινυϊτικῷ χειρογράφῳ, περὶ ὧν ἄλλοτε. 'Η ἀρχὴ ὑπενθυμίζει στίχους τοῦ 'Ιωάννου Τζέτζη).

[2]) *[A. Mai]*, Spicilegium Romanum. Τόμ. Ι'. 'Εν Ρώμῃ 1844, σελ. 61 (πρβλ. καὶ σελ. 91, 80, 84). *Migne*, Patrologia Graeca. Τομ. ΡΜ', σελ. 197. *Mansi*, Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio. Τόμ. ΚΒ'. 'Εν Βενετίᾳ 1778, σελ. 11-12. *M. Γεδεών*, «Μνημεῖα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τοῦ ΙΒ' αἰῶνος» ἐν τῇ «'Εκκλησιαστικῇ 'Αληθείᾳ» τόμ. Δ' (1883-4) σελ. 459,460,476,635, τόμ. Ε' (1884-5) σελ. 76, κλ. Πρβλ. καὶ *F. Chalandon*, "Ενθ' ἀνωτέρω, σελ. 642, 648 κ.ἑ.

[3]) *Νίκου Α. Βέη*, «Zur Sigillographie der byzantinischen Themen Hellas und Peloponnes» [S. A. aus «Vizantijskij Vremennik» Bd. XXI, 1914]. Dorpart 1915, σελ. 100 κ.ἑ. (πρβλ. καὶ σελ. 234 κ.ἑ.).

[4]) *G. Schlumberger*, Sigillographie de l'Empire byzantin. 'Εν Παρισίοις 1884, σελ. 732.7 Nr 1. *Νῖκος Α. Βέης*, "Ενθ' ἀνωτέρω, σελ. 100 κ.ἑ. ἀριθ. 7.

[5]) *Ράλλης—Ποτλῆς*, "Ενθ' ἀνωτέρω, τόμ. Ε', σελ. 95.

ΙΓ' αἰῶνα εἶναι λίαν χασματώδης· [1]) ἡ δὲ ἀποκατάστασις αὐτῆς θὰ ἦτο καὶ ἀπὸ καθαρῶς φιλολογικῆς ἀπόψεως διαφωτιστικὴ καὶ δὴ ἐν σχέσει πρὸς τὰ γραμματικὰ ἐκεῖνα ἔργα τὰ φερόμενα κοινῶς ἐπ' ὀνόματι Γρηγορίου Κορίνθου. [2]) 'Εὰν ὁ συγγγραφεὺς τῶν γραμματικῶν αὐτῶν ἔργων καλῆται οὐχὶ Γρηγόριος Κορίνθου, ἀλλὰ *Γεώργιος* Κορίνθου, ὡς ἔν τισι χειρογράφοις παραδίδεται, [3]) τότε ταὐτιστέος οὗτος πρὸς τὸν Γεώργιον Κορίνθου ἐκεῖνον, οὗτινος ἔχομεν μνείαν ἐν πρακτικοῖς συνόδων τῶν ἐτῶν 1027, 1028. [4]) Εἰς τὸν αὐτὸν ἱεράρχην Κορίνθου ἀνήκει καὶ μολυβδόβουλλον τοῦ 'Εθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου 'Αθηνῶν φέρον τὴν ἐπιγραφήν : Σφραγὶς [φυλ]ακτὴρ [τῆς] γραφῆ(ς) [Γ]εωργίου.
τοῦ νῦν προεδρεύοντος [ἐν] Κορινθίοις [5]).

[1]) 'Εν σημειώματι συνοδικῷ τοῦ ἔτους 1186 (πρβλ. π.χ. *Ράλλην—Ποτλῆν*, "Ενθ. ἀνωτέρω, τόμ. Ε', σελ. 320) ἀναφέρεται, ἄνευ ὀνόματος μητροπολίτης Κορίνθου, εἰς ὃν ἠδύνατό τις νὰ ἀποδώσῃ τὸ ἐπώνυμον Χρυσοβέργης. Πρὸς μὴ ὀνομαστὶ ἀναφερόμενον μητροπολίτην Κορίνθου ἐπιστέλλει ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς παρὰ *K. N. Σάθα*, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Ε', 'Εν Παρισίοις-Βενετίᾳ 1876, σελ. 296. Περὶ τοῦ ἀρχιερέως *Κορίνθου καὶ Μελανιτζίου* ἐν σημειώματι σχετικῷ πρὸς χρυσόβουλλον τοῦ 'Ιωάννου Βατάτζη καὶ ἐπικύρωσιν αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ Β' παρὰ *Jules Nicole*, "Ενθ' ἀνωτέρω, (πρβλ. ἀνωτέρω σελ. 135 ὑποσ. 4) ἰδὲ *'Α. Μηλιαράκην*, "Ενθ ἀνωτέρω σελ. 299. Πρὸς *Βασίλειον*, ἀρχιεπίσκοπον Κορίνθου (γνωστὸν καὶ ἐκ μολυβδοβούλλου, ἰδὲ *K. M. Κωνσταντόπουλον*, "Ενθ' ἀνωτέρω, τόμ. Ε', 1902, σελ. 195, ἀριθ. 78) ἐπιστέλλει ὁ Θεόδωρος μητροπολίτης Νικαίας, ἀκμάσας κατὰ τὰ μέσα τοῦ Ι' αἰῶνος. 'Η σχετικὴ ἐπιστολὴ παρὰ *Lazzari*, Miscellaneorum ex mss. libris Bibliothecae Collegii Romani Societatis Jesu. Τόμ. β', ἐν Ρώμῃ 1757, σελ. 556—557 (πρβλ. ἐπ' ἐσχάτων *Σπ. Π. Λάμπρου*, «Νέος 'Ελληνομνήμων», τόμ. ΙϚ', 1922, σελ. 476). Περὶ τοῦ μητροπολίτου Κορίνθου Νικολάου, ὃν Λέων ὁ Σγοῦρος ἐφόνευσε (πρβλ. *M. Lequien*, Oriens Christianus, τόμ. Β', σελ. 165), ἐνδιαφερούσας εἰδήσεις παρέχει καὶ ὁ 'Αθηνῶν Μιχαὴλ 'Ακομινᾶτος ὁ Χωνιάτης, ἔκδ *Σπ. Π. Λάμπρου*, τόμ. β', (ἐν 'Αθήναις 1880) σελ 170, 21—24 (πρβλ. καὶ σελ. 594, 612—13). 'Ο *Γρηγόριος* Κορίνθου, ὃν ὁ *M. Lequien* ("Ενθ' ἀνωτέρω τόμ. Β', σελ. 168) καὶ κατ' αὐτὸν ὁ *I. K. Βογιατζίδης* (ἐν τῇ «Byzantinische Zeitschrift», τόμ. ΚΑ', 1912, σελ. 144, 147) θέτει τὸ πρῶτον ἐν ἔτει 1642, συνυπογράφει πρᾶξιν ψήφων ἐπ' ἐκλογῇ μητροπολίτου Παλαιῶν Πατρῶν συνταχθεῖσαν μηνὶ Φεβρουαρίῳ 1641 (ἰδὲ *A. Παπαδοπούλου Κεραμέως*, 'Ιεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Δ', σελ. 16).

[2]) 'Ιδὲ ἐπ' ἐσχάτων *Ernst Nachmanson*, Erotianstudien, Uppsala [1917], σελ. 233 κ.ἑ. *P. Maas*, «Zur Datierung des Gregorios von Korinth» ἐν τοῖς «Byzantinisch-Neugiechischen Jahrbüchern» τόμ. Β' (1921) σελ. 53—55.

[3]) Αὐτόθι. Πρβλ. καὶ *Le Quien*, Oriens Christianus. Τόμ. Β', σελ. 164, *I. K. Βογιατζίδην* ἐν τῇ «Byzantinische Zeitschrift» τόμ. ΚΑ' (1912) σελ. 147. 'Ιδὲ καὶ κατωτέρω.

[4]) *Mansi*, Conciliorum collectio. τόμ. ΙΘ', σελ, 467-8, 477 8. *Ράλλης-Ποτλῆς* "Ενθ' ἀνωτέρω, τόμ. Ε', σελ. 24-32. Πρβλ. καὶ *Νῖκον Α. Βέην*, "Ενθ' ἀνωτέρω, σελ. 100 234 (ἰδὲ καὶ *P. Maas*, "Ενθ ἀνωτέρω, σελ. 55, ὑποσημ. 1).

[5]) *K. M. Κωνσταντόπουλος* ἐν τῷ «Journal international d'Arhéologie Nu-

Ἀκριβῶς ἡ ὡραία ἔμμετρος ἐπιγραφὴ τοῦ μολυβδοβούλλου (μία τῶν ἀρχαιοτάτων ἐπὶ βυζαντιακῶν νομισματικῶν καὶ σφραγιστικῶν μνημείων), [1] προϋποτιθεμένου, ὅτι αὕτη προέρχεται ἐξ αὐτοῦ τούτου τοῦ κατόχου τοῦ μολυβδοβούλλου, ἐλέγχει ἄνδρα λόγιον καὶ περὶ τὰ μέτρα ἔμπειρον. Τὸ δὲ *Πάρδος*, τὸ ἔν τισι χειρογράφοις εἰς τὸν γραμματικὸν ἱεράρχην Κορίνθου προσγραφόμενον, [2] θεωρητέον—κατ' ἐμὲ—οὐχὶ ὡς τὸ οἰκογενειακὸν ὄνομα αὐτοῦ, ὡς πιστεύεται, [3] ἀλλὰ πολλῷ μᾶλλον ὡς τὸ βαπτιστικὸν ὄνομα, ὅπερ οὗτος εἶχε πρὸ τῆς κουρᾶς. Τὸ ἐκ τῶν ἀρχαίων ἤδη χρόνων [4] γνωστὸν κύριον ὄνομα *Πάρδος* (πρβλ. καὶ *Πάρδαλις*, *Παρδάλιος*, [5] *Παρδαλᾶς* [6]) ἦτο καὶ κατὰ τοὺς Βυζαντιακοὺς χρόνους ὡς βαπτιστικὸν εὔχρηστον. Παρὰ Θεοφάνει [7]) κεῖται: τούτῳ τῷ ἔτει (= 6041 ἀπὸ θεμελιώσεως κόσμου)... ἐνεπυρίσθη ἡ οἰκία ἡ λεγομένη τῶν *Πάρδου*». Μολυβδόβουλλον τοῦ Ι' ἢ ΙΑ' αἰῶνος ἔχει τὴν ἐπιγραφήν: ΚΕ ΒΟΗΘΗ ΤΩ CΩ ΔΟΥΛΩ—† *ΠΑΡΔΩ* ΒΑΡΔΑΡΗΩ ΘΕCΑΛΟΝΙΚ'(ης) [8]. Ὁ δὲ «πρωτοσπαθάριος *Πάρδος*», ὁ μνημονευόμενος κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα ὑπὸ τοῦ Κεδρηνοῦ, [9] εἶχε τὸ ὄνομα τοῦτο μᾶλλον βαπτιστικὸν ἢ οἰκογενειακὸν [10]. Τὸ αὐτό, ὡς φαίνεται, ἀληθεύει ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὄνομα *Πάρδος* καὶ ἐν ἀχρονίστῳ γράμματι τοῦ ἐπισκοπικοῦ ἀρχείου Νερέτου [11] καὶ ἐν γράμμασι τῆς μονῆς Χελανδαρίου [12] τῶν ἐτῶν 1323 καὶ 1324. Τὸ δὲ *Πάρδος* ὡς

---

mismatique» τόμ. Β' (1899) σελ. 122 κ.ἑ. ἀριθ. 3, τόμ. Ε' (1902) σελ. 196, ἀριθ. 79, τόμ. Ι' (1907) σελ. 109, ἀριθ. 203. Πρβλ. *Νίκον Α. Βέην*, Αὐτόθι, τόμ. Θ' (1906) σελ. 51, καὶ ἔνθ' ἀνωτέρω σελ. 100.

[1]) Πρβλ. *Νίκον Α. Βέην*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, καὶ ἐν τοῖς ἐκτυπουμένοις Byzantinischen Siegelbeschreibungen nebst einer Einführung in die Siegellehre—und Forschung des griechischen Mittelalters ἀριθ. 1-

[2]) Πρβλ. K. Krumbacher, GBL² σελ. 588 καὶ δὴ *Ι. Κ. Βογιατζίδην*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 146, 148.

[3]) Π.χ. ἐπ' ἐσχάτων ὑπὸ *Ι. Κ. Βογιατζίδη*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 148 κ.ἑ.

[4]) *Pape's-Benseler,* Wörterbuch der griechischen Eigenamen. Τόμ. Β'. Braunschweig 1863—70, σελ. 1133.

[5]) Αὐτόθι *Ι. Κ. Βογιατζίδης,* Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 148

[6]) *Pape's-Benseler,* Ἔνθ' ἀνωτέρω. *Fr. Preisigke*, Namenbuch, σελ. 279.

[7]) Ἐκδ. *C. de Boor* τόμ. Α', σελ. 226, 11—17 (Πρβλ. καὶ *Γ. Ζολώτα*, Ἱστορία τῆς Χίου τόμ. Α', σελ. 516, τόμ. Β', σελ. 522).

[8]) *G. Schlumberger,* ἐν «Revue Numismatique», σειρὰ Δ', τόμ. Θ' (1905) σελ. 321, ἀριθ. 204.

[9]) Ἐκδ. Βόννης, τόμ. Β', σελ. 548.

[10]) Ὡς νομίζει ἐπ' ἐσχάτων ὁ *Ι. Κ. Βογιατζίδης*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 148.

[11]) *Fr. Trinchera*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 543, (Αὐτόθι, σελ. 195: εἰς τὸ τοπονπωθεσίαν τοῦ βουνῶ *τοῦ Πάρδου*).

[12]) *L. Petit—B. Korablev*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 199. 14, 207. 2. 5.

ἐπώνυμον ἀπαντᾷ κατὰ τοὺς βυζαντιακοὺς καὶ νεωτέρους χρόνους ἐν ποικίλοις κειμένοις [1]) καὶ ἐν μολυβδοβούλλῳ τοῦ Θ' ἢ Ι' αἰῶνος. [2]) Πρβλ. καὶ τὰ βυζαντιακὰ κύρια ὀνόματα *Λεόπαρδος* [3]) καὶ *Παρδολέων*, [4]) ὧν τὸ δεύτερον ἀναγινώσκεται καὶ ἐπὶ βυζαντιακοῦ μολυβδοβούλλου τοῦ ΙΑ' ἢ ΙΒ' αἰῶνος: † ΚΕ ΒΟΗΘ(ει) ΤΩ CΩ ΔΟΥΛΩ ΠΑΡΔΟΛΕΟΝΤΟC. [5]) Καίτοι ἡ ἀνάγνωσις τοῦ ὀνόματος φαίνεταί μοι ἀμφίβολος, ἠδύνατο δὲ τοῦτο νὰ ληφθῇ οὐχὶ ὡς ἐπώνυμον, ἀλλὰ ὡς βαπτιστικόν. Λίαν ἀμφίβολον εἶναι ἂν τὸ Βυζαντιακὸν κύριον ὄνομα *Βαρδάλιος* [6]) πρέπει νὰ συσχετισθῇ πρὸς τὸ *Πάρδος* καὶ *Πάρδαλις*. Ὁ δὲ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Διονύσιος Γ' (1662—1665), εἶχεν οἰκογενειακὸν ὄνομα οὐχὶ *Πάρδαλις*, ὡς ὑπὸ πολλῶν ἐρευνητῶν ἀναγράφεται, [7]) ἀλλὰ *Βαρδαλῆς*, [8]) ὅπερ βεβαίως οὔτε πρὸς τὸ *Βαρδάλιος* οὔτε πρὸς τὸ *Πάρδαλις* ἔχει τι τὸ κοινόν. Οἱ δὲ κώδικες, ἐν οἷς ὁ γραμ-

---

[1]) Π. χ. *Miklosich-Müller,* Ἔνθ' ἀνωτέρω, τόμ. Δ', σελ. 201 (τῷ 1250). σελ. 171 (τῷ 1275). Ἐν σημειώματι τοῦ ἔτους 1634 προκειμένου περὶ κτημάτων τῆς Ἀθηναϊκῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας τοῦ Ἀγγέλου παρὰ *Δ. Γρ. Καμπούρογλου,* Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων, τόμ. Α', σελ. 331 («...στὰ Πατήσια καὶ κατὰ τὸ μέρος τοῦ *Πάρδου*...») Ἐν τῷ κώδικι τοῦ Χιακοῦ χωρίου Συκούση, ὅπου οἱ Πάρδοι καὶ *Φάρδοι* λέγονται (πρβλ. *Ι. Κ. Βογιατζίδην*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 148 κ. ἑ. *Γ. Ζολώταν*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, τόμ. Β', σελ. 422.

[2]) *Κ. Μ. Κωνσταντόπουλος*, Ἔνθ' ἀνωτέρω, τόμ. Ζ' (1904) σελ. 286, ἀριθ. 678. Κ(ύρι)ε β[οήθει] τῷ σῷ δούλῳ.—[Δη]μητρί[ου.. *Πάρδου;*

[3]) Π. χ. παρὰ Miklosich-Müller, Ἔνθ' ἀνωτέρω, τόμ. Ε', σελ. 58: «χωράφιον τοῦ *Λεοπάρδου* τὸ καλούμενον τοῦ Τροποῦ» ἐν Κεφαλληνίᾳ τῷ 1264.—Παρὰ *Fr. Trinchera,* Ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 165, 167: *Λέων τοῦ Λεοπάρδου*, τῷ 1141, σελ. 330: «τὸ ἄργον χωρον τῶν παίδων πρεσβυτέρου *Πέτρου Λεοπάρδου*».

[4]) Π. χ. παρὰ Miklosich-Müller, Ἔνθ' ἀνωτέρω, τόμ. Δ', σελ. 229: *Ἰωάννης ὁ Παρδολέων* τῷ 1293. Ἐν ἐγγράφῳ, συντεταγμένῳ κατ' Αὔγουστον 1358, τῆς Ἁγιορειτικῆς μονῆς Παντοκράτορος ὑπογράφει *Θεόδωρος ὁ Παρδολέων* (*L. Petit,* Actes du Pantocrator (=Actes de l'Athos II., Παράρτημα τοῦ Ι' τόμου τῶν «Vizantijskij Vremennik). Ἐν Πετρουπόλει 1903, σελ. 7, 73.—Παρὰ Miklosich-Müller, Ἔνθ' ἀνωτέρω τόμ. Ε', σελ. 61: «χωράφιον... τοῦ Παρδολέοντος» ἐν Κεφαλληνίᾳ τῷ 1264.

[5]) *G. Schlumberger,* Sigillographie de l'Empire byzantin, σελ. 687.

[6]) *H. Moritz,* Die Zunamen bei den byzantinischen Historikern und Chronisten, Teil I, (=Programm des K. Humanistischen Gymnasiums in Landshut für das Schuljahr 1896/7) σελ. 48.

[7]) Π. χ. ὑπὸ *Ζαχαρίου Μαθᾶ* (κατάλογος ἱστορικὸς τῶν πρώτων ἐπισκόπων καὶ τῶν ἐφεξῆς πατριαρχῶν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἁγίας καὶ Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, ἐν Ναυπλίῳ 1837, σελ. 217), καὶ ἐπ' ἐσχάτων ὑπὸ *Α. Κεραμοπούλου* (ἐν τῇ ἐφημερίδι «Ἀγῶνι» τῆς 20 Φεβρουαρίου 1904, ἀριθ. 257) καὶ *Ν. Ι. Γιαννοπούλου* (ἐν τῇ Ἐπετηρίδι Παρνασσοῦ, τόμ. Ι', 1914, σελ. 271 κ. ἑ.).

[8]) *Δημ. Π. Πασχάλη,* Διονυσίου Δ' ἀνέκδοτον σιγίλλιον περὶ τῆς ἐν Ἄνδρῳ ἱερᾶς μονῆς τῆς Παναχράντου (ἐν Ἀθήναις 1924) σελ. 5 κ. ἑ. (πρβλ. καὶ περιοδικὸν «Θεολογία» τόμ. Β', 1924, σελ. 71).

ματικὸς μητροπολίτης Κορίνθου ἀναφέρεται ὡς τὸ πρότερον *Πάρδος* ὀνομαζόμενος, δὲν εἶνε μόνον δύο, ὥς τις διϊσχυρίσθη. [1]) Καὶ οἱ Ἁγιορειτικοὶ κώδικες 3315 (=242 μονῆς Κουτλουμουσίου) καὶ 4267 (=147 μονῆς Ἰβήρων), ὧν οὗτος μὲν τοῦ ιϛ', ἐκεῖνος δὲ τοῦ ιζ' αἰῶνος περιέχουσι τὸ περὶ συντάξεως τοῦ λόγου πόνημα τοῦ Κορινθίου ἱεράρχου ὑπὸ τὴν ἐπιγραφήν: *«Γεωργίου μητροπολίτου Κορίνθου τοῦ πρότερον Πάρδου ὀνομαζομένου...»*. [2]) Εἶναι δὲ πρὸς τοῖς ἄλλοις ἄξιον προσοχῆς ἐν τοῖς Ἁγιορειτικοῖς τούτοις κώδιξιν, ὅτι καὶ ἐν αὐτοῖς ὁ συγγραφεὺς μητροπολίτης Κορίνθου φέρει τὸ ὄνομα *Γεώργιος* καὶ οὐχὶ *Γρηγόριος*. Τὴν δὲ γνώμην, [3]) ὅτι οὗτος ἦτο τυχὸν Βυζάντιος, ἤτοι ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, γνώμην στηριζομένην κυρίως εἰς τὸ γεγονός, ὅτι ὁ ὑπὸ τοῦ Κεδρηνοῦ μνημονευόμενος πρωτοσπαθάριος Πάρδος, ὁ ὁμώνυμος πρὸς τὸν γραμματικὸν μητροπολίτην Κορίνθου, ἦτο Βυζάντιος, θεωρῶ ἥκιστα πιθανήν, καθ' ὅσον τὸ ὄνομα *Πάρδος* καὶ ὡς βαπτιστικὸν καὶ ὡς οἰκογενειακὸν ἦτο —κατὰ τὰ ἀνωτέρω—εὔχρηστον ἐν διαφόροις τμήμασι τοῦ ποτὲ Βυζαντιακοῦ κράτους, οὐχὶ ἀποκλειστικῶς Κωνσταντινουπολιτικόν.

Ἐν συνοδικῷ γράμματι τοῦ πατριάρχου Ἀλεξίου Στουδίτου, ὅπερ ἀπελύθη κατὰ Μάϊον τοῦ 1030 κατὰ τῶν αἱρετικῶν καὶ δὴ τῶν μονοφυσιτῶν, ἀναφέρεται ὡς μέλος τῆς συνόδου ὁ μητροπολίτης Κορίνθου Νικήτας. [4]) Οὗτος εἶναι, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ὁ ἄμεσος διάδοχος τοῦ Γεωργίου Κορίνθου.

Ἐν Βερολίνῳ κατὰ Ἰανουάριον 1924

ΝΙΚΟΣ Α. ΒΕΗΣ (Bees)

---

[1]) *Gisb. Koen* ἐν Gregorii Corinthii et aliorum grammaticorum libri de dialectis linguae graecae... ed. *G. H. Schaefer*, ἐν Λειψίᾳ 1811. σελ. XII καὶ ἐπ' ἐσχάτων *I. K. Βογιατζίδης*, "Ενθ' ἀνωτέρω, σελ. 148.

[2]) *Sp. P. Lambros*, Catallogue of the Greek manuscripts on Mount Athos, τόμ. Α', σελ. 304, τόμ. Β', σελ. 33.

[3]) Τοῦ *I. K. Βογιατζίδου*, "Ενθ' ἀνωτέρω, σελ. 148–9.

[4]) *Gerhard Ficker*, Erlasse des Patriarchen von Konstantinopel Alexios Studites. (=Festschrift der Universität Kiel zu Feier des Geburtsfestes S. M. des Kaisers und Königs Wilhelm II. Kiel 1911 σελ. 19 (ἰδὲ καὶ σελ. 26. Πρβλ. καὶ τὰς παρατηρήσεις *A. Heisenberg* ἐν τῇ «Byzantinische Zeitschrift» τόμ. Κ', 1911, σελ. 590—591).

ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟΝ ΤΩΝ ΜΕΤΕΩΡΩΝ
ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΙΣ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΙΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΙΔΡΥΣΙΣ ΤΗΣ ΣΚΗΤΗΣ ΤΩΝ ΣΤΑΓΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΙΒ' ΑΙΩΝΑ

α) Αἱ ἀρχαιότεραι πηγαί.

Ἀνωτέρω εἴδομεν [1]) ὅτι τῷ 1336 οἱ μοναχοὶ τῆς μονῆς Ζαβλαντίων ἐπέτυχον παρὰ τοῦ βασιλέως Ἀνδρονίκου Γ' Παλαιολόγου χρυσόβουλλον βεβαιωτικὸν τῶν ἀρχαίων τῆς μονῆς δικαίων πιθανώτατα δι' ἀντιπροσώπου αὐτῶν ἐν Κ/πόλει· ταὐτοχρόνως δ' ὁ ἐπίσκοπος Σταγῶν μετὰ τῶν κληρικῶν τῆς ἐπισκοπῆς ἠναγκάσθησαν αὐτοπροσώπως μεταβαίνοντες εἰς Κ/πολιν νὰ ζητήσωσι παρὰ τοῦ βασιλέως τὴν ἐπιχορήγησιν χρυσοβούλλου «βεβαιωτικοῦ πάντων τῶν προσόντων τῇ ἁγιωτάτῃ ἐπισκοπῇ» Σταγῶν. Ἡ ἰδιαιτέρα εὔνοια τοῦ βασιλέως ὑπὲρ τῆς μονῆς Ζαβλαντίων ἐξηγεῖται, ὡς εἴδομεν, διὰ τὴν συνεργασίαν τῶν μοναχῶν ἐκείνων ὑπὲρ τῆς βυζαντινῆς ἐπικρατήσεως ἐν Τρικκάλοις, ἥτις ἀναγράφεται ἐν αὐτῷ τῷ χρυσοβούλλῳ. Ἡ δὲ σιγὴ τοῦ βασιλικοῦ χρυσοβούλλου ὑπὲρ τῆς ἐπισκοπῆς Σταγῶν, ἀπολυθέντος τὸν αὐτὸν μῆνα καὶ ἔτος μὲ τὸ τῶν Ζαβλαντίων, ὡς πρὸς τὴν ὑποταγὴν τοῦ κάστρου Σταγῶν εἰς τὸν βασιλέα, δεικνύει ὅτι οἱ Σταγηνοὶ κληρικοὶ πολὺ καθυστέρησαν εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν βυζαντινῶν συμφερόντων ἐν Σταγοῖς, τῶν συναδέλφων αὐτῶν τῶν Ζαβλαντίων. Ὁπωσδήποτε ἐπεβραβεύθη τὸ χρυσόβουλλον, περὶ οὗ ἡμῖν ὁ λόγος, τῷ 1336 τῇ ἐπισκοπῇ Σταγῶν [2]).

---

[1]) Ἰδὲ Ἐπετηρ. Βυζαντιν. σπουδῶν Α' σ. 165.

[2]) Τὸ χρυσόβουλλον τοῦτο Ἀνδρονίκου Γ' μὴ σωζόμενον πλέον ἐν πρωτοτύπῳ ἀλλ' ἐν ἀντιγράφῳ, ἐζωγραφημένῳ ἐπὶ τοῦ πρὸς Β. τοίχου τοῦ νάρθηκος τοῦ ἐν Καλαμπάκᾳ βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου ἀριθμεῖ ἑπτὰ μέχρι τοῦδε ἐκδόσεις ἐκ διαφόρων ἀντιγράφων, ἤτοι 1) ὑπὸ *Σταυρ. Ἀριστάρχου* ἐν Συλλ. Κ/πόλ. 3(1867) 32 ἑ. 2) ὑπὸ *Παπαδοπούλου Κεραμ.* ἐν Καταλογ. χειρογρ. τῆς ἐν Σμύρνῃ Εὐαγγελ. σχολῆς (1877) σ. 66 ἑ. 3) ὑπὸ *Heuzey* ἐν Mission archéol. de Macédoine 1876 παραρτ. σ. 453 ἑ.

Διὰ τούτου ἐπετεύχθη ἡ ἀναγνώρισις τῶν παλαιοτέρων χρυσοβούλλων καὶ πρακτικῶν τῶν πρὸ τοῦ 1336 ἐπιχορηγηθέντων τῇ ἐπισκοπῇ. Ταῦτα δὲ εἶναι καθ' ἡμᾶς τριῶν κατηγοριῶν. Εἰς τὴν α' ἀνήκουσι τρία τἀρχαιότατα πάντων χρυσόβουλλα, ἤτοι δύο μὲν ὑπὸ τοῦ βασιλέως Νικηφόρου Βοτανειάτου (1078—1081 μ. Χρ.) ἀπολυθέντα, ἓν δ' ὑπὸ τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1081—1118). Εἰς τὴν β' ἓν «προσταγματικὸν βασιλικὸν καὶ αὐθεντικὸν ἡμῶν» μετὰ προσηρτημένου πρακτικοῦ. Τοῦτο τὸ «προσταγματικὸν ἡμῶν» δὲν πρέπει νὰ παρανοηθῇ ὡς σημαῖνον ἡμῶν, ἤτοι Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ Γ' τοῦ ἀπολύσαντος τὸ ἡμέτερον χρυσόβουλλον, ἀλλ' ἀνήκει εἰς ἄδηλον βασιλέα τοῦ Βυζαντίου προγενέστερον Ἀνδρονίκου Γ', προῆλθε δὲ ἀσφαλῶς ἐκ τῆς τυπικῆς προσωνυμίας τῶν βασιλέων: «ὁ ἅγιος *ἡμῶν* αὐθέντης καὶ βασιλεύς».[1]) Εἶναι δὲ πάντως τὸ προσταγματικὸν=πρόσταγμα. Καὶ ἐνταῦθα δὲ ἄς ἐπιτραπῇ ἡμῖν παρέκβασίς τις εἰς τὰ τοῦ τόσον ἀτελῶς σήμερον γινωσκομένου διοικητικοῦ τῶν βυζαντινῶν ὀργανισμοῦ ἀφορῶσα.

Τὰ *προστάγματα*, καθ' ὅσον ἡμεῖς μέχρι τοῦδε ἐν ταῖς πηγαῖς ἠρευνήσαμεν, ἦσαν ἔγγραφα βασιλικὰ δι' ὧν ὁ βασιλεὺς ἢ αὐτὸς παρέχει προνόμια, δωρεὰς κ.τ.τ. εἰς ἰδιώτας, ἐπισκοπάς, μονὰς κ.λ. ἢ ἀναγνωρίζει καὶ ἐπικυροῖ τὰ ὑπ' ἄλλων ἰδιωτῶν ἢ ἀρχόντων ἀφιερωθέντα. Οὕτως ἐν ἐπιγραφῇ Μυστρᾶ [2]) εὑρίσκομεν ὅτι «ἡ ἁγιωτάτη μητρόπολις Λακεδαιμονίας εὐηργέτηται διὰ θείου καὶ σεπτοῦ χρυσοβούλλου καὶ προσκυνητῶν προσταγμάτων», ἔνθα τὸ προσκυνητῶν προσταγμάτων=βασιλικῶν προσταγμάτων. Ἐν γράμματι τοῦ Λαρίσσης Ἀντωνίου [3]) «διὰ θείου καὶ σεπτοῦ προστάγματος κέκτηνται (οἱ Βοδεσᾶδες) μέρος τι τοῦ τόπου τοῦ ἐπονομαζομένου Γουλήνου». Κατὰ τὴν βυζαντινὴν δὲ διοικητικὴν παράδοσιν εὑρίσκομεν καί, ἐν ἑλληνικῷ γράμματι τοῦ Σέρβου βασιλέως Συμεὼν Οὔρεση «ἡ βασιλεία μου τὸ παρὸν πρόσταγμα διορίζεται, εὐεργετεῖ καὶ ἀπολύει» [4]).

4) ἐν Acta et Diplom. medii aevi *Miklosich Müller* 5, 270 ἑ. 5) ὑπὸ *Ν. Γιαννοπούλου* ἐν Νεολόγ. ἑβδομ. Ἐπιθ. 3,557 ἑ. 6) ὑπὸ *Κ. Ῥούβαλη* κατ' ἀπόγραφον ἐκ Καλαμπάκας τοῦ Γ. Λαμπάκη ἐν ἐφημερ. Ἀθηνῶν οἱ «Καιροὶ» ἔτους 1900 ἀριθ. 4303 τῆς 29 Νοεμβρίου σ. 4. 7) ὑπὸ *Πορφ. Οὐσπένσκη* Περιήγησις εἰς τὰ τῶν Μετεώρων.. μοναστήρια σ. 405 ἑ. Πβ. *P. Marc*, Plan zum Corpus der griech. Urkunden σ. 43,2 καὶ *Ἰ. Κ. Βογιατζίδην* ἐν Δελτ. Ἱστορ. Ἑταιρ. 7,173.

1) Λ. χ. περιοδ. Βυζαντὶς τόμ. Β', 63^{7} 2) *G. Millet*, Inscript. byz. de Mistra ἐν Bull. Corr. Hellen. τόμ. 23 σ. 123. 3) Περιοδ. Βυζαντὶς Β' 65^{32}. 4) περιοδ. Βυζαντὶς Β' 10^{6}, ὁμοίως αὐτόθι 11^{2}, 89^{1}, 90^{7}, 95^{46}, αὐτόθ. 95^{41} ἀφιερώματα κληρικῶν πρός τὰς μονὰς Μετεώρου καὶ ἁγ. Τριάδος ἐπικυρούμενα διὰ βασιλικοῦ προστάγματος· πβ. Βυζαντίδ. Α' 552 ἔνθα διὰ χρυσοβούλλου ἐπικυροῦται δωρεὰ τῆς κεφαλῆς Πελοποννήσου πρὸς τὴν μονὴν Βροντοχίου.

Εἰς πολλὰς περιπτώσεις ἀντὶ διὰ βασιλικοῦ προστάγματος παρεχωροῦντο τἀνωτέρω πρὸς ἰσχὺν μείζονα μὴ ἐπηρεαζομένην ὑπ' οὐδεμιᾶς ἀμφισβητήσεως, διὰ βασιλικοῦ χρυσοβούλλου. Οὕτω ὑπὸ Ἀνδρονίκου Γ' «ἐδόθη . . . τῷ ῥηθέντι Μιχαλάκῃ διὰ προστάγματος τὸ εἰρημένον χωράφιον· εἶτα ζητήσας ὁ Σπίγγης κὺρ Λέων ἐκεῖνος ἀπῆρε διὰ χρυσοβούλλου βασιλικοῦ τὸ χωράφιον» [1]).

Εἰς τὸ ἡμέτερον βασιλικὸν πρόσταγμα εἴπομεν ὅτι ἦτο προσηρτημένον καὶ πρακτικὸν μνημονεῦον ἐν λεπτομερείᾳ τὴν ἔκτασιν τῶν δωρηθεισῶν τῇ ἐπισκοπῇ γαιῶν.

Ἐν τῷ γλωσσαρίῳ τοῦ Ducange τὸ μὲν *πρακτικὰ* ἑρμηνεύεται διὰ τοῦ acta publica ἄνευ ἄλλης περαιτέρω ἑρμηνείας· ἀλλὰ περὶ τῶν κτηματολογικῶν πρακτικῶν δυνάμεθα ἐκ τῆς ἰδίας ἡμῶν μελέτης νὰ προσθέσωμεν τὰ ἑξῆς. Ταῦτα ἦσαν δύο εἰδῶν, τὰ καλούμενα *σεκρετικὰ* καὶ *τῆς ἀναγραφῆς*. Πᾶν νέον πρακτικὸν ἀναγραφῆς συνετάσσετο ὑπὸ τοῦ ἀποστελλομένου κατ' ἐπαρχίας *ἀναγραφέως*, ἀντιπαρεβάλλετο δὲ πρὸς ἔλεγχον πρὸς τὸ ἐν τῷ σεκρέτῳ κατατεθειμένον σεκρετικὸν πρακτικόν. Διδασκαλικὸν χωρίον εἶναι τὸ ἐν Act. et Diplom. medii aevi 3,35 πβ. αὐτόθι σ. 27,32,56.

Τέλος δ' εἰς τὴν γ' κατηγορίαν ἀνήκουσι χρυσόβουλλα μετὰ πρακτικῶν, σιγιλλίων καὶ ἀναγραφῶν.

Τούτων τὰ τῆς α' κατηγορίας δὲν προσήχθησαν ἐν Κ/πόλει πρὸ τοῦ αὐτοκράτορος, ἀφοῦ ἐν τῷ ἡμετέρῳ χρυσοβούλλῳ λέγεται ὅτι «ὁ θεοφιλέστατος ἐπίσκοπος καὶ οἱ κληρικοὶ τῆς ἁγιωτάτης ἐπισκοπῆς Σταγῶν *ἀνέφερον ὅτι κέκτηνται* δύο χρυσόβουλλα τοῦ ἀοιδίμου μακαρίτου ἁγίου αὐθέντου καὶ βασιλέως κὺρ Νικηφόρου τοῦ Βοτανειάτου καὶ ἕτερον χρυσόβουλλον τοῦ ἀοιδίμου βασιλέως Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ δωρούμενα τῇ αὐτῇ ἐπισκοπῇ παροίκους ἐνυποστάτους μετὰ τῆς γῆς τοσούτων ζευγαρίων ἑτέραν γῆν μοδίων χιλίων, ἥτις εὑρίσκεται ἐν τῷ χωρίῳ λεγομένῳ Κουβέλτζιον». Πῶς ὅμως συνέβη νὰ μὴ προσαχθῶσι τἀρχαιότερα ἐκεῖνα χρυσόβουλλα εἰς τὸν αὐτοκράτορα; Ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο περιέχεται ἐν αὐτῷ τῷ κειμένῳ τοῦ χρυσοβούλλου. Διότι ἐν τῷ τῆς δευτέρας κατηγορίας βασιλικῷ προστάγματι ὅπερ αὐτούσιον προσήχθη εἰς τὸ βασιλικὸν γραφεῖον ἀνεγράφετο ἡ δωρεὰ πρὸς τὴν ἐπισκοπὴν Σταγῶν «τῶν ἀναγεγραμμένων ἐνυποστάτων παροίκων μετὰ τῆς γῆς αὐτῶν χωρούσης ζευγάρια δεκαεννέα καὶ ἐπέκεινα τούτων ὅσα ἐν τῷ πρακτικῷ γεγραμμένα τυγχάνουσιν». [2]) ἤτοι τὸ

1) Βυζαντὶς Β' 76^{50}, ἰδὲ καὶ Millet. Ἔνθ' ἀνωτ. 23,10. 2) Δηλαδὴ γῆ χιλίων μοδίων ἐν τῷ χωρίῳ Κουβέλτζιον, ΝΑ κειμένῳ τῆς Καλαμπάκας.

τῆς β΄ κατηγορίας βασιλικὸν πρόσταγμα περιελάμβανε τὰς αὐτὰς δωρεὰς ἅς καὶ τὰ τῆς α΄. κατηγορίας χρυσόβουλλα, ἐν ἄλλαις λέξεσι τὸ ἡμέτερον πρόσταγμα ἁπλῶς βεβαιωτικὸν ἦτο τῶν ἐν τοῖς προγενεστέροις χρυσοβούλλοις «προσόντων τῇ ἐπισκοπῇ», διὸ ἐκρίθη περιττὸν νὰ προσαχθῶσι καὶ ἐκεῖνα εἰς τὸ βασιλικὸν γραφεῖον. Ὁ τοιοῦτος δὲ τοῦ προστάγματος χαρακτηρισμὸς λύει καὶ τὸ ζήτημα τοῦ ἀπολύσαντος βασιλέως· εἶχεν ἐκδοθῆ δηλαδὴ τοῦτο ὑπό τινος τῶν προμνημονευθέντων βασιλέων τοῦ Νικηφόρου ἢ Ἀλεξίου, ἢ ὑπό τινος τρίτου μεταγενεστέρου τούτων; Ἐν σιγιλλίῳ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Ἀντωνίου ὑπὲρ τῆς ἐπισκοπῆς Σταγῶν καὶ ἔτους 1393[1]) γίνεται μνεία προγενεστέρου χρυσοβούλλου, τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ (1144—1180 μ. Χ.), ὑπὲρ τῆς αὐτῆς ἐπισκοπῆς, λέγοντος: «ἵνα κατέχῃ καὶ διέπῃ τὴν ἐνορίαν αὐτῆς ἅπασαν ἀνενοχλήτως καὶ ἀσκανδαλίστως καὶ τὰ ἑαυτῆς μετόχια καθὼς ἐδήλωσαν ἡμῖν τὰ βασιλικὰ προστάγματα καὶ χρυσόβουλλα».

Ἐκ τούτου μανθάνομεν ὅτι ὁ βασιλεὺς Μανουὴλ Κομνηνὸς εἶχεν ὑπ' ὄψει του προγενέστερα αὐτοῦ προστάγματα καὶ χρυσόβουλλα ὑπὲρ τῆς ἐπισκοπῆς Σταγῶν. Τίνα ἦσαν ταῦτα; Ἀναμφιβόλως μεταξὺ μὲν τῶν χρυσοβούλλων ἅτινα ὁ Μανουὴλ εἶχεν ὑπ' ὄψει ἦσαν καὶ τὰ τρία τῆς α΄ κατηγορίας τὰ Βοτανειάτου καὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ,[2]) μεταξὺ δὲ τῶν προσταγμάτων τὸ ἡμέτερον πρόσταγμα τῆς β΄ κατηγορίας· ἀλλὰ ταῦτα μόνον προσήχθησαν τῷ βασιλεῖ Μανουὴλ ἢ καὶ ἄλλα ἐκτὸς τούτων; Ἐπειδὴ ἐκ τῶν ὑπ' ὄψει τοῦ Μανουὴλ χρυσοβούλλων καὶ προσταγμάτων διελάμβανόν τινα περὶ ἀνενοχλησίας τῆς ἐπισκοπῆς ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν μετοχίων αὐτῆς ἐξ ἄλλου, εἰς δὲ τὰ ἡμέτερα χρυσόβουλλα τῆς α΄ κατηγορίας ὡς καὶ τὸ πρόσταγμα τῆς β΄ κατηγορίας οὐδεὶς λόγος γίνεται περὶ μετοχίων τῆς ἐπισκοπῆς Σταγῶν, εἰ μὴ ἐν τοῖς τῆς γ΄ κατηγορίας χρυσοβούλλοις, ἕπεται ὅτι 1) ὁ βασιλεὺς Μανουὴλ καὶ ἄλλα χρυσόβουλλα ὑπὲρ τῆς ἐπισκοπῆς Σταγῶν ἐκδεδομένα εἶχεν ὑπ' ὄψει, πλὴν τῶν τοῦ Βοτανειάτου καὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ 2) ὅτι ταῦτα πρέπει νἀναζητήσωμεν μεταξὺ τῶν χρυσοβούλλων τῆς γ΄ κατηγορίας.[3]) Τὰ προγενέστερα τοῦ Μανουὴλ προστάγματα καὶ χρυσόβουλλα τὰ ὑπὲρ τῶν μετοχίων τῆς ἐπισκοπῆς, χρονολογικῶς πρέπει νὰ περιορισθῶσι μεταξὺ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ καὶ Μανουὴλ Κομνηνοῦ. Διότι κατὰ τὴν διατύπωσιν τοῦ χρυσοβούλλου Ἀνδρονίκου Γ΄ (1336), ἥτις ἀκολουθεῖ χρονολογικὴν σειράν,[4]) δὲν ὑπῆρχον (οὐχί, δὲν ἐσώζοντο) ἀρχαι-

[1]) Ἰδὲ ἀνωτ. Ἐπετηρ. Βυζαντ. σπουδῶν Α΄ σ. 156.

[2]) Ἀφοῦ ταῦτα ἐσώζοντο ἀκόμη τῷ 1336. [3]) Ἅτινα πράγματι πραγματεύονται περὶ ἀνενοχλησίας τῆς ἐπισκοπῆς καὶ τῶν μετοχίων. [4]) Οὐχὶ εἰδολογικὴν (ἰδὲ λ. χ. ὅτι καὶ τὰ τῆς γ΄ κατηγορίας ὁμιλοῦσι περὶ κτήσεως γῆς ὡς τὰ τῆς α΄)

ότερα τῶν τοῦ Βοτανειάτου χρυσόβουλλα ὑπὲρ τῆς ἐπισκοπῆς Σταγῶν, τοὐλάχιστον ὡς πρὸς τὰ προνόμια καὶ τὰ κτήματα τῆς ἐπισκοπῆς τὰ μέχρι τοῦ 1336 σωζόμενα, περὶ ὧν ἐξ ἅπαντος ἔδει νὰ διαλαμβάνῃ τὸ χρυσόβουλλον Ἀνδρονίκου Γ΄.

Τὰ χρυσόβουλλα τῆς γ΄ κατηγορίας «τῶν πρὸ ἡμῶν βασιλέων» περιέχουσι α) τὰ περὶ ἀνενοχλησίας τῆς ἐπισκοπῆς καὶ τῶν μετοχίων προγενέστερα τοῦ Μανουὴλ χρυσόβουλλα, ἅτινα ἐσώζοντο ἀκόμη καὶ τῷ 1393, ὅτε ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ἀντώνιος («ἡ ἐμὴ Μετριότης ἀναγνοῦσα καλῶς») ἐξέδωκε τὸ οἰκεῖον σιγίλλιον. β) αὐτὸ τὸ χρυσόβουλλον τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ. Καὶ ἂν ἐν τοῖς χρυσοβούλλοις τῆς γ΄ κατηγορίας ὑποτεθῇ ὅτι περιελαμβάνοντο καὶ χρυσόβουλλα ἀπολελυμένα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1180 καὶ 1328 ταῦτα ὡς πρὸς τὰ προνόμια τῶν μετοχίων τῆς ἐπισκοπῆς ἔδει νὰ θεωρηθῶσιν ἁπλῶς ἐπικυρωτικὰ τῶν προγενεστέρων τῆς βασιλείας τοῦ Μανουήλ, διότι ὡς ἀνωτέρω ἐδείχθη τἀρχαιότατα χρυσόβουλλα τὰ περὶ ἀνενοχλησίας τῆς ἐπισκοπῆς τῶν Σταγῶν καὶ περὶ μετοχίων αὐτῆς μνείαν ποιούμενα εἶναι τἀπολυθέντα πρὸ τοῦ ἔτους 1143 μ. Χ. τῆς βασιλείας τοῦ Μανουήλ [1]).

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἔγεινε φανερὸν 1) ὅτι ὁ βασιλεὺς ὁ τὸ πρόσταγμα τῆς β΄ κατηγορίας ἐκδοὺς εἶναί τις ἐκ τῶν δύο Κομνηνῶν ὁ Ἰωάννης ἢ Μανουήλ, ὁ αὐτὸς ὅστις καὶ τὰ περὶ μετοχίων τῆς ἐπισκοπῆς Σταγῶν χρυσόβουλλα ἐξέδωκε. 2) ὅτι τῶν τῆς γ΄ κατηγορίας «πρὸ ἡμῶν βασιλέων» εἶναι οἱ Ἰωάννης Κομνηνὸς καὶ Μανουὴλ Κομνηνός. Πρὸς ταῦτα δὲ συνάπτεται ἀμέσως τὸ ζήτημα περὶ ἱδρύσεως τῆς ἡμετέρας σκήτης. Διότι ἀφοῦ ἅπαξ καθωρίσθη τίνες εἶναι «οἱ πρὸ ἡμῶν βασιλεῖς» εἶναι προφανὲς ὅτι εἰς τοὺς χρόνους τούτων ἀνακτέα ἡ πρώτη μνεία περὶ ἱδρύσεως τῆς σκήτης, ἤτοι εἰς τὸν ιβ΄ αἰῶνα.

β) Τὸ πρακτικὸν τοῦ Μανούση

Πότε ἱδρύθη ἡ Σκήτη τῶν Σταγῶν ἐπαρκῶς δὲν εἶχεν ἐρευνηθῆ μέχρι τοῦδε· ἄλλοι μὲν τῶν ἐρευνητῶν ἀνῆγον τὴν ἀρχὴν τῆς Σκήτης εἰς τὸν ΙΔ΄ αἰῶνα, ἄλλοι καὶ εἰς τὸν Ι΄. Ἤδη παρὰ τῷ Bursian ἐν Geographie von Griechenland Α΄ 49 ἀναγινώσκομεν ὅτι «ἀπὸ τοῦ ΙΔ΄ αἰῶνος ἱδρύθησαν τὰ Μετέωρα». Ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος ἐν Ἑλληνικῇ Ἱστορίᾳ τόμ. Ε[14] σ. 304 «Ὁ δὲ τῆς Θεσσαλίας ἄρχων Συμεὼν Οὐρῶς μετέβαλε τὴν χώ-

[1]) Τὸ τελευταῖον χρυσόβουλλον Ἀνδρονίκου Γ΄ δὲν μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ Ἀντωνίου ἐν τῷ σιγιλλίῳ ὡς μὴ περιλαμβάνον οὐδὲν νέον θέμα πλὴν τῶν περιλαμβανομένων ἐν τοῖς προγενεστέροις τοῦ ἔτους 1336.

ραν ἐκείνην εἰς ἀληθὲς μοναστήριον· διότι ἐπὶ τούτου κατεσκευάσθησαν τὰ γνωστὰ τῶν Μετεώρων ἐρημητήρια». Ὁ Σπυρ. Λάμπρος ἐν Νέῳ Ἑλληνομνήμονι τόμ. Β΄ σ. 51 γράφει: «Ἡ ἀρχὴ τῶν μονῶν τῶν μετεώρων ἀνέρχεται *εἰς τὰ μέσα τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος*, ὅτε ἱδρύθησαν αἱ πρῶται αὐτῶν ἐπὶ τῶν δυσπροσίτων ἐκείνων βράχων ὑπὸ μοναχῶν φευγόντων τὰς διαμάχας, ὧν ἕρμαιον ἐγένετο ἡ Θεσσαλία, ἐπικρατούντων τῶν Σέρβων ἐπὶ τῆς ἀρχῆς Συμεὼν Παλαιολόγου τοῦ Οὔρεση». Ὁ δὲ Οὐΐλλιαμ Μίλλερ ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι τόμ. Α΄ σ. 420 γράφει: «Καὶ κατὰ μὲν τὴν γνώμην τοῦ πρώην ἡγουμένου τοῦ Μετεώρου (Πολυκάρπου), ὅστις ἐδημοσίευσεν ἱστορίαν τῶν εἰκοσιτεσσάρων μονῶν τῶν Μετεώρων, ἡ ἀρχὴ τῆς ἐναερίου ταύτης μοναστικῆς κοινότητος δύναται νὰ ἀναβιβασθῇ εἰς τὰ τέλη τοῦ δεκάτου αἰῶνος, ὅτε ἐγκαθιδρύθη αὐτόθι μοναχός τις Ἀνδρόνικος ἢ Ἀθανάσιος ἐν τοῖς χρόνοις καθ' οὓς ὁ μέγας Βούλγαρος τσάρος Σαμουὴλ ἐδῄου τὴν Θεσσαλίαν . . . . Ἀλλὰ συμφώνως πρὸς χειρόγραφον τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος, περισωθὲν ἐν μεταγενεστέρῳ ἀντιγράφῳ ἐν Μετεώροις, καὶ πρὸς τὸν βίον τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τὸν πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἐκδοθέντα ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Λάμπρου πρῶτος ὁ Νεῖλος, ἡγούμενος τῆς μονῆς Δουπιάνης, κειμένης πλησίον τοῦ γραφικοῦ χωρίου Καστράκι, ἔκτισε τέσσαρας ἐκκλησίας ἐν τοῖς σπηλαίοις, ἅτινα βλέπομεν ἐν τοῖς βράχοις τῆς ἀγρίας καὶ ἐρήμου ἐκείνης κοιλάδος μεμονωμένων κρημνῶν».

Τέλος ὁ Ἀδαμαντίου ἐπ' ἐσχάτων περὶ τῆς ἀρχῆς τῆς σκήτης ἐσημείωσεν: «Οἱ μετέωροι λίθοι παρέσχον βεβαίως καὶ πολὺ πρὸ τοῦ ΙΔ΄ αἰῶνος, πρὸ τῆς συμπήξεως τῆς μοναστικῆς πολιτείας τῶν Μετεώρων, καταλληλότατα ἀσκητήρια καὶ ἀναχωρητήρια· ἡ κατὰ τὰς πέτρας ἐκείνας σκήτη ὑπῆρχε, φαίνεται, ἀπὸ τῆς πρώτης χριστιανικῆς χιλιετηρίδος. . . . . Ἀλλὰ μόνον ἀπὸ τῆς ΙΑ΄ ἑκ. δυνάμεθα νὰ ὑποστηρίξωμεν ὅτι εἰς τοὺς παρὰ τοὺς Σταγοὺς βράχους καὶ σπήλαια κατέφευγον ἀναχωρηταί, ὄχι ναούς, ἀλλ' ἁπλᾶς κέλλας, ἴσως καὶ παρεκκλήσια, προσευχάδια κατασκευάζοντες».

Ἐν τοῖς χρυσοβούλλοις τῶν δύο Κομνηνῶν μνημονεύονται «τὰ μοναστήρια» τῆς ἐπισκοπῆς Σταγῶν, οὕτως ἀορίστως, ἄνευ ὀνομαστικῆς μνείας μιᾶς ἑκάστης τῶν τῇ ἐπισκοπῇ Σταγῶν ὑπαγομένων μονῶν· ἀλλ' ἐν τῷ πρακτικῷ τοῦ Μανούση,[1]) τοῦ ΙΒ΄ αἰῶνος, αἱ αὐταὶ μοναὶ ἀναγράφονται ὀνομαστί: [2]) «εἰς μετόχια ὄντα τῆς αὐτῆς ἁγιωτάτης ἐπισκοπῆς ἥ τε μονὴ τῆς

[1]) Οὗ μνεία ἐν τῷ χρυσοβούλλῳ Ἀνδρονίκου Γ΄ ἔτους 1336.

[2]) Ἡ ὀνομαστικὴ δ' αὕτη μνεία τοῦ πρακτικοῦ στηρίζεται ἐπὶ τοῦ κειμένου «τῶν ἀναπεφωνημένων βασιλικῶν χρυσοβούλλων» τῶν δύο Κομνηνῶν, διότι ἐν τῷ χρυσοβούλλῳ Ἀνδρον. Γ΄ φέρεται: καθ' ὃ καὶ τὸ πρακτικὸν εἴδομεν καὶ ἐπέγνωμεν τοῦ Μανούση.

ὑπεραγίας Θεοτόκου ἡ Δουπιάνη καὶ ἡ μονὴ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου εἰς τὸ Λιμπόχοβον καὶ ἡ μονὴ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου εἰς τὸ Ἀσπροπόταμον».[1]) Ἐκ τούτων μόνον ἡ μονὴ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου ἡ Δουπιάνη ἀνήκει εἰς τὴν ἡμετέραν σκήτην, περὶ ἧς ὁμιλοῦμεν κατωτέρω. Ποῖον δὲ εἶναι τὸ πρακτικὸν τοῦ Μανούση; Ἐπειδὴ ὡς εἶναι γνωστὸν ἐκ τοῦ σιγιλλίου Ἀντωνίου τοῦ Δ΄ ὁ Μανουὴλ Κομνηνὸς ὑπῆρξε «κτήτωρ τῆς ἁγιωτάτης ἐπισκοπῆς Σταγῶν», κατὰ δὲ τὸ ἔτος 1162—3 ὁ αὐτὸς διέταξε νὰ γείνῃ ἡ ἀπογραφὴ τῶν κτημάτων τῆς ἐπισκοπῆς,[2]) μεθ' ἣν πιθανώτατα ἐξέδωκε τὸ γνωστὸν ὑπὲρ τῆς ἐπισκοπῆς Σταγῶν χρυσόβουλλον, διὰ τοῦτο θεωρῶ πολὺ πιθανὸν ὅτι ἐπὶ τῆς βασιλείας τούτου συνετάχθη καὶ τὸ πρακτικὸν τοῦ Μανούση τὸ περιέχον λεπτομερῶς τὰ ὅρια τῆς ἐπαρχίας τῆς ἐπισκοπῆς Σταγῶν.

Ὡς ἔμμεσον τῆς ἐρεύνης ἡμῶν ταύτης ἐξαγόμενον ἀναγράφω ἐνταῦθα ὅτι οἱ Ἀλβανοὶ οἱ κοινῶς πιστευόμενοι ὡς τὸ πρῶτον κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΔ΄ αἰῶνος ἐν Θεσσαλίᾳ ἐγκατασταθέντες,[3]) ἤδη πρότερον ἀπὸ τοῦ ΙΒ΄ εἶχον ἐκεῖ ἐγκατασταθῆ, ἀφοῦ μνείαν αὐτῶν ἔχομεν ἐν τοῖς χρυσοβούλλοις αὐτῶν τῶν δύο Κομνηνῶν πιθανώτατα[4]) «ἀνωτέρως διατηρεῖσθαι διαλαμβάνοντα πάντα τὰ ὑπὸ τὴν ἁγιωτάτην ἐπισκοπήν, τοὺς κληρικοὺς δηλαδή, τοὺς ἐνοίκους, τὰ χωρία, τὰ μοναστήρια καὶ τοὺς ὑπὸ τὴν ἐνορίαν αὐτῆς ὄντας ἱερωμένους Βλάχους τε καὶ Βουλγάρους καὶ Ἀλβανίτας».

γ) *Τοπογραφια τῆς σκήτης τῶν Σταγῶν*

Αὐτὴ ἡ ἱστορία τῆς ἱδρύσεως τῆς ἡμετέρας σκήτης ἐπιβάλλει ἡμῖν νὰ ἐρευνήσωμεν ἐνταῦθα τοπογραφικά τινα ζητήματα τῶν μεσαιωνικῶν Σταγῶν. Ἐν τῷ πρακτικῷ λοιπὸν τοῦ Μανούση γίνεται λόγος περὶ τῆς ἕδρας τῆς ἐπισκοπῆς Σταγῶν διὰ τῶν ἑξῆς: «διακεῖσθαι τὴν ἐπισκοπὴν εἰς τὸ Παλαιόκαστρον διακρατοῦσαν αὐτὸ καὶ περὶ τοὺς πρόποδας τούτου ἔχουσαν περιβόλιον καὶ λουτρὸν σύνεγγυς· τοῦ ἁγίου ναοῦ τοῦ Προδρόμου ἔνθα καὶ ἡ βρύσις ἐστίν, ἔτι δὲ καὶ εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ αὐτοῦ Παλαιοκάστρου τὸ ἐμπόριον. . . »[5]) Ἐν πρώτοις ζητητέον ποῦ κεῖται καὶ

[1]) Ἐκδ. *Οὐσπένσκη*, Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 406.

[2]) *Οὐσπένσκης*. Ἔνθ' ἀνωτ. σ 363 *Ν. Βέης*, Ἔκθεσ. παλαιογρ. καὶ τεχνικῶν ἐρευνῶν ἐν ταῖς μοναῖς τῶν Μετεώρων, ἐν Ἀθήναις 1911, σ. 50

[3]) *Μίλλερ—Λάμπρου*, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι τόμ. Α΄ σ. 354.

[4]) Λέγομεν πιθανώτατα, διότι ἐν τῷ κειμένῳ τοῦ σιγιλλίου τοῦ 1393 ἐν τῇ περικοπῇ ἐκ τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ δὲν ἀναφέρονται ῥητῶς οἱ Ἀλβανοί ὡς ἀναφέρονται αἱ Μοναὶ τῶν Σταγῶν.

[5]) Ἐκδ. *Οὐσπένσκη*, Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 406. Ἰδὲ ἐν τῷ σχεδίῳ ὅπερ ὀφείλομεν εἰς τὸν φίλον ἀρχαιολόγον κ. Ἀνδρ. Ξυγγόπουλον εἰκ. 1.

ποῖον εἶναι τὸ ἐνταῦθα λεγόμενον Παλαιόκαστρον; Πρὸς εὕρεσιν τούτου ὁδηγούμεθα ἐκ τῶν συμφραζομένων. Ὅτι δηλ. εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ Παλαιοκάστρου εὑρίσκεται ὁ ναὸς τοῦ Προδρόμου μετὰ τῆς βρύσεως. Πράγματι ἀναγνωρίζομεν τὴν βρύσιν ταύτην ὡς καὶ τὸν ναὸν τοῦ Προδρόμου ἐν τῷ ναῷ τοῦ Προδρόμου τῷ κειμένῳ κατὰ τὰ ΒΑ. τῆς σημερινῆς κωμοπόλεως τῆς Καλαμπάκας [1]) μετὰ τῆς ὑπὸ τὸν ναὸν σήμερον ῥεούσης βρύσεως, τοῦ Προδρόμου κοινῶς λεγομένης, ὥστε τὸ Παλαιόκαστρον ζητητέον ἐν τοῖς ὑπὲρ τὸν Πρόδρομον ὑψώμασιν [2]).

Πράγματι Β. τῆς Καλαμπάκας ὑψοῦται σειρὰ ἀπὸ Α. πρὸς Δ. μεγάλων κροκαλογενῶν βράχων τῶν κοινῶς γνωστῶν ὡς Μετεώρων, οἵτινες προστατεύουσιν ἀπὸ τῶν βορείων ἀνέμων τὴν κωμόπολιν. Μεταξὺ τῶν βράχων τούτων εὑρίσκομεν λείψανα τοῦ ἡμετέρου Παλαιοκάστρου, νῦν Παλαιόκαστρο λεγομένου. Ὁ Heuzey περὶ τούτου (σ. 414) γράφει: il faut tenir compte de la curieuse acropole de refuge de Καστράκι cachée un peu en arriére... où l'on trouve encore .. des escaliers, des citernes. ..

Πότε ἱδρύθη τὸ κάστρον τοῦτο δὲν γινώσκομεν. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ μὲν Στράβων (Ζ' 9) ἀναφέρει τὸ Αἰγίνιον Τυμφαίων ὡς «ὅμορον Αἰθικίᾳ καὶ Τρίκκῃ» ὁ δὲ Λίβιος ἐκ τοῖς πολέμοις τῶν Ῥωμαίων κατὰ τοῦ Φιλίππου λέγει αὐτὸ ὡς locum prope inexpugnabilem πάντως πρέπει τὸ σημερινὸν Παλαιόκαστρο νὰ σχετίσωμεν πρὸς τὸ ἀρχαῖον Αἰγίνιον. Ἀλλὰ τὴν θέσιν τοῦ ἀρχαίου τούτου Αἰγινίου οὐχὶ ὁμοφώνως οἱ νεώτεροι καθορίζουσιν. Οὕτως ὁ Lolling [3]) καὶ ὁ Heuzey [4]) θεωροῦσιν Αἰγίνιον τὴν σημερινὴν Καλαμπάκαν. Ὁ Hirschfeld ἐν R. E. Pauly Wiss. ὁμοίως. Ὁ δὲ Πορφύριος Οὐσπένσκης [5]) τοποθετεῖ τὸ Αἰγίνιον εἰς τὸ σημερινὸν Καστράκι κατὰ τὴν ἀντίθετον δηλ. ὑπώρειαν ἢ ἡ Καλαμπάκα τῶν ἀνωτέρω κροκαλογενῶν βράχων. Ἡ παρατήρησις ὅμως πρῶτον μὲν τῆς θέσεως τῆς σημερινῆς Καλαμπάκας ἥτις βλέπει πρὸς μεσημβρίαν, τελείως προφυλαγμένη ἀπὸ τῶν βορείων ἀνέμων, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ Καστράκι ἀναπεπταμένον πρὸς βορρᾶν, δεύτερον δὲ ὅτι ἱκανὰ ἀρχαῖα ἐπιγραφικὰ καὶ μὴ μνημεῖα εὑρίσκονται ἐν τῇ σημερινῇ Καλαμπάκᾳ οὐχὶ δ' ἐν Καστρα-

[1]) Αἱ συνοικίαι τῆς σημερινῆς Καλαμπάκας ἐκτεινομένης ἐξ Α πρὸς Δ εἶναι κατὰ τὴν διεύθυνσιν ταύτην αἱ ἑξῆς: 1) Πουῦρνος μαχαλᾶς 2) Σοποτὸς 3) Πρόδρομος 4) Λαλσόκα 5) Ἀγλίστρα 6) Πηγάδι.

[2]) Ἰδὲ καὶ *Ἰ. Κ. Βογιατζίδην* ἐν περιοδ. Ἀθηνᾶ τόμ. 20 σ. 28 ἑ.

[3]) Geographie und Geschichte des grischischen Altertums σ. 151.

[4]) Mission Archéolog. de Macédoine σ. 452.

[5]) Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 235,244. Κατὰ τὸν *Οὐσπένσκην* καὶ ὁ *Ἀδαμαντίου* ἐν Πρακτικοῖς Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. 1909 σ. 212 σημ. Ἰδὲ κ. Βυζαντιδ. Β' 237

κίῳ, ἄγει ἡμᾶς εἰς τὴν εἰκασίαν ὅτι τὸ Αἰγίνιον ταυτιστέον πρὸς τὴν σημερινὴν Καλαμπάκαν· καλύτερα δὲ θέλει κατανοηθῇ ἡ θέσις τῆς ἀρχαίας πόλεως ἐκ τῶν κατωτέρω περὶ τῶν μεσαιωνικῶν Σταγῶν ῥηθησομένων. Ὁπωσδήποτε γινώσκομεν ὅτι ἐν ἔτει 167 π. Χ. τὸ Αἰγίνιον κατεστράφη ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων [1]).

Πότε ἀνοικοδομεῖται ἡ μεσαιωνικὴ πόλις Σταγοὶ καὶ ποῦ ἀκριβῶς, μέχρι τοῦδε δὲν εἶναι γνωστόν· οὐδ' ἐμφανίζεται κἂν τὸ ὄνομα Σταγοὶ κατὰ τὰς μέχρι τοῦδε γνωστὰς πηγὰς ἐντὸς τῶν ἐννέα πρώτων ἀπὸ Χριστοῦ αἰώνων. [2]) Ἐν τῷ Συνεκδήμῳ τοῦ Ἱεροκλέους καὶ παρὰ Κωνσταντίνῳ τῷ Πορφυρογεννήτῳ ἀπαντῶμεν τῆς ἐπαρχίας Θεσσαλίας «πόλεις ιζ'» ἐν αἷς Τρίκη, Γόμφοι, οὐδαμῶς ὅμως Αἰγίνιον ἢ Σταγοί. Ὡς δευτέρα δὲ μνεία τῶν Σταγῶν, ἂν καὶ οὐχὶ ῥητή, θεωρητέα ἡ τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ αὐτοκράτορος Βοτανειάτου ὑπὲρ τῆς ἐπισκοπῆς Σταγῶν. Καὶ ἤδη ἂς ἐξετάσωμεν τὰ περὶ τῆς θέσεως τῆς μεσαιωνικῆς ταύτης πόλεως. Οἱ ἐρευνηταὶ μέχρι τοῦδε ἀπεδέχοντο ὅτι ἡ μεσαιωνικὴ πόλις κατεῖχε τὴν θέσιν τῆς σημερινῆς Καλαμπάκας, ὡς οἱ Heuzey, [3]) Οὐσπένσκης καὶ Ἀδαμαντίου [4]).

Ἐν τούτοις ποικίλαι ἐνδείξεις ἐκ μεσαιωνικῶν κειμένων καὶ ἐγγράφων παρέχουσι τὸ ἐνδόσιμον πρὸς πιθανώτερον καθορισμόν. Καὶ συνδέεται μὲν πρὸς τὴν ἡμετέραν περὶ τῆς θέσεως τῶν Σταγῶν ταύτην ἔρευναν τὸ ζήτημα περὶ τῆς θέσεως ἐν τῇ σκήτῃ τοῦ βράχου τοῦ λεγομένου Στύλου Σταγῶν, σφαλερῶς μέχρι τοῦδε ταυτισθέντος πρὸς τὴν Πέτραν Δουπιάνης, ἐν τούτοις δύναται ἀπὸ τοῦδε νὰ προχωρήσῃ ἡ περὶ τῆς πόλεως Σταγῶν ἔρευνα.

1) Ἐν τῷ συναξαρίῳ τοῦ Μετωρίτου ἁγ. Ἀθανασίου λέγεται περὶ τῆς εἰς Σταγοὺς ἀφίξεως τοῦ ἁγίου τούτου μετὰ δύο συντρόφων του: «πρὸς τὸν τόπον παραγενόμενοι τοὺς μὲν λίθους εὗρον καθὼς ἤκουσαν, ἀλλ' οὐκ ἦν τίς ὁ κατοικῶν ἐν αὐτοῖς πλὴν γυπῶν καὶ κοράκων. Εἷς δὲ μόνος ἐξ αὐτῶν λίθος ἔγγιστα τῆς πόλεως, ὑπό τινος ποιμένος ὥς φασιν ἔκπαλαι οἰκισθείς, ὃς . . Στῦλον ἐπωνόμασε».

Κατὰ ταῦτα ὁ πρῶτος λίθος ἐφ' οὗ ἀνέβη ὁ Ἀθανάσιος, ἤτοι ὁ Στῦλος, κεῖται ἔγγιστα τῆς πόλεως, πόλιν δέ, ὡς θὰ ἴδωμεν καὶ κατωτέρω, καλεῖ τοὺς Σταγούς. Εἴτε δὲ ὁ Στῦλος ταὐτισθῇ πρὸς τὴν πέτραν Δουπιάνης, ὡς μέχρι τοῦδε πιστεύεται, εἴτε πρὸς τὸ ἅγιον Πνεῦμα, ὡς δεχόμεθα ἡμεῖς, πάντως δὲν ἀνήκει εἰς τοὺς βράχους τοὺς περιστέφοντας ἀπὸ Β. τὴν νῦν Καλαμπάκαν, ἀλλ' εἰς τοὺς ἐν τῇ καστρακινῇ κοιλάδι κατεσπαρμένους. Ἂν

[1]) *Λιβίου* 44,46. [2]) *Tafel*, Symb. geograph. Byzantin. II σ. 133. [3]) Ἔνθ' ἀνωτ. plan F. [4]) Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 212.

λοιπὸν Σταγοὶ ἦσαν ἡ νῦν Καλαμπάκα, ἔδει ὁ Στῦλος νὰ ἔκειτο ὑπὲρ τὴν Καλαμπάκαν δηλ. μεταξὺ τῶν ἀπὸ Β. περιστεφόντων αὐτὴν βράχων· διότι μόνον ἐκεῖ ἂν ἔκειτο ὁ Στῦλος θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἔγγιστα κείμενος τῆς πόλεως δηλ. τῶν Σταγῶν.

2) Ἐν τῷ αὐτῷ συναξαρίῳ περὶ τῆς ἐπὶ τοῦ Στύλου διαμονῆς τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου μετὰ τοῦ συντρόφου του Γρηγορίου φέρεται. [1]) «Εἰς ἑαυτὸν οὖν γενόμενος ὁ γέρων ἐκ τῆς θεωρίας ἔρχεται πρὸς τὸν Ἀθανάσιον καὶ σκώψας αὐτὸν λόγοις ἱκανοῖς καὶ τῇ ῥάβδῳ τύψας μετρίως οὐκ εἴασεν αὐτὸν ἐν τῷ σπηλαίῳ ἡσυχάσαι πλέον ἀλλ' ἐν τῷ θατέρῳ μέρει τοῦ Στύλου καθέζεσθαι προσέταξεν. Ἀγχίθυρον οὖν τοῦτο τοῦ ἄστεως τυγχάνοντος καὶ θόρυβον πολὺν ἐκ τοῦ ἄντικρυς τοῦτο ποιοῦντος, βαρέως τοῦτο ἐδέξατο». Ἐκ τούτων ἀξιοσημείωτον εἶναι τὸ ἑξῆς. Τὸ ἀγχίθυρον τοῦ ἄστεως βεβαίως ἰσοῦται τῷ ἀνωτέρω ἔγγιστα τῆς πόλεως· διὰ τοῦ ἄστεως ἢ πόλεως νοοῦνται οἱ Σταγοί. Ἔπειτα τὸ ἐπὶ τοῦ Στύλου δεύτερον κάθισμα τοῦ Ἀθανασίου λέγεται ὅτι κεῖται ἄντικρυς τοῦ ἄστεως Σταγῶν· ἀλλ' εἴτε Στῦλος εἶναι ὁ λίθος τοῦ Ἁγ. πνεύματος εἴτε ἡ Πέτρα Δουπιάνης προσαρμόζεται τὸ ἄντικρυς εἰς αὐτόν, ἂν οἱ Σταγοὶ ταὐτίζωνται τῇ νῦν Καλαμπάκᾳ; Βεβαίως οὐχί. Διότι ἡ Καλαμπάκα οὔτε ἐκ τῆς Δουπιάνης εἶναι ὁρατὴ οὔτε ἐκ τοῦ Ἁγ. Πνεύματος ὡς ἐπιπροσθούντων Β. τῆς Καλαμπάκας βράχων. Ἐξ ἄλλου τὸ λεγόμενον ὅτι θόρυβος εἶναι ἀκουστὸς ἐκ τῆς πόλεως Σταγῶν εἰς τὸν Στῦλον δὲν εἶναι δυνατόν, ἂν ταὐτισθῇ ἡ Καλαμπάκα πρὸς τοὺς Σταγούς, διότι ὁ ἐκ Καλαμπάκας θόρυβος οὔτε εἰς πέτραν Δουπιάνης εἶναί ποτε δυνατὸν νὰ γείνῃ ἀκουστὸς οὔτε εἰς Ἅγ. Πνεῦμα. Προσθετέον δὲ ὅτι ὁ ἐκ Σταγῶν θόρυβος ἦτο τόσον εἰς τὸ κάθισμα τοῦ Ἀθανασίου αἰσθητὸς ὥστε νὰ ἐνοχλῇ αὐτὸν εἰς βαθμὸν ὥστε οὗτος νἀναγκασθῇ νἀναζητήσῃ ἕτερον κάθισμα.

3) Ἐν τοῖς Πατρίοις τῆς μονῆς τῶν Μετεώρων Ὑψηλοτέρας ὁμοίως ἀναγινώσκομεν: [2]) «(ὁ Πασχάλης) κατῆλθεν πρὸς τὸ βόρειον μέρος τῆς πέτρας (τοῦ Στύλου) ἀντικρὺ τοῦ ἄστεως (Σταγῶν),» καὶ «τινὲς τῶν Σταγηνῶν διὰ τὸ ἀγχίθυρον» ἔνθα πάλιν τὸ ἄστυ Σταγῶν λέγεται ὡς ἀγχίθυρον καὶ ἀντικρὺ κείμενον τοῦ Στύλου.

4) Ἐν τοῖς αὐτοῖς Πατρίοις τὸ ἐπὶ τοῦ Στύλου κάθισμα Δωροθέου λέγεται [3]) «μέσον τῶν παγίδων· κάτωθεν γὰρ ἦν ἡ καθολικὴ πηγὴ τοῦ ὕδατος, ἄντικρυς δὲ ἡ θεωρία κακῶν τῶν θελγήτρων». Ὅπερ σημαίνει ὅτι ὁ

[1]) Περιοδ. Βυζαντὶς Α' 246. [2]) Αὐτόθ. Α' 274 ἑ. πβ. Ν. Ἑλληνομν. 2,72.
[3]) Αὐτόθ. Α' 275.

πειρασμὸς ὁ ἐκ τῆς κοσμικῆς κινήσεως τῆς πόλεως Σταγῶν, ἀντικρὺ τοῦ Στύλου κειμένης, καθίστα τὸν Στῦλον ὡς λέγεται ἐν τοῖς Πατρίοις κολαστήριον οὐχὶ ἡσυχαστήριον, διὰ τοῦτο καὶ μετετέθη ἐκεῖθεν τὸ κάθισμα τοῦ Δωροθέου.

Ἐκ τῶν εἰρημένων λοιπὸν συνάγεται ὅτι ἡ μεσαιωνικὴ πόλις, ἄστυ Σταγῶν, Σταγοί, κάστρον Σταγῶν ἔκειτο ἔναντι τοῦ βράχου Στύλου ὅπου τὸ σημερινὸν χωρίον Καστράκι, οὐχὶ δ' ὅπου ἡ νῦν Καλαμπάκα.

Ἐξ ἄλλου ὅμως ἐν τῇ σημερινῇ Καλαμπάκᾳ ὑπὲρ τὸν ναὸν τοῦ Προδρόμου καὶ τὴν ὁμώνυμον βρύσιν, ἀμέσως δ' ὑπὸ τοὺς περιστέφοντας ἀπὸ Β. τὴν Καλαμπάκαν βράχους, εὑρίσκομεν τὸν νῦν ἐνοριακὸν ναὸν τῆς Θεοτόκου ἐν τῷ νάρθηκι τοῦ ὁποίου ἐπὶ τοῦ πρὸς Β. τοίχου εὑρίσκεται ἐζωγραφημένοις γράμμασιν ἀναγεγραμμένον τό τε χρυσόβουλλον Ἀνδρονίκου τοῦ Γ' καὶ τὸ σιγίλλιον Ἀντωνίου ἔτους 1393, ἀμφότερα ἐκδεδομένα ὑπὲρ τῆς ἐπισκοπῆς Σταγῶν, ὅθεν γίνεται δῆλον ὅτι ὁ βυζαντινὸς οὗτος ναὸς ἦτο ὁ ἐπισκοπικὸς ναὸς τοῦ μεσαιωνικοῦ ἄστεως Σταγῶν, παρὰ τὸν ὁποῖον ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις τὸ ἐπισκοπικὸν μέγαρον Σταγῶν χρησιμοποιούμενον ὡς ἐπισκοπὴ μέχρι τοῦ 1899 ὁπότε ἡ ἐπισκοπὴ Σταγῶν ἡνώθη εἰς μίαν μετὰ τῆς ἐν Τρίκκῃ. Περὶ τοῦ ναοῦ τούτου ὁ κ. Ἀδαμαντίου λέγει [1]) ὅτι ἀνηγέρθη κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ιβ' αἰῶνος ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ συμπεραίνων τοῦτο ἐκ τοῦ σιγιλλίου τοῦ πατριάρχου Ἀντωνίου ἐν ᾧ ὁ Μανουὴλ μνημονεύεται ὡς «κτήτωρ τῆς ἁγιωτάτης ἐπισκοπῆς Σταγῶν». Ἂν καὶ κατὰ τὴν ἐσχάτως ἀπακριβωθεῖσαν λεξικογραφικὴν ἔρευναν τῆς λέξεως κτήτωρ ὑπὸ Krumbacher καὶ Χατζιδάκι ἀπεδείχθη ὅτι τὸ ὄνομα κτήτωρ «φαίνεται ἔχον ἀμφοτέρας τὰς ἐννοίας τοῦ τε δεσπότου, τοῦ κεκτημένου καὶ τοῦ ἱδρυτοῦ», [2]) θὰ ἐννοεῖτο καλῶς τὸ κτήτωρ ἂν ἀνεφέρετο εἰς τὸν ναὸν τῆς Καλαμπάκας οὐχὶ εἰς τὴν ἐπισκοπήν, ὡς φέρεται ἐν τῷ σιγιλλίῳ τοῦ Ἀντωνίου. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως ὑπὸ τοῦ κ. Ἀδαμαντίου καὶ τὸ νὰ εἶναι ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου ἀρχαιότερος τοῦ ιβ' αἰῶνος διά τε τὸ ἀρχαϊκὸν ἀρχιτεκτονικὸν σχῆμά του, τὸ σύνθρονον, κιβώριον καὶ τὸν ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ναοῦ ἐγειρόμενον μαρμάρινον ἄμβωνα, δι' ἃ ἄλλοτε καὶ ἐγὼ εἶχα χαρακτηρίσει αὐτὸν ὡς «ἀρχαῖον βυζαντινὸν ναόν» [3]).

Κατὰ τὸ πρακτικὸν τοῦ Μανούσῃ ἡ ἐπισκοπὴ Σταγῶν ἐν τῷ Ἐμπορίῳ τῶν Σταγῶν [4]) κατεῖχε «κληρικοὺς ἐνυποστάτους τριάκοντα ἕνα καὶ ἐνοίκους ἐνυποστάτους ἑξήκοντα πέντε καὶ μυλῶνας ὁλοκαιρινοὺς δύο καὶ μυλοθέσιον ἕν». Ἄλλοτε εἶχον ὑποδείξει ὅτι τὸ Ἐμπόριον τοῦτο=ἡ ἀγορά, ἡ ἐμ-

[1]) Αὐτόθ. 214 σημ. καὶ 237 ἑ. [2]) Περιοδ. Ἀθηνᾶ 21, σ. 457 [3]) Δελ. Ἱστ. ἑτ. 7,173.
[4]) Ἀπὸ τῆς θέσεως νῦν τῆς Καλαμπάκας τὰ *Κηπία* καὶ κάτω πρὸς Ν.

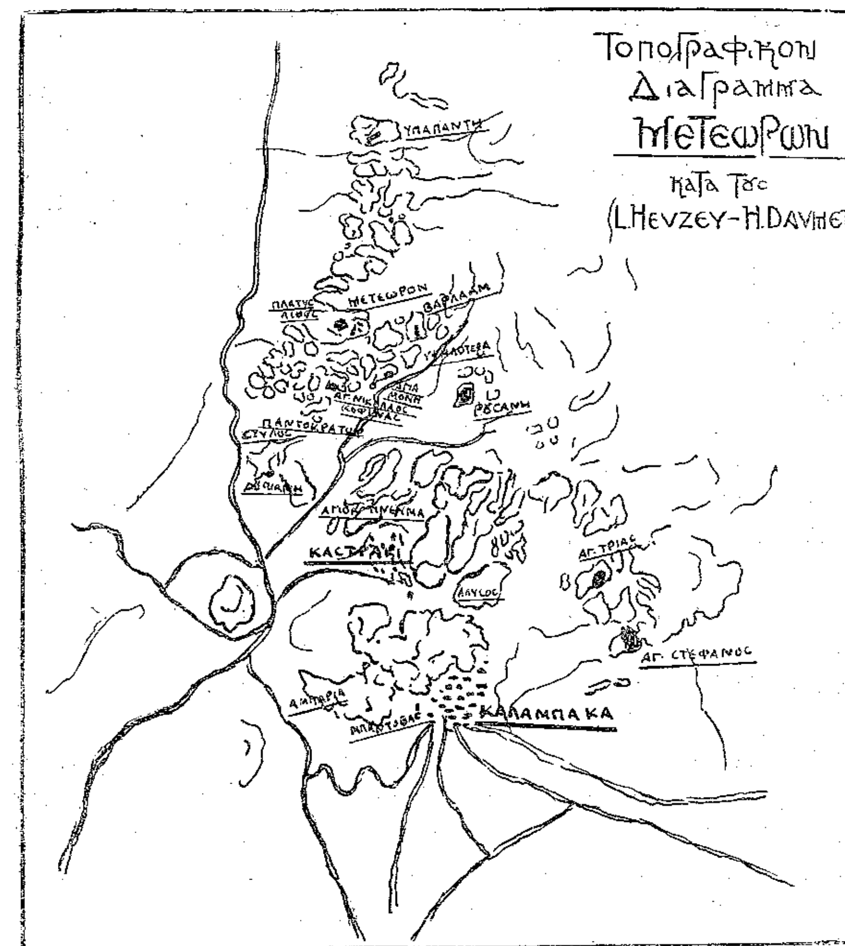
πορικὴ συνοικία θὰ ἔκειτο ὅπου ἡ νῦν Καλαμπάκα, οὐχὶ δ' ὅπου τὸ νῦν Καστράκι. [1]) Ἀπόδειξις δ' εἶναι ἡ ἐν τῷ πρακτικῷ Μανούση μνεία τῶν ὁλοκαιρινῶν μυλώνων. Διότι διαρρέουσι μὲν καὶ τὴν καστρακινὴν κοιλάδα ἀπὸ Α. πρὸς Δ. δύο ποτάμια, ὧν ὁ μεγαλύτερος Ἀστριᾶς, ταῦτα ὅμως εἶναι χειμαρρώδη, τὸ δὲ θέρος καὶ τῶν δύο μαζὶ τὸ ὕδωρ εἶναι τόσον ὀλίγον ὥστε ἀδύνατον νὰ χρησιμοποιηθῇ πρὸς κίνησιν ὑδρομύλων. Καὶ σήμερον εἰσέτι εἰς τὴν καστρακινὴν κοιλάδα καὶ Δ. αὐτῆς οὐδεὶς ὑδρόμυλος ὑπάρχει. Τοὐναντίον ὅμως συμβαίνει ἐν τῇ μεγάλῃ κοιλάδι τῇ ἐκτεινομένῃ πρὸς Ν. τῆς Καλαμπάκας μεταξὺ Καλαμπάκας καὶ τοῦ ὄρους Κόζακα. Διὰ μέσου ταύτης διέρχεται ὁ ποταμὸς Πηνειὸς ἢ Σαλαμβριᾶς· ἐξ αὐτοῦ ἀποσχίζεται Δ. τῆς Καλαμπάκας βραχίων ὅστις διερχόμενος παρὰ τὴν ῥίζαν τοῦ ΝΔ. τῆς Καλαμπάκας κειμένου λόφου τοῦ Προφήτου Ἠλία κινεῖ καθ' ἅπαντα τὸν ἀπὸ Δ. πρὸς ΝΑ. ῥοῦν αὐτοῦ πολλοὺς τὴν σήμερον μύλους. Πρὸς αὐτοὺς λοιπὸν τοὺς ὑδρομύλους τῆς Καλαμπάκας πρέπει νὰ ταυτίσωμεν τοὺς ἐν τῷ πρακτικῷ Μανούση μνημονευομένους μυλῶνας ὁλοκαιρινούς· πράγματι μόνον εἰς αὐτὴν τὴν θέσιν δι' οὓς λόγους εἴπομεν δυνατὸν εἶναι νὰ λειτουργῶσι μύλοι ὁλοκαιρινοί, χειμῶνος καὶ θέρους.

Ἔχομεν λοιπὸν κατὰ τἀνωτέρω κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας *ἄστυ Σταγῶν* παρὰ τὸ Καστράκι καὶ *Σταγοὺς* προσέτι πρὸς Ν. τοῦ Παλαιοκάστρου ἐν τῇ νῦν Καλαμπάκᾳ ἤτοι διττοὺς Σταγούς. Τούτου ἄλλη ἐξήγησις δὲν εἶναι δυνατὴ παρὰ ἡ ἑξῆς, ἣν παρέχομεν ἐνταῦθα. Μετὰ τὴν καταστροφὴν δηλ. τῆς ἀρχαίας πόλεως τοῦ Αἰγινίου τῷ 167 π. Χ., ἄγνωστον ὅμως πότε, συνοικίζεται ἡ νέα πόλις παρὰ τὸ νῦν Καστράκι μεταξὺ τῶν ὑψηλῶν καὶ ὀχυρῶν Μετεώρων βράχων. Τοῦ χρόνου διαρρέοντος καὶ αὐξανομένου τοῦ πληθυσμοῦ τῆς νέας πόλεως ἐξέρχονται τοῦ Παλαιοκάστρου καὶ νέαν συνοικίαν πρὸς ἐπέκτασιν τῆς πόλεως ἐγείρουσι πρὸς Ν. τοῦ Παλαιοκάστρου τὸ *Ἐμπόριον* [2]) ἐν ᾧ ἱδρύουσι τὸν ναὸν τοῦ ἁγ. Ἰωάννου, τῆς Θεοτόκου, ἐντειχίζοντες ἐν αὐτοῖς ἐκ τῆς ἀρχαίας πόλεως τοῦ Αἰγινίου παντοῖα μνημεῖα, τὰ μέχρι καὶ σήμερον ἐντετειχισμένα σῳζόμενα. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων συνοικιῶν τοῦ μεσαιωνικοῦ ἄστεως Σταγῶν ἡ συγκοινωνία θὰ ἐγίνετο, ἂν ὑπῆρχε, διὰ τῆς διὰ μέσου τῶν ὑπερκειμένων τῆς Καλαμπάκας Μετεώρων βράχων διερχομένης διόδου ἣν καὶ ἐγὼ ἠκολούθησα τῷ 1901 ἀνελθὼν ἀπὸ Καστρακίου εἰς Παλαιόκαστρον καὶ ἐκεῖθεν ἀπ' εὐθείας κατελθὼν εἰς Καλαμπάκαν.

Ἡ εἰκασία δ' ἡμῶν αὕτη περὶ δύο συνοικισμῶν τῶν μεσαιωνικῶν Σταγῶν ὑποστηρίζεται καὶ ὑπὸ τῶν ἑξῆς δύο ἡμῶν παρατηρήσεων.

[1]) Περιοδ. Ἀθηνᾶ 20,19. [2]) Περὶ ἐμπορίων ἤτοι ἐμπορικῶν ἀγορῶν ἱδρυμένων ἐν προαστείοις κατὰ τοὺς μέσους χρόνους ἰδὲ περιοδ. Ἀθηνᾶς 20,30.

Ἐν σιγιλλιώδει γράμματι τοῦ καθηγουμένου τῆς Δουπιάνης Νείλου ἔτους 1363 ἀναγινώσκομεν [1]) «τὸ κατάφορον τέμνον τὰς δύο ὁδοὺς σταυρικῶς τὰς ἐξερχομένας ἀπὸ τοὺς Σταγοὺς καὶ ἀπερχομένας εἰς τὴν Βάβα». Ἡ

(*Εἰκ. 1*)

Βάβα αὕτη ἀναμφιβόλως εἶναι τὸ Δ. τῆς Καλαμπάκας ὄρος, Μπάμπα σήμερον λεγόμενον· τίνες δὲ αἱ δύο ὁδοὶ αἱ ἐξερχόμεναι ἀπὸ τοὺς Σταγοὺς καὶ κατευθυνόμεναι Δ. πρὸς τὴν Μπάμπαν; Μία εἶναι σήμερον ἡ ὁδὸς ἡ ἄγουσα ἀπὸ Καλαμπάκας πρὸς Δ. εἰς Μπάμπαν. Τὸ δὲ περὶ δύο ὁδῶν λεγόμενον ἐν τῷ σιγιλλίῳ τοῦ Νείλου εἶναι ἀδιανόητον, ἂν μὴ ληφθῇ ὑπ' ὄψει ἡ ἐμὴ

[1]) Περιοδ. Βυζαντὶς Β' 16[21], ἔνθα ὁ λόγος περὶ περιοχῆς τῆς Δουπιάνης.

ἑρμηνεία περὶ διττῶν Σταγῶν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας. Διότι τῷ ὄντι τότε ἔχομεν δύο ὁδούς· τούτων μία εἶναι ἡ ἄγουσα ἐκ Καστρακίου διὰ τῆς καστρακινῆς κοιλάδος πρὸς Δ. εἰς Μπάμπαν, ἡ δ' ἑτέρα ἐκ Καλαμπάκας διὰ τοῦ Προφήτου Ἠλία εἰς Μπάμπαν. Καστράκι δὲ καὶ Καλαμπάκα εἶναι αἱ δύο μεσαιωνικαὶ συνοικίαι τοῦ ἄστεως Σταγῶν.

Ἡ εἰς τὴν καστρακινὴν κοιλάδα κειμένη ἐκκλησία Παναγία ἡ Δούπιανη, περὶ ἧς κατωτέρω, εἶναι σήμερον πηγὴ ἀενάων ἐρίδων καὶ διαπληκτισμῶν περὶ κυριότητος μεταξὺ Καστρακινῶν καὶ Καλαμπακιωτῶν· ἡ ἀμφισβήτησις αὕτη τῆς κυριότητος κορυφοῦται κατ' αὐτὴν τὴν ἐπέτειον ἑορτὴν τῆς Παναγίας (τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς). Ἡ σημερινὴ περὶ αὐτῆς παράδοσις ἀφηγεῖται ὅτι «ἐκεῖ ἦταν ἡ μητρόπολις» δηλ. ἐν Δουπιάνῃ, ἥτις βραδύτερον μετετέθη εἰς Καλαμπάκαν καὶ ὅτι ἐντεῦθεν τὰ ἐπὶ τῆς Δουπιάνης δικαιώματα τῆς κωμοπόλεως Καλαμπάκας. Ἀλλ' εἰς τὴν ἀφελῆ ταύτην γλῶσσαν τῆς προφορικῆς παραδόσεως διακρίνομεν ἱστορικώτερά τινα γεγονότα. Καὶ τί μὲν σημαίνει τὸ λεγόμενον ὅτι «ἡ Ντούπιανη ἦταν ἡ μητρόπολις» ἐξηγοῦμεν κατωτέρω. Ἡ ἀμφισβητουμένη ὅμως κυριότης τοῦ ναοῦ τούτου ὑπὸ Καστρακινῶν καὶ Καλαμπακιωτῶν δύναται ἱστορικῶς νὰ ἑρμηνευθῇ μόνον διὰ τῶν διττῶν Σταγῶν. Ἀφοῦ δηλ. κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους εἰς αὐθυποστάτους κοινότητας ἀνεπτύχθησαν αἱ δύο πρῴην συνοικίαι ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἄστεως Σταγῶν, φυσικὸν ἐπακόλο υθονὑπῆρξε νἀμφισβητῆται ὑπ' ἀμφοτέρων τῶν κατοίκων Καστρακίου καὶ Καλαμπάκας ἡ κυριότης τοῦ ναοῦ Δουπιάνης τοῦ ἄλλοτε τῇ ἐπισκοπῇ Σταγῶν ὑπαγομένου.

Ὀλίγας λέξεις δέον νὰ προσθέσωμεν ἐνταῦθα περὶ τοῦ ὀνόματος τῶν Σταγῶν. Ἡ ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν κρατήσασα γνώμη ὅτι ἡ λέξις προῆλθεν ἐκ τῆς φράσεως *εἰς τοὺς Ἁγίους*, ἣν ἐσχάτως ἐπανέλαβεν ὁ Βέης ἐν Byz. Neugr. Jahrb. 3,367 δὲν φαίνεται ὀρθή, ὡς οὐδὲ ἡ παρὰ τὸ *στάζω* ἐτυμολογία ἣν ἀπεδέχετο ὁ Οὐσπένσκης ἔνθ' ἀνωτ. σ. 239. Ἡ λ. εἶναι ἑλληνική, *σταγός*, ἀπαντῶσα σήμερον ἐν Εὐβοίᾳ καὶ σημαίνουσα σωρὸν θημωνιῶν καὶ τὸ μέρος τοῦ ἀλωνίου ἔνθα αἱ θημωνίαι τοποθετοῦνται, καθ' ἃ πρὸ ἐτῶν ἀνεκοίνωσα ἐν τῇ Ἐπιστημονικῇ ἑταιρείᾳ Ἀθηνῶν (ἰδὲ περιοδ. Ἀθηνᾶς 30,440).[1] Ἐτυμολογικῶς πιθανῶς ἡ λέξις ἀνακτέα εἰς τὴν *σιταγωγός*, κατ' ἀνομοίωσιν δὲ *σταγός*.

---

[1]) Ἡ ὕπαρξις ἀλωνίων πρὸ τῆς πόλεως δηλοῦται ἐκ τῶν Πατρίων (Βυζαντίδ. Α' 275) «τινὲς δὲ τῶν Σταγινῶν . καὶ ἄλλονας ἐσκευάσαντο».

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΣΚΗΤΗΣ ΤΩΝ ΣΤΑΓΩΝ ΑΠΟ ΤΟΥ ΙΔ'—ΙϚ' ΑΙΩΝΟΣ

α') Τὰ ἀρχαιότερα πέντε μονύδρια.

Εὐθὺς ἐν ἀρχῇ τοῦ πρώτου μέρους τοῦ χρονικοῦ τῶν Μετεώρων φέρεται ἡ εἴδησις ὅτι ἡ σκήτη τῶν Σταγῶν ἀρχῆθεν ἐξηρτᾶτο ἀπὸ τῆς ἐπισκοπῆς Σταγῶν ἥτις «κατεῖχε μὲν ἀνέκαθεν καὶ ἐξ ἀρχῆς τὰ προνόμια τῆς Σκήτεως,» ὅτι δὲ τοῦτο ἠδύνατο νὰ ἐξαχθῇ ἐκ τῶν «*συγγραμμάτων*» τῆς ἐπισκοπῆς. Τί εἶναι τὰ *συγγράμματα* ταῦτα τῆς ἐπισκοπῆς; Ἀναμφιβόλως ταῦτα ταὐτιστέα πρὸς τὰ ἐν τῷ προοιμίῳ τοῦ Χρονικοῦ μνημονευόμενα ἔγγραφα τῆς ἐπισκοπῆς ἤτοι τὰ βασιλόγραφα, τὰ συνοδικὰ καὶ ἀρχιερατικὰ γράμματα. Περὶ δὲ τῶν *βασιλογράφων* σημειούμεθα τὰ ἑξῆς.

Τὴν λέξιν ταύτην ἐγινώσκομεν μέχρι τοῦδε ὑπὸ τὸν τύπον *βασιλογράφειον* παρὰ Παχυμέρει Α' 492,1 «πρὸς δὲ καὶ τῷ βασιλογραφείου ἐγκαλουμένῳ, ὡς ἔχει μόνον, ἡ ἀπειλὴ θάνατος ἄντικρυς», ὅπου=γράμμα, λίβελλος κατὰ τοῦ βασιλέως· καὶ ὑπὸ τὸν τύπον ἡ *βασιλογραφὴ* ἐκ τοῦ κώδ. Reg. 2980 (παρὰ Ducange γλωσσάρ.)=γραφὴ περὶ βασιλέων. Ἀλλ' οὐδετέρα τῶν σημασιῶν τούτων ἁρμόζει εἰς τὸ Χρονικόν. Νέαν δὲ προσάγομεν μαρτυρίαν περί τινος ἄλλης σημασίας τῆς λ. ἐνταῦθα. Ἐν ἐγγράφῳ τοῦ ΙϚ' αἰῶνος πρὸς τὸν ἡγεμόνα Οὐγγροβλαχίας Ἰωάννην Μίχνα φέρεται:[1]) «καὶ τὰ βασιλογράφεια αὐτῶν μαρτυροῦσιν ἅπερ καὶ στέλωμεν πρὸς τὴν βασιλείαν σου»· ἡ φράσις ὅμως αὕτη εἶναι ἐν τῷ γράμματι τούτῳ διττογραφημένη, προηγουμένων τῶν: «ὡς καὶ τὰ βασιλογράφεια αὐτοῦ μετροῦσιν ἅπαξ», ὅλως ἄλλως ἀκατανοήτων. Διὸ σύμφωνα πρὸς τὰ συμφραζόμενα, μεταθετέον κατὰ ἕνα στίχον τὴν φράσιν ἁπλογραφουμένην οὕτω: «καὶ πολλὰ ἀγαθὰ προτερήματα ἐν τῷ μοναστηρίῳ πεποίηκε καὶ κειμήλια ἐδωρήσατο (ὁ βασιλεὺς Ἰωάννης ὁ Νεάγγος) ὡς καὶ τὰ βασιλογράφια αὐτοῦ μαρτυροῦσιν, ἅπερ καὶ στέλλομεν πρὸς τὴν βασιλείαν σου». Ὅθεν προδήλως ἐνταῦθά τε καὶ ἐν τῷ ἡμετ. Χρονικῷ βασιλογράφια=βασιλικὰ γράμματα, χρυσόβουλλα. Ἐπανέλθωμεν τώρα εἰς τὰ συγγράμματα τοῦ Χρονικοῦ.

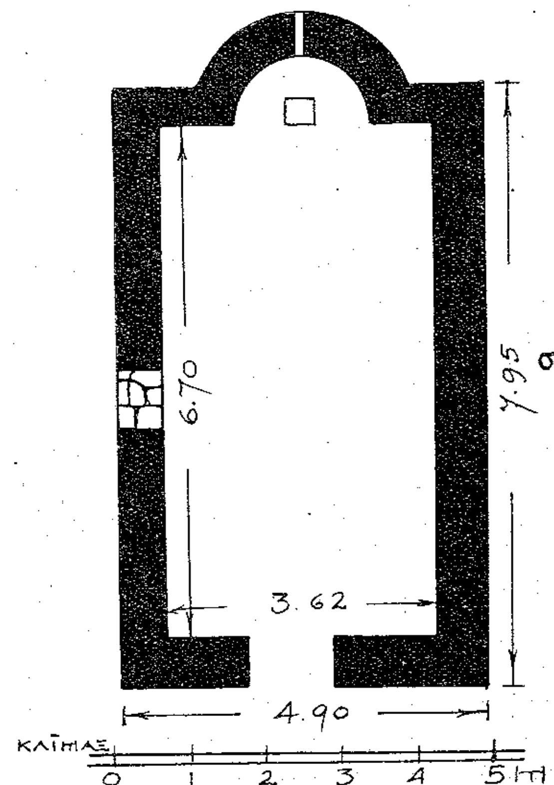
[1]) Περιοδ. Βυζαντὶς Α' 295[15].

Ἐπὶ τίνων λοιπὸν ἐγγράφων τῆς ἐπισκοπῆς Σταγῶν στηρίζεται ἡ εἴδησις τοῦ Χρονικοῦ; Πράγματι εὑρίσκομεν ἐν τῷ χρυσοβούλλῳ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου, ἔτους 1336, τῷ ἐπιβραβευθέντι τῇ ἐπισκοπῇ Σταγῶν, μνείαν ἐκ τοῦ πρακτικοῦ τοῦ Μανούση ὅτι τὰ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ αὐτῆς μονύδρια «εἰς μετόχια ὄντα τῆς αὐτῆς ἁγιωτάτης ἐπισκοπῆς· ἥ τε μονὴ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου ἡ Δούπιανη, κ.λ.»· αὕτη ἦτο πρωτᾶτον τῆς ἡμετέρας Σκήτης· καὶ κατωτέρω φέρεται: «τούτων πάντων (τῶν μονυδρίων) δεσπόζειν τὴν ἁγιωτάτην ἐπισκοπὴν Σταγῶν διώρισται ἐν ἐκείνῳ τῷ πρακτικῷ».

Ἂς ἔλθωμεν τώρα εἰς τὴν ἔκθεσιν τῆς ἀναπτύξεως τῆς σκήτης. Ἀνωτέρω εἴπομεν ὅτι τὸν ιβ΄ αἰῶνα ἐν τῷ πρακτικῷ τοῦ Μανούση μνημονεύεται τὸ πρῶτον ἡ «μονὴ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου ἡ Δουπιάνη», ἐν δὲ τῷ ἡμετέρῳ χρονικῷ τῶν Μετεώρων ἀναγινώσκομεν: «ὁ δὲ ναὸς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς ἐπονομαζομένης Δουπιάνου εἰς κεφαλὴν τῆς σκήτεως Σταγῶν προετετίμητο ὡς πρωτᾶτον ὢν ἔχων καὶ τὰ περὶ αὐτὴν μονύδρια, ἃ μὲν εἰς καταφυγήν, ἅ δὲ εἰς συνασπισμόν, ἐπεὶ αὕτη εἰς τὴν γῆν καὶ πρὸς ταῖς ῥίζαις τῶν μετεώρων λίθων ἀνάκειται. Τοῦ καιροῦ διαθέοντος εὑρέθη τις ἀνὴρ θεοφιλὴς καὶ ἀνήγειρεν ἐν τοῖς περὶ αὐτὴν σπηλαίοις ναοὺς τέσσαρας πρὸς συνασπισμὸν καὶ βοήθειαν ἑαυτοῦ καὶ πάσης τῆς σκήτεως».

Ἐκ τούτου γεννῶνται τὰ ἑξῆς ζητήματα πρὸς λύσιν. 1) Διατί ἐν μὲν τῷ πρακτικῷ τοῦ Μανούση λέγεται μονὴ ἡ Δουπιάνη, ἐν δὲ τῷ Χρονικῷ ναός; 2) τίνα τὰ περὶ αὐτὴν μονύδρια; 3) πρὸς τίνας ναοὺς ταὐτιστέοι οἱ οὕτως ἀνωνύμως παραδοθέντες τέσσαρες ἐν σπηλαίοις παρὰ τὴν Δουπιάνην νεόδμητοι ναοί; Σήμερον ἐκ Καλαμπάκας ἀναχωροῦντες διὰ τῆς δυτικῶς αὐτῆς εἰς Καστράκι ἀγούσης ἀτραποῦ, εἰσερχόμενοι ἀπὸ Δ. εἰς τὴν καστρακινὴν κοιλάδα, ἥτις προστατεύεται ἀπὸ Β. καὶ Ν. ὑπὸ δύο στοίχων κροκαλογενῶν βράχων σχεδὸν παραλλήλων, βλέπομεν κατὰ τὴν εἴσοδον ἀριστερὰ ὑπὸ τοὺς πρόποδας τοῦ πρώτου ἀπὸ Β. βράχου μικρὸν ναὸν ὀνομαζόμενον σήμερον ἡ Ντούπιανη. Ὁ ὑπὲρ τὸν ναὸν βράχος φερωνυμεῖται σήμερον τῆς Δουπιάνης καὶ τοῦ Παντοκράτορος ἐκ τῶν δύο ἄλλοτε ἐπ' αὐτοῦ μονῶν. Ὑπὸ τῆς προφορικῆς παραδόσεως ἀποδίδεται ἡ μὲν μονὴ Δουπιάνης ὡς τὸ Δ. τμῆμα τοῦ βράχου ἄλλοτε κατέχουσα, τὸ δὲ ΒΑ ἡ μονὴ τοῦ Παντοκράτορος ὁρῶσα πρὸς τὰς μονὰς τῆς ἡμετέρας σκήτης Προδρόμου, Ἁγ. Νικολάου καὶ Μετεώρου. Αἱ δύο αὗται μοναὶ Δουπιάνης καὶ Παντοκράτορος ἠρημωμέναι σήμερον εἶναι καὶ ἄβατοι, οὐδεμιᾶς κλίμακος σωζομένης ἀπὸ ἐτῶν. Καὶ εἰς μὲν τὸ Δ. τοῦ βράχου μέρος οὐδὲν

διακρίνεται σήμερον, ὑπὸ τοῦ βλέποντος κάτωθεν, λείψανον οἰκήσεως ἀνθρώπων, εἰς δὲ τὸ ΒΑ. ὁρᾶται πύργος κατὰ τὴν μετεωρικὴν οἰκοδομίαν [1]) συνεχόμενος κατὰ τὴν παράδοσιν μετὰ Β. κειμένου τοίχου ἐν μέρει νῦν σωζομένου. Ἀναμφιβόλως λοιπὸν ὁ κατὰ τὸ Χρονικὸν «ναὸς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς ἐπονομαζομένης Δουπιάνου» ταὐτιστέος πρὸς τὴν ἐκκλησίαν τὴν Ντρούπιανην τὴν κειμένην σήμερον εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ πρώτου ἀπὸ Β. βράχου ἥτις κατὰ τὸ Χρονικὸν «εἰς τὴν γῆν καὶ πρὸς ταῖς ῥίζαις τῶν μετεώρων λίθων ἀνάκειται».[2]) Ὁ δὲ ὑπὲρ τὸν ναὸν βράχος ταὐτιστέος πρὸς τὴν «πέτραν τῆς Δουπιάνης», ἥτις μνημονεύεται ἐν προστάγματι τοῦ Σέρβου βασιλέως Συμεὼν Οὔρεση ἔτους 1358,[3]) ἢ τὸν «λίθον τῆς Δουπιάνης» τοῦ ἡμετέρου Χρονικοῦ.[4]) Διατί τώρα ἐν μὲν τῷ πρακτικῷ τοῦ Μανούση τὸν ιβ΄ αἰῶνα ἡ Δουπιάνη λέγεται μονή, ἐν δὲ τῷ Χρονικῷ ναός; Τὴν ἐξήγησιν τούτου παρέχει τοῦ Χρονικοῦ ἡ εἴδησις ὅτι ὁ ναὸς τῆς Δουπιάνης «εἰς κεφαλὴν τῆς σκήτεως Σταγῶν προετετίμητο ὡς πρωτᾶτον ὢν ἔχων καὶ τὰ περὶ αὐτὴν μονύδρια». Ἐκ τούτου δηλ. κατανοοῦμεν πῶς ἱδρύθη ἡ πρώτη μονὴ τῆς Σκήτης, ἡ μονὴ τῆς Δουπιάνης ἐκ ναοῦ προϋπάρξαντος ἐκεῖ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Δουπιάνης.

(Εἰκ. 2) Κάτοψις τοῦ ναοῦ τῆς Δουπιάνης [5]).

Ἡ θέσις ΒΔ. ἐν τῇ καστρακινῇ κοιλάδι ἐκαλεῖτο, φαίνεται, Ντούπιανη

[1]) Δελ. Ἱστ. Ἑταιρ. τόμ. 7,161 [2]) περιοδ. Βυζαντὶς Α΄, 570. [3]) Βυζαντίδ. Β΄, 14[3].
[4]) Ἰδὲ Rev. archéol. 1864 σ. 160. [5]) Ἐπὶ τῆς ἁγ. Τραπέζης τοῦ ναοῦ σώζεται ἀρχαία ἐπιγραφὴ μὴ περιληφθεῖσα ἐν Inscript. Thessaliae τοῦ *Kern*.

δι' ὀνόματος δηλ., ὡς φαίνεται ἐκ τῆς καταλήξεως -*ανη*, σλαυικοῦ. Καὶ τὸ μὲν ὄνομα καθ' ἑαυτὸ δὲν παρέχει τὸ ἐνδόσιμον ἐγκαταστάσεως ἐνταῦθα σλαύων, γνωσταὶ ὅμως εἶναι Βουλγάρων εἰς Θεσσαλίαν ἐπιδρομαὶ μετὰ μιᾶς τῶν ὁποίων συνδέεται καὶ τοπικὴ καστρακινὴ παράδοσις περὶ ἧς ἄλλοτε διέλαβον [1].

Ἐν τῇ θέσει ταύτῃ θὰ ὑπῆρχεν ἔκτοτε ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου, τῆς ἐπονομασθείσης ἐκ τῆς θέσεως Δουπιάνης, ἐξαρτωμένης δ' ἐκ τῆς ἐπισκοπῆς Σταγῶν. Ὁ μεσαιωνικὸς οὗτος ναός, ὡς φαίνεται ἐν τῷ σχεδίῳ (εἰκ. 2), ὅπερ ὀφείλω εἰς τὸν φίλον ἀρχαιολόγον κ. Ὀρλάνδον, ἔχων σχῆμα ὀρθογώνιον, ὑπέστη ἐν νεωτάτοις χρόνοις ἀνακαίνισιν· ἡ ἄνωθεν τῆς ἐξωτερικῆς θύρας αὐτοῦ ἐπιγραφὴ τῆς ἀνακαινίσεως εἶναι ἔτους 1861. Ὅτε δὲ σὺν τῷ χρόνῳ ἐνεφανίσθησαν ἐν τῇ καστρακινῇ κοιλάδι οἱ πρῶτοι ἀναχωρηταὶ οἵτινες ἀνῆλθον ἐπὶ τῆς παρακειμένης Πέτρας, τῆς «πέτρας τῆς Δουπιάνης» καὶ εἰς τὸ δυτικὸν αὐτῆς μέρος συνέπηξαν τὴν πρώτην κέλλαν [2]) ἤτοι τὴν ἐκ τοῦ πρακτικοῦ τοῦ Μανούση γνωστὴν μονὴν [3]) Δουπιάνης, ἧς ὡς ἀνωτέρω εἴπομεν οὐδὲν λείψανον σήμερον σώζεται, ναὸν μὲν ἴδιον δὲν εἶναι πιθανὸν ὅτι ἐπὶ τοῦ βράχου κατεσκεύασαν, ὡς ἐκ τῆς φράσεως τοῦ Χρονικοῦ ἐξάγω, ἅπαξ τῆς ἑβδομάδος ὅμως θὰ κατήρχοντο τοῦ βράχου ἵνα δοξάσωσι τὸν θεὸν ἐν τῷ εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ βράχου κειμένῳ ναῷ τῆς Θεοτόκου Δουπιάνης. Σὺν τῷ χρόνῳ ἄλλοι ἀναχωρηταὶ ἀνῆλθον ἐπὶ ἄλλων βράχων τῆς καστρακινῆς κοιλάδος πήξαντες νέας κέλλας ἤτοι μονύδρια ὡς λέγεται ἐν τῷ Χρονικῷ ἄνευ ναῶν ὡσαύτως, κατὰ τὸ πλεῖστον [4]) κατερχόμενοι, ὡς οἱ τῆς κέλλας τῆς Δουπιάνης ἀναχωρηταί, ἀπὸ τῶν βράχων αὐτῶν, ἅπαξ τῆς ἑβδομάδος, ἵνα ἀπὸ κοινοῦ προσευχηθῶσιν ἐν τῷ ναῷ τῆς Θεοτόκου Δουπιάνης, καθὼς ἐποίουν οἱ ἀσκηταὶ τοῦ ἁγιωνύμου Ὄρους καὶ οἱ τοῦ ἐν σπηλαίοις μοναστικοῦ συνοικισμοῦ τῆς Καππαδοκίας. [5]) Οὕτω ἦτο πλέον ἱδρυμένη ἡ ὕστερον κληθεῖσα σκήτη, ἡ κατὰ μὲν τὸν ιβ' αἰῶνα μία μόνον μονὴ οὖσα τῆς Δουπιάνης, κατὰ δὲ τοὺς χρόνους τοὺς πρὸ τοῦ ἱερομονάχου Νείλου (1358) ἀποτελουμένη ἐκ πέντε τοὐλάχιστον μονυδρίων μεθ' ἑνὸς κοινοῦ Κυριακοῦ τοῦ κάτω τῶν βράχων ἀρχαίου ναοῦ τῆς Δουπιάνης. Ἐπειδὴ δὲ ἐκ τοῦ σιγιλλίου τοῦ ἔτους 1393 μανθάνομεν ὅτι καὶ ἐπὶ τοῦ γενικοῦ διοικητοῦ Θεσσαλίας Μιχαὴλ Μονομάχου (1333—1342) ἡ σκήτη Σταγῶν ἐκ μιᾶς μόνης ῥητῶς μνημονευο-

[1]) Περιοδ. Ἀθηνᾶς 24,356 ἑ.
[2]) κέλλα=μεμονωμένη οἴκησις μοναχοῦ, *Δ. Πετρακάκου*, Οἱ μοναχικοὶ θεσμοὶ σ. 34·
[3]) μοναστήριον=1) οἴκησις ἐρημίτου. 2) κοινόβιον, *Δ. Πετρακάκου*, Αὐτόθ. σ. 34
[4]) Ἐν Ἄθῳ σήμερον ἡ σκήτη ἐκ κελλίων συνίσταται, ἑκάστου κελλίου ἐν σπηλαίῳ ἢ ἐν ὀπῇ βράχου ἱδρυμένου, ἔχοντος δ' ἴδιον ναΰδριον, *Brockhaus*, Athos Klöster σ 15, *Γ. Σμυρνάκη*, Τὸ ἅγιον Ὄρος σ. 400. [5]) *Rott*, Kleinasiatische Denkmäler σ. 81 ἑ.

μένης μονῆς συνίστατο, τῆς Δουπιάνης, ἀγόμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἡμετέρας σκήτης συμπίπτει μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1333, ἔτους δηλ. τῆς ἐγκαταστάσεως τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας ἐν Θεσσαλίᾳ (Μιχαὴλ Μονομάχος) καὶ τοῦ 1367 ἔτους καθ' ὃ Νεῖλος ὁ πρῶτος τῆς σκήτης Σταγῶν ἀνήγειρε ναοὺς τέσσαρας ἐν σπηλαίοις τῶν Μετεώρων. Τὸ αὐτὸ δ' ἔτος 1333 δὲν εἶναι ἄνευ σημασίας διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς σκήτης ὅταν ἔχωμεν ὑπ' ὄψει ὅτι περὶ τούτους τοὺς χρόνους συμπίπτει καὶ ἡ ἔλευσις τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Μετεωρίτου, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, καὶ τῶν ἄλλων ἐπιφανῶν Μετεωριτῶν.

Κατὰ τὸ Χρονικὸν ἡ Δουπιάνη «εἰς κεφαλὴν τῆς Σκήτεως Σταγῶν προετετίμητο ὡς πρωτᾶτον». Κατὰ τὸ ὑπόδειγμα δηλ. τῶν ἐν Ἄθῳ μονῶν αἵτινες εἶχον ἱδρυθῆ ἤδη ἀπὸ τοῦ δεκάτου αἰῶνος, [1]) ἔνθα ὁ ἐν Καρυαῖς ἡγούμενος ἐκαλεῖτο, κατὰ τὴν παράδοσιν, «πρῶτος τοῦ Ὄρους» [2]) καὶ ἦτο τῷ ὄντι princeps ἐν τῷ συμβουλίῳ, τῇ Γερουσίᾳ, ἀποτελουμένῃ ἐκ τῶν καλουμένων γερόντων, ἀντιπροσώπων πασῶν τῶν μονῶν τοῦ Ἄθω, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα λέγω τοῦ Ἄθω, ὁ τῆς μονῆς Δουπιάνης ἡγούμενος ἦτο καὶ ἐλέγετο πρῶτος τῆς σκήτης Σταγῶν, ἡ δὲ Δουπιάνη πρωτᾶτον. [3]) Φέρων δηλ. οὗτος τὴν βακτηρίαν, τὸ σύμβολον τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ, καθὼς σήμερον οἱ ἐν Καρυαῖς ἐπιστάται τὸ *μπαστοῦνι*, ἀνήρχετο εἰς πάντα τὰ μονύδρια τῆς σκήτης διεξάγων καὶ συνασπίζων αὐτά, ὡς λέγεται ἐν τῷ Χρονικῷ. [4]) Ἀναμφιβόλως δὲ ἡ διεξαγωγὴ αὕτη θὰ ἐτελεῖτο ἄλλως ἢ ὥσπερ ἐν τῷ σημερινῷ *πρωτάτῳ* τῶν Καρυῶν ὑπὸ τοῦ πρωτεπιστάτου. [5])

Ἂς ἐξετάσωμεν ἤδη τὰς λοιπὰς τέσσαρας μονὰς τῆς ἡμετέρας σκήτης τίνες ἦσαν μεσοῦντος τοῦ ιδ' αἰῶνος.

Κατὰ τὸ ἡμέτερον Χρονικὸν οἱ τέσσαρες ναοὶ οἱ ὑπὸ τοῦ ἱερομονάχου Νείλου ἀνεγερθέντες ἔκειντο ἐν «σπηλαίοις» τῶν μετεώρων βράχων· ὁ χαρακτηρισμὸς οὗτος θέλει βοηθήσει ἡμᾶς νὰ ἀνεύρωμεν τίνες ἦσαν οὗτοι. Διότι ἐκ τῶν ἐρευνητῶν ὁ μὲν Hopf [6]) ἀορίστως ὁμιλεῖ περὶ τῶν τεσσάρων τούτων μονῶν, ὁ δὲ *Οὐσπένσκης* [7]) ταυτίζει τοὺς τρεῖς τούτων πρὸς τὸν ναὸν τοῦ ἁγ. Πνεύματος (κείμενον ἐπὶ τοῦ λίθου τοῦ Στύλου ἔμπρο-

[1]) *Brockhaus*, Athos Klöster σ, 5.
[2]) *Π. Καρολίδης* ἐν περιοδ. Ἁρμονίᾳ τόμ. 1 (1900) σ. 39. *Γ. Σμυρνάκη*, Τὸ ἅγ. Ὄρος σ. 293,315 · [3]) Πρωτᾶτον λέγεται σήμερον ἐν Ἄθῳ ἡ ἐν Καρυαῖς ἑδρεύουσα Ἱερὰ Σύναξις (*Καρολίδης*, Ἔνθ' ἀνωτ.), ἔτι δὲ αὐτὸς ὁ καθολικὸς ναὸς τῶν Καρυῶν, «Τοῦ Ὄρους πρωτεῖον» ἐκαλεῖτο ἡ διοικοῦσα τὰς μονὰς τοῦ Ἄθω ἀρχὴ ἐν ἔτει 1288, *Σμυρνάκης*, Αὐτόθ. σ. 690. [4]) Πῶς ἀνηγορεύοντο οἱ *πρῶτοι* ἰ. Βυζαντίδ. Β' 15. [5]) Ἰδὲ *Καρολίδην*, Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 40, *Σμυρνάκη*, Αὐτόθ. σ. 327 ἑ., 701. [6]) Ἐν Allgem. Encykl. Ersch und Gruber τόμ. 86—40. [7]) Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 246.

σθεν τοῦ Καστρακίου), τὸν τοῦ ἁγ. Μοδέστου καὶ τὸν τῆς Ἁλύσεως (ἐπὶ τῶν ὑπὲρ τὴν Καλαμπάκαν βράχων), ὁ δὲ Ἀδαμαντίου [1]) λέγει ὅτι «ἴσως εἶναι οἱ ναοὶ τῶν μονῶν τῆς Ὑψηλοτέρας, τοῦ ἁγ. Δημητρίου καὶ εἰς τὸ ἄλλο μέρος τῆς μεγάλης φάραγγος τοῦ ἁγ. Γεωργίου», μετὰ τοῦ τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Σωτῆρος ἐν τῇ μονῇ τῆς Ὑπαπαντῆς. Διότι τῳόντι τελευταῖον ἀνεκαλύφθη συγχρόνως σχεδὸν ὑπὸ τοῦ Ἀδαμαντίου [2]) καὶ Βέη [3]) ἐν σπηλαίῳ, ὕψ. 5,80μ, μήκ. 33,50μ, βάθους 12,70μ, ἐν ᾧ ὁ ναὸς τῆς Ὑπαπαντῆς τῶν Μετεώρων, τιμώμενος εἰς τὸ ὄνομα τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Σωτῆρος, ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ἱερομονάχου Νείλου καὶ πρώτου τῆς σκήτης Σταγῶν, δι' ἧς ἀπομνημονεύεται ὅτι οὗτος ἀνήγειρε τὸν ναὸν τῆς Ὑπαπαντῆς· γνωστὸν δ' ἐκ τοῦ Χρονικοῦ ἦτο ὅτι ὁ αὐτὸς Νεῖλος ἀνήγειρεν ἐν τοῖς περὶ τὴν Δουπιάνην σπηλαίοις τῶν Σταγῶν ἐν ὅλῳ ναοὺς τέσσαρας «πρὸς συνασπισμὸν καὶ βοήθειαν ἑαυτοῦ καὶ πάσης τῆς σκήτεως», ὧν ἡ κοινὴ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ διεσώθη ἐν τῷ Χρονικῷ. Παραβάλλοντες τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφὴν τῆς Ὑπαπαντῆς πρὸς τὴν ἐν τῷ Χρονικῷ διασωθεῖσαν κοινὴν ἐπιγραφὴν τῶν τεσσάρων ναῶν εὑρίσκομεν ὅτι ἡ τοῦ Χρονικοῦ δὲν εἶναι πιστὸν ἀντίγραφον τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Ὑπαπαντῆς ἀλλὰ μετὰ πολλῶν προσθηκῶν καὶ ἀφαιρέσεων, ὡς δεικνύει ἡ ἀντιβολὴ ἀμφοτέρων:

Ὑπαπαντῆς	***Χρονικοῦ***
Ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων καὶ ἀνιστορίθει ὁ πάνσεπτος καὶ θείος ναὸς τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Κυρίου καὶ θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου τοῦ τιμειοτάτου ἐν ἱερομονάχοις κὺρ Νείλου καὶ πρότου τῆς σκήτεως Σταγῶν καὶ καθηγουμένου τῆς σεβασμήας μονῆς Δουπειάνου· βασιλέβοντος δὲ τοῦ εὐσεβεστάτου ἡμῶν βασιλέως κῦρ Συμεὼν τοῦ Παλαιολόγου καί αὐτοκράτορ Ῥομαίων, Σερβείας καὶ Ῥομανείας τοῦ Οὔρεσι, ἐπισκοπεύοντος δὲ τοῦ παναγιοτάτου δεσπότου ἡμῶν Βησαρίου ἔτους ͵ϛΩΟΕ.	*Ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων καὶ ἀνιστορήθη διὰ συνδρομῆς κόπων καὶ ἐξόδων τοῦ τιμιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις κὺρ Νείλου καθηγουμένου τῆς σεβασμίας καὶ ἱερᾶς μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Δουπιάνης τοῦ καὶ πρώτου τῆς σκήτεως τῶν Σταγῶν, βασιλεύοντος τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ πανευτυχεστάτου δεσπότου ἡμῶν κυροῦ Συμεὼν τοῦ Παλαιολόγου τοῦ Οὔρεσι ἐν Τρίκκη, ἐπισκοπεύοντος δὲ τοῦ θεοφυλεστάτου ἐπισκόπου ἡμῶν κὺρ Βησσαρίωνος Σταγῶν ἐπὶ ἔτους ͵ϛΩΟΕ'.*

[1]) Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 217. [2]) Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 216 ἑ. [3]) Περιοδ. Βυζαντὶς Α' 562 ἑ.

Πόθεν λοιπὸν προέρχεται ἡ διαφορὰ αὕτη τῶν ἐπιγραφῶν; Αἱ προσθῆκαι καὶ ἀφαιρέσεις ἐπηνέχθησαν σκοπίμως ὑπὸ τοῦ συγγραφέως τοῦ Χρονικοῦ ἢ προέρχονται ἐξ ἀμελείας; Ἀπιθανώτατον θεωρῶ ὅτι κοινοῦ ὄντος τοῦ τύπου καὶ τῶν τεσσάρων ἐπιγραφῶν ὁ χρονογράφος ἐξ ἀμελείας παρέδωκεν ἡμῖν παραμεμορφωμένον τὸ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς. Μᾶλλον δὲ πιθανὸν θεωρῶ ὅτι αἱ μὲν ἐπιγραφαὶ ἐγράφησαν σχεδὸν ὁμοιοτύπως καὶ εἰς τοὺς τέσσαρας ναούς, ὁ δὲ χρονογράφος ἀντιγράψας μίαν ἐκ τῶν τεσσάρων παρέδωκεν ἡμῖν· ἀλλ' αὕτη δὲν εἶναι ἡ τοῦ σπηλαίου τῆς Ὑπαπαντῆς. Ὅτι δὲ ὁ ἱερομόναχος Νεῖλος συνέδραμεν ἁπλῶς εἰς τὴν ἵδρυσιν τῶν τεσσάρων ναῶν ἀποδεικνύεται ἐξ ἄλλης κτητορικῆς ἐπιγραφῆς τῆς Ὑπαπαντῆς, συγχρόνου τῆς ἀνωτέρω, ἐν ᾗ φέρεται ὅτι «ἐδόθη ἡ ἔξοδος . . τῆς ἱστορίας τοῦ θείου ναοῦ» τῆς Ἀναλήψεως ὑπό τινος Κωνσταντίνου μετονομασθέντος Κυπριανοῦ μοναχοῦ (1366-7) [1]).

Τὴν προσωπικὴν ἱστορίαν τοῦ ἱερομονάχου Νείλου δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος. Ἀνήκει δηλ. οὗτος εἰς τὴν πεντάδα ἐκείνην τῶν μετεωριτῶν μοναχῶν ἥτις μεσοῦντος τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος συνετέλεσε τὰ μέγιστα εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς σκήτης τῶν Σταγῶν. Ἦσαν δὲ οὗτοι οἱ σχεδὸν σύγχρονοι: ἱερομόναχος Νεῖλος, ἱερομόναχος καὶ ἀρχιμανδρίτης Μακάριος, ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Μετεωρίτης, Γρηγόριος ὁ Στυλίτης καὶ ἱερομόναχος Νεόφυτος, περὶ ἑνὸς ἑκάστου τῶν ὁποίων λόγος γίνεται κατωτέρω, οἵτινες ηὐνοήθησαν, φαίνεται, ὑπὸ τῆς βυζαντινῆς διοικήσεως εἰς τὸ ἔργον των.

Περὶ τὰ μέσα λοιπὸν τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος, ἐπὶ τοῦ *πρώτου* τῆς σκήτης ἀρχιμανδρίτου Μακαρίου, ὁ ἱερομόναχος Νεῖλος διετέλει *δικαῖος* τῆς ἁγιωτάτης ἐπισκοπῆς Σταγῶν. [2]) Γινώσκομεν δ' ὅτι ἐν τῷ ἁγιωνύμῳ Ὄρει ἑκάστη σκήτη ὑπὸ *δικαίου* διοικεῖται. Ἔτει 1358 εὑρίσκομεν τὸν Νεῖλον προηγμένον εἰς *πρῶτον* τῆς σκήτης Σταγῶν καὶ κτήτορα ἅμα τοῦ μονυδρίου τοῦ ἐν Μυκάνῃ, [3]) ἤτοι κατὰ τὴν συμβολὴν τοῦ ἐκ τῶν Χασίων κατερχομένου παραποτάμου τοῦ Πηνειοῦ, τῆς Μυκάνης λεγομένου, ἥτις φερωνυμεῖται σήμερον Μουργκάνη. Ὡς *πρῶτος* τῆς σκήτης συνήργησεν εἰς τὴν ἵδρυσιν τοῦ ΒΑ ἐπὶ τοῦ λίθου τῆς Δουπιάνης, ἐν σπηλαίῳ, μονυδρίου τοῦ ἁγίου Δημητρίου, σήμερον ὅλως ἠφανισμένου, [4]) ὁμοῦ μετὰ τοῦ «ἐν ἱερομονάχοις ἐλαχίστου Καλλινίκου, οὗ τὸ ἐπίκλη⟨ν⟩ ὁ Βριζός». [5]) Ἐπίσης συνήργησεν εἰς τὴν ἵδρυσιν τοῦ μονυδρίου τοῦ Παντοκράτορος

[1]) Περιοδ. Βυζαντὶς Α' 573. [2]) Αὐτόθ. Β' 88^{28} καὶ Β' 95^{41}. [3]) Αὐτόθ. Β' 9, Β' 12. [4]) Αὐτόθ. Β' 13 ἑ. [5]) Αὐτόθ. Β' 88^{30}. Βριζὸς=ἔχων χρῶμα βρίζης.

τοῦ ἐπὶ τοῦ λίθου τῆς Δουπιάνης.[1]) Οἱ δὲ τέσσαρες ναοὶ οὓς ἀνήγειρεν ἐν τοῖς σπηλαίοις τῶν Σταγῶν, καθ' ἡμᾶς, εἶναι οἱ ἑξῆς· α) ὁ τῆς Ὑπαπαντῆς Β. τοῦ ἰδίως λεγομένου Μετεώρου κατέναντι τῶν Καμβουνίων ὀρέων β) ὁ τοῦ ἁγ. Δημητρίου τοῦ μυροβλήτου ἐν σπηλαίῳ τῷ ἐπὶ τοῦ λίθου Δουπιάνης[2]) γ) ὁ τοῦ σπηλαίου τοῦ ἱερομονάχου καὶ ἀρχιμανδρίτου Μακαρίου, τοῦ διακειμένου εἰς τὸ Πηγάδιον, ἤτοι ἐπὶ τοῦ βράχου τοῦ ἁγ. Πνεύματος Ν. κατέναντι τοῦ Καστρακίου, ναὸς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας ὑπὲρ τὸ Πηγάδιον, δ) ὁ ναὸς τοῦ σπηλαίου, ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ βράχου τοῦ ἁγ. Πνεύματος Ν., τοῦ καλουμένου τοῦ ἱερομονάχου Νεοφύτου, τοῦ κατόπιν πρώτου τῆς σκήτης, διακειμένου ὑπὲρ τὸ Πηγάδιον ὡσαύτως, περὶ οὗ ὁμιλοῦμεν κατωτέρω.

β) Περὶ τοῦ πρώτου τῆς σκήτης Νεοφύτου

Τὸ ἀξίωμα τοῦ πρώτου τῆς σκήτης Σταγῶν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Νείλου περιῆλθεν εἰς τὸν ἱερομόναχον Νεόφυτον· τούτου ὁ χρόνος τῆς ἀκμῆς δὲν ἀναγράφεται ἐν τῷ Χρονικῷ. Λέγει ὅμως ὁ χρονογράφος ὅτι εὗρεν ἐν συνοδικῷ γράμματι τῆς Μεγάλης Πόρτας, ἤτοι τῆς θεσσαλικῆς μονῆς τῆς σήμερον γνωστῆς ὡς Πόρτας Παναγιᾶς, τὴν ἑξῆς μνείαν: «Νεόφυτος ἱερομόναχος καὶ καθηγούμενος Δουπιάνης καὶ πρῶτος τῆς σκήτεως Σταγῶν». Τὴν ἀλήθειαν τῆς μαρτυρίας ταύτης τοῦ χρονογράφου ἐβεβαίωσεν ὁ γάλλος ἀρχαιολόγος Leon Heuzey ὅστις ἀνεῦρε τὸ συνοδικὸν ἐκεῖνο γράμμα τῆς μεγάλης Πόρτας τῷ 1858 καὶ μόλις πρό τινος ἐδημοσιεύσεν αὐτὸ[3]) ἐν ᾧ ὁ ἡμέτερος Νεόφυτος φέρεται ὑπογεγραμμένος: *† ὁ ἐν ἱερομονάχοις ἐλάχιστος Νεόφυτος ὁ καὶ πρῶτος τῆς σκήτεως Σταγῶν καὶ καθηγούμενος τῆς Δουπιανοῦ*»· εἶναι δὲ ἡ συνοδικὴ αὕτη πρᾶξις μηνὸς νοεμβρίου τοῦ ἔτους 1381. Δύο ἕτεραι πηγαὶ περὶ τοῦ πρώτου Νεοφύτου καθορίζουσι τοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς αὐτοῦ. Τούτων ἡ μὲν εἶναι ὁ Κριτικῷος ὁρισμὸς τοῦ καίσαρος Θεσσαλίας Ἀλεξίου Ἀγγέλου Φιλανθρωπηνοῦ ἔτους 1388· μνεία δὲ γίνεται τοῦ ἡμετέρου Νεοφύτου ὡς: «τοῦ τημιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις καὶ πρότου τῆς σκήτεως κῦρ Νεοφύτου».[4]) Ἡ δ' ἑτέρα εἶναι γράμμα τοῦ ἐπισκόπου Σταγῶν, ἔτους 1388, ἐν ᾧ ὑπογράφεται: *«[ὁ ἐν ἱερομον]άχις ἐλλάχοιστος Νεόφητος καὶ [πρῶτος τῆς Σμήτε]ος».*[5]) Τρίτη δέ τις πηγή, ἔγγραφον παρὰ Οὐσπένσκῃ ἔτους 1357—1381,[6]) μνημονεύει τὸν ἐν ἱερομονάχοις ἐλάχιστον Νεόφυτον καὶ πνευματικόν.

---

[1]) Ἰδὲ περὶ τούτου καὶ κατωτέρω. [2]) Περιοδ. Βυζαντὶς Β' 16[18]. [3]) Rev. des Étud. gr. 32, (1921) 314. [4]) Περιοδ. Βυζαντὶς Β' 25[5]. [5]) Αὐτόθ. Β' 29[30]. [6]) Αὐτόθ. σ. 449.

Γινώσκομεν δ' ἐκ τῆς ἱστορίας τῶν μονῶν τοῦ Ἄθω ὅτι οἱ καλούμενοι πνευματικοὶ πατέρες ἢ ἁπλῶς πνευματικοὶ ἦσαν ὑπουργοὶ τοῦ *πρώτου* καὶ τῆς γερουσίας [1]).

Ἐκ τούτων συνάγομεν ὅτι ἡ ἀκμὴ τοῦ πρώτου Νεοφύτου τακτέα τοὐλάχιστον μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1381—1388. Τὴν προσωπικὴν δ' ἱστορίαν τοῦ ἡμετέρου Νεοφύτου μανθάνομεν ἐκ τῆς Διαθήκης αὐτοῦ σωζομένης ἐν τῷ ἀρχείῳ τῆς μονῆς τοῦ ἰδίως λεγομένης Μετεώρου.[2]) Οὗτος ἐκάρη ὑπὸ Γρηγορίου τοῦ Στυλίτου τοῦ ἐν Μετεώροις, ἐνεδύθη δὲ τὸ ἰσάγγελον σχῆμα ὑπὸ τοῦ Μετεωρίτου ἁγίου Ἀθανασίου καὶ τοῦ πνευματικοῦ Ἀγάθωνος. Ἀσχοληθεὶς κατ' ἀρχὰς ἐν τῇ περιοχῇ τῶν Μετεώρων εἰς «*κτίσεις καὶ φυτεύματα*», ἐπεχείρησεν εἶτα νἀνεγείρῃ ἐκ βάθρων τὸν περικαλλῆ ναὸν τὸν «ἐν τῷ σπηλαίῳ» ὅσπερ ἐκ τῆς θέσεως αὐτοῦ ἐκαλεῖτο «εἰς τὸ Πηγάδιον». Εἶτα παραδώσας τὸ μονύδριον τοῦτο εἰς τὸν ἱερομόναχον Ἰγνάτιον[3]) ἦλθεν εἰς τὸν λίθον τῆς Δουπιάνης, εἰς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τοῦ ὁποίου ἀποφασίζει νὰ ἱδρύσῃ νέον κελλίον. Ἐν αὐτῷ ἀνήγειρε τὸν ναὸν τοῦ Παντοκράτορος, μὴ σωζόμενον πλέον σήμερον, τοῦ ὁποίου ἑορτὴν καθιέρωσε κατὰ τὴν ἀνάληψιν τοῦ Σωτῆρος. Διὰ δὲ τῆς διαθήκης του κατέλιπε τὸ μονύδριον τοῦ Παντοκράτορος ὡς μετόχιον εἰς τὴν μονὴν τοῦ πνευματικοῦ του πατρὸς ἁγίου Ἀθανασίου, ἤτοι τὸ ἰδίως λεγόμενον Μετέωρον.

Εἶναι περίεργον ὅτι ὁ ἄλλοτε πρῶτος τῆς σκήτης Νεῖλος ἐν διαθηκώῳ αὐτοῦ γράμματι, οὗ μνείαν ἔχομεν ἐν γράμματι τοῦ μητροπολίτου Λαρίσσης Ἰωάσαφ ἔτους 1392—3, ἀμφισβητεῖ εἰς τὸν Νεόφυτον τὴν κτητορικὴν ἐπὶ τοῦ μονυδρίου τοῦ Παντοκράτορος κυριότητα, διότι ἐν αὐτῷ διαλαμβάνεται ὅτι «τὸ μονύδριον τοῦ Παντοκράτορος ἀνέκαθεν καὶ ἐξ ἀρχῆς ἀνήγειρεν αὐτὸ ἐκ βάθρων (ὁ Νεῖλος) καὶ ἐκοπίασε καὶ ἐκατεφύτευσε»,[4]) κατέλιπε δὲ ὁ Νεῖλος διὰ τῆς διαθήκης του τὸ μονύδριον εἰς τὴν μονὴν τοῦ ἰδίως Μετεώρου.[5]) Ἐπειδὴ δηλαδὴ ἡ πολυμερὴς ἐν τῇ σκήτῃ δρᾶσις τοῦ Νείλου ἐβεβαιώθη ἐξ ὅσων ἀνωτέρω εἴπομεν, ἄλλη ἐξήγησις ἐπὶ τοῦ προκειμένου δὲν εἶναι δυνατή, εἰμὴ ὅτι ὁ Νεῖλος συνήργησεν εἰς τὴν ἵδρυσιν καὶ τοῦ μονυδρίου τοῦ Παντοκράτορος, ἐν ᾧ ἡ ἀνέγερσις τοῦ ναοῦ ἀποκλειστικῶς εἰς τὸν ἡμέτερον Νεόφυτον ὠφείλετο[6]).

---

[1]) *Σμυρνάκη*, Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 326. [2]) Αὐτόθ. Β' 29 ἑ. Τὸν ταὐτισμὸν τοῦτον ἀποδέχεται ὁ *Οὐσπένσκης* ἔνθ' ἀνωτ. καὶ ὁ *Βέης* ἐν Περιοδ. Βυζαντίδι Α' 236 ι' ἑ.

[3]) Τοῦτον ταὐτίζω πρὸς τὸν πνευματικώτατον Ἰγνάτιον τὸν ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Μετεωρίτου μνημονευόμενον, ἰ Περιοδ. Βυζαντὶς Α' 253. [4]) Περιοδ. Βυζαντὶς Β' 36[6]. [5]) Αὐτόθι 37[12] [6]) Πάσας τὰς παρὰ *Οὐσπένσκῃ*, Ἔνθ. ἀνωτ. μνείας Νεοφύτων ἀνάγω εἰς τὸν ἡμέτερον Νεόφυτον, τὸν πρῶτον τῆς σκήτης, πλὴν τῆς ἐν

Κατὰ τὸν ἡμέτερον χρονογράφον ἐν τῷ αὐτῷ συνοδικῷ γράμματι τῆς Μεγάλης Πόρτας ἐφέρετο συνυπογεγραμμένος καὶ «ὁ ἐν ἱερομονάχοις Μακάριος καὶ πατὴρ Μετεώρου»· ἀκριβῶς δ' ἐν τῷ δημοσιεύματι τοῦ Heuzey φέρεται: «† *Μακάριος ἱερομόναχος καὶ [πατὴρ Μετεώρου]*».

Ἐπειδὴ δ' ἀμφισβήτησις ἐγεννήθη ἐπὶ τῆς προσωπογραφίας τῶν ἐν Μετεώροις Μακαρίων σκόπιμον θεωροῦμεν νὰ διαλάβωμεν ἐνταῦθα περὶ αὐτῶν.

γ) Περὶ τοῦ πρώτου τῆς σκήτης Μακαρίου

Ἐν τῷ Ὁρισμῷ τοῦ καίσαρος Θεσσαλίας Ἀλεξίου Ἀγγέλου Φιλανθρωπηνοῦ, ἔτους 1388, δύο μνημονεύονται Μακάριοι. Πρῶτον μὲν «ὁ τιμιώτατος ἐν ἱερομονάχοις καὶ πνευματικὸς πατὴρ κὺρ Μακάριος» [1]) τοῦ ἰδίως λεγομένου Μετεώρου καὶ ὁ «τιμιώτατος ἐν ἱερομονάχοις καὶ ἀρχιμανδρίτης κὺρ Μακάριος ὁ μακαρίτης ἐκεῖνος». [2]) Τούτων ὁ πρῶτος ὡς ἐκπροσωπῶν ἐν τῇ ὑφισταμένῃ διανέξει περὶ κυριότητος τοῦ μονυδρίου τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας τοῦ διακειμένου εἰς τὸ Πηγάδιον τὰ δίκαια τῆς μονῆς τοῦ ἰδίως λεγομένου Μετεώρου, πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς Πατὴρ [3]) τοῦ Μετεώρου, προϊστάμενος δηλαδή, ἄνευ τοῦ τίτλου τοῦ ἡγουμένου, κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο 1388. Ὡς τοιοῦτος δὲ δὲν εἶναι ἡμῖν ἄγνωστος, καθ' ἃ ἤδη περετήρησεν ὁ Οὐσπένσκης [4]) καὶ Βέης. [5]) Διότι ὁ κτήτωρ τοῦ Μετεώρου ἅγιος Ἀθανάσιος ζῶν ἔτι κατὰ τὸν Βίον, «προετρέψατο τὸν ἐν ἱερομονάχοις Μακάριον ἐπιστατεῖν καὶ ὁδηγεῖν τοὺς ἀδελφοὺς εἰς τὰ παρέργια τοῦ κελλίου» δηλ. τοῦ Μετεώρου, ἑτοιμοθάνατος δὲ 1381-2 προσέταξε τοῖς μοναχοῖς τοῦ Μετεώρου «ἵνα ἔχετε πρῶτον ἀδελφὸν καὶ πατέρα πνευματικὸν τὸν ἐν ἱερομονάχοις κύριν Μακάριον». [6]) Ὁ διάδοχος λοιπὸν τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου ἐν Μετεώρῳ ἱερομόναχος Μακάριος ταὐτιστέος ἀναμφισβητήτως τῷ ἐκ τοῦ Χρονικοῦ γνωστῷ «ἐν ἱερομονάχοις Μακαρίῳ καὶ πατρὶ Μετεώρου», ὡς καὶ τῷ ἐκ τοῦ Ὁρισμοῦ Ἀλεξίου Ἀγγέλου Φιλανθρωπηνοῦ ἔτους 1388, καὶ τῷ ἔν τινι ἐγγράφῳ παρὰ Οὐσπένσκῃ συνυπογράφοντι «† *ὁ ἐλάχιστος καὶ ἁμαρτωλὸς Μακάριος ἱερομόναχος*» ἔτους 1357—1381 [7]), ὡς ἀντιπροσωπεύοντι τὴν μονὴν τοῦ Μετεώρου.

σ. 468 «ἀμπέλιον ὅπερ ἔασεν ὁ ἐν μοναχοῖς Νεόφυτος», ἀδήλου Νεοφύτου, πβ. Βυζαντὶς Α' σ. 236.

[1]) Περιοδ. Βυζαντὶς Β' 24[1]. [2]) Αὐτόθ. Β' 25[8]. [3]) *Πετρακάκου*, Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 34 *πατὴρ*=ἡγούμενος κοινοβίου. [4]) Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 449. [5]) Βυζαντὶς Α' 236ια. [6]) Βυζαντὶς Α' 253—254. [7]) *Οὐσπένσκη*, Ἔνθ. ἀνωτ. σ. 449 περὶ ὑποθέσεως ἀφορώσης τὴν μονὴν Μετεώρου· ἡ χρονολόγησις ἐγένετο ὑπ' ἐμοῦ.

Ὁ δ' ἕτερος τῶν ἐν τῷ Ὁρισμῷ Ἀλεξίου Ἀγγέλου μνημονευομένων Μακαρίων, ὅστις διὰ παραδοτικοῦ καὶ διαθηκῴου γράμματος τὸ ἀμφισβητούμενον μονύδριον τῆς Θεοτόκου εἰς τὸ Πηγάδιον κατέλιπεν εἰς τὸν ἅγιον Ἀθανάσιον τὸν Μετεωρίτην «ἵνα ἔνι εἰς τὴν ἐξουσίαν καὶ ὑποταγὴν αὐτοῦ» φαίνεται ἐκ τούτου πρεσβύτερος τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου. Ταυτίζω δὲ τοῦτον μετὰ τοῦ Οὐσπένσκη τῷ ἔν τινι σιγνογραφικῷ γράμματι, ἀχρονολογήτῳ πάντως ὅμως τῶν μέσων τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος ὑπογράφοντι «† ὁ ἐν ἱερομονάχοις Μακάριος ἀρχιμανδρίτης καὶ καθηγούμενος τῆς σεβασμίας μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου καὶ ἐπικεκλημένης Δουπιάνεως». [1]) Τὸν ἀρχιμανδρίτην τοῦτον Μακάριον, ὅστις δὲν ἔζη πλέον τῷ 1388 («ὁ μακαρίτης ἐκεῖνος»), [2]) ἀνευρίσκω καὶ ἔν τινι ἀνεκδότῳ, ἀχρονολογήτῳ διαθήκῃ τοῦ Ἰωαννάκη, σωζομένῃ ἐν ἀντιγράφῳ ἐν κώδικι τῆς μονῆς τῶν Μετεώρων τοῦ Ῥουσάνου αἰῶνος ΙΖ'. Ἡ διαθήκη αὕτη συνετάχθη «κατενώπιον τοῦ τε κυροῦ Μακαρίου καὶ ἀρχιμανδρίτου καὶ τοῦ πανυπερσεβάστου καὶ κεφαλῆς Σταγῶν κυροῦ Θεοδώρου τοῦ Ὀρφανοϊωάννου καὶ τῶν ἐντιμοτάτων κληρικῶν τῆς ἁγιωτάτης ἐπισκοπῆς Σταγῶν». Ἡ μνεία τῆς κεφαλῆς Σταγῶν, τοῦ ἐν τῷ Παλαιοκάστρῳ δηλ. ἑδρεύοντος διοικητοῦ τῆς ἐπαρχίας Σταγῶν δὲν δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ἡμῖν εἰς χρονολογικὸν προσδιορισμὸν τῆς διαθήκης Ἰωαννάκη· διότι τὸ ἐπὶ τῶν Παλαιολόγων καὶ ἐν Θεσσαλίᾳ (1333—1348) ἰσχῦον διοικητικὸν τοῦτο σύστημα τῶν *κεφαλῶν* ἐξηκολούθησεν ὑφιστάμενον καὶ ἐπὶ σερβοκρατίας ἐν Θεσσαλίᾳ (1348—1393), ὡς δῆλον γίνεται ἔκ τε τοῦ Προστάγματος τοῦ σέρβου βασιλέως Συμεὼν Οὐρὸς ἔτους 1362 καὶ ἔκ τινος ἐπισκοπικοῦ γράμματος τοῦ Σταγῶν, ἔτους 1388, «κεφαλατικεύοντος πανυπερσεβάστου κὺρ Στεφάνου τοῦ Κορέση ἐν τῷ θεοφρουρήτῳ ⟨Κάστρῳ τῶν Σταγῶν⟩», [3]) ἐν πλήρει δηλ. σερβοκρατίᾳ· ἡ κεφαλὴ αὕτη Σταγῶν, ὅστις ὑπογράφει ἐν τῷ αὐτῷ ἐγγράφῳ ὡς «δοῦλος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως» [4]) ἤτοι τοῦ σέρβου Ἰωάννου Οὐρός, υἱοῦ τοῦ Συμεὼν Οὐρός, διετέλεσε διοικητὴς Σταγῶν μέχρι τῆς καταλήψεως αὐτῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐν ἔτει 1393. [5]) Πάντως ὅμως ἡ κεφαλὴ Σταγῶν, ὁ Ὀρφανοϊωάννης κὺρ Θεόδωρος, θὰ ἤκμαζε περὶ τὰ μέσα τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος (1345 μ. Χρ.) ὡς κατωτέρω καθορίζομεν.

Ὁ ἐν τῷ σιγνογραφικῷ γράμματι παρ' Οὐσπένσκῃ Μακάριος ἱερομόναχος καὶ ἀρχιμανδρίτης καλεῖται καθηγούμενος Δουπιάνης, νοεῖται ὅμως, ἂν καὶ δὲν λέγεται ῥητῶς, ὅτι συγχρόνως ἦτο καὶ *πρῶτος* τῆς σκήτης διότι,

---

[1]) Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 463 καὶ ἐν Βυζαντίδι Β' 88[31]. [2]) Περιοδ. Βυζαντὶς Β' 25[8]. [3]) Αὐτόθ. Β' 94[25], Β' 28[10] [4]) Αὐτόθ. Β' 29[31]. [5]) Αὐτόθ. Β' 42[27].

ὡς παραδίδεται ἐν τῷ Χρονικῷ «ὁ πρῶτος τῆς σκήτεως ἔχει καὶ τὸ τῆς ἡγουμενείας ὄνομα». [1] Θεωροῦμεν δὲ τὸν Μακάριον τοῦτον τὸν ἀρχαιότερον τῶν γνωστῶν ἡμῖν *πρώτων* τῆς σκήτης, [2] μὴ μνημονευόμενον ὅμως ἐν τῷ Χρονικῷ, περὶ δὲ τοῦ ἀξιώματος αὐτοῦ τοῦ ἀρχιμανδρίτου ὁμιλοῦμεν κατωτέρω. Εἰς τοῦτον τὸν *πρῶτον* τῆς σκήτης Μακάριον ἀποδίδω τὴν ἵδρυσιν τοῦ μονυδρίου τοῦ ἐπιλεγομένου «τοῦ ἀρχιμανδρίτη» καὶ διακειμένου εἰς τὸ Πηγάδιον δηλ. παρὰ τὸ ῥυάκιον ὅπερ, κατερχόμενον ἀπὸ τῶν ὑψωμάτων τῆς μονῆς Ῥουσάνου, διέρχεται μεταξὺ τοῦ βράχου τοῦ ἁγ. Πνεύματος καὶ τοῦ Καστρακίου. Τὸ ἐπὶ τοῦ βράχου τοῦ ἁγ. Πνεύματος ἐν σπηλαίῳ τοῦτο μονύδριον ἐξελήφθη ὑπὸ τοῦ Βέη ὡς ταὐτὸν πρὸς τὸ ἐν σπηλαίῳ «τοῦ παπᾶ κὺρ Νεοφύτου» εἰς τὸ Πηγάδιον ὁμοίως λεγόμενον. [3] Ἀλλ', ὡς σαφῶς ἐν τῷ προστάγματι τοῦ βασιλέως Συμεὼν Οὐρός, ἔτους 1362, λέγεται, δύο ὑπῆρχον εἰς τὸ Πηγάδιον σπήλαια· [4] τὸ μὲν ἐκαλεῖτο «τοῦ ἀρχιμανδρίτη», τὸ δὲ «τοῦ παπᾶ κὺρ Νεοφύτου». Εἶναι δὲ ταῦτα, ὡς ἀνωτέρω εἴπομεν, τὸ μὲν τοῦ ἱερομονάχου καὶ ἀρχιμανδρίτου Μακαρίου, τοῦ πρώτου τῆς σκήτης, [5] τὸ δὲ τοῦ ἱερομονάχου Νεοφύτου καὶ εἶτα *πρώτου* τῆς σκήτης Σταγῶν.

Τὴν προσωπικὴν τοῦ ἡμετέρου ἀρχιμανδρίτου Μακαρίου ἱστορίαν μανθάνομεν ἐκ τῶν Πατρίων τῆς μονῆς τῶν Μετεώρων Ὑψηλοτέρας. Οὗτος ἐμόναζε τῷ 1346-7 ὡς ἱερομόναχος Μανασῆς ἐν τῇ μονῇ Χρυσίνου τῆς Χαλκίδος παρ' Ἀσπροποτάμῳ· εὔπορος ὢν ἦλθεν εἰς τὴν σκήτην Σταγῶν καὶ ἔγινεν ἱδρυτὴς ἐπὶ τοῦ βράχου τοῦ ἁγ. Πνεύματος, ἔναντι τοῦ Καστρακίου, τοῦ σπηλαίου τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας. Ἐνταῦθα μετονομασθεὶς Μακάριος «ἀρχιμανδρίτης γέγονε» τῆς σκήτης δηλ. τῶν Σταγῶν. [6] Τί εἶναι ἐνταῦθα τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀρχιμανδρίτου; Ἀναμφιβόλως ἀρχιμανδρίτης ἦτο ἄλλος ἢ ὁ λεγόμενος *πρῶτος*· διότι ἐν ἐπισκοπικῷ ἐγγράφῳ τοῦ Σταγῶν, ἔτους 1388, μνημονεύεται ἄλλος τις «Μακάριος ἱερομόναχος καὶ ἀρχιμανδρίτης τῆς σκήτεως Σταγῶν» καθ' ὃν χρόνον *πρῶτος*

[1]) Ἰδὲ καὶ αὐτόθ. Β' 15[11] «ἀπεκατέστην ἐγὼ ἡγούμενος τῆς σεβασμίας μονῆς Δουπιάνης» λέγει ὁ *πρῶτος* τῆς Σκήτης Νεῖλος. [2]) Ὁμοίως ὁ *Οὐσπένσκης*, Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 147,240· ἄλλως ὁ *Heuzey*, Ἔνθ' ἀνωτ. σ. καὶ *Ἀδαμαντίου*, Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 215.

[3]) Περιοδ. Βυζαντὶς Α' 236νγ. Ἐπειδὴ δηλ. τὸ σπήλαιον τοῦ ἀρχιμανδρίτου Μακαρίου κατὰ τὰ Πάτρια τῆς Ὑψηλοτέρας (αὐτόθ. Α' 274 ἑ.) περιῆλθεν εἴς τινα ἱερομόναχον Νεόφυτον. μετὰ μικρὸν ἀποβιώσαντα, ἐνομίσθη διὰ τοῦτο ὅτι εἶναι ἓν καὶ τὸ αὐτὸ σπήλαιον τὸ λεγόμενον «τοῦ ἀρχιμανδρίτου» καὶ τὸ «τοῦ παπᾶ κὺρ Νεοφύτου».

[4]) Αὐτόθ. Β' 91[12]. *Οὐσπένσκης* σ. 147. [5]) Τὸν ταὐτισμὸν τοῦτον ἀπεδέχετο καὶ ὁ *Βέης*, Ἔνθ' ἀνωτ. Α' 236νγ. [6]) Κατὰ τὰ μέσα τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος ὁ ἀρχιμανδρίτης τῆς σκήτης Μακάριος. ὡς μνημονεύεται ἐν ταῖς ἀνωτέρω πηγαῖς, τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι εἶναι ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον.

τῆς σκήτης ἦτο ὁ Νεόφυτος. Θὰ ἦτο λοιπὸν ἀνώτερόν τι ἀξίωμα, ὡς καὶ ἐξ ἄλλων πηγῶν εἶναι τοῦτο γνωστόν, [1] ὑπεράνω τοῦ τῶν ἡγουμένων, οἱονεὶ *ἐξάρχου*. Τοῦτο τοὐλάχιστον συνάγω περὶ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος ἐκ τῶν ὑπ' ὄψιν μου πηγῶν. Οὕτως ἐν σιγιλλίῳ Νείλου οἰκουμενικοῦ πατριάρχου ἔτους 1283 [2]) μνημονεύεται ὅτι ὁ ἡγούμενος τῆς ἐν Θεσσαλίᾳ μονῆς τῆς Λευκουσιάδος παρακελεύεται «ἀρχιμανδρίτης καὶ πρωτοσύγκελλος τῶν περὶ τὴν Βλαχίαν μοναστηρίων καὶ εἶναι καὶ ὀνομάζεσθαι καὶ ἄδειαν ἔχειν τοὺς ἐπὶ σταυροπηγίῳ πατριαρχικῷ ἀνεγειρομένους ναοὺς κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν συνήθειαν καθιεροῦν». Ἐντεῦθεν μανθάνομεν ὅτι κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα ὑπῆρχον ἐν Θεσσαλίᾳ δύο συγχρόνως ἀρχιμανδρῖται, ὁ τῆς σκήτης Σταγῶν, καὶ ὁ τῶν περὶ τὴν Βλαχίαν μοναστηρίων. Ὁμοίως ὁ καθηγούμενος τῆς ἐν Μυστρᾷ ἐπὶ τῶν Παλαιολόγων μονῆς Θεοτόκου τῆς Ὁδηγητρίας τῆς ἐπικεκλημένης Βροντοχίου ἐκαλεῖτο ἀρχιμανδρίτης καὶ μέγας πρωτοσύγκελλος τῆς Πελοποννήσου. [3]) Ὁ ἀρχιμανδρίτης Μακάριος ὁ καὶ *πρῶτος* κατὰ τὰ Πάτρια «μετὰ χρόνον τινὰ ἀπεστράφη ὄπισθεν εἰς τὸ Χρύσινον». Εἶναι πιθανὸν λοιπὸν ὅτι καὶ ἐκεῖ ἀπεβίωσε πρὸ τοῦ 1388.

δ) Περὶ τοῦ Στύλου τῶν Σταγῶν.

Ὁ Heuzey, ὁ Οὐσπένσκης καὶ Ἀδαμαντίου ἀποδίδουσι τὸ ὄνομα Στῦλος, ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ κατ' ἐξοχὴν στύλου, τῆς σκήτης τῶν Σταγῶν, εἰς τὸν βράχον τῆς Δουπιάνης—Παντοκράτορος· [4]) τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι ὀρθόν, διὰ τοὺς ἑξῆς λόγους. Κατὰ τὰ Πάτρια τῆς μονῆς Ὑψηλοτέρας Πασχάλης τις τῶν Σταγηνῶν «ἐκ τῶν λεγομένων Τζακώνων, ἤτοι φυλάκων τῆς ἐν τοῖς Σταγοῖς πέτρας», ὅπερ δηλοῖ ὅτι ἐπηγγέλλετο τὸν καστροφύλακα Σταγῶν, φυλάττων τὴν νύκτα ἐπὶ τοῦ βράχου τοῦ μέχρι σήμερον *πέτρα* καλουμένου, [5]) ἔτει 1346—7 ἀνῆλθεν εἰς τὸν λίθον τοῦ Στύλου, προσδέσας δ' ἐπὶ τοῦ βράχου σχοινίον μακρὸν κατῆλθε δι' αὐτοῦ εἴς τι σπήλαιον ἐπὶ τῆς πλευρᾶς τοῦ βράχου «πρὸς τὸ βόρειον μέρος τῆς πέτρας

[1]) Ἰδὲ *Ducange* γλωσσάρ. λ. ἀρχιμανδρίτης. Ἀρχιμανδρίτης = praefectus coenobii, *Δ. Πετρακάκου*, Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 57.

[2]) Ἰδὲ Ν. Ἑλληνομνήμ. 6,175 ἑ.

[3]) Βυζαντίδ. Α' 456,555.

[4]) Mission de Macédoine plan F, *Οὐσπένσκη*, Περιήγησις εἰς τὰ τῶν Μετεώρων . . . μοναστήρια σ. 153,236, Πρακτικὰ ἀρχαιολ. ἑτ. 1909 σ 214,215. Ὁμοίως καὶ ὁ *Μ. Γούδας* ἐν Βυζαντίδ. Β' 238

[5]) Ἀξιοσημείωτον ὅτι ὁ Πασχάλης καίπερ Σταγηνὸς καλεῖται τζάκων· τοῦτο δεικνύει ὅτι τὸ ὄνομα τζάκων κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα δὲν ἦτο ἐθνικόν. Ἰδὲ *Φ. Κουκουλὲν* ἐν Ἀθηνᾷ 36 (1924) σ. 316. Ἡ σημερινὴ Πέτρα ὑπέρκειται τοῦ Καστρακίου.

ἀντικρὺ τοῦ ἄστεως».[1]) Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ Πασχάλης κατῆλθεν ἐπὶ τῆς πρὸς βορρᾶν ἐστραμμένης πλευρᾶς τοῦ βράχου, ἥτις ὁρᾷ τὰς μονὰς Προδρόμου καὶ ἁγ. Νικολάου; Ἢ ἐπὶ τῆς πρὸς νότον ἐστραμμένης πλευρᾶς τοῦ βράχου ἥτις ὁρᾷ τὸ ἄστυ Σταγῶν ὅπου νῦν τὸ Καστράκι; Τὸ σπήλαιον τοῦτο τοῦ Πασχάλη εἶναι ὅπερ διεδέχθη ὁ ἱερομόναχος Μακάριος ἀρχιμανδρίτης καὶ *πρῶτος*, παρ' αὐτοῦ δὲ ὁ ἱερομόναχος Νεόφυτος, εἶτα δὲ ὁ Δωρόθεος· εἶναι τὸ λεγόμενον τοῦ «ἀρχιμανδρίτη», οὗ ἔναντι ὑπῆρχεν, ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐσημειώσαμεν, «ἡ θεωρία κακῶν τῶν θελγήτρων καὶ τὸ ὅλον ὄλεθρος», ἤτοι ἡ ἐκ τῆς παρακειμένης πόλεως ὄχλησις. Τὸ χωρίον λοιπὸν τῶν Πατρίων πρέπει νὰ ἑρμηνευθῇ οὕτω· ὁ Πασχάλης κατῆλθε τῆς πέτρας (τοῦ Στύλου) κειμένης ἀντικρὺ τοῦ ἄστεως, πρὸς βορρᾶν αὐτοῦ. Ἡ πρὸς Δ. τοῦ Στύλου χωραφιαία γῆ περιρρέεται ἑκατέρωθεν, κατὰ τὰ Πάτρια, ὑπὸ δύο ῥυάκων. Τούτους δὲ τῷ ὄντι ἀναγνωρίζομεν σήμερον ἐν τῷ μείζονι, τῷ Ἀστριᾷ, ὅστις διαρρέει τὴν καστρακινὴν κοιλάδα ἀπ' Α. πρὸς Δ. καὶ ἐκβάλλει εἰς τὸν Πηνειὸν καὶ τῷ μικροτέρῳ, ὅστις καταρρέων ἀπὸ τῶν περὶ τὸ Ῥουσᾶνον ὑψωμάτων διέρχεται μεταξὺ Καστρακίου καὶ τοῦ βράχου τοῦ ἁγ. Πνεύματος. Ἡ αὐτὴ χωραφιαία γῆ τοῦ Στύλου ἐν γράμματι τοῦ ἐπισκόπου Σταγῶν Ξενοφῶντος, τῶν μέσων τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος, ὁρίζεται ὁμοίως ὅτι «διέρχεται διὰ τοῦ ῥύακος ἕως τῆς μίξεως τοῦ ἄλλου ῥύακος κατερχομένου ἀπὸ τῶν Σκαφιδακίων».[2]) Σκαφιδάκια δ' ἐκαλεῖτο τότε, ὡς ἐκ τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Μετεωρίτου δῆλον, ἡ ἀπὸ τῶν ὑπωρειῶν τοῦ βράχου τοῦ Βαρλαάμ, ὅπου ἡ Δρακοσπηλαιά, καὶ ἄνω μέχρι τοῦ ἀκρολόφου τοῦ ὑπερκειμένου τοῦ Βαρλαὰμ ἀνάντης περιοχή. Ἐν δὲ γράμματι τοῦ ἐπισκόπου Σταγῶν Θεοφάνους, ἔτους 1742, οἱ δύο ῥύακες οἱ περιβρέχοντες τὸν Στῦλον ἑκατέρωθεν μνημονεύονται οὕτω: «μεταξὺ τῶν δύο ῥυάκων τοῦ τε Ῥουσάνου καὶ Καλλιστράτου»,[3]) ἔνθα νοοῦνται αἱ δύο μοναὶ Ῥουσάνου καὶ Καλλιστράτου. Ἂν λοιπὸν ὁ Στῦλος τῶν Πατρίων ταὐτισθῇ πρὸς τὸν λίθον Δουπιάνης, δὲν ἀναγνωρίζονται πλέον οἱ δύο ῥύακες τῆς καστρακινῆς κοιλάδος. Διότι πρὸς Α. μὲν τῆς Δουπιάνης ῥέει ῥυάκιον ἀπὸ Β. πρὸς Ν. ἐκβάλλον εἰς τὸν Ἀστριᾶν, Δ. ὅμως τῆς Δουπιάνης οὐδεὶς ἄλλος ῥύαξ ὑπάρχει.

Διὰ ταῦτα ἀνάγκη ὁ Στῦλος Σταγῶν νὰ ταὐτισθῇ πρὸς τὸν λίθον

[1]) Περιοδ. Βυζαντὶς Α' 274.

[2]) Περιοδ. Βυζαντὶς Β' 97[4], ὡσαύτως καὶ ἐν Β' 86[1]. [3]) Αὐτόθ. Α' 311[18]. Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου καθορίζεται τοπογραφικῶς ἡ θέσις τῆς μονῆς Καλλιστράτου, περὶ ἧς διέλαβον ἐν Δελτ. Ἱστ. ἑτ. 7,169, πβ. Βυζαντίδ. Α' 236ν, καθ' ὃ θὰ ἔκειτο ἐν τῇ καστρακινῇ κοιλάδι, ἐν τῇ περιοχῇ ἐξ ἧς καταρρέει ὁ Ἀστριᾶς.

τοῦ ἁγ. Πνεύματος,[1]) ὡς καὶ παρὰ Πολυκάρπῳ Ῥαμμίδῃ σημειοῦται[2]).

Κατὰ τὸν βίον τοῦ ἁγ. Ἀθανασίου τοῦ Μετεωρίτου ὅτε περὶ τὸ 1333—4 ἐκ τοῦ ἁγιωνύμου Ὄρους ἔφθασαν εἰς Σταγοὺς ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος μετὰ τοῦ πνευματικοῦ αὐτοῦ πατρὸς ἱεροῦ Γρηγορίου κατέλαβον τὸν λίθον τοῦτον τοῦ Στύλου «ἔγγιστα τῆς πόλεως», ἐπὶ τοῦ ὁποίου εὗρον «ναὸν γεγλυμμένον εἰς ὄνομα τῶν Ταξιαρχῶν.» Ἐνταῦθα δηλ. εἰς τὸ μονύδριον τῶν Ταξιαρχῶν ἐπὶ τοῦ Στύλου «συνέρρεον πρὸς αὐτοὺς οἵ τε ἐγγὺς οἰκοῦντες καὶ οἱ πόρρωθεν, ἄρχοντές τε καὶ ἀρχόμενοι, ἱερεῖς τε καὶ μονάζοντες, οἵ καὶ ὠφελείας οὐ μικρᾶς ἐκ τῆς πνευματικῆς ὁμιλίας τοῦ γέροντος (Γρηγορίου) πληρούμενοι οἴκαδε ἐπορεύοντο».[3]) Ὁ ἱερὸς Γρηγόριος, ὁ ἐκ τοῦ Στύλου στυλίτης ὀνομασθείς,[4]) ἵδρυσεν ἐν σπηλαίῳ καὶ νέον μονύδριον, τὸ μέχρι σήμερον σωζόμενον ἐπὶ τῆς Β. πλευρᾶς τοῦ Στύλου τὸ ἁγίου Γεωργίου τοῦ Μαντηλᾶ, ἐζήτησε δὲ παρὰ τοῦ τότε ἐπισκόπου Σταγῶν Ξενοφῶντος τὴν ἐκχώρησιν τῆς χωραφιαίας γῆς τῆς «ἔμπροσθεν τοῦ τοιούτου σπηλαίου ἐν τῇ περιοχῇ μονῆς τῆς Δουπιάνης».[5]) Ἡ φήμη τοῦ ἱεροῦ Γρηγορίου τοῦ στυλίτου «λόγῳ καὶ πράξει καὶ θεωρίᾳ χάριτος μεστοῦ» παρὰ τοῖς ἄρχουσι καὶ ἀρχομένοις Σταγῶν, εἰς μεγάλην περιωπὴν ἀνήγαγε τὸν Στῦλον, εἰς τρόπον ὥστε ἡ παλαιγενὴς μονὴ Δουπιάνης ἤρχισε νὰ παρευδοκιμῆται ὑπὸ τοῦ Στύλου. Τῆς ἀντιδράσεως ἣν ἡ μονὴ Δουπιάνης κατὰ τοῦ Στύλου προὐκάλεσε ἔχομεν τὰς ἑξῆς ἐνδείξεις.

Μετὰ δεκαετῆ διαμονὴν ἐπὶ τοῦ Στύλου,[6]) ἤτοι περὶ τὸ 1343—4, κατὰ τὸν βίον Ἀθανασίου, ὁ στυλίτης Γρηγόριος τοσοῦτον δυσανεσχέτησε κατὰ «τῶν κρατούντων», ἤτοι τῶν πολιτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν Σταγῶν, ὥστε ἠναγκάσθη νὰ ἀποχωρήσῃ τῶν Σταγῶν ἵν' ἐπανέλθῃ εἰς Ἄθων. Αἰτία τῆς δυσαρεσκείας τοῦ στυλίτου ὑπῆρξεν «ἐπήρειά τις τῶν κρατούντων».

Τὴν οὕτως ἀσαφῶς ἐν τῷ βίῳ ἀναγραφομένην «ἐπήρειαν τῶν κρατούντων» ἀνευρίσκω ἐν τῷ προστάγματι τοῦ βασιλέως Συμεὼν Οὔρὸς ἔτους 1362 ἐν ᾧ ἀναφέρεται ὅτι ὑπὸ τῆς ἄλλοτε κεφαλῆς τοῦ κάστρου Σταγῶν Θεοδώρου Ὀρφανοϊωάνου ἀπεσπάσθησαν ἀπὸ τῆς κυριότητος τοῦ Στύλου τὰ τέως εἰς αὐτὸν ἀνήκοντα, «ὑποτασσόμενα καὶ δεσποζόμενα ὑπ' αὐτοῦ», σπήλαια δύο, τό τε λεγόμενον «τοῦ ἀρχιμανδρίτη» καὶ τὸ «τοῦ παπᾶ κὺρ Νεοφύτου»,[7]) ἀμφότερα κείμενα εἰς τὴν θέσιν Πηγάδιον. Ἡ

[1]) Παρὰ *Βέῃ* ἀκαθόριστος τίς ὁ Στῦλος Αὐτόθ. Α' 236θ. [2]) Τὰ Μετέωρα, ἐν Ἀθήναις 1882 σ. 17,36,39 πβ. Ν. Ἑλληνομνήμον. 6,54. [3]) Βυζαντὶς Α' 245. [4]) Αὐτόθ. Β' 31[12] καὶ Β' 96[1], Α' 248.

[5]) Αὐτόθ. Β' 97[3], Α' 275. [6]) Περιοδ. Βυζαντὶς Α' 248. [7]) Αὐτόθ. Β' 90[12].

τοιαύτη ἐπέμβασις τῆς κεφαλῆς Σταγῶν ἔγινεν ἐπὶ τοῦ γενικοῦ διοικητοῦ Θεσσαλίας Ἰωάννου Ἀγγέλου Πιγκέρνη, ἀνεψιοῦ τοῦ ῥ ισιλέως Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ, ἤτοι ἐπὶ τῆς βυζαντινῆς ἐν Θεσσαλίᾳ κυριαρχίας.[1]) Ἡ ἀπόσπασις αὕτη καθορίζει καὶ τὸν χρόνον τῆς κεφαλῆς Σταγῶν Θεοδώρου Ὀρφανοϊωάννου, ἄρχοντος περὶ τὸ 1345. Τούτου διάδοχος ἦτο Λουκᾶς ὁ Κομιτόπουλος [2]).

Ὁ Γρηγόριος ὁ στυλίτης ἀναχωρήσας τότε ἐκ Σταγῶν μετέβη εἰς Κων/πολιν. Ἐπελθούσης δὲ τῆς σερβοκρατίας ἐν Θεσσαλίᾳ ηὐνοήθη ἐξαιρετικῶς ἡ μονὴ Δουπιάνης ὡς δεικνύει τὸ πρόσταγμα ὑπὲρ αὐτῆς ἀπολυθὲν ὑπὸ τοῦ βασιλέως Συμεὼν Οὔρὸς τῷ 1358.[3]) Μετὰ παρέλευσιν τεσσάρων ἐτῶν, τῷ 1362, ὁ βασιλεὺς Συμεὼν διὰ νέου προστάγματος [4]) ἐζήτησε νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν γαλήνην ἐν τῇ σκήτῃ διατάξας τὴν ἀπόδοσιν εἰς τὴν μονὴν τοῦ Στύλου τῶν δύο ἄλλοτε ἀπ' αὐτοῦ ἀποσπασθέντων σπηλαίων καί τινα ἄλλα μέτρα ὑπὲρ τῆς σκήτης λαβὼν ἅτιν' ἀνάγουσι τὸ πρόσταγμα τοῦτο εἰς καταστατικὸν θέσπισμα τῆς σκήτης τῶν Σταγῶν. Δὲν δυνάμεθα ὅμως νὰ δεχθῶμεν ὅτι πρὸς ἀντίδρασιν τῆς τοιαύτης τῶν σέρβων ἐν Σταγοῖς πολιτικῆς τὸ οἰκουμενικὸν ἐν Κ/πόλει πατριαρχεῖον ἀνέδειξε τῷ 1383 τὸν ἡγούμενον τῆς παρὰ τὴν Καρδίτσαν μονῆς τῆς Λευκουσιάδος εἰς ἀρχιμανδρίτην καὶ πρωτοσύγκελλον τῶν θεσσαλικῶν μοναστηρίων ἀποβλέπον δῆθεν εἰς ἐνίσχυσιν ἐθνολογικὴν τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ.[5]) Διότι ἁπλούστατα καὶ ἡ μονὴ Λευκουσιάδος ὑπήγετο τότε εἰς τὸ σερβικὸν κράτος.

ε) Οἱ μετὰ τὸν Νεόφυτον πρῶτοι.

Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πρώτου Νεοφύτου κατὰ τὸ ἡμέτερον χρονικὸν «ἄλλος διάδοχος τούτου ἐγένετο Νήφων ὀνόματι καὶ οὕτω κατὰ διαδοχὴν τῶν τῆς Δουπιάνης πρώτων ἔφθασεν ἡ τάξις αὕτη μέχρι τῶν νῦν εὑρισκομένων τιμίων γερόντων, τοῦ τε τιμιωτάτου ἐν ἱεροδιακόνοις κὺρ Κυπριανοῦ καὶ τοῦ τιμιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις κὺρ Ἀνθίμου». Αἱ εἰδήσεις αὗται τοῦ Χρονικοῦ δὲν εἶναι ἐξ ἄλλων πηγῶν γνωσταί. Ἐν πρώτοις γεννᾶται τὸ ζήτημα τίς ἡ ἔννοια τῆς *διαδοχῆς* τῶν τῆς Δουπιάνης πρώτων. Δηλοῦται διὰ τούτου ὅτι τὸ πρωτᾶτον περιήρχετο μεταξὺ τῶν μοναστῶν τῆς Δουπιάνης κατὰ διαδοχὴν ἀπὸ ἑνὸς εἰς ἕτερον, ἢ ὅτι ἀπὸ τῶν μοναστῶν τῆς Δουπιάνης περιῆλθεν εἰς τοὺς μοναστὰς ἄλλης μονῆς; Τὰ ἑπόμενα τοῦ Χρονικοῦ, ἡ ἔνορκος δηλ. ἐνώπιον τοῦ ἐπισκόπου Σταγῶν κατάθεσις

---

[1]) Ἐπετ. Βυζαντ. σπουδῶν Α' 166. [2]) Βυζαντὶς Β' 15[14]. [3]) Βυζαντὶς Β' 11 ἑ. [4]) Αὐτόθ. Β' 89 ἑ. [5]) Ν. Ἑλληνομνήμ. 6,176, Πρακτικὰ ἀρχαιολ. ἑτ. 1909 σ. 225.

τῶν δύο τῆς Δουπιάνης μοναστῶν Κυπριανοῦ καὶ Ἀνθίμου συμβάλλουσιν εἰς κατανόησιν τοῦ ζητήματος. «Σὺν φόβῳ Θεοῦ καὶ ἀληθείᾳ λέγομεν ὅτι ἐφθάσαμεν τὸν τιμιώτατον ἐν ἱερομονάχοις κὺρ Ἀκάκιον τὸν ἡγούμενον τῆς σεβασμίας μονῆς τοῦ Παντοκράτορος τῆς ἐν τῷ λίθῳ τῆς Δουπιάνη-τῷ πλησίον ταύτης καὶ πρῶτον ὄντα καὶ ὀνομαζόμενον τῆς Σκήτεως Σταςγῶν, ἀνερχόμενον μετὰ βακτηρίας εἰς ἅπαντα τὰ μονύδρια τοῦ τε Μετεώρου καὶ ὅλης τῆς σκήτεως, διέποντα αὐτὰ καὶ διατάσσοντα καὶ οὐδεὶς ἦν ὁ ἀντιτασσόμενος αὐτῷ ἀλλὰ κατὰ τὴν παλαιὰν συνήθειαν διεξήγοντο καὶ συνησπίζοντο παρ' αὐτοῦ. Εὕρομεν δὲ καὶ ἁγίαν εἰκόνα οὖσαν ὑπογεγραμμένην: δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Σεραπίωνος μοναχοῦ τοῦ τέκτονος καὶ καθηγουμένου τῆς μονῆς τοῦ Παντοκράτορος Χριστοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἡμῶν ἐπὶ ἔτους, ͵ϛϡλδ'. Καὶ τούτῳ τῷ μοναχῷ οὐκ ἀσκόπως τὸ τῆς ἡγουμενείας ἐπεκέκλητο ὄνομα ἀλλ' ἀπὸ τῆς τόπου τάξεως ὠνομάζετο καθὼς αὕτη ἡ τάξις ἐπεκράτησεν ἕως εἰς τὸν καιρὸν τοῦ κὺρ Ἀκακίου ὃν καὶ ἐθεασάμεθα».

Μετὰ τὸν θάνατον δηλαδὴ τοῦ *πρώτου* Νήφωνος, δουπιανίτου μοναστοῦ, καθιερώθη (=ἡ τάξις) ἵνα ἡ ἀρχὴ τοῦ *πρώτου* τῆς σκήτης περιέρχηται εἰς τὸν ἡγούμενον τῆς ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ βράχου κειμένης μονῆς Παντοκράτορος. Οὕτως ἤρχισεν ἡ κατάλυσις τοῦ πρωτάτου Δουπιάνης. Διότι ὑπὸ τῶν δύο συγχρόνων τοῦ ἡμετέρου χρονογράφου δουπιανιτῶν μοναστῶν Κυπριανοῦ καὶ Ἀνθίμου ἐπιστώθη ὅτι ἐπὶ τῶν ἡμερῶν αὐτῶν κατελύθη ἡ ἀρχὴ καθόλου τοῦ *πρώτου* τῆς σκήτης Σταγῶν, τελευταίου πρώτου τῆς σκήτης γενομένου τοῦ ἱερομονάχου Ἀκακίου ἡγουμένου τῆς μονῆς Παντοκράτορος. Ἄς ἔλθωμεν τώρα εἰς τὸν χρονολογικὸν προσδιορισμὸν τῶν γεγονότων τούτων.

«Εἰς τὸν αὐτὸν καιρὸν (λέγει ὁ χρονογράφος) ἐποίησεν ὁ ἐν ἱερομονάχοις κὺρ Ἰωάσαφ χρόνους ιζ' διέπων καὶ αὐτὸς κατὰ τὴν ἔκπαλαι συνήθειαν ὡς πατὴρ τοῦ Μετεώρου. Ὁ δὲ κὺρ Διονύσιος ὁ Λαρίσσης ἐτίμησεν εἰς τὴν ἡγουμενείαν τοῦ Μετεώρου τὸν Ἰωάσαφ τοῦτον καὶ ἐσύστερον ἐποίησεν ἐπίσκοπον Φαναρίου. Ἀπ' αὐτοῦ καὶ ἕως τοῦ νῦν ἐπέρασαν χρόνοι μ' καὶ ἡγούμενοι ε'. Ἄξιον δὲ ἰδεῖν πῶς ἐν τοῖς μ' χρόνοις ἡγούμενοι ε' ἐγένοντο καὶ ρ' χρόνων παρῳχηκότων πρότερον οὐδεὶς ὄνομα ἡγουμένου ἐκέκτητο οὔτε εἰς τὸ Μετέωρον οὔτε εἰς ἄλλην μονήν». Ἐγεννήθη λοιπὸν τὸ ζήτημα τὸ «εἰς τὸν αὐτὸν καιρὸν» εἰς τίνα τῶν δύο ἀνωνέρω μνημονευομένων ἱερομονάχων ἀναφέρεται, τὸν Ἀκάκιον ἢ τὸν Σεραπίωνα; Ὁ Βέης πρῶτος ἀνεγνώρισεν ὅτι τὸ «εἰς τὸν αὐτὸν καιρὸν» δέον ν' ἀναφέρηται εἰς τὸν ἱερομόναχον Ἀκάκιον, οὗ τὴν ἀκμὴν θέτει μεταξὺ

τοῦ ΙΕ' καὶ τοῦ Ις' αἰῶνος.[1]) Ἡμεῖς δὲ τὴν ἀκμὴν τοῦ ἱερομονάχου Ἀκακίου ἡγουμένου τοῦ Παντοκράτορος καὶ τοῦ ἱερομονάχου Ἰωάσαφ τοῦ Μετεωρίτου θέτομεν εἰς τὸ ἔτος 1464—5, ὁπότε ὁ Ἰωάσαφ κατεστάθη πατὴρ ἤτοι προϊστάμενος τοῦ ἰδίως λεγομένου Μετεώρου. Ταύτην δὲ τὴν χρονολόγησιν συνάγομεν διὰ τῶν ἑξῆς. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ φράσις «ρ' χρόνων παρῳχηκότων πρότερον» ἀναφέρεται εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἰδίως Μετεώρου καὶ οὐχὶ εἰς τὴν ἱστορίαν ὅλης τῆς σκήτης, μεθ' ὅσα ἀνωτέρω περὶ ἱδρύσεως τῆς σκήτης διελάβομεν. Ἀλλ' ὑπολείπεται νὰ ὁρισθῇ τὸ *πρότερον* ἐξικνεῖται μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς μονῆς τοῦ ἰδίως Μετεώρου ἁγίου Ἀθανασίου, ἐπελθόντος τῷ 1381-2, ἢ μέχρι τῆς ἡμέρας καθ' ἣν ἀνῆλθεν ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος εἰς τὸν βράχον τοῦ ἰδίως Μετεώρου, εἰκαζομένης ὅτι θὰ εἶναι περὶ τὸ ἔτος 1334-5; Ἐπειδὴ χρονολογικῶς τὴν σύνταξιν τοῦ χρονικοῦ τῶν Μετεώρων ἀνάγομεν εἰς τὸ ἔτος 1521 (ἰδὲ κατωτέρω ἐν τῷ Δ' κεφαλαίῳ) ἀποκλείεται ἡ ἀναφορὰ τοῦ «ρ' χρόνων παρῳχηκότων πρότερον» εἰς τὸ ἔτος 1334—5 τῆς ἀνόδου τοῦ ἁγ. Ἀθανασίου ἐπὶ τοῦ Μετεώρου. Προστιθεμένων κατὰ ταῦτα εἰς τὸ ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου 1381-2 τῶν ἑκατὸν ἐτῶν λαμβάνομεν ἔτος 1481-2 καθ' ὃ ὁ ἱερομόναχος τοῦ Μετεώρου Ἰωάσαφ τέως πατὴρ τοῦ Μετεώρου προήχθη ὑπὸ Διονυσίου μητροπολίτου Λαρίσσης, ὅστις ἐτελεύτησε τῷ 1510, εἰς ἡγούμενον Μετεώρου.[2]) Προστιθεμένων δὲ εἰς τὰ 1481—2 ἑτέρων τεσσαράκοντα ἐτῶν ἔχομεν «ἕως τοῦ νῦν», ἤτοι ἔτος τῆς συντάξεως τοῦ χρονικοῦ τῶν Μετεώρων 1521. Μετὰ τὴν προαγωγὴν εἰς ἡγούμενον τοῦ Ἰωάσαφ ὁ Οὐσπένσκης δέχεται ὅτι ἐπὶ δύο μόνον ἔτη διετέλεσεν ἡγούμενος, προαχθεὶς ἔπειτα εἰς ἐπίσκοπον Φαναρίου. Ὅτι τὸ προσδιορισθὲν ἔτος τῆς προαγωγῆς εἰς ἡγούμενον τοῦ Ἰωάσαφ 1481-2 προσεγγίζει πρὸς τὴν ἀλήθειαν συνάγεται καὶ ἐντεῦθεν. Οἱ δύο δηλαδὴ δουπιανῖται μονασταὶ Κυπριανὸς καὶ Ἄνθιμος ὁμολογοῦσι τῷ 1521 ὅτι «ἐθεάσαντο» τὸν Ἀκάκιον ἡγούμενον ἀκόμη ὄντα τοῦ Παντοκράτορος· ἐκ τούτου δῆλον ὅτι οἱ δύο δουπιανῖται, γέροντες πλέον τῷ 1523, μόλις ἐνθυμοῦνται ἐν τῇ ἐφηβικῇ των ἡλικίᾳ ἡγουμενεύοντα τὸν Ἀκάκιον, πρὸ ἑξηκονταετίας περίπου. Ἐκ τῆς φράσεως «ἕως εἰς τὸν καιρὸν τοῦ κὺρ Ἀκακίου» πρέπει νὰ συναγάγωμεν ὅτι μετὰ τὸν Ἀκάκιον ἡ ἡγουμενεία μετεβιβάσθη ἀλλαχοῦ· ἐπειδὴ δὲ συγχρόνως ἀναφέρεται ὅτι Ἰωάσαφ ὁ πατὴρ τοῦ Μετεώρου προήχθη εἰς ἡγούμενον

---

[1]) Περιοδ. Βυζαντὶς Α' 236λε', λς'. Ἄλλως ὁ *Heuzey*, Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 468 καὶ *Οὐσπένσκης*, Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 415 καὶ *Ἀδαμαντίου* σ. 227. [2]) Ὁ Ἰωάσαφ οὗτος οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν μὲ τὸν βασιλέα Ἰωάννην Οὔρὸς καὶ εἶτα μοναχὸν Ἰωάσαφ τὸν μετεωρίτην.

ἕπεται ὅτι καταλυθέντος τοῦ πρωτάτου ἐπὶ Ἀκακίου ἤρχισεν ἡ ἐπικράτησις ἐν τῇ σκήτῃ τοῦ ἰδίως Μετεώρου, ὅθεν καὶ ἡ ἐπωνυμία ἔκτοτε ἐπικρατεῖ «σκήτη τοῦ Μετεώρου» ἀντὶ τῆς παλαιοτέρας «σκήτη τῆς Δουπιάνης καὶ Σταγῶν». Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται καὶ ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Χρονικοῦ, τῶν Μετεώρων λεγούσης: «σύγγραμμα ἱστορικὸν ὡς ἐν συνόψει συντεθὲν δηλοῦν περὶ τῆς σκήτεως ὅτι τέ ἐστι τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Δουπιάνου καὶ Σταγῶν καὶ πῶς τὴν σήμερον λέγεται τοῦ Μετεώρου» [1]).

Ὁ Οὐσπένσκης (σ. 444) τὸν δουπιανίτην ἱεροδιάκονον Κυπριανὸν ὀρθῶς ταὐτίζει τῷ ἐξ ἐπιγραφῆς τῆς μονῆς ἁγ. Νικολάου τοῦ Ἀναπαυσᾶ γνωστῷ ἱερυδιακόνῳ Κυπριανῷ ἔτους 1528· περὶ δὲ τοῦ δουπιανίτου ἱερομονάχου Ἀνθίμου ὁμιλοῦμεν κατωτέρω. Ἐν τῷ τρίτῳ μέρει τοῦ ἡμετέρου χρονικοῦ βεβαιοῦται ὅτι ἡ παρακμὴ καὶ διάλυσις τῆς σκήτης ἤρχισεν ἐξ ὅτου κατελύθη τὸ πρωτᾶτον τῆς Δουπιάνης,[2]) «ἀπορφανισθείσης γὰρ τῆς σκήτεως τοῦ ἑαυτῆς καὶ πρώτου ποιμένος τὰ πάντα εἰς διαρπαγὴν καὶ ἀφανισμὸν ἐναπελείφθησαν». Διότι οἱ τῷ 1521 «εὑρισκόμενοι ἐν ταῖς ἁγίαις ταύταις μοναῖς ἠρημωμένας ταύτας ηὑρήκασι». Σύγχρονος δὲ τότε ἀνακαινιστὴς ἐνεφανίσθη ἐν τῇ σκήτῃ ὁ πνευματικὸς παπᾶ κὺρ Ἄνθιμος ὅστις «ἀνέστησε καὶ ἐκαλλιέργησε τὰς ἠρημωμένας μονὰς» τῆς σκήτης. Τοῦτο ἐξήγειρε τὴν ἀντίδρασιν τῶν τοῦ ἰδίως Μετεώρου, φοβουμένων παρευδοκίμησιν ὑπὸ τοῦ Ἀνθίμου, οἵτινες δι' ἀφορισμῶν καὶ καθείρξεων ἠναντιώθησαν εἰς τὸ ἀνακαινιστικὸν ἔργον τοῦ παπᾶ Ἀνθίμου, κατ' αὐτοῦ «ποιοῦντες ὕβρεις αἰσχρὰς καὶ κακώσεις καὶ ζημίας ἀνηκέστους». Πρὸς χρονολογικὸν προσδιορισμὸν τῆς ὑπὸ Ἀνθίμου ἀνακαινίσεως χρησιμεύει ἡμῖν τὸ ἐπιφερόμενον: «οὕτω γὰρ τῶν πραγμάτων κακῶς ἐχόντων οἱ ἐν τῷ λίθῳ τοῦ Βαρλαὰμ ὅ τε κὺρ Νεκτάριος καὶ ὁ κὺρ Θεοφάνης οἱ ὁσιώτατοι πατέρες ἐβουλήθησαν ποιῆσαι εἰς τὸν λόγγον ὡς τίποτε περιβόλιον». Διότι οἱ ἀδελφοὶ Νεκτάριος καὶ Θεοφάνης οἱ ἀνακαινισταὶ τῆς μονῆς Βαρλαὰμ εἶναι ἡμῖν γνωστοὶ ἐκ πολλῶν ἐπιγραφῶν, ἐγγράφων καὶ κειμένων ὅτι ἐξ Ἰωαννίνων μὲν εἰς τὴν σκήτην Δουπιάνης ἦλθον τῷ 1500-1, τὸν δὲ ναὸν τῶν ἁγ. Πάντων ἐπὶ τοῦ Βαρλαὰμ ἀνήγειραν τῷ 1541-2·[3]) Τούτων ἐν Μετεώ-

---

[1]) Πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην τοῦ χρονικοῦ παραβλητέον τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ἠπειρωτικοῦ χρονικοῦ ἔκδ. *Οὐσπένσκη* (σ. 422) «σύγγραμμα ἱστορικὸν ὡς ἐν συνόψει συντεθὲν δηλοῦν τοὺς ἀπὸ τοῦ . . . ». Περὶ ἐπικρατήσεως τοῦ Μετεώρου ἰδὲ Ἀθηνᾶς 24,358 ἑ.

[2]) Ἡ κατάργησις τῆς ἀρχῆς τοῦ πρώτου ἐν Ἄθῳ ἔγινε περὶ τὸ 1584 ὅτε συνεκροτήθη ἐκ τῶν ἐπιλέκτων μοναχῶν ἡ σύναξις τοῦ πρωτάτου, ἰδὲ *Σμυρνάκη*, Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 326. Κατὰ τὸν *Ἀδαμαντίου* τὸ πρωτᾶτον Σταγῶν κατελύθη μετὰ τὸ 1490.

[3]) Δελτ. Ἱστορ. ἑτ. 7,162 ἑ. Βυζαντίδ. Α'. 306-8, Ν. Ἑλληνομνήμ. Β'. 93 ἑ.

ροις σύγχρονος ὑπῆρξεν ὁ ἀνακαινιστὴς παπᾶ Ἄνθιμος, διάφορος τοῦ δουπιανίτου Ἀνθίμου.

Καθ' ὃν χρόνον πρῶτος τῆς σκήτης Σταγῶν ἦτο ὁ ἡγούμενος Παντοκράτορος ἱερομόναχος Ἀκάκιος «οὐδεὶς ἦν ὁ ἀντιποιούμενος αὐτῷ». Αἴφνης θανόντος τοῦ Ἀκακίου ἢ ἄλλως ἐκβληθέντος τῆς ἀρχῆς Γαλακτίων τις ἐν τῷ ἰδίως Μετεώρῳ μοναστὴς διὰ δωροδοκίας τῶν Τουρκικῶν πολιτικῶν ἀρχῶν ἀνεγνωρίσθη πραξικοπηματικῶς ἡγούμενος τοῦ Μετεώρου. Ἡ διοίκησις αὐτοῦ, πρὸ τοῦ 1481-2, ὡς παρὰ τὴν γνώμην τοῦ Οὐσπένσκη ἀποδέχομαι,[1]) ὑπῆρξε τοσοῦτον ἀτάσθαλος ὥστε καὶ ὁ μητροπολίτης Λαρίσσης Διονύσιος[2]) καὶ ὁ ἔπειτα μὲν οἰκουμενικὸς πατριάρχης Νήφων, τότε δὲ μητροπολίτης Θεσσαλονίκης (πρὸ τοῦ 1486), μετὰ δυσκολίας κατώρθωσαν νὰ ἐκδιώξωσι τὸν Γαλακτίωνα ἐκ τοῦ Μετεώρου εἰς τὸ Κορακονήσιν τῆς Ἄρτης. Τὸ Κορακονήσιν τοῦτο εἶναι ἀναμφιβόλως ἡ κοινῶς λεγομένη Καρακονησία, ἐν τῷ Ἀμβρακικῷ κόλπῳ νησίς, πλησίον τῆς Σαλαώρας, πάντως Κορακονησιά, ὡς κοράκων ἐνδιαίτημα.[3]) Ἐπὶ ταύτης ὑπάχρει μονὴ εἰς τὴν τὴν Γέννησιν τῆς Θεοτόκου ἀφιερωμένη, ἥτις ὡς ἐκ τοῦ ἡμετέρου Χρονικοῦ δῆλον, ἀνακτέα ἐλλείψει ἄλλης πηγῆς, εἰς τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα τοὐλάχιστον· διότι ἐκεῖ ὁ μετεωρίτης Γαλακτίων ἐξωρίσθη, ὅπου οἰκτρῶς ἐτελεύτησε, «τυμπανιαῖος» ἔτι τῷ 1521 κείμενος, «φρικτὸν θέαμα», ἕνεκα τοῦ ἀφορισμοῦ τῶν ἀρχιερέων. Τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο τοῦ Γαλακτίωνος, ὡς εἰκάζω, ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὸν Λαρίσσης Διονύσιον νὰ προαγάγῃ εἰς ἡγούμενον Μετεώρου τὸν ἱερομόναχον Ἰωάσαφ, διατελέσαντα *πατέρα* τοῦ Μετεώρου πρὸ τοῦ πραξικοπήματος τοῦ Γαλακτίωνος[4]).

(Ἕπεται ἡ συνέχεια)

Ι. Κ. ΒΟΓΙΑΤΖΙΔΗΣ

---

[1]) *Heuzey*, Ἔνθ' ἀνωτ. 486 ἀναγράφει τὸν Γαλακτίωνα μετὰ τὸν Ἰωάσαφ (1426), ὁ δὲ *Οὐσπένσκης* σ. 156 ἀλάγει εἰς τὸ ἔτος 1483.

[2]) Οὗτος εἶναι ὁ αὐτὸς τῷ καὶ ἀνωτέρω μνημονευθέντι († 1510) καὶ κτήτορι τῇ· ἐν Μετεώροις μονῆς ἁγ. Νικολάου τοῦ Ἀναπαυσᾶ. Ἄλλως ὁ *Οὐσπένσκης*, Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 444. Ὁ *Ν. Γιαννόπουλος* ἐν Ἐπετηρ. Παρνασσοῦ τόμ. ΙΓ' σ 261 σφαλερῶς ἀναγράφει Διονύσιον Β' 1396 ὡς προαγαγόντα τὸν μετεωρίτην Ἰωάσαφ, Διονύσιον δὲ Γ' ἀναγράφει κατὰ τὰ ἔτη 1487—1490. [3]) Κορωνησία καλεῖται ἡ νησὶς παρὰ *Σεραφεὶμ Βυζαντίῳ*, Δοκίμιον περὶ Ἄρτης, ἐν Ἀθήναις 1884 σ. 170,321. [4]) Ὁμοίως *Οὐσπένσκης*, Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 156,383·

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΣΥΜΒΟΛΑ

Αἱ «Εὐλογίαι» τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ.

Θὰ πραγματευθῶ κυρίως τὰς συμβολικὰς παραστάσεις τὰς ἐπὶ τῶν πηλίνων φιαλιδίων τῶν γνωστῶν ὑπὸ τὸ ὄνομα «εὐλογίαι» τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ. Πρόκειται περὶ τοῦ Αἰγυπτίου Μηνᾶ, λέγω δὲ τοῦτο διότι ὑπῆρξαν ἓξ ὁμώνυμοι ἅγιοι. Ὁ Cl. Gannean π. χ. ἀποδίδει εἰς τὸν Αἰγύπτιον Μηνᾶν ἐπιγραφὴν εὑρεθεῖσαν ἐν Ἀλγερίᾳ[1]) ἀναφέρει δὲ καὶ ἐκκλησίαν αὐτοῦ εἰς τὴν Κ/λιν. Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν ἀναφέρεται μεταξὺ πολλῶν ἄλλων ἁγίων ὑπὸ τὴν μορφὴν γενικῆς πτώσεως Minne. Δὲν φαίνεται τίνος γένους εἶνε. Ἔπρεπε τὸ ne νὰ ἦτο nae. Ὁ δὲ ἐν Βυζαντίῳ, κατὰ τὸ προάστειον Ψαμαθεῖα, ναὸς ἀνῆκεν εἰς τὸν Ἀλεξανδρινὸν Μηνᾶν, ὅστις εἶχε συμβιβάσῃ τοὺς Ἀλεξανδρινοὺς τῷ 235 καὶ τοῦ ὁποίου τὰ ὀστᾶ μετεκομίσθησαν εἰς Βυζάντιον μετὰ τῶν λειψάνων τῶν ἁγίων Εὐφημίου καὶ Ἑρμογένους. Ὑπῆρξε κατὰ 60 ἔτη προγενέστερος τοῦ Αἰγυπτίου καὶ ἴσως ἡ ἀλγερινὴ ἐπιγραφή, οὖσα τοῦ 474, ν' ἀναφέρεται εἰς τὸν Ἀλεξανδρινὸν Μηνᾶν, διότι παρὰ τὸ ὄνομά του ἀπαντᾷ καὶ τὸ τοῦ Εὐφημίου.

Ὁ ἰδικός μας Μηνᾶς κατήγετο ἐξ Αἰγύπτου καὶ πιθανῶς ἐκ τῆς πόλεως Νικίου, γνωστῆς ἀπὸ τὸν χρονογράφον Ἰωάννην καὶ σημειουμένης εἰς τὸν μωσαϊκὸν χάρτην τῆς Μαδηβᾶς. Ὁ Ἅγιος Μηνᾶς ἦτο στρατιώτης εἰς τὸ τάγμα τῶν Ρουτιλλιανῶν σταθμεῦον εἰς τὴν Φρυγίαν. Ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ἔφηβος ἀκόμη, ἐμαρτύρησεν ἀποτμηθεὶς τὴν κεφαλὴν (296 μ. Χρ.) εἰς τὸ Κοτύαιον. Εἶχεν ἐκφράσῃ τὴν ἐπιθυμίαν του εἰς ὁμόφρονάς του νὰ ταφῇ ἐν Αἰγύπτῳ. Καὶ πράγματι εὐσεβεῖς φίλοι του συνέλεξαν τὸ σκῆνος του καὶ τὸ μετεκόμισαν εἰς τὴν Κυρηναϊκήν, ὅταν μέρος τοῦ λεγεῶνος τῶν Ρουτιλλιανῶν μετετέθη εἰς τὴν ἀφρικανικὴν ταύτην ἐπαρχίαν. Ἐκεῖθεν ἐπὶ καμήλων μετέφερον τὰ λείψανα τοῦ Μηνᾶ εἰς τὴν

---

[1]) Τὴν ἐδημοσίευσεν ὁ Cagnac ἐπὶ τῇ βάσει πιστοτύπου (estampage) ἀνακαλυφθεῖσαν ἐν Κέρβετ ἐλ Μᾶ ἐλ Ἀβιοῦ ἔχουσαν οὕτω· in hoc loco sunt memorie sanctorum martirum Laurenti, Ipoliti, Eufimia, Minne et de Cruce Domini. Cf *Cl. Ganneau*, «Recueil d' Arch. Orient». t. II σελ. 180—9.

Αἴγυπτον. Ἀλλ' ὅτε ἔφθασαν εἰς τὴν Μαρεώτιδα λίμνην πλησίον πηγῆς, ἡ κάμηλος ἐκάθησεν αἴφνης καὶ ἐπέμεινεν ἀκίνητος. Οἱ κομισταὶ ἀντελήφθησαν τότε ὅτι αὐτὴ ἦτο ἡ θέλησις τοῦ Ἁγίου καὶ ἔθαψαν ἐκεῖ εἰς κρύπτην τὰ λείψανα.[1] Γρήγορα τὸ ὕδωρ τῆς πηγῆς ἀπεδείχθη θαυματουργόν. Ἐκτίσθη ἐκκλησία καὶ ηὐπρεπίσθη ἡ κρύπτη. Ἡ φήμη τῶν θαυμάτων τοῦ Μηνᾶ μὲ τόσον ραγδαίαν ὁρμὴν ηὔξησεν εἰς ἔντασιν καὶ ἔκτασιν, ὥστε ὁλόκληρος συνοικισμὸς ἐκ μονῆς, ξενῶνος, κοιμητηρίου καὶ ἐξαρτημάτων ἐκάλυψε τὸν χῶρον, θησαυρὸς δὲ ἀξιόλογος εἰσέρρευσεν εἰς τὸν κορβανᾶν τοῦ ἡγουμένου. Ἐπὶ αὐτοκράτορος Ἀρκαδίου (395—408) ἐκρίθη ἀνεπαρκὴς ὁ ναὸς καὶ τὰ ἄλλα ἱδρύματα καὶ τότε, ἐντολῇ τοῦ Ἀρκαδίου καὶ ἐπιστασίᾳ τοῦ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Τιμοθέου, ἐκτίσθη μεγάλη βασιλικὴ συνεχομένη μὲ τὴν παλαιὰν ἐκκλησίαν, μήκους 60 μ. καὶ πλάτους 28, εἰς τὴν ὁποίαν διετέθη ἀφειδῶς τὸ μάρμαρον. Ἐπεξετάθησαν οἱ ξενῶνες καὶ τὸ κοινόβιον, ἄλλαι μικρότεραι βασιλικαὶ ἱδρύθησαν καὶ τὰ πάντα μὲ ἡγεμονικὴν ἀνενεώθησαν μεγαλοπρέπειαν. Ἡ λατρεία τοῦ ἁγίου ἐκορυφώθη κατὰ τὸν Ε'. καὶ ΣΤ'. αἰῶνα. Καὶ ὡσὰν ὁ Νεῖλος νὰ ἐξέχυσεν αὐτὴν εἰς τὴν Μεσόγειον, ἐλατρεύθη εἰς Σαλαμῖνα, Σμύρνην Κρήτην, Δαλματίαν, Ρώμην, Γαλατίαν, Παλαιστίνην καὶ Λιβύαν. Εἰς τὴν Ρώμην ἐμπορικὸν σωματεῖον Ἀλεξανδρινῶν ἤγειρεν εἰς τὸν Μηνᾶν τοῦτον ἐκκλησίαν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ὀστίας ἐπὶ Πάπα Πελαγίου Β'. (588). Ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τοῦ Ἡρακλείου Κρήτης τιμᾶται ἐπ' ὀνόματί του, ὅπου καὶ πολλὰ θαύματα αὐτοῦ ἀναφέρονται. Ἐπίσης διετέλεσεν ὁ πολιοῦχος τῶν Τιάνων, ὅπου μέχρι τῆς ἐκριζώσεως τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων (3 Σεπτ. 1923) ὁ καθεδρικὸς ναὸς ἐτιμᾶτο ἐπ' ὀνόματί του καὶ ἐνεῖχεν ἀρχαίαν τούτου εἰκόνα ἐφίππου. Καὶ εἰς τὸ Σπάλατον τῆς Δαλματίας ὑπῆρχε ναὸς αὐτοῦ, ὅθεν διεσώθησαν ἐπιγραφαὶ καὶ φιαλίδια.[2] Εἰς τὴν Εὐαγγελικὴν Σχολὴν τῆς Σμύρνης ἀπέκειτο χειρόγραφον τῆς βιογραφίας τοῦ ἁγίου, πολλαὶ δὲ παραδόσεις περιέβαλλον τὸν ἑορτασμόν του, ὅστις, ὡς γνωστόν, γίνεται τὴν 11/24 Νοεμβρίου.

Κατὰ τοὺς Ε' καὶ ΣΤ' αἰῶνας ἠσχολήθη καὶ ἡ τέχνη μὲ τὸν ἅγιον τῆς Μαρεώτιδος. Εἰς τὸ Βρεταννικὸν Μουσεῖον ἀπόκειται πυξὶς ἐξ ἐλεφαντόδοντος μετὰ πολὺ καλῶς ἐξειργασμένων παραστάσεων τῆς ὁμολογίας (Σχ. 1),

[1]) Τὴν παράδοσιν διέσωσεν ὁ *Tillemont* (Mem. t. V σ. 758 Τὸ ἑλληνικὸν τούτου χειρόγραφον ἀνεῦρεν ὁ *Leclercq* εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τῶν Παρισίων (fonds Gr. 10:0 fol 140). Ὁ *Blant* εὗρεν αὐτὴν εἰς λατινικὸν χειρόγραφον ὅπου ἀναφέρεται μία μόνη κάμηλος. (Sarcophages d'Arles. Paris 1878 σ XII)

[2]) Bull. di Arch. e Stor. Dalmat. t. XXII σελ. 8. εἰκ. 1. t. XXIV σελ. 95.

τοῦ μαρτυρίου (Σχ. 2) τοῦ τάφου (Σχ. 3) καὶ τῆς λατρείας του (Σχ. 4). Τότε ἤκμασε καὶ ἡ βιομηχανία τῶν πηλίνων «εὐλογιῶν», τὰς ὁποίας ἡ Μονὴ διένεμεν εἰς τοὺς προσκυνητὰς καὶ τῶν ὁποίων μέγα πλῆθος ἀνευρίσκεται εἰς τὴν Αἴγυπτον.

Ἡ ἀραβικὴ κατάκτησις ἔθηκε τέρμα πρὸ τῶν μέσων τοῦ Ζ'. αἰῶνος εἰς τὴν ἀνθηρότητα ταύτην. Ἐπὶ τρεῖς αἰῶνας ἡ ἀπέραντος ἐκείνη μαρμαρόπολις τῆς ἐρήμου ἐχρησίμευσεν ὡς λατομεῖον ἑτοίμων ξεστῶν λίθων, ἕως οὗ κατὰ τὸν Θ'. αἰῶνα ὁ μουσουλμᾶνος διοικητὴς Ἀλεξανδρείας ὠργάνωσε συστηματικὴν τὴν σύλησιν. Ἔκτοτε μόνοι οἱ Βεδουΐνοι τῆς Βεχέρας κατεσκηνώνουν ἐπάνω εἰς τὰ ἐρείπια τοῦ Ἀμποῦ Μνᾶ. Εἰς τὰ 1905 ὁ C. M. Kaufmann ἀνέσκαψεν ἐντελῶς τὸν χῶρον ὁλόκληρον, ἔφερεν εἰς φῶς πλῆρες τὸ σχεδιάγραμμα τῆς ἁγιουπόλεως, ἀπεκάλυψε τὴν κρύπτην καὶ τὰ φρέατα, τὸ βαπτιστήριον, τὰς βασιλικάς, τὸ κοινόβιον κλπ. κλπ. καὶ ἐξέδωκεν εἰς μέγα καὶ πολυτελὲς σύγγραμμα[1]) τὴν ἔκθεσιν τῶν ἐργασιῶν του ἐκείνων.

Αἱ «εὐλογίαι» εἶνε πήλινα μικρὰ φιαλίδια πλατυσμένα, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐτίθετο ὕδωρ ἐκ τοῦ ἁγιάσματος καὶ ἐνίοτε ἔλαιον ἀπὸ τῆς ἐνώπιον τῆς κρύπτης κανδήλας. Οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι τὰ φιαλίδια ταῦτα δὲν ἦσαν, ὅπως γενικῶς νομίζεται, ἁπλαῖ ἀναμνήσεις τοῦ προσκυνήματος. Τὰ ἔφεραν ἐγκόλπια περίαπτα οἱ προσκυνηταί, τοὐλάχιστον κατὰ τὰς ἀσθενείας. Τὸ συμπεραίνω ἐκ τοῦ μικροῦ των μεγέθους καὶ ἐκ τῆς μεγάλης των πλατύνσεως. Ἔχομεν τὴν μαρτυρίαν Θεοδώρου τοῦ Κύρου, ὅστις ἤκουσε τὸν δαίμονα νὰ τοῦ λέγῃ «θὰ σ' ἐξηφάνιζα, ἂν δὲν σ' ἐγνώριζα ὑπὸ τὴν προστασίαν πολλῶν μαρτύρων»[2]) τοῦτο δὲ διότι ἔφερε περίαπτα. Εἰς τὸ μαρτύριον Ἀναστασίου τοῦ Πέρσου ἀναγινώσκομεν: «Πολλοὶ δὲ τῶν ἐν τῷ δεσμωτηρίῳ χριστιανῶν εἰσήρχοντο πρὸς αὐτὸν προσπίπτοντες καὶ καταφιλοῦντες αὐτοῦ τὰ δεσμὰ καὶ ἀξιοῦντες εὔξασθαι ὑπὲρ αὐτῶν καὶ δοῦναι

[1]) *Carl Maria Kaufmann,* Der Menastempel und die Heiligtümer von Karm Aba Mina in der ägyptischen Mariütwüste. Frankfurt. 1902. Μετάφρ. γαλλικὴν τῆς Δδος Hartmann «La découverte des Sanctuaires de Ménas dans le desert de Marêotis» ἐξέδωκεν ἡ Sté d'Arch. d'Alexandrie. Ὁ κ. Kaufmann ἔγραψεν εἰς εἰδικὴν μονογραφίαν περὶ τῶν «εὐλογιῶν» ὑπὸ τὸν τίτλον «Ikonographie des Menasampullen mit besonderer Berücksichtigung der Iunde in der Menasstadt nebst einem einführenden Kapitel über die neuentdeckten nubischen und äthiopischen Menastext. Mit über hundert Abbildungen. Cairo F. Diemer 1910.

[2]) *W. Smith & S. Cheetham,* «Dict. Antiq. Chrét.»

αὐτοῖς *εὐλογίαν τινὰ εἰς φυλακτήριον αὐτῶν.* Τοῦ δὲ μάρτυρος ἀπαναινομένου τὰ τοιαῦτα, αὐτοὶ κηρὸν ἐπιβάλλοντες τοῖς δεσμοῖς αὐτοῦ καὶ ἐκτυποῦντες *εἰς εὐλογίαν* ταῦτα ἐκομίζοντο.» [1]) Εἰς δὲ τὸ μαρτύριον τῆς Γολινδοὺχ ἀπαντῶμεν τὰ ἑξῆς: «Ὅθεν ὁ τῆς μεγαλοπρεποῦς μνήμης 'Αριστόβουλος αἰτήσας εἰσῆλθεν εἰς τὸ φρούριον ἐκεῖνο καὶ ἔλαβεν *εὐλογίας χάριν* ἐκ τῶν περικειμένων αὐτῇ ἁλύσεων.» [2]) Οἱ προσκυνηταὶ ἦσαν καὶ εἶνε γενναιόδωροι, ἀλλ' ὁ νόμος τοῦ do ut des εἶνε αἰώνιος. Ἔδιδαν, ἀλλὰ ἤθελαν καὶ νὰ συναποφέρωσι κἄτι. 'Ανέκαθεν εἰς ὅλα τὰ προσκυνήματα ἔδιδαν κἄποιον ἰδιάζον καὶ θαυματουργὸν ἐνθύμιον. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ ὁδοιπορικοῦ τῆς Σιλβίας (Δ'. αἰὼν) λέγει ὅτι ἐπεσκέφθη τὸ Σινᾶ [3]) καὶ «τῇ ἔδωκαν μῆλα παραγόμενα ἐκεῖ εἰς τὸ ὄρος καὶ λεγόμενα *εὐλογίαι*», ὅτι δέ τινα φιαλίδια περιεῖχον ἔλαιον φαίνεται ἀπὸ τὸ ράμφος των (Σχ. 5) Εἰς φιαλίδια τοῦ Ἁγ. Μηνᾶ ἐν Ἱεροσολύμοις ἀναγινώσκεται «εὐλογία Κυρίου» καὶ «εὐλογία τῶν Ἁγίων τόπων».

'Επειδὴ εἰς τὸ Ἑλληνορρωμαϊκὸν Μουσεῖον τῆς 'Αλεξανδρείας ὑπάρχουν πολλαὶ ποικιλίαι αὐτῶν, ἔγραψαν ἑρμηνείαν τῶν ἐπ' αὐτῶν συμβολικῶν παραστάσεων οἱ ἐκεῖ ἀρχαιολογήσαντες Dutilh καὶ Blonfield ἔπειτα δὲ οἱ Kaufmann, Leclercq, Νεροῦτσος [4]) καὶ ἄλλοι. 'Εμελέτησα ὅλας σχεδὸν τὰς ποικιλίας καὶ δυστυχῶς δὲν κατώρθωσα πάντοτε νὰ συμφωνήσω πρὸς τὴν ἀντίληψιν τῶν πλείστων. 'Ακριβῶς τὰς ἀπορίας μου αὐτὰς θὰ ὑποβάλω εἰς τὴν κρίσιν τοῦ ἀναγνώστου.

Ἡ συνηθεστάτη κόσμησις τῶν φιαλιδίων εἶνε ἡ ἑξῆς: Στέφανος δάφνης περιβάλλει ὄρθιον τὸν Μηνᾶν ἐν στολῇ στρατιωτικῇ (Σχ. 6) ἀσκεπῆ καὶ τὰς χεῖρας ἔχοντα τεταμένας ὁριζοντίως. Περὶ τὴν κεφαλήν του, ἐστεφανωμένην ἢ οὒ διὰ δόξης ἀναγινώσκεται Ο ΑΓΙΟC ΜΗΝΔC ἢ ЄΥΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΗΝΑ ἤ τι παρεμφερές. Συχνὰ ἡ ἐπιγραφὴ περιτρέχει τὸ πεδίον τῆς εἰκόνος. Ἑκατέρωθεν τῶν ποδῶν δύο κάμηλοι κάθηνται. Εἶνε τὸ ἀναπόφευκτον συμπλήρωμα τῆς παραστάσεώς του ὅταν εἶνε ὄρθιος.

Ἡ στάσις αὕτη τῶν τεταμένων χειρῶν δὲν εἶνε προσευχῆς, ὅπως διατείνονται ὅλοι, ἀλλὰ ἐνδεικτικὸν μαρτυρίου, ὑπενθυμίζουσα τὸν Σωτῆρα ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ, ἡ ὅλη δὲ παράστασις εἶνε ἀντίγραφον τοῦ μαρμαρίνου συμπλέγματος, τὸ ὁποῖον ἐκόσμει τὸν τάφον τοῦ Μηνᾶ καὶ τὸ ὁποῖον ἐσώζετο μέχρι τοῦ Ι'. αἰῶνος κατά τι ἀραβικὸν χειρόγραφον μεταφρασθὲν ὑπὸ τοῦ Quatremére [1]) οὐδεμία δ' ἀμφιβολία ὅτι διέσωσε ταύτην καὶ ἡ πυξὶς τοῦ Βρεταννικοῦ Μουσείου (Σχ. 1, 2.). Ὁ Μηνᾶς, ὅπως θὰ ἴδωμεν, ἔχει τὰς χεῖρας ἀνατεινομένας πρὸς οὐρανὸν καὶ ὅταν εἶνε ἔφιππος καὶ ὁ ἵππος τρέχει. Βέβαια δὲν προσεύχεται ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας ζωηρᾶς κινήσεως. Εἰς τὸ μαρτύριον τῆς μάρτυρος Γολινδοὺχ λέγεται σαφῶς. «Ὡς οὖν ἐμβληθεῖσα εἰς τὸν λάκκον ἔστη ἐν μιᾷ γωνίᾳ καὶ *τὰς χεῖρας διαπετάσασα* καὶ *ὅλη σταυρὸς γεγονυῖα* καὶ τὸ ὄμμα τείνασα πρὸς τὸν Θεὸν ἀκλινῶς» [2]).

Ὁ Gayet εἰς τὸ βιβλίον του «L' Art Copte» ἀντὶ καμήλων εἶδε δελφῖνας, δράκοντας, ὄφεις καὶ ἀποδίδει τὸ φιαλίδιον εἰς τὸν Ἅγ. Γεώργιον, ἂν καὶ ἡ εἰκὼν τὴν ὁποίαν παραθέτει ἀναγράφει εὐκρινῶς «*ὁ ἅγιος Μηνᾶς*»!

Ὡς γνωστὸν ὁ Gayet ἐζήτησε νὰ πραγματευθῇ περὶ κοπτικῆς τέχνης, ἥτις οὐδέποτε ὑπῆρξεν. Οἱ Κόπται, ἰθαγενεῖς χριστιανοὶ τῆς Αἰγύπτου, ἦσαν καὶ ἀπέμειναν χειρώνακτες ἀνεπίδεκτοι τεχνικῆς ἀντιλήψεως ἐκτελοῦντες ἑλληνικὰ σχέδια μὲ ἀπαράμιλλον χυδαιότητα. 'Ακόμη καὶ ἡ ἐκκλησιαστική των φιλολογία ἀποτελεῖται ἀπὸ μεταφράσεις τῶν κατ' ἐκλογὴν χειροτέρων ἑλληνικῶν χειρογράφων. 'Αλλὰ μήπως καὶ ὁ σοφὸς Saulcy δὲν ἐπεχείρησε νὰ δημιουργήσῃ ἑβραϊκὴν τέχνην καὶ σήμερον σοφοὶ Εὐρωπαῖοι δὲν ἐξυμνοῦν τὴν .....τουρκικὴν τέχνην; [3]) Ταῦτα λέγω διὰ τὴν πλάνην παρ' ἡμῖν ὅτι πᾶν εὐρωπαϊκὸν εἶνε καὶ ἀλάθητον.

Τὰ πήλινα αὐτὰ ἀγγεῖα εὑρίσκονται συχνὰ τόσον τριμμένα, ὥστε δύσκολα κανεὶς διακρίνει τὰς λεπτομερείας τῶν παραστάσεων, ὅταν δὲ καὶ ἔχῃ ἐμπρός του ἕνα μόνον δεῖγμα εἶνε εὔκολον ν' ἀπατηθῇ. Οὕτως ὁ E. Birch [4]) ἐξέλαβε τὸν Μηνᾶν ὡς Ἁρποκράτην. Εἶνε γνωστὸς ὁ θεὸς αὐτὸς τῆς σιωπῆς, ὁ ὁποῖος οὐδέποτε ὑπῆρξεν εἰς τὸ αἰγυπτιακὸν πάνθεον [5]).

[1]) *Α. Π. Κεραμέως,* «'Ανάλ. Ἱεροσολ. Σταχυολ.» τόμ. 4 σ 144—5.

[2]) *Α. Π. Κεραμέως,* Ἔνθ' ἀν. σ. 156.

[3]) Peregrinatio S. Silviae. Ἔκδ. Gamurini. Rome. 1888 σ. 8. ἔνθα λέγει «lecto ergo ipso loco omnia de libro Moysi et facta oblatione ordine suo, hac sic communicationibus nobis, jam ut exiremus de ecclesia, dederunt nobis presbyteri loci ipsium *eulogias* id est de pomis quae in ipso monte nascitur».

[4]) *Dutilh & Blonfield* «Bull. Soc. Arch. d'Alex.» No 6 Nouv. Série. t. I τεύχ. 1 σ. 38—55.

[1]) Notices et extraits de la Bibliothèque du Roi. t. IV σ. 443. «Ἑλλήνιον» Κάϊρον. Τεῦχος Ζ'. σ. 32.

[2]) *Α. Π. Κεραμέως,* Ἔνθ' ἀν. σ. 159.

[3]) *G. Arvanitaki,* Notes sur la civilisation turque. Genève 1918.

[4]) Archäologische Zeitung 1852 σ. 223 ἀρ. 5.

[5]) Πάντες οἱ φαραωνικοὶ θεοὶ ἦσαν προσωποποιήσεις τῶν ἰδιοτήτων τοῦ ἡλίου. Εντεῦθεν ἕκαστος παρίστατο εἰς βρεφικήν, ἀνδρικὴν καὶ γεροντικὴν ἡλικίαν. ἀντιστοιχούσας πρὸς τὴν ἀνατολήν, τὴν μεσουράνησιν καὶ τὴν δύσιν. Ὡς σύμβολον τῆς παιδικῆς ἡλικίας τοῦ θεοῦ ἐτίθετο εἰς αὐτὸν πλεξὶς ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ὤμου καὶ ὁ

Εἶνε ἀληθὲς ὅτι εἰς μίαν στήλην φαραωνικὴν τοῦ Μουσείου Καΐρου βλέπομεν τὸν Ὧρον—παιδίον νὰ πατῇ ἐπὶ κροκοδείλων καὶ νὰ σφίγγῃ εἰς ἀποπνιγμὸν ὄφεις καὶ ἄλλα φανταστικὰ ἑρπετά. Ἀνάλογον δὲ χριστιανικὴν παράστασιν εὗρεν ὁ Νεροῦτσος εἰς κατακόμβην τοῦ Καρμοὺζ (Σχ. 7, 8,) ὅπου ὁ Χριστὸς πατεῖ ἐπὶ δύο θηρίων [1]) κατὰ τὸ τῶν Ψαλμῶν «ἐπὶ ἀσπίδα καὶ βασιλίσκον ἐπιβήσῃ καὶ καταπατήσῃς λέοντα καὶ δράκοντα». Ἐπίσης εἰς τρίπτυχον ἐλεφάντινον τῆς βατικανικῆς βιβλιοθήκης (Σχ. 9), εἰς λυχνίαν εὑρεθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Rossi ἐν Ρώμῃ τῷ 1867, εἰς ἄλλην εὑρεθεῖσαν ἐν Ἀκχμὶν τῆς Αἰγύπτου (Σχ. 10) καὶ τρίτην ἐξ Ἀθηνῶν καὶ ἀποκειμένην εἰς τὴν Συλλογὴν τοῦ κ. Fernandez Guerra y Orbe ἐν Μαδρίτῃ καθὼς καὶ γαλατικὴν εὑρεθεῖσαν εἰς Ὀρλεανς (Σχ. 11). Αἱ δυσδιάκριτοι ὅμως κάμηλοι τοῦ Μηνᾶ κακῶς συνεσχετίσθησαν πρὸς τὴν παράστασιν ἐκείνην, διότι ὁ Μηνᾶς δὲν ποδοπατεῖ αὐτάς, ἀλλὰ τὰς ἔχει ἑκατέρωθεν τῶν ποδῶν του, ἵσταται ἐν μέσῳ αὐτῶν. Καὶ ὁ Rossi εἶχεν ἐκλάβει τὸν τοιοῦτον Μηνᾶν ὡς Δανιήλ, διότι ἐξέλαβε τὰς καμήλους ὡς λέοντας. Κατόπιν ὅμως ἰδὼν ὑγιὲς δεῖγμα εἰς τὴν Φλωρεντίαν ἐπηνώρθωσε τὴν πλάνην του. [2])

Ἡ περιβάλλουσα τὴν παράστασιν ἢ καὶ ἐπιγραφὴν (Σχ. 5bis) δάφνη εἶνε τὸ γέρας τοῦ ἄθλου, τῆς μαρτυρικῆς ὁμολογίας, σύμβολον εἰλημμένον ἀπὸ τοὺς ἀγῶνας τῶν ἐθνικῶν. Ἡ Ἁγ. Ἀγάθη εἶπεν εἰς τοὺς βασανιστάς της: «ἐὰν μὴ κατασχίσητε τὰς σάρκας μου οὐ μὴν εἰσελεύσομαι ἐν τῷ παραδείσῳ μετὰ τοῦ στεφάνου δάφνης τῶν μαρτύρων».

Ἡ δὲ περιβάλλουσα τὴν κεφαλὴν τῶν ἁγίων κυκλικὴ δόξα εἶνε καὶ αὐτὴ φαραωνικῆς προελεύσεως σύμβολον. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ὥρου προβάλλεται ἐπὶ τοῦ ἡλιακοῦ δίσκου Ρᾶ, ὅστις εἶνε ὁ πατήρ του καὶ πατὴρ θεῶν καὶ βασιλέων. Ἐπὶ θραύσματος αἰγίδος φαραωνικῆς εἰς τὴν συλλογὴν Ρόστοβιτς τοῦ Ἐθνικοῦ μας Μουσείου, (Σχ. 12) ἀναδίδεται ὁ Ὧρος ἀπὸ ἄνθους λωτοῦ. Φορεῖ χιτῶνα ὅστις καλύπτει τὰς χεῖράς του, διὰ τῆς ἀριστερᾶς δὲ κρατεῖ τὸν φαραωνικὸν σταυρὸν ἀπὸ τοῦ κάτω ἄκρου καὶ περὶ τὴν κεφαλὴν φέρει δόξαν. Ἑκατέρωθεν δύο ἱεροὶ ἱέρακες. Ἡ παράστασις κάμνει τὴν ἐντύπωσιν ἐντελῶς χριστιανικῆς εἰκόνος.

δάκτυλος εἰς τὸν στόμα, διότι τοῦτο εἶναι χαρακτηριστικὸν τῶν βρεφῶν κατὰ τὴν ὀδοντοφυΐαν. Ἐντεῦθεν οἱ βρεφικοὶ θεοὶ ἐξελήφθησαν ὡς εἷς θεὸς τῆς σιγῆς. Καὶ ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία ἔχει ἁγίους μὴ ὑπάρξαντας. Οὕτως ὁ καρδινάλιος Forrare γνωρίζων τὸ θαῦμα τοῦ ἁγίου μανδηλίου ὡς Ste Bérenice ἐξέλαβε τὸ ἐν τῷ Συναξαρίῳ Ἅγιον Μανδήλιον ὡς πρόσωπον καὶ συνέγραψε βιογραφίαν τοῦ Ἁγίου Μανδελίου ἐπισκόπου Σμύρνης.

[1]) Anc. Alexandrie. σ. 49.

[2]) Boll. di Arch. Christ. 1869 σ. 32 σχ. 20.

Εἰς ἄλλο φιαλίδιον (Σχ. 6) ἀναγινώσκομεν τὴν ἐπιγραφὴν ЄΥΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΗΝΑ. Τὸ κοσμητικὸν «Καλλίνικος» ὑπενθυμίζει τὸ τῆς γραφῆς «τὸν ἀγῶνα τὸν καλὸν ἠγώνισμαι . . . ἤδη ἀπολείπεταί μοι ὁ τῆς δικαιοσύνης στέφανος». Ἀλλ' ὁ ὅρος εἶνε προχριστιανικὸς διότι εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Καΐρου ἔχομεν ἐπιγραφὴν «Ἡρακλεῖ καλλινίκῳ καὶ τοῖς ἄλλοις θεοῖς» [1]).

Τρίτη ποικιλία εἶνε ἡ ἑξῆς. Περὶ τὸν ἅγιον ἀναγινώσκεται ἀντιστρόφως ἡ ἐπιγραφή:

ΑΝΗΜ ΥΟΓΙΑ ΥΟΤ † ΥΟΙΡΥꓘ ΑΓΙΟΛΥЭ

Ἀκαταστασίας ἐπιγραφικὰς ἐπὶ τῶν εὐλογιῶν τοῦ Μηνᾶ θὰ ἴδωμεν καὶ ἄλλας. Ὁ Dutilh ἑρμηνεύει αὐτὰς ὡς πονηρεύματα τῶν διωκομένων χριστιανῶν διὰ νὰ μὴ ἐννοῶνται ἀπὸ τοὺς διώκτας των. Εἶνε πολὺ ἀφελὴς ἡ γνώμη αὐτή. Οἱ ἐργάται τῶν ἀγγείων ἦσαν φελλάχοι ἄξεστοι καὶ παρῆγον ἔργα διὰ πελατείαν μὴ ἔχουσαν ἀξιώσεις αἰσθητικάς. Ὅταν ἤκμαζεν ἡ λατρεία τοῦ Μηνᾶ καὶ συνεπῶς ἡ βιομηχανία τῶν εὐλογιῶν του, αἱ συμβολικαὶ αὗται παραστάσεις δὲν εἶχον πλέον σκοπὸν ν' ἀποκρύπτωσι τὰς πεποιθήσεις τῶν χριστιανῶν οἱ ὁποῖοι ἐξ ἐναντίας τώρα πλέον ὠργίαζον εἰς βάρος τῶν ἐθνικῶν. Ὁ πατριάρχης Κύριλλος εἶχεν ἤδη δολοφονήσῃ τὴν Ὑπατίαν [2]) διὰ τῶν παραβολάνων του, ὁ Θεόφιλος εἶχε συντρίψῃ τὸν ξύλινον κολοσσὸν τοῦ πολιούχου τῆς Ἀλεξανδρείας Σαράπιδος, τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα ἐκαίοντο ἢ ἀπεξύοντο καὶ μόνον τὰ τοῦ Λουκιανοῦ ἐπολλαπλασιάζοντο, διότι ἐσατύριζε τοὺς θεοὺς τῶν ἐθνικῶν, τὰ ἀγάλματα συνετρίβοντο, καὶ ὑπάρχουν εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Ἀλεξανδρείας θαυμασία κεφαλὴ γυναικὸς φέρουσα ἐπὶ τοῦ μετώπου κακότεχνον σταυρόν, καὶ ἀκέραιος ἀνδριὰς τοῦ Ἀδριανοῦ φέρων τοιοῦτον ἐπὶ τῆς κοιλίας. Τοὺς ἐχάραττον ἐσπευσμένως οἱ ἐθνικοὶ διὰ νὰ σώσουν τὰ ἀγάλματα ἀπὸ τὴν ὁρμὴν τῶν χριστιανῶν.

Διετηροῦντο ὅμως τὰ σύμβολα ὄχι μόνον ὡς ἀνάμνησις τῶν τραγικῶν χρόνων νωπῶν ἀκόμη, ἀλλὰ καὶ διότι ἀνταπεκρίνοντο εἰς τὴν φυσικὴν τά-

---

[1]) Revue Ét. Gr. N° 68—69 σ. 104.

[2]) Πρὸς ἀθώωσιν τοῦ Κυρίλλου συνηγοροῦν ὁ Γερμανὸς *Wernsdorf*, «Dissertat. IV de Hypatia etc.» Wittemberg 1747 τὸν ὁποῖον ἠκολούθησαν καὶ ὅλοι οἱ κληρικόφρονες κριτικοί. Ἀλλ' ὁ Ἄγγλος *Toland*, «Hypatia or the history etc» London 1780 μὲ δεινότητα ἀπρόσβλητον θεωρεῖ αὐτὸν ὡς τὸν ὀργανωτὴν τῆς δολοφονίας τῆς ἐξαιρέτου νεάνιδος καὶ τούτου τὴν γνώμην συμμεριζόμεθα ἀνεπιφυλάκτως. Ἰδὲ καὶ *Lasaulx*, «Der Untergang des Hellenismus» σ. 128—139. *Parthey* σ. 184. *Leutsch*, «Philologus» 1860 σ. 459—466.

σιν τῶν χριστιανῶν πρὸς τὸν μυστικισμόν. Κλήμης ὁ 'Αλεξανδρεύς, ἀφοῦ ἐγκωμιάσῃ τὰς συμβολικὰς παραστάσεις, λέγει «Αἱ δὲ σφραγῖδες ὑμῶν ἔστων πελειὰς ἢ ἰχθὺς ἢ ναῦς οὐριοδρομοῦσα ἢ λύρα μουσικὴ ᾗ κέχρηται Πολυκράτης ἢ ἄγκυρα ναυτικὴ ἥν Σέλευκος ἐνεκεχάρακτο τῇ γλυφῇ»[1]) ὥστε δὲν πρόκεινται τεχνάσματα. Τὴν ἐπιγραφὴν «εὐλογία Κυρίου † τοῦ ἁγίου Μηνᾶ» ἀναγινώσκουν οἱ κ.κ. Dutilh καὶ Blonfield μονοκόμματον, ἀποδίδοντες τὸ «κυρίου» εἰς τὸν Μηνᾶν. Καὶ ὅμως ὁ † εἶνε ἐδῶ ὅ,τι τὸ stop» εἰς τὰ τηλεγραφήματά μας. Χωρίζει δύο φράσεις.

Τὸ *Κύριος* καὶ *Κυρία* εἰσῆλθον εἰς τὴν χριστιανικὴν γλῶσσαν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας ἐθνικούς, ἀλλὸ μόνον διὰ τὸν Θεόν, τὴν Παναγίαν καὶ τὸν 'Ιησοῦν, ὄχι ὅμως καὶ διὰ τοὺς ἁγίους. Κατὰ τὴν πτολεμαϊκὴν ἐποχὴν ἔχομεν «Κυρία Ἄρτεμις»[2]) «Κυρία Ἶσις» ἐπὶ δὲ Ρωμαίων τὸ ἀπαντῶμεν διὰ τοὺς αὐτοκράτορας.[3]) Οἱ χριστιανοὶ ὅμως οὐδέποτε ἀπέδιδον εἰς ἅγιον τίτλον ἀφιερωμένον ἤδη εἰς τὸν Θεόν. Μόνον κατόπιν ὅταν ὁ καισαρισμὸς περιεβλήθη τὸ χριστιανικὸν κέλυφος καὶ ἀπέρριψε τὴν οὐσίαν καὶ τὸ πνεῦμα τῆς διδασκαλίας, ὑπὸ τὸ πλᾶσμα τῆς 'Εκκλησίας, τότε ἡ μὲν Θεοτόκος ἔμεινε «παναγία» οἱ δὲ πατριάρχαι ἔγιναν «παναγιώτατοι». Τὴν ἐπιγραφὴν «Εὐλογία Κυρίου» ἀπαντῶμεν καὶ ἐπάνω εἰς δύο μεγάλα γύψινα πώματα, 8 ἑστμ. διαμέτρου, ἅτινα ἔφραττον λαγήνους περιεχούσας ἔλαιον ἢ οἶνον μοναστηριακοῦ κτήματος.[4]) Εἰς τὸ ἕτερον αὐτῶν ὑπάρχει εἰς τὸ μέσον σταυρὸς ἐντὸς ἀστέρος. Τὰ πώματα ταῦτα φαίνονται ἀνάλογα πρὸς ἄλλων λαγήνων φαραωνικῶν ἐπὶ τῶν ὁποίων ἀναγινώσκεται «οἶνος τοῦ ναοῦ τοῦ Ἄμμωνος». 'Υπάρχουν εἰς τὴν συλλογὴν Ρόστοβιτς. Ὥστε τὸ «Κυρίου» τῆς ἐπιγραφῆς μας δὲν ἀναφέρεται εἰς τὸν Μηνᾶν, ἀλλ' εἰς τὸν Θεόν. Ἄλλως τε καὶ θὰ προηγεῖτο τὸ ἄρθρον «τοῦ» τῆς λέξεως «Κυρίου». Εἰς ἄλλην ποικιλίαν βλέπομεν τὸν Μηνᾶν μὲ στρατιωτικὴν πάλιν στολήν, ἀσκεπῆ καὶ ἔφιππον. Οἱ βραχίονες εἶναι καὶ πάλιν ἀνατεταμένοι πρὸς οὐρανόν. Αὐτὸ δεικνύει, ὡς εἴπομεν, ὅτι δὲν προσεύχεται, ἀλλὰ συμβολίζει τὸ μαρτύριόν του[5]). (Σχ. 13. 14. 15).

'Ο Μηνᾶς εἶνε ἔφιππος ὅπως ὅλοι οἱ στρατιωτικοὶ ἅγιοι, Δημήτριος, Γεώργιος, Θεόδωρος. Κλήμης ὁ 'Αλεξανδρεὺς λέγει ὅτι τὸ νὰ εἶνε ὁ ἅγιος

[1]) Παιδ. Γ'. 13. Ἔκδ. 'Οξωνίας.

[2]) 'Επιγρ. εἰς Χαουράν. *Cl. Ganneau* ἐν «Palest. Quart.» 1901 σ. 361 καὶ Bull Et. Gr. 1903 'Αρ. 68—9 σ. 103.

[3]) Bull. Soc. Arch. d'Alex. N° 2. σ. 39, N° 4 σ. 53.

[4]) Bull. Soc Arch. d'Alex. N° 1 σ. 46 N° 2 σ. 101.

[5]) C. I. Lat. t. VIII. N 2009—13.

ἔφιππος σημαίνει ὅτι εἶχεν ἀνδρείαν καὶ παρρησίαν[1]): Καὶ ὁ Παῦλος γράφει πρὸς τοὺς Κορινθίους «Οὐκ οἴδατε ὅτι οἱ ἐν τῷ σταδίῳ τρέχοντες, πάντες μὲν τρέχουσιν, εἷς δὲ λαμβάνει τὸ βραβεῖον; οὕτω τρέχετε ἵνα καταλάβητε».[2]) 'Η ἰδία παράστασις ἀπαντᾷ εἰς γνωστικὰ περίαπτα. 'Επὶ ἑνὸς τοιούτου βλέπομεν τὸν ἄγγελον 'Αραὰφ ἔφιππον (Σχ. 16) μὲ τὴν δόξαν, καὶ διαπερῶντα διὰ τῆς σταυροφόρου του λόγχης τὸν δαίμονα τῆς νόσου. Ἂν δὲν ὑπῆρχεν ἡ σολωμονικὴ ἐπιγραφὴ «φεῦγε, μεμισημένη, Σολομὼν σὲ διώκει, Σισίνιος Σισινάριος» θὰ ἐνόμιζε κανεὶς ὅτι πρόκειται ὁ Ἅγιος Γεώργιος. Εἰς ἄλλα τοιαῦτα ὁ ἥρως φέρει στέμμα ὀδοντωτόν, ὅτε παριστάνει τὸν Σολομῶντα. 'Ο Paul Perdrizet[3]) φρονεῖ ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι παρέλαβον τὴν συνήθειαν νὰ παριστῶσιν ἐφίππους τοὺς ἥρωας καὶ ἁγίους των, ἀπὸ τοὺς Θρᾷκας καὶ Μικρασιάτας. 'Η γνώμη αὐτὴ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψιν εἰς τὸ Φαγιοὺμ πτολεμαϊκοῦ ἱεροῦ ἱδρυμένου εἰς τὸν Θρᾷκα θεὸν Ἥρωνα, τὸν «Θεὸν σώζοντα» «Θεὸν ἥρωα». 'Επίσης πτολεμαϊκὸν τεχνούργημα εἶνε καὶ ἡ παράστασις τοῦ Ὥρου ἐφίππου. 'Ο Perdrizet ἠμποροῦσε νὰ ἐπικαλεσθῇ καὶ τὸ χωρίον τοῦ πολυτίμου βιβλιαρίου «Περὶ Ἴσιδος καὶ 'Οσίριδος» τὸ ὁποῖον ἀποδίδεται εἰς τὸν Πλούταρχον: «Τὸν Ὄσιριν ἐρέσθαι τί χρησιμώτερον οἴεται ζῷον εἰς μάχην ἐξιοῦσιν, τοῦ Ὥρου ἵππον εἰπόντος, ἐπιθαυμάσαι καὶ διαπορῆσαι πῶς οὐ λέοντα ἀλλ' ἵππον· εἰπεῖν οὖν τὸν Ὧρον ὡς λέων μὲν ὠφέλιμον ἐπιδεομένῳ βοηθείας, ἵππος δὲ φεύγοντα διασπάσαι καὶ καταναλῶσαι τὸν πολέμιον». Εὐνόητον ὅτι ὁ θεῖος διάλογος ἐπλάσθη ἀφοῦ ἡ ἐπικρατήσασα παρὰ τὸν Νεῖλον ἑλληνικὴ ἀντίληψις ἐπεβίβασε τὸν Ὧρον ἐπὶ τοῦ ἵππου.

'Ο Leclercq παραλαμβάνει ἀπὸ τὸν Rossi ἄλλην ποικιλίαν ὅπου ὁ ἔφιππος Μηνᾶς εἶνε ἐστραμμένος δεξιά. 'Ο Michon φρονεῖ ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ 'Αγ. Γεωργίου, διότι ἀγνοεῖ τὸν Μηνᾶν ἔφιππον.[4]) Παράδοξον, ἀφ' οὗ ἀναγινώσκεται πέριξ τὸ ὄνομα τοῦ Μηνᾶ. Ἄλλως τε καὶ ὁ Τιμόθεος εἰς τὴν βιογραφίαν τοῦ ἁγίου λέγει «παραγίνεται ἔφιππος» καὶ ἀλλοῦ «παραγίνεται καβαλλάριος μετὰ πλήθους πολλοῦ» καὶ εἰς τὰς ἐν 'Ηρακλείῳ τῆς Κρήτης καὶ Τυάνοις παραστάσεις ὁ Μηνᾶς ἔφιππος ἐμφανίζεται καὶ σώζει γυναῖκας ἀπὸ τὴν βίαν τῶν Σαρακηνῶν.

Ὄπισθεν τοῦ φιαλιδίου μας ἀναγινώσκεται (Σχ. 17) ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ

[1]) Στρωμ. Ε' ζ'.

[2]) Α' Κορινθ. Θ ΚΔ'.

[3]) Rev. Et. Gr. t. XVI. ἀρ. 68—69 σ. 51.

[4]) *Michon.* ἐν «Mélanges» Rossi σ. 189. *Schultze,* «Archäologie des altchristlichen Kunst» σ. 302. München 1895. *Cabrol,* «Dict. Arch. Chrét.» σ. 1729.

ΝΗΝΑ. Καὶ ὁ κ. Dutilh ἐπαναλαμβάνει τὴν ἰδέαν του ὅτι πρόκειται πονήρευμα τῶν χριστιανῶν α) διὰ νὰ ἀπατήσῃ τοὺς ἐθνικοὺς διώκτας β) διὰ νὰ προφυλάξῃ τοὺς χριστιανοὺς ἀπὸ τὰς παραποιήσεις!

Ὁμολογῶ ὅτι δὲν καταλαμβάνω τίποτε ἀπ' αὐτά. Διότι δὲν κατεδιώκοντο —ὅταν κατεδιώκοντο— οἱ τιμῶντες τὸν Μηνᾶν, ἀλλ' οἱ λατρεύοντες τὸν Χριστόν, ἑπομένως ἡ παραποίησις τοῦ ὀνόματος τοῦ ἁγίου δὲν ἔσωζε τὸν Χριστιανὸν ἀφοῦ ὑπῆρχεν ἡ λέξις «ἅγιος» καὶ ὁ σταυρὸς ἐπάνω εἰς τὸ φιαλίδιον. Ἔπειτα ποῦ ἠκούσθη νὰ παραμορφώνεται τὸ γνήσιον διὰ νὰ προλαμβάνωνται αἱ παραποιήσεις; Ὥστε ὅλα τὰ ὀρθογραφημένα φιαλίδια ἦσαν παραποιήσεις; Αἱ ἀνορθογραφίαι ὀφείλονται εἰς τὴν ἀμάθειαν τῶν ἀγγειοπλαστῶν. Ἀπαντῶσιν ὅμοιαι εἰς ἐπιτυμβίους ἐπιγραφὰς ὁπότε οἱ θαμμένοι οὐδὲν εἶχον νὰ φοβηθοῦν.

Εἰς ἄλλο φιαλίδιον κεφαλὴ νεανίου δεξιὰ μέσα εἰς κύκλον ἐκ χονδρῶν κόμβων (Σχ. 18). Οἱ Leclercq καὶ Dutilh νομίζουν ὅτι δὲν πρόκειται ὁ Μηνᾶς, ἀλλὰ κανεὶς Αἰθίωψ ἅγιος ἢ προσήλυτος τοῦ Μηνᾶ. Αἱ εἰκασίαι ὅμως αὗται ἔγειναν δωρεάν, καὶ τοῦτο διότι ἡ φυσιογνωμία εἶνε μᾶλλον αἰθιοπική. Τοῦτο ὅμως ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι ἡ κεφαλὴ δὲν εἶνε ἀνάγλυφον συνεχὲς ἀλλὰ σχεδιασμένη ὅλη ἐκ κόμβων καὶ τοῦτο χονδρύνει τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ παριστᾷ τὴν κόμην οὔλην.

Ὄπισθεν ἀναγινώσκεται ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΗΝΑ. Ἂν λοιπὸν ἦτο ἄλλος ἅγιος θὰ τὸ ἀνέγραφεν ἐπὶ τῆς προσθίας ὄψεως ὅπως τὸ κάμνει ἀλλοῦ διὰ τὴν Ἁγίαν Θέκλαν. Καὶ εἰς ἄλλα ὅμως φιαλίδια ὅπου ὁ Μηνᾶς φορεῖ στρατιωτικὰ καὶ εἶνε μέσῳ τῶν δύο καμήλων ἡ φυσιογνωμία του εἶνε αἰθιοπική. (Σχ. 6) Πιθανῶς ὁ ἀγγειοπλάστης νὰ ἦτο Αἰθίωψ καὶ ἔδωκε τὴν φυσιογνωμίαν τῆς φυλῆς του. Εἰς τὰς αἰθιοπικὰς Ἐκκλησίας ὁ Ἰησοῦς εἰκονίζεται Αἰθίωψ ὁ δὲ διάβολος εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ πειρασμοῦ εἶνε τῆς καυκασίας φυλῆς. Κάθε λαὸς ἐπροσωποποίησε τοὺς θεούς του κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν ἑαυτοῦ.

Εἰς ἄλλην ποικιλίαν παρίσταται ὁ ἅγιος φορῶν χιτῶνα μόνον καὶ κρατῶν εἰς ἑκατέραν τῶν χειρῶν κλάδον φοίνικος. Ὁ κ. Dutilh ὑπενθυμίζει τὸ τῆς Ἀποκαλύψεως[1]) «γίνου πιστὸς ἄχρι θανάτου καὶ δώσω σοι τὸν στέφανον τῆς ζωῆς». Ἀλλ' ἡ Ἀποκάλυψις ὁμιλεῖ περὶ στεφάνου καὶ ὄχι κλάδων. Γνωρίζομεν ὅτι οἱ κλάδοι τῶν φοινίκων ἐκόσμουν θριάμβους προχριστιανικοὺς καὶ δὴ ἑβραϊκούς, οἷοι τῶν Κριτῶν, τοῦ Δαυῒδ καὶ τῶν νικητῶν ἀγώνων ἐθνικῶν. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην ἡ παράστασις ἐξεχριστιανίσθη ὅπως καὶ

[1]) Β' 10.

τόσαι ἄλλαι. Πάντως τὸ χωρίον ἐμπνέεται ἀπὸ τοὺς ἐθνικοὺς ἀγῶνας[1]).

Ἐνδιαφέρουσα παράστασις εἶνε ἐντὸς κύκλου ἐκ κόμβων πτηνὸν πλῆττον μὲ τὸ ῥάμφος του τὸν πόδα του (Σχ. 19). Ὁ κ. Dutilh ἐκλαμβάνει αὐτὸ ὡς ταών, ἴσως θηλυκόν, ἀφοῦ δὲν ἔχει τὴν ὡραίαν οὐρὰν τοῦ θήλεος ὅπως φαίνεται αὕτη εἰς τὸ φιαλίδιον τῆς Ἁγίας Θέκλας, περὶ οὗ κατωτέρω, ἢ ὡς φοίνικα. Κατωτέρω θὰ ἴδωμεν ποικιλίας παριστώσας πτηνά. Ἐδῶ ὅμως πρόκειται ἁπλούστατα περὶ πελεκᾶνος. Ὁ πελεκὰν ἦτο ἄλλοτε συχνότατος εἰς τὴν Αἴγυπτον καὶ ἐκαλεῖτο «κάμηλος τοῦ ποταμοῦ», τοῦτο δὲ διότι ἔχει ὑψηλοὺς τοὺς πόδας, διαιτᾶται πάντοτε παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ Νείλου καὶ ὁ ἐπιλαίμιος σάκκος του χωρεῖ πολὺ νερό. Οἱ Ἕλληνες τὸν ὠνόμαζαν «λευκὸν πελεκᾶνα» καὶ «ὀνοκρόταλον» ἕνεκα τῆς φωνῆς του.[2]) Ἡ θήλεια τρέφει τὰ μικρά της μὲ τὰ ψάρια ποῦ ἁρπάζει ἀπὸ τὸν ποταμόν. Προηγουμένως τὰ θέτει ὑπὸ τὴν πτέρυγά της καὶ τὰ συνθλίβει ἐκεῖ ἐπὶ τοῦ στήθους, ἔπειτα τὰ θέτει ἐντὸς τοῦ σάκκου της ὅπου ὑφίστανται νέαν μάσσησιν χάρις εἰς ὑγρὸν τὸ ὁποῖον ἐκκρίνει. Ἐπειδὴ δὲ μὲ τὴν σύνθλιψιν ἐκείνην αἱματώνεται τὸ λευκόν της πτέρωμα, οἱ ἐπιπόλαιοι παρατηρηταὶ ἐνόμισαν ὅτι τρέφει τὰ μικρά της μὲ τὸ αἷμά της. Ἐντεῦθεν καὶ τὸ στάσιμον τοῦ ἐπιταφίου θρήνου «Ὥς περ πελεκὰν τὴν πλευράν σου τρωθείς, Λόγε, σοὺς θανόντας παῖδας ἐζώωσας, ἐπιστάξας ζωτικοὺς αὐτοῖς κρουνούς». Καὶ οἱ Λατῖνοι κάθε Κυριακὴν ψάλλουν τὸν ὕμνον «Pie pellicane, Jesu, Domine . . .».

Εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ ἐν Καΐρῳ θανόντος Dr Fouquet εἶδον ξυλίνην σφαγῖδα ἄρτου παριστῶσαν (Σχ. 20) πελεκᾶνα εἰς τὴν ἰδίαν στάσιν τοῦ αὐτοτραυματισμοῦ.[3]) Ὄπισθεν τοῦ φιαλιδίου παρίσταται κάνιστρον μετὰ ἄρτων καὶ ἡ ἐπιγραφὴ ЄΥΛC ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΗΝΑ. (Σχ. 21) Ἀφ' ἑνὸς τὸ αἷμα τῆς αὐτοθυσίας πελεκᾶνος καὶ οἱ ἄρτοι ἀφ' ἑτέρου ἀποτελοῦν ὁμοῦ συμβολισμὸν τῆς θείας εὐχαριστίας. Εἴς τινας τοιχογραφίας κατακομβῶν παρίσταται ἐντὸς τοῦ κανίστρου τὸ ποτήριον μὲ τὸ αἷμα.[4]) Ὁ Ἱερώνυμος πράγματι λέγει «οὐδεὶς τόσον πλούσιος ὅσον ὁ φέρων ἐν ἑαυτῷ τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ ἐντὸς κανίστρου καὶ τὸ αἷμά του ἐντὸς ποτηρίου». Εἰς τὴν κρύπτην τῆς Λουκίνας τῶν ἐν Ρώμῃ κατακομβῶν βλέ-

[1]) «Ἑλλήνιον» Καΐρου. Τεῦχ. Δ' σ. 223 σχ. 13. Bull. Soc. Arch. d'Alex. Nº 1 σ. 48. XXXVI. Nº 2 σ. 11.

[2]) *F. A. Pouchet*, «Zoologie classique» Paris 1841. t. I σ. 479.

[3]) *Gayet*, «L' Art Copte» σ. 88. Εἰκ. 16α. 16β. 16γ.

[4]) Ἴδε τὴν θαυμασίαν συλλογὴν πρωτοχριστιανικῶν εἰκόνων ἐγχρώμων τοῦ *Joseph Wilpert*, «Die Malereien der Katakomben Roms» Freiburg, 1903.

πομεν κάνιστρον μετ' ἄρτων ὅμοιον ἐντελῶς πρὸς τὸ ἰδικόν μας (Σχ. 22) καὶ πλέον εἰς τὴν θάλασσαν ἐπὶ ἰχθύος.[1]) Τὸ κάνιστρον ἐπὶ ἰχθύος συμβολίζει τὴν Ἐκκλησίαν, ἐνῶ ὁ ἰχθὺς τὸν Χριστόν, κατὰ τὴν γνωστὴν ἀκροστοιχίδα Ἰ(ησοῦς) Χ(ριστὸς) Υ(ἱὸς) Θ(εοῦ) Σ(ωτήρ). Καὶ ὁ Παῦλος λέγει[2]) «Ἡ Ἐκκλησία ἥτις ἐστὶ τὸ σῶμα αὐτοῦ».

Νομίζω δ' ὅτι καὶ ἡ εἰκὼν (Σχ. 23) εἰς τὴν ὁποίαν παρίσταται δοχεῖον πολὺ ἀνοικτὸν μετὰ ποδὸς πλατυτάτου καὶ ὁ Χριστὸς ἐν αὐτῷ δὲν εἶνε κάλυξ εὐχαριστίας ἀλλὰ κάνιστρον, ἐπειδὴ εἶνε δοχεῖον πλεκτόν. Καὶ δι' αὐτὸ ὁ Σωτὴρ δὲν εἶνε τεμαχισμένος, ὅπως θὰ ἴδωμεν ἀλλοῦ, (Σχ. 58) ἀλλὰ ἀκέραιος. Εἶς ἐπίμετρον παρίσταται βρέφος, ἐνῶ, ἂν ἦτο εὐχαριστίας δοχεῖον, θὰ ἦτο εἰς τὴν ἀνδρικὴν ἡλικίαν

Ὁ Νεροῦτσος περιέγραψεν [3]) εἰς χριστιανικὴν κρύπτην τοῦ Καρμοὺζ τῆς Ἀλεξανδρείας, μεταξὺ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς ὁποίας εἶνε διάφορα εὐαγγελικὰ πρόσωπα, καὶ παιδία πέριξ τραπέζης ἐνώπιον κανίστρων γεμάτων ἀπὸ κομμένους ἄρτους (panes decusati)· ὑπὲρ τὰς κεφαλάς των διεκρίνετο ἡ ἐπιγραφὴ «παιδία τὰς εὐλογίας τοῦ Χριστοῦ ἐσθίοντες». Εἰς τὰ 1865 εἶδε τὴν τοιχογραφίαν καὶ ὁ Wescher, ὁ δὲ Peratè ἐδημοσίευσε τὸ ἀπομεῖναν μέρος τῆς εἰκόνος. Δυστυχῶς δὲν ἐπρόλαβα τὴν κρύπτην, διότι εἶχεν ἐξαφανισθῇ πρὸ τοῦ 1900. Ὅμοιαι εἰκόνες ὑπάρχουν καὶ εἰς τὰς κατακόμβας τῆς Ρώμης.

Εἰς ἄλλην ποικιλίαν παρίστανται ἀφ' ἑνὸς κεφαλὴ νεαρά, τὴν ὁποίαν ὁ κ. Dutilh ἐκλαμβάνει ὡς γυναικείαν. Ἐν τούτοις εἶναι αὐτὸς ὁ Μηνᾶς (Σχ. 24) ἔφηβος. Ἀφ' ἑτέρου ὁ αὐτὸς μὲ τὴν στρατιωτικὴν συνήθη ἐμφάνησίν του, τῶν δύο καμήλων καὶ τῆς συνήθους ἐπιγραφῆς. Ἂν λοιπὸν ἡ ἐμπροσθία κεφαλὴ ἦτο ἄλλου τινός, θὰ τὸ ἀνέγραφε. Ἂν δὲ ἦτο γυναικεία, θὰ ἦτο καλυμμένη. Εἰς οὐδεμίαν χριστιανικὴν παράστασιν ἐσημειώθη κεφαλὴ γυναικὸς ἀσκεπής. Ἐπὶ τῆς πυξίδος τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου (Σχ. 34) αἱ γυναικεῖαι κεφαλαὶ εἶναι καλυμμέναι. Θὰ ἴδωμεν καὶ τὴν ἁγ. Θέκλαν καλυμμένην ἐπίσης. Αἱ πρῶται χριστιαναὶ ἐκάλυπτον τὴν κεφαλὴν ὅπως σήμερον αἱ μουσουλμανίδες καὶ αἱ χωρικαί μας. Ὁ Παῦλος διὰ μακρῶν τονίζει τοῦτο. «Πᾶσα δὲ γυνὴ προσευχομένη ἢ προφητεύουσα ἀκατακαλύπτῳ τῇ κεφαλῇ καταισχύνει τὴν κεφαλὴν αὐτῆς. Ἓν γάρ ἐστι καὶ τὸ αὐτὸ τῇ ἐξυρημένῃ. Εἰ γὰρ οὐ κατακαλύπτεται γυνὴ καὶ κειράσθω· εἰ δὲ αἰσχρὸν γυναικὶ τὸ κείρασθαι ἢ ξυρᾶσθαι, κατακαλυπτέσθω»

[1]) *Peraté,* «Arch. Chrèt.» σ. 98,139.

[2]) Α' Ἐφεσ. 22,23.

[3]) Anc. Alex. σ. 43.44.

καὶ κατωτέρω[1]) «Ἐν ὑμῖν αὐτοῖς κρίνατε· πρέπον ἐστὶ γυναῖκα ἀκατακάλυπτον τῷ Θεῷ προσεύχεσθαι; Οὐδὲ ἡ φύσις αὐτὴ διδάσκει ἡμᾶς ὅτι ἀνὴρ μὲν ἐὰν κομᾷ ἀτιμία αὐτῷ ἐστιν, γυνὴ δὲ ἐὰν κομᾷ δόξα αὐτῇ ἐστίν; ὅτι ἡ κόμη ἀντὶ περιβολαίου δέδοται αὐτῇ».[2]) Ἡ κεφαλὴ αὐτὴ τοῦ Μηνᾶ καταγγέλλει τὴν πρόθεσιν τοῦ καλλιτέχνου νὰ τὸν παραστήσῃ νεαρὸν καὶ ὡραῖον, σύμφωνα μὲ τὴν μαρτυρίαν τοῦ βιογράφου του: «Αὐτὸς δὲ τοῦ καταλόγου τῶν Ρουτηλλιανῶν ἀφηγούμενος ψυχῆς παραστήματι, μεγέθει τε καὶ κάλλει καὶ πᾶσιν οἷς ὥρα σώματος καὶ γενναιότης χαρακτηρίζεσθαι πέφυκε» [3]).

Εἰς ἄλλην ποικιλίαν ἔλαφος συμβολίζει τὸν χριστιανόν, ὁ ὁποῖος διψᾷ τὸ ὕδωρ, τὸ ὁποῖον ὁ Σωτὴρ ὑπηνίχθη εἰς τὴν Σαμαρίτιδα, ἢ τὸ ὕδωρ τοῦ βαπτίσματος. (Σχ. 25) Ἡ ἀλληγορία ἀπαντᾷ εἰς τοὺς ψαλμοὺς[4]) «ὃν τρόπον ἐπιποθεῖ ἡ ἔλαφος ἐπὶ τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων, οὕτως ἐπιποθεῖ ἡ ψυχή μου πρὸς σέ, ὁ Θεός. Ἐδίψασεν ἡ ψυχή μου πρὸς τὸν Θεὸν τὸν ζῶντα». Ἄλλως τε καὶ ἁρμόζει ἡ παράστασις ἐπὶ τοῦ φιαλιδίου τὸ ὁποῖον περιεῖχεν ὕδωρ ἀπὸ τὸ ἁγίασμα τοῦ ἁγίου Μηνᾶ. Συνήθως εἰς κοσμήματα ἀμφίων ἢ μωσαϊκὰ βαπτιστηρίων[5]) ὅπως εἰς τῆς Δαλματικῆς Σαλόνης, ἀπαντῶμεν δοχεῖον ὕδατος ἐν τῷ μέσῳ δύο ἐλάφων ἑτοίμων νὰ πίωσι (Σχ. 26).

Εἰς τὴν ἄλλην ὄψιν τοῦ αὐτοῦ φιαλιδίου εἶναι δοχεῖον μὲ ἄνθη. Κατὰ τὸν Dutilh συμβολίζει τὸν παράδεισον. Τὰ χωρία ὅμως εἰς τὰ ὁποῖα παραπέμπει[6]) ὁμιλοῦν περὶ οἰκιακῶν σκευῶν πρὸς χρήσεις εὐγενεῖς καὶ πρὸς χρήσεις ἀγενεῖς. Μᾶς διαφεύγει ἡ σχέσις των πρὸς τὴν ἰδικήν μας εἰκόνα. Ὅτι ὁ Παράδεισος εἰκονίζεται κῆπος μὲ δένδρα καλλίσκια καὶ ἄνθη καὶ νερὰ δροσερὰ εἶναι γνωστόν. Καὶ τοῦτο, νομίζομεν ὅτι ὀφείλεται

[1]) Α' Κορινθ. ΙΑ'.

[2]) Εὐλόγως θὰ διερωτηθῇ ὁ ἀναγνώστης διατί τότε οἱ ἱερεῖς μας κομῶσιν, ἀφοῦ ὤφειλον νὰ εἶναι αὐστηρότεροι τῶν λαϊκῶν τηρηταὶ τῆς συστάσεως τοῦ Παύλου; Ὁ λόγος εἶναι ὅτι ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Παύλου ἐκόμων οἱ ἐπαγγελλόμενοι τὸν Ἀντίνοον, ἐντεῦθεν καὶ ἡ φράσις «ἀνὴρ ἐὰν κομᾷ ἀτιμία αὐτῷ ἐστι.» Κατόπιν ὅμως ὅτε ἤλλαξαν οἱ ὅροι τῆς κοινωνικῆς διαίτης καὶ ἤκμασεν ὁ μοναχισμός, ἐθεωρήθη τρυφηλότης πᾶσα περιποίησις τοῦ σώματος. Ἀφέθη ἡ κόμη καὶ καθόλου τὸ τρίχωμα, ἀγρίως αὐτοφυές, οἱ ὄνυχες ἐπίσης, κατηργήθη τὸ πλύσιμον, ταῦτα δὲ εἰς βαθμὸν ὥστε ἔπασχον ἕλκη. Ἀλλ' ὁ Ἅγ. Παχούμιος ὤθει τὴν εὐσέβειαν μέχρι τοιούτου, ὥστε ὁσάκις ἀπότομός του κίνησις ἔρριπτε χαμαί τινα τῶν σκωλήκων ἔσκυπτε καὶ ἀναλαμβάνων αὐτὸν προσεκτικὰ τὸν ἐπανέθετεν εἰς τὴν οἰκείαν πληγήν!

[3]) Analecta Bollandiana. t. III 1884 σ. 258 ex Codice Leidensi.

[4]) Ψαλμοὶ ΜΒ' 1. Ἀποκ. ΚΒ'.

[5]) *Cabrol,* «Dict. Arch. Chrét.» ἐν λ. Dalmatie. σ. 105 εἰκ. 3532.—Bull. di Arch. e stu. Dalmat.» 1903. t. XXVI. πίν. VII.

[6]) Πρὸς Ρωμ. Θ'. 21 Τιμόθ. Β' 20.

εἰς τὸ κλῖμα τῆς Αἰγύπτου, ἥτις ἐγένετο ἡ μήτρα τοῦ χριστιανισμοῦ, ὄχι μόνον ἐν τῇ δογματικῇ του διατυπώσει ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἐξωτερικῇ λατρείᾳ. Εἰς τοὺς πτολεμαϊκοὺς τάφους ἀπαντᾷ στερεότυπος ἡ εὐχὴ πρὸς τὸν θανόντα: «Δώη σοι Ὄσιρις τὸ ψυχρὸν ὕδωρ». Ὁ διακαέστερος πόθος τοῦ Αἰγυπτίου ἦτο νερὸ καθαρὸν καὶ δροσερόν, διότι ἔπινε χλιαρὸν καὶ θολόν. Ὁ Καλάσιρις εἰς τὰ «Αἰθιοπικὰ» τοῦ Ἡλιοδώρου λέγει ὅτι τὸ ὕδωρ τοῦ Νείλου ἦτο χλιαρόν. Καὶ δὲν ἔπιναν κἄν ὕδωρ τοῦ ποταμοῦ ἀπ' εὐθείας, ἢ τοὐλάχιστον ἀπὸ τῶν διωρύγων, ἀλλά, διὰ τὸν φόβον τῶν κροκοδείλων, ἤνοιγαν λάκκους μακρὰν τούτων εἰς τοὺς ὁποίους μικρὰ αὖλαξ ἔφερε τοῦτο ἀπὸ τῆς πλησιεστέρας διώρυγος καὶ ἐκεῖ ἐλίμναζε. Τοῦτο δὲ διήρκεσε μέχρι τῶν μέσων τοῦ παρελθόντος αἰῶνος. Οἱ Φαραὼ ἔφερον χιόνα ἀπὸ τὸν Λίβανον. Ἡ ἔκφρασις λοιπὸν «δώη σοι Ὄσιρις τὸ ψυχρὸν ὕδωρ» ἔγινε παρὰ χριστιανοῖς «εἰς τόπον ἀναψύξεως» καὶ οἱ χωρικοί μας πηγαίνουν εἰς τοὺς τάφους τῶν οἰκείων των διὰ νὰ ρίψουν ὕδωρ ἐπ' αὐτῶν πρὸς τὸν διψῶντα νεκρόν. Ἂν ὅμως ὁ χριστιανισμὸς ἐμαιεύετο εἰς τὴν Λαπωνίαν θὰ ηὐχόμεθα «εἰς τόπον θαλπωρῆς» καὶ ἡ κόλασις θὰ ἦτο φοβερὸν ψυγεῖον.

Ἀλλ' ἂς ἐπανέλθωμεν εἰς τὸ ἀνθοδοχεῖόν μας. Εἶνε πιθανώτατον ὅτι πρόκειται συμβολισμός. Δὲν εἶδα τὴν ποικιλίαν αὐτήν. Ἀλλ' ὁ Dutilh λέγει ὅτι τὰ φύλλα εἶνε φύλλα δάφνης. Ὑποθέτω λοιπὸν τὸ ἑξῆς: Ὁ Ὅμηρος ὁμιλεῖ περὶ τοῦ λέβητος, ὁ ὁποῖος ἦτο πλατὺ μεταλλικὸν δοχεῖον, εἰς τὸ ὁποῖον κατόπιν ἐπεκράτησε νὰ ἐναποτίθεται ἡ τέφρα τῶν νεκρῶν, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Σοφοκλῆς παρ' Ἀθηναίῳ. Κατὰ τὸν Βιργίλιον[1]) ὁ λέβης ἐχρησιμοποιήθη βραδύτερον ὡς γέρας εἰς τοὺς ἀγῶνας καὶ τότε ἔθετον εἰς αὐτὸν κλάδους δάφνης. Ἡ εἰκὼν 27 παριστᾷ τοιοῦτον λέβητα ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἀναγινώσκεται «Πύθια» τὰ δὲ πύθια ἐξακολούθησαν τελούμενα μέχρι τοῦ 394 μ. Χρ. εἰς 24 πόλεις τῆς Μ. Ἀσίας. Ἐπειδὴ λοιπὸν τὸ ἀγγεῖόν μας εἶνε προγενέστερον τῆς λήξεως τῶν πυθίων, ὁ δε Μηνᾶς ἤθλησεν εἰς τὴν Φρυγίαν ἡ παράστασις τοῦ φιαλιδίου εἶνε πιθανὸν νὰ ἔχῃ στενὴν ἐσωτερικὴν καὶ ἐξωτερικὴν σχέσιν πρὸς τὸν λέβητα τῶν πυθίων.

Εἶδον ἄλλο φιαλίδιον εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Ἀλεξανδρείας, ὅπου εἰργάσθη ὁ Dutilh, ἐπὶ τοῦ ὁποίου παρίσταται ὡραῖον δοχεῖον, ἀφ' οὗ ἀναδίδονται κλάδοι στρεπτοὶ μετὰ φύλλων. Ὑποθέτω ὅτι πρόκειται ἄμπελος. Εἰς τὴν συλλογὴν Ρόστοβιτς εἶνε μία λυχνία στρογγύλη χωρὶς λαβὴν ἐπὶ τῆς ὁποίας παρίσταται δοχεῖον διάκοσμον μὲ δύο λαβάς, καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἐκφεύγουν δύο κλάδοι ἀμπέλου μὲ φύλλα καὶ σταφυλάς. (Σχ. 28) Πρόκειται

[1]) Αἰν. Ε' 226.

λοιπὸν συνδυασμὸς τοῦ ἀγγείου καὶ τῆς ἀμπέλου, ἡ ὁποία δὲν εὐδοκιμεῖ εἰς τὴν γλάστραν, ἑπομένως δὲν ἔχει ἀντιγραφὴ ἀπὸ τοῦ φυσικοῦ. Ἡ ἄμπελος, ὡς σύμβολον, ὑπαινίσσεται τὸν Χριστόν, ὅστις εἶπεν «ἐγώ εἰμι ἡ ἄμπελος ἡ ἀληθινή». Τὸ ἔλεγε δὲ ἀναφερόμενος εἰς τὴν σπουδαιότητα τοῦ κυριωτάτου προϊόντος τῆς Παλαιστίνης. Κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς Σκηνοπηγίας ὤφειλον οἱ πανταχόθεν προσερχόμενοι προσκυνηταὶ νὰ προσαγάγουν τὰς ἀπαρχὰς τῶν καρπῶν των. Τότε ἡ ἄμπελος ἔπαιζε τὸν κυριώτατον ρόλον. Ὁ Φλ. Ἰώσηπος λέγει ὅτι ὁ Ἀριστόβουλος, διὰ νὰ ἐξιλεώσῃ τὸν Πομπήϊον, ἔστειλεν εἰς αὐτὸν μέρος τῶν θησαυρῶν τοῦ Ναοῦ, μεταξὺ δ' αὐτῶν καὶ ἄμπελον χρυσῆν 500 ταλάντων.[1]) Εἰς μίαν ποικιλίαν τοῦ Μουσείου Ἀλεξανδρείας (Σχ. 29), βλέπομεν τέσσαρας κύκλους σχηματίζοντας σταυρὸν ἐντὸς δ' αὐτῶν ἄνω μὲν καὶ κάτω σταυρούς, δεξιὰ δὲ καὶ ἀριστερὰ βότρυς σταφυλῆς. Καὶ αὐτοὶ οἱ κύκλοι ἐνεπνεύσθησαν ἀπὸ τὰς ἑλικοειδεῖς τῆς ἀμπέλου παραφύσεις.

Εἰς ἄλλην ποικιλίαν ἔχομεν σταυρὸν στολισμένον μὲ αἰχμὰς δοράτων ἢ βέλη. Δὲν εἶδον καὶ τὴν ποικιλίαν ταύτην. Ἂν ἔχῃ οὕτως, ἴσως πρόκειται ἡ λόγχη καὶ ὁ κάλαμος δι' ὧν ἐβασανίσθη ὁ Ἐσταυρωμένος. Ὄπισθεν ἡ ἐπιγραφὴ ЄΥΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΗΝΑ ΜΑΡΤΥΡΟϹ.

Εἶδον εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Ἀλεξανδρείας ἄλλας ποικιλίας, ἐφ' ὧν παριστῶνται σταυροὶ ὅπως βλέπει κανεὶς εἰς τὰς εἰκ. 30—34.

Ἄλλη ποικιλία φέρει εἰς δύο γραμμὰς τὴν λέξιν ἁπλῶς ЄΥΛΟΓΙΑ (Σχ. 35) ἑτέρωθεν δὲ τὸν Μηνᾶν ὡς στρατιώτην μετὰ δύο καμήλων.

Ἀλλαχοῦ ἔχομεν ἀφ' ἑνὸς ἄνθος σταυρανθές, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τρεῖς γραμμὰς ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΗΝΑ. (Σχ. 36) Ἄξιον παρατηρήσεως ὅτι ὁ τεχνίτης εἶχε λησμονήσει τὸ Ν καὶ δι' αὐτὸ μετὰ τὸ Α ἔθηκε τὸ σημεῖον τῆς ἐπαναλήψεως ÷ καὶ κατόπιν τούτου τὸ Ν. Τοῦτο μαρτυρεῖ, ὡς ἐκ περιττοῦ, ὅτι καὶ τὰ ἄλλα λάθη δὲν εἶνε σκόπιμα, καὶ τὴν ἀρχαιότητα τοῦ σημείου τῆς συνεχείας. Ἀλλὰ καὶ τὸ σχῆμα τοῦ δοχείου εἶνε ἀσύνηθες· κυλινδρικὸν ἔχει βάσεις τὰς δύο ὄψεις, ἐπὶ δὲ τῆς πλευρικῆς ἐπιφανείας τὸ στόμιον καὶ τὰς δύο λαβάς.

Εἰς ἄλλην ποικιλίαν ἔχομεν ἀφ' ἑνός: ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΗΝΑ, ἀφ' ἑτέρου δ' ἀνεστραμμένην τὴν ἐπιγραφὴν ϹΟΙΑΧ ΑΙΠΟΛΥΘ. (Σχ. 37)

Ἐνδιαφέρουσα εἶνε μία ἄλλη ποικιλία ἐπὶ τῆς μιᾶς ὄψεως ἡ συν-

[1]) «Ἰουδ. Ἀρχ.» ΙΔ' Γ'. «Ἔπεμψε δὲ Πομπηΐῳ μέγα δῶρον Ἀριστόβουλος, ἄμπελον χρυσῆν ἐκ πεντακοσίων ταλάντων, Μέμνηται δὲ τοῦ δώρου καὶ Στράβων ὁ Καππάδοξ λέγων «ἀπὸ τῆς Ἰουδαίας ἦλθεν εἴτε ἄμπελος εἴτε κῆπος τερπωλὴν ὠνόμαζον τὸ δημιούργημα.» Ὁ Ἰώσηπος τὴν εἶδεν ἀνατεθειμένην εἰς τὸ Καπιτώλιον.

ἤθης παράστασις τοῦ στρατιωτικοῦ Μηνᾶ, ἐπὶ τῆς ἄλλης πλοῖον μὲ σταυρὸν εἰς τὰ ἄφλαστα. Εἰς τὰ νερὰ τέσσαρες ἰχθῦς (Σχ. 38).

Τὸ πλοῖον συμβολίζει τὴν Ἐκκλησίαν, οἱ δὲ ἰχθῦς τοὺς πρὸς ἁλιείαν ἐθνικούς. Ὁ Χριστὸς λέγει πρὸς τοὺς μαθητάς του νὰ γένωνται «ἁλιεῖς ἀνθρώπων». Εἷς μόνος ἰχθὺς βαστάζων τὸ πλοῖον παριστᾷ τὸν Χριστόν.[1] Εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν ὁ κ. Beghè ἀντέγραψεν ἀνάλογον ἐπιγραφὴν ἐπὶ τοῦ τοίχου κατακόμβης τοῦ Γκαμπάρι, τὴν ἀντέγραψεν ὅμως κατὰ τρόπον ἐντελῶς ἀκατανόητον[2]):

πυγιζω
αλα πανυτας
ιοι μαχην
τον σταραβον
Θεοδωρον
νικα τις ποτε
ο δε ποτε

Εὐτυχῶς λόγιος φίλος μου, ὁ κύριος Ν. Πάρκας κατώρθωσε νὰ διευκρινίσῃ τὸ κείμενον οὕτω:

Πυγίζω
ἅλα, πάνυ τα-
χεῖα, ἀμαχή-
τῳ σταυρῷ.
Θεοδρόμον
νικᾷ τις ποτέ;
Οὐδέποτε.

Ἡ τοιχογραφία τοῦ Γκαμπάρι παριστᾷ τὰς πρῴρας δύο πλοίων (Σχ. 39) μᾶλλον πολεμικῶν.

Προκειμένου τοῦ συμβολισμοῦ τοῦ ἰχθύος, οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι ἔγεινε καταπληκτικὴ χρῆσις τῆς ἀκροστοιχίδος. Ἀλλὰ κατὰ παράδοξον σύμπτωσιν εἰς τὸν ἐν Τεντύρᾳ ναόν, ὁ ὁποῖος εἶνε μὲν τῆς αἰγυπτιακῆς λατρείας ἀλλὰ ρωμαϊκῶν χρόνων κτίσμα, ἀπαντᾷ ὁ ἰχθὺς καὶ δὴ ὑπὸ μορφὴν ὑπομνιμνήσκουσαν εὐστόχως τὸ τρισυπόστατον τῆς τριαδικῆς θεότητος (Σχ. 40). Ἄξιον ἐπίσης παρατηρήσεως τὸ ὑπὸ τοῦ Garucci[3]) δημοσιευόμενον

---

[1]) Κατὰ τὴν ἀκροστοιχίδα Ἰ(ησοῦς) Χ(ριστὸς) Θ(εοῦ) Υ(ἱὸς) Σ(ωτήρ).
[2]) Bull. Soc. Arch. d'Alex. 1902.
[3]) *Garucci*, Hagioglypta sive picturae et sculpturae sacrae. 1856 σ. 7.

ἁγιόγλυπτον παριστῶν πλοῖον μὴ φερόμενον ἐπὶ ἰχθύος, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ κελύφους τοῦ σκάφους ἀναγινώσκεται «Ἰησοῦς» (Σχ. 41). Εἷς τῶν ἐπιβατῶν ἀνασύρει δίκτυον ἐνέχον ἰχθύν. Ἐμφανῶς πρόκειται συμβολισμὸς τοῦ κηρύγματος. Οἱ ἐπιβαίνοντες εἶνε οἱ ἀπόστολοι, ἡ ναῦς εἶνε ἡ Ἐκκλησία, κακῶς λοιπὸν ἐτέθη ἡ ἐπιγραφὴ «Ἰησοῦς». Ἡ σύγχυσις αὐτὴ εἶνε σπουδαῖον τεκμήριον τῆς λαϊκῆς ψυχολογίας. Τὰ θρησκευτικὰ σύμβολα, αἱ διατυπώσεις, ἐμμένουν, διότι εἶνε ἡ ὑλικὴ ἐκδήλωσις, ἐκφεύγει ὅμως κατὰ μικρὸν τὸ νοούμενον, τὸ πνευματικὸν στοιχεῖόν των. Εἰς τὴν ψυχολογικὴν ταύτην ὑφαίρεσιν ὀφείλονται πολλὰ φαινόμενα καὶ κυρίως ὁ συγκρητισμός, δηλαδὴ ἡ ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων θρησκευμάτων υἱοθέτησις τύπων καὶ συμβόλων καὶ ἰδεῶν ἀκόμη τῶν ἀμέσως προγενεστέρων, οἱ ἀπὸ τῶν ὁποίων προσήλυτοι δὲν ἠμπόρεσαν ν' ἀποκαθαρθοῦν τελείως τῶν πατρῴων ἕξεων. Εἰς ταύτην ὀφείλεται καὶ ἡ ἀνακάλυψις παπύρων ἑλληνικῶν ἐντὸς αἰγυπτιακῶν τάφων. Ἡ φαραωνικὴ θρησκεία ἐνέκλειεν εἰς τὸ φέρετρον μετὰ τῆς μωμίας πάπυρον περιέχοντα τὴν ἀπολογίαν ταύτης ἐνώπιον τοῦ Ὀσίριδος, τὸ λεγόμενον «βιβλίον τῶν νεκρῶν». Ἐλησμονήθη ὅμως ἡ πραγματικὴ ἐντολὴ τοῦ παπύρου, καὶ διετηρήθη μόνη ἡ ἕξις νὰ ἐναποτίθεται πάπυρος.[1]) Ἐπίσης διάφοροι ἅγιοι διατυποῦνται ὅπως οἱ ἥρωες τῶν ὁποίων οἱ ναοὶ μετεβλήθησαν εἰς ἐκκλησίαν ἐκείνων, λ. χ. ὁ Ἅγ. Γεώργιος μετὰ τοῦ δράκοντος καὶ τῆς Ἀνδρομέδας κλπ.

Προκειμένου τοῦ ἰχθύος ὡς συμβόλου τοῦ Χριστοῦ[2]) ὑποθέτομεν τὰ ἑξῆς: Ἡ παράστασις δελφῖνος περιειλιγμένου εἰς ἄγκυραν ἀπαντᾷ συνηθέστερον εἰς ἐθνικοὺς δακτυλιολίθους καὶ χριστιανικούς. Ὁ δελφὶν παρ' ἐθνικοῖς καὶ κυρίως παρ' Ἕλλησιν ἐμυθολογήθη ὡς ὁ σωτὴρ θεῶν καὶ ἀνθρώπων ναυαγησάντων (Ἀρίων, Ἀπόλλων κλπ.) Ἔχομεν ἐπιγραφὰς

ΙΧ
ΙΧΘΥCΩΤΗΡ, CΩΤΗΡ, ΙΧΘΥCΑΛΙ (φθιμένων σωτὴρ)
ΘΥ

Πολλοὶ λόγοι, τοὺς ὁποίους ἀναφέρουν ὁ κ. Σωτηρίου, ὁ Leclerq καὶ ἄλλοι πείθουν ὅτι ἡ παραδοχὴ τοῦ ἰχθύος ὡς συμβόλου τοῦ Χριστοῦ Σωτῆρος εἶνε ἐκχριστιανισμὸς ἐθνικῆς παραστάσεως καὶ ὅτι βραδύτερον

---

[1]) Οὕτως ἀνευρέθησαν εἰς τὴν Ὀξύρυγχον τοῦ Φαγιοὺμ ἡ «Ἀθηναίων Πολιτεία» τοῦ Ἀριστοτέλους (1891), αἱ ᾠδαὶ τοῦ Βακχυλίδου (1897) οἱ Μιμίαμβοι τοῦ Ἡρώνδα (1891) ἀποσπάσματα τοῦ Αἰσχύλου (1879) Εὐριπίδου (1879, 1891) τοῦ Μενάνδρου (1906) καὶ τῆς Σαπφοῦς (1898).
[2]) Περὶ τοῦ ἰχθύος ὡς συμβόλου τοῦ Χριστοῦ ἴδε *Γ. Σωτηρίου*, «ὁ Χριστὸς ἐν τῇ Τέχνῃ» Ἀθῆναι 1914 σ. 63.

παρετηρήθη ἡ σύμπτωσις τῆς ἀκροστιχίδος. Ἀρχικῶς ὁ δελφὶν ἦτο ὁ μόνος ἰχθὺς ὁ συμβολίζων τὸν Χριστόν, ὅπως τὸ βλέπομεν εἰς πολλὰς παραστάσεις ἐπὶ νεκρικῶν πλακῶν καὶ τοιχογραφιῶν κατακομβῶν (Cassus, Dominnus κλπ.), ἐνῷ οἱ ἄλλοι ἰχθῦς παρίστων τοὺς χριστιανούς, τὰ «ψαράκια», ὅπως λέγει ὁ Τερτουλλιανὸς καὶ ὅπως τὸ βλέπομεν εἰς τὸν δακτυλιόλιθον τοῦ ἐπισκόπου Ἀγκουλέμης Ἀδεμάρ. (Σχ. 42)

Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἄγκυρα (ἄγκχ. φαραωνιστί) εἶνε τὸ πρωτογενὲς σχῆμα τοῦ Σταυροῦ, ὅπως θὰ ἴδωμεν, ὑποθέτομεν ὅτι ἡ παράστασις τοῦ δελφῖνος περὶ τὴν ἄγκυραν εἶνε ἡ εἰκὼν τῆς αὐτοθυσίας τοῦ Ἐσταυρωμένου.

Εἴς τινας ποικιλίας, ἐνῷ εἰς τὴν μίαν ὄψιν ἔχομεν τὴν συνήθη παράστασιν τοῦ Ἁγ. Μηνᾶ, εἰς τὴν ἄλλην ἔχομεν σταυρὸν ἰσοσκελῆ μέσῳ στεφάνου ἐκ κόμβων ἢ δάφνης. Εἰς ἄλλας ἀντὶ σταυροῦ ἔχομεν ἀστέρα μετὰ ἢ ἄνευ τῶν γνωστῶν Α, Ω ἑκατέρωθεν. Οἱ γράψαντες περὶ τούτων θεωροῦν τὸν ἀστέρα ὡς σύμβολον τοῦ κύρους ἢ τῆς ἀρχῆς τὴν ὁποίαν ἔλαβεν ὁ Σωτὴρ παρὰ τοῦ Πατρός. Πιθανὸν νὰ ἔχουν δίκαιον, ἀλλὰ δὲν προσάγουν κανὲν πειστικὸν ἐπιχείρημα.

Ὁ ἀστὴρ φυσικὰ εἰς ὅλας τὰς θρησκείας, ἐχούσας φυσιολατρικὴν τὴν πηγὴν τῆς ἐμπνεύσεως, ἐχρησίμευσεν ὡς στοιχεῖον συμβολισμοῦ. Εἰς τοιχογραφίαν τοῦ κοιμητηρίου τῆς Πρασίλλας ἐν Ρώμῃ ἀκτινοβολεῖ εἷς ἀστήρ. Μᾶς ἐνθυμίζει τὸ τοῦ Ἡσαΐου [1]) «οὐ γὰρ δύσεται ὁ ἥλιός σοι καὶ ἡ σελήνη σοι οὐκ ἐκλείψει· ἔσται γάρ σοι Κύριος φῶς αἰώνιον, καὶ ἀναπληρωθήσονται αἱ ἡμέραι τοῦ πένθους σου». Τὸ χωρίον αὐτὸ ἁρμόζει εἰς τοὺς κοιμηθέντας χριστιανοὺς καὶ δὴ τοὺς μάρτυρας διὰ τοὺς ὁποίους τὰ ἄστρα τῆς ἡμέρας καὶ τῆς νυκτὸς δύουν διὰ παντὸς εἰς τὸν ὁρίζοντα τοῦ τάφου των διὰ ν' ἀνατείλῃ ἀνέσπερος ὁ ἥλιος τῆς δικαιοσύνης, ἡ ἐπισκοπὴ τοῦ προσώπου τοῦ Θεοῦ. Δι' ἡμᾶς ὅμως, ἐκ πεζότητος ἀναζητοῦντας εἰς τὴν ὑλικὴν φύσιν καὶ τὰς βιωτικὰς ἀνάγκας τὴν γενεσιουργὸν αἰτίαν πάσης φιλοσοφικῆς ἰδέας, ἂν ὁ ἀστὴρ ἔγινε τὸ σύμβολον τῆς ἐλπίδος τῶν διαπλεόντων τὸν πολυκύμαντον πόντον τοῦ βίου, τὸ ὀφείλει εἰς τὸν πολικὸν ἀστέρα, τὰς Πλειάδας, τὸν Σείριον, καὶ τὸν Ἀρκτοῦρον τῶν ὁποίων αἱ ἑωθιναὶ καὶ ἑσπεριναὶ ἐπιτολαὶ ἐκανόνιζαν ὄχι μόνον τὰς κατὰ ξηρὰν καὶ θάλασσαν πορείας τῶν ἀνθρώπων ἀλλὰ καὶ αὐτὰς τὰς σπορὰς καὶ συγκομιδὰς καὶ αὐτὸ ἀκόμη τὸ μέλλον των. Ὁ ἀστὴρ λοιπὸν ὡς χριστιανικὸν σύμβολον εἶνε ὁ τελικὸς στόχος πρὸς ὃν τείνει ὁ χριστιανός, εἶνε αὐτὸς ὁ Χριστός. Καὶ τὸ

1) Ξ' 20.

λέγει εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν [1]) «ἐγώ εἰμι ὁ ἀστὴρ ὁ λαμπρὸς καὶ ὀρθρινός». Δι' αὐτὸ ἀκριβῶς, νομίζομεν, παρατίθεται ὡς διασάφησις τὸ Α, Ω τὸ κατ' ἐξοχὴν σύμβολον τοῦ ἀϊδίου τῆς θεότητος.

Ἄλλως τε καὶ ἀπὸ σχεδιογραφικῆς ἀπόψεως ὁ ἀστὴρ εἶνε ῥόδαξ, ὅστις πάλιν εἶνε πολλαπλοῦς σταυρός. (Σχ. 43)

Εἰς τὸ τῆς Ἀλεξανδρείας Μουσεῖον δύο ἄλλαι ποικιλίαι κοσμοῦνται διὰ πτηνῶν. Εἰς τὴν μίαν (Σχ. 44) φαίνεται νὰ εἶνε περιστερὰ ἐπὶ κλάδου ἀμπέλου. Τὴν παράστασιν βλέπομεν καὶ εἰς κοπτικὰ ξυλόγλυπτα παλαιῶν ἐκκλησιῶν. [2]) Τὸ πτηνὸν παρ' Αἰγυπτίοις συνεβόλιζε τὴν ψυχὴν (μπί, μπάϊ) τοῦ ἀνθρώπου, [3]) τὸ πνευματικὸν τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος στοιχεῖον, ἐκεῖθεν δὲ ἐξεχριστιανίσθη καὶ βλέπομεν τὸ ἅγιον πνεῦμα νὰ ἐπιφαίνεται ἐν εἴδει περιστερᾶς, εἰς δὲ τὴν συμβολικὴν χριστιανικὴν νὰ συμβολίζῃ τὴν ἁγνότητα τῆς ψυχῆς τοῦ χριστιανοῦ, ὅστις μεταλαμβάνει τοῦ ἐρυθροῦ χυμοῦ τῆς σταφυλῆς, ἥτις συμβολίζει τὸν Χριστόν.

Τὸ ἐπὶ ἄλλης (Σχ. 45) ποικιλίας παριστάμενον πτηνὸν εἶνε δυσδιάκριτον. Μοὶ φαίνεται μᾶλλον πετεινὸς ἔχων ἀνοιγμένας τὰς πτέρυγας. Πιθανὸν ὅμως νὰ εἶνε καὶ φοῖνιξ, ὅστις ἀνενεοῦτο ἀπὸ τῆς τέφρας του ὅπως ὁ χριστιανὸς ἀναγεννᾶται διὰ τοῦ βαπτίσματος ἢ διὰ τοῦ θανάτου.

Ὁ κ. Dutilh ἀναφέρει καὶ μίαν ἄλλην ποικιλίαν μὲ τὴν ἐπιγραφὴν ΜΗΝΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ. (Σχ. 5) Ἐπειδὴ ὅμως εἶνε περιφερικὴ προφανῶς ἔπρεπε ν' ἀρχίσῃ ἡ ἀνάγνωσις ἀπὸ τοῦ ἄρθρου ΤΟΥ, ἤτοι ν' ἀναγνωσθῇ «τοῦ ἁγίου Μηνᾶ». Ὁ Kraus ὅμως παραδοξότερος ἀναγνώστης τὴν ἐξέλαβε «Μηνάτου Ἁγίου» καὶ διερωτᾶται ποῖος εἶνε ὁ ἅγιος Μηνᾶτος. [4]) Τὸ ἀστεῖον εἶνε ὅτι τὴν παρέλαβε τοιαύτην καὶ ὁ σοφὸς Leclercq [5]).

Ὁ ἴδιος οὗτος παραλαμβάνει ἀπὸ τὸν Rossi [6]) ἄλλην ποικιλίαν μὲ τὴν ἐπιγραφὴν ΛΥЭΠΙΑ. Καὶ αὐτὴ θὰ εἶναι περιφερικὴ καὶ ἀντίστροφος ὅπως ἀντίστροφοι εἶνε καὶ ἄλλαι καὶ πρέπει ν' ἀναγνωσθῇ ЄΥΛΟΓΙΑ. Ἔχει παραλειφθῇ τὸ Ο καὶ τὸ Γ ἐτέθη ἀνεστραμμένον.

Τὰ λάθη αὐτὰ δίδουν τὸ ἐνδόσημον ὅτι αἱ σφραγῖδες δι' ὧν ἐτυποῦντο αἱ ἐπιγραφαὶ ἐπὶ τοῦ μαλακοῦ ἀκόμη πηλοῦ ἦσαν ξύλιναι καὶ εἶχον τὰ γράμματα αἱρετά. Οἱ ἐργάται ἰθαγενεῖς καὶ ἀνελλήνιστοι περιέπιπτον

1) ΚΒ' 16. *Γ. Λαμπάκη*, «Χριστ. Ἁγιογραφία» σ. 7.
2) *Γ. Ἀρβανιτάκη*, «Ἀνέκδ. Ἐπιγραφαί.» Ἑλλήνιον. Καΐρου. Τεῦχ. Δ' εἰκ. 25 σ.222.
3) *Γ. Ἀρβανιτάκη*, Περὶ γενέσεως τῶν παρ' Αἰγυπτίοις ἰδεῶν περὶ τῆς συστάσεως τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος. Ἑλλήνιον Κάϊρον. Τεῦχ. Β' σ. 115.
4) Horae Belgicae ἐν Jahrbücher des Vereins im Reinlande. 1871 σ 247.
5) *Cabrol*, «Dict. Arch. Chrét.» σ. 1726 σημ. 16.
6) *Rossi* «Mélanges» σ. 193.

εἰς τοιαύτας πλάνας ὅπως συμβαίνει μὲ τοὺς πρωτοπείρους σήμερον στοιχειοθέτας. Ἂν οὕτως εἶχε, τότε ἰδοὺ ὅτι δὲν ὑπῆρξαν μόνοι οἱ Κινέζοι οἵτινες μετεχειρίσθησαν αἱρετοὺς χαρακτῆρας ξυλίνους εἰς ἐκτύπωσιν.

Δύο περιέργους ποικιλίας ἀναφέρει ὁ Νέρουτσος,[1]) ὅστις ὅμως δὲν σχολιάζει τὸ σχῆμά των. Καὶ ὅμως (Σχ. 47, 48) εἶνε τὰ μόνα μὴ πλατυσμένα φιαλίδια. Ἔχουν τὴν ὁριζοντίαν τομὴν κυκλικήν. Τὸ δοχεῖον εἶνε ἡμισφαιρικόν, ἐπὶ τοῦ ἡμισφαιρίου εἶνε κωνικὸς κορμὸς καὶ ἐπὶ τούτου ὁ κυλινδρικὸς λαιμός. Αἱ λαβαὶ μεγάλαι ἔχουν τὴν καμπύλωσίν των εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦ στομίου. Ἡ στρογγυλότης τῶν δοχείων, ὡς νομίζω, δεικνύει ὅτι δὲν ἦσαν περίαπτα, ἡ δὲ σφαιρικότης των ὅτι δὲν ἐστήνοντο ὄρθια. Ἡ ἐπιπεδότης στομίου καὶ λαβῶν μαρτυρεῖ ὅτι ἐτοποθετοῦντο μὲ τὸ στόμιον πρὸς τὰ κάτω. Τοῦτο βεβαιοῦται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι αἱ ἐπιγραφαὶ καὶ τὰ κοσμήματα εἶνε ἀνεστραμμένα. Ἀναγιγνώσκεται, πράγματι, ἐπὶ τοῦ ἑνὸς ΤΟΥ ΑΓΙ Υ ΜΗΝΑ ΜΑΡΤΥΡΟϹ ἐπὶ δὲ τοῦ ἄλλου παρίσταται ἀστὴρ ῥομβοειδὴς καὶ εἰς τὸ μέσον τούτου τὸ *χρισμὸν* ἀνεστραμμένον. Εἶνε καὶ τοῦτο σύμβολον πτολεμαϊκῆς καταγωγῆς ἐκχριστιανισθέν. Ὁ μακαρίτης Ι. Σβορῶνος τὸ ἐσημείωσεν ἐπὶ νομισμάτων δύο αἰῶνας πρ. Χρ.[2]).

Ὁ Leclercq δημοσιεύει δύο ἄλλας ποικιλίας.[3]) Ἐπὶ τῆς μιᾶς ὄψεως τοῦ πρώτου φιαλιδίου ὁ Μηνᾶς ὡς στρατιώτης μὲ τὰς δύο καμήλους, ἐπὶ τῆς ἄλλης δὲ ὄψεως καὶ ἐντὸς στεφάνης ἐκ κλάδων καὶ φύλλων κομψῶς διατεθειμένων ἕνα μονόγραμμα τὸ ὁποῖον ἐκλαμβάνει ὡς τὸ τοῦ Ἁγίου Πέτρου. (Σχ. 49) Δικαιολογεῖ τὴν τοιαύτην διάγνωσιν ἔκ τινος χωρίου τοῦ Ἐπιφανίου[4]) «ὁ Ἅγιος Πέτρος εἶνε τὸ τελευταῖον μαρτύριον καὶ εἰς ἀπόστασιν ἐννέα μιλίων ἀπὸ τῆς Ἀλεξανδρείας πρὸς δύσιν ταύτης εὑρίσκεται ὁ Ἅγιος Μηνᾶς». Ἔχει ἄδικον ὁ σοφὸς κληρικός. Ἐπιπολαία ἀνάγνωσις τοῦ κειμένου ἔκαμε νὰ νομισθῇ ὅτι τὰ δύο μαρτύρια ἦσαν πλησίον ἀλλήλων καὶ τοῦτο ἐθεωρήθη ἐπαρκὲς νὰ ἑρμηνεύσῃ τὴν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ φιαλιδίου συνάντησιν τῶν δύο ἁγίων. Τὸ χειρόγραφον ὅμως τοῦ Ἐπιφανίου λέγει

1) Bull. Inst. Égypt. 1875 σ. 188.

2) «Τὰ νομίσματα τοῦ Κράτους τῶν Πτολεμαίων» Μέρ. Α' σ. σμϛ' Εἶναι βερενίκεια χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ πεντάδραχμα. Ὁ Σβορῶνος ἑρμηνεύει τὸ σῆμα ὡς τὸ μονόγραμμα Χρεμωνίδου τοῦ Ἀθηναίου, ὅστις ναύαρχος εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Πτολεμαίου Εὐεργέτου Α' ἐνεργῶν ἐν Κιλικίᾳ κατὰ τὴν ἀσιατικὴν ἐκείνην ἐκστρατείαν ἐνομισματοκόπησε τὰ 1500 τάλαντα ὅσα κατέσχεν ἐκεῖ.

3) *Cabrol,* «Dict. Arch. Chrét.» ἐν λ. Alexandrie σ. 1115 εἰκ. σ. 1112 καὶ λ. Ampoules σ. 1728—9. Τὰ ἐφωτογράφησεν ὁ Διευθυντὴς τοῦ Ἀστεροσκοπείου Montcalieri κ. Biadaert, ἀπόκεινται δὲ εἰς τὸ Μουσεῖον τῶν ἐκεῖ Βαρναβιτῶν Πατέρων.

4) Epiphanii monachi et presbyteri edita et inedita. Ἔκδ. Dressel σ. 5—6.

ὅτι ὁ Ἅγιος Πέτρος ἦτο τὸ τελευταῖον μαρτύριον, ἄρα δὲν ὑπῆρχεν ἄλλο κατόπιν του, ἐννοεῖται δὲ διὰ τὸν ἀπὸ Ἀλεξανδρείας ἐρχόμενον. Ἀλλ' ὁ Ἅγιος Μηνᾶς δὲν ἦτο τὸ προτελευταῖον. Ἰωάννης ὁ Μόσχος[1]) λέγει «διαμενόντων ἡμῶν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ κατὰ τὸ Ἔνατον». Καὶ τὸ ἀλεξανδρινὸν τοῦτο Ἔνατον ἀναφέρουν πολλοὶ μοναστικοὶ συγγραφεῖς, οἵτινες ὁμιλοῦν καὶ περὶ Λαύρας τοῦ Δεκάτου ὀγδόου. Ὠνομάζοντο οὕτως αἱ μοναὶ ἀπὸ τῶν μιλλιαρίων ὅπου ὑπῆρχον ξενῶνες (χάνια) καὶ ῥωμαϊκαὶ φρουραί. Ὄντως ἔχομεν τὸ Παλάτιον τοῦ Ἑβδόμου εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ εἰς τὸν μωσαϊκὸν χάρτην τῆς Μαδηβᾶς βλέπομεν σημειούμενα ΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟΝ καὶ ΤΟ ЄΝΑΤΟΝ σήμερον παραφθαρὲν εἰς Ἀνατώθ, τὴν ἀρχαίαν Καριαθειαρίμ[2]).

Ἀπορρίπτομεν λοιπὸν τὴν γνώμην τοῦ Leclercq καὶ προτιμῶμεν ν' ἀναγνώσωμεν «Τιμόθεος». Τὸ V ἄνω τῆς ὁριζοντίας ἀνήκει εἰς τὸ Μ, ἐνῷ εἰς τὸ «Πέτρος» οὐδεμίαν ἔχει θέσιν. Ὁ δεξιὸς ποὺς τοῦ Μ δὲν ἐγγίζει τὴν ὁριζοντίαν, διότι δὲν εἶνε Π ἀλλὰ ΤΙ. Ἄλλως τε καὶ γνωρίζομεν ὅτι ὁ Τιμόθεος Αἴλουρος ἢ Μπισκάγιας ἦτο Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας κατὰ τὸν παροξυσμὸν τῆς λατρείας τοῦ Μηνᾶ καὶ αὐτὸς ἐπεστάτησε τὸν ναὸν τὸν οἰκοδομηθέντα δαπάναις τοῦ Αὐτοκράτορος Ἀρκαδίου, ὅτι ἀφῆκε μονογραφίαν περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου καὶ τὸ σπουδαιότερον ὅτι ἐχάραξε τὸ μονόγραμμά του ὕπερθεν τῆς νεοτεύκτου μεγάλης βασιλικῆς, ὅπως μαρτυρεῖ τὸ εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Βατικανοῦ ἀνέκδοτόν του χειρόγραφον. Δὲν εἶνε λοιπὸν παράδοξον νὰ ἔθεσε τὸ μονόγραμμά του καὶ ἐπὶ τῶν εὐλογιῶν, αἵτινες διενέμοντο εἰς τοὺς προσκυνητὰς τοῦ ναοῦ τούτου.

Τὸ ἕτερον τῶν φιαλιδίων εἶνε τὸ μεγαλείτερον ὅλης τῆς σειρᾶς. Ἔχει πλάτος $17^{1}/_{2}$ ἑκστμ. καὶ μῆκος 27. (Σχ. 50) Ἐπὶ ἑκατέρας τῶν ὄψεών του ἀναγινώσκεται:

ЄΥΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΗΝΑ ΑΜΗΝ.

Εἰς τὸ πεδίον ὅμως παρίσταται ἡ Ἁγία Θέκλα ὅπως δηλοῦται ἐκ τῆς πέριξ ἐπιγραφῆς. Ἡ μάρτυς εἶνε ὀρθία, φέρει χιτῶνα καὶ ἔχει τὰς χεῖρας ἐπὶ τῶν ἰσχίων. Ἑκατέρωθεν τῶν ποδῶν λέων καὶ τίγρις. Εἰς τὴν ἄλλην ὄψιν ἀνὴρ ὄρθιος φέρων χιτῶνα καὶ μανδύαν. Εἰς τὰ δεξιά του διακρίνεται ταώς, (Σχ. 51) ἀριστερὰ δὲ σφαιρικὸν βαπτιστήριον ἀπολῆγον εἰς σταυρόν.

Ἡ ἐπιμήκης καὶ πωγωνοφόρος μορφὴ τοῦ ἀνδρὸς ἐγέννησε τὴν ὑποψίαν μήπως παρίσταται ὁ Παῦλος, ὅστις εἶχε βαπτίσῃ τὴν Θέκλαν.

Ἀντεγράψαμεν τὴν περιγραφὴν τοῦ Leclercq, ὅθεν ἐλάβομεν καὶ

1) CXXCIV.

2) *G. Arvanitaki,* Golgotha et Sépulcre. Alexandrie 1923. σ. 68 σημ. 103.

τὰς εἰκόνας, ἀλλ' αὐταὶ εἶνε τόσον κακοκαμωμέναι ὥστε δὲν διακρίνει κανεὶς τίποτε εὐκρινῶς. Πάντως νομίζομεν ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ ἁγίου Μηνᾶ διότι θὰ ἐσημειοῦτο τὸ ὄνομα τοῦ Παύλου. Ἡ Ἁγία Θέκλα ἔχει τὴν θέσιν της ἐπὶ εὐλογίας τοῦ Μηνᾶ, διότι κατὰ τὸν βιογράφον τούτου Τιμόθεον ὁ Μηνᾶς ἔσωσέ ποτε χριστιανὴν κινδυνεύουσαν νὰ βιασθῇ ὑπὸ στρατιώτου καὶ ἡ σώτειρα αὕτη παρέμβασις ἔγεινεν ἀκριβῶς ἐμπρὸς εἰς τὸ παρεκκλήσιον τῆς Θέκλας κείμενον παρὰ τὴν βασιλικὴν τοῦ Μηνᾶ. Τὸ ὅτι δὲ φέρει πώγωνα ὁ Μηνᾶς — ἂν πράγματι διακρίνεται πώγων — τοῦτο ἑρμηνεύεται ἐκ τοῦ ὅτι τὸ φιαλίδιον εἶνε τεχνούργημα ὄχι αἰγυπτιακὸν ἀλλὰ δευτερογενοῦς ἕδρας τῆς λατρείας του.

Ὁ ταὼς συνεβόλιζε τὴν ἀνάστασιν, διότι χάνει τὰ πτερά του κατὰ τὸ φθινόπωρον καὶ ἀνακτᾷ αὐτὰ κατὰ τὸ ἔαρ.

Ὁ παρὰ τὴν Θέκλαν λέων — ἂν εἶνε λέων — συνεβόλιζε τὴν ἄγρυπνον φρούρησιν τοῦ χριστιανοῦ κατὰ τῶν ἰδίων παθῶν, διότι τὸ ἰσχυρότατον τῶν ζῴων ἐνομίζετο ὅτι κοιμᾶται μὲ ἀνοικτοὺς τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ μόνον αὐτοῦ ἡ παρουσία τρέπει εἰς φυγὴν πάντα τἆλλα θηρία. Ἡ θέλησις τοῦ ἀνθρώπου πρέπει νὰ εἶνε ἰσχυροτάτη καὶ ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν οὗτος ἔξυπνος, διὰ νὰ φρουρήσῃ ἑαυτὸν κατὰ τῶν παθῶν.

Δύο ἄλλαι παραστάσεις θὰ ἦτο ἐκπληκτικὸν ἂν ἔλειπον ἀπὸ τὰς «εὐλογίας» τοῦ ἐν τῇ ἐρήμῳ τῆς Μπεχέρας λατρευθέντος ἁγίου. Ἡ ἀσκητικὴ ῥάβδος τοῦ ἐρημίτου (Σχ. 62) καὶ τὸ φοινικόδενδρον (Σχ. 63). Ἡ εἰκὼν 62 μᾶς ἐνθυμίζει πράγματι τοὺς ἀναχωρητὰς τοῦ Ἰορδάνου τοὺς ὁποίους συνηντῶμεν κατὰ τὰς ἐκεῖ ἐκδρομάς μας, κρατοῦντας τὴν σταυροφόρον κατὰ τὰ ἄνω βακτηρίαν. Τὸ δὲ κατάφορτον καρπῶν φοινικόδενδρον εἶνε εἰς τὸ φυτικὸν βασίλειον, ὅ,τι ἡ κάμηλος εἰς τὸ ζωϊκὸν διὰ τοὺς ἐρημονόμους. Καὶ ἂν ἀφαιρέσητε ἀπὸ τὰ αἰγυπτιακὰ τοπεῖα τὸ ἰδιάζον των χαρακτηριστικὸν τῶν φοινίκων, οὐδὲν ἀπομένει διακρίνον αὐτὰ παντὸς ἄλλου τόπου. Ἡ χάρις του, ἡ ἡγεμονικὴ λίκνισις, ἡ μαύρη του σιλουέττα εἰς τὸν ὁρίζοντα προβαλλομένη ἐπὶ τοῦ ἑσπερινοῦ αἱματοχρώου ὁρίζοντος, ἐκφράζουν ὅλον τὸ μυστήριον τῆς ἐρήμου.

Δύο ἄλλαι ποικιλίαι κατατεταγμέναι μεταξὺ τῶν εὐλογιῶν τοῦ Ἁγ. Μηνᾶ εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Ἀλεξανδρείας νομίζω ὅτι δὲν ἀνήκουν εἰς αὐτόν. Οὐδὲν φέρουν τὸ ἀναφερόμενον εἰς αὐτόν, καὶ ἡ πάστα των εἶνε ἐντελῶς διάφορος τῆς τῶν φιαλιδίων τοῦ Ἁγίου τούτου.

Πάντως ὅμως εἶνε χριστιανικαὶ καὶ ἐνδιαφέρουσαι.

Ἡ μία ἔχει ἐπὶ τῆς μιᾶς ὄψεως σταυρὸν μετὰ τῶν Α, Ω εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας του. Κατὰ τὸν Rossi τὸ σύμβολον αὐτὸ ἐμφανίζεται εἰς

τὴν Ῥώμην μόλις κατὰ τὸν Ε'. αἰῶνα,[1]) εἶνε δὲ γνωστὸν ἐκ τῆς Ἀποκαλύψεως.[2]) Ἐν τούτοις εἰς τὴν Αἴγυπτον ἐμφανίζεται πολὺ ἐνωρίτερον, ὅπως μαρτυρεῖ ἐπιγραφὴ τὴν ὁποίαν εὗρον ἀνέκδοτον εἰς ἀρχαιοπώλην ἐν Ἀλεξανδρείᾳ (Σχ. 52). Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη νεκρικὴ αἰγυπτίας χριστιανῆς εἶνε πτωχοτάτη· Εὐτελὴς μαλακὴ πέτρα μὲ χάραξιν πρόχειρον, ἔχει τὰς ἐγγλυφὰς ἐρυθράς. Ἐν τούτοις εἶνε, νομίζω, σπουδαῖον τὸ εὕρημα, διότι μᾶς δεικνύει καθαρὰ πῶς ἐξεχριστιανίσθη ὁ αἰγυπτιακὸς σταυρός. Διατηρεῖ ἀκόμη τὸν ἄνω δακτύλιον. Ὡς γνωστὸν ὁ φαραωνικὸς σταυρὸς εἶνε τὸ ἱερογλυφικὸν γράμμα τῆς ζωῆς. Εἰς τὸν ἐν Κόμ Ὄμπο τῆς Ἄνω Αἰγύπτου ναὸν βλέπομεν τὸν Θεὸν Σεκὲτ προτείνοντα τὸν σταυρὸν αὐτὸν εἰς τὰ χείλη τοῦ νεκροῦ Φαραὼ διὰ νὰ τὸν ἐμψυχώσῃ. Παρ' Αἰγυπτίοις ἐκαλεῖτο ἄγκχ ἐξ οὗ πιθανῶς ἡ ἑλληνικὴ λέξις ἄγκυρα, ὅπως ἐκ τοῦ λαχεροὺντ ἔγινεν ὁ λαβύρινθος καὶ ὄχι ἐκ τοῦ λάβρυς ὅπως ἐγράφη εἰς πρόσφατον ἐν Ἀθήναις μελέτην. Ἡ ἐξέλιξις τῆς μορφῆς εἶνε εὐνόητος.

Περὶ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ ἀνευρεθέντος εἰς Νινευῆ, Κνωσσόν, Αἴγυπτον, Ἑλλάδα καὶ πολλαχοῦ τῆς Εὐρώπης ἔγραψαν περισπουδάστους· μονογραφίας ὁ Gustave Lejeal καὶ ὁ G. de Mortillet[3]) Ὄχι σπανίως τὸ ΑѠ ἀπαντᾷ ѠΑ. Τὸ φιαλίδιον φέρει ὄπισθεν τὴν ἐπιγραφὴν

Φ
Ζ ω ;
C

Εἶνε παίγνιον χάρις εἰς τὸ μεσάζον Ѡ. Οἱ χριστιανοὶ ἠρέσκοντο εἰς τοιούτους συνδυασμούς. Οὕτω λ. χ. ἔχομεν:

Ο
Π
ΚΑ Λ ΟΝ
Ο
Ν

τὸν ἐκχριστιανίσαντα φαραωνικὸν *οὐτζᾶν* εἰς παντεπόπτην, (Σχ. 53bis)

---

[1]) *Cabrol*, «Dict. Arch. Chrét.» ἐν λ. Α—Ω.—Ἑλλήνιον Κάϊρον Ἀρ. 4 σ. 226 εἰκ. 11.

[2]) Α' 8. «Ἐγώ εἰμι τὸ Α καὶ τὸ Ω, λέγει Κύριος ὁ Θεός, ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν».

[3]) «Jesus de Nazareth» Paris. 1902. Ἐν παραρτήματι «Le signe de la Croix» Ἐδημοσιεύσαμεν μετάφρ. τούτου εἰς περιοδ. «Ἀνατολὴ» Φεβρ. 1903.—*G. de Mortillet*, «Le signe de la Croix avant le Christianisme» Paris 1866 μετὰ 113 εἰκόνων. Φαίνεται ὅτι τὸ σύμβολον ἐπεκράτησε παντοῦ καὶ πάντοτε παρὰ μονοθεϊσταῖς, διότι ὅπου ἀπαντᾷ λείπουν ἄλλα εἴδωλα καὶ ἴχνος πολυθεϊσμοῦ.

τὰ τέσσαρα Θ κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ ἁγίου μανδηλίου (Θεοῦ θέα, θεῖον θαῦμα) καὶ βραδύτερον τὰς ματαιοσχόλους δεξιότητας τῶν καρκινικῶν στίχων παρὰ βυζαντινοῖς κλπ [1]).

Τὸ ἄλλο φιαλίδιον εἶνε θραῦσμα (Σχ. 53) μὲ πολὺ τριμμένην τὴν ἐπ' αὐτοῦ παράστασιν. Οἱ κ. κ. Dutilh καὶ Blonfield διέκριναν τὸν Ἅγιον Μηνᾶν μεταξὺ δύο βοῶν καὶ ὑπενθύμισαν τὸ τοῦ Ἡσαΐου «ἔγνω βοῦς τὸν κτησάμενον καὶ ὄνος τὴν φάτνην τοῦ κυρίου αὐτοῦ». [2]) Ὁ Blonfield μάλιστα διατυπώνει τὴν ὑπόνοιαν μήπως πρόκειται ὄχι περὶ κεράτων βοῶν, ἀλλὰ πτερύγων ἀγγέλων . . . οἷον χερουβείμ. Τὸ περίεργον εἶνε ὅτι παραθέτουν καὶ τὴν εἰκόνα ἡ ὁποία εἶνε ἀρκετὰ εὐκρινής. Ὅπως δήποτε τὸ ἐξήτασα εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Ἀλεξανδρείας, τὸ ἐσχεδίασα καὶ παραθέτω τὸ σχεδίασμά μου.

Ἁπλούστατα λοιπὸν πρόκειται γυνὴ κατὰ μέτωπον ὁλόσωμος, γυμνὴ ἐντελῶς, μὲ δόξαν ἁγίας περὶ τὴν κεφαλήν· ἔχει τοὺς πόδας ἀνοικτούς, τοὺς μαστοὺς πολὺ μεγάλους καὶ πίπτοντας μέχρις ὀμφαλοῦ, καὶ διὰ τῶν ἰδίων της χειρῶν ἐκβάλλει τὸ νεογνόν. Δηλαδὴ αὐτομαιεύεται. Ἑκατέρωθεν αὐτῆς αἱ κεφαλαὶ δύο βοῶν. Προφανῶς ἔχομεν πολὺ ρεαλιστικὴν παράστασιν τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ.

Εἰς τὴν ἁγιογραφίαν συχνὰ ἀπαντῶμεν γραφικὰς ἑρμηνείας ἁγιογραφικῶν ἐκφράσεων μὲ ρεαλισμόν, ὅστις σήμερον μᾶς σκανδαλίζει. Εἰς τοὺς χρόνους ὅμως τῆς θερμῆς πίστεως, τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα ἀπερρόφα τὴν προσοχὴν ὁλόκληρον.

Ἡ παράστασις λοιπὸν αὐτὴ εἶνε ἡ γραφικὴ μετάφρασις τοῦ τροπαρίου «Νηδύϊ τὸν Λόγον ὑπεδέξω». Ὁ τεχνίτης παρηρμήνευσε τὴν ἔννοιαν. Ἡ φράσις σημαίνει «ὑπεδέχθης εἰς τὰ σπλάγχνα σου». Ἀναφέρεται εἰς τὴν σύλληψιν, εἰς τὸν εὐαγγελισμὸν ὄχι δὲ εἰς τὸν τοκετόν, τὴν γέννησιν· Τὸ μέγεθος τῶν μαστῶν στοχάζεται νὰ ὑπενθυμίσῃ τὸ «μακαρία ἡ κοιλία ἡ γεννήσασά σε καὶ μαστοὶ οὓς ἐθήλασας». Ἡ παρουσία τῶν βοῶν ὑπενθυμίζει ὅτι ἡ σκηνὴ διεξήχθη εἰς φάτνην. Τὸ ἴδιον βλέπομεν εἰς τοιχογραφίαν τοῦ Ἁγ. Σεβαστιανοῦ [3]) ἐν Ρώμῃ (Σχ. 55) ὅπου ὑπεράνω τοῦ ἐσπαργανωμένου βρέφους κύπτουν δύο βοῶν κεφαλαί. Ἀνάλογος κατὰ τὴν παρερμηνείαν καὶ τὸν ρεαλισμὸν εἶνε ἡ πολὺ συνήθης παράστασις τῆς Θεοτόκου κρατούσης βρέφος τὸν Ἰησοῦν εἰς τὴν ἀριστεράν της χεῖρα καὶ τοῦτον κρατοῦντα σφαῖραν ἔναστρον μετὰ σταυροῦ. Εἶνε ἡ φράσις «τὸν πάντα

[1]) *Γ. Ἀρβανιτάκη*, «Μουσεῖον» περιοδ. ἐν Καΐρῳ σ, 431.

[2]) Α' 3.

[3]) *Peraté*, «Arch. Chrét.» σ. 160.

βαστάζοντα ἐβάστασας» τὸ ὁποῖον ὅμως ἐννοεῖ «ἐβάστασας ἐν τῇ κοιλίᾳ σου, ἐκυοφόρησας». Εἰς τὴν ἔρημον τῆς Ἰουδαίας ἐπὶ ἀπορρῶγος βράχου τῆς φάραγγος Οὐάντι ἐν Νὰρ (Κοιλὰς τοῦ πυρὸς) εἶνε ἡ περίφημος Λαύρα τοῦ Ἁγίου Σάββα. Ὁλόκληρον τὸν τοῖχον τοῦ νάρθηκος τῆς ἐν αὐτῇ Ἐκκλησίας καταλαμβάνει εἰκὼν τῆς Θεομήτορος, τῆς ὁποίας ἡ κοιλία προέχει ἑκατέρωθεν ὑπερβολικὰ καὶ ἐπ' αὐτῆς ἀναγινώσκεται μὲ πελώρια γράμματα «πλατυτέρα τῶν οὐρανῶν». Ἐξεπλάγην καὶ ᾤκτειρα ὅταν εἶδα τὸ τερατούργημα αὐτὸ τῆς θρησκοληψίας. Εἶδον καὶ εἰς τὴν Μονὴν τοῦ προφήτου Ἠλιοὺ μεταξὺ Βηθλεὲμ καὶ Ἱεροσολύμων ἄλλην εἰκόνα φορητὴν τὴν «τριχεροῦσαν» Εἶνε ἡ Θεοτόκος μὲ τρεῖς χεῖρας γυναικείας! Ἡ τρίτη χεὶρ προσετέθη εἰς ἀνάμνησιν τοῦ θαύματος ὅτε ἀπέδωκεν εἰς τὸν ὑπὲρ τῆς εἰκονολατρείας γράψαντα Ἰωάννην τὸν Δαμασκηνὸν τὴν δεξιὰν ἀπὸ τὴν ὁποίαν τὸν εἶχεν ἀκρωτηριάσῃ ὁ Καλίφας τῆς Δαμασκοῦ. Ὥστε ἐὰν ὁ Καλίφας τοῦ ἔκοπτε τοὺς δύο πόδας θὰ τὴν ἐζωγράφιζαν τετράποδον ἢ ἂν τὴν ρῖνα μὲ δύο ρῖνας. Ἰδοὺ τί ὑποφέρει ἡ λογικὴ ἀπὸ τὸ κράτος τῶν προλήψεων. Ὁ κ. Ξανθουδίδης μᾶς ἀνακοινώνει δύο ἄλλας τοιαύτας ρεαλιστικὰς εἰκόνας, δύο κάλυκας τῆς θείας εὐχαριστίας. Ἀπὸ τοῦ ἑνὸς ἀναδίδονται φλόγες. (Σχ. 57) Εἶνε εἰκὼν τῆς ἐκφράσεως «πῦρ γὰρ ὑπάρχει τοὺς ἀναξίους φλέγον». Εἰς τὸν ἄλλον φαίνονται ἐπιπλέοντα εἰς τὸ αἷμα τὰ τεμάχια τοῦ Χριστοῦ (Σχ. 58) ἡ κεφαλὴ μετὰ τῆς δόξης, αἱ χεῖρες χωριστά, θώραξ καὶ κοιλία καὶ μηροὶ εἰς ἓν τεμάχιον, καὶ χωριστὰ αἱ κνῆμαι μετὰ τῶν ποδῶν! Εὑρίσκεται εἰς τὴν μονὴν τοῦ Θεολόγου εἰς τὸν Ὑμηττόν. [1]) Εἰκὼν ἱκανὴ νὰ κινήσῃ τὴν φρίκην καὶ τοῦ πλέον ἐσκληρυμένου ἀστυϊάτρου. Ἡ παράστασις αὐτή, τὴν ὁποίαν εἶδον καὶ εἰς ἁγιογράφους τῆς Ἱερουσαλήμ, ἀναφέρεται εἰς τοὺς λόγους τοῦ Σωτῆρος «τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλώμενον» [2]).

Ὁ μακαρίτης J. Bolti περιγράφων [3]) τὴν νεκρόπολιν τοῦ Ἀμφοῦσσι λέγει ὅτι εἰς μίαν τοιχογραφίαν εἶδε μεταξὺ ἄλλων συμβολικῶν παραστάσεων καὶ μίαν γυναῖκα γυμνήν, βδελυρᾶς ἀσχημίας, μετὰ μεγάλων μαστῶν, μὲ κοιλίαν πολὺ ὠγκωμένην, μὲ τοὺς πόδας ἀνοικτοὺς νὰ αἰωρῆται εἰς τὸ κενόν· Ἐκλαμβάνει δὲ τὴν εἰκόνα ὡς δεῖγμα τοῦ σκωπτικοῦ καὶ φιλοπαίγμονος χαρακτῆρος τῶν Ἀλεξανδρέων. Ἔχει ὅμως ἄδικον, διότι εἰς ἕνα ὑπόγειον νεκρικὸν ἐνδιαίτημα, τόπον λατρείας καθ' ἑαυτὴν μελαγχολικῆς καὶ πενθίμου,

[1]) *Γ. Ἀρβανιτάκη*, «Ἁγιογραφικαὶ ἀσχημίαι» ἐν «Αἰγυπτιακῷ Ἡμερολογίῳ» *Δρακοπούλου* 1901 σ. 173.

[2]) Ματθ. Κϛ' 26.

[3]) Bull. Soc. Arch. d' Alex. Nº 4 σ. 24.

τοιοῦτον ἐμπαιγμὸν θὰ διέπραττε μόνον ἐθνικὸς διώκτης. Τότε ὅμως ἡ εἰκὼν θὰ ἦτο πρόχειρον σχεδίασμα, ἐνῶ ἐδῶ πρόκειται τοιχογραφικὴ ἐργασία. Ἄλλως τε καὶ οἱ χριστιανοὶ θαμῶνες τοῦ κοιμητηρίου θὰ ἀπέσβυναν τὴν ἀσεβῆ εἰκόνα. Πρόκειται λοιπόν, καθ' ἡμᾶς, περὶ γραφικῆς μεταγραφῆς τοῦ εὐαγγελικοῦ «μακαρία ἡ κοιλία ἡ βαστάσασά σε καὶ μαστοὶ οὓς ἐθήλασας».

Εἶνε ἀληθὲς ὅτι ἔχομεν γελοιογραφίας πρὸς σατυρισμὸν τῶν χριστιανῶν, ὅπως τὴν εἰς τὸ μουσεῖον Kircher τῆς Ρώμης (Σχ. 56) εἰς τὴν ὁποίαν παρίσταται ὁ Ἐσταυρωμένος μὲ κεφαλὴν ὄνου καὶ ἐνώπιόν του προσευχόμενος κάποιος Ἀλεξάμενος, μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἀλεξάμενος σέβεται Θεόν.» Ἀλλ' ἡ γελοιογραφία εἶνε γραφίτης πρόχειρος εὑρεθεὶς εἰς τὸ παιδαγώγιον, δηλαδὴ τὴν αἴθουσαν τῶν νεαρῶν ἀκολούθων ἐντὸς τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἀνακτόρου καὶ ἦτο μεταξὺ ἄλλων ὁμοίων χονδροειδεστάτων παραστάσεων.[1] Ἐκεῖ βέβαια ἐγίνετο ἐπίδειξις ἀντιχριστιανικοῦ πνεύματος.

Εἶνε δυστύχημα ὅτι τοῦ φιαλιδίου τούτου σώζεται μόνον τεμάχιον τῆς μιᾶς ὄψεως. Ἴσως ἡ ἄλλη ὄψις θὰ εἶχεν ἐπιγραφὴν ἢ ἄλλην ἔνδειξιν διαφωτίζουσαν ἡμᾶς περὶ τοῦ πραγματικοῦ χαρακτῆρος τοῦ σκεύους. Διότι, παρ' ὅσα εἶπον, δὲν ἀποκρύπτω τὴν πιθανότητα νὰ πρόκειται περὶ μὴ χριστιανικῆς παραστάσεως. Ἡ Ἑλληνὶς Θέμις ἐταυτίζετο πρὸς τὴν αἰγυπτιακὴν Ἶσιδα γενομένη τροφὸς τοῦ Ἄμμωνος καὶ προσωποποιοῦσα τὴν γόνιμον γῆν ὅπως ἡ Ἶσις τὴν ὑπὸ τοῦ πλημμυροῦντος Νείλου—Ὀσίριδος βρεχομένην παχεῖαν γῆν τῶν ὀχθῶν.[2] Ἀμφότεραι καλοῦνται «Ἅγιαι παρθένοι» ὁ δὲ Μακρόβιος μαρτυρεῖ ὅτι «κατὰ τὸ χειμερινὸν ἡλιοστάσιον (ὅταν δηλ. ἑορτάζονται τὰ χριστούγεννα ὑπὸ τῶν χριστιανῶν) ἐξετίθετο εἰς κοινὴν λατρείαν ὁμοίωμα τῆς Θέμιδος γαλουχούσης τὸν Ἄμμωνα, τοῦτο δὲ βεβαιώνει καὶ τὸ «Χρονικὸν Ἀλεξανδρείας» λέγον· «Οἱ Αἰγύπτιοι λατρεύουν μέχρι τοῦ νῦν τὸν τοκετὸν Παρθένου καὶ τὴν γέννησιν τοῦ υἱοῦ της, παράστασιν δὲ τούτου ἐκθέτουν εἰς τὴν κοινὴν λατρείαν ἐντὸς φάτνης. Ὅτε δὲ ὁ βασιλεὺς Πτολεμαῖος ἠρώτησε τὸν λόγον τῆς τοιαύτης λατρείας ἔλαβεν ἀπάντησιν ὅτι τοῦτο ἦτο μυστήριον διδαχθὲν εἰς τοὺς πατέρας των ὑπὸ σεβασμίου γενάρχου». Ὁ δὲ Ἱερώνυμος παραπονεῖται ὅτι τὴν Γέννη-

[1]) *Garucci,* Un Crocifisso da mano pagana nella casa dei Cesari sul Palatino» 1856. Ἴδε καὶ *Cabrol,* «Dict. Arch. Chrét.» ἐν λ. Accusation Contre les Chrétiens».

[2]) *Γ. Ἀρβανιτάκη,* «Ἀνέκδοτοι ἑλλην ἐπιγραφαὶ καὶ χειρόγραφα» ἐν «Ἑλλήνιον» τεῦχ. Ζ σ. 70. *G. Maspéro,* Hist. Anc. des peuples de l'Orient Classique.—Egypte et Chaldeé» σ. 132. *Πλουτάρχου,* «Περὶ Ἴσιδος καὶ Ὀσίριδος» ΛΒ' Τινὲς τῶν συγχρόνων ἱστορικῶν ὑποτιμῶσιν ἀδίκως τὸ πολύτιμον βιβλιάριον. Ὁ Maspéro ἀρνεῖται ὅτι εἶναι τοῦ Πλουτάρχου. Προσφάτως εἶδον ὅτι ἔγινεν ἐπιμελὴς γαλλική του ἔκδοσις

σιν τοῦ Ἀδώνιδος ἐπανηγύριζον οἱ ἐθνικοὶ ἐν τῷ σπηλαίῳ τῆς Βηθλεὲμ κατὰ τὸ χειμερινὸν ἡλιοστάσιον».[1]) Εἰς τὴν συλλογὴν Fouquet ἀντέγραψα δύο ἀγαλμάτια πήλινα εἰς τὰ ὁποῖα παριστάνεται ἡ Ἶσις γαλουχοῦσα τὸν Ὧρον. Νομίζει κανεὶς ὅτι βλέπει τὴν συνήθη χριστιανικὴν παράστασιν τῆς Θεομήτορος. (Σχ. 59, 60)

Εἶνε ἄξιον παρατηρήσεως ὅτι εἰς τὴν Αἴγυπτον εἶδον πλῆθος «Εὐλογιῶν» τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ χωρὶς νὰ ἀπαντήσω οὐδὲ μίαν λυχνίαν του. Ὅτι θὰ ὑπῆρχον τεκμαίρεται ἐκ τοῦ ὅτι ἀναφέρεται μία εἰς τὸ Μουσεῖον Lavigérie τῆς Καρχηδόνος·[2]) ὅτι δὲ ὑπῆρχον λυχνίαι ἀναφερόμεναι εἰς ἁγίους ἀποδεικνύει μία εἰς τὴν συλλογὴν Ρόστοβιτς, ἐφ' ἧς ἀναγινώσκεται Ο ΑΓΙΟC ΘΕΟΤΩΡΟC. Αἱ δύο εἶνε ὅμοιαι, σχήματος δηλ. πετάλου καὶ κοσμοῦνται κατὰ μέσον μὲ ἄνθος ἐξ ἐννέα πετάλων[3]). (Σχ. 61)

Αἱ «Εὐλογίαι» λοιπὸν ἦσαν ἀντίδωρα τῆς Μονῆς πρὸς τοὺς προσκυνητάς, μία ὑλικὴ ἔνδειξις τῆς εὐμενείας τοῦ Ἁγίου πρὸς τοὺς «μὴ κατοκνοῦντας μακρὰν ὁδὸν πορεύεσθαι πρὸς αὐτόν». Περιεῖχον δέ, ὡς εἴπομεν, ὕδωρ ἀπὸ τοῦ ἁγιάσματος ἢ ἔλαιον ἀπὸ τῆς κανδήλας. Οὐδεμία δ' ἐν τούτῳ πρωτοτυπία, διότι ὅλα τὰ προσκυνήματα ἔδιδον καὶ δίδουν τοιαῦτα ἀντίδωρα, ἅτινα ἡ δεισιδαίμων θεοσέβεια τῶν προσκυνητῶν ἐφύλαττεν ὡς πηγὴν χάριτος.

Ὁ Blant λέγει ὅτι ἀνέγνωσεν ἐπί τινος φιαλιδίου «ΕΥΛΟΓΙΑ ΛΑΒΟΜΕΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΗΝΑ»,[4]) Ἀνάλογον γραφὴν ἀναφέρει καὶ ὁ

[1]) *Dupuis,* «Origine de tous les cultes» t. II σ. 97.

[2]) *A. Belatre,* «Musée Lavigérie» Paris 1899 IIIe serie πίν. IX No 3 σ. 38.

[3]) Ἡ ἀντικατάστασις αὕτη τοῦ δ διὰ τοῦ ἐπίσης ὀδοντοφώνου τ εἶναι ἀξία προσοχῆς. Εὗρον καὶ Πτολεμαϊκὴν ἐπιγραφὴν μὲ τὴν λέξιν «ἀτελφή».

ΠΛΟΥΤΑC ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ ΕΛΕΝΑ ΑΤΕΛΦΗ
ΑΦΡΟΔΙΤΗC LΕ ΝΕΡΩΝΟC
ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΤΙΒΙ ΙΔ'

Ὑπενθυμίζει τὴν γραφὴν *Ἰούτα* ἀντὶ *Ἰούδα* τῆς πρώτης χειρὸς τοῦ Βατικανικοῦ κώδικος προκειμένης τῆς ἐπισκέψεως τῆς Θεοτόκου παρὰ τῇ Ἐλισσάβετ. Καὶ αὐτὴ εἶνε ἡ ὀρθὴ γραφή. «Μαρία μετέβη εἰς Ὀρεινὴν εἰς πόλιν Ἰούταν» ἤτοι μετέβη εἰς τὴν πόλιν Ἰούταν τῆς ἐπαρχίας Ὀρεινῆς. Οὕτω καὶ Θεότωρος ἀντὶ Θεόδωρος. Προκειμένου περὶ τοῦ ὀνόματος τούτου ὑπάρχει καὶ ἡ γραφὴ «ἐπιερέως Θευοδώρου» ἐπὶ λαβῆς ἐνσήμου ἀμφορέως τῆς συλλογῆς Ρόστοβιτς, ὁ δὲ *Dr. Botti* ἀναφέρει «ἐπιερέως Θευδώρου» («Ἑλλήνιον» Κάϊρον. Τεῦχ. Ζ' σ. 147 ἀρ. 30 καὶ Catal. Musée-Grecoromain 1901 σ. 195 ἀρ. 233 καὶ 238.

Ἡ ἐναλλαγὴ αὕτη τῶν ὀδοντοφώνων ἀπαντᾷ συχνοτάτη εἰς τοὺς πτολεμαϊκοὺς παπύρους (*E. Mayser,* Grammatik der griechischen Papyri aus der Ptolemäer zeit (σ. 175,176)λ. χ. τὸ *τ* ἀντὶ *δ* εἰς τὰς λέξεις: Σπυρίτων, τωδεκαμήνου, Ἱπποτάμου, τὸ *τ* ἀντὶ *ϑ*: Ξαντικοῦ, τὸ δ ἀντὶ τ ὡς λ. χ. δέκτων, δέλος, πέδασος, ἄφθιδος.

[4]) «Revue Arch.» Mai 1878 σ. 308.—«Archives d'Orient Chrét» t. II σ. 455.

Dalton.[1]) Ἐμφανῶς τὸ περιττεῦον Ο ὀφείλεται εἰς ἀβλεψίαν τοῦ χυδαίου ἀγγειοπλάστου. Ὁ Blant προτείνει ν' ἀναγνώσωμεν «εὐλόγια» οὐδετέρως. Ἀλλὰ τότε τὸ φιαλίδιον θὰ ἦτο καὶ θὰ ἔγραφεν «εὐλόγιον».[2]) Ἐζήτησε μάλιστα νὰ ἐτυμολογήσῃ τὴν λέξιν ἀπὸ τὸ «λάβε» μαρτυρόμενος Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον.[3]) Προφανὲς ὅτι δὲν ἐγνώριζε καλῶς τὴν ἑλληνικὴν καὶ παρηρμήνευσε τὸν Χρυσόστομον. Ὁ Χρυσόστομος συνιστᾷ τὴν φοίτησιν εἰς τῶν μαρτύρων τοὺς τάφους καὶ τὴν ἀπὸ τοῦ ἐλαίου τῶν ἀκοιμήτων αὐτῶν λυχνιῶν χρίσιν γλώσσης, λαιμοῦ, χειλέων καὶ ὀφθαλμῶν. Λέγει λοιπὸν ἐπὶ τούτῳ «ἆρον εὐλογίαν ἀπὸ τοῦ τάφου, λάβε ἔλαιον ἅγιον».

Ὁ Garucci[4]) προτείνει ν' ἀναγνώσωμεν «εὐλογία λαβομέν(ων) τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ». Ἤτοι τραυματισμένων! Ἀλλὰ διατί νὰ λείπῃ ἡ κατάληξις ΩΝ; Ἴσως διὰ νὰ εἶνε ἀκρωτηριασμένοι οἱ λαβωμένοι αὐτοὶ τοῦ Ἁγ. Μηνᾶ. Ὅτι τὸ βο ἔπρεπε νὰ ἦτο βω παρέλκει νὰ τὸ παρατηρήσωμεν κατὰ τὴν παροιμίαν «ἐδῶ καράβια χάνονται, παλῃόβαρκες ποῦ πᾶτε;».

Ὁ Monseigneur de Waal[5]) ἔχει ἰδίαν ὀρθοπεδικὴν μέθοδον διὰ τοὺς «λαβομένους» τούτους. Ἀναγινώσκει «εὐλογία λαβομένη τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ» δηλαδὴ «παρμένη» ἀπὸ τὸν Ἅγιον Μηνᾶν.

Ἡ λέξις «εὐλογία» ὑπὸ τὴν ἰδίαν ἔννοιαν ἀπαντᾷ εἰς πολλὰ σκεύη ἑβραϊκῶν κοιμητηρίων ἐν Ρώμῃ[6]).

[1]) Catal. of early christians Antiquities. σ. 155 ἀρ. 867.

[2]) *Blant*, «Les sarcophages d'Arles» σ. 60.

[3]) «Ὁμιλ. εἰς μάρτ.» τ. Β' σ. 669. ἔκδ. Migne καὶ *Rossi*, «Roma Sotterana» t. III σ. 506.

[4]) Storia dell' arte Cristiana t. VI σ. 53.

[5]) Römische Quartalschrift. 1896 σ. 24.

[6]) Ὁ «*Rossi*, (Arch. de l'Orient Lat.» 1884 t. II σ. 453 «Verre représentant le Temple de Jéruralem.») πραγματεύεται περὶ τοῦ πυθμένος ὑαλίνου κυπέλλου ἐφ' οὗ εἰκονίζεται ναὸς μέσῳ δύο κιόνων ὑπερυψήλων καὶ τεσσάρων βαθμίδων κατὰ τὴν εἴσοδον, καὶ ἐν μέσῳ τετραγωνικοῦ περιστυλίου. Δεξιὰ προβάλλουν δύο οἰκίαι ἑκατέρα μετὰ φοινικοδένδρου. Κάτω ἡ ἑπτάφωτος λυχνία καὶ δεξιὰ μὲν ταύτης κρατῆρες καὶ ὑδρία, ἀριστερὰ δὲ ἄλλα ἀντικείμενα, πάντα, νομίζει, ἐκ τῶν ἐν τοῖς «ἁγίοις τῶν ἁγίων» ἀποτεθειμένων κειμηλίων. Περὶ τὸν ναὸν ἀναγινώσκεται ἀριστερὰ μὲν «οἶκος εἰρήνης» δεξιὰ δὲ «λάβε εὐλογίαν» ἐκτὸς δὲ τοῦ περιτειχίσματος καὶ πέραν τῶν φοινικοδένδρων «. . . τῶν σῶν πάντων.» Οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι ἀριστερὰ συμμετρικὴ ἦτο «Πίε καὶ ζήσῃς.» Ὁ Rossi θεωρεῖ τὸ σκεῦος ἑβραϊκὸν καὶ ὄχι χριστιανικόν, διότι ὑπάρχει ἡ ἑπτάφωτος λυχνία τὴν δὲ ἔκφρασιν «Πίε καὶ ζήσῃς μετὰ τῶν σῶν πάντων» καὶ «λάβε εὐλογίαν» ὡς τυπικὰς ἐκφράσεις τῶν φασκαλικῶν δείπνων ὁποῖος ἦτο καὶ ὁ μυστικὸς τοῦ Χριστοῦ, καθ' ὃν «ἐσθιόντων αὐτῶν, *λαβὼν* ὁ Ἰησοῦς τὸν ἄρτον καὶ *εὐλογήσας* . . ἐδίδου τοῖς μαθηταῖς καὶ εἶπε *λάβετε* φάγετε . . . καὶ *πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες* . . . (Ματθ. ΚϚ' 27 Μαρκ. ΙΔ' 22. Λουκ. ΚΒ' 19).

Εἶνε βέβαιον ὅτι ἡ ἐνέργεια αὐτὴ τοῦ Ἰησοῦ ἦτο τυπικὴ φασκαλικὴ (*Bost*, «Dict. de la Bible» ἐν λ. pacque, festin, Céne, coupe). Ἀλλ' αὐτὸ καὶ ἡ λυχνία δὲν ἀρκοῦν νὰ χαρακτηρίσουν τὸ σκεῦος ἑβραϊκόν. Εἶνε γνωστὸν πόσον ἐκοπίασεν ὁ Μ. Κωνσταντῖνος, διὰ ν' ἀποσπάσῃ τοὺς ἐξ Ἑβραίων χριστιανοὺς ἀπὸ τὸ τυπικὸν τῆς Συναγωγῆς (*G. Arvanitaki*, «La réforme Grégorienne. Réponse au Patriarche Copte Catholique» Le Caire 1906 ἔνθα καὶ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Κωνσταντίνου). Ὁ ἴδιος Rossi ἀπορεῖ τί σημαίνει ἡ ἐπιγραφὴ «οἶκος εἰρήνης.» Ἠδύνατο νὰ ἐνθυμηθῇ τοὺς λόγους τοῦ Χριστοῦ κατὰ τὸν Μυστικὸν ἐκεῖνον Δεῖπνον «εἰρήνην ἀφίημι ὑμῖν, εἰρήνην τὴν ἐμὴν δίδωμι ὑμῖν» (Ἰωαν. ΙΔ' 27).

Καθ' ἡμᾶς τὸ περίφημον σύντριμμα τοῦ κυπέλλου ἦτο χριστιανικόν, ἐχρησίμευσεν εἰς τὰς ἀγάπας τῶν ἐν Ρώμῃ ἐξ Ἑβραίων χριστιανῶν. Εἶνε συμβολικὴ εἰκὼν τοῦ Θ' κεφ. τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς τοῦ Παύλου, ὅστις συνιστᾷ τὰς ἀγάπας (Α' Κορινθ. ΙΑ' 18—34, ΙΔ' 1—12).

β) Ἐν Αἰγίνῃ ἀνεκαλύφθη μωσαϊκὸν Συναγωγῆς ἀναγράφον «εὐλογία πᾶσιν» (C. I. G. No 9894) ὅμοια ἐπιτύμβια ἀνεγνώσθησαν ἐν Φοινίκῃ (*Renan*, «Explor. de Phaenicie» σ. 186,856) καὶ Ρώμῃ (*Garucci*, Diss. arch. di vario argumento» II σ. 185.—*Schürer*, «Die Gemeindeverfassung der Juden in Rom» ἐπιγρ. 45.

γ) Παρὰ τὴν Ἐμμαοὺς ἀνεγνώσθη ἐπὶ τάφου «πάντες εὐλογοῦσι» (*Cl. Ganneau*, «Rev. Crit.» I 1885 σ. 142.

δ) Ὁ *Letronne* ἀνέγνωσε δύο ἐπιγραφὰς ἑβραϊκὰς τῆς Αἰγύπτου εἰς ἃς ἀπαντᾷ «εὐλόγει Θεόν», «Θεοῦ εὐλογία» (Rev. de Philol. I 1845 σ. 304.—C. I. G. 48380).

ε) Ὁ *Buannorotti* ἀνέγνωσεν ἐπὶ ὑαλίνου ἑβραϊκοῦ σκεύους: «... ci bibas cum eulogia conpar...» (Vetri antichi πίν. II 2.—*Garucci*, «Arte christ.» πίν. V. 3.

Ϛ) Ἐπὶ παπυροδόχης μεταξὺ δύο ἐπταφώτων λυχνιῶν ἀναγλύφου εἰς ἑβραϊκὸν τάφον «εὐλογία» (Μουσεῖον Νεαπόλεως).

Τοῦτο καὶ αἱ συμβολικαὶ παραστάσεις ὅσαι ἐμελετήθησαν ἀνωτέρω, διδάσκουν πόσον μεγάλην ἐπίδρασιν ἐξήσκησαν οἱ ἑλληνίζοντες Ἑβραῖοι τῆς Ἀλεξανδρείας ἐπὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Σύμβολα καὶ τύποι καὶ ἰδέαι καὶ ἔθιμα εὐχερῶς διωχετεύθησαν ἀπὸ τῶν φαραωνιτῶν εἰς τοὺς χριστιανοὺς διὰ τούτων, διότι οἱ ἀλεξανδρεῖς Ἰουδαῖοι καὶ χριστιανοὶ ἐγένοντο καὶ ἑλληνιστὶ ὡμίλουν καὶ ἔγραφον.

Ὁ Δρ. Β. Ἀποστολίδης μελετήσας ὅσον οὐδεὶς ἄλλος τὰ τοῦ αἰγυπτιακοῦ ἑλληνισμοῦ τὸ ἀπέδειξε καὶ διὰ τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης παρὰ τὸν Νεῖλον. «Ἡ δοξασία, λέγει, ὅτι ὁ χριστιανισμὸς ἅμα ἀναφανεὶς συνεχωνεύθη μὲ τὸν ἑλληνισμόν, ὅστις περιέβαλε αὐτὸν μὲ τὸν φιλοσοφικὸν μανδύαν δὲν ἔχει τὴν σημασίαν τὴν ὁποίαν δίδουν εἰς αὐτὴν οἱ ἄκρον ἑλληνίζοντες. Ὅσα κοινὰ ἔχει ὁ ἑλληνισμὸς μὲ τὸν χριστιανισμὸν δὲν τὰ ἔλαβεν ἀπὸ τοὺς ἀττικιστὰς οὔτε ἀπὸ τοὺς ἑλληνιστὰς τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, ἀλλ' ἀπὸ τοὺς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἑλληνόφωνας Ἑβραίους. Κλήμης καὶ Ὠριγένης ἦσαν μαθηταὶ τοῦ Φίλωνος». Εἰς τὸ ἴδιον συμπέρασμα ἤγαγεν ἡμᾶς καὶ ἡ μελέτη τῶν συμβόλων τῶν πρώτων χριστιανῶν.

Γ. ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ

(Εἰκ. 1)

(Εἰκ. 2)

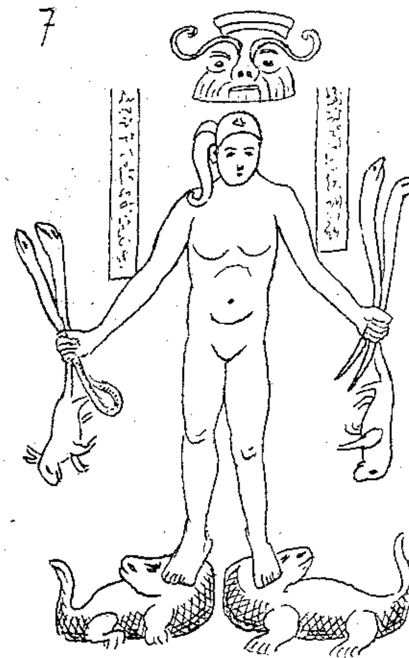
(Εἰκ. 9)

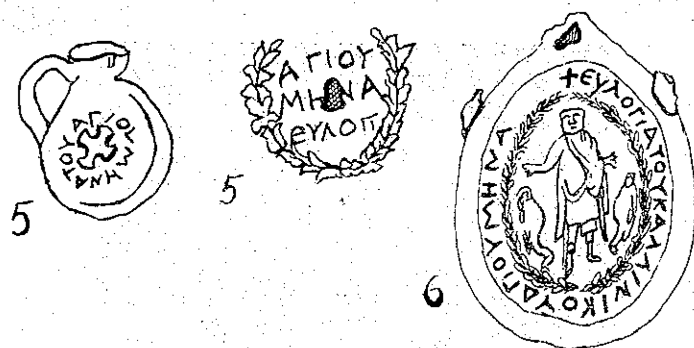
(Εἰκ. 4)

(Εἰκ. 3)

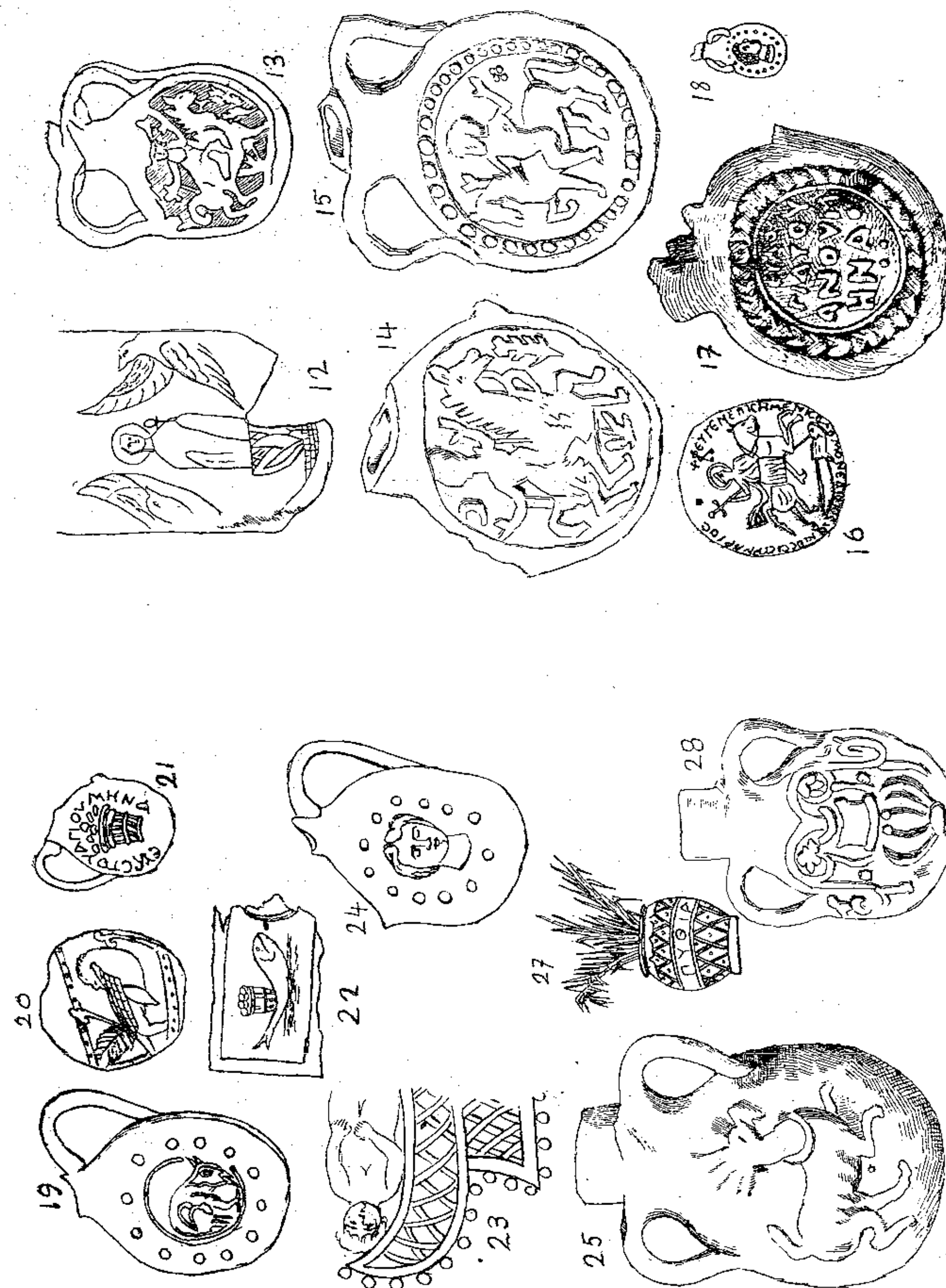

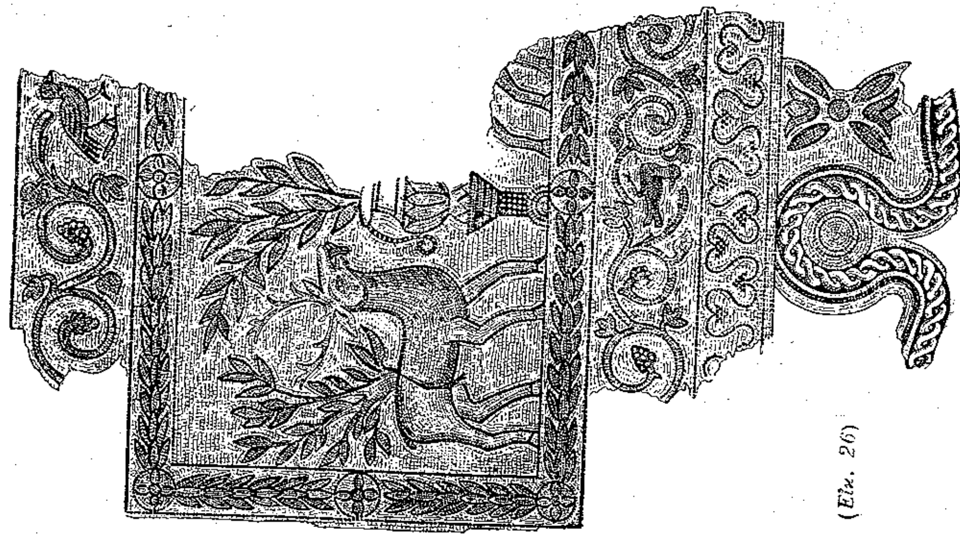

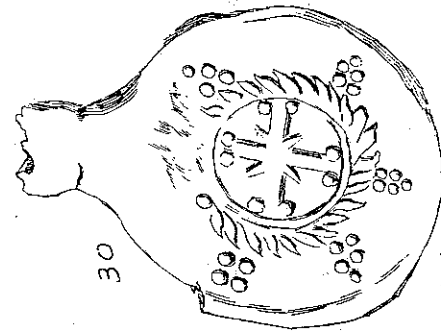

(Εἰκ. 10)

(Εἰκ. 11)

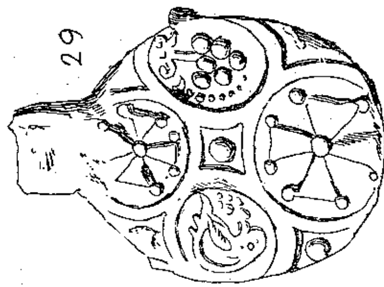

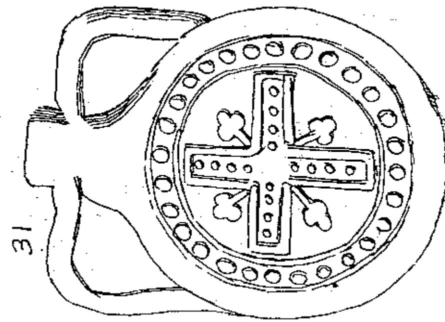

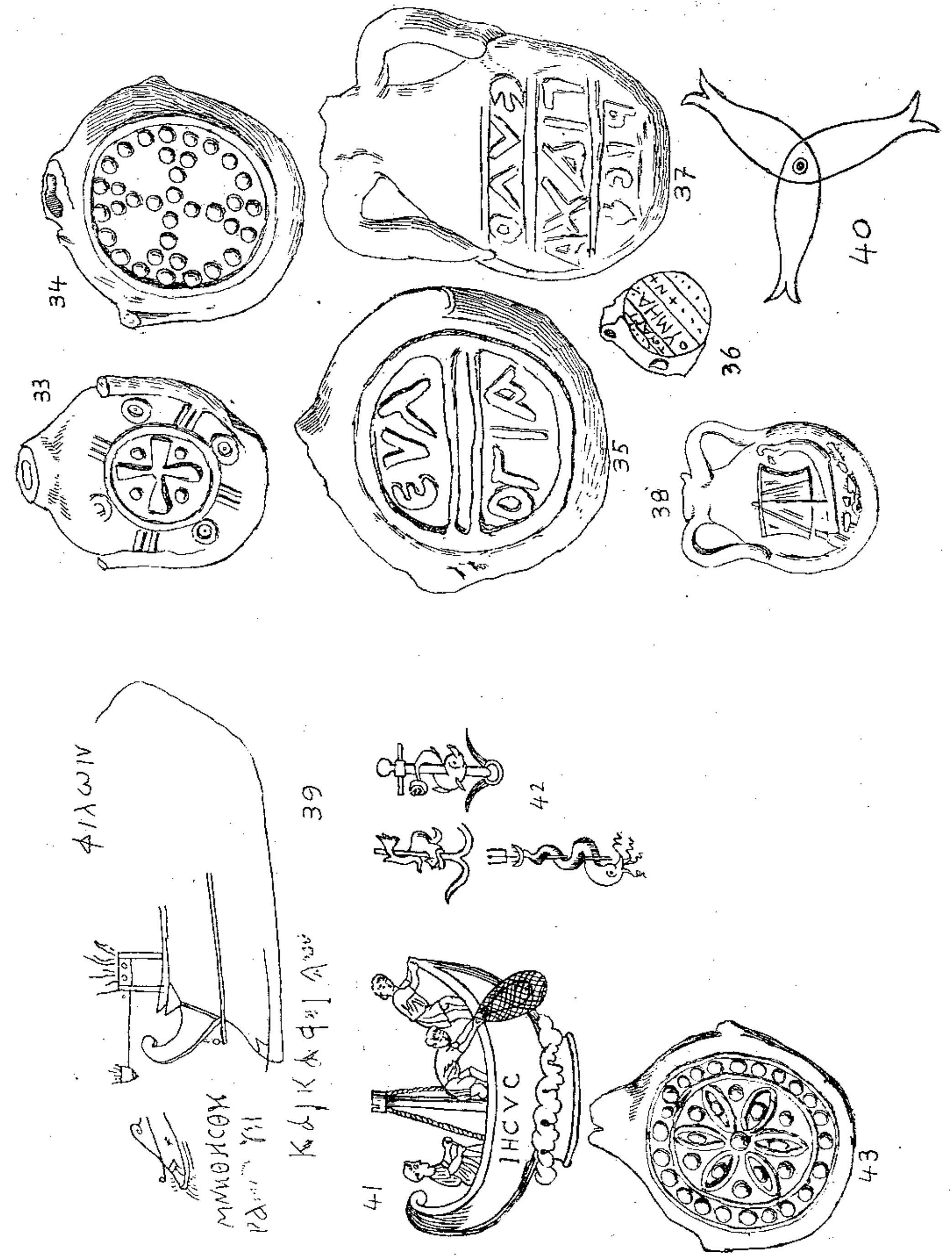
(Εἰκ. 26)

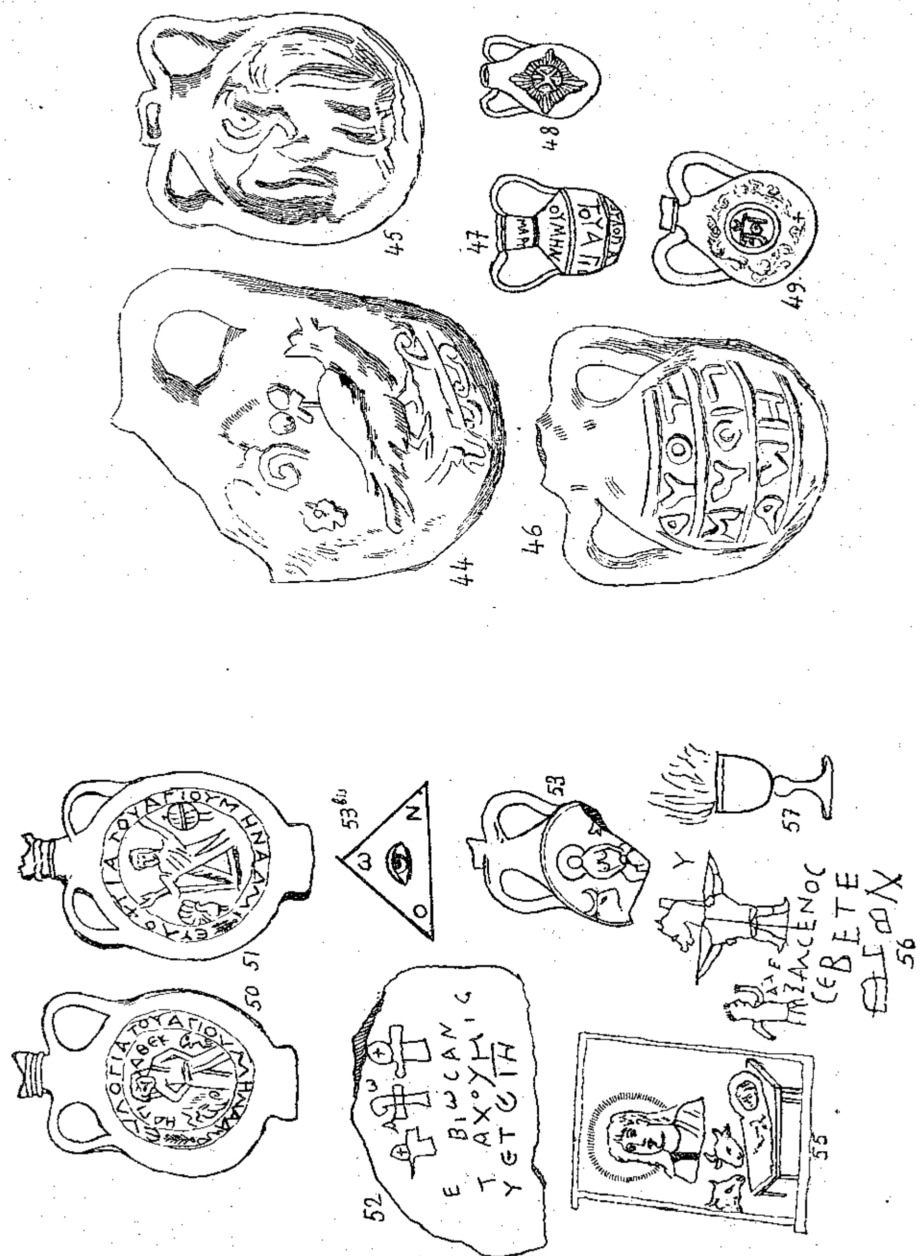

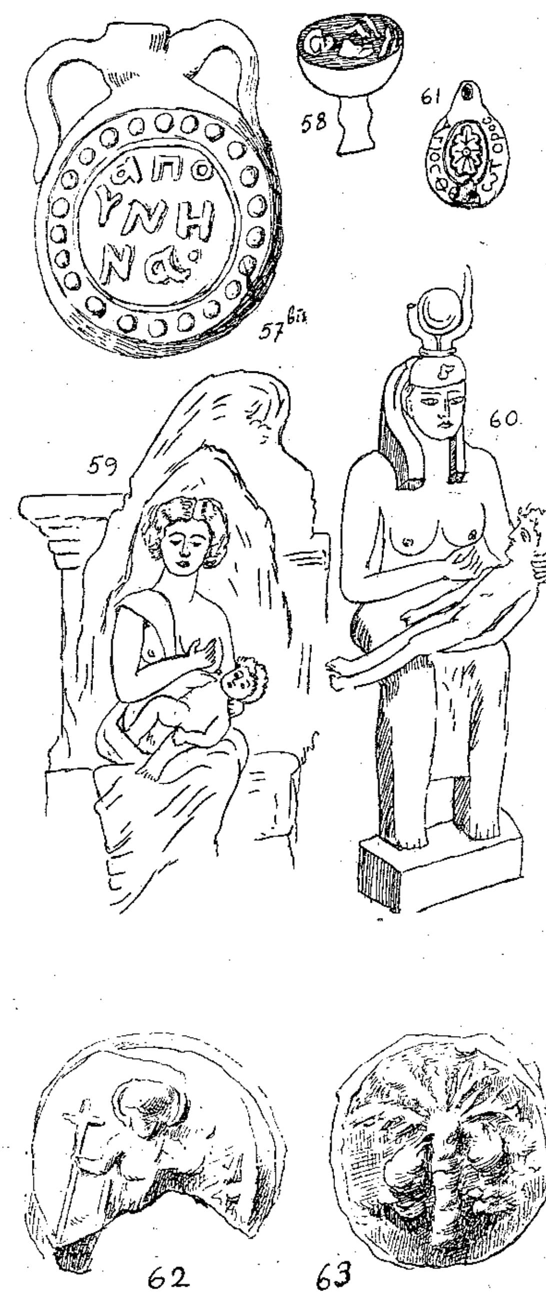

45
48
47
49
44
46
51
50
53
57
52
55
56

58
61
59
60
62
63

ΑΝΩΝΥΜΟΥ

ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΑΝΑΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΤΟΥ ΤΗΡΩΝΟΣ

Εἰσαγωγικαὶ παρατηρήσεις

Ἡ ἁγιολογία ὡς ἐπιστήμη ἔτυχε κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας μεγάλης προσοχῆς ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ. Ἐκτὸς δηλαδὴ τῆς συνεχίσεως τοῦ μεγάλου ἔργου τῶν Βολλανδιστῶν καὶ τῆς ἀπὸ τοῦ 1882 ἐνισχύσεως αὐτοῦ διὰ τοῦ καθαρῶς ἁγιολογικοῦ περιοδικοῦ Analecta Bollandiana, ὑπῆρξαν καὶ ἐξέχοντες φιλόλογοι, ἱστορικοὶ καὶ θεολόγοι, ὡς οἱ Ruinart, Krumbacher, Ehrhard, O. von Gebhardt, Usener, Gelzer, K. Holl, Lucius, Anrich, Günter, Aufhauser, Dräske, Wulf, Franchi de Cavalieri, Vasilievskij καὶ οἱ ἡμέτεροι Παπαδόπουλος — Κεραμεύς, Γεδεών, Λάμπρος καὶ Ἰωάννου, οἵτινες διὰ διαφόρων ἐκδόσεων ἢ πραγματειῶν κατέδειξαν τὴν ἀξίαν καὶ τὴν ἀνάγκην τῆς ἐκδόσεως τῶν ἁγιολογικῶν κειμένων. Αἱ ἐκδόσεις λ. χ. τῶν κειμένων τοῦ ἁγ. Γεωργίου ὑπὸ Krumbacher — Ehrhard καὶ Aufhauser, τοῦ βίου Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος ὑπὸ Gelzer, Θεοδοσίου καὶ Κυρίλλου ὑπὸ Usener, τὰ ἐν τοῖς Ἀναλέκτοις Ἱεροσολυμιτικῆς Βιβλιοθήκης ἐκδοθέντα διάφορα κείμενα ὑπὸ Παπαδοπούλου — Κεραμέως, τὸ δίτομον ἔργον τοῦ Anrich περὶ τοῦ ἁγ. Νικολάου, ὡς καὶ διάφοροι ἄλλαι πραγματεῖαι περὶ ἁγιολογίας (λ. χ. ἡ δημοσίευσις τοῦ παρ' ὅλας τὰς ἀνακριβείας περιφήμου ἔργου τῶν Lucius — Anrich, Die Anfänge des Heiligenkultus, ἔτι δὲ τῶν πράγματι κλασσικῶν ἔργων τοῦ βολλανδιστοῦ H. Delehaye, Les légendes hagiographiques, Les origines du culte des martyres, Les passions des martyres καὶ τοῦ περιοδικοῦ Hagiographischer Jahresbericht, 1900—1906), ἔδωκαν μεγίστην ὤθησιν εἰς τὰς ἁγιολογικὰς ἐρεύνας. Ὁ μέγας πλοῦτος τῶν κειμένων τούτων θὰ καταδειχθῇ ἰδίως τότε, ὅταν αἱ τυπογραφικαὶ συνθῆκαι ἐπιτρέψουν εἰς τὸν διάσημον καθηγητὴν A. Ehrhard νὰ ἐκδώσῃ τὸ πολύτομον καὶ πολύτιμον ἔργον αὐτοῦ, δηλαδὴ τὸν ὑπ' αὐτοῦ προαγγελλόμενον συστηματικὸν κατάλογον τῶν ἁγιολογικῶν κειμένων, τὸν βασιζόμενον κατὰ μέγα μέρος εἰς τὰς πολυετεῖς καὶ πολυπόνους ἐν ταῖς διαφόροις βιβλιοθήκαις τῆς τε Δύσεως καὶ Ἀνατολῆς ἐρεύνας αὐτοῦ.

Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὡς πολλάκις ἐλέχθη, ὅτι ὁ περὶ τὰ κλασ-

σικὰ κείμενα ἀσχολούμενος μετά τινος δισταγμοῦ προσβλέπει εἰς τοιούτου εἴδους ἐκδόσεις, ἀλλὰ δὲν ἀληθεύει ὀλιγώτερον ὅτι ἕκαστον εἶδος τοῦ λόγου πρέπει νὰ μελετᾶται καὶ αὐτὸ καθ' ἑαυτό. Ὅθεν, ὅστις ἔτυχε νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς τὰ κείμενα ταῦτα ὡς ἱστορικὸς ἢ θεολόγος ἢ γλωσσολόγος ἢ λεξικογράφος ἢ λαογράφος θὰ ἀντελήφθη πόσα ὠφελήματα δύναται νὰ ἀρυσθῇ τις ἐκ τῆς ἐμβριθοῦς μελέτης αὐτῶν.

Τὰ κείμενα ταῦτα διαφωτίζουν ἡμᾶς κυρίως μὲν περὶ τοῦ κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχὰς θρησκευτικοῦ αἰσθήματος τοῦ λαοῦ· ἀλλὰ καὶ αἱ δι' αὐτῶν παρεχόμεναι πληροφορίαι δύνανται νὰ ἀποβῶσι χρησιμώταται εἰς τὸν ἱστορικὸν τὸν ἐξετάζοντα ταῦτα διὰ τοῦ ὀφθαλμοῦ τοῦ κριτικοῦ. Εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῆς γλώσσης ὡς καὶ τὴν λεξικογραφίαν ἐν γένει ἀποβαίνουσι τὰ πλεῖστα τούτων ἐπίσης ὠφέλιμα· ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν λαογραφίαν παρέχουσι πλείστας ὅσας εἰδήσεις, εἰς τὴν ἀνάπτυξιν δὲ τῆς χριστιανικῆς εἰκονογραφίας συνετέλεσαν τὰ μέγιστα. Ἐπίσης θὰ ἀντιληφθῇ ὁ κριτικὸς ἱστορικὸς ἢ φιλόλογος, ὡς κατέδειξεν καὶ ὁ Delehaye, ὅτι ἡ δημιουργία τῆς λατρείας τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου ἁγίου δὲν συνεπάγεται ἀναγκαίως ἀντικατάστασιν ἀρχαίου τινὸς Θεοῦ, ἀλλ' εἶναι πλειστάκις ἀπόρροια τοῦ θρησκευτικοῦ φρονήματος καὶ τῆς πίστεως τοῦ χριστιανοῦ.

Ὁ ταῦτα λοιπὸν λαμβάνων ὑπ' ὄψιν δὲν θὰ ξενισθῇ ὅτι προβαίνομεν εἰς τὴν κατωτέρω ἔκδοσιν τοῦ συντόμου κειμένου περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς ἀνατροφῆς τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος. Μία τῶν σπουδαιοτέρων ἐν τῇ ἁγιολογίᾳ φυσιογνωμιῶν ὁ ἅγιος οὗτος ἔτυχε τοσαύτης λατρείας παρὰ τῷ λαῷ, ὥστε περὶ τὸν ἔνατον αἰῶνα, πρὸς ἐνδεικτικωτέραν ἴσως λατρείαν αὐτοῦ, ἐγεννήθη παρὰ τῷ λαῷ ἡ λατρεία καὶ ἑτέρου Θεοδώρου, τοῦ Στρατηλάτου.

Εἰς τὸ σημεῖον δ' ἀκριβῶς τοῦτο ἔγκειται ἡ ἀξία τοῦ κατωτέρω κειμένου. Ἐν τέλει δηλαδὴ τοῦ βίου ὁ ἁγιογράφος ἀναφέρει φιλονικίαν ὑπάρχουσαν τότε μεταξὺ «τῶν τὰ Εὐχάϊτα οἰκούντων καὶ τῶν Ἀμασέων» περὶ τῶν ἐν Ἀμασείᾳ εὑρισκομένων λειψάνων τοῦ ἁγίου, τὰ ὁποῖα διεξεδίκουν οἱ πρῶτοι λέγοντες «τοῦτο ζῶντα αὐτὸν διατεταχέναι». Δὲν εἶναι δὲ διόλου ἀπίθανον ἡ φιλονικία αὕτη νὰ ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὴν γένεσιν τοῦ δευτέρου Θεοδώρου, τοῦ ἐν Εὐχαΐτοις. Τοῦτο βέβαια παραμένει πιθανότης· μετὰ βεβαιότητος ὅμως θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποδείξῃ ἐκεῖνος, ὅστις θὰ εἶχε τὴν ὑπομονὴν καὶ ἐπιμονήν, ὡς ἄλλοι Krumbacher — Ehrhard διὰ τὸν ἅγ. Γεώργιον ἢ Anrich διὰ τὸν ἅγ. Νικόλαον, νὰ ἐκδώσῃ τὰ περὶ τῶν ἁγ. Θεοδώρων πολυάριθμα κείμενα. [1])

---

[1]) Μόνον τὸ περὶ τῶν κολλύβων θαῦμα εὕρηται ἐν 80 χειρογράφοις. Θὰ ἤμην πρόθυμος νὰ παραχωρήσω εἰς οἱονδήποτε, ὅστις θὰ ἀνελάμβανε τὸ ἔργον τοῦτο, τὰ εἰς

Τὸ κατωτέρω ἐκδιδόμενον σύντομον κείμενον σκοπεῖ ἁπλῶς νὰ προσφέρῃ μικράν τινα συμβολὴν εἰς τὴν μέλλουσαν ταύτην συλλογήν.

1. Παράδοσις τοῦ κειμένου

α) Περιγραφὴ τῶν κωδίκων

Ὡς ἐξάγεται ἐκ τῆς ἐρεύνης τῶν καταλόγων χειρογράφων καὶ τῶν σημειώσεων τοῦ καθηγητοῦ A. Ehrhard παραδίδουν τὸ κείμενον τέσσαρες ἐν ὅλῳ κώδικες, οἱ ἑξῆς:

B *1.* **Κῶδιξ Βαροκκιανὸς** (Baroccianus) **ἑλλ.** ***238***, ἐκ περγαμηνῆς, εἰς φύλλον, X αἰῶν. ἐκ φύλλων 56 συγκείμενος, κολοβός.—Φύλλ. 6ᵛ περιέχει μέρος τοῦ ἡμετέρου κειμένου μέχρι τῶν λέξεων: *ἀλλ' ὑπὲρ ἀθανάτου βασιλέως ἀγωνί* //.

P *2.* **Κῶδιξ Παρισινὸς ἑλλην.** ***499***, εἰς φύλλον, XI αἰῶν. ἐκ φύλλων 349.—Τὰ φύλλ. 284ᵛ—285ᵛ περιέχουσι ὁλόκληρον τὸ κείμενον. Δυστυχῶς ὁ φωτογράφος μὴ ἀντιληφθεὶς καλῶς τὴν παραγγελίαν μου ἐφωτογράφησε μόνον τὰ φύλλα 284ᵛ καὶ 285ᵛ, οὕτω δὲ τὸ κείμενον τὸ εἰς τὸ φύλλ. 285ʳ ἀντιστοιχοῦν δὲν ἠδυνήθην νὰ παραβάλω. Φύλλ. 284ᵛ περιέχει τὴν ἀρχὴν μέχρι τοῦ «*Ἑλλάδιός τις . . . . χάριν ἔχων θεοῦ οἰκῶν τε*», τὸ δὲ 285ᵛ ἀπὸ τοῦ «*ἄνδρες εὐλαβεῖς*» μέχρι τέλους.

L *3.* **Κῶδιξ Λεσβιακός, Μονῆς Λειμῶνος** ***51***, XIII αἰῶν. (;).—Σελ. 340—343 κατὰ τὸν ἀντιγραφέα Πρόδρομον 'Αναγνώστου, φύλλ. 168 κέξ. κατὰ τὰς χειρογράφους σημειώσεις τοῦ A. Ehrhard, περιέχουν μέρος τοῦ κειμένου, δηλαδὴ μέχρι τῶν λέξεων «*. . . ἀνδρείως ἐνίκησε τὴν ἀσέβειαν*» Μετὰ τοῦτο διὰ τῶν λέξεων «*τὸ δὲ μαρτύριον ἄρχεται ἐντεῦθεν*» εἰσάγεταί τις εἰς τὴν διήγησιν τοῦ παλαιοῦ μαρτυρίου, τὸ ὁποῖον σημειωτέον δὲν περιέχει τὴν περὶ τοῦ δράκοντος διήγησιν, καταλαμβάνει δὲ τὰς σελ. 343—354[1]).

Q *4.* **Κῶδιξ Κουηρινιανὸς** (Querinianus, Brescia) **ἑλλην.** ***A. III 3***, ἐκ χάρτου, εἰς φύλλον, XVI αἰῶν. ἐκ φύλλων 571 συγκείμενος.—Τὸ φύλλ. 243ʳ — 243ᵛ περιέχει ὁλόκληρον τὸ κείμενον, τὸ ὁποῖον ἀντέγραψα πρὸ ἐτῶν. Περὶ τοῦ κώδικος τούτου βλ. 1 τόμ. τῆς 'Επετηρίδος ταύτης σ. 301.

β) Τὸ κείμενον ὡς πηγή

Προτοῦ προβῶ εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς σχέσεως τῶν χειρογράφων πρὸς ἄλληλα, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναφέρω ὅτι καὶ ὁ σύντομος καὶ ἀφελὴς οὗτος

τὴν διάθεσίν μου εὑρισκόμενα ἀντίγραφα ἢ φωτογραφίας κειμένων περὶ τοῦ ἁγίου Θεοδώρου.

[1]) Πβλ. *H. Starck*, Theodoros Teron (Freising 1912) σ. 38 κέξ.

βίος, ὡς τὰ πλεῖστα τῶν ἀρχαιοτέρων ἁγιολογικῶν κειμένων, παρελήφθη ὑπό τινος ἐκκλησιαστικοῦ ῥήτορος καὶ συνεχωνεύθη εἰς ἕτερον ἐκτενῆ λόγον ἐπιγραφόμενον «*Βίος πρὸ τοῦ μαρτυρίου καὶ ἡ ἐκ παιδὸς ἀναγωγή τε καὶ αὔξησις καὶ θαύματα ἐξαίσια τοῦ ἁγίου καὶ πανενδόξου μεγαλομάρτυρος Θεοδώρου*». Ὁ λόγος οὗτος ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ H. Delehaye ἐν Les légendes grecques des saints militaires (Paris 1909) σ. 183—201. Μετὰ τὸ προοίμιον, τὸ ὁποῖον κατέχει τὰς σελ. 183—185,2, παραλαμβάνει τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ βίου, δηλαδὴ τὰ μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν ὁμηλίκων στρατιωτῶν πρὸς τὸν Ταξιάρχην κατὰ τοῦ ἁγίου συκοφαντίας, ἀλλοιούμενον μόνον διά τινων γλωσσικῶν μεταβολῶν καὶ παραλείψεως ἢ παρεμβολῆς λέξεών τινων ἢ φράσεων· ἡ διήγησις περὶ τοῦ 'Ελλαδίου δὲν παρελήφθη, ἀντ' αὐτῆς δὲ γίνεται μνεία τοῦ θανάτου τοῦ πατρὸς τοῦ ἁγίου. Κατόπιν ἀπὸ σελ. 185,24 μέχρι σ. 191,17 ἀκολουθεῖ μετά τινα εἰσαγωγὴν ἡ διήγησις τοῦ περὶ δράκοντος θαύματος, τὴν διήγησιν δὲ ταύτην ἀκολουθεῖ ἡ τοῦ μαρτυρίου, ἐν ᾧ παραλαμβάνονται καὶ πάλιν ὁλόκληροι φράσεις ἐκ τοῦ βίου. Τοῦ μαρτυρίου ἕπεται ἡ γνωστὴ διήγησις περὶ τῆς Εὐσεβείας καὶ μετὰ ταύτην ἡ ἀφήγησις ἐννέα θαυμάτων τοῦ ἁγίου, ἀμφότερα θέματα ἄσχετα πρὸς τὸ ἡμέτερον κείμενον.

Πρὸς μεγαλυτέραν κατανόησιν τῆς διαφορᾶς τοῦ ἡμετέρου κειμένου πρὸς τὸ ἀντιστοιχοῦν αὐτῷ ἐν τῷ λόγῳ ἀρκεῖ νὰ ἀναφέρω μόνον τὴν ἀρχήν:

Βίος B φ. 6ᵛ	*Delehaye σ. 184,33 - 185,5*
Τοῦ ἁγίου (μεγαλομάρτυρος PL) Θεοδώρου πατὴρ μὲν 'Ερυθραῖος (add. ὄνομα PL) ἀνὴρ ἀγαθός, φιλόπτωχος. Πολυξένη δὲ μήτηρ ἐκ παρθενίας αὐτῷ συναφθεῖσα, ἐξ ὧν ὁ εὐγενὴς Θεόδωρος τῷ πρώτῳ τῆς συναφείας ἔτει γεγέννηται. Τῆς δὲ μητρὸς ἐν τῇ λοχείᾳ θανούσης χρηστιανὴν (χριστιανῆς BQ), ὁ πατὴρ οὐχ εὑρίσκων τιθηνὴν ἐσκέψατο τέχνῃ τὸ παιδίον ἐκθρέψαι.	*Πατρὶς ὑπῆρχε τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Θεοδώρου αὕτη ἡ πρὸς ἥλιον ἀνίσχοντα χώρα· εὐγενὴς γὰρ καὶ οὗτος τῶν ἀφ' ἡλίου ἀνατολῶν. Καὶ πατὴρ μὲν αὐτῷ τοὔνομα 'Ερύθριος, Πολυξένη δὲ μήτηρ, ἥστινος ἐν τῇ λοχείᾳ θανούσης, χριστιανὴν ὁ πατὴρ οὐχ εὑρίσκων τιθηνὴν [1]) τέχνῃ τὸ παιδίον ἐκθρέψαι ἐσκέψατο.*

Κατωτέρω συναντῶμεν καὶ μεγαλυτέρας παραλλαγάς.

Ὅτι ὁ βίος εἶναι παλαιότερος τοῦ λόγου, ὅτι δηλαδὴ ὁ ἁγιογράφος

[1]) Οὕτω τὸ χειρόγραφον, συμφώνως τῇ ἡμετέρᾳ παραβολῇ· ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Delehaye ἀναγινώσκομεν τὸ γραμματικῶς ὀρθὸν τιθήνην.

ρήτωρ ἐχρησιμοποίησε τὸν βίον καὶ ὄχι ἀντιθέτως, δὲν ὑπάρχει καμμία ἀμφιβολία. 'Εκτὸς τοῦ ὅτι τὸ κείμενον τοῦ βίου παραδίδεται ἐν μέρει ὑπὸ κωδίκων παλαιοτέρων τοῦ κώδικος τοῦ λόγου, ὅπερ βέβαια μόνον δὲν θὰ ἤρκει πρὸς ἀπόδειξιν, δὲν περιέχει οὗτος οὔτε τὸ θαῦμα τοῦ δράκοντος, οὔτε τὴν περὶ τῆς Εὐσεβείας διήγησιν, ἀμφότερα εἰσαχθέντα βραδύτερον. Τὴν Εὐσέβειαν ἀντικαθιστῶσιν ἐν τῷ βίῳ «*ἄνδρες εὐλαβεῖς*» τοὺς ὁποίους ἀναφέρει ἐπίσης ὁ χρησιμοποιήσας ῥήτωρ ὡς συμβοηθοὺς τῆς Εὐσεβείας κατὰ τὴν ἀνακομιδὴν τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου.[1])

γ) Σχέσις καὶ χαρακτηρισμὸς τῶν κωδίκων

'Εκ τῆς ἀνωτέρω συντόμου περιγραφῆς τῶν κωδίκων παρατηροῦμεν ὅτι οἱ μὲν PQ παραδίδουν ὁλόκληρον τὸ κείμενον, οἱ δὲ BL μόνον ἐν μέρει (τοῦ P, ὡς εἴπομεν, εἶναι εἰς τὴν διάθεσίν μου μόνον τὸ μέρος τὸ ὑπὸ τῶν φύλλ. 284ᵛ καὶ 285ᵛ παραδοθέν). 'Εν τούτοις δὲν κωλυόμεθα νὰ ἐξετάσωμεν δι' ὀλίγων τὴν σχέσιν τῶν κωδίκων πρὸς ἀλλήλους.

Εἰς τὸ σύντομον τοῦτο κείμενον δὲν θὰ ζητήσωμεν μεγάλας παραλλαγάς· σημειοῦμεν ὅμως ὅτι οὐδὲν τῶν χειρογράφων εἶναι ἀντίγραφον τοῦ ἄλλου, ὡς ἐμφαίνεται καὶ ἐκ τῶν ἀμέσως κατωτέρω ἀναφερομένων παραλλαγῶν. Τὸ χειρόγραφον Q ὅμως πλησιάζει πρὸ τὸ B περισσότερον ἢ τὰ PL, τῶν ὁποίων οἱ ἐγγράμματοι γραφεῖς ἐπιφέρουν γλωσσικάς τινας μεταβολάς, οὐχὶ οὐσιώδεις λ. χ. 'Ερυθραῖος BQ 'Ερυθραῖος τὸ ὄνομα PL, μασθοῦ BQ μασθῶν L μαστῶν P, συνεχώρησεν BQ συνεχώρησεν ὁ πατὴρ P transp. L κλπ. "Οπως ὅμως καὶ ἄλλοτε εἴχομεν παρατηρήσει,[2]) ἕνεκα τοῦ ἐπιπολαίου τοῦ γραφέως τοῦ Q παραλλάσσει τοῦτο ἐνίοτε πρὸς τὰ συμφωνοῦντα BPL· λ.χ. εὑρίσκων BPL εὕρισκεν Q, μιγνὺς BPL μὴ γνοὺς Q, ἐγκαταβρέχων BPL ἐγκαταβρέχειν Q. 'Εκ τῶν ὀλίγων τούτων παραλλαγῶν καταφαίνεται ὅτι τὸ B παραδίδει ἐν γένει τὸ κείμενον πιστότερον τῶν ἄλλων. "Ενεκα τούτου ἐκεῖ ἔνθα τὸ κείμενον παραδίδεται καὶ ὑπὸ τοῦ B ἐλήφθη τοῦτο ὡς βάσις, ὅπου δὲ παραδίδεται μόνον ὑπὸ τῶν QL ἐλήφθη μετά τινος προσοχῆς τὸ Q.

'Οσάκις ἐνόμιζα ὀρθὸν παρέθεσα εἰς τὸν apparatus criticus παραλλαγάς τινας τοῦ κειμένου παρὰ Delehaye, παριστῶν ἑκάστοτε τὸ κείμενον τοῦτο διὰ τοῦ V=Codex Vindobonensis. Εἰς τὸ περιθώριον παραπλεύρως τοῦ κειμένου προσέθεσα καὶ τὴν ἀντιστοιχοῦσαν σελίδα τῆς ἐκδόσεως τοῦ Delehaye.

[1]) Δυστυχῶς τὰ πλεῖστα τῶν μέχρι τοῦδε ἐκδοθέντων κειμένων περὶ τῶν ἁγ. Θεοδώρων δὲν μοὶ ἦσαν πρόχειρα, ἵνα δυνηθῶ διὰ τῆς συνεξετάσεως αὐτῶν νὰ ἐξαγάγω γενικώτερα συμπεράσματα.

[2]) Des Chrysippos von Jerusalem, Enkomion auf den hl. Theodoros Teron σελ. 19—21.

2. *Κείμενον*

BQPL *Βίος καὶ ἀνατροφὴ τοῦ ἁγίου μάρτυρος Θεοδώρου.*

Τοῦ ἁγίου Θεοδώρου πατὴρ μὲν 'Ερυθραῖος, ἀνὴρ ἀγαθός, φιλόπτωχος, Πολυξένη δὲ μήτηρ ἐκ παρθενίας αὐτῷ συναφθεῖσα, ἐξ ὧν ὁ εὐγενὴς Θεόδωρος τῷ πρώτῳ τῆς συναφείας ἔτει γεγέννηται. Τῆς δὲ μητρὸς ἐν τῇ λοχείᾳ θανούσης, χριστιανὴν ὁ πατὴρ οὐχ εὑρίσκων τιθήνην ἐσκέψατο τέχνῃ τὸ παιδίον ἐκθρέψαι. Καὶ δὴ πυροὺς καθαίρων καὶ πτίσσων κριθάς, ἄμφω τε ἕψων ἁρμοδίως σὺν ὕδατι, καὶ μέλιτος μιγνὺς τὸ ἀρκοῦν, εἰς ἀγγεῖον μετέβαλλεν ὑελοῦν, ἔχον ἐκτύπωμα τιτθίου, ὅπερ τὸ βρέφος ἀντὶ μασθοῦ συνέχων τῷ στόματι, καθάπερ γάλα, τὸν χυλὸν ἡδέως ἐφείλκετο.

(B φ. 6ᵛ Del. 185, 2–24)

Εἶτα τοῦ χρόνου προϊόντος καὶ τῶν ὀδόντων ἐκφυέντων τῷ νέῳ, ἄρτον ἐκ σεμιδάλεως πεπεμμένον, οἴνῳ ἐγκαταβρέχων λευκῷ, κοχλιαρίῳ τοῦτον ὁ πατὴρ διέτρεφεν· ἔπειτα καὶ ὀπωρῶν ταῖς ἁπαλωτέραις καὶ λαχάνων δὲ τοῖς χρηστοτέροις· σαρκῶν δὲ οὐδὲ ἀκμάζοντι συνεχώρησεν ἀπογεύσασθαι τῷ παιδί.

"Εκτῳ τοίνυν ἐνιαυτῷ Πρόκλῳ τινὶ χαμαιδιδασκάλῳ τὸν νέον συνίστησι. Καὶ τρισὶν ἐκείνῳ φοιτήσαντα χρόνοις στρατιώτην ποιεῖται τοῦ Καίσαρος τῷ φρουροῦντι τὴν πόλιν 'Αμάσειαν λεγεῶνι συναριθμήσας. Τοῦτον εἰς ἀκμὴν προελθόντα θεασάμενος τοῖς ὅπλοις, ἅμα τοῖς συνηλικιώταις παιδοτριβούμενον, 'Ελλάδιός τις, ἀνὴρ χριστιανὸς καὶ ἐν ἀρετῇ ζῶν καὶ χάριν ἔχων Θεοῦ, οἰκῶν τε ἐν ὑπτίῳ πρὸ τῆς πόλεως πεδίῳ, ὃ Θήρα προσαγορεύετο, ἔνθα καὶ ὁ τῶν στρατιωτῶν κατάλογος ἠθροίζετο, μελετῶν ἐν εἰρήνῃ τὸν πόλεμον καὶ γνοὺς ὅτι ἔχει ψυχὴν μαρτυρῆσαι Χριστῷ δυνα-

(BQL)

"Ανωθεν τοῦ ἐπισελιδίου κοσμήματος ἀναγινώσκομεν ἐν B Μη⟨νὶ⟩ τῷ αὐτ⟨ῷ⟩ *IZ'*, ἐν P *ΛΟ'Γ ΜΕ*, *ἐν* L λόγ ΙΕ **1** ἀνατροφὴ add. καὶ μαρτύριον L ἁγίου add. καὶ ἐνδόξου PL μεγαλομάρτυρος PL Θεοδώρου add. Τήρωνος(εὐλ. περ L) QL **2** ἁγίου add. καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος PL Ερυθραῖος add. ὄνομα PL τοὔνομα V ἀγαθὸς καὶ PL **3** ἡ μήτηρ PL **5** ·χριστιανὴν PL *καὶ* V, χριστιανῆς· BQ εὕρισκεν Q τιθήνην corr. τιθηνὴν BQP *καὶ* V τιθηνὸν L **7** *μέλι ἐδίδετο εἰς* βρέφη *καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις "Ελλησιν* Πβλ. Ploss—Renz, Das Kind τόμ. 1 (1911) σ. 459 *καὶ* 469 μιγνὺς BPL μὴ γνοὺς Q **8** ὑελοῦν om. L τιτθίου PL *καὶ* V τι θείου BQ μασθῶν L μαστῶν P **8—9** *μᾶς ἐνθυμίζει τὸ σημερινὸν* biberon **11** *Παρὰ* Ploss—Renz δὲν ἀναφέρεται ὅτι παρὰ τοῖς λαοῖς τῆς 'Ανατολῆς δίδουν οἶνον εἰς τὰ βρέφη· τοὐναντίον ὁ πεπεμμένος ἄρτος εἶναι τι σύνηθες· αὐτόθι σ. 459 καὶ 463 **13** δὲ² BQ γάρ PL συνεχώρησεν ὁ πατὴρ P transp. L **16** φοιτήσαντι L **17** 'Αμασίαν BQ· *ἐντεῦθεν ἄρχεται ἐν* P *τὸ φύλλ. 285ʳ τοῦ ὁποίου, ὡς εἶπον, δὲν εἶμαι κάτοχος φωτογραφίας* **20—21** προσαγορεύεται L

μένην, συχνῶς ἐπὶ βρωμάτων μεταλήψει προέτρεπεν· ἁρμοδίαις δὲ αὐτὸν παραινέσεσι τρέφων πέπεικεν οὐχ ὑπὲρ θνητοῦ, ἀλλ' ὑπὲρ ἀθανάτου βα- QL σιλέως ἀγωνίζεσθαι.

Q 'Ὡς δὲ πάντων ἐκράτει τῶν ἑταίρων ὁ Θεόδωρος γνώμῃ τε καὶ ῥώμῃ φ. 243v καὶ τῇ περὶ τὸν Ταξιάρχην εὐνοίᾳ, τινὲς / τῶν στρατιωτῶν βασκαίνοντες αὐτῷ τῆς ἀρετῆς τῷ Ταξιάρχῃ διαβάλλουσιν, οἷα τοὺς μὲν θεοὺς αὐτοῦ βδελυσσόμενον, ξένῳ δὲ κατ' ἰδίαν λατρεύοντα Θεῷ. Κατεξετάσας οὖν ὁ Ταξιάρχης καὶ γνοὺς εἶναι αὐτὸν χριστιανόν, σφόδρα μὲν ἐλυπήθη, τῷ μά- Del. 191,27 λιστα φιλεῖσθαι ὑπ' αὐτοῦ, πλεῖστα δὲ ὅμως ἐνουθέτει τιμάς τε αὐτῷ καὶ 192, 1–12 προκοπὰς καὶ χρήματα ἱκανὰ καὶ τὴν παρὰ Καίσαρι δόξαν ἐπαγγελλόμενος, εἴ γε θῦσαι τῇ τε Ῥέᾳ καὶ τῷ Ἄρει προθύμως ἀνάσχοιτο· ἀνεμίμνησκέ τε αὐτὸν καὶ τῆς προσούσης αὐτῷ νεότητος καὶ τῶν κολαστηρίων τὸ φρικωδέστατον καὶ ὡς οὐ χρὴ τὴν παροῦσαν βιαίως ἀπολλύναι ζωήν.

'Επεὶ δὲ πάντῃ μὲν μὴ πειθόμενον ἑώρα, παρρησιαστικώτερον δὲ μᾶλλον ἀποκρινόμενον καὶ βασιλέα Χριστὸν ἐπιγραφόμενον, τότε καὶ φρουρὰν οἰκῆσαι καὶ πληγὰς ὑπομεῖναι καὶ τὸ δὴ τέλος πυρὶ διαφθαρῆναι προσέταττεν.

Q Καὶ οὕτος μὲν ὁ γενναῖος τοῦ Χριστοῦ στρατιώτης ἀνδρείως ἐνίκησε τὴν ἀσέβειαν, τελειωθεὶς ἐν 'Αμασείᾳ τῇ πόλει τοῦ 'Ελε⟨νο⟩πόντου, τὰ δὲ QP λείψανα αὐτοῦ περιστείλαντες ἥσυχοι ἄνδρες εὐλαβεῖς ἀπέθεντο ὁσίως ἐν μνήματι. Οἱ δὲ τὰ Εὐχάϊτα οἰκοῦντες ἀδελφοὶ τοῖς ἐπὶ τῆς 'Αμασέων ὁμόφρωσιν ὀχλοῦσι σφοδρότερον, τὰ λείψανα λαβεῖν τοῦ ὁσίου βουλόμενοι, λέγοντες, τοῦτο ζῶντα αὐτὸν διατεταχέναι.

'Εγὼ μὲν οὖν οἷον πέρας ἕξει ἡ τοιαύτη φιλονικία οὐκ ἐπίσταμαι. Τῇ δὲ σῇ τελειότητι τὰ προκείμενα γέγραφα, ἐφ' ᾧ δι' αὐτῆς καὶ τοὺς λοιποὺς χριστιανοὺς ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ κυρίου 'Ιησοῦ Χριστοῦ στηριχθῆναι.

Α. ΣΙΓΑΛΑΣ

1 μεταλήψει L **3** *μέχρι τοῦ* ἀγωνί *φθάνει* τὸ B **7** λατρεύοντι L **9** ὅμως om L **14** πάντη μὲν Q πάντα L **16** δὴ om. L **17** προσέταττον Q **19** *μετὰ τὴν λέξιν* ἀσέβειαν *προσθέτει τὸ* L: τὸ δὲ μαρτύριον ἄρχεται ἀπ' ἐντεῦθεν *καὶ ἕπεται, ὡς ἀνωτέρω εἴπομεν, ἡ διήγησις τοῦ μαρτυρίου* Μαξιμιανὸς καὶ Μαξιμῖνος οἱ βασιλεῖς **19** 'Ελεπόντου *ἔχει τὸ χειρόγραφον, γράφω* 'Ελενοπόντου *συμφώνως πρὸς τὸ κείμενον τοῦ παλαιοῦ μαρτυρίου* Πβλ. Starck σ 39,5. **20** *ἐντεῦθεν ἄρχεται τὸ φύλλ.* 285υ ἐν P *τοῦ ὁποίου εἶμαι κάτοχος φωτογραφίας·* ἥσυχοι *ἐνταῦθα κατηγορηματικῶς*=ἡσύχως, *δι' ὃ καὶ τὸ χ/φον* P *γράφει* ἄνδρες εὐλαβεῖς, ἡσυχῇ **22** ἐνοχλοῦσι P ὁσίου Q ἁγίου P **23** διατεταχθέναι Q **24** ἐξήει P **27** κυρίου add. ἡμῶν P.

ΑΙ ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑΙ ΜΟΝΑΙ

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΤΑ ΣΩΖΟΜΕΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

'Εν τῇ *'Επετηρίδι* τῆς 'Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν τόμ. Α', 1924, σελ. 210—240, ἐδημοσιεύσαμεν τὸ ἱστορικὸν μέρος τῶν παρὰ τὴν Δημητριάδα Βυζαντινῶν μονῶν Μακρινιτίσσης καὶ Προδρόμου Νέας Πέτρας καὶ τῶν μετοχίων αὐτῶν. Ἤδη, συνεχίζοντες τὴν μελέτην ἐκείνην, θὰ πραγματευθῶμεν διὰ βραχέων περὶ τῶν σῳζομένων νῦν μνημείων αὐτῶν.

Α' — Μονὴ Μακρινιτίσσης.

'Η ὑπὸ τῶν Μαλιασσηνῶν ἱδρυθεῖσα μονὴ τῆς Θεοτόκου τῆς 'Οξείας 'Επισκέψεως, ἐπονομαζομένης *Μακρινιτίσσης*, δὲν σῴζεται πλέον. Ἔκειτο δὲ ἐν τῇ νῦν κωμοπόλει Μακρινίτσῃ πρὸς ἀνατολὰς τῆς νῦν καθολικῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας καὶ εἰς ἀπόστασιν ἑκατὸν περίπου μέτρων ἀπ' αὐτῆς, ἐπὶ πρανοῦς ἐδάφους, συνεπείᾳ ὅμως πολυομβριῶν περὶ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος παρεσύρθη, ἀποκοπέντος τοῦ ἐδάφους, καὶ κατεστράφη μεταβληθεῖσα εἰς σωρὸν ἐρειπίων. Ὄρθια εἶχον ἀπομείνει ὀλίγα μόνον κελλία, τὰ ὁποῖα κατεστράφησαν ἐπίσης, παρασυρθέντος τοῦ ἐδάφους ὑπὸ τῶν βροχῶν κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους, καθ' ἣν διαβεβαίωσιν ἔλαβον παρά τε τοῦ κ. Γεωρ. Ρίζου, πρῴην προέδρου τῆς κοινότητος Μακρινίτσης καὶ νῦν ἐπιτρόπου τῆς ἐκκλησίας, καὶ ἄλλων ἀξιοπίστων γερόντων[1]).

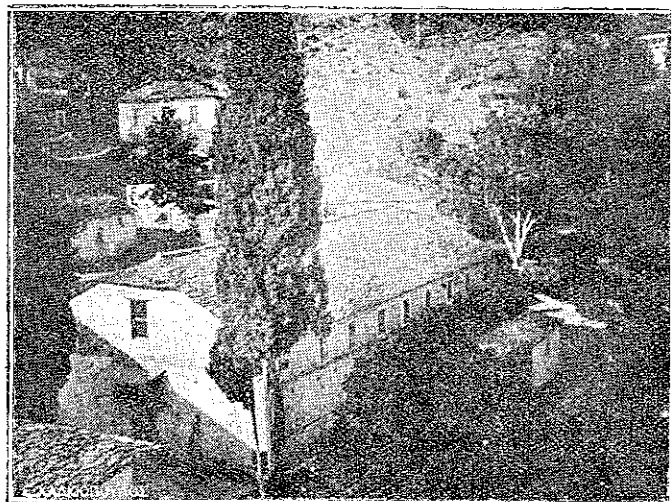
Μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς μονῆς διὰ τοῦ παλαιοῦ ὑλικοῦ οἱ κάτοικοι

[1]) Τὸ αὐτὸ συνέβη καὶ ἐν Ζαγορᾷ οὐχὶ πρὸ πολλῶν ἐτῶν, ἔνθα ἐκ τῶν πολυομβριῶν παρεσύρθη ὁ βυζαντ. ναὸς τοῦ Σωτῆρος, περιγραφεὶς ὑπὸ τοῦ Mézières (Mémoire sur le Pélion et l' Ossa. Paris, 1853, σ. 68).

ἔκτισαν τὴν νέαν ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας ἐπ' ὀνόματι τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, δυτικῶς τῆς μονῆς καὶ εἰς ἀπόστασιν ἑκατὸν περίπου μέτρων, ὡς εἴπομεν[1]. (Εἰκὼν 1)

Ἡ οἰκοδομὴ τῆς νέας ἐκκλησίας ἐγένετο τῷ 1767, ὡς βεβαιοῖ ἐνεπίγραφος πλὰξ λευκοῦ μαρμάρου ἐντετοιχισμένη ἐπὶ τῆς μεσημβρινῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, ἔχουσα ἔμμετρον ἐπιγραφὴν ἐν νεοελληνικῇ γλώσσῃ.

Ἐπὶ δὲ τῶν τριῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ εἶναι ἐντετοιχισμέναι πλεῖσται

Εἰκ. 1. Ὁ νῦν ναὸς τῆς Παναγίας ἐν Μακρινίτσῃ. [2])

ἀρχαῖαι πλάκες ἤτοι: 1ον) Ἀρχαῖαι ἑλληνικαὶ ἐπιγραφαὶ περιέχουσαι ψηφίσματα τῶν Δημητριέων καὶ Μαγνήτων· [3]) 2ον) Θωράκια βυζαντινὰ μετὰ πλουσίου καὶ ποικίλου γλυπτοῦ διακόσμου, ἐπιθήματα, ἐπιστύλια καὶ μεσοθύρια, ἤτοι χωρίσματα διλόβων παραθύρων,[4]) καὶ 3ον) Ἐνεπίγραφοι πλάκες λευκοῦ μαρμάρου μὲ ἔμμετρα ἐπιγράμματα ἀναγόμενα εἰς τὸν

[1]) Ἀναμφιβόλως καὶ ὁ ναὸς τῆς μονῆς θὰ ἐτιμᾶτο ἐπ' ὀνόματι τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

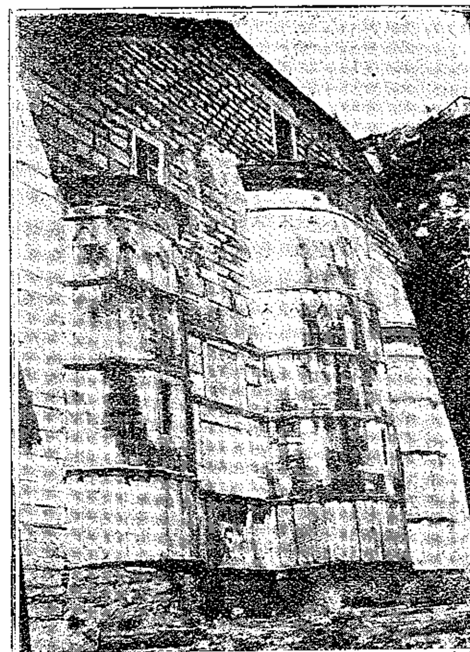
[2]) Τὰς φωτογραφίας τῶν ὑπ' ἀρ. 1—8 εἰκ. μοὶ παρεχώρησεν ὁ κ. Γ. Σωτηρίου, ὃν θερμῶς εὐχαριστῶ.

[3]) Ἐδημοσιεύθησαν τελευταίως ὑπὸ *Otto Kern* ἐν Inscriptiones Graecae, τόμ. ΙΧ, μέρος 2ον ἀριθ. 1101, 1107, 1108, κλπ. πρβλ. καὶ *A. Mézières* Mémoire sur le Pelion et l' Ossa, Paris 1853 ἐν τέλει. — *Ζωσιμᾶ 'Εσφιγμενίτου*, Ἡμερολόγιον «ἡ Φήμη», 1887, ἐν Βόλῳ, σελ. 101—104.

[4]) Οὐδεὶς τῶν γραψάντων περὶ Πηλίου ποιεῖται μνείαν τῶν βυζαντινῶν μνημείων.

ΙΗ´ αἰῶνα κυρίως καὶ πραγματευόμενα περὶ τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ ναοῦ.

Ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ καὶ κατὰ τὸ μέσον τῶν μυάκων εἶναι ἐντετοιχισμένα γλυπτά τινα βυζαντινά, ὧν φωτογραφικὰ ἀπεικάσματα εὐγενῶς παρεχώρησεν ἡμῖν ὁ ἔφορος τῶν βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων κ. Γ. Σωτηρίου ἐπισκεψάμενος τὸν ναὸν κατ' Ἰούνιον τοῦ 1925. (Εἰκ. 2)

Εἰκ. 2. Ἡ ἀνατολ. πλευρὰ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας μετὰ βυζαντ. γλυπτῶν.

Μεταξὺ ἄλλων θωρακίων εἶναι ἐντετοιχισμένα καὶ δύο ἐπιστύλια λίθου βαθυπρασίνου, ὧν τὸ ἓν ἔχει τερατόμορφον θηρίον ῥαμφόστομον, τετράπουν καὶ πτερωτὸν (γρῦπα), (Εἰκ. 3)

Παρὰ τὸ ἀνάγλυφον τοῦ γρυπὸς (εἰκ. 3) ἀριστερὰ εἶναι ἐντετοιχισμένον ἕτερον θωράκιον μετὰ συμπλεκομένων ταινιῶν, ἀναγόμενον εἰς τὸν ΙΑ´ αἰῶνα.

Παρ' αὐτὰ δὲ κατὰ τὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς εἶναι ἐντετοιχισμένον θωράκιον λευκοῦ μαρμάρου, πλαισιούμενον γύρωθεν καὶ πληρούμενον ἐντὸς ὑπὸ γλυπτοῦ διακόσμου καλαθοπλέγματος· κατὰ τὸ ἄνω μέρος τοῦ πλαισίου ὑπάρχει ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή:

ΝЄΙΛΟV ΗΟΝΑΧΟV ΚΑΙ ΚΤΗ		
ΤΟ		ΔЄV
ΡΟ		ΤЄ
C		Ρȣ

ἤτοι *Νείλου μοναχοῦ καὶ κτήτορος δευτέρου.*

Ὁ μοναχὸς οὗτος Νεῖλος καὶ δεύτερος κτήτωρ τῆς μονῆς θὰ εἶναι μεταγενέστερος προφανῶς τοῦ Νείλου Μαλιασσηνοῦ, κτήτορος τῆς μονῆς Προδρόμου.

Ἐπὶ δὲ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ εἶναι ἐντετοιχισμένα τέσσαρα τεμάχια θωρακίων, ὧν ἓν πλῆρες. Τούτων τὰ τρία στενὰ εἶναι ἐπιπεδόγλυφα, (ἓν αὐτῶν ἔχει κουφικὴν διακόσμησιν) τὸ δὲ τέταρτον ὀρθογώνιον φέρει δύο ὀρθογώνια παράλληλα ἐκ ταινιῶν συνδεομένων κατὰ τὸ μέσον ἑκάστης πλευρᾶς διὰ κόμβων καὶ πληρουμένων ἐντὸς διὰ δύο ῥοδάκων. (εἰκὼν 4)

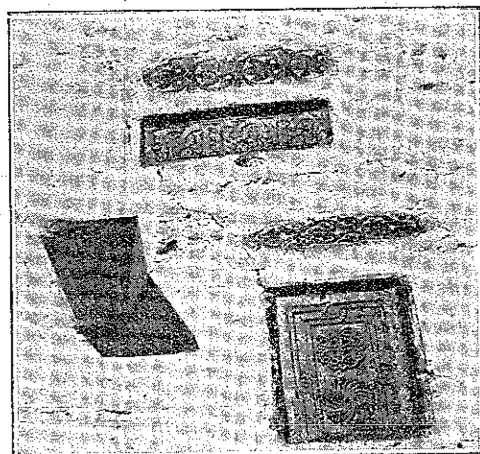

Εἰκ. 3. Βυζ. γλυπτὰ ἐν τῷ μύακι τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας. Γρύψ.

Ἐν δὲ τῷ ἐπισκοπικῷ μεγάρῳ, κειμένῳ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ προαυλίου τοῦ ναοῦ, εἰς ἱκανὸν ὕψος, εἶναι ἐντετοιχισμένον ἀνάγλυφον θωράκιον λευκοῦ μαρμάρου, ὅπερ διὰ τὸ ὕψος οὔτε νὰ φωτογραφηθῇ οὔτε ἰχνογραφικῶς ν' ἀποδοθῇ πιστῶς εἶναι δυνατόν.

Ἐν δὲ τῷ προαυλίῳ τοῦ ναοῦ κεῖνται κιονόκρανά τινα μετρίου μεγέθους, ἀνήκοντα ἴσως εἰς ὑπερῷον.

Ἐν τῇ (εἰκ. 5) παρίστανται τέσσαρα ἀνὰ δύο ἐπάλληλα κιονόκρανα. Τούτων τὰ δύο δεξιὰ πιθανὸν ν' ἀνήκωσιν εἰς τὸν ΙΑ' αἰῶνα, τὸ τρίτον εἶναι ἐπιπεδόγλυφον, ἀμφότερα δὲ τὰ δύο ἀριστερὰ κείμενα ἀνάγονται εἰς τὸν ΙΓ' αἰῶνα.

Εἰκ. 4. Γλυπτὰ βυζ. ἐντετοιχισμένα ἐπὶ τῆς δυτ. πλευρᾶς τοῦ ναοῦ.

Ἐπὶ δὲ τῆς πύλης τοῦ ναοῦ κεῖται μέγα ἐπιστύλιον ὡς ὑπέρθυρον, ἔχον τρία κομβία, ἓν ἐν τῷ μέσῳ καὶ δύο κατὰ τὰ ἄκρα ἑκατέρωθεν αὐτοῦ, μεταξὺ δ' αὐτῶν πλούσιον ἀλληλέμπλοκον διάκοσμον. Ἐπειδὴ δὲ δὲν ἔχομεν παράλληλα ἄλλα ὅμοια ἵνα χρονολογήσωμεν αὐτό, δυσκολευόμεθα νὰ ἀποφανθῶμεν ἂν εἶναι βυζαντινὸν ἢ καὶ μεταγενέστερον. (εἰκὼν 6)

Τὰ δὲ ἀνάγλυφα κατὰ τὸ ἄνω μέρος τῶν ἀψίδων τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας (εἰκ. 2), ὡς καὶ τὰ τῆς ἀψῖδος τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ

Προδρόμου (εἰκ. 7) μετὰ διακοσμητικῶν συνθέσεων, καὶ τὰ ἐν τῷ ἄνω μέρει τῆς ἀψῖδος τοῦ ἐν Πορταρεᾶ καθεδρικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου, παριστάνοντα ἁγίους καὶ ἄλλας διακοσμήσεις, καὶ τὰ ἐπὶ τῆς ἀψῖδος τοῦ ἐν Ἄνω Βόλῳ ναοῦ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, πάντα ταῦτα εἶναι μεταγενέστερα ἀναγόμενα εἰς τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ΙΗ' ἢ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ΙΘ' αἰῶνος.

Εἰκ. 5. Κιονόκρανα βυζ. ἐν τῷ προαυλίῳ τοῦ ναοῦ.

Ὅμοια δὲ θωράκια μετὰ μεταγενεστέρων διακοσμήσεων εἶναι ἐντετοιχισμένα ἐν τῇ παρὰ τὸν ναὸν τοῦ Προδρόμου περικαλλεστάτη κρήνῃ ἐν Μακρινίτσῃ. (εἰκ. 8)

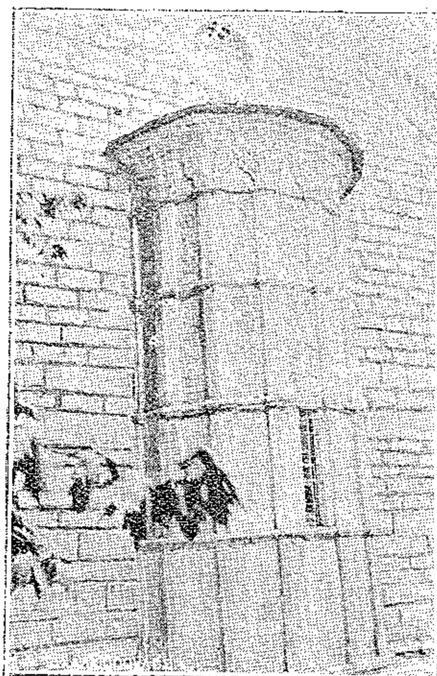

Εἰκ. 6. Ἐπιστύλιον ἐπὶ τῆς δυτ. θύρας τοῦ ναοῦ.

Οἱ κίονες τοῦ ναοῦ τῆς ἀρχαίας μονῆς Μακρινιτίσσης ἐτέθησαν ἐν τῷ νέῳ ναῷ τῆς Παναγίας χωρίζοντες αὐτὸν εἰς τρία μέρη, τὸν κυρίως ναόν, τὸ δεξιὸν καὶ ἀριστερὸν κλῖτος. Εἶναι δὲ οἱ κίονες ἓξ μονόλιθοι ὑπολεύκου μαρμάρου. Ἐπληροφορήθημεν δὲ παρ' ἀξιοπίστων γερόντων ὅτι οἱ κίονες ἐλήφθησαν ἐκ τοῦ παλαιοῦ ναοῦ τῆς Μονῆς καὶ ὅτι ἐλατομήθησαν τότε ἐκεῖ που παρὰ τὴν Μακρινίτσαν, ὅπου ὑπάρχει λατομεῖον μαρμάρου, γνωστὸν ἔτι καὶ νῦν εἰς τοὺς κατοίκους, ἐξ οὗ ἐξήγαγον οἱ Μαλιασσηνοὶ τοὺς κίονας.

Ἡ τιμὴ τῆς Παναγίας Μακρινιτίσσης ἐγενικεύθη κατὰ τοὺς ἐπὶ

τουρκοκρατίας χρόνους καθ' ὅλους τοὺς κύκλους τῆς Παναγίας εἰς ὅλον τὸ διαμέρισμα ἀπὸ Μακρινίτσης καὶ Πορταρεᾶς μέχρις Ἄνω Βόλου καὶ τῆς περιφερείας αὐτοῦ. Οὕτως ἔχομεν ἐν Μακρινίτσῃ ναὸν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἐν Ἄνω Βόλῳ ναὸν τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, ἐπὶ τοῦ λόφου τῆς Ἐπισκοπῆς, παρὰ τὸν Ἄνω Βόλον, ναὸν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἐν Μπαχσέδες, παρὰ τὸν Ἄνω Βόλον, ναὸν τῆς Γεννήσεως τῆς Θεοτόκου, ἐπὶ τοῦ λόφου Γορίτσης ἀνατολικῶς τοῦ Βόλου (τῆς πόλεως) ναὸν τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, κατὰ τοὺς ἐπὶ τῆς ἀκτῆς τῆς θαλάσσης πρόποδας τοῦ λόφου Γορίτσης ἐντὸς σπηλαίου, ναὸν τῆς Γεννήσεως τῆς Θεοτόκου (Παναγία Τρύπα), ἐξαρτωμένους ἅπαντας ἐκ τοῦ Ἄνω Βόλου. Ἡ δὲ νέα πόλις τοῦ Βόλου στερεῖται ναοῦ τῆς Παναγίας· τὴν ἔλλειψιν ἀνεπλήρωσαν οἱ Παπικοὶ ἱδρύσαντες καλὸν καθολικὸν ναὸν τῆς Παναγίας ἐν Βόλῳ.

Εἰκ. 7. Ἀνατολικὴ ἀψὶς Ἁγ. Ἰωάννου Προδρόμου μετὰ νεωτέρων γλυπτῶν.

Ὁ δὲ ναὸς τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου ἐν Μακρινίτσῃ (εἰκ. 9) κείμενος δυτικώτερον τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, εἶναι κτίσμα περικαλλέστατον τοῦ ΙΗ´ αἰῶνος, ὡς καὶ ὁ ναὸς τῆς Παναγίας. Ἔχει δὲ κατὰ τὰς ἐξωτερικὰς πλευρὰς αὐτοῦ, καὶ ἰδίως ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς, ἱκανὰ θωράκια ἐντετοιχισμένα μετ' ἀναγλύφων διακοσμήσεων τοῦ ΙΗ´ αἰῶνος. Ἀνάγλυφα ἔχει καὶ ἡ παρὰ τὸν ναὸν κρήνη, ὡς ἀνωτέρω εἴπομεν (εἰκ. 8).

Ἐπίσης ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ τούτου εἶναι ἐντετοιχισμέναι πολλαὶ πλάκες λευκοῦ μαρμάρου περιέχουσαι ἐπιγράμματα ἐν ἀρχαίᾳ φράσει, ἀναφερόμενα εἰς τὸν ναόν, ἔργα νεωτέρων ποιητῶν τοῦ ΙΗ´ αἰῶνος καὶ ἀρχῶν τοῦ ΙΘ´.

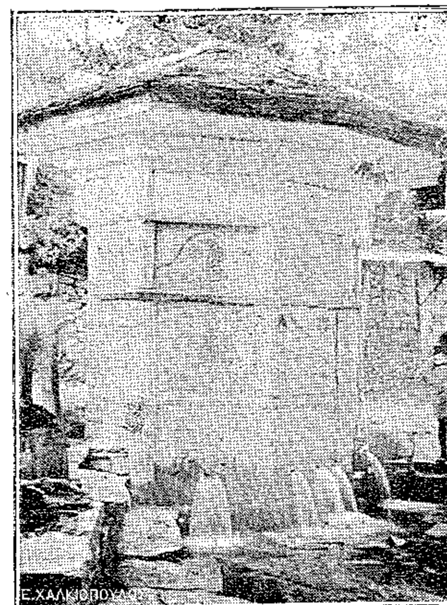
Τὰ ἐπιγράμματα ταῦτα, ὡς καὶ τὰ ἐν τῷ ναῷ τῆς Παναγίας ἐν Μακρινίτσῃ δέον ν' ἀντιγραφῶσι καὶ δημοσιευθῶσιν ἐν περιοδικῷ τινι[1]).

[1]) Τὰ ἐπιγράμματα ταῦτα τοῦ Προδρόμου φέρονται ἀντιγεγραμμένα ἐν χαρτῴῳ κώδικι τῆς ἐν Ἀλμυρῷ Φιλιαρχαίου Ἑταιρείας τῆς «Ὄθρυος», περιέχοντι ποικίλην ὕλην τοῦ ΙΖ´ τοῦ ΙΗ´ καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ´ αἰῶνος. Ἐξ αὐτοῦ ἐδημοσιεύσαμέν τινα ἄλλοτε ἐν τῷ περιοδικῷ «Προμηθεῖ», ἐκδιδομένῳ ὑπὸ *Ζωσιμᾶ Ἐσφιγμενίτου*, μοναχοῦ, ἐν Βόλῳ, ἔτος Ι´, 1898, ἀριθ. φύλλ. 125, σελ. 288—290.

Παρεκκλήσια

Παρὰ τὸν ναὸν τῆς Παναγίας ἐν Μακρινίτσῃ κεῖνται τρία παρεκκλήσια: α´) Τὸ *τῶν Ἁγίων Πάντων* διασῷζον καλὰς τοιχογραφίας τοῦ ΙΗ´ αἰῶνος· ἐν τῷ τέμπλῳ αὐτοῦ ἡ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου φέρει τὸ ἐπίθετον: «*Ἡ Γοργοεπήκοος*»· ἡ δὲ τοῦ Χριστοῦ: «*Ὁ Ζωοδότης*», ἔργα τοῦ ΙΗ´ αἰῶνος. Ἄνωθεν δὲ τῆς θύρας τοῦ παρεκκλησίου εἶναι ἐντετοιχισμένη πλὰξ λευκοῦ μαρμάρου μετὰ τῆς ἑξῆς ἐπιγραφῆς κεφαλαίοις γράμμασιν:

«† *1743 / Ὁ ἱερὸς οὗτος ναὸς / ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων / διὰ συνδρομῆςκαὶ δα / πάνης Κ(υρίο)υ Δοσιθέου Χατζῆ*».

Εἰκ. 8. Μαρμαρόκτιστος κρήνη ἐν Μακρινίτσῃ παρὰ τὸν Ἅγ. Ἰω. Πρόδρομον.

Κάτωθι δὲ τοῦ παρεκκλησίου τούτου κεῖται ἐν τῷ αὐτῷ οἰκοδομήματι (διωρόφῳ ὄντι) ἕτερον παρεκκλήσιον *τοῦ Ἁγ. Νικολάου*, ἔχον ὡσαύτως τοιχογραφίας καλὰς καὶ ἐπιγραφὴν ἐφ' ὑγρῷ (fresco) ἐπὶ τῆς μεσημβρ. πλευρᾶς παρὰ τὴν θύραν, τὴν ἑξῆς:

«† *Ἀνιστορίθη ὁ θεῖος ναὸς τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν / Νικολάου τοῦ θαυματουργοῦ, διὰ δαπάνης τοῦ ἐντι / μοτάτου κυρίου Ἰωάννου τοῦ ἐκ Βοσκοπόλεως, / συνδρομοῦντος καὶ τοῦ κυρίου Παρίση Καλημέρη.*

«*Ἐπὶ ἀρχιερατείας τοῦ θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου κυρίου κυρίου Θεοκλήτου ΑΨΝϚ´*» (=1756).

Ὕπερθεν δὲ τῶν δύο παρεκκλησίων τούτων καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας κεῖται τὸ μικρὸν παρεκκλήσιον τῆς ἁγίας Μαγδαληνῆς, ἐν ᾧ πρὶν ἔκειτο

τὸ ἀνάγλυφον τῆς Παναγίας, ὅπερ ἐδημοσιεύσαμεν πέρυσιν, ἔχον τοιχογραφίας τοῦ 1790.

Ἔν τινι δὲ παρὰ τὸν ναὸν τῆς Παναγίας ἀρτοποιείῳ κεῖται μὴ εντετοιχισμένη πλὰξ λευκοῦ μαρμάρου στρογγυλουμένη ἄνω καὶ πλαισιουμένη γύρωθεν, κοσμουμένη δὲ διὰ σταυροῦ ἀναγλύπτου καὶ ἔχουσα ἐπιγραφὴν (ὕψ. πλακὸς 0,50×πλ. 0,45×πάχ. 0,12):

Οὗτος ὁ οἶκος ὑπά
ρχει τῶ Γεωργίω
///// οιηι Νικολά
ου ἀμουντζία ἐθε
μελιώθη Φεβρου: 1
ἔτος 1773

Ἐπίσης ἐν ἑτέρῳ ναῷ τῆς συνοικίας Κουκουράβας ἐν Μακρινίτσῃ τιμωμένῳ ἐπ' ὀνόματι τῆς Ἁγ. Μαγδαληνῆς κεῖται τὸ Κοιμητήριον, ἔχον ἄνω τῆς θύρας ἐπὶ λευκοῦ μαρμάρου τὴν ἑξῆς ἐπιγραφήν:

IC|XC / N|K *,ΑΨ 75 Ἰουλίου ᾱ | Ἐκτίσθοι τὸ παρὸν Κοιμητήριον διὰ συνδρομῆς | τῶν ἐνθάδε εὑρισκομένον χριστιανῶν. | Ὁ ἀρχιτέκτων αὐτῆς Θεοδώρου Ζαπανιώτου»* [1].

Ἐπιτύμβιος ἐπιγραφὴ Νείλου Μαλιασσηνοῦ.

Ὁ δὲ ναὸς τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου περιέχει ἱκανὰ βυζαντινὰ γλυπτὰ τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, προερχόμενα ἐκ τῆς Μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Ὀξείας Ἐπισκέψεως, Μακρινιτίσσης. Τούτων ἓν προέχει πάντων, ἀνῆκον εἰς καλυπτῆρα λίθον τάφου τοῦ μοναχοῦ Νείλου Μαλιασσηνοῦ, ὡς μαρτυρεῖ ἡ ἐπ' αὐτοῦ ἔμμετρος ἐπιτύμβιος ἐπιγραφή, ἣν φωτογραφήσας ἐδημοσίευσεν ἄλλοτε ὁ ἔφορος τῶν ἐν Θεσσαλίᾳ ἀρχαιοτήτων κ. Α. Σ. Ἀρβανιτόπουλλος. Ὁ λίθος ἔχει καὶ πλούσιον διάκοσμον βυζαντινόν. Ἀναδημοσιεύομεν τὴν

[1]) Ἐπειδὴ τὸ πρόγραμμα τοῦ παρόντος περιοδικοῦ δὲν ἐκτείνεται πέραν τοῦ 1500, δὲν δυνάμεθα νὰ δημοσιεύσωμεν τὰ ἐπιγράμματα ἀμφοτέρων τῶν Ἐκκλησιῶν Προδρόμου καὶ Παναγίας ἐν Μακρινίτσῃ. Τὰς ἀνωτέρω δ' ἐπιγραφὰς δημοσιεύομεν ὡς ὑπολείμματα μνημείων τῆς μονῆς Μακρινιτίσσης.

ἐπιτύμβιον ταύτην ἐπιγραφὴν μετὰ τῆς ὑπὸ τοῦ κ. Ἀρβανιτοπούλλου γενομένης συμπληρώσεως, παρατηροῦντες ὅτι ὁ τύπος καὶ ἐνταῦθα φέρεται *Μαλιασσηνὸς* καὶ οὐχὶ *Μελισσηνός*, τοῦ οἰκογενειακοῦ ὀνόματος τῶν δυναστῶν τῆς Δημητριάδος καὶ ἱδρυτῶν τῶν μονῶν Μακρινιτίσσης καὶ Προδρόμου Νέας Πέτρας. Κεῖται δὲ ὁ λίθος δεξιὰ τῆς θύρας τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Ἀθανασίου ἐκ μελανολίθου (ὕψ. 0,81 + πλ. 0,74 μεθ' ὡραίων διακοσμήσεων μήκ. 0,35):

« . . . θ;]αλάσσας χαρίτων
. . . . βδελ;]υ[ρ]ὸς φεῦ ἐπελθὼν θερίζει·
. . . . ωνα ;[τ]ὸ δουκόβλαστον μοναστῶν κλέος,
Μαλιασσηνὸν ἐκ Βρυεννίων ἔρνος.
Νεῖλον μοναχὸν τὸν κατηυγενισμένον
τὸν εὐθαλῆ στέλεχον ἐν ἀνακτόροις,
τὸν χεῖρα Ἀβραάμιον κεκοσμημένον,
πρηστήριον νοῦν, τὴν κατάπτερον φύσιν,
τὸν ναὸν δειμάμενον, τὸν σελασφόρον,
οὐρανομήκη καὶ τερπνότατον, ὅλον
ποικιλόχροα κατεστημμένον ὄντα.
Ἀλλ', ὦ θεατά, ὅρα καὶ ἄθρει ξένα
ὁ τύμβος οὗτος, οἴμοι, φεῦ, καὶ τοῦ λέγ[ειν·
καὶ λίθος οὗτος, ὃς πικρὸν πῶμα πέλει,
ἔσωθεν κεύθει τὸν περίκλυτον ἄνδρα» [1]).

Β' — Μονὴ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου Νέας Πέτρας.

Ἡ γυναικεία μονὴ τοῦ Προδρόμου, καλουμένη καὶ Νέας Πέτρας, ὑπέρκειται τῆς Πορταριᾶς ἀπέχουσα περὶ τὰ 20 λεπτὰ τῆς ὥρας ἀπ' αὐτῆς. Εἶναι δὲ τετράγωνον οἰκοδόμημα, ὡς εἶναι πᾶσαι αἱ ἀπὸ τῶν βυζαντινῶν χρόνων σῳζόμεναι μοναί, ἔχον ἐν τῷ κέντρῳ αὐτοῦ τὸν ναόν. (εἰκὼν 9)

Μονὴ Προδρόμου.

Ἡ οἰκοδομὴ τῶν τοίχων τοῦ τετραγώνου τούτου οἰκοδομήματος, ἐν

[1]) *Α. Σ. Ἀρβανιτόπουλλος*, Πρακτικὰ Ἀρχ. Ἑταιρείας τοῦ ἔτους 1910, σελ. 205—207 μετὰ φωτογραφικοῦ ἀπεικάσματος τῆς ἐπιγραφῆς.—Τὴν δὲ ἐπιτύμβιον πλάκα τῆς συζύγου τοῦ Νείλου [*Ἄννης*] *τῆς Ἀγγελίνας Δούκενας τῆς Μαλ[ιασ]σινῆς, τῆς διὰ τοῦ θείου καὶ ἀγγελικοῦ σχήματος μετο[νομασθείσης Ἀνθούσης]»* ἐδημοσιεύσαμεν ἐν τῷ Bulletin de Correspondance Hellénique, τόμ. XLIV, 1920, σελ. 195—196, εἰκ. 8.

τῷ ὁποίῳ εἶναι τὰ κελλία τῶν μοναχῶν καὶ αἱ ἀποθῆκαι, εἶναι ἐκ πηλοῦ καὶ λίθων, πλὴν τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἥτις, κατὰ νεωτέρους χρόνους ἀνακαινισθεῖσα, ἐκτίσθη διὰ λίθων καὶ ἀσβέστου. Ἑκάστης πλευρᾶς τὸ μῆκος εἶναι 80 βημάτων. Τὰ δ' ἐξωτερικὰ παράθυρα εἶναι μικρὰ καὶ τοξοειδῆ πρὸς τὰ ἄνω, οὕτως ὥστε ἕκαστον κελλίον φωτίζεται ὑπὸ δύο παραθύρων.

Εἰκ. 9. Ἄποψις δυτικῆς πλευρᾶς Μονῆς Προδρόμου παρὰ τὴν Πορταριάν.

Φαίνεται δὲ ὅτι ὑπέστη πολλὰς ἀνακαινίσεις ἡ μονή, διὸ καὶ ἡ τοιχοποιΐα αὐτῆς εἶναι πενιχρά.

Ὁ δὲ ἀρχικὸς ναὸς κατεδαφισθεὶς ἄδηλον πότε, ἀνῳκοδομήθη τῷ 1876, ὡς δηλοῦται ἐξ ἐπιγράμματος ποιητικοῦ ἐπὶ πλακὸς λευκοῦ μαρμάρου ἐντετοιχισμένης ἐπὶ τοῦ ναοῦ. Ὡς νεώτερον δὲ κτίσμα ὁ ναὸς στερεῖται τοιχογραφιῶν [1].

Ἐν τῷ προαυλίῳ τῆς μονῆς κεῖνται ἐρριμμένοι πολλοὶ ἀρχιτεκτονικοὶ λίθοι λευκοῦ μαρμάρου μετὰ βυζαντινῶν διακοσμήσεων, προερχόμενοι ἐκ τοῦ παλαιοῦ ναοῦ. Ἐπὶ δὲ τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ νεοδμήτου τούτου ναοῦ ἐνετοιχίσθησαν λίθοι τινὲς ἀρχιτεκτονικοὶ ἐκ τοῦ παλαιοῦ ναοῦ μετὰ διακοσμήσεων. Ἀναμφιβόλως δὲ καὶ οἱ παρατηρούμενοι ἐντετοιχισμένοι ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Νικολάου ἐν Πορταριᾷ προέρχονται ἐκ τῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου, δεδομένου ὅτι τὰ μονύδρια ἁγ. Νικολάου Παλιρροπάτου καὶ Παναγίας Πορταρέας ἦσαν πενιχρὰ καὶ ἄσημα.

[1]) Ὁ κ. Περικλ. Μαργαρίτης ἐμέτρησε τὰς πλευράς. Ἰδὲ ἐφημ. «*Θεσσαλίαν*» Βόλου 7ης Μαΐου 1925, ἀρ. φύλλ. 8364.

Τὰ ἐπὶ τοῦ Πηλίου μετόχια τῆς μονῆς Προδρόμου Νέας Πέτρας ἦσαν: α') Τὸ μονύδριον τῆς Θεοτόκου τῆς *Πορταρέας*, β') Τὸ μονύδριον τοῦ ἁγ. Νικολάου τοῦ *Παλιρροπάτου*. γ') Τὸ μονύδριον τῶν ἁγίων Ἀποστόλων τοῦ *Μεγαλογένους*, καὶ δ') τὸ μονύδριον τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ *Ξυλοπᾶ*. [1]) Τὸ μονύδριον τῆς Πορταρέας, ὡς καὶ τὰ λοιπὰ τρία, προϋπάρχοντα τῆς ἱδρύσεως τῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου Νέας Πέτρας, ὡς ἐκ τῶν ἐγγράφων ἀποδεικνύεται, τελοῦντα ὑπὸ τὴν ἐνορίαν τοῦ ἐπισκόπου Δημητριάδος, παρεχωρήθησαν εἰς τὴν μονὴν Προδρόμου Νέας Πέτρας ὡς μετόχια αὐτῆς. Ὡς μονύδριον δὲ τῆς Θεοτόκου τῆς Πορταρέας ἀναγνωρίζεται ὑπὸ πάντων τῶν περὶ Θεσσαλίας γραψάντων τὸ παρεκκλήσιον τῆς Παναγίας κείμενον πλησίον τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Νικολάου τῆς Πορταριᾶς, οὗ δύο εἰκόνας ἐδημοσιεύσαμεν πέρυσιν. [2]) Παρατηροῦμεν δ' ὅτι τὸ μονύδριον Παναγίας τῆς Πορταρέας, ἐξ οὗ ἔλαβε τὸ ὄνομα ἡ κωμόπολις Πορταριά, διέσωσαν οἱ Πορταρῖται ἀνακαινίσαντες τὸν ναὸν αὐτοῦ πλουσίως καὶ τὰ μέγιστα τιμῶντες καὶ σήμερον ἀκόμη τὴν Παναγίαν Πορταρίτισσαν.

Δυστυχῶς οἱ ἐπίτροποι τοῦ ναοῦ κατέστρεψαν, ὡς ἀναφέρει ὁ Ζωσιμᾶς Ἐσφιγμενίτης καὶ ὡς εἴδομεν καὶ ἡμεῖς, μέρος τῆς τοιχογραφίας τῆς ἐχούσης καλὰς παραστάσεις πρὸ τοῦ 1879, ἀνοίξαντες τρία παράθυρα κατὰ τὰς δύο πλευρὰς τοῦ μήκους τοῦ ναοῦ. Παραδόξως ὅμως κατὰ τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἔσωθεν ἐσώθη ἐφ' ὑγρῷ (fresco) ἡ ἐπιγραφὴ τῆς ἀνιστορήσεως αὐτοῦ, ἥν ἐδημοσίευσεν ἄλλοτε ὁ Ζωσιμᾶς

[1]) Κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1924 ἐξηρευνήσαμεν τὰ δύο πρῶτα.

[2]) *Ν. Ι. Γιαννοπούλου*, Αἱ παρὰ τὴν Δημητριάδα Βυζαντιναὶ μοναί, ἐν τῇ *Ἐπιτηρίδι* τῆς Ἑταιρείας τῶν Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1924, σελ. 231, εἰκ. 4, ἄποψις τοῦ ναοῦ, καὶ σελ 232, εἰκ. 5, τὸ τέμπλον τοῦ ναοῦ. Ὁ δὲ Ζωσιμᾶς Ἐσφιγμενίτης (*Προμηθεύς*, περιοδ. ἐν Βόλῳ ἔτος Θ', 1897, φύλλ. 106 σελ. 131) ἀναφέρει ὅτι ἐν Πορταριᾷ κεῖνται δύο παρεκκλήσια τῆς Παναγίας, ἓν μὲν κατὰ τὴν ὁδὸν τὴν ἄγουσαν ἀπὸ Πορταριᾶς εἰς Μακρινίτσαν, μὴ ἔχον οὐδὲν τὸ διαφέρον, διότι οὔτε τοιχογραφίας παρέχει, οὔτε εἰκόνας παλαιάς, οὔτε γλυπτόν τι βυζαντινόν, πᾶσαι δὲ αἱ εἰκόνες τοῦ τέμπλου εἶναι τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ'. αἰῶνος ἔργα. Τὸ δὲ ἕτερον παρεκκλήσιον ἐπ' ὀνόματι τῆς Παναγίας κεῖται εἰς ὀλίγων βημάτων ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τοῦ ἁχ. Νικολάου τῆς Πορταριᾶς καὶ παρὰ τὴν βόρειον πλευρὰν αὐτοῦ· ἔχει τοιχογραφίας τοῦ ΙϚ' αἰῶνος καὶ τέμπλεον ὁλόγλυφον καὶ ἐπίχρυσον. *Ὁ Ζωσιμᾶς Ἐσφιγμενίτης* (Ἡμερολ. «ἡ Φήμη» ἔτος Β', 1887, σελ. 135) λέγει ὅτι εἰς τὸ μονύδριον Παναγίας Πορταρέας μένει εἷς μοναχός. Ὁ αὐτὸς ἀλλαχοῦ (*Προμηθεύς*, ἔτος Θ', 1897, σελ. 131, σημ. α'. φύλλ. 100) ἀναφέρει «*ποῦ δὲ ἔκειτο* (τὸ μονύδριον τῆς Πορταρέας) *δὲν γνωρίζομεν*». Καὶ ἀλλαχοῦ (*Προμηθεύς*, ἔτ. ΙΛ'. 1699, σελ. 374 φύλλ. 136) δημοσιεύει τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ παρεκκλησίου, ὅπερ θεωρεῖ ὡς τὸ τῆς Πορταρέας.

Ἐσφιγμενίτης μικροῖς γράμμασι μὴ τηρήσας οὔτε τὸ ὀρθογραφικόν, οὔτε τὸ τέλος τῶν στίχων [1]).

Ταύτην χρονολογουμένην κατὰ τὸ 1581, χάριν τῆς ἀκριβείας ἀναδημοσιεύομεν ἐνταῦθα πανομοιοτύπως καὶ ἐν μεταγραφῇ, ὡς τὴν ἀρχαιοτέ-

+ ἈΝΙϚΟΡΙΘΗ· Ὁ ΘΕΙΟϹ· Κ ἹΕΡΟϹ ΝΑΟϹ· ΟΥ̅ΤΟϹ ΤΗ̅Ϲ ΥΠΕΡΑΓΙΑϹ ΔΕϹΠΟΙΝΗϹ ΗΜΩΝ
ΘΚΟΥ· Κ ἈΕΙΠΑΡΘΕΝΟΥ ΜΑΡΙΑϹ ΔΙᾺ ϹΙΝΔΡΟΜΗϹ Κ ἘΞΟΔΩΝ ΚΟΠΟΥ ΤΕ Κ ΜΟ-
ΧΘΟΝ· ΠΑΡᾺ ΤΩΝ ΕΥΛΑΒΕϚΑΤΩΝ ἹΕΡΕΟΝ· Κ ΕΥΓΕΝΕϚΑΤΩΝ ἈΡΧΩΝΤΩΝ ΔΙΑ ΜΝΗ-
ΜΟϹΥΝΩΝ ΤΩΝ· ΓΟΝΕΩΝ ΤΟΥϹ· Κ ΔΙΚΟ ΤΟΥϹ ὈΝ ΤᾺ ὈΝΟΜΑΤΑ ἮϹΑΝ ΟΥ̅ΤΟΙ
ΤΙΜΟΥ ἹΕΡΕΩϹ· ΚΟΜΝΗΝΟΥ ἹΕΡΕΩϹ ΔΙΟΜΟΥ· ϚΕΛΛΟΥ· ΓΙΑΚΟΥΜΗ
ΜΑΡΙ Κ ἈΡΕΤΗϹ ΝΙΚΟΛΑΟΥ· Κ ΧΡΥϹΑΦΟϹ ΤΩΝ ΚΕΚΟΙΜΗΜΕΝ
ΩΝ· ἬΓΟΥΝ ΤΩΝ· ΓΟΝΕΩΝ ΤΟΥϹ· ΚΑΚΟΥΡΙϹ· ἸΩ· ΓΕΩΡΓΙΟΥ. ΝΙ-
ΚΟΛΑΟΥ· ΓΕΩΡΓΙΟΥ· ἸΩ· ΝΑϚΟΥ· ϹΤΑΜΑΤΙΟΥ·
ϚΕΦΟΥ· ἈΠΟϚΟΛΟΙϹ· ΓΕΩΡΓΙΟΥ· ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ· ΤΡΙΑΝΤΑ-
ΦΙΛΟΥ· ἈΠΟϚΟΛΟΙϹ· ἸΩΑΝΝΟΥ· ἈΛΕΞΙΟΥ ϚΑΜΑΤΙΟΥ
ἈΡΓΥΡΟΥ· ΚΑΚΟΥΡΙ· Κ ἈΓΓΕΛΟΥ· ἸΩ· ΝΙΚΟΛΑΟΥ· ἸΩ· ἸΩ·
ἸΩΑΝ· ΛΟΥΚΙΑΝΗϹ ΜΝΑΧΟΥ· ΜΑΓΔΑΛΙΝΗϹ· ΜΙΧΑΗΛ –
Κ ΔΙᾺ ΧΕΙΡΟϹ ἘΜΟΥ ΔΑΝΙΗΛ· ΜΟΝΑΧΟΥ· ὙΠΑΡΧΩΝ ἘΝ ὌΡΙ ΤΙϹ ϹΟΥΡΒΙΑϹ
Κ ΤΗϹ ἉΓΙΑϹ ΤΡΙΑΔΟϹ Κ ἘΚ ΤΟΥ ΚΥΡΟΥ ΔΙΑΚΟΝΟΥ ὙΠΑΡΧΟΝΤΟϹ
ΤΟΥ ΠΟΤΕ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ἹΕΡΕΩϹ· ἘΝ ἜΤΕΙ ,ΖΠΘ· ἸΝΔ Θ· ΜΗΝΙ· ϹΜ· ΚΘ· ΗΜΕΡΑ ϹΑΒΒΑΤΟΝ.

Εἰκ. 10 Ἐπιγραφὴ ἐν τοιχογραφίᾳ τοῦ ναϋδρίου τῆς Παναγίας Πορταρέας τοῦ 1581 ἐν Πορταριᾷ.

ραν τῶν μετὰ τὴν Ἅλωσιν τῆς Κ/πόλεως ἐπιγροφῶν οὐ μόνον τῆς Μακρινίτσης καὶ Πορταρεᾶς, ἀλλὰ καὶ ἄλλων μερῶν τοῦ Πηλίου. (εἰκ. 10)

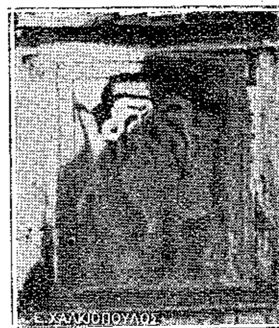
Μεταγραφὴ [2])

Ἀνιστορίθη [1]) *ὁ θεῖος καὶ ἱερὸς ναὸς οὗτος τῆς Ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν / Θ(εοτό)κου καὶ Ἀιιπαρθένου Μαρίας διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδων, κόπου τε καὶ μό/χθον* [2]) *παρὰ τῶν εὐλαβεστάτων ἱερέον* [3]) *καὶ εὐγενεστάτων ἀρχόντων* [4]) *διὰ μνη / μόσυνον* [5]) *τῶν γονέων τους καὶ δικό τους, ὄν* [6]) *τὰ ὀνόματα ἦσαν οὗτοι : / Τίμου ἱερέως Κομνηνοῦ ἱερέως, Δήμου ἱερέως, Διόμου, Στέλλου, Γιακουμῆ, / Μαρί(ας) καὶ Ἀρετῆς, Νικολάου καὶ Χρυσάφος,* [7]) *τῶν κεκοιμημέν / νων, ἤγουν τῶν γονέων τους. Κουκούρις, Ἰω(άννου), Γεωργίου,*

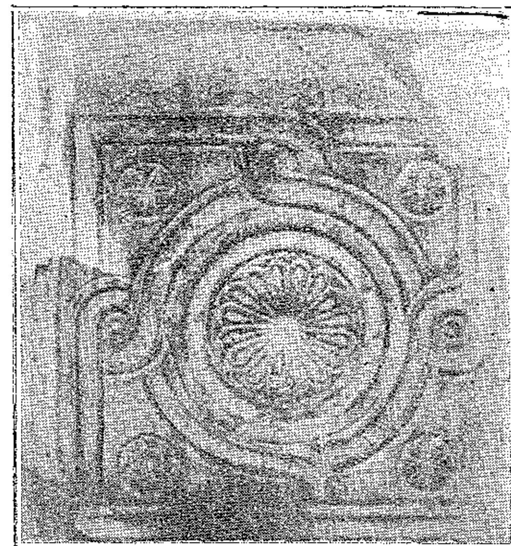
[1]) *Ζωσιμᾶς Ἐσφιγμενίτης*, Ἡμερολ. ἡ Φήμη, Β', 1887 καὶ Προμηθεὺς ΙΑ'. 1899 σελ. 374.

[2]) *Διορθώσεις :* [1]) Ἀνιστορήθη. [2]) μόχθων. [3]) ἱερέων. [4]) ἀρχόντων. [5]) μνημόσυνον. [6]) ὧν [7]) Χρυσάφως.

Νι- / κολάου, Γεωργίου, Ἰω(άννου), Νάστου, Σταματίου, / Στέφου, Ἀποστόλοις, [8]) *Γεωργίου, Δημητρίου, Τριαντα/φίλου,* [9]) *Ἀποστόλοις,* [10]) *Ἰωάννου, Ἀλεξίου, Σταματίου, / Ἀργυροῦ, Κακούρι καὶ Ἀγγέλου, Ἰω(άννου), Νικολάου, Ἰω(άννου), Ἰω(άννου), / Ἰωάν(νου), Λουκιανῆς μοναχοῦ* [11]) *Μαγδαληνῆς, Μιχαήλ. / Καὶ διὰ χειρὸς ἐμοῦ Δανιὴλ μοναχοῦ, ὑπάρχων* [12]) *ἐν ὄρι* [13]) *τὶς* [14]) *Σουρβιᾶς / καὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος καὶ ἐκ τοῦ κυροῦ Διακόνου ὑπάρχοντος / τοῦ ποτε Γεωργίου ἱερέως. Ἐν ἔτει ,ΖΠφ Θφ, Ἰ(νδικτιῶ)νος Θ', μηνὶ ΣΜ (= Σεπτεμβρίου)* [15]) *ΚΘ'. ἡμέρα / Σάββατον. (Τῷ ἔτει, ζπθ' = 1581. ἰνδικτιῶνος Δ'. Σεπτεμβρίου 29). /*

Εἰκ. 12 Θωράκιον ἐν τῇ ἀψῖδι ναοῦ Ἁγ. Νικολάου ἐν Πορταριᾷ.

Εἰκ. 11 Θωράκιον ἐπὶ τῆς ἀνατολ. πλευρᾶς τοῦ ἁγ. Νικολάου ἐν Πορταριᾷ.

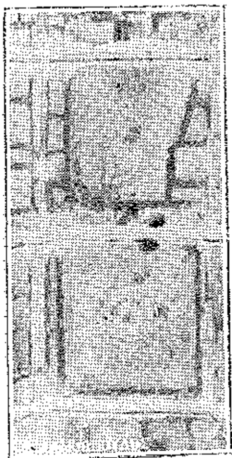
Τὸ δὲ μονύδριον τοῦ Ἁγ. Νικολάου τοῦ *Παλιρροπάτου* κατεῖχε τὴν θέσιν τοῦ νῦν καθεδρικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἐν Πορταρεᾷ, ὡς ἀναφέρει καὶ ὁ Πορταρίτης ἰατρὸς καὶ συγγραφεὺς Νικόλαος Γεωργιάδης.[1]) Μέχρι πότε δὲ ἐσῴζετο ὁ ναὸς καὶ τὰ κελλία τοῦ μονυδρίου τούτου δὲν εἶναι γνωστόν. Ἂν ὁ ναὸς κατεδαφισθεὶς ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων εἰς

[8]) Ἀποστόλης, [9]) Τριανταφύλλου. [10]) Ἀποστόλης. [11]) Ἀνέγνωμεν: *μοναχοῦ* ἀλλὰ φαίνεται λάθος τοῦ ζωγράφου ἀντί: *μοναχῆς = Λουκιανῆς μοναχῆς.* [12]) ὑπάρχοντος. [13]) ἐν ὄρει. [14]) τῆς. [15]) ΣΜ=Σεπτεμβρίου. Κακῶς ὁ Ζωσιμᾶς Ἐσφιγμε-νίτης ἔγραψε: Στίχ. 1. *Θίος*. Αὐτόθι *Ὑπερργνου*. Στίχ. *3 μόχθων*. Αὐτόθι : *ἱερέων*. Στίχ. 15 : *μήν*. Ἡ ἐπιγραφὴ ἔχει *ἐν μηνὶ* CM,ΚΘ'. κτλ.

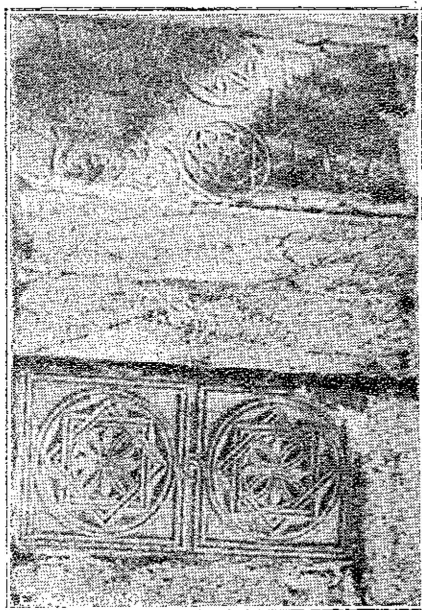
[1]) *Νικολ. Γεωργιάδου*, Ἡ Θεσσαλία, ἔκδοσις α'. 1880, σελ. 194. πρβλ. καὶ *Ζωσιμᾶ Ἐσφιγμενίτου*, «Προμηθεύς», περιοδ. ἐν Βόλῳ ἔτος Θ' 1897, σελ. 132, σημ. α'.

παλαιοτέρους χρόνους, δὲν γνωρίζομεν. Ὁ νῦν καθεδρικὸς ναὸς τοῦ Ἁγ. Νικολάου ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων, κατά τινα ἐπ' αὐτοῦ χρονολογίαν τῷ 1855[1]).

Ἐν τῷ ναῷ τούτῳ καὶ δὴ ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς αὐτοῦ εἶναι ἱκανὰ θωράκια ἀρχιτεκτονικῶν ἄρθρων βυζαντινοῦ ναοῦ ἐντετοιχισμένα. Δὲν εἶναι βέβαιον ὅμως ὅτι ἀνήκουσιν εἰς τὸν βυζαντινὸν ναὸν τοῦ Παλιρροπάτου, ὃν ὑποθέτομεν ὡς πενιχρὸν καὶ ἄσημον. Παραδεχόμεθα δὲ μᾶλλον ὅτι τὰ γλυπτὰ ταῦτα μετηνέχθησαν ἐκ τῆς ὑπερκειμένης γυναικείας μονῆς τοῦ Προδρόμου Νέας Πέτρας, ἀφισταμένης 20 λεπτὰ τῆς ὥρας, ἧς ὁ βυζαντινὸς ναὸς δὲν σῴζεται, καθ' ἃ ἀνωτέρω εἴπομεν.

Εἰκ. 14 Δύο θωράκια ἐν τῇ ἀψῖδι Ἁγ. Νικολάου ἐν Πορταριᾷ.

Εἰκ. 13 Δύο θωράκια ἐπὶ τῆς ἀψῖδος ναοῦ Ἁγ. Νικολάου ἐν Πορταριᾷ.

Τὰ θωράκια ταῦτα ἐφωτογραφήσαμεν εἰς τέσσαρας εἰκόνας, πλὴν ἑνὸς ἐντετοιχισμένου ἐν τῷ μέσῳ τῆς κεντρικῆς κόγχης, ὅπερ διὰ τὸ ὕψος ἰχνογραφήσαμεν[2]).

Ἐκ τῶν φωτογραφηθέντων τὸ μὲν ἐν εἰκ 11. παρίστησιν τετράγωνον

[1]) *Ζωσιμᾶς Ἐσφιγμενίτης*, ἐν Ἡμερολ. «ἡ Φήμη», ἔτ. Β', ἐν Βόλῳ 1877, σελ. 135.

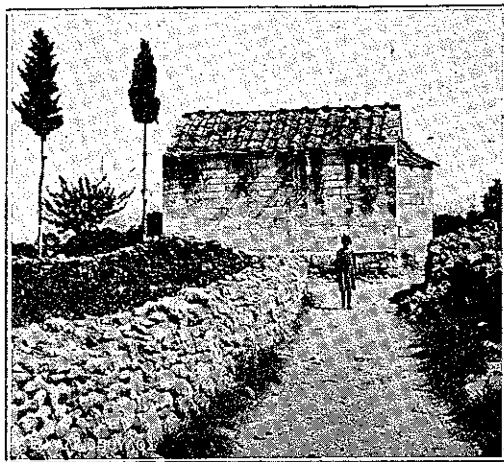
[2]) Ἓν θωράκιον πλούσιον κατὰ τὸν διάκοσμον καὶ τὴν σύνθεσιν εἶναι ἐντετοιχισμένον ἐπὶ τῆς μεσημβρινῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς καὶ ὕπερθεν τοῦ νάρθηκος, ὅπερ ἐδημοσιεύσαμεν πέρυσιν.

φέρον ἐντὸς κύκλον συνδεόμενον διὰ κόμβων, ἐντὸς δὲ τοῦ κύκλου ῥόδακα. Τὸ δ' ἐν εἰκ. 12. παρίστησιν ἀετὸν μονοκέφαλον ἐν συμπλέγματι μετ' ὄφεων. Ἐν εἰκ. 13. παρίστανται δύο θωράκια, ὧν τὸ ἓν ἔχει δύο τετράγωνα συνδεόμενα διὰ κόμβων, ἐντὸς δὲ δύο κύκλους περικλείοντας δύο ἀλληλεπένθετα τετράγωνα διασταυρούμενα μετὰ ῥοδάκων. Ἐν εἰκ. 14 παρίστανται δύο θωράκια, ὧν τὸ ἄνω ἔχει τετράγωνον περικλεῖον κόμβον συνδεόμενον διὰ κόμβων, ἐν δὲ ταῖς γωνίαις καὶ ἐν τῷ κέντρῳ ἔχει κύκλους μετὰ ῥοδάκων συνδεομένους διὰ κόμβων· τὸ δ' ἕτερον ἔχει δύο σταυροὺς ὑπὸ ἀψῖδας στηριζομένας ἐπὶ κιονίσκου, τελευτῶντας εἰς ἀγκυροειδεῖς διακοσμήσεις. Ἑπομένως ὁ ὑπὸ τοῦ Νικολάου καὶ τῆς συζύγου αὐτοῦ Ἄννης τῶν Μαλιασσηνῶν ἱδρυθεὶς ναὸς τῆς γυναικείας μονῆς τοῦ Προδρόμου κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τῆς ΙΓ' ἑκατονταετηρίδος, ἦτο ἐφάμιλλος κατὰ τὸν πλοῦτον καὶ τὸ κάλλος τῆς ἔναντι κειμένης μονῆς τῆς Ὀξείας Ἐπισκέψεως τῆς Μακρινιτίσσης.

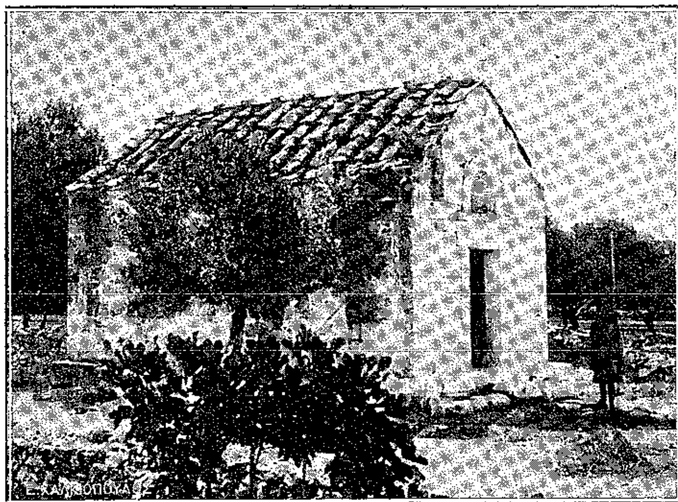
Μονύδριον Μεγαλογένους.—Τοῦτο τιμᾶται ἐπ' ὀνόματι τῆς Παναγίας νῦν. Κεῖται ἐν τῇ περιφερείᾳ Κατηχωρίου, ἀπέχον ὥραν μίαν καὶ ἡμίσειαν ἐκ Πορταρεᾶς. Ὁ ναὸς εἶναι δρομικὸς καὶ ἄνευ τοιχογραφιῶν ἐντός. Τὸ τέμπλον του εἶναι παλαίτατον ὁλόγλυφον ἐκ ξύλου καὶ ἐπίχρυσον, προφανῶς προερχόμενον ἐκ τοῦ παλαιοῦ ναοῦ. Στερεῖται νῦν ἱερομονάχου ἢ μοναχοῦ. Κατοικεῖ δ' ἐν αὐτῷ μία οἰκογένεια καλλιεργοῦσα τὰ κτήματα αὐτοῦ.

Εἰς τὸ μονύδριον τοῦ *Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ξυλοπᾶ*, ὅπερ σῴζεται ἔτι καὶ νῦν, δὲν μετέβημεν. Ἀπέχει καὶ τοῦτο τῆς Πορταρεᾶς μίαν ὥραν.

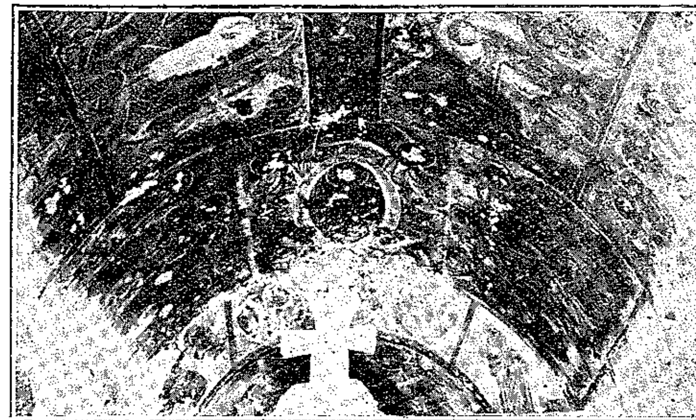
Ν. Ι. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

Εἰκ. 1. ΝΑ. ἄποψις τῆς Ὅμορφης Ἐκκλησιᾶς Αἰγίνης.

Εἰκ. 2. ΒΔ. ἄποψις τῆς Ὅμορφης Ἐκκλησιᾶς Αἰγίνης.

Εἰκ. 3. Γενικὴ ἄποψις τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναϋδρίου τῆς Αἰγίνης.

Η ΟΜΟΡΦΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΑΙΓΙΝΗΣ

(Συμβολὴ εἰς τὴν βυζαντινὴν εἰκονογραφίαν καὶ τέχνην).

Εἰς ἀπόστασιν εἴκοσι λεπτῶν τῆς ὥρας ἀπὸ τῆς πόλεως τῆς νήσου Αἰγίνης καὶ παρὰ τὴν ὁδὸν τὴν ἄγουσαν εἰς Παλαιοχώραν εὑρίσκεται κομψὸν παλαιὸν ναΰδριον, τιμώμενον νῦν ἐπ' ὀνόματι τῶν Ἁγ. Θεοδώρων καὶ καλούμενον ὑπὸ τῶν κατοίκων τῆς νήσου *Ὄμορφη Ἐκκλησιά* [1]).

Τὸ ναΰδριον τοῦτο — ἁπλοῦν μονόκλιτον θολωτὸν οἰκοδόμημα, ὅπερ ἔχει ἐν τούτοις ὡραίας ἀναλογίας (εἰκ. 1,2 καὶ 4) — εἶναι ἰσοδομικῶς ἐκτισμένον διὰ τετραγώνων πελεκητῶν πωρολίθων, εἰλημμένων κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξ ἀρχαίων κτισμάτων τῆς νήσου, συνδεομένων διὰ κονιάματος συνισταμένου ἐξ ἀσβέστου καὶ ἄμμου εἰς ἐλαχίστην ποσότητα. [2]) Ἡ θεμελίωσις αὐτοῦ ἔχει μεγαλύτερον πάχος, σχηματίζεται δὲ οὕτως εἶδος ἐξεχούσης βάσεως, ἥτις περιβάλλει ὁλόκληρον τὸ κτίσμα· αἱ μακραὶ πλευραὶ ἀφ' ἑτέρου καὶ ἡ Ἁψὶς κοσμοῦνται ἄνω διὰ λοξοτμήτου γείσου, ἐφ' οὗ στηρίζονται αἱ μεγάλαι παλαιαὶ κέραμοι τῆς στέγης.

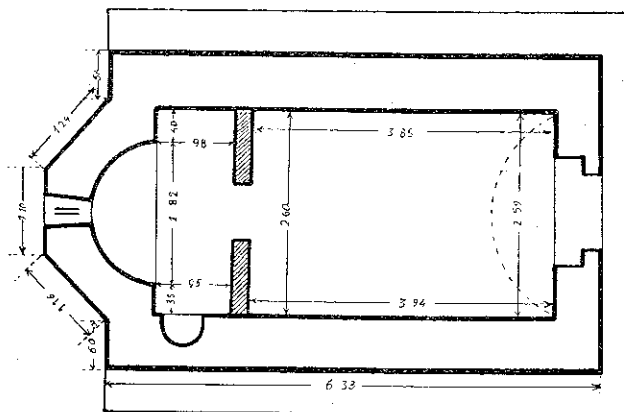
Μὲ ἰδιαιτέραν καλαισθησίαν εἶναι ὁμοίως ἐκτισμένη ἡ πρόσοψις τοῦ

---

[1]) Δι' ὁμοίου ὀνόματος προσαγορεύεται, ὡς γνωστόν, καὶ ἡ παρὰ τὰ Πατήσια Ἀθηνῶν βυζαντινὴ Ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Γεωργίου.

[2]) Οἱ λαξευτοὶ λίθοι ἔχουσι κατὰ μέσον ὅρον διαστάσεις: 0,54×0,23 μ.

ναΰδρίου. Δύο μεγάλοι ὀρθογώνιοι πωρόλιθοι ἐν εἴδει πεσσῶν εἶναι τοποθετημένοι εἰς τὰς γωνίας, ἐπὶ τοῦ ἀριστερὰ δ' εὑρισκομένου εἶναι κεχαραγμένη ἡ παρατιθεμένη κατωτέρω ἐπιγραφή. Εἰς τὸ μέσον τῆς πλευρᾶς ταύτης ἀνοίγεται ἡ θύρα πλαισιουμένη ὁμοίως διὰ λαξευτῶν πωρίνων μονολίθων, ἄνωθεν δὲ αὐτῆς ὑπάρχει τὸ σύνηθες εἰς βυζαντινοὺς ναοὺς τύμπανον, ἔνθα ἦτο ἄλλοτε ἐζωγραφημένη ἡ εἰκὼν τοῦ τιμωμένου ἁγίου. Τὸ τύμπανον τοῦτο βαίνει ἐπὶ λοξοτμήτου γείσου καὶ περιβάλλεται δι' ὀδοντωτοῦ ἐκ πλίνθων διακόσμου (εἰκ. 2). Περὶ τὴν κορυφὴν τοῦ τυμπάνου τῆς θύρας ὑπῆρχον

Εἰκ. 4. Κάτοψις τῆς Ὄμορφης Ἐκκλησιᾶς Αἰγίνης.

ἐντοιχισμένα πινάκια, μεγαλυτέρου δὲ μεγέθους πινάκιον ἐκόσμει τὴν κορυφὴν τοῦ ἀετώματος τῆς προσόψεως· τὰ πινάκια ταῦτα ἔχουσιν ἀφαιρεθῆ, μικρὸν δὲ τμῆμα ἐκ τοῦ μεγάλου πινακίου τοῦ ἀετώματος διασωθὲν μαρτυρεῖ τὴν βιαίαν ἀφαίρεσιν τοῦ τοιούτου διακόσμου. Τὴν ἀνατολικὴν τέλος πλευρὰν καταλαμβάνει σχεδὸν ὁλόκληρον ἡ τρίπλευρος ἐξωτερικῶς καὶ ἡμικυλινδρικὴ ἐσωτερικῶς Ἁψὶς (βλ. εἰκ. 1 καὶ 4), εἰς τὸ μέσον τῆς ὁποίας ἀνοίγεται δίλοβον παράθυρον, σχηματιζόμενον δι' ἁπλοῦ κιονίσκου, ἐντοιχισμένου νῦν κατὰ τὸ πλεῖστον.

Ἐσωτερικῶς τὸ ναΰδριον ἔχει θολωτὴν ὀροφὴν (βλέπε εἰκ. 7), ἡ Ἁγία Τράπεζα εἶναι ἐντοιχισμένη κατὰ τὴν βάσιν τῆς Ἁψῖδος, ἀριστερὰ δὲ ἀνοίγεται ἡ κόγχη τῆς Προθέσεως (πρβλ. κάτοψιν ἐν εἰκ. 4).

Ὁ ἀρχιτεκτονικὸς οὗτος τύπος τῆς μονοκλίτου θολωτῆς βασιλικῆς εἶναι ἐν χρήσει κατὰ τὴν κυρίως βυζαντινὴν ἐποχὴν ἐν παλαιᾷ Ἑλλάδι, Μακεδονίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ, ἰδίᾳ εἰς μικρὰ ναΰδρια καὶ ἰδιωτικὰ παρεκκλήσια, τῆς ἰσοδομικῆς δὲ ἐκ λαξευμένων πωρολίθων ἢ μαρμάρων καὶ ἄνευ ὀπτοπλίνθων τοιχοδομίας γίνεται, ὡς γνωστόν, χρῆσις εἰς πάσας τὰς περιόδους τῆς μεσαιωνικῆς Ἑλλάδος[1].

Εἰς τὸ ναΰδριον τοῦτο τῆς Αἰγίνης εὑρίσκονται αἱ κάτωθι ἐπιγραφαί:

1) Ἐπὶ τοῦ πωρίνου λίθου τῆς ΒΔ. γωνίας (τοῦ ἔχοντος ὕψος 2 μέτρων, πλάτος 0,50 μ. καὶ πάχος 0,30 μ.) εἶναι κεχαραγμένη ἡ ἐπιγραφή,

Εἰκ. 5. Κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ναΰδρίου.

ἥτις, ἕνεκα τῆς φθορᾶς τοῦ πωρολίθου, ἔχει καταστῆ ἐξίτηλος εἰς πλεῖστα σημεῖα· ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης, ἧς πανομοιότυπον δημοσιεύομεν ἐνταῦθα (εἰκ 5), ἀναγινώσκονται τὰ ἑξῆς:

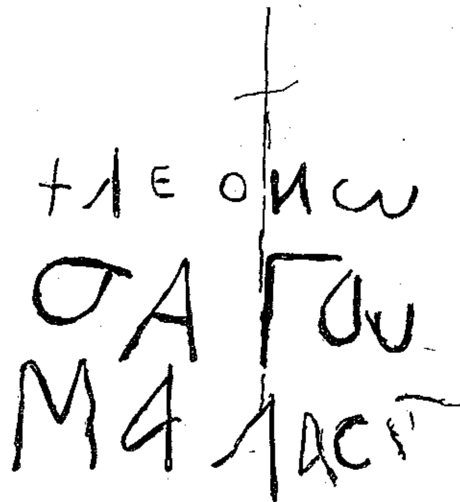
† ΑΝΑΚΑΙΝΥϹΘΕΙ Ο ΠΑΝϹΕΠΤ (ος) ΝΑΩ̄Ϲ
ΤΟΥ Α..(;)............. Ϲ;)ΩΤΙΡΟϹ
Ο) ΝΕΒΟΝ
. . . . ΝΙ.......
ΤΟΥ ΑΤΑ.........
. . . .
,ϚΨϞ (6790=1282 μ.Χ.)[2].

---

[1]) Οὕτω τὸν 9ον αἰῶνα συναντῶμεν ἰσοδομικὴν τοιχοδομίαν εἰς ναΰδριον τοῦ Θεολόγου ἐν Θήβαις καὶ εἰς Ναὸν ἐν Σκριποῦ, τὸν 11ον εἰς Ναὸν τοῦ Ἁγ. Νικολάου εἰς τὰ Καμπιὰ (μετόχιον Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ Λεβαδείας), τὸν 12ον ἐν Ἀθήναις (ναὸς Γοργοεπηκόου παρὰ τὴν Μητρόπολιν), εἰς Μέρμπακα καὶ Χώνικα—μόνον κατὰ τὸ ἥμισυ τοῦ ναοῦ—καὶ ἀλλαχοῦ· πρβλ. καὶ *Millet,* École grecque, Paris, 1916, σελ. 223 κ. ἑ. Ὡς πρὸς τὴν ἰσοδομικὴν τοιχοδομίαν μεταβυζαντινῶν ἐκκλησιῶν βλ. Φανερωμένην Σαλαμῖνος, ἐν Ἐπετηρίδι Ἑτ. βυζ. σπουδῶν, τόμ. Α' (1924) σελ. 114. Περ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ δὲ τύπου τῆς μονοκλίτου θολωτῆς βασιλικῆς πρβλ. μελέτην μου ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. 1925 «περὶ τοῦ ἐν Θήβαις βυζαντινοῦ ναοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου».

[2]) Ἡ ἀξιόλογος—κυρίως ἕνεκα τῆς σαφῶς διακρινομένης χρονολογίας— ἐπιγραφὴ

2) Ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ πλαισίου τῆς θύρας τοῦ ναϋδρίου ὑπάρχει τὸ

Εἰκ. 6. Χάραγμα Λέοντος Σαγομαλᾶ.

ἐν εἰκ. 6 παρατιθέμενον χάραγμα, ὅπερ ἀναγινώσκεται:

† *Λέον ὦ Σαγουμαλᾶς*

καὶ 3) ἄνωθεν τῶν ὁλοσώμων παραστάσεων τῆς νοτίας πλευρᾶς εἰς μίαν σειρὰν εὑρίσκεται ἡ γραπτὴ ἐπιγραφὴ τῆς εἰκ. 7, ἡ ἀναγινωσκομένη:

Ἅγιε Νικόλαε βοήθι τὸν δοῦλόν σου Βασίληον τὸν Σαγομαλᾶν

ΑΓΙΕ ΝΙΚΟΛΑΕ ΒΟΗΘΙ ΤΟΝ ΔΥΛΟΝ ΣΥ ΒΑΣΙΛΗΟΝ ΤΟΝ ΣΑΓΟΜΑΛΑΝ:-

Εἰκ. 7. Γραπτὴ ἐπιγραφὴ Βασιλείου τοῦ Σαγομαλᾶ.

Ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν τούτων συνάγεται, ὅτι τὸ ναΰδριον τῆς Αἰγίνης ἱδρύθη τῷ 1282 μ. Χ., συνδέεται δ' ἴσως μετὰ τῆς γνωστῆς ἀθηναϊκῆς οἰκογενείας τῶν *Σαγομαλᾶ* ἢ *Ζυγομαλᾶ* [1]).

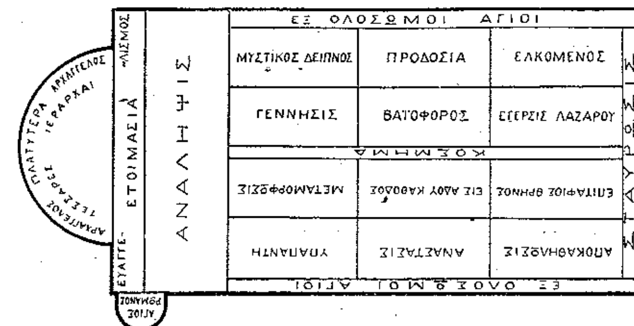
αὕτη τοῦ ναϋδρίου εἶναι δύσκολον νὰ συμπληρωθῇ. Τὰ γράμματα ἔχουσιν ἱκανῶς ἀλλοιωθῆ ἐπὶ τοῦ πωρολίθου, πλὴν τῆς βαθύτερον κεχαραγμένης χρονολογίας. θὰ ἠδύνατο δὲ μόνον τὸ ο) ΝΕΒΟΝ... μετὰ πιθανότητος ἡγεμονεύοντος ἢ ἡγουμενεύοντος ν' ἀναγνωσθῇ. Ἀφ' ἑτέρου τὸ τελευταῖον γράμμα τῆς χρονολογίας πρέπει ν' ἀναγνωσθῇ Π, καθ' ὅσον εἰς ὁμοίαν μορφὴν τοῦ σαμπὶ συναντᾶται, ὡς γνωστόν, τὸ Π καὶ εἰς χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος καὶ ἀλλαχοῦ.

[1]) Περὶ τῆς οἰκογενείας Ζυγομαλᾶ καὶ ἰδίᾳ τοῦ γνωστοῦ διὰ τὴν ἀλληλογραφίαν του μετὰ τοῦ Crusius Πρωτονοταρίου καὶ Δικαιοφύλακος Θεοδοσίου Ζυγομαλᾶ (1544—1614) βλέπε τελευταίαν μονογραφίαν *Κ. Δυοβουνιώτου* (ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Θεολογίας», Ἀθῆναι, 1923, σ. 1—51), ἔνθα παρατίθεται καὶ ἡ προγενεστέρα περὶ τῆς ἱστορικῆς οἰκογενείας βιβλιογραφία πρβλ. καὶ *Δ. Καμπούρογλου*, Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων, Α' 1889, σ. 82 κ. ἑ., τοῦ αὐτοῦ, Μνημεῖα, Γ' (1892) σελ. 125 κ. ἑ.

Κατὰ τὴν διδομένην τῷ Κρουσίῳ ὑπὸ τοῦ Θεοδοσίου πληροφορίαν περὶ τῆς καταγωγῆς τῆς οἰκογενείας Ζυγομαλᾶ «πρὸ τριακοσίων ἐνιαυτῶν (= κατὰ τὰς ἀρχὰς ἢ τὰ μέσα δηλονότι τοῦ ΙΓ' αἰ.), ὅτι Γουΐδων τις ντὲ Βὶν λεγόμενος, Γάλλος, καὶ ὁ μετὰ τοῦτον Ἰάκωβος ντὲ λὰ Ρόκας ἦσάν ποτε κύριοι Ἀθηνῶν καὶ ἐνωτίζοντο, ὅτι ἡ νέων Ρωμαίων εἴτε Γραικῶν βασιλεία ἀσθενεῖν ἄρχεται καὶ εἰς Ἄργος μετῴκησαν, τότε Μιχαῆλον *Σαγομαλᾶν*, θησαυροφύλακα εἶχον· καὶ πᾶν ὅ,τι ζυγῷ διεδίδετο ἦν ἐπ' ἀδείας αὐτῷ· ὅθεν, ὡς οἶμαι, καὶ τὸ *Ζυγομαλᾶς* ὠνομάσθη, ζυγοστατεῖν ὡρισμένος καὶ τὰ μέτρα τῆς ἀρχῆς διευθετεῖν». Κατωτέρω προστίθεται, ὅτι ὁ υἱὸς τοῦ Μιχαὴλ Ἰωάννης «μετῴκησεν εἰς Ναύπλιον», ὅπου διέμεινεν οὗτος, ὁ υἱὸς αὐτοῦ Εὐστάθιος καὶ ὁ υἱὸς τοῦ Εὐσταθίου Ἰωάννης, ὅστις ἀπὸ τοῦ ἔτους 1551 μετῴκησεν εἰς Κωνσταντινούπολιν μετὰ τοῦ υἱοῦ του Θεοδοσίου (Crusius, Turcograecia, ἔκδ. Βασιλείας, 1584, σελ. 92 πρβ. καὶ *Δυοβουνιώτην*, ἔ. ἀ. σελ. 4. κ. ἑ.). Ἐκ τῶν τεσσάρων τέκνων τοῦ Θεοδοσίου γνωρίζομεν, ὅτι ὁ Ἰωάννης Ζυγομαλᾶς (1593—1675) εἶχεν υἱούς: Λέοντα, Εὐστάθιον, Κωνσταντῖνον, Ἀλέξανδρον καὶ Φωτεινόν, οἵτινες καταδιωχθέντες ὑπὸ τῶν Τούρκων κατέφυγον εἰς Χίον, Εὔβοιαν καὶ ἀλλαχοῦ μετὰ τῆς Οὐρανίας Παλαιολόγου

Ἐσωτερικὸς διάκοσμος

Ὅ,τι καθιστᾷ τὸ ναΰδριον τοῦτο πολύτιμον ἀπὸ ἀρχαιολογικῆς ἀπόψεως εἶναι ὁ ἐσωτερικὸς αὐτοῦ διάκοσμος διὰ τοιχογραφιῶν, αἱ πλεῖσται τῶν ὁποίων διετηρήθησαν ὁπωσδήποτε καλῶς μέχρις ἡμῶν, χωρὶς νὰ ὑποστῶσιν ἀνακαίνισίν τινα ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς κατασκευῆς των μέχρι σήμερον.

Εἰκ. 8. Διάταξις τοιχογραφιῶν ναϋδρίου Αἰγίνης.

Αἱ τοιχογραφίαι αὗται εἶναι ἀξιολογώτατα μνημεῖα *βυζαντινῆς ζωγραφικῆς*, πορὀραθέντα μέχρι τοῦδε καὶ ἐκληφθέντα ὡς μέτρια δείγματα μεταβυζαντινῆς τέχνης.

Εἰς τὰς εἰκονογραφικάς των σκηνὰς περιλαμβάνεται ὁ συνήθης ἐν μεσαιωνικοῖς ναοῖς χριστολογικὸς κύκλος—πλὴν τῆς Βαπτίσεως καὶ τῆς Πεντη-

κοστῆς, αἵτινες προφανῶς παρελείφθησαν δι' ἔλλειψιν χώρου—ἡ διάταξις δὲ αὐτῶν ἀκολουθεῖ τὸ δογματικὸν ἢ λειτουργικὸν σύστημα.[1]) Εἰς τὰς τοιχογραφίας ταύτας δύο κυρίως σημεῖα τονίζονται: ἡ Σταύρωσις καὶ ἡ Ἀνάληψις· καὶ ἡ μὲν πρώτη καταλαμβάνει εἰς μνημειώδη εἰκόνα τὸν δυτικὸν τοῖχον ἄνωθεν τῆς θύρας, ἡ δὲ δευτέρα ἁπλοῦται εἰς ὁλόκληρον τὴν καμάραν ἄνωθεν τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ πρὸ τῆς Ἁψῖδος, ἔνθα εἰκονίζεται ἡ Πλατυτέρα μεταξὺ ἀρχαγγέλων. Τέσσαρες Ἱεράρχαι κάτωθεν τῆς Πλατυτέρας, ὁ Εὐαγγελισμὸς καὶ ἡ Ἑτοιμασία εἰς τὸ μέτωπον τοῦ τόξου τῆς Ἁψῖδος καὶ ὁ ἅγιος Ρωμανὸς ἐν τῇ κόγχῃ τῆς Προθέσεως συμπληροῦσι τὴν διακόσμησιν τοῦ ἱεροῦ Βήματος τοῦ ναΰδρίου.

Αἱ λοιπαὶ δέκα τέσσαρες σκηναὶ εἶναι διῃρημέναι εἰς δύο σειρὰς καὶ ἄρχονται ἀπὸ τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ, καταλήγουσι δὲ εἰς τὴν Ἀνάστασιν μέ τινα ἀταξίαν (πρβλ. σχέδιον τῆς εἰκ. 8).

Τὰ κάτωθεν τοῦ εἰκονογραφικοῦ κύκλου μέρη πληροῦνται δι' ὁλοσώμων παραστάσεων Ἱεραρχῶν, Ἁγίων καὶ Ὁσίων (αἱ πλεῖσται τῶν ὁποίων ἔχουσιν ἤδη ἀπολεπισθῆ), εἰκονιζομένων κάτωθεν τόξων (βλ. εἰκ. 15).

Ἡ αὐστηρὰ αὕτη διάταξις καὶ ἐπιλογὴ τῶν σκηνῶν ἐκ μόνου τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου ἀνταποκρίνεται πρὸς διάταξιν τῆς κυρίως βυζαντινῆς ἐποχῆς, οὐδεμία δὲ λεπτομέρεια αὐτῶν καθὼς καὶ τὰ πληροῦντα ἀκόμη τὰς διαχωριστικὰς ταινίας κοσμήματα προδίδουσι μεταγενεστέρους χαρακτῆρας.

Παρὰ τὴν σμικρότητα τοῦ χώρου, αἱ σκηναὶ εἶνε ἱκανῶς εὐμεγέθεις, δὲν παρατηροῦνται δὲ ἐνταῦθα αἱ ἐν εἴδει μικρογραφιῶν σκηναὶ τῆς μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς. Ἀφ' ἑτέρου ἐλλείπουσι συνηθέσταται ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ ἑξῆς παραστάσεις, ὡς εἶναι ἡ Θεία Λειτουργία καὶ ὁ Μελισμὸς (ἀμνὸς) εἰς τὴν Ἁψῖδα, τὸ ἅγ. Μανδήλιον ἢ Κεράμιον ἐπὶ τοῦ ἄνωθεν τῆς Ἁψῖδος τόξου — ἀντὶ τῶν ὁποίων ἔχομεν ἐνταῦθα τὴν ἀρχαιοτέραν

(κατ' εὐγενῆ ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Ἰω. Ζυγομαλᾶ ἐξ οἰκογενειακῶν ἐγγράφων προερχομένην).

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται 1) ὅτι τὸ ἀρχικὸν ὄνομα τῆς οἰκογενείας ἦτο *Σαγομαλᾶς*, ὡς βλέπομεν τὸ τοιοῦτον καὶ ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς τοῦ ναΰδρίου τῆς Αἰγίνης· 2) ὅτι ὁ θεωρούμενος ὡς γενάρχης τῆς οἰκογενείας διέμενεν ἀρχικῶς εἰς Ἄργος («Ἀργεῖοι γὰρ τὸ ἀνέκαθεν ἡμεῖς» Turc. σ. 92) καὶ 3) ὅτι ἐκ τῶν ἀναγραφομένων ἐν τῷ ναϋδρίῳ ὀνομάτων, τὸ μὲν ὄνομα τοῦ Λέοντος συναντᾶται τὸν 17ον αἰῶνα ὡς ὄνομα τοῦ πρωτοκόκου υἱοῦ τοῦ Ἰωάννου (1593—1676), τὸ δὲ ὄνομα τοῦ Βασιλείου Σαγομαλᾶ ἐλλείπει ἐντελῶς ἐκ τῶν γνωστῶν μέχρι τοῦδε γόνων τῆς ἱστορικῆς οἰκογενείας. Κατωτέρω θὰ ἴδωμεν πῶς θὰ ἠδύναντο καὶ ἐκ τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρεύνης τοῦ ναϋδρίου τῆς Αἰγίνης αἱ ἐπιγραφαὶ νὰ ἑρμηνευθῶσιν.

[1]) Περὶ τῆς διατάξεως τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ὀρθοδόξου χριστιανικοῦ ναοῦ πρβλ. *Γ. Σωτηρίου*, Ἡ Φανερωμένη Σαλαμῖνος, ἔ. ἀ. σελ. 123 κ. ἑ.

παράστασιν τῆς Ἑτοιμασίας — ἡ Ἄκρα Ταπείνωσις ἐν τῇ Προθέσει — εἰς τὴν θέσιν τῆς ὁποίας βλέπομεν τὸν ἅγιον Ρωμανόν, ὡς εἰς ναοὺς βυζαντινῶν χρόνων παρατηροῦμεν — καὶ ἄλλα.

Ἀλλὰ καὶ ἡ τέχνη τῶν τοιχογραφιῶν τούτων εἶνε ὁμοίως ἀρχαιότροπος καὶ ἐνθυμίζει ὡς πρὸς τὸν τύπον τῶν προσώπων καὶ τὴν ὅλην τεχνοτροπίαν ἀνατολικὰ πρότυπα· μὲ τὸν ἀρχαιότροπον ρυθμὸν συμβαδίζουσι καὶ οἱ εἰκονογραφικοὶ τύποι.

Ἐκ τῆς εἰκονογραφικῆς καὶ τεχνικῆς ἀναλύσεως ἑκάστης σκηνῆς, ἣν ἐπιχειροῦμεν κατωτέρω, θ' ἀποδειχθῶσι τὰ χρονικὰ ὅρια καὶ ὁ κύκλος τέχνης, εἰς ὃν αἱ ἀξιολογώταται τοιχογραφίαι αὗται τοῦ ναΰδρίου τῆς Αἰγίνης ἀνήκουσιν, ἡ εἰκονογραφία τῶν ὁποίων οὐ μόνον διατηρεῖ ἑνιαχοῦ τύπους ἀρχαιοτέρους ὅλων τῶν ἐν Ἑλλάδι σῳζομένων τοιχογραφιῶν τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν (Ὑπαπαντή, Ἀνάστασις) ἀλλ' ἔχει νὰ μᾶς παρουσιάσῃ εἰς τὰς λεπτομερείας καὶ νέα εἰκονογραφικὰ θέματα (εἰς Γέννησιν, Σταύρωσιν).

Α' Τοιχογραφίαι τῆς Ἁψῖδος

1. ***Πλατυτέρα.*** Εἰς τὸ κοῖλον τῆς Ἁψῖδος εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, μεταξὺ τῶν δύο Ἀρχαγγέλων (Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ) ἡ Θεοτόκος ὡς Πλατυτέρα· ἑκατέρωθεν αὐτῆς ὑπάρχει μόνον ἡ ἐπιγραφὴ ΜΡ ΘΥ (= Μήτηρ Θεοῦ) (βλέπε εἰκ. 8 καὶ 9).

Ἡ Θεοτόκος κάθηται ἐπὶ θρόνου κρατοῦσα εἰς τὴν ἀγκάλην της τὸν Χριστόν, ὅστις εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς· τὴν ἀριστεράν της χεῖρα, κατ' ἀρχαῖον τρόπον (*Wulff*, *Λάτμος*, σελ. 203)[1]) στηρίζει ἐπὶ τοῦ γόνατος τοῦ Χριστοῦ, ἐν ᾧ ἡ δεξιὰ δὲν ἔχει τὴν ἀρχαιοτέραν θέσιν ἐπὶ τοῦ

[1]) Σημειοῦμεν, ὅτι εἰς τὴν γινομένην ἐνταῦθα εἰκονογραφικὴν καὶ τεχνικὴν ἀνάλυσιν τῶν σκηνῶν αἱ παραπομπαὶ παρεντίθενται κατὰ τὸ πλεῖστον πρὸς εὐκολίαν ἐν τῷ κειμένῳ συντετμημένως (ὄνομα τοῦ συγγραφέως, σύντομος τίτλος τοῦ ἔργου καὶ σελὶς) εἰς τὰς ἑξῆς σχετικὰς μελέτας: *Millet, εἰκονογρ.* = G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile aux XIV—XVI s., Paris, 1916.— *Millet, Μυστρᾶς*, = G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris, 1910.— *Millet, Δαφνί*, = G. Millet, Le monastère de Daphni, Paris, 1899.— *Wulff, Χρ. Τέχνη*, = O. Wulff, Altchr und byzant. Kunst, Berlin, 1913.— *Wulff, Κοίμησις*, = O. Wulff, Die Koimesis Kirche in Nicäa, Strassburg, 1903.— *Wulff, Λάτμος*, = ἐν Wiegand, Milet, τόμ. Γ' 1, Der Latmos, von O. Wulff, Berlin, 1913.— *Wulff, N. Μονὴ Χίου*, = ἐν Byz. Zeitschr. τόμ. XXV (1925) σελ. 115—144, Wulff, Die Mosaïken der Nea Moni von Chios.— *Diehl*, = Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin, Paris, 1910.— *Dalton*, = O. Dalton, Byzantine art and archaeology, Oxford, 1911.— *Schultz*, *Ὅσιος Λουκᾶς*, = R. Schultz and S. Barnsley, The Monastery of S. Luke of Stiris, in Pho-

ὤμου τοῦ παιδίου (βλ. ἁψῖδα ἁγ. Σοφίας Θεσσαλονίκης, Ὁσίου Λουκᾶ κ. ἄ.), ἀλλὰ πρὸ τοῦ στήθους αὐτοῦ, ὅπως εἰς πολλὰ μνημεῖα τοῦ 12ου καὶ 13ου αἰῶνος (εἰς ναὸν ἐν Monreale, ἐν Bojana, *Grabar*, πίν. 7 κ. ἀλλ.).

Ἡ Θεοτόκος εἶναι ἐνδεδυμένη πορφυροῦν μαφόριον, ὅπερ πίπτει πέριξ τῆς κεφαλῆς μὲ ἀφθόνους πτυχάς, σχηματιζομένων οὕτω τῶν συνήθων μὲν ἀπὸ τοῦ 10ου αἰῶνος, γενικευθέντων ὅμως κατὰ τὸν 12ον ἰδίᾳ αἰῶνα ἀναδιπλουμένων πτυχώσεων (zick-zack)· κάτωθεν τοῦ μαφορίου διακρίνεται εἰς ὡραῖον βαθυκύανον χρῶμα ὁ κεκρύφαλος.

Εἰκ. 9. Τοιχογραφία Πλατυτέρας.

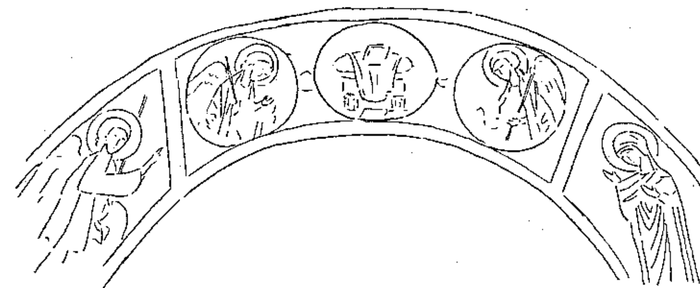
Τὸ πρόσωπον τῆς Θεοτόκου εἶναι ᾠοειδὲς μὲ ὀφθαλμοὺς μεγάλους καὶ βλέμμα γλυκύ, κατὰ τὰ πρότυπα τοῦ 11ου αἰῶνος, σκιαὶ δὲ βαθεῖαι κάτωθεν τῆς σιαγόνος μέχρι καὶ ἄνωθεν τῶν ὤτων προσδίδουσιν ὡραῖον σχῆμα εἰς τὸ πρόσωπον. Τὰ χαρακτηριστικὰ διαγράφονται ἐντόνως, ἐν ᾧ ὁλόκληρον τὸ πρόσωπον ἔχει ἕνα μόνον τόνον ὤχρας.

Ὅμοια εἶναι καὶ τὰ πρόσωπα τῶν δύο ἀρχαγγέλων τῶν εἰκονιζομένων ἑκατέρωθεν τῆς Θεοτόκου· ἡ κόμη των εἶναι πυρόχρους μὲ τὴν τυπικὴν κυματίζουσαν λευκὴν ταινίαν, εἶναι δὲ ἐνδεδυμένοι κατακόσμους δαλματικὰς μετὰ λώρων καὶ προσκλίνουσι κατὰ τὸν ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος ἐπικρατήσαντα τύπον (*Millet, Δαφνί*, σελ. 86). Τὸ ἔνδυμα τοῦτο τῶν ἀρχαγγέλων ἔχει, τοῦ μὲν Γαβριὴλ κίτρινον χρῶμα—κατεστραμμένον σήμερον—τοῦ δὲ Μιχαὴλ ῥοδόχρουν ἄριστα διατηρούμενον μὲ λευκὰ κεντήματα καὶ κατά-

cis, London, 1901.—*Grabar, Bojana*,=A. Grabar, L' église de Bojana, Sofia, 1924. Αἱ ἐξ ἄλλων ἔργων παραπομπαὶ ἢ καὶ ἐκ τῶν ἀνωτέρω μὲ ἰδιαιτέρας ὅμως παρατηρήσεις τίθενται ὡς ὑποσημειώσεις. Εἰς τὴν σύγκρισιν τῶν μνημείων περιλαμβάνομεν καὶ τοιχογραφίας μὴ δημοσιευθείσας εἰσέτι (Πρέσπας, Καστοριᾶς, μνημείων χωρῶν τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος κ. ἄ.), ὧν ἀντίγραφα ἢ φωτογραφίας, παρασκευασθείσας ὑπὸ τοῦ γράφοντος, κατέχει τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν καὶ Κατάλογος τῶν ὁποίων ἐκδοθήσεται προσεχῶς.

κοσμον ἐκ μαργαριτῶν λῶρον, οὗτινος τὸ ἄκρον κρέμαται ἀπὸ τῶν χειρῶν.[1] Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι ὁ λῶρος εἶναι πλατὺς καὶ φέρεται ὡς εἰς τὰ μνημεῖα τοῦ 12ου καὶ 13ου αἰῶνος, ὡς μία δηλονότι πλατεῖα λωρὶς κάτωθεν εἴδους τινὸς περιλαιμίου, κατὰ τὸ πρότυπον τῶν συγχρόνων αὐτοκρατορικῶν λώρων [2]).

2. ***Ἑτοιμασία*** (τοῦ θρόνου). Ἐπὶ τοῦ ἄνωθεν τῆς Ἁψῖδος τόξου εἰκονίζονται ἐν ἐγκολπίοις: ἐν τῷ μέσῳ μὲν ἡ Ἑτοιμασία, ἐφθαρμένη

Εἰκ. 10. Τοιχογραφίαι τοῦ τόξου τῆς Ἁψῖδος (Ἑτοιμασία—Εὐαγγελισμός).

ἀτυχῶς κατὰ τὸ πλεῖστον, ἑκατέρωθεν δὲ προτομαὶ δύο ἀγγέλων δεομένων (εἰκ. 3, 8 καὶ 10) [3]).

Ἡ Ἑτοιμασία (θρόνος, συνήθως κοσμούμενος διὰ σταυροῦ, ἐφ' οὗ τὸ Εὐαγγέλιον καὶ ἐπ' αὐτοῦ περιστερά, ἑκατέρωθεν δὲ τὰ σύμβολα πολλάκις τοῦ πάθους — λόγχη καὶ σπόγγος—), εἰς ἣν προσδίδεται μέχρι τοῦδε διάφορος συμβολικὴ ἔννοια, ὁπωσδήποτε ἐπὶ τῆς Ἀποκαλύψεως βασιζομένη (πρβλ. *Wulff, Κοίμησις*, σελ. 211—222), ἔχει ἐνταῦθα τὴν τυ-

[1]) Ὁμοίως ἐνδεδυμένοι εἶναι καὶ οἱ ἀρχάγγελοι τοῦ ἐν Torcello καθεδρικοῦ Ναοῦ (*Dalton*, εἰκ. 236), διὰ τῶν αὐτῶν δὲ χρωματισμῶν παρίστανται καὶ οἱ ἀρχάγγελοι τοῦ Ναοῦ τῆς Μπογιάνα τὸν 13ον αἰῶνα· ἡ διαφορὰ τῶν τελευταίων ἔγκειται μόνον εἰς τὸν τρόπον, καθ' ὃν φέρεται ὁ λῶρος (διασταυροῦται δηλ. πρὸ τοῦ στήθους), βλ. *Grabar*, Bojana, σελ. 37, Πίν. VII. Περὶ τοῦ τρόπου γενικῶς καθ' ὃν φέρεται ὁ λῶρος βλέπε *Wulff*, Κοίμησις, σελ. 206 κἑ.

[2]) Βλέπε λώρους Ἰω. καὶ Ἀλεξίου τῶν Κομνηνῶν εἰς μικρογραφίαν τοῦ Cod. Vat. Urbin. gr. 2 τοῦ ἔτους 1129, παρὰ *Stornajolo*, Miniature delle omilie di Giacomo etc., Roma, 1910, σελ. 21 καὶ Πίν. 83, πρβλ. καὶ λῶρον Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου ἐν μικρογραφίᾳ χρυσοβούλλου τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν τοῦ ἔτους 1293, ἐν *Γ. Σωτηρίου*, Ὁδηγὸς Βυζ. Μουσείου, 1924, πίν. 6 σελ. 84 κ. ἑ.

[3]) Τὰ σχέδια τῶν εἰκ. 9,10,13 καὶ 16 παρατίθενται ἐν τῇ μελέτῃ μόνον διὰ νὰ δώσωσιν ἰδέαν τινὰ τῆς γενικῆς διατάξεως τῶν σκηνῶν· ἐκτελεσθέντα ἐξ ἀμυδρῶν φωτογραφιῶν ἔχουσιν ἐλλιπεῖς τὰς λεπτομερείας· ἐλπίζομεν εἰς δοθησομένην εὐκαιρίαν νὰ παρουσιάσωμεν καλύτερα δείγματα τῶν ἀξιολόγων τούτων εἰκόνων.

πικήν της θέσιν, ἣν ἤδη ἀπὸ τοῦ 11ου αἰῶνος βλέπομεν ἐν τῇ βυζαντινῇ εἰκονογραφίᾳ (Δαφνί, Νίκαια, Ναοὶ Σικελίας κ. ἀλλ.).

Κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα τὴν θέσιν τῆς Ἑτοιμασίας καταλαμβάνει ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὸ ἅγιον Μανδήλιον καὶ Κεράμιον, καίτοι καὶ τοῦτο ἐμφανίζεται ἤδη ἀπὸ τοῦ 11ου αἰῶνος (τὸ πρῶτον εἰς μωσαϊκὸν τοῦ Ναοῦ τῆς Ἁγ. Σοφίας Κιέβου).

3. ***Εὐαγγελισμός.*** Ἑκατέρωθεν τῆς Ἑτοιμασίας εὑρίσκεται ἡ παράστασις τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, τοῦ Γαβριὴλ εἰκονιζομένου ἀριστερὰ τῆς Θεοτόκου κατὰ τὸν ἐπικρατέστερον τύπον (εἰκ. 3,8 καὶ 10). Ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν διακρίνεται ἀριστερὰ τῆς Θεοτόκου ἡ ῥῆσις: ΗΔȢ Η ΔȢΛΗ ΚΫ.

Ὁ Γαβριὴλ παρίσταται μὲ ζωηρὰν πρὸς τὰ ἐμπρὸς κίνησιν, ὅπως ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 11ου ἤδη αἰῶνος εἰκονίζεται εἰς τὴν βυζαντινὴν εἰκονογραφίαν καὶ ἔχει τὴν τυπικὴν χειρονομίαν τοῦ εὐαγγελισμοῦ. Φορεῖ λευκὸν χιτῶνα καὶ κολπούμενον κόκκινον πολύπτυχον μανδύαν μὲ ὡραίας ἐλαφρὰς πτυχώσεις.

Ἡ Παναγία ὀρθία μὲ ἀνάστημα βραχὺ καὶ μεγάλην σχετικῶς κεφαλὴν ἐλαφρῶς κλίνουσαν, ἵσταται ἐπὶ χαμηλοῦ βάθρου ἔμπροσθεν σκίμποδος μετὰ προσκεφαλαίου ἔχοντος λευκὸν κεντημένον κάλυμμα. Ἔχει τὴν δεξιὰν ὑψωμένην πλησίον τοῦ προσώπου καὶ μόλις ἐξέχουσαν ἀπὸ τοῦ μανδύου, τὴν δὲ ἀριστερὰν κρατοῦσαν τὴν ἄτρακτον. Ὁ τύπος οὗτος εἶναι ἀρχαῖος καππαδοκικὸς καὶ εἷς ἐκ τῶν δύο κυριαρχούντων ἀπὸ τοῦ 13ου καὶ 14ου αἰῶνος καὶ ἑξῆς εἰς τὴν *βυζαντινὴν* εἰκονογραφίαν (*Millet, εἰκονογρ.* σ. 67 κ. ἑ). Εἶναι ἐνδεδυμένη πορφυροῦν ἱμάτιον, πῖπτον μέχρι τῶν γονάτων, καὶ κυανοπράσινον χιτῶνα μὲ χρυσοχρόους πτυχώσεις. Τὸ ἔνδυμα ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ τοῦ ἀγγέλου εἶναι ἄκαμπτον, αἱ δὲ πτυχαὶ βαρεῖαι καὶ εὐθεῖαι, ὅπως συνήθως εἰς τὴν βυζαντινὴν ζωγραφικὴν γίνεται τοῦτο ἐξ ἐπιδράσεως τοῦ ῥυθμοῦ τῶν μωσαϊκῶν.

Β'. Τοιχογραφίαι τῆς θολωτῆς ὀροφῆς

4. ***Ἀνάληψις τοῦ Χριστοῦ.*** Πρὸ τῆς Ἁψῖδος καὶ εἰς ὁλόκληρον τὸ ἄνωθεν τοῦ ἱεροῦ βήματος τμῆμα τῆς καμάρας ἁπλοῦται, ὡς εἴπομεν, ἡ σκηνὴ τῆς Ἀναλήψεως (εἰκ. 3). Ἐν αὐτῇ παρίσταται ὁ Χριστὸς ἐντὸς δόξης φερομένης ὑπὸ τεσσάρων Ἀγγέλων, ἑκατέρωθεν δὲ εἰκονίζονται ἀνὰ ἓξ οἱ Ἀπόστολοι καὶ Ἄγγελοι. Ἀριστερὰ παρὰ τὸν ἄγγελον ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

ΑΝΔΡΕϹ ΓΑΛΙΛΑΙΗ ΤΙ ΕϚΙΚΑΤΕ ΒΛΕΠΟΝΤΕϹ ΗϚΩΝ ȢΡΑΝΩΝ

Οἱ Ἀπόστολοι καὶ ἄγγελοι παρίστανται κατὰ τὴν ἑξῆς διάταξιν: εἰς τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν εἰκονίζεται Ἄγγελος μὲ τὴν δεξιὰν ὑψωμένην καὶ τὴν ἀριστερὰν κρατοῦσαν σφαῖραν· παρεμβάλλεται δένδρον, ἀκολουθοῦσι δὲ τρεῖς μαθηταὶ κατὰ σειρὰν κρατοῦντες Εὐαγγέλια εἰς στάσεις ὅλως ἠρέμους· εἰς τὸ ἄκρον ἀγένειος μορφή, ἐφ' ἧς τὸ ἀρχικὸν γράμμα Φ (=Φίλιππος), ὑψώνει τὴν κεφαλὴν καὶ τὴν ἀριστερὰν χεῖρα, εἰς δὲ τὴν δεξιὰν κρατεῖ εἱλητάριον· ἄνωθεν αὐτῶν μαθητὴς φέρων τὸ γράμμα Η (Ἰωάννης;) ὑψώνει ζωηρῶς καὶ τὰς δύο χεῖρας· τοῦ τελευταίου διακρίνεται μόνον ἡ κεφαλή.

Εἰς τὴν δεξιὰν πλευρὰν εἰκονίζεται ἄγγελος δεικνύων διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατῶν ἀνοικτὸν εἱλητάριον μὲ τὴν ἐπιγραφὴν

ΟΥΤΟϹ ΕΛΕΥϹΕΤΑΙ ΠΑΛΗΝ ΜΕΤΑ
ϹΑΡΚΟϹ ΚΑΘΩΝ ΤΡΟΠΟΝ ΘΕΑϹΑϚΑΙ

ἕπονται κατὰ σειρὰν εἰς μίαν γραμμὴν πέντε μαθηταὶ εἰς στάσεις ἠρέμους καὶ ὁμοιομόρφους, ἐστραμμένοι ὅλοι κατὰ τὰ τρία τέταρτα καὶ κρατοῦντες οἱ δύο Εὐαγγέλια καὶ οἱ λοιποὶ εἱλητάρια (βλ. εἰκ. 11 ἀριστερὰ καὶ εἰκ. 12 δεξιά)· μεταξὺ τῶν μαθητῶν καὶ ἀγγέλων εἶναι ἐζωγραφημένα δύο δένδρα. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι λείπει ἡ παράστασις τῆς Θεοτόκου εἰς τὸ μέσον, ἥτις παρίσταται πάντοτε εἰς ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ μνημεῖα εἰς τὴν σκηνὴν τῆς Ἀναλήψεως ἀπὸ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς (ὡς προσωποποίησις τῆς Ἐκκλησίας) μέχρι τῆς μεταβυζαντινῆς.

Ἡ ὅλη διάταξις, ὀφειλομένη βεβαίως καὶ εἰς τὸν χῶρον (ὅταν εἰκονίζεται εἰς τροῦλλον οἱ μαθηταὶ διατίθενται εἰς κύκλον· πρβλ. τροῦλλον Ἁγ. Σοφίας Θεσσαλονίκης, εἰς Ἅγ. Μάρκον Βενετίας κλπ.), εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν Ἀνάληψιν τοῦ ναοῦ τῆς Παντανάσσης τοῦ Μυστρᾶ, τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ἀστερίου Ὑμηττοῦ καὶ ἄλλ., ὅπου ἡ αὐτὴ παράστασις καταλαμβάνει ἐπίσης τὴν ἄνωθεν τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καμάραν, ὅπως καὶ ἡ ἡμετέρα.[1] Ὁμοιότατον πρὸς τὴν παράστασιν τῆς Παντανάσσης εἶναι τὸ κεντρικὸν τμῆμα καὶ ἰδίως ἡ στάσις τῶν Ἀγγέλων, οἵτινες ἵπτανται μὲ ζωηρὰν κίνησιν, ἀπὸ δὲ τῶν χειρῶν των αἰωρεῖται κολπούμενον μέρος τοῦ ἐνδύματος· ἀλλ' ἐν ᾧ ἐκεῖ οἱ Ἀπόστολοι ἔχουν σφοδρὰς κινήσεις θάμβους καὶ ἕκαστος αὐτῶν διαφορετικὴν στάσιν, τὰς δὲ κεφαλὰς ὑψωμένας, ὅπως

[1]) Ὁμοίως ὁλόκληρον καμάραν καταλαμβάνει καὶ ἡ Ἀνάληψις ναῶν ἐν Toqale καὶ ἐν Tchaouch - in, ἀλλ' ἐκεῖ οἱ Ἀπόστολοι εἶναι συνηθροισμένοι εἰς τὴν μίαν πλευράν, ἐν ᾧ ἡ ἑτέρα παριστᾷ τὸ «Μαθητεύσατε» πρβλ. *Jerphanion*, ἐν Revue archéol. 1912, 2ον, εἰκ. 2—5. (La date des peintures de Toqale Kilisse en Kappadoce).

εἰς ὅλην τὴν βυζαντινὴν εἰκονογραφίαν ἀπὸ τοῦ 9ου μέχρι τοῦ 14ου αἰῶνος καθὼς καὶ εἰς μνημεῖα μεταγενέστερα (πρβλ. Ἑρμηνείαν τῶν Ζωγράφων τοῦ Ἄθω), τὸ ἡμέτερον ἔχει τὰς ἠρέμους, μονοτόνους καὶ ὁμοιομόρφους στάσεις τῶν ἀρχαίων κοπτικῶν τοιχογραφιῶν (πρβλ. Ἀνάληψιν τοῦ Bawit ἐν *Diehl*, εἰκ. 22), ἔνθα ἐπικρατεῖ τελεία ὁμοιομορφία.

Μὲ τὴν αὐστηρότητα τῶν στάσεων συμφωνεῖ καὶ ἡ σκληρὰ καὶ βαθεῖα πτύχωσις τῶν ἐνδυμάτων μὴ στερουμένη εὐρύτητος καὶ δυνάμεως, μὲ ἀφθονίαν zick-zack· καίτοι δὲ εἶναι τὰ ἐνδύματα πολύχρωμα, ἔχουσι ταῦτα ἕνα γενικὸν ὑπόφαιον τόνον, ὅστις δὲν ὀφείλεται εἰς ἀλλοίωσιν, διότι ἡ διατήρησις ἰδίως τῆς σκηνῆς αὐτῆς εἶναι καλή. Τὰ πρόσωπα εἶναι ὁμοίως βαθύχρωμα, μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ ἔντονα, ἀτυχῶς τὰ πλεῖστα κατεστραμμένα.

5. ***Γέννησις τοῦ Χριστοῦ.*** Ἐπὶ τοῦ ἑνὸς τῶν μετὰ τὴν Ἀνάληψιν τετραγώνων εἰκονίζεται ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ. Ἐντὸς σπηλαίου παρίσταται ἡ Θεοτόκος καθημένη καὶ θηλάζουσα τὸ θεῖον βρέφος. Πέριξ αὐτῆς διατίθενται τὰ συνήθη θέματα τῆς σκηνῆς τῆς Γεννήσεως χωριζόμενα διὰ πτυχῶν τοῦ ἐδάφους ἤτοι: κάτω καὶ ἀριστερὰ ἡ νίψις τοῦ βρέφους βασταζομένου ἐπὶ τῶν γονάτων τῆς Σαλώμης, δεξιὰ ὁ Ἰωσὴφ καὶ δύο ποιμένες (γέρων καὶ μεσῆλιξ)· ἄνωθεν αὐτῶν εἰκονίζονται ἀριστερὰ μὲν οἱ τρεῖς μάγοι πεζοί, δεξιὰ δὲ ὁ ποιμὴν ὁ παίζων τὸν αὐλόν, ὃν εὐαγγελίζεται εἷς τῶν δοξολογούντων ἀγγέλων. Ἐπὶ τῆς παραστάσεως ταύτης ἀναγινώσκονται αἱ ἑξῆς ἐπιγραφαί: ἄνω καὶ ἑκατέρωθεν τῶν ἀγγέλων: ΤΟΥ ΧΥ Η ΓΕΝΝΗϹΙϹ.— ἀριστερά: Η ΜΑΓΙ ΤΑ ΔΟΡΑ — ἄνωθεν τοῦ Ἰωσήφ: ΗΟϹΙΦ — καὶ παρὰ τὴν κορυφὴν τοῦ ὄρους Η ΠΙΜΕΝΕϹ. (εἰκ. 11).

Ἡ τοιχογραφία αὕτη τῆς Ὄμορφης Ἐκκλησιᾶς Αἰγίνης εἶναι σπουδαιοτάτη ἀπὸ εἰκονογραφικῆς ἀπόψεως, διότι δὲν παρουσιάζει εἰς ἡμᾶς τὴν Θεοτόκον εἰς μίαν τῶν συνήθων στάσεων, ἃς λαμβάνει ἐν τῇ σκηνῇ ταύτῃ, ἀλλὰ *θηλάζουσαν*, εἰς στάσιν δηλαδὴ μοναδικὴν μεταξὺ τῶν σῳζομένων βυζαντινῶν ἢ μεταγενεστέρων σκηνῶν τῆς Γεννήσεως. Ἡ Θεοτόκος κάθηται εὐθυτενὴς χωρὶς νὰ κλίνῃ τὴν κεφαλήν, κατὰ τὸ πρότυπον τῆς κοπτικῆς θηλαζούσης Θεοτόκου τῆς Μονῆς Ἁγ. Ἱερεμίου ἐν Saqqara τῆς Αἰγύπτου, προσφέρουσα τὸν ἀριστερὸν μαστὸν εἰς τὸ βρέφος· εἰς τὴν ἡμετέραν τοιχογραφίαν διαφέρει μόνον ὁ Χριστός, ὅστις εἶναι περιτετυλιγμένος καθ' ὃν τρόπον πάντοτε παριστᾷ τὸ βρέφος ἡ βυζαντινὴ εἰκονογραφία καὶ δὲν ἔχει τὰς χεῖρας ἐλευθέρας διὰ νὰ κρατῇ τὸν μαστὸν κατὰ τὸ πρότυπον τῶν κοπτικῶν (Saqqara, Bawit)· τὸ θέμα τοῦτο ἔσχεν, ὡς γνωστόν, ἱκανὴν

διάδοσιν εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην τῆς νοτίου Ἰταλίας κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα καὶ γενικῶς βραδύτερον εἰς τὴν Δύσιν (*Millet, εἰκονογρ.*, σελ. 628).

Εἰκ. 11- Τοιχογραφίαι καμάρας (Γέννησις καὶ Μυστ. Δεῖπνος—ἀριστερὰ τμῆμα Ἀναλήψεως, καὶ δεξιὰ τμήματα Βαϊοφόρου καὶ Προδοσίας).

Ὅσον ἀφορᾷ τὰς λοιπὰς σκηνὰς παρατηροῦμεν ὅτι οἱ τρεῖς ποιμένες— δύο ὄρθιοι καὶ ὁ αὐλητὴς καθήμενος χωριστὰ κατὰ κρόταφον καὶ στρέφων

πρὸς τὸν ἄγγελον, παίζων δὲ μικρὸν αὐλὸν καὶ φορῶν πῖλον καὶ ἐμβάδας— εἶναι καθαρὸς καππαδοκικὸς τύπος ἐμφανιζόμενος ἀπὸ τοῦ 10ου αἰῶνος (*Millet*, *εἰκον.* σ. 114). Ἡ θέσις πάλιν τοῦ λουτροῦ καὶ τοῦ Ἰωσὴφ εἶναι ἀντίθετος εἰς τὰς ἀρχαίας καππαδοκικάς· ὁ Ἰωσὴφ δηλ. παρίσταται ἀριστερὰ καὶ τὸ λουτρὸν εἰκονίζεται δεξιά· τοιαύτην δὲ θέσιν ἔχει καὶ ἡ ἀθωνική, σλαβικὴ καὶ ἰταλικὴ εἰκονογραφία τοῦ 13ου — 14ου αἰῶνος, ἐν ᾧ τοὐναντίον ἡ βυζαντινὴ (Δαφνὶ--Καχριὲ) ἔχει τὰς θέσεις τῆς ἡμετέρας. Τὸ βρέφος εἰκονίζεται εἰς τὰ γόνατα τῆς Σαλώμης καὶ οὐχὶ ἐντὸς τοῦ λουτροῦ· ἡ θέσις αὕτη εἶναι νεωτέρα ἀπαντωμένη ἀπὸ τοῦ 12ου (Παλέρμον) καὶ 13ου αἰ. (εἰκὼν ἐξ Αἰγύπτου, ἐν *Dalton*, εἰκ. 155) συνήθης δὲ κατὰ τὸν 14ον αἰ. ἀλλ' ἡ Σαλώμη τότε εἰκονίζεται δεξιὰ τοῦ λουτροῦ, οὐχὶ δὲ ἀριστερά, ὅπως ἡ ἡμετέρα.

Πλὴν τῆς εἰκονογραφίας καὶ ἡ τέχνη τῆς εἰκόνος τῆς Γεννήσεως συνδέει αὐτὴν πρὸς ἀρχαϊκὰ ἀνατολικὰ πρότυπα. Ὅλαι αἱ παραστάσεις ἔχουσι βραχείας τὰς διαστάσεις καί τινες ἐξ αὐτῶν εὑρίσκονται ἐν δυσαναλογίᾳ πρὸς τὰς ἄλλας (λ. χ. βοηθὸν τῆς Σαλώμης). Αἱ στάσεις των εἶναι ξηραί, καὶ αἱ κεφαλαὶ σχετικῶς μεγάλαι. Τὰ πρόσωπα εἶναι κατ' ἀνατολικὸν τρόπον (βλ. καὶ κατωτ.) εἰς ἕνα ὠχροκίτρινον τόνον πλασμένα μὲ ὀλίγα λευκὰ φῶτα, τὰ δὲ χαρακτηριστικὰ διαγράφονται ἁδρῶς μὲ καστανὰ χρώματα καὶ ὁμοίας σκιάς. Μεγάλη σχηματοποίησις παρατηρεῖται εἰς τοὺς βράχους, οἵτινες σχηματίζονται ὡς πτυχαὶ ἐνδύματος· τὸ σπήλαιον διαγράφεται διὰ ταινιῶν ἐκ λευκοῦ, ροδίνου, πρασίνου καὶ καστανοῦ χρώματος κατὰ σειράν. Πλὴν τῆς Θεοτόκου, ἥτις φορεῖ τὸ πορφυροῦν της ἱμάτιον καὶ τὸν κυανοπράσινον χιτῶνα, ὡς καὶ τῶν Μάγων, ἐνδεδυμένων ὡραῖα κεντητὰ εἰς σκοτεινοὺς τόνους ἐνδύματα, ὅλα τἄλλα πρόσωπα εἶναι ἐνδεδυμένα μὲ λευκόφαια καὶ ἐρυθρόφαια ἀνοικτὰ ἐνδύματα.

6. Μυστικὸς Δεῖπνος. Παρὰ τὴν Γέννησιν εἰκονίζεται ὁ Μυστικὸς Δεῖπνος μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς: Ο ΔΙΠΝΟϹ. Ἐφ' ἑκάστου μαθητοῦ ὑπάρχει τὸ ἀρχικὸν τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ γράμμα (εἰκ. 11).

Εἰς τὴν παράστασιν ταύτην ὁ Χριστὸς κάθηται εἰς τὴν μίαν ἄκραν τῆς τραπέζης—ἥτις ἔχει τὸ ἀρχαῖον ἐν εἴδει σῖγμα ἡμικυκλικὸν σχῆμα— μὲ τὴν δεξιὰν ὑψωμένην καὶ τὴν ἀριστερὰν κρατοῦσαν εἰλητάριον. Πλησίον τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται ὁ Ἰωάννης, ὅστις κλίνει τὴν κεφαλὴν ἐπὶ τὸ στῆθος τοῦ Διδασκάλου. Τὸ ἕτερον ἄκρον τῆς τραπέζης κατέχει ὁ Πέτρος· ὁ Ἰούδας μεταξὺ τῶν μαθητῶν κύπτων ἐκτείνει τὴν χεῖρα καὶ βάπτει τὸ ψωμίον εἰς τὸ πινάκιον.

Πάντα ταῦτα εἶναι τυπικοὶ χαρακτῆρες τῆς παλαιοτέρας *βυζαντινῆς*

εἰκονογραφίας τοῦ 11ου — 12ου αἰῶνος (*Millet*, *εἰκονογρ.* σ. 288, 299), ἥτις διατηρεῖται καὶ εἴς τινα μνημεῖα τοῦ 13ου — 14ου αἰ. (Μητρόπολιν καὶ Περίβλεπτον Μυστρᾶ, Bojana ἐν Βουλγαρίᾳ κ. ἀλλ.)· ἔκτοτε ὅμως μεταβάλλεται ἢ δέχεται ἱκανὰ νέα στοιχεῖα.

Τέσσαρες ἐκ τῶν μαθητῶν ἔχουσι τὴν χεῖρα πρὸ τοῦ στήθους ποιοῦντες τὴν αὐτὴν τυπικὴν χειρονομίαν· κατὰ τοῦτο δὲ συνδέεται ἡ τοιχογραφία αὕτη τῆς Αἰγίνης πρὸς μνημεῖα τινὰ τῆς Καππαδοκίας, ἔνθα παρατηροῦμεν τὴν αὐτὴν ὁμοιόμορφον κίνησιν εἰς δύο ἢ τρεῖς ἐκ τῶν μαθητῶν (πρβλ. τοιχογραφίας τοῦ Balleq—Klissé, *Millet*, *εἰκονογρ.* εἰκ. 273). Ἡ αὐστηρὰ βυζαντινὴ παράδοσις μόνον τὸν Πέτρον ζωγραφίζει χειρονομοῦντα· ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος αἱ χειρονομίαι εἶναι συνήθεις, ἀλλὰ διάφοροι εἰς ἕκαστον μαθητὴν ἐκ δυτικῆς ἐπιδράσεως.

Ὡς πρὸς τὴν τέχνην παρατηροῦμεν τὴν αὐτὴν ἀκαμψίαν καὶ σκληρότητα εἰς τὸ σχέδιον, τὴν τυπικότητα εἰς τὰς στάσεις καὶ τὴν ἔκφρασιν, ὡς εἴδομεν καὶ εἰς τὴν σκηνὴν τῆς Γεννήσεως. Τὰ πρόσωπα, ἔχοντα ἐντόνους τοὺς σημιτικοὺς χαρακτῆρας, δὲν εἶναι μὲ ἓν μόνον χρῶμα ἐζωγραφημένα, ἀλλ' ἔχουσι καὶ ἐλαφροὺς φωτεινοὺς τόνους εἰς τὰς παρειάς, εἰς τὸ μέτωπον, ἄνωθεν τῶν πυκνῶν ὀφρύων καὶ εἰς τὴν ρῖνα, διαμέσους δὲ πρασίνους τόνους εἰς τὰς σκιὰς οὕτως ὥστε ν' ἀποδίδεται καλῶς ὁπωσδήποτε ἡ «πλάσις» τοῦ προσώπου.

Ὁ Ἰησοῦς φορεῖ πορφυροῦν ἱμάτιον μὲ χρυσᾶς ἀνταυγείας καὶ κυανοῦν χιτῶνα, ὁ Ἰωάννης δὲ ζωηρὸν κυανοῦν· εἰς ὅλους τοὺς ἄλλους ἐπικρατοῦσι τὰ λευκόφαια μὲ πρασίνας σκιὰς καὶ τὰ ἐρυθρὰ μὲ λευκοφαίους ἀντανακλάσεις. Μόνον ὁ Φίλιππος φέρει ἱμάτιον εἰς δύο ἀντιθέτους τόνους— ἐρυθρὸν μὲ πρασίνας ἀντανακλάσεις, ὅπως εἰς τὸν Μυστρᾶν. Ἡ λευκὴ κόμη τοῦ Πέτρου σκιάζεται μὲ πράσινον χρῶμα καὶ ἔχει, ὅπως καὶ ἡ τοῦ πλησίον αὐτοῦ Φιλίππου, τὴν παλαιοτάτην ρωμαϊκὴν κόμμωσιν εἰς βοστρύχους ἐν εἴδει κύκλων. Ὅλων τῶν ἄλλων ἡ κόμη ἔχει πυρόχρουν σκοτεινὸν χρῶμα, σύνηθες ἤδη ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος, ἰδίᾳ δ' ἐπικρατῆσαν κατὰ τοὺς 13ον καὶ 14ον αἰῶνας ἐν τῇ βυζαντινῇ ζωγραφικῇ.

7. Μεταμόρφωσις. Ἐπὶ τῶν τετραγώνων τοῦ ἑτέρου τμήματος τῆς θολωτῆς ὀροφῆς εἰκονίζονται ἡ Μεταμόρφωσις καὶ ἡ Ὑπαπαντή.

Ὁ Χριστὸς ἐν τῇ σκηνῇ τῆς Μεταμορφώσεως (εἰκ. 12) παρίσταται ἐντὸς ἐλλειπτικοῦ φωτεινοῦ βάθους (μαντόρλας ἐρυθρᾶς εἰς τρεῖς ἀποχρώσεις), οἱ προφῆται δὲ — δηλούμενοι δι' ἐπιγραφῶν (Ο ΠΡΟΦ(ήτης)

ΗΛΙΑС — Ο ΠΡΟΦ(ήτης) ΜΩΥСΗС) — εἰκονίζονται ἐκτὸς αὐτῆς, ὅπως συνηθέστερον βλέπομεν τοῦτο κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα καὶ ἑξῆς.

Οἱ μαθηταί, ὑποδηλούμενοι διὰ τῶν ἀρχικῶν γραμμάτων τῶν ὀνομάτων των (Π-έτρος, ΙΩ-άννης, Ἰ-άκωβος), δὲν ἔχουσι τὰς δραματικὰς καὶ σφοδρὰς ἐκείνας κινήσεις τῆς εἰκονογραφίας τοῦ 13ου καὶ 14ου αἰῶνος, αἵτινες γίνονται ἔτι ὑπερβολικώτεραι κατὰ τὸν 15ον καὶ 16ον αἰῶνα, ἀλλὰ τὰς ἠρεμωτέρας στάσεις τῶν ἀρχαίων καππαδοκικῶν (πρβλ. *Millet, εἰκονογρ.* σ. 225). Καὶ οἱ τρεῖς ἀπόστολοι παρίστανται γονυκλινεῖς, ὁ Ἰωάννης ἀγένειος εἰς τὸ μέσον καλύπτων τὸ πρόσωπον, οἱ δὲ ἄλλοι δύο εἰς συμμετρικὰς στάσεις (ὁ Πέτρος ἀριστερὰ καὶ ὁ Ἰάκωβος δεξιὰ) στρέφοντες τὰ πρόσωπα πρὸς τὸν Χριστόν. Διὰ τῶν στάσεων τούτων συνδέονται μᾶλλον μὲ τοὺς τύπους τῆς ἀνατολικῆς εἰκονογραφίας παρὰ τῆς βυζαντινῆς, ἥτις δίδει διαφορετικὰς κινήσεις εἰς ἕκαστον μαθητήν. Ἡ ἡμετέρα τοιχογραφία παρουσιάζει μεγάλην ὁμοιότητα ἰδίᾳ πρὸς τὰς τοιχογραφίας τοῦ Καρανλὴκ-κλισὲ τῶν μέσων τοῦ 11ου αἰ. (*Millet, εἰκονογρ.* εἰκ. 187) ὡς πρὸς τὴν ὅλην σύνθεσιν, τὴν μορφὴν τῶν τριῶν λόφων, τὰς στάσεις τῶν μαθητῶν (πλὴν τοῦ Πέτρου) καὶ τὴν παράστασιν τοῦ Ἡλιοῦ ἐνδεδυμένου μηλωτήν, ὅπως καὶ εἰς τὸ μωσαϊκὸν τῆς S. Palatina τοῦ 12ου αἰ. (*Dalton*, εἰκ. 410). Ἐπίσης καὶ ὁ Μωϋσῆς φέρει ἐνταῦθα ὡραῖον πολύπτυχον ἔνδυμα ὡς καὶ ἐν τῷ ἀνωτέρω ψηφιδωτῷ.

8. ***Ὑπαπαντή.*** Παρὰ τὴν Μεταμόρφωσιν εἰκονίζεται ἡ Ὑπαπαντὴ τοῦ Χριστοῦ (εἰκ. 12).

Ἡ Θεοτόκος—κρατοῦσα τὸν Χριστὸν—καὶ ὁ Ἰωσὴφ παρίστανται ἀριστερά, ὁ δὲ Συμεὼν μὲ τὰς χεῖρας τεταμένας καὶ ἀκαλύπτους καὶ ἡ Ἄννα μὲ τὴν πατροπαράδοτον χειρονομίαν εἰκονίζονται δεξιά. Ἡ διάταξις αὕτη, ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 11ου αἰ. ἐμφανιζομένη, ἐξακολουθεῖ καθ' ὅλους τοὺς μετὰ ταῦτα αἰῶνας. Ἀπὸ τοῦ 12ου αἰ. εἰς μικρογραφίας καὶ ἰδίᾳ εἰς τοιχογραφίας παρίσταται ὁ Χριστὸς εἰς χεῖρας τοῦ Συμεὼν (*Wulff, Λάτμος*, σ. 211), καίτοι ἡ ἀρχαιοτέρα στάσις (νὰ κρατῇ δηλαδὴ ἡ Παναγία τὸν Χριστὸν) ἐξακολουθεῖ καὶ κατὰ τὸν 13ον καὶ 14ον αἰῶνα[1]). Ἀλλ' ἐν ᾧ εἰς ταύτας ἡ Παναγία εἰκονίζεται εἰς ἀπόστασίν τινα κρατοῦσα ὑψηλὰ τὸ βρέφος, ἐνταῦθα ἵσταται πρὸ τοῦ Συμεὼν προσφέρουσα τὸν Χριστόν, ὅστις τείνει τὰς δύο αὐτοῦ χεῖρας. Ὁ τρόπος, καθ' ὃν κρατεῖ ἡ

[1]) Βλ. φορητὴν μωσαϊκὴν εἰκόνα Φλωρεντίας (13ου αἰ.), στεατίτην Βατοπεδίου (13ου ἢ 14ου αἰ.), Μυστρᾶν, Πρέσπαν, Καζαντζιλὰρ Θεσσαλονίκης κ. ἄλλ.

Εἰκ. 12. Τοιχογραφίαι καμάρας (Μεταμόρφωσις καὶ Ὑπαπαντὴ—δεξιὰ τμῆμα τῆς Ἀναλήψεως).

Θεοτόκος τὸ βρέφος, ὡς καὶ ἡ στάσις τοῦ παιδὸς—ἂν καὶ ἐνταῦθα στρέφη κάπως περισσότερον—ἐνθυμίζει πολὺ τὴν ὁμοίαν σκηνὴν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ (*Shultz*, *Ὁσ. Λουκᾶς*, Πίν. 48)· ἐκεῖ ὁ Συμεὼν δὲν ἔχει ἀκαλύπτους τὰς χεῖρας, ὅπως κατ' ἐξαίρεσιν ἔχει τοῦτο ἡ ἡμετέρα, ἀλλὰ κατὰ τὸ σύνηθες κεκαλυμμένας. Εἰς τὴν μεταβυζαντινὴν εἰκονογραφίαν κρατεῖ πάντοτε ὁ Συμεὼν τὸ θεῖον βρέφος.

Εἰς τὸ βάθος εἰκονίζεται Ναός, ὅπως εἰς τὰ μετὰ τὸν 12ον αἰῶνα μνημεῖα, ἐν ᾧ εἰς τὰ ἀρχαιότερα εἰκονίζεται μόνον τὸ Κιβώριον. Ἀλλὰ τὸ ἀρχιτεκτονικὸν τοῦτο βάθος ὄχι μόνον δὲν συντείνει εἰς τὴν ἀπόδοσιν χώρου, ἀλλὰ μᾶλλον παρενοχλεῖ καταλαμβάνον τὸ μόνον ὑπάρχον κενόν, διότι τὰ τέσσαρα πρόσωπα ἁπλούμενα εἰς ἓν ἐπίπεδον κατέχουσι διὰ τοῦ ἀναστήματός των ὁλόκληρον σχεδὸν τὴν εἰκόνα καθ' ὕψος καὶ πλάτος. Οὕτως ἡ σκηνὴ αὕτη καταντᾷ ἐνταῦθα σχηματικὴ καὶ εἰς τὴν σύνθεσιν. Τὰ χρώματα ἐπιτείνουσι τὴν τοιαύτην ἐντύπωσιν, διότι τὸ ἔνδυμα τοῦ Συμεὼν καὶ ὁ Ναὸς εἶναι ἐζωγραφημένα μὲ τὰ αὐτὰ ἀκριβῶς χρώματα: ὑποπράσινα μὲ φαιὰς σκιάς. Ἡ Θεοτόκος φέρει τὸ χρυσοπάρυφον μαφόριον, ὅπως καὶ ἡ Πλατυτέρα, μὲ πολλὰς πτυχὰς εἰς τὴν κεφαλὴν καὶ τὸν κυανοῦν κεκρύφαλον· τὸ πρόσωπόν της μὲ τὸ μακρὸν ᾠοειδὲς σχῆμα εἰκονίζεται μὲ καλῶς σχεδιασμένα τὰ λεπτὰ χαρακτηριστικὰ καὶ μὲ ὡραίαν ἔκφρασιν ἠρεμίας· ἡ Ἁγ. Ἄννα τοὐναντίον ἔχει εὔρωστον μελαγχροινὸν πρόσωπον. Ἐπὶ τῆς εἰκόνος εὑρίσκονται αἱ ἑξῆς ἐπιγραφαί :

ΗΠΑΠΑΝΤΗ—Ο ΘΕΩΔΟΧΟϹ ϹΥΜΕΩΝ—ΙΩϹΗΦ —ΑΝΝΑ.

9. ***Βαϊοφόρος.*** Τὸ μέσον τῆς θολωτῆς ὀροφῆς καταλαμβάνουσι πρὸς τὰ δεξιὰ ἡ Βαϊοφόρος καὶ ἡ Προδοσία.

Ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται ἐν τῇ σκηνῇ τῆς Βαϊοφόρου καθήμενος, ὡς συνήθως, ἐπὶ τοῦ πώλου καὶ βλέπων πρὸς τὴν Ἱερουσαλήμ· ἀκολουθοῦσιν ὁ Πέτρος, εἷς ἀγένειος μαθητὴς καὶ τρίτος Ἀπόστολος· [1]) εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον διακρίνεται ἡ τοξωτὴ πύλη τῆς πόλεως, παρὰ τὴν ὁποίαν ἵστανται ἐξ Ἰουδαῖοι. Δύο παῖδες εὑρίσκονται ἐπὶ δένδρου, καὶ δύο κάτω παρὰ τοὺς πόδας τοῦ πώλου, ἐξ ὧν ὁ εἷς ἐκδύεται· δύο ἐνδύματα ἁπλοῦνται μεταξὺ τῶν ποδῶν τοῦ πώλου. Τὸ ἔδαφος, κατ' ἀσυνήθη εἰς ἄλλας γνωστὰς τοιχογραφίας τρόπον, εἶναι ἐστρωμένον δεξιὰ μὲ εἶδος πλακιδίων, ὁμοίως δὲ καὶ εἰς τὰς σκηνάς: τοῦ Λαζάρου, τῆς Σταυρώσεως, τοῦ Ἐπιταφίου θρήνου καὶ τῆς Ἀναστάσεως.

---

[1]) Τῆς παραστάσεως ταύτης δὲν ἔχομεν δυστυχῶς εἰκόνα· τὸ ἀριστερὸν μόνον τμῆμα αὐτῆς εἰκονίζεται ἐν εἰκ. 11 δεξιὰ τῆς σκηνῆς τῆς Γεννήσεως.

Ἡ σκηνὴ αὕτη τῆς εἰσόδου τοῦ Χριστοῦ εἰς Ἱεροσόλυμα ἐκτυλίσσεται ἐνταῦθα αὐστηρῶς καὶ εἶναι περιωρισμένη εἰς τὰ κύρια αὐτῆς σημεῖα, χωρὶς νὰ ἔχῃ τὴν γραφικότητα τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ 13ου—16ου αἰῶνος· ὁμοιάζει πρὸς τὴν ἁπλοποιηθεῖσαν βυζαντινὴν εἰκονογραφίαν τοῦ 11ου — 12ου αἰῶνος τόσον τὴν μνημειώδη (Δαφνί, Χίος καὶ ἀλλ.) ὅσον καὶ τὴν τῶν μικρογραφιῶν (*Wulff*, *N. Μονὴ Χίου*, σ. 133). Τὸ μόνον ὅπερ διακόπτει κάπως τὴν αὐστηρότητα τῆς σκηνῆς καὶ δίδει γραφικόν τινα χαρακτῆρα εἶναι ἡ κίνησις τοῦ ἐκδυομένου παιδός· τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο βλέπομεν ἤδη λίαν ἐνωρὶς εἰς τὸ Παλέρμον καὶ τὸ Tchaouch-in τῆς Καππαδοκίας καὶ ἔπειτα δὲν λείπει σχεδόν ποτε μὲ τὴν προσθήκην καὶ ἄλλων ἐπεισοδίων ἀπὸ τῆς λεγομένης Μακεδονικῆς σχολῆς τοῦ 13ου καὶ 14ου αἰῶνος (*Millet*, *εἰκονογρ.* σελ. 270 κ. ἑ. πρβλ. καὶ τοιχογραφίας ἐν ναϋδρίῳ τοῦ Mali Grad Πρέσπας, Ἁγ. Νικόλαον Καστοριᾶς κλπ.). Ἡ στάσις τοῦ Χριστοῦ, καθ' ἣν δὲν στρέφει τὴν κεφαλὴν πρὸς τοὺς μαθητάς, ὅπως γίνεται τοῦτο εἰς τὴν ἡμετέραν, εἶναι ἡ ἀρχαιοτέρα· ἀπὸ τοῦ 13ου αἰῶνος καὶ ἰδίᾳ κατὰ τὸν 16ον ἡ στροφὴ τῆς κεφαλῆς παρατηρεῖται εἰς πάντα σχεδὸν τὰ μνημεῖα. Ἡ ἐκτέλεσις καὶ τῆς σκηνῆς ταύτης παρουσιάζει τὰ αὐτὰ γνωρίσματα μὲ τὰς ἄλλας.

10. ***Προδοσία.*** Παρὰ τὴν Βαϊοφόρον εἰκονίζεται ἡ Προδοσία (εἰκ. 13).

Ὁ Ἰούδας παρίσταται βαδίζων, ἐναγκαλιζόμενος καὶ φιλῶν τὸν Ἰησοῦν, ὅστις διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ εἱλητάριον. Ὄπισθεν εἰκονίζονται στρατιῶται μὲ δόρατα, ἐξ ὧν ὁ εἷς φαίνεται κρατῶν ὄρθιον τὸ ξίφος· [1]) δεξιὰ ὅμιλος Ἰουδαίων μὲ μακρὰ ἐνδύματα, κρατούντων ῥάβδους ἢ δόρατα καὶ ἔμπροσθεν ὁ Πέτρος ἐπιτιθέμενος κατὰ τοῦ κύπτοντος (σχεδὸν ἐξηφανισμένου σήμερον) Μάλχου.

Ἡ διάταξις εἶναι τοσοῦτον συμμετρική, ἤρεμος καὶ μνημειώδης, ὥστε, ἂν ἐξαιρέσωμεν τὴν σκηνὴν τοῦ Πέτρου μὲ τὴν βιαίαν κίνησιν, ἐνθυμίζει εἰς ἡμᾶς τὸ μωσαϊκὸν τοῦ ἁγ. Ἀπολλιναρίου Ραβέννης.

Ἡ τοιαύτη διάταξις ἔχει μεγαλυτέραν σχέσιν μὲ τὴν καθαρῶς βυζαντινὴν εἰκονογραφίαν (εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουσιν οἱ ἀνωτέρω περιγραφόμενοι τύποι) παρὰ μὲ τὴν ἀνατολικήν. Οὐδεὶς ὅμως ἐκ τῶν στρατιωτῶν ἢ ἐκ τῶν

---

[1]) Τὸ παρατιθέμενον σχέδιον τῆς εἰκ. 13 ἔχει ἐλλιπῶς ἐκτελεσθῆ ἐκ προγενεστέρας φωτογραφίας τῆς συλλογῆς Λαμπάκη, ἐξ ἧς ἐλήφθη καὶ ἡ εἰκ. 14. Τοὺς στρατιώτας ἐν τούτοις τῆς σκηνῆς τῆς Προδοσίας ὄπισθεν τοῦ συμπλέγματος Χριστοῦ καὶ Ἰούδα δύναταί τις νὰ διακρίνῃ ἐν τῇ εἰκ. 11 δεξιὰ τῆς σκηνῆς τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου.

Ἰουδαίων ἐγγίζει τὸν Ἰησοῦν (ὅπως εἴς τινα συριακὰ μνημεῖα) ἐν ᾧ κατὰ κανόνα σχεδὸν καὶ εἰς τὴν βυζαντινὴν καὶ εἰς τὴν ἀνατολικὴν εἰκονογραφίαν ἐν τῇ σκηνῇ τῆς Προδοσίας εἰκονίζεται καὶ ἡ σύλληψις τοῦ Χριστοῦ. Ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος προστίθενται νέοι χαρακτῆρες, τοὺς ὁποίους δὲν ἔχει ἡ ἡμετέρα τοιχογραφία.

Ὡς πρὸς τὴν τέχνην ἔχομεν καὶ ἐνταῦθα τὴν αὐτὴν δυσαναλογίαν τῶν προσώπων πρὸς ἄλληλα, ὡς παρετηρήσαμεν τοῦτο καὶ εἰς τὴν Γέννησιν (= βοηθὸς εἰς τὴν νίψιν τοῦ παιδὸς) καὶ εἰς τὸν Μυστικὸν Δεῖπνον (Ἰούδας). Εἰς τὴν ἡμετέραν εἰκόνα ὁ Πέτρος καὶ ὁ Μάλχος εἰκονίζονται εἰς καταφανῶς μικροτέρας διαστάσεις, καίτοι οὗτοι τοποθετοῦνται εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ—διατηρουμένη καλῶς — εἶναι μεγάλη ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ σῶμα καὶ ἔχει πυρόχρουν τὴν κόμην. Τὸ ὠχρὸν πρόσωπον ἔχει μέσους πρασίνους τόνους εἰς τὰς σκιὰς ὀφθαλμῶν καὶ μετώπου ὡς καὶ λεπτά τινα λευκὰ φῶτα. Ὁ Ἰησοῦς φορεῖ πορφυροῦν χιτῶνα μὲ χρυσᾶς ἀντανακλάσεις καὶ ὡραῖον κυανοῦν μανδύαν μὲ λευκοφαίους γραμμὰς ἀντὶ πτυχῶν. Πολλαὶ ἀναδιπλούμεναι πτυχαὶ σχηματίζονται κάτω εἰς τοὺς πόδας, ὅπως καὶ εἰς τὸ ἔνδυμα τοῦ Ἰούδα, ὅστις φέρει ἐρυθρωπὸν ἱμάτιον καὶ λευκὸν χιτῶνα. Οἱ Ἑβραῖοι φοροῦσι σκοτεινὰ φακιόλια καὶ πράσινα ἐνδύματα μὲ λευκοφαίους γραμμὰς ἀντὶ πτυχῶν.

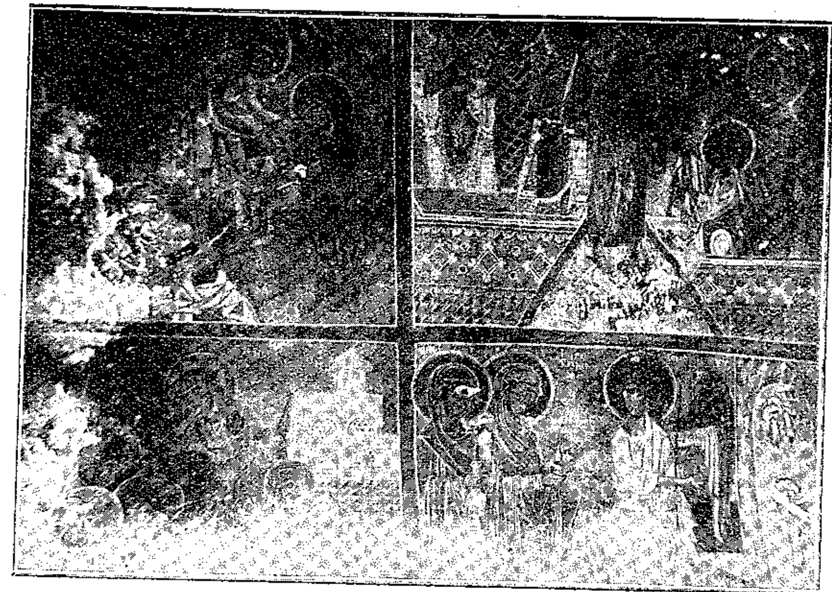

Εἰκ. 13. Τοιχογραφία τῆς Προδοσίας.

11. ***Εἰς Ἅδου κάθοδος.*** Τὸ ἀριστερὸν τμῆμα τοῦ μέσου τῆς ὀροφῆς ἔχει τὰς σκηνὰς τῆς καθόδου τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸν Ἅδην καὶ τῆς Ἀναστάσεως.

Ἡ εἰς Ἅδου κάθοδος (εἰκ. 14 δεξιὰ ἄνω), ἥτις ἐπιγράφεται κατὰ βυζαντινὴν συνήθειαν: ΤΟΥ ΧΡΙCΤΟΥ Η ΑΝΑCΤΑCΙC, εἰκονίζεται οὕτως: Ὁ

Χριστὸς παρίσταται εἰς τὸ μέσον πατῶν ἐπὶ τοῦ Ἅδου· στρέφει πρὸς τὰ δεξιὰ ἐγείρων τὸν Ἀδὰμ καὶ διὰ τῆς δεξιᾶς βαστάζει τὸν σταυρόν. Ἑκατέρωθεν καὶ ἐντὸς σαρκοφάγων εὑρίσκονται ἀνὰ τρία συμμετρικῶς τὰ πατροπαράδοτα πρόσωπα: ἀριστερὰ ὁ Σολομὼν καὶ ὁ Δαβὶδ πλουσίως ἐνδεδυμένοι καὶ ὁ Πρόδρομος κηρύσσων τοῖς ἐν τῷ Ἅδῃ, δεξιὰ δὲ ὁ Ἀδάμ, ἡ

Εἰκ. 14. Τοιχογραφίαι καμάρας: ἀριστερά· Ἀποκαθήλωσις, Ἐπιτάφιος Θρῆνος—δεξιά· εἰς Ἅδου κάθοδος, Ἀνάστασις.

Εὔα καὶ ὁ Ἄβελ. Οἱ πρῶτοι ὑποδηλοῦνται καὶ διὰ τῶν ἀρχικῶν γραμμάτων τοῦ ὀνόματος αὐτῶν (C-ολομών, Δ-αβίδ).

Ὁ Χριστὸς πατῶν ἐπὶ τοῦ προσωποποιημένου Ἅδου ἀνήκει εἰς τὴν ἀρχαιοτέραν εἰκονογραφίαν· εἰς μεταγενέστερα μνημεῖα ὁ Χριστὸς πατεῖ συνήθως ἐπὶ τῶν χιαστὶ τοποθετημένων πυλῶν τοῦ Ἅδου, αἵτινες ὅμως ἐμφανίζονται ἤδη ἀπὸ τοῦ 10ου αἰῶνος. Ὁ Ἅδης, ἐξηπλωμένος συνήθως ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ μὲ ἁλύσεις δεδεμένος (Δαφνί, ἅγ. Μάρκος Βενετίας, Σογανλῆ=10—11ου αἰ.), εἶναι ἐνταῦθα γονυπετὴς κύπτων πρὸς τ' ἀριστερὰ εἰς ἀσυνήθη στάσιν. Ἀλλὰ καὶ ἡ στροφὴ τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὰ δεξιὰ εἶναι ὁμοίως ἀρχαιοτέρα (Σογανλῆ, ἐν *Diehl*, εἰκ. 260, Ν. Μονὴ Χίου κ. ἄλλ.), ταύτην δὲ ἐπαναβλέπομεν εἰς μνημεῖα τοῦ 13ου καὶ 14ου αἰ. (*Millet*, *Μυστρᾶς*, Πίν. 116, *Wulff*, *Χρ. Τέχνη*, εἰκ. 442, ψηφιδωτὴ εἰκὼν Φλωρεντίας κ. ἄλλ.).

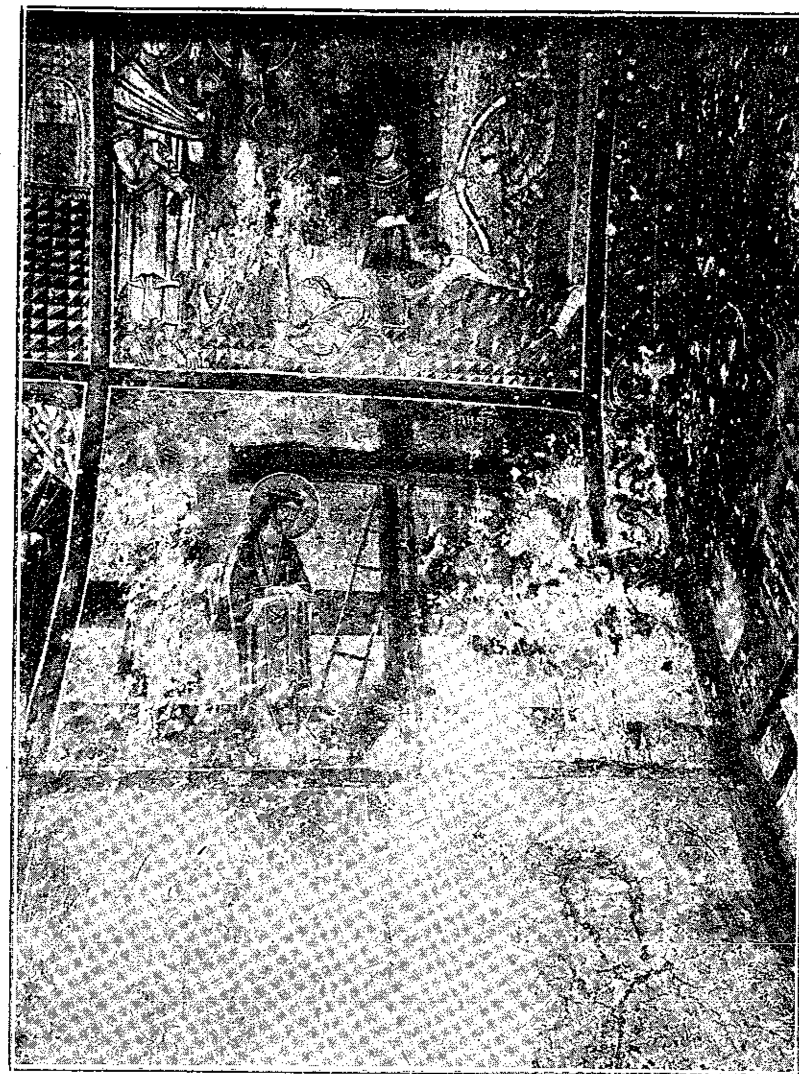
Ἐν γένει ἡ ὅλη σύνθεσις εἶναι λίαν ἀρχαιότροπος ἐνθυμίζουσα μὲ τὴν ἁπλότητα, τὴν συμμετρίαν της καὶ τὴν εἰς μίαν σειρὰν τοποθέτησιν τῶν προσώπων τὸ μωσαϊκὸν τοῦ Νάρθηκος τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ. Μόνον ὁ Ἄβελ, ὅστις ἐμφανίζεται μετὰ τὸν 12ον αἰῶνα, ὑποδεικνύει ὅτι πρόκειται περὶ μεταγενεστέρου ἔργου. Οἱ προπάτορες φέρουσι φωτοστεφάνους, ὅπως καὶ εἰς τὰς καππαδοκικὰς (Σογανλῆ ἐν Γκέρεμε) καὶ τὰς ἀνατολικὰς καθόλου τοιχογραφίας (*Wulff, Λάτμος*, Πίν. 9). Ὁ Χριστὸς ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς λοιπὰς τοιχογραφίας τοῦ ναοῦ ἔχει ὑψηλὸν τὸ ἀνάστημα, μικρὰν τὴν κεφαλὴν καὶ ὡραῖον τὸ πρόσωπον μὲ πυρόχρουν κόμην καὶ γένειον· φέρει βαθὺ ἐρυθρὸν ἔνδυμα μὲ πολλὰς χρυσᾶς ἀντανακλάσεις καὶ πολύπτυχον ἰώδη μανδύαν. Αἱ πολλαὶ ἀναδιπλούμεναι πτυχώσεις σχηματίζονται ἄφθονοι εἰς τὸν μανδύαν τοῦ Ἀδὰμ τὸν ἐρριμμένον εἰς τὴν χεῖρα, ἣν ἀνεγείρει ὁ Χριστός. Πολυτελῶς ἐνδεδυμένοι εἶναι οἱ βασιλεῖς, φέροντες λευκοὺς κεντητοὺς χιτῶνας καὶ ἐρυθροὺς μαργαριτοστολίστους μανδύας. Τὰ πρόσωπα, καὶ ἰδίᾳ τοῦ Σολομῶντος, εἶναι καλῶς ἐζωγραφημένα εἰς ἕνα μόνον ὠχρὸν τόνον μὲ ἔντονα καὶ βυθύχρωμα χαρακτηριστικά.

12. Ἀνάστασις (αἱ Μυροφόροι εἰς τὸ μνημεῖον). Παρὰ τὴν ἀνωτέρω παράστασιν εἰκονίζεται ἡ Ἀνάστασις (εἰκ. 14 δεξιὰ κάτω).

Δύο μυροφόροι προχωροῦσι κρατοῦσαι τὰ φιαλίδια μὲ τὰ μῦρα· ἑκατέρωθεν αὐτῶν ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφὴ ΑΙ ΜΥΡΩΦΩΡΗ. Ὁ ἄγγελος παρίσταται καθήμενος ἐπὶ λοξῆς πλακὸς καὶ δεικνύων τὸν ἀνοικτὸν τάφον ἐν εἴδει κόγχης μὲ τὰ ὀθόνια ἐντός· παρ' αὐτὸν ἀναγινώσκονται αἱ ἐπιγραφαί: ἀριστερά· ΗΓΕΡΘΗ ΟΥΚ ΕCΤΗΝ ΩΔΕ καὶ δεξιά· ΗΔΕ Ο ΤΟΠΟC ΟΠΟΥ ΕΘΗΚΑΝ ΑΥΤΟΝ.

Ἡ στάσις καὶ ἡ χειρονομία τοῦ ἀγγέλου εἶνε τυπικαὶ ἰδίως ἀπὸ τοῦ 11ου αἰ. καὶ ἑξῆς μὴ χαρακτηρίζουσαι κύκλους τέχνης καὶ ἐποχάς· ἰδιάζον μόνον εἶναι ὅτι ὁ ἄγγελος δὲν δεικνύει διὰ τοῦ δακτύλου τὸν τάφον, ὅπως συνειθίζεται τοῦτο ἐν τῇ βυζαντινῇ εἰκονογραφίᾳ, ἀλλ' ἔχει τὴν τυπικὴν χειρονομίαν τῶν ἄλλων τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ. Τὰ πτερὰ τοῦ Ἀγγέλου εἶναι ἐσχηματοποιημένα (καὶ ἰδίως τὸ ἄνω μέρος αὐτῶν κοσμούμενον μὲ τοὺς μικροὺς κύκλους [1]) κλίνουσι πρὸς τὰ κάτω καὶ ἐνθυμίζουσιν ὡς πρὸς τὸ σχῆμά των τὰς μικρογραφίας τοῦ συριακοῦ Εὐαγγελίου (*Millet, εἰκονογρ.* εἰκ. 145). Δύο μόνον μυροφόροι ὅπως καὶ τὸ σχῆμα τοῦ τάφου τῆς ἡμετέρας τοιχογραφίας εἰκονίζονται εἰς τὴν πρὸ τοῦ 14ου *βυζαντινὴν* εἰκονογραφίαν ἐνῷ ἡ λοξὴ πλὰξ ἀνήκει εἰς τὴν *ἀνατολικὴν* παράδοσιν· κάτωθεν τῆς πλακὸς νομίζει ὁ Millet (*εἰκονογρ.* σ. 521) ὅτι εἰκονίζεται λίθος ὅπως καὶ

[1] Πρβ. ὁμοίαν σχηματοποίησιν εἰς ἄγγελον Εὐαγγελισμοῦ ἐν τοιχογραφίᾳ τοῦ S. Blaise τῆς νοτίου Ἰταλίας (*Diehl*, εἰκ. 264).

Εἰκ. 15. Τοιχογραφίαι καμάρας: Ἔγερσις τοῦ Λαζάρου, Ἑλκόμενος—δεξιὰ τμῆμα τῆς Σταυρώσεως, καὶ κάτωθεν ὁλόσωμοι παραστάσεις.

εἰς τὸ συριακὸν Εὐαγγέλιον τῆς Ἱερουσαλὴμ τοῦ ἔτους 1221. Ἀτυχῶς ἡ τοιχογραφία αὕτη ἔχει σήμερον ἐξαλειφθῆ.

13. *Ἡ ἔγερσις τοῦ Λαζάρου.* Τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς θολωτῆς ὀρο-

φῆς τοῦ ναϋδρίου καταλαμβάνουσιν αἱ λοιπαὶ τέσσαρες σκηναί. Καὶ πρῶτον ἡ σκηνὴ τῆς ἐγέρσεως τοῦ Λαζάρου (εἰκ. 15 ἄνω) εἰκονίζεται οὕτως:

Ὁ Χριστὸς προχωρεῖ ἀριστερά, ἀκολουθούμενος ὑπὸ τοῦ Πέτρου καὶ δύο ἄλλων Ἀποστόλων, ὧν διακρίνονται μόνον οἱ φωτοστέφανοι. Αἱ δύο ἀδελφαί, ἐστραμμέναι πρὸς τὸν Χριστὸν καὶ γονυκλινεῖς, ἐγγίζουσι τοὺς πόδας του. Δύο ἄνδρες κυλίουσι τὸν λίθον, ἕτερος δὲ λύει τὰ ὀθόνια τοῦ Λαζάρου, ὅστις εἰκονίζεται ὄρθιος ἀριστερὰ ἐντὸς τοῦ μνήματος.

Οἱ εἰκονογραφικοὶ οὗτοι τύποι ἀνήκουσιν εἰς τὴν ἁπλοποιηθεῖσαν μνημειώδη τέχνην τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰῶνος (*Millet, εἰκονογρ.* σ. 254. *Wulff, N. Μονὴ Χίου*, σ. 132). Ἡ λυομένη ταινία καὶ ὁ ἀνεγειρόμενος λίθος εἶναι τυπικὰ γνωρίσματα τῆς *βυζαντινῆς* εἰκονογραφίας, ἐν ᾧ ἡ ὁμοιόμορφος στάσις τῶν ἀδελφῶν προδίδει ἀνατολικὴν ἐπίδρασιν. Τὸν Χριστὸν ἀκολουθεῖ εἰς τὴν μνημειώδη ζωγραφικὴν τοῦ 11ου αἰ. εἷς μόνον ἢ δύο μαθηταί· ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος προστίθενται καὶ ἄλλοι συνομιλοῦντες πολλάκις πρὸς ἀλλήλους, οὕτω δὲ ἡ σκηνὴ γίνεται πλέον φυσική· εἰς τὴν ἡμετέραν παρίστανται μὲν τρεῖς μαθηταί, ἀλλὰ κυρίως διακρίνεται μόνος ὁ Πέτρος ἔχων τὴν αὐστηρὰν καὶ τυπικὴν στάσιν τῶν ἀρχαιοτέρων.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐκτέλεσιν, εἰς τὴν εἰκόνα ταύτην ἔχομεν τὴν αὐτὴν πλάσιν τοῦ προσώπου καὶ τὰς αὐτὰς πολλὰς χρυσᾶς ἀνταυγείας εἰς τὸ ἐρυθρὸν καὶ πράσινον ἔνδυμα τοῦ Χριστοῦ· ὁ Πέτρος φέρει ἀνοικτὰ φαιοκίτρινα ἐνδύματα· αἱ δύο ἀδελφαὶ — λίαν μικραὶ εἰς τὰς διαστάσεις — ἔχουσιν ὅλως σχηματικὴν τὴν διάπλασιν καὶ τὰ πρόσωπα μορφάζοντα. Τὸ ἔδαφος εἶναι ἐστρωμένον διὰ πλακιδίων.

14. ***Ἑλκόμενος.*** Παρὰ τὸν Λάζαρον παρίσταται ὁ *Ἑλκόμενος* (εἰκ. 15). Εἰς τὸ μέσον εἰκονίζεται ὁ σταυρὸς μὲ τὴν κλίμακα καὶ ἄνω ἀναγινώσκεται ἡ ἐπιγραφή: ΕΛΚΟΜΕΝΟΣ ΕΠΗ Ϛ(αυ)ΡΟΥ. Ὁ Χριστὸς εὑρίσκεται ἀριστερὰ μὲ δεδεμένας τὰς χεῖρας, εἷς δὲ στρατιώτης ὠθεῖ αὐτὸν ἐλαφρῶς ἀπὸ τοῦ ὤμου. Δεξιὰ ἕτερος στρατιώτης ὑψώνει τὴν χεῖρα δεικνύων εἰς τὸν Χριστὸν τὸν σταυρόν· παρ' αὐτὸν ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: ΑΝΑΒΗΘΗ.

Ἡ ἁπλῆ καὶ αὐστηρὰ αὕτη διάταξις καὶ αἱ χειρονομίαι τῶν δύο στρατιωτῶν ἐνθυμίζουσιν ὁμοίαν σκηνὴν εὑρισκομένην εἰς τὴν λειψανοθήκην τοῦ Gran (11ου αἰ.) καὶ εἰς μωσαϊκὸν ἐν Monreale (12ου). Κατὰ τὸ πλεῖστον αἱ σκηναὶ τοῦ Ἑλκομένου εἶναι συνθετώτεραι, εἰκονίζουσαι τὴν προετοιμασίαν τοῦ σταυροῦ, στήριξιν αὐτοῦ, τοποθέτησιν τῆς ἐπιγραφῆς καὶ ἄνοδον τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ τῆς κλίμακος.

Κατὰ τὸν 14ον μέχρι τοῦ 16ου αἰῶνος ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἑλκόμενος ἐπὶ Σταυροῦ» εἰκονίζεται ἐνίοτε ἡ πρὸς τὸν Γολγοθᾶν ἄνοδος μὲ τὸν Σίμωνα αἴροντα τὸν Σταυρὸν καὶ τὸν Χριστὸν δεδεμένον καὶ ἀγόμενον ὑπὸ στρατιώτου (εἰς ναὸν Πρέσπας ἐν Mali Grad 14ου αἰ., Ἀστερίου Ἀττικῆς, Διονυσίου Ἄθω 16ου κ. ἄ.). Εἰς τοιχογραφίας τοῦ Ταξιάρχου Καστορίας (τοῦ ἔτους 1439) ἡ σκηνὴ αὕτη φέρει τὴν ἐπιγραφὴν «Σίμων ὁ Κυρηναῖος», ἐνῷ ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἑλκόμενος ἐπὶ τοῦ σταυροῦ» παρίσταται σκηνὴ μὲ στρατιώτην ἱστάμενον ἐπὶ τῆς κλίμακος καὶ ἕλκοντα τὸν Χριστόν.

Πᾶσαι αἱ διηγηματικαὶ αὗται σκηναὶ εἶναι μεταγενέστεραι ἰδιάζουσαι εἰς τὴν μακεδονικὴν καὶ ἰταλικὴν εἰκονογραφίαν, ἐν ᾧ ὁ Χριστὸς ἱστάμενος πρὸ τοῦ Σταυροῦ ἀνταποκρίνεται πρὸς παλαιὰ βυζαντινὰ πρότυπα τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰῶνος, τὰ ὁποῖα διετηρήθησαν καὶ βραδύτερον εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας (Γεράκι, Χρυσαφιώτισσα, Βατοπέδι, Μονεμβασία).

Ὁ Χριστὸς εἶναι ἐνδεδυμένος πράσινον χιτῶνα ἄνευ χρυσῶν ἀντανακλάσεων καὶ ἐρυθρὸν ἱμάτιον μὲ φαιὰς πτυχάς, τὸ δὲ πρόσωπόν του — μὲ ἔκφρασιν ἀγωνίας εἰκονιζόμενον — ἔχει πρασίνας σκιάς. Οἱ στρατιῶται φέρουσιν ὡραίας φολιδωτὰς στολὰς καὶ μανδύας. Τὸ βάθος τῆς εἰκόνος ἀντὶ νὰ ἔχῃ μίαν μόνην πρασίνην ταινίαν διὰ τὴν γῆν καὶ τὸ λοιπὸν κυανοῦν, ὅπως εἰς τὰς ἄλλας σκηνάς, ἔχει δὶς τὴν πρασίνην ταινίαν.

15. ***Ἐπιτάφιος θρῆνος.*** Τὸ ἀριστερὸν τμῆμα τοῦ δυτικοῦ ἄκρου τῆς καμάρας ἔχει τὰς σκηνὰς τοῦ Θρήνου καὶ τῆς Ἀποκαθηλώσεως.

Ἐν τῇ παραστάσει τοῦ Ἐπιταφίου θρήνου (εἰκ. 14 ἀριστερὰ κάτω) ἡ Παναγία βοηθεῖ τὸν Νικόδημον ἵνα μεταφέρῃ τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ πρὸς ἐνταφιασμόν. Τὸ κάτω μέρος τῆς εἰκόνος εἶναι κατεστραμμένον, ἡ στάσις ὅμως τοῦ Νικοδήμου, ὅστις μὲ τὰς δύο του χεῖρας λαμβάνει ἀπὸ τῶν γονάτων τὸ ἄκαμπτον σῶμα, δεικνύει μᾶλλον ὅτι γίνεται μεταφορὰ τοῦ σώματος. Ἄνωθεν εἰκονίζεται δεξιὰ ὁ Ἰωάννης μὲ τὴν χεῖρα εἰς τὴν παρειὰν καὶ ἀριστερὰ ἡ Μαγδαληνὴ ὡς νὰ τίλλῃ τὴν κόμην.

Τὰ δύο τελευταῖα πρόσωπα εἰς τὰς στάσεις ταύτας τοῦ θρήνου παρίστανται μὲ ἄλλα πρόσωπα καθ' ὅλας τὰς ἐποχὰς καὶ εἰς ὅλην τὴν σειρὰν τῆς ἐξελίξεως τῆς παραστάσεως ταύτης. Ἀλλ' ἡ στάσις τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Νικοδήμου, ὑποδηλοῦσα μεταφορὰν τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, ἀνήκει εἰς τὴν ἀρχαιοτέραν, τὴν ἀπὸ τοῦ 10ου αἰῶνος βυζαντινὴν εἰκονογραφίαν, ἥτις ἐμφανίζεται σπανιώτερον καὶ κατὰ τὸν 13ον (χειρόγρ. Harley 1810) καὶ 16ον αἰῶνα (εἰς Ἀστέρι Ἀττικῆς, Μονὴν Δοχειαρίου Ἄθω κ. ἀλλ.).

Εἰς τὸ βάθος δεξιὰ παρίσταται Ναὸς μὲ φαιὸν καὶ πράσινον χρῶμα ἐζωγραφημένος, ἔχων τροῦλλον καὶ κιονοστοιχίας, εἰς τὰ διάμεσα τῶν

ὁποίων κρέμανται μεγάλαι κανδῆλαι. Ἡ Μαγδαληνὴ καὶ ὁ Ἰωάννης εἶναι ἐνδεδυμένοι ἐρυθρᾶ ἐνδύματα, τὰ χρώματα δὲ τῶν προσώπων εἶναι κίτρινα μὲ καστανὰς καὶ πρασίνας σκιάς.

6. ***Ἀποκαθήλωσις.*** Παρὰ τὸν Ἐπιτάφιον θρῆνον εἰκονίζεται ἡ Ἀποκαθήλωσις (εἰκ. 14 ἀριστερὰ ἄνω).

Ὁ Ἰωσὴφ ἀνερχόμενος ἐπὶ κλίμακος, στηριζομένης ἐπὶ τῆς δεξιᾶς κεραίας τοῦ Σταυροῦ, δέχεται τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ὅπερ κλίνει ἄνωθεν αὐτοῦ. Ἡ Παναγία ὄπισθεν κρατεῖ τὴν ἀριστερὰν χεῖρα τοῦ υἱοῦ της, ἣν φέρει πλησίον τοῦ προσώπου της. Ἀριστερὰ εἰκονίζεται ὁ Νικόδημος κλίνων τὰ γόνατα καὶ προσπαθῶν διὰ ἡλάγρας ν' ἀφαιρέσῃ τοὺς ἥλους ἐκ τῶν ποδῶν τοῦ Χριστοῦ. Πλησίον του ἵσταται ὄρθιος ὁ Ἰωάννης εἰς τὴν συνήθη στάσιν θλίψεως (ὡς καὶ ἐν τῇ Σταυρώσει) μὲ τὴν χεῖρα εἰς τὴν παρειάν. Ἄνωθεν παρίστανται δύο ἄγγελοι πενθοῦντες, ὅπως καὶ εἰς τὴν σκηνὴν τῆς Σταυρώσεως.

Ὅλαι αἱ στάσεις αὗται εἶναι χαρακτηριστικοὶ τύποι τῆς *βυζαντινῆς* εἰκονογραφίας ἀπὸ τοῦ 11ου — 13ου αἰῶνος μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι πανταχοῦ ἡ Παναγία μὲ τὸν Νικόδημον ἵστανται ἀριστερὰ καὶ ὁ Ἰωάννης δεξιά, ὅπως εἰς τὴν Σταύρωσιν. Ἡ ἀρχαιοτέρα Ἀποκαθήλωσις, τὴν ὁποίαν ἔχομεν (τοῦ 9ου αἰῶνος μὴ ἐξελιχθεῖσα εἰσέτι, εἰς τὸν κώδικα τοῦ Γρηγορίου, Paris. Bibl. Nat. Nº 150) ἔχει τὸν Νικόδημον δεξιά, ὅπως τὸ ἡμέτερον. Ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος ἐπικρατοῦσι νέοι τύποι.

Τὸ βάθος ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς ταινίας: κυανῆν καὶ πρασίνην καὶ κατόπιν πάλιν κυανῆν. Ὁ Γολγοθᾶς, ἐφ' οὗ τοποθετεῖται ὁ Σταυρός, εἶναι ὅλως ἐσχηματοποιημένος. Ἡ Θεοτόκος εἶναι ἐνδεδυμένη ὅπως εἰς τὸν Εὐαγγελισμὸν καὶ φέρει κόκκινα σανδάλια. Τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ εἶναι ὁλόκληρον μὲ πρασίνας σκιὰς καὶ τὸ γυμνὸν σῶμα μὲ σκοτεινὰ διαγράμματα. Ὁ Ἰωσὴφ καὶ ἰδίως ὁ Νικόδημος παρίστανται εἰς ἀναλογίας μικροτέρας ἀπὸ τὰ λοιπὰ πρόσωπα.

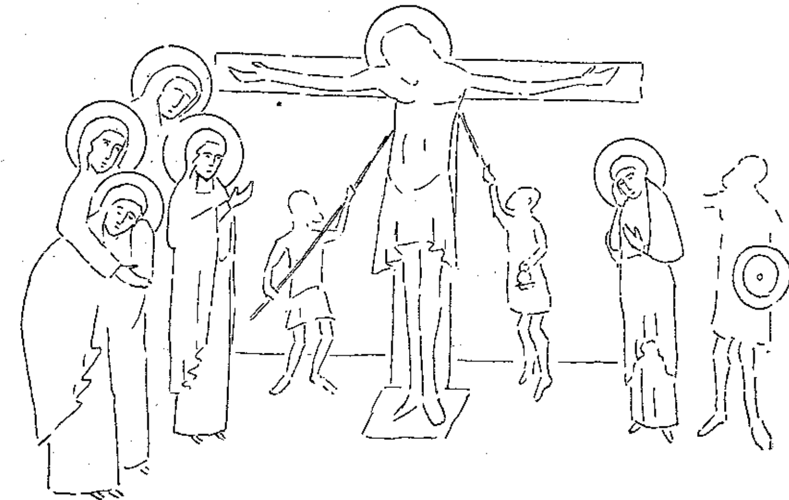
Ἐπὶ τῆς εἰκόνος διακρίνονται αἱ ἑξῆς ἐπιγραφαί: παρὰ τὸν Θεολόγον: Ο ΑΓΙΟC ΙΩ. Ο ΘΕΟΛΟΓΟC, ἐπὶ τοῦ Ἰωσήφ: Η, καὶ παρὰ τὴν Θεοτόκον: ΜΡ ΘΥ.

Γ'. Αἱ λοιπαὶ τοιχογραφίαι καὶ αἱ διακοσμήσεις τοῦ ναϋδρίου.

Τὸν εἰκονογραφικὸν κύκλον τῆς θολωτῆς ὀροφῆς συμπληροῦσιν ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ Σταύρωσις τοῦ Χριστοῦ, ἁπλουμένη εἰς ὁλόκληρον τὴν ἄνωθεν τῆς θύρας ἐπιφάνειαν τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καὶ ἀφ' ἑτέρου αἱ ἐφθαρμέναι κατὰ

τὸ πλεῖστον σήμερον ὁλόσωμοι παραστάσεις, ἐζωγραφημέναι ἐπὶ τῶν κάτω μερῶν τῶν τοίχων τοῦ ναϋδρίου· τέλος τὰ κοσμήματα τῆς διαχωριστικῆς ἐν τῷ μέσῳ τῆς καμάρας ταινίας καὶ ἄλλων μερῶν πληροῦσι τὸν διάκοσμον τοῦ ναϋδρίου.

15. ***Σταύρωσις.*** Ἡ μεγαλοπρεπὴς αὕτη παράστασις, κατεστραμμένη ἀτυχῶς εἰς πλεῖστα μέρη καὶ ἧς τὴν διάταξιν μόνον (ἐλλιπῶς καὶ ταύτην) ἀναπαριστᾷ τὸ παρατιθέμενον σχέδιον (εἰκ. 16) [1]) εἰκονίζεται οὕτω:

Εἰκ. 16. Τοιχογραφία Σταυρώσεως.

Εἰς τὸ μέσον εὑρίσκεται ὁ μέγας σταυρὸς μὲ τὸν Ἐσταυρωμένον Ἰησοῦν· ἄνωθεν ἡ ἐπιγραφή: Η ϚΑΒΡШCΗC. Ἑκατέρωθεν συμμετρικῶς διακρίνονται οἱ στρατιῶται ὑψοῦντες τὴν λόγχην καὶ τὸν σπόγγον. Ἀριστερὰ εἰκονίζεται ἡ Παναγία μὲ τὸν ὅμιλον τῶν τριῶν γυναικῶν, δεξιὰ δὲ ὁ Ἰωάννης καὶ ὄπισθεν ὁ Κεντηρίων καὶ δύο στρατιῶται (μὴ διακρινόμενοι ἐν εἰκ. 16).

Ἡ Παναγία παρίσταται ἔχουσα τὴν μίαν χεῖρα ὑψωμένην πρὸς τὸν Σταυρὸν καὶ τὴν ἄλλην πρὸ τοῦ στήθους αὐτῆς, ὁ δὲ Ἰωάννης φέρει τὴν δεξιὰν εἰς τὴν παρειὰν εἰς στάσιν θλίψεως καὶ μὲ τὴν ἀριστερὰν φαίνεται ὅτι κρατεῖ Εὐαγγέλιον, συμφώνως πρὸς τὰς στάσεις τῆς βυζαντινῆς εἰκονογραφίας ἀπὸ τοῦ 11ου αἰῶνος καὶ ἑξῆς (πρβλ. *Millet εἰκονογρ.*, σ. 404). Τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ ἔχει τὴν ἐλαφρὰν κλίσιν τῶν βυζαντινῶν, οὐχὶ δὲ τὴν ἰσχυρὰν καμπύλην, ἥτις χαρακτηρίζει τὰ ἔργα τῆς μακεδονικῆς σχολῆς ἀπὸ

[1]) Τὸ σχέδιον τοῦτο ἀτυχῶς δὲν ἀποδίδει πιστῶς οὔτε τὴν τέχνην τοῦ πρωτοτύπου,

τοῦ 13ου αἰῶνος, ἣν ἀκολουθοῦσι καὶ οἱ Δυτικοί. Ἡ εἰκὼν αὕτη εἰς τὴν γενικὴν διάταξιν ἔχει μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὰς καππαδοκικὰς[1]) μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐκεῖ φέρει καὶ ἡ Παναγία τὴν μίαν χεῖρα εἰς τὴν παρειὰν ἀντὶ νὰ φέρῃ ταύτην πρὸ τοῦ στήθους, συμφώνως πρὸς τὸν ἐπικρατοῦντα ἐν Καππαδοκίᾳ τύπον.

Ἀσυνήθης εἶναι ἡ στάσις τῶν δύο μυροφόρων: ἡ μία ἐξ αὐτῶν, πιθανῶς ἡ Μαγδαληνή, κλαίουσα καὶ φέρουσα τὴν κεκαλυμμένην μὲ τὸν μανδύαν χεῖρά της εἰς τὸ πρόσωπον, κλίνει τὸ σῶμα πρὸς τὰ ἐμπρὸς οἱονεὶ καμφθεῖσα ὑπὸ τῆς λύπης· ἡ ἄλλη ὄπισθεν ὑποστηρίζει αὐτὴν περιβάλλουσα διὰ τῆς δεξιᾶς τοὺς ὤμους της. Ἡ στάσις τῆς Παναγίας κλονιζομένης καὶ ὑποστηριζομένης ὑπὸ τῶν Μυροφόρων ἀπαντῶσα τὸ πρῶτον εἰς τὴν Ἀνατολὴν εἶναι ἀγαπητὴ εἰς τὴν πρώϊμον Ἰταλικὴν Τέχνην ὡς καὶ εἰς Ἕλληνας καὶ Σλαύους ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς· ἀλλ' ἡ στάσις αὕτη διὰ τὴν Μαγδαληνὴν εἶναι ὅλως νέα.

Ἀτυχῶς ἡ σκηνὴ αὕτη εἶναι ἱκανῶς ἐφθαρμένη, ἰδίᾳ ὁ δεξιὰ ὅμιλος μὲ τὸν Ἰωάννην καὶ τοὺς στρατιώτας καὶ ἡ κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ· ἐξ ὅσων ὅμως διατηροῦνται δύναταί τις νὰ εἴπῃ ὅτι εἶναι ἡ ὡραιοτέρα τοιχογραφία τοῦ ναϋδρίου. Συμμετρικὴ καὶ μνημειώδης, ὅπως αἱ ἄλλαι, χωρὶς ἐν τούτοις νὰ ἔχῃ τὴν ξηρότητα καὶ τυπικότητα ἐκείνων. Ὁ ὅμιλος ἰδίᾳ τῶν γυναικῶν εἶναι ὡραιότατος ὡς σύνθεσις. Τὰ ὡραῖά των πρόσωπα ἔχουσιν ἔκφρασιν ὀδύνης· κλίνουσι τὴν κεφαλὴν μὲ φυσικὴν κίνησιν, τὰ ὑψηλά των δὲ σώματα, φέροντα ἐνδύματα μὲ ἀκριβεῖς πτυχώσεις, ἔχουσι τὰς στάσεις ἐλαφρὰς καὶ φυσικάς.[2]) Δὲν λείπουσιν ὅμως καὶ χαρακτῆρες κοινοὶ μὲ τὰς ἄλλας, ὅπως π. χ. αἱ δυσαναλόγως πρὸς τὰ ἄλλα πρόσωπα μικραὶ διαστάσεις τῶν δύο στρατιωτῶν μὲ τὴν λόγχην καὶ τὸν σπόγγον, ἡ ὁμοιότης τῶν προσώπων τῶν γυναικῶν πρὸς τὰς Μυροφόρους τῆς Ἀναστάσεως καὶ οἱ αὐτοὶ χρωματισμοὶ τῶν ἐνδυμάτων τῆς Θεοτόκου, ἥτις φέρει καὶ πάλιν τὸ πορφυροῦν της μαφόριον καὶ τὸν κυανοπράσινον χιτῶνα μὲ τὰς βαρείας πτυχώσεις.

---

[1]) Βλέπε παρὰ Rott, Kleinasiatische Denkmäler, τοιχογραφίας Σταυρώσεως εἰς ναοὺς τῆς Ἀναλήψεως καὶ Ἐλμαλῆ κιλισσὲ ἐν Γκέρεμε· πρβλ. καὶ Σταύρωσιν ἀψῖδος τοῦ ναοῦ τῆς Ταγγάρης ἐν τῇ αὐτῇ περιοχῇ παρὰ *Jerphanion,* Rapport sur une mission d'études en Cappadoce, Paris, 1913 (extrait σελ. 18 κ. ἑ) εἰκ. 8.

[2]) Ἡ διαφορὰ τῆς τέχνης εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ μνημεῖον παρατηρεῖται καὶ εἰς ἄλλους βυζαντινοὺς ναοὺς (πρβλ. Καθολικὸν Ὁσίου Λουκᾶ, ναοὺς Μυστρᾶ, Καππαδοκίας κλπ.) ἀποδιδομένη εἴτε εἰς χρονικὴν διαφορὰν εἴτε εἰς ἱκανότητα ἑνὸς ἐκ τῶν ἐργασθέντων τεχνιτῶν· δὲν πρέπει ὅμως νὰ παραβλέπεται τὸ κυριώτερον, ἡ διαφορὰ δηλ. τῶν *προτύπων*, ἅτινα διέθετον οἱ ζωγράφοι, εἰς ἣν ὀφείλεται συχνάκις ἀνομοιότης οὐ μόνον εἰς τὴν τέχνην, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν εἰκονογραφίαν.

Διακοσμήσεις. Ταινίαι διαχωριστικαί, φέρουσαι διακοσμήσεις ἐκ γεωμετρικῶν ἢ φυτικῶν σχεδίων, εἶναι λίαν συνήθεις εἰς τοιχογραφίας τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ναῶν. Ἐν τῷ ἡμετέρῳ ναϋδρίῳ ὑπάρχουσι:

1) Πλατεῖα ζώνη εἰς τὴν κλεῖδα τῆς καμάρας χωρίζουσα τὴν διπλῆν σειρὰν τῶν σκηνῶν (βλ. εἰκ. 11 καὶ 12), κοσμουμένη μὲ συμπλεκομένας ταινίας εἰς σχήματα ἐλλειψοειδῆ, πληρούμενα μὲ τρίφυλλα. Τὸ κόσμημα τοῦτο εἶναι ἱκανῶς ἀρχαιότροπον, ἔχον ἀναλογίαν τινὰ πρὸς κοσμήματα ἐπὶ ψηφιδωτῶν (*Schultz*, *Ὅσ. Λουκᾶς*, Πίν. 55α κ. ἄ.)

2) Ἑτέρα στενωτέρα ταινία, ἥτις περιβάλλει ἐν ἡμικυκλίῳ τὴν σκηνὴν τῆς Σταυρώσεως (βλ. εἰκ. 15 δεξιά), φέρουσα ὡραῖον κόσμημα ἐκ γραμμικῆς κυματοειδοῦς ἕλικος. Καὶ τὸ κόσμημα τοῦτο εἶναι ἐν χρήσει ἤδη ἀπὸ τοῦ 11ου αἰῶνος εἰς ψηφιδωτὰ (Ὁσίου Λουκᾶ, ἔ. ἄ., Ν. Μονῆς Χίου, ἐν *Wulff*, σελ. 127, Ναοῦ ἁγ. Σοφίας Κιέβου, *Diehl*, εἰκ. 235 κ. ἄλλ.), συνηθέστατον δὲ βραδύτερον καὶ εἰς τοιχογραφίας τοῦ 14ου αἰῶνος· εἰς μεταβυζαντινὴν ἐποχὴν τὸ κόσμημα τοῦτο μετατρέπεται ἀπὸ γραμμικοῦ εἰς φυτικὸν μὲ ἡμίφυλλα.

3) Τὰ τόξα τέλος, κάτωθεν τῶν ὁποίων εὑρίσκονται αἱ ἐφθαρμέναι σήμερον ὁλόσωμοι παραστάσεις τῶν ἁγίων (βλ. εἰκ. 15), πληροῦνται διὰ κοσμήματος ἐκ διασταυρουμένων ταινιῶν, δι' ὧν σχηματίζονται ῥόμβοι πληρούμενοι δι' ἀστερίσκων. Ὅμοια κοσμήματα παρατηροῦμεν καὶ εἰς τὴν Ἁψῖδα τοῦ ἐν Torcello ναοῦ (*Dalton*, εἰκ. 235) καὶ εἰς Γκέρεμε τῆς Καππαδοκίας·[1]) εἰς μεταγενεστέρους ναοὺς τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰῶνος, τὸ κόσμημα τοῦτο ἁπλοποιημένον (ἐκ διασταυρουμένων δηλονότι γραμμῶν σχηματιζόμενον καὶ διὰ σταυρῶν ἢ κοκκίδων πληρούμενον) εἶναι ἐκ τῶν συνηθεστέρων διακοσμήσεων, παρατηρούμενον ἰδίως εἰς ἐνδύματα ἁγίων (εἰς τοιχογραφίας ναῶν Ἀττικῆς, Γορτυνίας ἐν Ἀρκαδίᾳ καὶ ἀλλ.).

Ἐκ τῆς γενομένης ἀνωτέρω λεπτομεροῦς ἀναλύσεως τῶν σκηνῶν βλέπομεν, ὅτι οἱ εἰκονογραφικοὶ τύποι συνδέουσι τὰς τοιχογραφίας τῆς Ὄμορφης Ἐκκλησιᾶς Αἰγίνης ἄλλοτε μὲ Βυζαντινὰ πρότυπα καὶ ἄλλοτε μὲ Ἀνατολικά· τοῦτο ἐξηγεῖται ἂν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος καὶ ἑξῆς οἱ εἰκονογραφικοὶ τύποι τοῦ Βυζαντίου διαδίδονται καὶ εἰς Ἀνατολήν. Ἀλλ' ἐνταῦθα παρατηροῦνται καὶ *νέαι* τινὲς εἰκονογραφικαὶ λεπτομέρειαι (ὅπως εἰς τὴν Γέννησιν, Σταύρωσιν καὶ Ἀνάληψιν), αἵτινες προ-

---

[1]) Πρβλ. *Jerphanion*, Une chapelle cappadocienne du X s., ἐν Revue de l' art chrétien. 1914 σελ. 2 κ. ἑ. εἰκ. 1.

φανῶς δὲν ὀφείλονται εἰς ἔμπνευσιν καὶ πρωτοτυπίαν τοῦ ταπεινοῦ καὶ ἀνωνύμου ζωγράφου, ἀλλ' εἰς μακραίωνα παράδοσιν καὶ μίμησιν ἐξαφανισθέντων προτύπων. Εἰς τίνα ὅμως κύκλον τέχνης πρέπει οὗτοι ν' ἀναζητηθῶσιν; Ἡ παράστασις τῆς θηλαζούσης Θεοτόκου εἰς τὴν σκηνὴν τῆς Γεννήσεως φέρει ἡμᾶς εἰς τὴν Αἴγυπτον καὶ τὴν Συρίαν, ἔνθα τὸ θέμα τοῦτο ἐπιχωριάζει· ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν δυτικὴν τέχνην, ἰδίᾳ τῆς Ἰταλίας καὶ Γαλλίας τοῦ 12ου καὶ 13ου αἰ. τὸ θέμα τῆς θηλαζούσης δὲν εἶναι ξένον. Καὶ ἡ τεχνοτροπία ἄλλως τε τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναΐδρίου τούτου τῆς Αἰγίνης παρουσιάζει ὁμοιότητα πρὸς τὰς βυζαντινὰς τοιχογραφίας τῆς νοτίου Ἰταλίας (πρβλ. τοιχογραφίας S. Blaise παρὰ τὸ Brindisi, ἐν *Diehl*, εἰκ. 264 κ. ἄλλ.), καὶ ἐν μέρει πρὸς αὐτὰ ἀκόμη τὰ μωσαϊκὰ τοῦ Ἁγίου Μάρκου ὡς πρὸς τὰς ξηρὰς στάσεις καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἀναδιπλουμένων πτυχώσεων. Ὁ ἐξετάζων τὰς τοιχογραφίας ταύτας, ἔχων τοῦτο πρὸ ὀφθαλμῶν, θὰ ἠδύνατο νὰ δεχθῇ, ὅτι ἡ φραγκικὴ κατοχὴ τῆς νήσου (βλ. κατωτέρω) ἑρμηνεύει ἴσως καλύτερον τὴν τέχνην τῶν τοιχογραφιῶν τούτων τῆς Αἰγίνης· ἀλλ' ὅταν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ Φραγκοκρατία οὐδόλως ἐπηρέασεν ἢ ἀνέκοψε τὴν ἐξέλιξιν τῆς ζωγραφικῆς ἐν Ἑλλάδι καὶ ἀφ' ἑτέρου ὅτι αἱ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς μεγάλης Ἑλλάδος—κάτω Ἰταλίας—σωζόμεναι τοιχογραφίαι, ἔργα καθαρῶς βυζαντινά, εἶναι καὶ αὗται μεγάλως ἐπηρεασμέναι ἀπὸ τὴν μοναχικὴν τέχνην τῆς Ἀνατολῆς, κατανοοῦμεν ὅτι ἡ ὁμοιότης μὲ τὴν Αἴγιναν εἶναι μόνον ἔμμεσος, διότι κοινὴ εἶναι ἡ πηγή.

Ἐκ τῆς συγκρίσεως τῶν εἰκονογραφικῶν τύπων ἑκάστης σκηνῆς πρὸς τὰ σπουδαιότερα μνημεῖα τῆς βυζαντινῆς τέχνης εἴδομεν ὅτι πλεονάζουσιν οἱ τύποι οἱ ἐπικρατοῦντες πρὸ τοῦ 13ου καὶ 14ου αἰῶνος, ἐποχῆς δηλαδὴ ἀποτελούσης, ὡς γνωστόν, σταθμόν, καθ' ἣν πολλοὶ ἄλλοι νέοι τύποι εἰσάγονται καθιστῶντες πλουσιωτέρας καὶ πλέον ἀφηγηματικὰς καὶ φυσικὰς τὰς σκηνάς. Πᾶσα τοιαύτη τάσις εἶναι ὅλως ξένη πρὸς τὰς τοιχογραφίας τῆς Αἰγίνης, εἰς τὰς ὁποίας ἐπικρατεῖ ἀντιθέτως ἄκρα αὐστηρότης καὶ ἁπλοποίησις καὶ περιορισμὸς εἰς μόνα τὰ ἀπαραίτητα, ὅπως παρατηρεῖται τοῦτο εἰς τὴν μνημειώδη τέχνην τοῦ 11ου αἰῶνος. Ἀφ' ἑτέρου ὅμως εἰκονογραφικαὶ λεπτομέρειαι, τὰς ὁποίας ἐξητάσαμεν εἰς διαφόρους σκηνὰς (Εὐαγγελισμόν, Ὑπαπαντήν, εἰς Ἅδου κάθοδον, Ἔγερσιν Λαζάρου κλπ.) δὲν ἐπιτρέπουσιν, ὡς εἴδομεν, τὴν πρὸ τοῦ 12ου αἰ. χρονολογίαν.

Μὲ τὸν ἀρχαιότροπον αὐτὸν χαρακτῆρα τῆς εἰκονογραφίας συμφωνεῖ καὶ ἡ *τεχνοτροπία*, ἥτις ὁμοίως ὁδηγεῖ ἡμᾶς εἰς ἀρχαιότερα τοῦ 13ου — 14ου αἰῶνος πρότυπα, φέρει δὲ ἱκανοὺς ἀνατολικοὺς χαρακτῆρας.

Οὐδὲν σχεδὸν ἴχνος ἔχομεν εἰς τὰς τοιχογραφίας ταύτας τῆς Αἰγίνης

τῆς ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 13ου αἰῶνος ἀρχομένης ἀναγεννήσεως, τὴν ὁποίαν χαρακτηρίζει ἡ γραφικότης καὶ ἡ ἀπόδοσις χώρου καὶ βάθους εἰς τὴν σύνθεσιν, ἡ ἀλήθεια καὶ φυσικότης εἰς τὰς στάσεις καὶ τὸ ἔνδυμα. Ἐνταῦθα παρατηροῦνται αἱ ἄκαμπτοι κινήσεις, αἱ ξηραὶ καὶ τυπικαὶ στάσεις, μὲ τοὺς πόδας παραλλήλους, ὅπως εἰς τὰ ἀνατολικὰ ἔργα, [1] εἰς δὲ τὴν σύνθεσιν λείπει οἱαδήποτε προσπάθεια ἀποδόσεως βάθους. Τὰ πρόσωπα εἶναι εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον, καταλαμβάνοντα διὰ τοῦ ἀναστήματός των ὁλόκληρον τὸ ὕψος, μία κυανῆ καὶ μία πρασίνη ταινία ἀντικαθιστᾷ τὸ βάθος εἰς ὅλας γενικῶς τὰς εἰκόνας, ὅπου δὲ τὸ ἀρχιτεκτονικὸν βάθος καὶ οἱ βράχοι εἶναι ἀπαραίτητοι εἰκονογραφικῶς, ἀποδίδονται ὅλως σχηματικῶς.

Δυσαναλογίας τῶν παραστάσεων πρὸς ἀλλήλας συνηντήσαμεν σχεδὸν εἰς ὅλας τὰς σκηνὰς καὶ μάλιστα λίαν καταφανεῖς, ἂν καὶ ἡ ἔλλειψις αὕτη εἶναι ἀληθὲς ὅτι παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰ καλύτερα ἔργα τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων.

Τὰ πρόσωπα εἴδομεν ὅτι ἔχουσι κατὰ τὸ πλεῖστον σημιτικοὺς χαρακτῆρας: μέλανας ὀφθαλμούς, πυκνὰς ὀφρῦς καὶ τὴν ἔκφρασιν κατὰ τὸ πλεῖστον κενήν· τὰ κοντὰ ἀναστήματα καὶ αἱ δυσαναλόγως μεγάλαι κεφαλαὶ μαρτυροῦσιν ἐπίσης τὴν σχέσιν πρὸς παλαιὰ ἀνατολικὰ πρότυπα· εἰς ὀλίγας μόνον σκηνὰς (εἰς Σταύρωσιν, Προδοσίαν καὶ Ἀνάστασιν) εἴδομεν ὑψηλὰ ἀναστήματα, ὡραῖα μικρὰ πρόσωπα καὶ ἐκφράσεις καλὰς πόνου ἢ ἀγωνίας. Εἰς τὴν *πλάσιν* τῶν προσώπων οὐδαμοῦ παρετηρήσαμεν τὰ ῥόδινα χρώματα καὶ τὴν διὰ πολλῶν διαβαθμίσεων καὶ μέσων τόνων ἀπόδοσιν τοῦ ἀναγλύφου, ἅτινα χαρακτηρίζουσι τὰ ἔργα τῆς τελευταίας ἀναγεννήσεως. Εἰς τὰς ἡμετέρας τοιχογραφίας τὰ πρόσωπα εἶναι ὠχρὰ ἢ δι' ἑνὸς μόνου τόνου ἐζωγραφημένα φέροντα ἐντόνως σχεδιασμένα τὰ χαρακτηριστικά, [2] ὅπως κατ' ἐξοχὴν παρατηρεῖται τοῦτο εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς Ἀνατολῆς κατὰ τὸν 10ον—12ον αἰῶνα (*Wulff*, *Λάτμος*, σελ. 220), ἢ σκιάζονται μὲ πρασίνας σκιὰς κατὰ τὴν παλαιὰν βυζαντινὴν μέθοδον, ἰδίᾳ τῶν μικρογραφιῶν, φωτιζόμενα ἐλαφρῶς μὲ ὀλίγας λευκὰς γραμμάς [3]).

---

[1]) Πρβλ. τοιχογραφίας λ. χ. ἐν Σογανλῆ, παρὰ *Jerphanion*, Deux chapelles souterraines en Cappadoce, ἐν Revue archéol. XII (1908) σελ. 15 κ. ἑ.

[2]) Καὶ εἰς τὰς μεταβυζαντινὰς τοιχογραφίας καὶ τὰς πολὺ μεταγενεστέρας φορητὰς εἰκόνας καὶ τεχνικῶς κατωτέρας παρατηροῦμεν τὸ ἁπλοῦν τοῦτο εἶδος τῆς πλάσεως τοῦ προσώπου· αὗται ὅμως διαφέρουσι πολὺ ὡς πρὸς τὴν καθόλου κατασκευὴν ἀπὸ τὰς ἡμετέρας εἰκόνας. Αἱ καλῆς τέχνης μεταβυζαντιναὶ τοιχογραφίαι καὶ εἰκόνες ἀκολουθοῦσι τὴν μέθοδον, ἣν ἐκ τῆς «Ἑρμηνείας» γνωρίζομεν (πρβλ. *Σωτηρίου*, Φανερωμένη ἔ. ἀ. σελ. 128 κ. ἑ.), οὐδέποτε δὲ σκιάζονται μὲ πρασίνας σκιάς, ὡς αἱ ἡμέτεραι.

[3]) Εἰς τὰς καππαδοκικὰς τοιχογραφίας αἱ πράσιναι σκιαὶ παρατηροῦνται εἰς τὰ μετὰ τὸν 12ον αἰ. μνημεῖα (πρβλ. καὶ *Jerphanion*, Rapport etc. ἔ. ἀ. σελ. 18).

Ἡ *πτύχωσις* δὲν εἶναι ὁμοιόμορφος· ἐπικρατοῦσιν αἱ πολυπληθεῖς ἐν εἴδει zick-zack πτυχαί, αἵτινες ἐνθυμίζουσι μωσαϊκὰ τοῦ 12ου αἰῶνος τῆς Ἰταλίας (Monreale, Παλέρμου, Ἁγ. Μάρκου κλπ.), καὶ αἱ ἐν εἴδει *γραμμῶν* πτυχώσεις, αἱ τόσον συνήθεις εἰς τὰ ἀνατολικὰ ἔργα, αἵτινες—ὡραῖαι ἐνίοτε καὶ ἁρμονικαὶ—σχηματίζονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον διὰ σκοτεινῶν χρωμάτων εἰς τὰ ἀνοικτόχρωμα ἐνδύματα καὶ διὰ φωτεινῶν εἰς τὰ βαθύχρωμα· εἰς ὀλίγας δὲ σκηνὰς παρατηρεῖται καὶ ἡ ἐλαφρὰ καὶ ἀκριβὴς πτύχωσις, ὅπως εἰς τὸν Ἄγγελον τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ τὰς Μυροφόρους τῆς Σταυρώσεως. Τὰ ἐνδύματα μόνον τοῦ Χριστοῦ φέρουσιν, ὡς εἴδομεν, εἰς ὅλας τὰς σκηνὰς (πλὴν τῆς σκηνῆς τοῦ Ἑλκομένου) ἀντὶ πτυχῶν χρυσᾶς ἀνταυγείας, κατὰ τὴν μέθοδον, ἥτις παρατηρεῖται ἤδη ἀπὸ τοῦ 10ου αἰῶνος εἰς μωσαϊκὰ καὶ μικρογραφίας, καὶ προέρχεται ἐκ τῆς τεχνικῆς τῶν χυμευτῶν (σμάλτων) μᾶλλον παρὰ τῶν μωσαϊκῶν· ἡ μέθοδος αὕτη, γνωστὴ ὑπὸ τὸ ὄνομα «χρυσοκονδυλιά», παρατηρεῖται συχνότατα μέχρι τοῦ 14ου αἰ. περιοριζομένη εἰς τὸ ἔνδυμα τοῦ Χριστοῦ, γενικεύεται δὲ εἰς τὴν μεταβυζαντινὴν ζωγραφικήν.

Ὅσον ἀφορᾷ τέλος τὰ *χρώματα*, οἱ τόνοι εἶναι ὀλίγοι, ἀλλὰ θερμοὶ καὶ ὡραῖοι κατὰ τὸ πλεῖστον· παρατηροῦνται ἰδίως ἀρκεταὶ ἀποχρώσεις τοῦ ἐρυθροῦ, ἱκανὰ δὲ ἐπίσης εἶναι καὶ τὰ ἀνοικτόχρωμα ἐνδύματα (λευκοπράσινα, ῥόδινα καὶ κίτρινα)· ἡ Θεοτόκος καὶ ὁ Χριστὸς εἶναι εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς σκηνὰς μὲ τὰ αὐτὰ χρώματα ἐζωγραφημένοι. Ὅτι δὲ σκοπὸς τοῦ χρώματος δὲν εἶναι ἡ διὰ τούτου ἀπόδοσις τῶν φυσικῶν τόνων, ἀλλ' ἁπλῶς ἡ πλήρωσις τοῦ σχεδίου, ἀντιλαμβανόμεθα κάλλιστα εἰς τὰς ἡμετέρας τοιχογραφίας, ἔνθα, ἐνίοτε, ἐνδύματα, κόμη καὶ ἀρχιτεκτονικὸν βάθος εἶναι, ὡς εἴπομεν, μὲ ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν τόνον ἐζωγραφημένα (Ὑπαπαντὴ καὶ ἄλλ.).

Συμφώνως πρὸς τ' ἀνωτέρω ἐκτεθέντα, τὸ ἔτος 1282 τῆς ἐπιγραφῆς, τὸ ἀναγραφόμενον ὡς χρόνος τῆς «ἀνακαινίσεως» τοῦ ναΰδρίου,[1]) δὲν ἀνταποκρίνεται ἀκριβῶς πρὸς τὴν εἰκονογραφίαν καὶ τὴν τέχνην τῶν τοιχογραφιῶν, αἵτινες παρουσιάζονται οὕτως ἱκανῶς καθυστερημέναι. Δὲν ὑπολείπεται λοιπὸν εἰμὴ νὰ δεχθῶμεν τὰς τοιχογραφίας ταύτας τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰῶνος ὡς *ἀντιπροσώπους συντηρητικῆς μοναχικῆς τέχνης*, ἥτις ἔμεινε πλειότερον προσκεκολλημένη εἰς τὰ ἀρχαιότερα πρότυπα καὶ μάλιστα τὰ ἀνατολικὰ καὶ ἥτις ἐμφανίζεται πολὺ ἁπλουστέρα καὶ πτωχοτέρα ἀπὸ

[1]) Ἡ ἀρχὴ τῆς ἀνωτέρω (εἰκ. 3) παρατεθείσης ἐπιγραφῆς λαμβάνεται πιθανώτατα καὶ ἐνταῦθα κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν συνήθως ἐν τῇ μεσαιωνικῇ καθόλου ἐποχῇ σύγχυσιν τῶν ὅρων: ἀνηγέρθη ἢ ἀνῳκοδομήθη καὶ ἀνεκαινίσθη.

ἀπόψεως εἰκονογραφίας, κατωτέρα δὲ ἀπὸ ἀπόψεως τέχνης, ἂν θελήσωμεν νὰ συγκρίνωμεν ταύτην πρὸς τὰ σύγχρονα ἔργα τοῦ Βυζαντίου καὶ πρὸς τὸν κύκλον τῆς ἐπιδράσεως αὐτῶν, τὰ ζωογονούμενα ἀπὸ τῶν μέσων ἤδη τοῦ 13ου αἰῶνος μὲ νέαν πνοήν.[1]) Οὕτω δὲ δυνάμεθα νὰ κατανοήσωμεν διὰ τίνα λόγον καὶ μετὰ ταῦτα, ἐν πλήρει 14ῳ αἰῶνι, τὰ ἔργα τῆς ζωγραφικῆς δὲν παρουσιάζουσιν ὁμογένειαν καὶ ἑνότητα εἰς τὴν τέχνην καὶ αἱ νέαι μέθοδοι δὲν κατορθώνουσι νὰ ἐξαφανίσωσι τὰς παλαιοτέρας.

Ὑπολείπεται τέλος νὰ προσδιορισθῶσιν ἐνταῦθα οἱ ἀναγραφόμενοι εἰς τὰς ἐν ἀρχῇ παρατεθείσας ἐπιγραφάς: *Βασίλειος καὶ Λέων Σαγομαλᾶς*

Τὸ ὄνομα τοῦ Λέοντος εἶναι προφανῶς μεταγενέστερον ἐπὶ τοῦ πωρίνου πλαισίου τῆς θύρας τοῦ ναΰδρίου χάραγμα (εἰκ. 4), θὰ ἠδύνατο δὲ ν' ἀποδοθῇ καὶ εἰς τὸν φερόμενον ὡς ἀκμάσαντα κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 17ου αἰῶνος Λέοντα Σαγομαλᾶν—ἂν εἴχομεν ἄλλοθεν σχετικὰς εἰδήσεις περὶ τοῦ ἐγγόνου τούτου τοῦ πρωτονοταρίου Θεοδοσίου—ἀλλὰ καὶ εἰς γόνον ἑτέρου ἀγνώστου Σαγομαλᾶ, ὡς ἑρμηνεύομεν κατωτέρω.

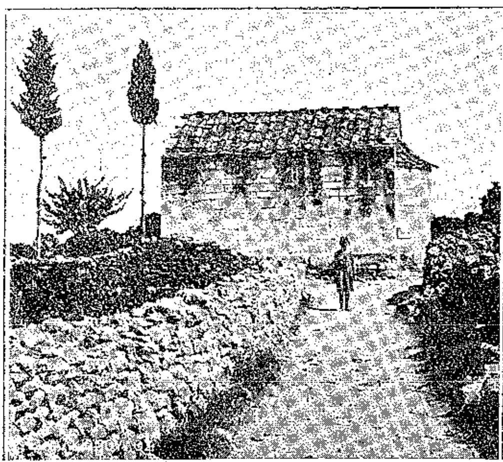
Σπουδαιοτέραν σημασίαν ἔχει τὸ ὄνομα τοῦ Βασιλείου Σαγομαλᾶ, ὡς συνδεόμενον ἀμεσώτερον μὲ τὸ ναΰδριον τῆς Αἰγίνης. Ἡ ἐπιγραφὴ ἡ ἀναγράφουσα αὐτὸν εἶναι γεγραμμένη διὰ λευκοῦ χρώματος ἐπὶ τῆς ἐρυθρᾶς ταινίας τῆς χωριζούσης τὰς συνθέσεις ἀπὸ τῶν ὁλοσώμων παραστάσεων, αἵτινες δὲν φαίνεται ν' ἀνεκαινίσθησαν εἰς νεωτέρους χρόνους· συμφώνως πρὸς ταύτην μάλιστα θὰ ἠδύνατό τις νὰ θεωρήσῃ τὸν Βασίλειον καὶ ὡς ἱδρυτὴν ἢ ἀνακαινιστὴν τοῦ ναΰδρίου. Ποῖος ἦτο ὅμως ὁ Βασίλειος οὗτος Σαγομαλᾶς εἶναι δύσκολον νὰ προσδιορισθῇ. Πιθανῶς εἶναι ἀδελφός τις τοῦ ὑπὸ τοῦ Θεοδοσίου ὡς γενάρχου τῆς οἰκογενείας ἀναφερομένου Μιχαήλ, ἐγκατασταθεὶς ἀπὸ τοῦ Ἄργους εἰς Αἴγιναν καὶ ὑπηρετήσας καὶ οὗτος τοὺς Φράγκους (πρβλ. ἐπιστολὴν Θεοδοσίου παρὰ Κρουσίῳ ἔ. ἀ. σελ. 92 «τὸ ἐκεῖθεν δὲ ἀφίημι λέγειν διὰ τὸ μακρήγορον»), πιθανὸν ὅμως εἶναι καὶ νὰ μὴ ἔχῃ σχέσιν τινὰ πρὸς τὴν γνωστὴν οἰκογένειαν τῶν Ζυγομαλᾶ εἰμὴ μόνον κατὰ τὸ ὄνομα, ὅπερ ἠδύνατο νὰ προέρχηται (κατὰ τὴν γνώ-

[1]) Εἰς τὰ ἀνωτέρω θὰ ἠδύνατό τις νὰ προσθέσῃ ὅτι ἐνδείξεις τῆς σχέσεως τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Αἰγίνης πρὸς ἔργα τῆς ἀνατολικῆς μοναχικῆς τέχνης εἶναι καὶ αἱ πολλαὶ ἀνορθογραφίαι τῶν ἐπιγραφῶν τῶν σκηνῶν, ἃς παρεθέσαμεν μετὰ τῆς περιγραφῆς ἀνωτέρω, αἵτινες σπανιώτερον ὁπωσδήποτε εἰς τοιχογραφίας μεγάλων κέντρων τοῦ Βυζαντίου παρατηροῦνται. Κατὰ τοῦτο αἱ ἡμέτεραι τοιχογραφίαι ὁμοιάζουσι τὰς καππαδοκικάς, ὧν τὰς ἐπιγραφὰς ἐξέδωκεν ἰδίᾳ ὁ *Jerphanion* ἐν Mélanges de la Faculté orientale, τόμ. II, σελ. 305 κ. ἑ.

μην τοῦ κ. Φ. Κουκουλὲ) καὶ ἐκ τοῦ ἐπαγγέλματος αὐτοῦ ἢ ἑνὸς τῶν γεννητόρων του, ἀφ' οὗ *σαγομαλλᾶς* δύναται νὰ σημαίνῃ τὸν ἐμπορευόμενον μαλλία διὰ σάγους ἢ ράπτοντα ἢ πωλοῦντα σαγία μάλλινα—χονδρὰ μάλλινα ὑφάσματα.—(Περὶ τῆς οἰκογενείας Ζυγομαλᾶ βλέπε καὶ νεωτέραν μελέτην τοῦ *Π. Ζερλέντη*, Παραλειπόμενα τοῦ οἴκου Ζυγομαλᾶ, Ἀθῆναι, 1923).

Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἱδρύσεως τοῦ ναϋδρίου ἡ Αἴγινα ὑπήγετο εἰς τὴν βαρωνείαν τῆς Καρύστου, ἐξουσίαζε δὲ αὐτῆς ἡ οἰκογένεια τοῦ Ὄθωνος de Cinon, αὐθέντου τῆς Καρύστου καὶ τῆς Αἰγίνης (βλ. *Miller—Λάμπρου*, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας, Α'., σελ. 267· πρβλ. καὶ σελ. 167 καὶ 70 κ. ἑ.). Ὅτι ὅμως ἐν Αἰγίνῃ παρέμενον καὶ σημαίνοντες Ἕλληνες ἀποδεικνύεται καὶ ἐξ ἑτέρας ἐπιγραφῆς (ἣν παραθέτω ἐνταῦθα ἐξ ἀνεκδότου μου περὶ Παλαιοχώρας τῆς Αἰγίνης μελέτης), ἐντετοιχισμένης σήμερον εἰς νεώτερον ναὸν τοῦ Κάστρου τῆς Παλαιοχώρας, καθ' ἣν «*ἀνικοδωμήθι ὁ πανσέβαστος ναὸς τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ παρὰ Κωνσταντίνου τοῦ Βριένι, ἔτους ,ςωα'* (6801 =1293 μ. Χ.)».

Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ

ΓΛΩΣΣΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΙΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Καταχωρίζω κατωτέρω ὀλίγας παρατηρήσεις γλωσσικὰς εἰς διασάφησιν τῆς σημασίας λέξεων καὶ χωρίων μεσαιωνικῶν ἢ εἰς διόρθωσιν αὐτῶν ἢ καὶ ἁπλῶς εἰς πλουτισμὸν τῆς χρήσεως αὐτῶν. Τὰ παρατηρήματα ἀποσπῶ ἐκ μακροτέρας συλλογῆς λεξιλογικῆς, ἡ ὁποία δὲν εἶναι εὔκολον νὰ δημοσιευθῇ ἐν τῷ συνόλῳ της ἐπὶ τοῦ παρόντος, διὰ τοῦτον δὲ τὸν λόγον θὰ μοι ἐπιτραπῇ ἡ βραδεῖα καὶ κατ' ἀποσπάσματα δημοσίευσις, προτιμητέα πάντως τῆς ἀορίστου ἀναβολῆς.

Τέως.

Εἰς τοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς ἀπαντᾷ τὸ *τέως* πολλάκις μὲ τὴν σημασίαν τοῦ τοὐλάχιστον, ἥτις πιθανώτατα παρελήφθη ἐκ τῆς δημοτικῆς χρήσεως. Ἐκ τῆς χρονικῆς σημασίας εὐκόλως ἠδύνατο νὰ προέλθῃ ἡ τοῦ τοὐλάχιστον, ὅπως φαίνεται π. χ. εἰς τὸ ἑξῆς χωρίον τῆς *Ἄννης Κομνηνῆς* (ἔκδ. Reifferscheid 2, 224): «τοὺς ἐποίκους ἀνεκαλέσατο, ὁπόσοι *τέως* ἐσώζοντο»=ἕως τότε, τοὐλάχιστον. Παραθέτω μερικὰ χωρία τῆς ἀθησαυρίστου, καθ' ὅσον γνωρίζω, σημασίας ταύτης.

Εἰς τὸ ἐγκώμιον τοῦ ἁγίου Ἀρσενίου τὸ γραφὲν ὑπὸ τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου καὶ δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ *Nissen* ἐν Byz. Neugr. Jahrb. τ. 1 σ. 251 ἀπαντᾷ: «τίς ἐκ τῶν δύο ἤρεσέν σοι; ὁ δὲ ἀποκριθεὶς ἔφη· ἐμοὶ τέως ὁ Αἰγύπτιος ἤρεσεν». Εἰς τὰ Τυπικὰ τοῦ Δημητριέφσκη σ. 663: «γενέσθαι... τρισάγιον.... παρά τινων μοναχῶν ἀπὸ τῆς μονῆς, εἰμὴ πλειόνων, τέως τεσσάρων». Παρὰ τῷ *Ἀποκαύκῳ* (Βυζ. Χρον. 3,272): «ὁ μακαριώτατος Βουλγαρίας, ὃν ὑπερθαυμάζω τέως ἐγὼ τοῦ βίου». Παρὰ *Ζωναρᾷ* (XVIII, 17:) «ἐκεῖνος ἕτοιμος εἶναι ποιῆσαι τοῦτο ἔλεγεν, εἰ αὐτῷ ὁ λογοθέτης Νικηφόρος ἐκδοθείη ἢ τέως ἐκ μέσου γένηται, ὡς κοινὴ συμφορά». Ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἁγίου Νίκωνος τῷ ἐκδοθέντι ἐν Νέῳ Ἑλληνομνήμονι (3,215:) «ἑνὸς δὲ τέως ἢ δύο ἐπιμνησθέντες τῶν ἔναγχος τελεσθέντων θαυμάτων, ἐν τούτοις τὸν λόγον περιγράψομεν». Παρὰ τῇ Ἄννῃ Κομνηνῇ (Reifferscheid 2,53): «ἔγωγε τέως οὐ πάνυ τι γινώσκειν ἔχω βεβαίως». Ἐν γράμματι *Λέοντος* πρεσβευτοῦ τοῦ ἔτους 997 δημοσιευθέντι τελευταῖον

ἐν Byz. Zeitschr. (25,105) ἀπαντᾷ: «μὴ νομίσῃς ἔνδοξε.... καὶ πνευματικὲ ἀδελφέ, ἧττόν σου λυπηθῆναί με ἐπὶ τῇ τοῦ κοινοῦ πατρὸς στερήσει, ἀλλ' εἰ μὴ πλέον, τέως ἴσον πληροφορήθητι». Εἰς τὰ Poèmes Prodromiques (*Hesseling—Pernot* IV 94): «ἂν γὰρ οὐκ ἐγυρίζετο ῥάψιμον εἰς τὸν κόσμον | ὁκάποιας *τεῶς* γειτόνισσας ῥοῦχον νὰ παρελύθην | καὶ παρευθὺς νὰ μ' ἔκραξεν· δεῦρο, τεχνῖτα, δεῦρο....». Τὰ παραδείγματα δύνανται νὰ πολλαπλασιασθοῦν, ἀλλὰ νομίζω ὅτι καὶ τὰ ἀνωτέρω ἀρκοῦν εἰς πίστωσιν τῆς παρατηρηθείσης σημασίας. Ἐὰν αὕτη εἰσῆλθεν, ὡς ὑπέθεσα ἀνωτέρω, ἐκ τῆς δημοτικῆς χρήσεως, ἔπρεπε νὰ σῴζεται μέχρι σήμερον. Τοῦτο πράγματι συνέβη. Ὁ λεξικογράφος *Germano* τὴν λ. almeno ἑρμηνεύει διὰ τοῦ «τειῶς», τὸ ὁποῖον μέχρι τοῦδε λέγεται ἐν Χίῳ ὑπὸ τὸν τύπον τιὼς καὶ θιὼς καὶ θκιώς. Ἐν Λέσβῳ λέγεται ἐπίσης «τγιὼς» καὶ «θγιὼς» (*Ἀναγνώστου*, Λεσβιακὰ σ. 147). Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ σεβαστὸς καθηγητὴς κ. *Χατζιδάκις* ἐτυμολογεῖ τὸ χιακὸν θιὼς (ἐν τῷ Λεξικογρ. Ἀρχείῳ τῷ προσηρτημένῳ εἰς τὴν Ἀθηνᾶν τ. 29 σ. 11) ἐκ τοῦ τοίως, ἀλλὰ νομίζω ὅτι, μετὰ τὴν ἀπόδειξιν ὅτι κατὰ τὸν μεσαίωνα τὸ τέως ἐδήλου ὅ,τι καὶ τὸ σημερινὸν χιακὸν θιώς, εἶναι ἀσφαλὴς ἡ ἐτυμολογικὴ αὐτῶν ταὐτισις. Τὴν ἐκ τοῦ τέως ἀρχὴν τοῦ χιακοῦ θιὼς ὑπώπτευσε καὶ ὁ *Pernot* (Λαογρ. 7,300) χωρὶς ὅμως νὰ παράσχῃ καὶ τὰς ἀναγκαίας ἀποδείξεις. Καὶ ὁ Ducange ὑπώπτευσε φαίνεται τὴν ἐτυμολογίαν, διότι σημειώνει «τειὼς saltem τέως».

Μαλλωτὸν—μαλλωτάριον.

Τὸ ἐπίθετον μαλλωτὸς εἶναι σύνηθες κατὰ τὸν μεσαίωνα (βλ. Λεξ. *Σοφοκλέους*), τούτου δὲ τὸ οὐδέτερον *μαλλωτὸν* ἐλήφθη ὡς οὐσιαστικὸν καὶ ἐδήλου, πιθανῶς, εἶδος γούνας ἢ κοντογουνίου. Ἡ εἰδικὴ σημασία τοῦ οὐδετέρου μαλλωτοῦ δὲν ἔχει θησαυρισθῆ μέχρι τοῦδε εἰς τὰ λεξικά. Χαρακτηριστικὴ μαρτυρία τοῦ μαλλωτοῦ εἶναι ἡ ἐν τῷ τυπικῷ τοῦ Στουδίου (Migne PG, 99, 1720): «ἕκαστος ἀδελφὸς ὀφείλει ἔχειν ὑποκάμισα β', ἐπανωφόρια β', *μαλλωτὸν* ἕν, κουκούλλια β', ἐπώμιον μικρὸν εἰς τὸ διακονεῖν...καὶ ἕτερον ἐπώμιον μαλλωτὸν μέγα». Ἐπίσης ἀπαντᾷ ἡ λέξις εἰς ἄλλο διδακτικὸν χωρίον τῶν Poèmes Prodromiques (*Hesseling—Pernot*, I 93): «καὶ κάμνω λινοβάμβακον ἱμάτιν καὶ φορῶ το|, ἔχεις με κουρατόρισσαν, ἔχεις με ἀναπλαρέαν | καὶ κάμνω καὶ τὰ *μαλλωτά*, κάμνω καὶ τὰ ναρθήκια».

Τὸ οὐδ. μαλλωτὸ σήμερον δὲν εἶναι σύνηθες εἰς τὸν Ἑλληνισμόν, ἴσως διότι ἀντικατεστάθη ὑπὸ τῆς λ. γούνας ἢ κοντογούνι. Διατηρεῖται ἐν τούτοις εἰς τοὺς Κουτσοβλάχους τῆς Μακεδονίας ὑπὸ τὸν τύπον *malliotu*, τὸ ὁποῖον εἶναι ἔνδυμα ὀλίγον μακρύτερον τοῦ ζυπουνίου, ἔσωθεν μαλλωτόν, εἶδος δηλ. γούνας [1].

Ἐκ τοῦ μαλλωτοῦ ἐσχηματίσθη καὶ ὑποκοριστικὸν μαλλωτάριον, τὸ ὁποῖον ὅμως ὁ *Δουκάγγιος* παράγει ἐκ τοῦ μηλωτὴ—μηλωτάριον (βλ. λ.), ἐνῷ ὁ *Σοφοκλῆς* (λ. μαλλωτάριον) τὸ ἐνόμισε ταυτόσημον πρὸς τὸ ἐπώμιον! Τὸ μαλλωτάριον κεῖται ἐν τῷ τυπικῷ τοῦ Στουδίου (ἔνθ' ἀνωτ. Migne, PG. 99, 1720): «εἰς δὲ τὴν κλίνην ἐχέτω (δηλ. ἕκαστος ἀδελφὸς) ψίαθον, κιλίκιν καὶ δύο μαλλωτάρια». Τὸ χωρίον τοῦτο δεικνύει ὅτι τὸ μαλλωτάριον δὲν ἦτο ἔνδυμα, ὡς ἐνόμισεν ὁ Σοφοκλῆς, ἀλλὰ σκέπασμα τοῦ κατακλινομένου μαλλωτόν, εἶδος βελέντζας. Αἱ λ. μαλλωτὸ καὶ μαλλωτάρι θὰ ἠδύναντο νὰ ἐπανέλθουν εἰς χρῆσιν, πρὸ πάντων ἡ δευτέρα ἀντὶ τῆς βελέντζας!

Γραμματίζω—γαμματίζω.

Ἐν τῇ Revue des Études Grecques τ. 32 σ. 310 ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ *Heuzeu* «κριτικῷον γράμμα» ἐκ Θεσσαλίας τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος, ἔνθα φέρονται καὶ τὰ ἑξῆς: «πορευομένη ἕως τὸν ποταμὸν λεγόμενον Βελᾶν καὶ *γραμματιζομένη* ἐντὸς τοῦ λόγγου τοῦ πρὸς τοῦ Μερτζίου ἐν τῇ τοῦ συνόρου πέτρᾳ, τῇ λεγομένῃ Ἀκονίτῃ καὶ στρεφομένη κυκλοτερῶς εἰς τὸν Πυργετόν». Τὸ ῥῆμα γραμματίζω δὲν ἔχει λόγον ἐνταῦθα, δὲν ἠδύνατο νὰ τεθῇ ἐν τῇ σημασίᾳ τοῦ κάμπτεσθαι, ἣν ἀπαιτεῖ ὁ νοῦς τοῦ χωρίου. Ἀντὶ τοῦ ἀνοήτου γραμματιζομένη πρέπει νὰ γραφῇ *γαμματιζομένη*. Τοῦ ῥήματος τούτου, τὸ ὁποῖον ὁ Δουκάγγιος ἐγνώριζεν ἐξ ἑνὸς παραδείγματος, ἔχομεν σήμερον πλείονας μαρτυρίας ἐξ ἐγγράφων, ἐκ τῶν ὁποίων παρέθηκέ τινας ὁ κ. *Ξανθουδίδης* εἰς τὴν ὡραίαν του διόρθωσιν χωρίου τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως ἐν τῷ βιβλίῳ, Ἀφιέρωμα εἰς Χατζιδάκιν 1921 σ. 80. Εἰς τὰς ἐκεῖ μαρτυρίας ἂς προστεθοῦν ἐνταῦθα δύο ἔτι παραδείγματα ἐκ τῶν ἐγγράφων τῶν ἐκδοθέντων ὑπὸ *Miklosich* καὶ *Müller* (Acta et diplomata graeca), τ. 4 σ. 6: «γαμματίζει πρὸς μεσημβρίαν» τ. 2. σ. 217: «γαμματίζει πρὸς ἀνίσχοντα ἥλιον». Ἐπίσης εἰς ἔγγραφον τῆς μονῆς τοῦ Ἄθω Παντοκράτορος (Actes du Pantokrator σ. 36) φέρεται: «γαμματίζει τὸν ῥάχωνα, ῥάχωνα καὶ πηγαίνει ἕως εἰς τὴν πυροβολόπετραν». Εἰς ὅλα ταῦτα τὰ χωρία τὸ γαμματίζειν = κάμπτειν, κάμπεσθαι, τὴν ἔννοιαν δὲ ταύτην ἀπαιτεῖ καὶ τὸ ἀνωτέρω χωρίον τοῦ θεσσαλικοῦ ἐγγράφου, ὅπου γαμματιζομένη = καμπτομένη. Τὸ νέον χωρίον μᾶς διδά-

[1] Βλ. *Wace—Thompson*, The Nomads of the Balkan 1914 σ. 61. αὐτόθι καὶ εἰκὼν μὲ μαλλωτό.

σκει προσέτι ὅτι πλὴν τοῦ γαμματίζειν ἐλέγετο ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἐννοίας καὶ ὁ μέσος τύπος γαμματίζομαι.

Δικαιότατον—Δικαιᾶτον.

Ἐκ πηγῶν φραγκικῶν ἀναφέρεται ὅτι ἐν Χίῳ ἐπὶ τῆς Γενοατοκρατίας ἐκαλεῖτο δικαστήριόν τι Δικαιότατο [1]).

Ὑποθέτω ὅτι εἰς τὰς φραγκικὰς πηγὰς δὲν ἀπεδόθη ὀρθῶς τὸ ὄνομα καὶ ὅτι Δικαιᾶτον ἐκαλεῖτο καὶ ὄχι Δικαιότατο τὸ δικαστήριον. Δικαιᾶτο λέγεται μέχρι σήμερον εἰς τὸ Σινᾶ καὶ εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος ὄχι μόνον τὸ ἀξίωμα τοῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ τὸ οἴκημα ὅπου μένει. Ἀλλ' ὅπως ἡ λ. *δικαῖος* λέγεται σήμερον ἐν Σινᾷ μὲν περὶ τοῦ ἀναπληροῦντος τὸν ἀρχιεπίσκοπον καὶ διευθύνοντος τὴν πνευματικὴν αὐτοῦ δικαιοδοσίαν ἐν τῇ μονῇ, ἐν Ἁγίῳ δὲ Ὄρει περὶ τοῦ ἀντιπροσωπεύοντος εἴς τινα σκῆτιν τὸν ἡγούμενον τῆς μονῆς, ἐκ τῆς ὁποίας ἐξαρτᾶται ἡ σκῆτις, ἄλλοτε δ' ὅμως εἶχε εὐρυτέραν ἔννοιαν, οὕτω πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι συνέβη κατὰ τοὺς μέσους χρόνους καὶ ὡς πρὸς τὴν λ. δικαιᾶτο. Πράγματι *δικαῖος* ἢ κατὰ δοτικὴν *δικαίῳ* δὲν λέγεται μόνον ὁ τοποτηρητὴς ἢ ἀναπληρωτὴς ἐκκλησιαστικοῦ ἀρχηγοῦ, ἀλλὰ καὶ πολιτικοῦ. Οὕτω εἰς τὴν συνθήκην τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου μετὰ τῶν Βενετῶν ἀναφέρεται: [2]) «παρὰ τοῦ μπαΐλου ἢ παρὰ τοῦ *δικαίῳ* αὐτοῦ».

Ἐπίσης εἰς τὸ χρονικὸν τοῦ Μορέως (*Schmitt*, στ. 1879:) «εἰς τρόπον δὲ καὶ ἀφορμὴν μπάϊλος γὰρ νὰ εἶσαι ..... | κι' ἂ μοῦ φανῇ κι' ἀρέσῃ μου νὰ στείλω δίκαιόν μου | ἀπὸ δικούς μου συγγενεῖς ἔσω εἰς χρόνον ἕνα | τὰ.....καὶ τὴν ἀφεντία νὰ τοῦ τὴν παραδώσῃς». Καὶ στίχ. 4689 Η: «ἀφήκοντα εἰς Μορέαν δικαῖον του διὰ μπάϊλον.» Εἰς τὰ Acta et diplomata graeca τοῦ *Miklosich* καὶ *Müller* (τ. 4 σ. 291) ἀναφέρεται «ὁ δικαίῳ» εἰς τὸν ἀναπληρωτὴν ἢ ἀντιπρόσωπον μητροπολίτου: «δι' ὑπογραφῆς ἀρχιερατικῆς αὐτοῦ τε τοῦ Λίμνης καὶ τοῦ δικαίῳ τοῦ Μιλήτου». Ἐν Actes de l' Athos 5,173: «Δωρόθεος ἁμαρτωλὸς καὶ *δικαίῳ* τοῦ πρώτου» (τοῦ ἁγίου Ὄρους δηλ.).

Ἀφοῦ λοιπὸν ἡ λ. δικαῖος δὲν ἦτο μόνον ἐκκλησιαστική, ἠδύνατο καὶ

---

[1]) Βλ. *Hopf—Vlasto*, Les Giustiniani dynastes de Chios 1888 σ. 130. Πβ. *Βλαστοῦ*, Χιακὰ 2,30 καὶ *Ζολώτα—Σάρρου*, Ἱστορία τῆς Χίου τ. 2 σ. 422.

[2]) *Tafel—Thomas*, Friedens--und Handelsvertrag des griechischen Kaisers Michael Palaeologos mit der Republik Venedig 1850 σ. 21. Ἡ αὐτὴ συνθήκη καὶ παρὰ *Lingenthal*, Jus Graecoromanum τ. 3 σ. 587.

ἡ λ. Δικαιᾶτο νὰ ἀποδοθῇ εἰς πολιτικὰ δικαστήρια καὶ δι' αὐτὸ νομίζω ὅτι Δικαιᾶτο καὶ ὄχι Δικαιότατο ἐκαλεῖτο τὸ ἐν Χίῳ δικαστήριον.

Ἂς προστεθῇ ἐνταῦθα ὅτι ὁ Σοφοκλῆς δὲν ἔχει τὴν λ. δικαῖος, ὁ δὲ Δουκάγγιος δὲν ἐνόησε τὴν αὐτοτέλειαν τοῦ *δικαῖος* καὶ δι' αὐτὸ ὑπὸ τὸ λῆμμα *δίκαιος* ἀναφέρει ἓν μόνον παράδειγμα μὲ τὸν τύπον δικαίῳ. Ἡ ὀνομαστικὴ δικαῖος, γνωστὴ καὶ εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, προῆλθε κατ' ἐμὲ ἐκ τῆς δοτικῆς δικαίῳ ὅπως φαίνεται ἐκ τοῦ ἀνωτέρω παραδείγματος τῆς συνθήκης τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου.

Δὲν συμφωνῶ ἑπομένως πρὸς τὸν κ. Κουκουλέν, ὅστις νομίζει ὅτι ἐκ τοῦ δικαιοφύλαξ προῆλθε τὸ δικαῖος (Byz. Zeitschr. 22,493). Βραχύτεροι τύποι μακροτέρων ὀνομάτων εἶναι συνήθεις εἰς τὰ κύρια ὀνόματα, ὄχι τὰ προσηγορικά. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι Δικαῖος ἀπαντᾷ καὶ ὡς κύριον ὄνομα (περὶ τούτου ὁμιλεῖ ὁ κ. Κουκουλές, ἔνθ. ἀνωτ.), ἀλλὰ τοῦτο προῆλθεν ἐκ τοῦ ἀξιώματος τοῦ δικαιάτου, τὸ ὁποῖον κατεῖχεν ὁ φερώνυμος αὐτοῦ γενόμενος, ὅπως συνέβη καὶ εἰς τὰ ὀνόματα Σακελλάριος, Σκευοφύλαξ, Πρωτοσύγκελλος, Οἰκονόμος, Πρωτόδικος κττ.

Παναγία Χυμευτή.

Ἐν τῇ μονῇ τοῦ Σινᾶ ὑπάρχει εἰκὼν τοῦ Βυζαντινοῦ ζωγράφου Ἰωάννου, εἰς τὴν ὁποίαν εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ ἡ Μήτηρ Θεοῦ, ἑκατέρωθεν αὐτῆς ἀριστερὰ μὲν Παναγία ἡ Βλαχερνίτισσα καὶ Παναγία ἡ Ὁδηγήτρια, δεξιὰ δὲ Παναγία ἡ Ἁγιοσορίτισσα καὶ Παναγία ἡ *Χυμευτή*. Αἱ πλάγιαι εἰκόνες εἶναι ἐστραμμέναι ὅλαι πρὸς τὴν κεντρικὴν Μητέρα Θεοῦ.

Ἐνταῦθα ὀλίγας λέξεις περὶ τῆς ὄχι πολὺ γνωστῆς Παναγίας Χυμευτῆς. Χυμεύω, χυμεία, χυμευτής, χύμευσις κτλ. δὲν εἶναι σπάνιαι λέξεις εἰς τὰ ἀλχημικὰ καὶ τεχνικὰ κείμενα τῶν Βυζαντινῶν.[1]) Ὀρθῶς δὲ παρετήρησε καὶ ὁ Σοφοκλῆς εἰς τὸ Λεξικόν του ὅτι οἱ Ἄραβες παρέλαβον ἐκ τῆς ἑλληνικῆς τὴν λ. χυμείαν καὶ τὴν μετέβαλον εἰς alchemie καὶ ὄχι οἱ Ἕλληνες ἐκ τῆς Ἀραβικῆς. Ἰδιαιτέρως περὶ εἰκόνος χυμευτῆς [2]) παρατηροῦμεν

---

[1]) Βλ. *Σοφοκλῆ* καὶ *Δουκάγγιον* (λ. χυμεία) καὶ πβ. *Μ. Στεφανίδην*, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ ἰδίως τῆς χυμείας σ. 19 καὶ 74. Περὶ τῆς τεχνικῆς σημασίας τοῦ ὅρου χυμευτὸς ἰδ. παρὰ *Reiske* εἰς Πορφυρογένν. τ. 2 σ. 204 καὶ *Σωτηρίου*, Ὁδηγ. Βυζ. Μουσείου σ. 46.

[2]) Τὸ ἐκ Πάτμου κείμενον τὸ δημοσιευθὲν ὑπὸ *Diehl* ἐν Byz. Zeitschr. 1,511—512 εἶναι πολὺ χρήσιμον εἰς διασάφησιν τῆς λ. Αὐτόθι ἀναφέρονται: «τίμια ξύλα τρία ὧν τὸ ἓν ἀργυροτζάπωτον, χυμευτὸν καὶ διάχρυσον»· «ἐγκόλπιον ὁλοκόσμητον ἡ ἁγία Θεοτόκος ἀργυροχυμευτή»· «εἰκὼν χρυσοχυμευτή», «σταυρὸς ἔχων εἰκονίσματα χυμευτά».

ὅτι καὶ μετὰ τὰς παρατηρήσεις τοῦ Reiske περὶ τῆς τεχνικῆς σημασίας τῆς λ. χυμευτὸς δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστὸν ἂν πρόκειται περὶ εἰκόνος κεκοσμημένης δι' ἐπιθέσεως ὡρισμένων κοσμημάτων, σμαλτωμάτων ἢ ἄλλων ἢ ἐπὶ μετάλλου ἐκτυπουμένης. Ὑπὲρ τῆς δευτέρας ἐκδοχῆς συνηγορεῖ τὸ ἑξῆς χωρίον τῆς Συνεχείας τοῦ Θεοφάνους (σ. 331,1): «ἡ θεανδρικὴ τοῦ κυρίου μορφὴ μετὰ χυμεύσεως ἐκτετύπωται». Ὑπὲρ τῆς πρώτης ἐκδοχῆς τοὐναντίον συνηγορεῖ τὸ ἑπόμενον χωρίον ἐκ τοῦ τυπικοῦ τῆς Πετριτζιωτίσσης τοῦ ἐκδοθέντος ὑπὸ τοῦ σεβασμ. *Petit* 1904 σ. 14,6: «εὐαγγέλια. . . . πολλοῖς πάνυ ἀναλώμασι κατεσκευάσθησαν διὰ διαφόρων λίθων τε καὶ μαργάρων καὶ χυμεύσεως».

Ὅπως καὶ ἂν ἔχῃ, εἰκόνες χυμευταὶ ἀναφέρονται ἀπὸ τοῦ *Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου* (τ. 1, 170,10: «τῆς χειμευτῆς εἰκόνος τῆς Θεοτόκου»). Βαθμηδὸν ἡ λ. ἔλαβε κατὰ χαρακτηριστικὸν τρόπον τὴν ἔννοιαν τοῦ ὡραίου ὅπως εἰς τὸ ἑξῆς χωρίον τοῦ Πουλλολόγου στ. 125 (*Wagner* σ. 183): «τὴν λυγερήν, τὴν χυμευτὴν καὶ πάντερπνον τὴν χῆνα». Εἰς τὸν Κώδικα Σιναϊτ. 2122 φ. 129α εἰς ἀνέκδοτον διήγησιν περὶ τοῦ μεγάλου 'Αλεξάνδρου ἀναφέρεται «μύτη χυμευτὴ» ἤτοι ὡραία. Ἴσως τὴν αὐτὴν ἔννοιαν ἔχει καὶ τὸ παρὰ Διγενῇ 'Ακρίτᾳ (ἐκδ. *Μηλιαράκη*, στ. 2262) χωρίον: «χυμευτὰ ἱμάτια μὲ πολυτίμητα ἔργα| ἄσπρα μικρὰ σωκάρδια, μεταξωτὰ ὁμοίως» καὶ στ. 1215: «εἶχε δὲ ῥίζας χυμευτὰς μετὰ λιθομαργάρων». Ἡ σημασία αὕτη δὲν ἐθησαυρίσθη ἀκόμη ἐν τοῖς λεξικοῖς.

Ἡ διατυπωθεῖσα λοιπὸν κατὰ ὡρισμένον τεχνικὸν τρόπον εἰκὼν τῆς Παναγίας, ἡ *Χυμευτή*, κατέστη περίφημος, ὥστε καὶ νὰ καταντήσῃ καὶ ἐπώνυμον τῆς Παναγίας, ὅπως τὰ Ὁδηγήτρια, Ἁγιοσορίτισσα, Βλαχερνίτισσα κλπ. Ἡ Παναγία Χυμευτὴ τοῦ Σινᾶ δὲν διαφέρει πλέον τεχνικῶς τῶν ἄλλων ἐπωνύμων τῆς Μητρὸς τοῦ Θεοῦ.

Ἡλιακός.

Ἡ λ. ἡλιακὸς εἶναι καὶ κατὰ τὸν μεσαίωνα πολὺ συνήθης, ὡς βλέπει τις προχείρως παρὰ Σοφοκλεῖ, Du Cange καὶ ἄλλοις λεξικογράφοις. Ὁ Σοφοκλῆς ἑρμηνεύων διὰ τοῦ balkony, ἐξώστου, ἀπέδωσε μόνον μερικῶς τὴν ἄλλως ἀσφαλῆ καὶ πιστουμένην ταύτην σημασίαν. Οὕτως ὁ '*Αρμενόπουλλος* (σ. 274) ὁμιλεῖ «περὶ ἡλιακοῦ ἤτοι ἐξώστου». [1]) 'Αλλὰ κατὰ τὸν

[1]) Ὁ ἡλιακὸς ἢ ἐξώστης περιέθεεν ἐνίοτε ὅλην τὴν οἰκίαν ὡς μαρτυρεῖ ὁ *Βησσαρίων* εἰς τὸ ἐγκώμιον τῆς Τραπεζοῦντος (ἐν Νέῳ Ἑλληνομνήμονι, 13,189): «ἐξῶσται κύκλῳ τοὺς δόμους περιειλήφασι, πανταχοῦ τετραμμένοι καὶ πᾶσιν ἐκκείμενοι πνεύμασιν».

μεσαίωνα ἡλιακὸς δὲν εἶναι μόνον ὁ ἐξώστης, ἀλλὰ καὶ τὸ δῶμα [1]) καὶ τὸ περιστύλιον καὶ καθόλου πᾶν τμῆμα τῆς οἰκίας ἀνοικτὸν καὶ προσήλιον, ὡς παρετήρησεν ὁ *Gerland* εἰς τὸ περιοδικὸν Die Geisteswissenschaften 1,745.

Καὶ σήμερον ἡλιακὸς εἶναι μὲν ἐνιαχοῦ καὶ ὁ ἐξώστης, ἀλλὰ συχνότερον τὸ δῶμα, ἡ *ταράτσα*, ἐν Κύπρῳ καὶ τὸ πρόστῳον καὶ ὁ διάδρομος τῶν οἰκιῶν, περὶ τὸν ὁποῖον τὰ δωμάτια. 'Εν Βιθυνίᾳ ὁ διάδρομος οὗτος εἶναι ἀνοικτός. 'Εν Θράκῃ λιακὸς εἶναι δωμάτιον ὑπαίθριον, εὐήλιον.

Ὁ ἡλιακὸς εἶναι τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς ἑλληνικῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς οἰκίας καὶ ὀρθῶς σήμερον ἐπιζητεῖται ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἀρχιτεκτόνων ἡ προσθήκη ὄχι ἑνὸς ἀλλὰ πλειόνων ἡλιακῶν εἰς μεγαλυτέρας οἰκίας [2]).

Αἱ εἰδικώτεραι λοιπὸν σημασίαι τῆς λ. ἡλιακὸς εἶναι γνωσταὶ σήμερον, μετὰ τὴν συγκέντρωσιν τῶν σχετικῶν χωρίων ὑπὸ τοῦ Nissen [3]) καὶ τὰς παρατηρήσεις τοῦ Gerland ἐνθ' ἀνωτ.

'Ενταῦθα προσθέτω μόνον ὀλίγα χωρία, τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουσι θησαυρισθῆ ὑπὸ τῶν Λεξικογράφων καὶ τὰ ὁποῖα ἴσως εἶναι χρήσιμα εἰς τοὺς εἰδικοὺς ἐρευνητάς: Acta et Diplomata Græca (*Miklosich—Müller*) τ. 5,388: «ὁ διὰ καρυκοξύλου ἡλιακὸς ὁ κατ' ἴσον τοῦ ἀσκεποῦς ἡλιακοῦ»· τ. 6,6: «σταυροτρίκλινον . . . . . ἔχον ἡλιακὸν γύρωθεν ἄσκεπον καὶ ἄνευ πάτου»· τ. 6,40: «ὀσπίτιον. . . . ἔχον καὶ ἡλιακὸν δωματηρόν»· τ. 3,56: «ἡλιακὸς ἀσκεπὴς πεπατωμένος διὰ πλακίων ἀληθινῶν ἑλλιπῶν καὶ ἄσπρων ὀλιγοστῶν»· αὐτ. 3,50: «ἡλιακοῦ χαμαγαίου πρὸς μεσημβρίαν καὶ πρὸς δύσιν ἀνωγέου ἡλιακοῦ»· τ. 6,38: «πύργος. . . . μετὰ ἡλιακοῦ καὶ εὐκτηρίου». Παρὰ *Βουστρωνίῳ* (Σάθα, Μεσ. Βιβλ. τ. 2) σ. 414: «ὁ ἀφέντης ὁ Πρίντζης ἔστεκεν εἰς τὸν ἡλιακόν, καὶ θωρῶντα τοὺς ἀνθρώπους ποῦ ἔτρεχαν μὲ μεγάλην φουργίαν, ὥρισεν καὶ ἐσφάλισαν ταῖς πόρταις». Παρὰ Διγενῇ 'Ακρίτᾳ (ἐκδ. *Μηλιαράκη*, στ. 3990): «ἡλιακοὺς ἐποίησεν ἔξωθεν τοῦ τρικλίνου». Εἰς τὸ ποίημα Βελθάνδρου καὶ Χρυσάντζας (στ. 550) [4]):

[1]) Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν εἰδικὰ οἰκοδομήματα ἐκαλοῦντο ἡλιακὰ 1) «ὁ στρογγύλος ἡλιακὸς τῆς Μαγναύρας» ὁ κτισθεὶς ὑπὸ τοῦ Μαυρικίου (*Θεοφ.* Χρον. de Boor 1,274. Κεδρ. 1,6698 2) «ὁ ἡλιακὸς τοῦ Φάρου» (*Πορφυρογ.* βασ. τάξ. 1,492 καὶ 1,586) 3) ὁ ἡλιακὸς τοῦ Βουκολέοντος» (*Γεωργ. Μοναχ.* σ. 885) 4) «ὁ ἡλιακὸς τῆς Νέας» *Πορφυρογέν.* 1,586.

[2]) Περὶ τῶν μεταβυζαντινῶν ἡλιακῶν ἰδ. καὶ τὰ τοῦ κ. *Α. Ζάχου*, ἐν Wasmuth's Monatshefte für Baukunst, Jahrgang VII, Heft 7|8 σ. 247—250.

[3]) Die Diataxis des Michael Attaleiates 1894 σ. 67.

[4]) Ἔκδ. *Legrand*, Bibl. gr. vulgaire 1,143.

«χορὸν ὡραίων γυναικῶν τὸν ἀριθμὸν σαράντα ἔξωθε τοῦ ἡλιακοῦ τοῦ γύρου καθημένας». Εἰς τὴν Pentateuque τοῦ *Hesseling* σ. 391 (Δευτερονομ. XXII,8): «νὰ χτίσης σπίτι καινούργιο καὶ νὰ κάμης κάγκελλο εἰς τὸν ἡλιακό σου».

Μέση.

Γνωστὴ εἶναι ἡ μεγάλη καὶ κεντρικὴ ὁδὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἡ ἄγουσα ἀπὸ τῆς χρυσῆς Πύλης εἰς τὴν ἁγίαν Σοφίαν καὶ τὰ ἀνάκτορα, διὰ τῆς ὁποίας διήρχοντο οἱ θριαμβεύοντες αὐτοκράτορες.[1]) Ἡ Μέση λέγεται ἐνίοτε καὶ «μέση λεωφόρος» οἷον ἐν τῇ Χρονογραφίᾳ τοῦ *Θεοφάνους* (De Boor, 1,369): «σύρουσι διὰ τῆς μέσης λεωφόρου». Πβ. καὶ *Θεοφύλακτον Σιμοκάττην* (De Boor, 299): «διὰ τῆς λεωφόρου, ἣν Μέσην τὰ πλήθη κατονομάζουσιν».

Ὀλίγον διαφόρως ὀνομάζεται ἐν τῇ Συνεχείᾳ τοῦ *Θεοφάνους* (σ. 87,10): «ἀπῄει ἔφιππος διὰ τῆς κατὰ τὴν μέσην (γρ. Μέσην) πλατείας[2]) καὶ λεωφόρου πρὸς τὸν ἐν Βλαχέρναις θεῖον ναόν». Ἡ *κατὰ* τὴν Μέσην πλατεῖα καὶ λεωφόρος = ἡ Μέση. Εἰς πολλὰς ἐκδόσεις γράφεται[3]) κακῶς διὰ μικροῦ μ, οἷον Χρον. Πασχάλ. 1,598: «ἐπόμπευσε διὰ τῆς μέσης» ἀντί: διὰ τῆς Μέσης. Εἰς τὴν Μέσην καὶ παρ' αὐτὴν ὑπῆρχε πλῆθος ἐργαστηρίων,[4]) ὥστε εὐκόλως ἡ λ. κατήντησεν = ἀγορά· οὕτω γλώσσημα παρὰ Du Cange (λ. μέση) λέγει: «ἀγορά· ἡ μέση». Τοιαύτην σημασίαν ἔχει παρὰ *Μαχαιρᾷ* (*Miller—Sathas* σ. 299) ἡ λέξις: «ποίκασιν ψουμὶν καὶ πουλοῦσάν το φτηνὸν εἰς τὴν μέσην». Τοιαύτην ἔννοιαν, νομίζω, ἔχει καὶ τὸ χωρίον τῶν Poèmes Prodromiques (*Hesseling—Pernot* IV 81): «μὴ νὰ χορτάσω τὸ ψωμὶν τὸ λέγουν ἀφρατίτσιν | ἀλλὰ τὸ μεσοκάθαρον τὸ λέγουσι τῆς μέσης». Οἱ ἐκδόται κακῶς ἐνόμισαν ὅτι μέση ἐνταῦθα = moyenne qualité (σ. 201).

Κατὰ τὴν ἐμὴν λοιπὸν γνώμην ἡ νέα σημασία τῆς λ. μέση = ἀγορὰ προῆλθεν ὄχι ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τοῦ ἀρχ. ἐπιθέτου μέσος, ἀλλὰ κατ' ἐπίδρασιν τῆς πασιγνώστου εἰς τὸν μεσαιωνικὸν Ἑλληνισμὸν Μέσης. Ἀλλὰ καὶ

[1]) Περὶ τῆς Μέσης βλ. *Reiske*, παρὰ Κωνστ. Πορφυρογ. 2,167 καὶ τὰς παρατηρήσεις τοῦ *Bury* ἐν Byz. Zeitschr. 18,208.

[2]) Μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων τῆς Κάτω Ἰταλίας (Otranto) μέση σήμερον = πλατεῖα.

[3]) Ἡ γραφὴ παρεπλάνησε τὸν *Σοφοκλῆ* καὶ ἐνόμισεν ὅτι εἰς τὸ παρὰ *Πορφυρογεννήτῳ* βασ. τάξ. 69,4 χωρίον: «διέρχεται διὰ τῆς μέσης» (ἀντὶ Μέσης) τὸ μέση = the middle of anything.

[4]) Πβ. Ἐπαρχ. βιβλ. *Λέοντος* (*Nicole*, 24,19): «μὴ ἔχειν κελεύομεν ἐξουσίαν χρυσοχόον οἴκοι ἐργάζεσθαι χρυσὸν ἢ ἄργυρον, ἀλλ' ἐν τοῖς ἐργαστηρίοις τῆς Μέσης»

ἄλλη σημασία τῆς λ. σχετίζεται πρὸς τὴν περίφημον λεωφόρον τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Μέση ὠνομάσθη καὶ τὸ κοινόν, ἡ κοινὴ ἀρχὴ καὶ δὲν βλέπω πῶς ἡ μεσαιωνικὴ αὕτη σημασία ἠδύνατο νὰ προέλθῃ ἀπ' εὐθείας ἐκ τοῦ ἀρχ. μέσος. Οὕτω εἰς τὸ τυπικὸν τοῦ Φιλανθρώπου Σωτῆρος (Byz. Zeitschr. 4,48,35) ἀπαντᾷ: «μὴ μόνον κοινὴν ἔχειν τράπεζαν ἀλλὰ καὶ κοινὸν μαγειρεῖον καὶ κοινὸν ἐργόχειρον ἁπάσας, οὕτως γὰρ ἂν τὴν προσήκουσαν ἐπιμέλειαν δύναιτο ἔχειν τὸ τῆς μέσης ἐργόχειρον» = τὸ κοινόν. Εἰς τοὺς Κυπριακοὺς Ἀσίζας ὀνομάζεται *μέση* ἀπόφασις = ἡ ἀπόφασις τῆς ἀρχῆς: «διὰ μέσης ἀποφάσεως ὁρίζομεν οὕτως» (*Σάθα*, Μεσ. Βιβλ. 6,561)· «γράφει τὴν ἡμέραν τῆς μέσης ἀποφάσεως ὁ νοτάριος» (αὐτ. 6,519). Ἡ κοινὴ ἀρχὴ τοῦ Ἄθω ἐλέγετο (καὶ λέγεται) Μέση = (Actes de l'Athos 5,7: «ἐπιτηρητὴς τῆς Μέσης»· αὐτ. 5,229: «μέγας οἰκονόμος τῆς Μέσης»). Εἰδικώτερον μέση ἐκλήθη ἡ κοινὴ τράπεζα, τὸ κοινὸν ταμεῖον, ἡ κοινὴ ἀποθήκη τροφίμων τῆς μονῆς (ἡ τελευταία σημασία σήμερον ἐν τῇ μονῇ Σινᾶ). Ἐν τοῖς Poèmes Prodromiques (III 128) ἀπαντᾷ: «λέγουν με: σήμερον ἰχθὺς οὐ τρώγεται εἰς τὴν *μέσην*» = εἰς τὴν κοινὴν τράπεζαν, κακῶς δ' ἐνόμισαν οἱ ἐκδόται ὅτι μέση ἐνταῦθα = repas du midi! Ἐν τῇ Βακτηρίᾳ τῶν Ἀρχιερέων τῇ ἐκδοθείσῃ ὑπὸ *Ἀντωνίου Μομφερράτου* ἐν τῷ Δελτίῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας (τ. 3 σ. 137) ἀπαντᾷ: «περὶ ἀμοιράστων ἀδελφῶν ὁποῦ πραγματεύεται ὁ ἕνας ἀπὸ ἄσπρα τῆς μέσης καὶ εὐγατήσει καὶ λείποντας ὁ πατὴρ αὐτοῦ πῶς μοιράζουν». Ἄσπρα τῆς μέσης ἐνταῦθα = κοινὰ χρήματα, τοῦ κοινοῦ ταμείου τῶν ἀδελφῶν. Ἐν ἐγγράφῳ τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος (Ν. Ἑλληνομν. 5,67) ἀπαντᾷ: «ἀπερνῶντες τὰ ὅσα ἐξοδεύσουν, ἔχουν τὴν ἄδειαν νὰ τὰ μαζώξουν ἀπὸ τὴν μέσην τους» = ἀπὸ τὸ κοινὸν ταμεῖον.

Εἰς ἄλλα χωρία, ὅπου μέση = μέσον, φαίνεται ἀμεσωτέρα ἡ σχέσις πρὸς τὸ ἀρχαῖον μέσος. Οὕτω ἐν τῇ Χρονογρ. *Θεοφάνους* (de Boor 1,457,25): «τὸ σφάλμα τὸ ὂν εἰς τὴν μέσην ὑμῶν». Αὐτ. 1,450,23: «ἐξελθοῦσα εἰς τὴν μέσην τοῦ ἐμβόλου» Παρὰ τοῖς Script. Origin. Constant. (*Preger* 1,78,8): «εἰς τὴν μέσην τοῦ ναοῦ». Εἰς τὸ Χρον. τοῦ Μορέως (*Schmitt* στ. 5340): «εἰς τὴν μέση οἱ Τοῦρκοι ἂς εἶνε, κ' ἐσὺ 'ς τὴν ὀπιστέλλα». Εἰς τὰ κατὰ Λύβιστρον καὶ Ροδάμνην (*Wagner* στ. 2264): «Ἐγὼ τὴν μέσην τῆς ὁδοῦ ἐκράτησα θλιμμένος». Ἐν τούτοις καὶ ἐνταῦθα ἐπέδρασεν ἴσως ἡ συνήθεια καὶ ἐντεῦθεν ἡ χρῆσις τοῦ θηλυκοῦ μέση ἀντὶ τοῦ οὐδετέρου μέσον.

Καὶ αἱ νεώτεραι φράσεις ἔφυγε ἀπὸ τὴν μέση, ἔλειψε ἀπὸ τὴ μέση, θὰ σὲ βγάλω ἀπὸ τὴ μέση (ὅπου πάλιν τὸ μέση ἀντὶ τοῦ οὐδ. μέσον) ὑπέστησαν τὴν ἐπίδρασιν τῆς συνήθους μεσαιωνικῆς Μέσης.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω φαίνεται ὅτι λεξικογραφικῶς δὲν ἔχει τύχει τῆς δεούσης προσοχῆς ἡ λ. μέση, διὰ τοῦτο δ' ἦσαν ἀναγκαῖαι αἱ ἀνωτέρω παρατηρήσεις.

Σκαμματίζω — Ἐσκαμματισμένος.

Ἡ λ. σκάμμα εἶναι συνηθεστάτη καὶ κατὰ τὸν μεσαίωνα καὶ δηλοῖ, ὡς βλέπει τις παρὰ τῷ *Στεφάνῳ* καὶ τῷ *Σοφοκλεῖ*, μέρος ἐσκαμμένον, [1]) τάφρον ἢ ἄλλο τι, ἔπειτα δὲ ἀγῶνα, ἆθλον. Ἡ δευτέρα αὕτη σημασία εἶναι συνήθης πολὺ εἰς τοὺς Χριστιανοὺς συγγραφεῖς, προσθέτω δ' ἐνταῦθα καὶ ἀθησαύριστά τινα χωρία. Ἐν τῷ βίῳ Μιχαὴλ τοῦ Συγκέλλου (Izvestija τ. 11 σ. 261,2): «μαρτύρων καλλινίκων ἄθλους καὶ ὁσίως βιωσάντων σκάμματα». Ἐν τῷ τυπικῷ τῆς Κοσμοσωτείρας (Izvestija τ. 13 σ. 38,4): «πολλοῖς· ἱδρῶσι καὶ σκάμμασι καὶ ἐξόδοις.... ἐξ ἐρειπίου εἰς μοναστήριον κατεστήσαμεν». Καὶ σ. 46,26: «ἑαυτὸν ἐκδοὺς πολλοῖς ἱδρῶσι καὶ σκάμμασι τῷ ἐμῷ βουλήματι καὶ θελήματι». Εἰς τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Εὐγενίου [2]) σ. 20,6: «τὸν ἀθλητὴν στομώσαντες καὶ τὰ σκάμματα». Παρὰ Καντακουζηνῷ 1,240,19: «τοιαῦτα τὰ τοῦ πλάνου, ἔνεδρα καὶ σκάμματα».

Ἄλλη σημασία μεσαιωνική, ἀθησαύριστος αὐτή, εἶναι ἡ τοῦ πηλοῦ (ὅστις ἐσκάπτετο, ὠρύσσετο εἰς τὰ *πηλωρύγια*), καὶ καθόλου ἔπειτα ἡ τοῦ σάπωνος ἢ τοῦ σαπωνονέρου. Ἡ σημασία αὕτη ἀπαντᾷ εἰς τὰ Poèmes Prodromiques (III 114): [3]) «τρῖψέ με καὶ τάρασσε τὸ σκάμμα» (λέγει ὁ λουόμενος).

Σήμερον πολλαχοῦ τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἶναι σύνηθες τὸ σκάμμα=σαπουνάδα, σαπουνόνερο. Ὁ *Foy* (Lautsystem σ. 75) ἠτυμολόγησε τὸ σκάμμα τοῦτο ἐκ τοῦ ρωμανικοῦ scuma, λατ. spuma. Ἡ παρατήρησις ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν εἶναι ἀπίθανος.

Ὅτι ἑλληνικὴ εἶναι ἡ λ. δεικνύει καὶ τὸ παράγωγον σκαμματίζω=πλύνω μὲ σκάμμα, σαπουνίζω. Μὲ τὴν σημασίαν ταύτην ἀπαντᾷ τὸ σκαμματίζω καὶ εἰς τὴν Pentateuque (*Hesseling*). Ἔξοδ. 19,10 (σ. 148): «νὰ σκαμματίσουν τὰ ροῦχα τους». Σήμερον ἐπίσης λέγεται πολλαχοῦ τὸ σκαμματίζω μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ σαπουνίζω ἢ ἀφρίζω: τὸ σαπούνι δὲ σκαμματίζει=δὲν ἀφρίζει· ἐσκαμμάτισα τὰ ροῦχα=ἐσαπούνισα.

---

[1]) Περὶ τῆς σημασίας ταύτης εἰδικώτερον πβ. Journal of Hellenic Studies τ. 24 (1904) σ. 70.

[2]) Fontes Historiae Imperii Trapezuntini ὑπὸ *Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως* 1897.

[3]) Ὁ *Κοραῆς*, Ἄτ. 1,245 πιστεύει, ὄχι ὀρθῶς, ὅτι σκάμμα ἐνταῦθα=σκάφη.

Πρὸς τοῦτο τὸ σκαμματίζω νομίζω ὅτι πρέπει νὰ σχετισθῇ καὶ τὸ μεσαιωνικὸν ὄνομα Ἐσκαμματισμένος (Σαπουνισμένος τρόπον τινά, σκωπτικῶς). Παρὰ τῷ *Παχυμέρει* (2,115,11) φέρεται: «περὶ τὸν ἐσκαμματισμένον χαρτοφύλακα» ὅπου δὲν ἐνοήθη ὅτι τὸ Ἐσκαμματισμένον εἶναι κύριον ὄνομα καὶ δι' αὐτὸ ἡρμηνεύθη ὑπὸ τοῦ μεταφράστου τῆς ἐκδόσεως Βόννης διὰ τοῦ «exchartophylacem» (βλ. αὐτ. σ. 115 καὶ 681). Ἀλλὰ τὸ κύρ. ὄνομα Ἐσκαμματισμένος εἶναι σύνηθες κατὰ τοὺς τελευταίους βυζαντινοὺς χρόνους. Ὑπὸ τοῦ *Λάμπρου* ἐσημειώθη Ἰωάννης Ἐσκαμματισμένος (Ν. Ἑλληνομν. 11,182) καὶ Ἐμμανουὴλ Ἐσκαμματισμένος (αὐτ. 12,371) καὶ Λέων Ἐσκαμματισμένος (αὐτ. 11,494 καὶ *Miklosich—Müller* Acta 6,216). Δημήτριος Ἐσκαμματισμμένος ἀπαντᾷ προσέτι παρὰ *Miklosich—Müller* (Acta 1,196]. Τὸ σκάμμα λοιπόν, σκαμματίζω, ἐσκαμματισμένος εἶναι ἑλληνικὰ καὶ σχετίζονται πρὸς ἄλληλα.

ΚΩΝΣΤ. Ι. ΑΜΑΝΤΟΣ

ΑΙ ΚΑΜΑΡΟΣΚΕΠΑΣΤΟΙ ΒΑΣΙΛΙΚΑΙ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ

Ἐκ τῶν παλαιῶν Ἀθηναϊκῶν ἐκκλησιῶν ἐλάχιστα γνωσταὶ ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς ἀπόψεως [1]) παραμένουσι μέχρι τοῦδε αἱ καμαροσκέπαστοι βασιλικαί. Πράγματι, ἂν ἐξαιρέσῃ τις τὴν βασιλικὴν τῆς Παντανάσσης (Μοναστηράκι), ἧς τὴν κάτοψιν μόνον καὶ τὴν ὄρθωσιν παρέσχον παλαιότεροι ἀρχιτέκτονες [2]) καὶ νεώτεροι ἀρχαιολόγοι, [3]) οὐδεμιᾶς ἄλλης τῶν πολυαρίθμων σωζομένων καμαροσκεπάστων Ἀθηναϊκῶν βασιλικῶν ἔχομεν τὸ διάγραμμα ἢ καὶ ἁπλῆν ἔστω ἀρχιτεκτονικὴν σκιαγραφίαν. Καὶ ὅμως ἡ κατηγορία αὕτη τῶν ναῶν παρέχει, ὡς θὰ ἴδωμεν, οὐχὶ μικρὸν ἐνδιαφέρον· διότι παρουσιάζει μίαν πρωτότυπον διὰ τὴν Ἑλλάδα ἀρχιτεκτονικὴν μορφὴν ἐφαρμοσθεῖσαν μετ᾽ ἐπιμονῆς ἐπὶ μίαν καὶ πλέον χιλιετηρίδα κυρίως μὲν ἐν Ἀθήναις, ἐν μέρει δ᾽ ἐν τῇ ἀμέσῳ αὐτῶν γειτονίᾳ.

Εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ναῶν, ὧν τὰ χαρακτηριστικὰ θὰ ἐξετάσωμεν κατωτέρω, ὑπάγονται οἱ ἑξῆς ἕνδεκα σωζόμενοι [4]) ναοὶ τῶν Ἀθηνῶν: 1) Ἡ Παντάνασσα (Μεγάλο Μοναστήρι, Μοναστηράκι) (εἰκ. 1), 2) ἡ Σωτήρα Ρόμπη (ἐν ὁδῷ Εὐαγγελιστρίας) (εἰκ. 2), 3) Οἱ Ἅγιοι Ἀνάργυροι τοῦ Κολοκύνθη (Μετόχι τοῦ Παναγίου Τάφου, κατὰ τὴν βόρειον κλιτὺν τῆς Ἀκροπόλεως) (εἰκ. 3), 4) ὁ Ἅγ. Ἀθανάσιος (ἐν ὁδῷ Ἀριστοφάνους 32,

---

[1]) Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν τοπογραφίαν, τὴν ἱστορίαν καὶ τὰς παραδόσεις τῶν Ἀθηναϊκῶν ναῶν παραπέμπω εἰς τὰ ἔργα τοῦ *August Mommsen*, Athenae Christianae, Lipsiae 1864, *Τάσου Νερούτσου*, Χριστιανικαὶ Ἀθῆναι ἐν Δελτ. Ἱστ. Ἐθν. Ἑταιρ. τόμ. Γ′ σελ. 5—107, *Θ. Φιλαδελφέως*, Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν 1902 τόμ. Α′ 264 καὶ ἰδίᾳ εἰς τὰ τοῦ Ἀθηναιολόγου κ. *Δημ. Γ. Καμπούρογλου*; Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων I—III Ἀθῆναι 1889,1890,1896 – Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων I—III Ἀθῆναι 1889,1890,1892,—τὸ Ριζόκαστρον Ἀθῆναι 1920,—Αἱ παλαιαὶ Ἀθῆναι, Ἀθῆναι 1922.

[2]) *A. Couchaud,* Choix d'églises byzantines en Grèce Paris 1842 σ. 14 πίν. IV, *Lenoir,* Architecture Monastique Paris 1852 σελ. 290 εἰκ. 195.

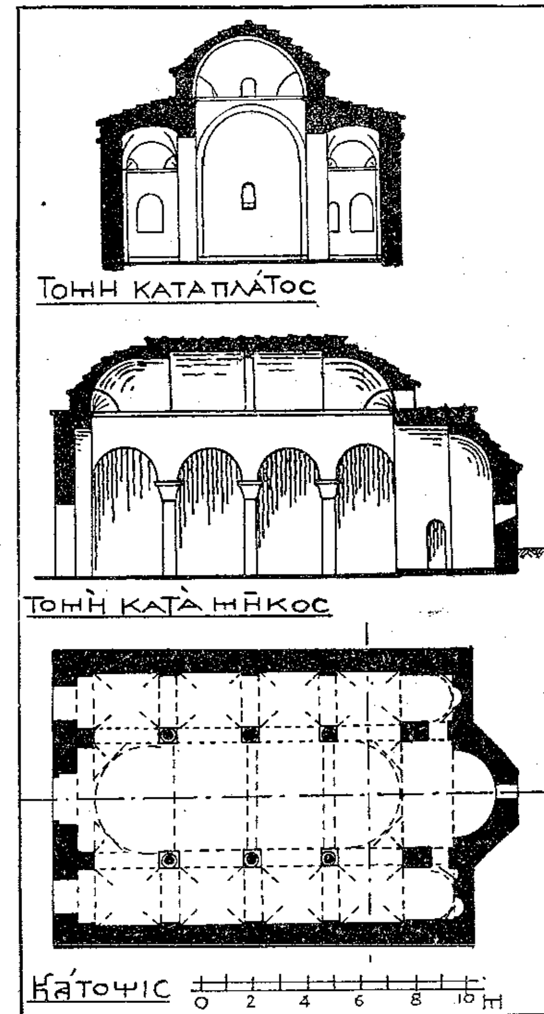
[3]) *Hugo Monneret de Villard,* Inedita byzantina ἐν Monitore Tecnico 1912 Nº 22 σελ. 433 εἰκ. 16, καθ᾽ ὃν καὶ *Millet,* École Grecque εἰκ. 137.

[4]) Εἰς τὰς ἐξεταζομένας ἐνταῦθα βασιλικὰς δὲν συμπεριελήφθησαν ἐκεῖναι, αἵτινες λόγῳ μετασχηματισμοῦ των ἐπὶ Φραγκοκρατίας ἢ ὑστερώτερον ἢ λόγῳ τῆς ἐρειπιώδους καταστάσεώς των δὲν παρέχουσι πλέον τὴν βεβαιότητα, ὅτι ἐκαλύπτοντό ποτε διὰ θολωτῆς ὀροφῆς ἢ διὰ ξυλίνης στέγης, ὡς π. χ. οἱ ναοὶ Ἁγ. Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, Ἁγ. Φιλίππου, Ἁγ. Ἰωάννου Μαγγούτη, Παναγίας Βλασσαροῦς. Ἁγ. Σπυρίδωνος, Ἁγ. Δημητρίου Κατηφόρη, Χριστοῦ κλπ.

συνοικία Ψειρῆ) (εἰκ. 4), 5) οἱ Ἅγ. Ἠλίας [καὶ Χαραλάμπης] (ἐν ὁδῷ Ἐπωνύμων ἀρ. 23) (εἰκ. 5), 6) ὁ Ἅγ. Γεώργιος (Ἀναφιώτικα) (εἰκ. 6), 7) ὁ Ἅγ. Δημήτριος Λουμπαρδιάρης (παρὰ τὴν Πνύκα) (εἰκ. 7,) 8) ὁ Ἅγ. Συμεὼν (Ἀναφιώτικα) (εἰκ. 8), 9) ἡ Ἁγ. Παρασκευὴ (ἐν ὁδῷ Αἰόλου) (εἰκ. 9), 10) ὁ Ἅγ. Ἀθανάσιος Χαλκούρης (παρὰ τὸ Θησεῖον), (εἰκ. 10), καὶ 11) ἡ Ἁγ. Κυριακὴ (ἐν ὁδῷ Ἀθηνᾶς) (εἰκ. 11), ὧν πάντων τὴν κάτοψιν καὶ τομὴν κατὰ μῆκος παρέχομεν τὸ πρῶτον ἐνταῦθα.

Κάτοψις

Ἐν κατόψει ἡ ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωσις τῶν ὡς ἄνω βασιλικῶν εἶνε ἁπλουστάτη. Εἶναι πᾶσαι οὐχὶ λίαν ἐπιμήκη ὀρθογώνια κτίσματα, φέροντα προσκεκολλημένην κατὰ τὴν ἀνατολικὴν αὐτῶν πλευρὰν μίαν καὶ μόνην κόγχην, συνηθέστατα τρίπλευρον, σπανιώτερον ἡμικυκλικὴν (Ἅγιος Ἀθανάσιος Χαλκούρης). Λόγῳ τοῦ μικροῦ συνήθως πλάτους του— τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Λουμπαρδιάρη τὸ πλάτος κατέρχεται μέχρι 2.33, τοῦ δὲ Ἁγ. Ἀθανασίου Χαλκούρη μέχρι 2.20—τὸ ὀρθογώνιον τοῦτο δὲν χωρίζεται συνήθως ἐσωτερικῶς, οὔτε κατὰ τὸ μῆκός του οὔτε κατὰ τὸ πλάτος. Οὕτω ἐκ τῶν 11 ἐξεταζομένων ναῶν, εἷς καὶ μόνος (Ρόμπη) χωρίζεται κατὰ τὸ μῆκός του εἰς κυρίως ναὸν καὶ νάρθηκα, δύο δὲ πάλιν (Παντάνασσα, Ρόμπη) χωρίζονται κατὰ τὸ πλάτος των διὰ κιονοστοι-

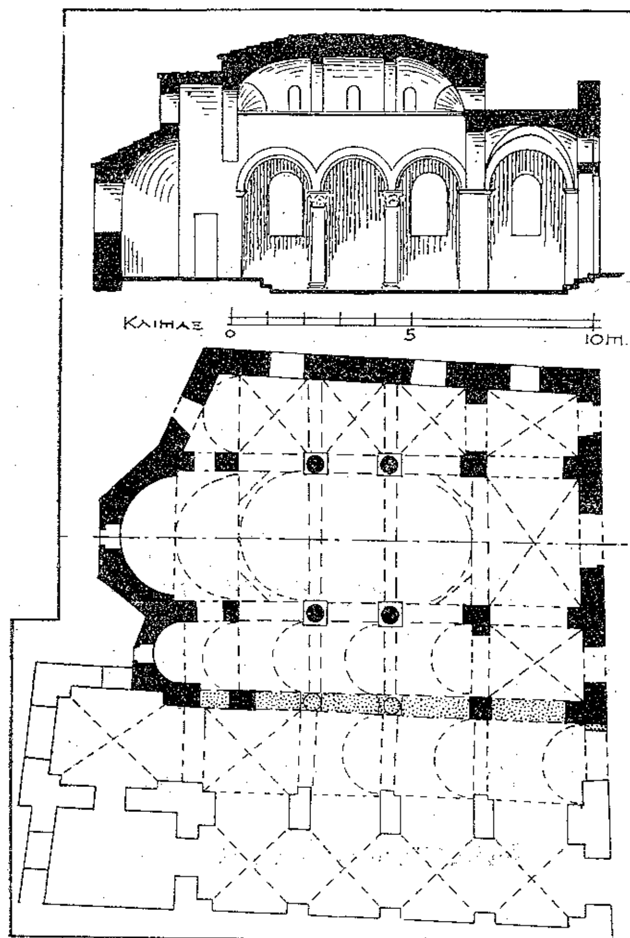

Εἰκ. 1. Παντάνασσα (Μοναστηράκι).

χιῶν εἰς τρεῖς δρόμους ἢ κλίτη (εἰκ. 1 καὶ 2), οἱ δὲ λοιποὶ πάντες εἶναι μονόκλιτοι.

Ἐξωτερικὴ ὄψις

Ὡς δ' ἁπλῆ εἶναι ἡ κάτοψις τῶν ναῶν τούτων, οὕτως ἁπλῆ καὶ ἀπέριττος ἦτο [1]) καὶ ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνισις τῶν τοιχωμάτων των. Ταῦτα ἐκτισμένα δι' ἀκανονίστων, πλακοειδῶν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, λίθων, παραμεμιγμένων μετὰ πλίνθων, ὁλοκλήρων ἢ τεμαχισμένων, οὐδεμίαν δεικνύουσιν ἀρχιτεκτονικὴν διάρθρωσιν ἢ ἐπιτήδευσιν. Ἀλλ' οὐδὲ κεραμίνη τις διακόσμησις φαιδρύνει τοὺς ἐπιπέδους τοίχους τῶν ἀθηναϊκῶν βασιλικῶν, οὓς διατρυπῶσι κατὰ μὲν τὴν πρόσοψιν ἡ ἁπλῆ, ὀρθογώνιος χαμηλὴ θύρα τῆς εἰσόδου — ὑπὲρ τὴν ὁποίαν τοποθετεῖται ἐνίοτε τοξωτὸν προσκυνητάριον μετ' ἀετώματος, περιβάλλον τὴν εἰκόνα τοῦ ἐν τῷ ναῷ τιμωμένου ἁγίου, [2])—κατὰ δὲ τὰς πλαγίας

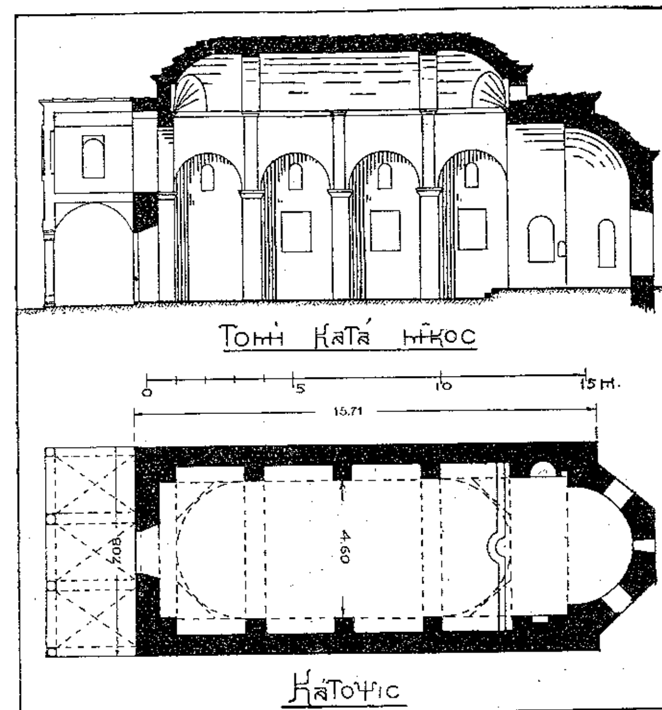

Εἰκ. 2. Σωτῆρα Ρόμπη.

[1]) Πάντων τῶν ἐξεταζομένων ναῶν οἱ τοῖχοι καλύπτονται δυστυχῶς σήμερον ὑπὸ ἀκαλαισθήτου κονιάματος.

[2]) Παντάνασσα *Couchaud*, Choix d' églises byzantines πίν. 4, *Lenoir*, Architecture monastique 1852 σελ. 290 εἰκ. 195.

πλευρὰς ὀλίγα καὶ στενὰ παράθυρα τοποθετημένα συνήθως εἰς ἱκανὸν ὕψος ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ἢ εὐθὺς ὑπὸ τὴν στέγην. Ποῦ καί που δὲ μόνον

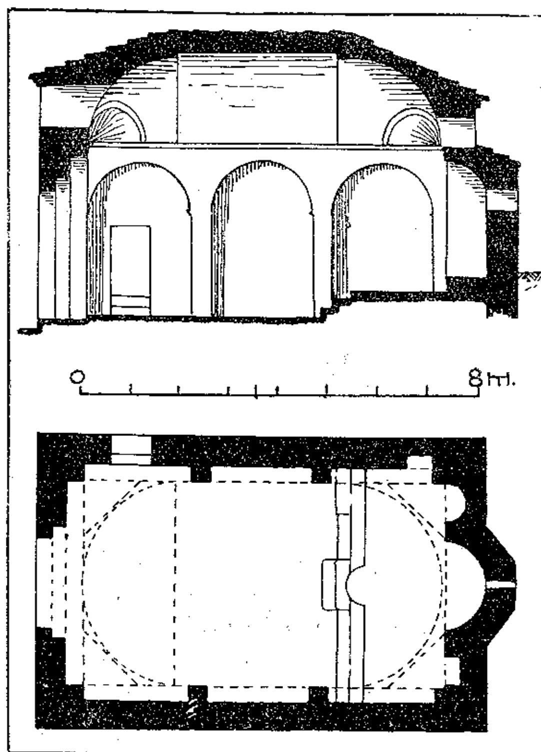
Εἰκ. 3. Ἅγ. Ἀνάργυροι Κολοκύνθη (Μετόχι Π. Τάφου).

ἰσχνά τινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη εἰλημμένα ἐξ ἀρχαίων κτιρίων εἶναι ἐντετοιχισμένα χάριν διακοσμήσεως (Παντάνασσα).

Ἐσωτερικὸν

Ἀλλ' ὅ,τι ἐλλείπει ἐξωτερικῶς ἐκ τῶν ἀπασχολούντων ἡμᾶς ναῶν, παρατηρεῖται ἐν τῷ ἐσωτερικῷ. Παρατηρεῖται δηλ. ἀπαρεγκλίτως καὶ εἰς αὐτὰ ἀκόμη τὰ ταπεινότερα ναΰδρια (Ἅγ. Δημήτριος Λουμπαρδιάρης, Ἅγ. Συμεών, Ἅγ. Ἠλίας, Ἁγία Παρασκευή, Ἅγ. Ἀθανάσιος Χαλκούρης, Ἁγία Κυριακή), ὅτι αἱ ἐσωτερικαὶ ἐπιφάνειαι τῶν τοίχων των εἶναι ἀρχιτεκτονικῶς διηρθρωμέναι διὰ τυφλῶν τόξων. Τὰ τόξα ταῦτα ἀνοίγονται πάντοτε ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ὀρθογωνίου, διότι αὗται, κατασκευαζόμεναι παχεῖαι, ὅπως ἀντιστῶσιν εἰς τὴν ὑπὸ τῆς καμάρας τῆς στέγης ἐπιφερομένην ὤθησιν, παρέχουσι κατάλληλον πεδίον πρὸς κατασκευὴν τυφλῶν τόξων, ὧν ἡ ἐξοχὴ εἶνε συνήθως 0.30—0.50 μ. εἰς τοὺς μονοκλίτους, ἐν ᾧ εἰς τοὺς

τρικλίτους, ἐν οἷς οἱ ἐξωτερικοὶ μακροὶ τοῖχοι κατασκευάζονται οὐχὶ τόσον παχεῖς, ὡς ἔχοντες ν' ἀντιστῶσιν εἰς τὴν ὑπὸ τῶν καλυπτόντων τὰ πλάγια κλίτη σταυροθολίων μικροτέραν ὤθησιν, εἶναι μόνον 0.10 (Παντάνασσα, Ρόμπη).

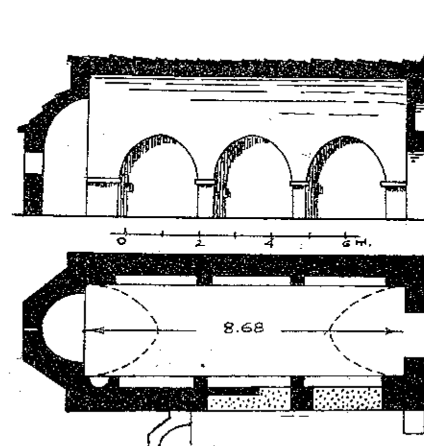
Εἰκ. 4. "Αγ. 'Αθανάσιος (Ψειρῆ).

Ποικίλλει δ' ὁ ἀριθμὸς τῶν τυφλῶν τόξων ἀπὸ ἑνὸς (ἁγ. Κυριακή, (εἰκ. 11), ἅγ. 'Αθανάσιος Χαλκούρης (εἰκ. 10), μέχρι τεσσάρων (ἅγ. Ἀνάργυροι Κολοκύνθη (εἰκ. 3), Παντάνασσα (εἰκ. 1), Ρόμπη (εἰκ. 2). 'Ο σκοπὸς τῶν τυφλῶν τόξων εἶναι τριπλοῦς 1) Οἰκονομία ὑλικοῦ, ἄνευ μειώσεως τοῦ πάχους τοῦ τοίχου 2) κέρδος χώρου 3) διάρθρωσις τοῦ τοίχου, ἤτοι πρόσδοσις εἰς αὐτὸν ἀναγλύφου ὄψεως καὶ ἄρα κινήσεως εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ [1].

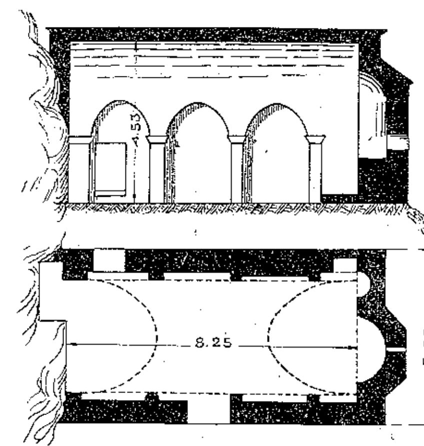
Οὐ μόνον δὲ οἱ τοῖχοι, ἀλλὰ καὶ αἱ θολωταὶ ὀροφαὶ πολλῶν ἐκ τῶν ἐκκλησιῶν τούτων παρουσιάζουσι διάρθρωσιν καὶ σύνθεσιν προσδίδουσαν εὐχάριστον ὄψιν ἐσωτερικῶς, ἀντανακλωμένην ἐνίοτε καὶ εἰς τὸ ἐξωτερικόν. Οὕτως ἄλλοτε μὲν αἱ καλύπτουσαι τοὺς ναοὺς καμάραι διακοσμοῦνται δι' ἐνισχυτικῶν ζωνῶν (arcs doubleaux) πάχους 0.40 καὶ ἐξοχῆς 0.10—0.20, ὧν αἱ θέσεις ἀντιστοιχοῦσιν εἰς μὲν τὰς τρικλίτους (Παντάνασσα, εἰκ. 1, Ρόμπη εἰκ. 2) πρὸς τὴν θέσιν τῶν κιόνων, εἰς δὲ τὰς μονοκλίτους (ἅγ. 'Ανάργυροι

[1]) Εἰς ἄλλους βυζαντινοὺς ναοὺς τὰ τυφλὰ τόξα τοποθετοῦνται ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν μακρῶν πλευρῶν ὡς π. χ. εἰς τὴν Παναγίαν 'Ολυμπιώτισσαν τῆς 'Ελασσόνος.

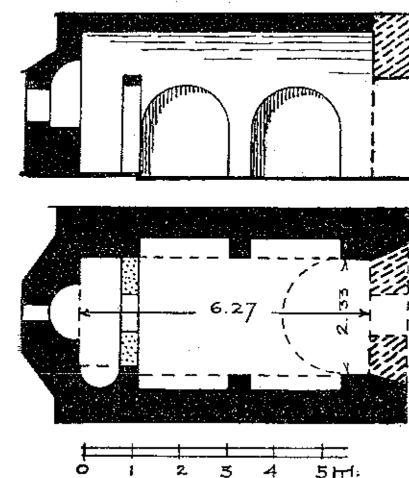
Κολοκύνθη εἰκ. 3), πρὸς τὰ ποδαρικὰ τῶν τυφλῶν τόξων· ἄλλοτε δὲ πάλιν—καὶ τοῦτο εἰς τοὺς μείζοντας ναούς,—αἱ καμάραι, αἵτινες καλύπτουσι τὸν μέ-

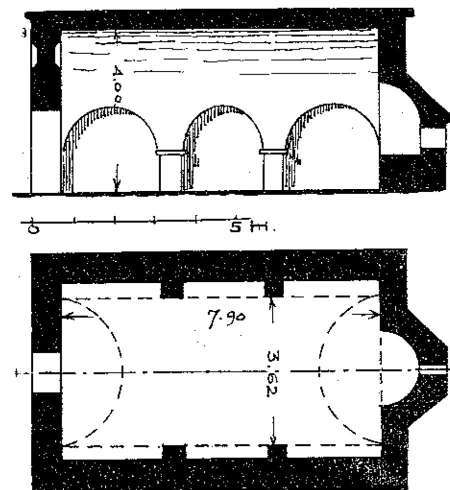
Εἰκ. 5. "Αγ. 'Ηλίας καὶ Χαραλάμπης.

Εἰκ. 6. "Αγ. Γεώργιος ('Αναφιώτικα).

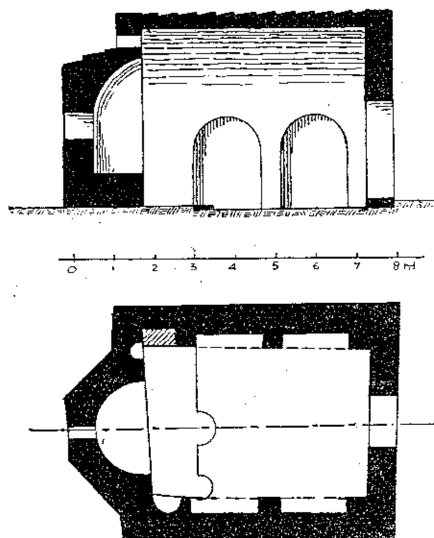
Εἰκ. 7. "Αγ. Δημήτριος Λουμπαρδιάρης.

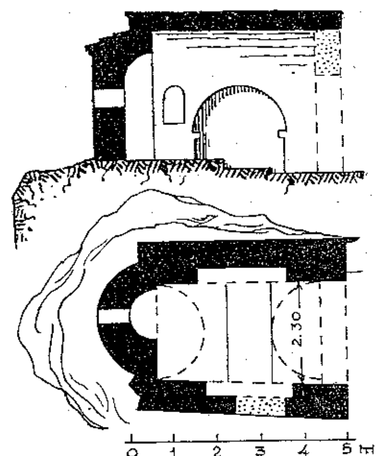
Εἰκ. 8. Αγ. Συμεὼν ('Αναφιώτικα).

σον δρόμον τῶν τρικλίτων ἢ τὸν μόνον δρόμον τῶν μονοκλίτων, καταλήγουσι πρὸς ἀνατολὰς καὶ πρὸς δυσμὰς εἰς τέταρτα σφαίρας ἀκτῖνος ἴσης ἢ κατά τι μικροτέρας τῆς καμάρας (εἰκ. 1,2,3,4). Βαίνουσι δὲ πάντοτε τὰ εἰρημένα

τεταρτοσφαίρια ἐπὶ ἡμιχωνίων (trompes) Περσικῆς μορφῆς.[1] Ἡ τοιαύτη ὅμως ἀπόληξις τῶν ὀροφῶν, προσδίδουσα εἰς τοὺς ναούς, εἰς οὓς ἐφαρμόζεται, ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἐντελῶς διάφορον ὄψιν τῶν λοιπῶν, ἀπο-

Εἰκ. 9. Ἅγ. Παρασκευή.

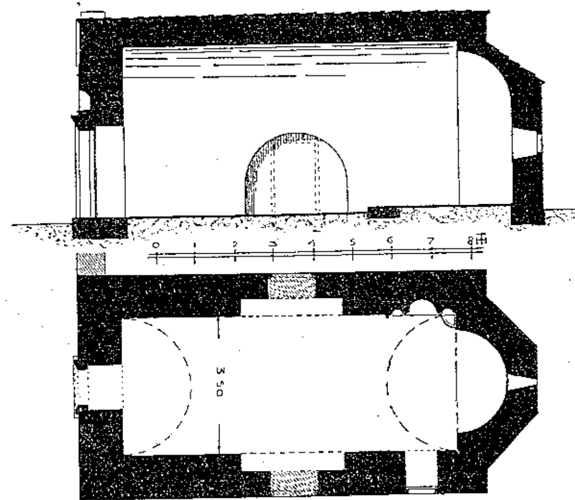

Εἰκ. 10. Ἅγ. Ἀθανάσιος Χαλκούρης.

τελεῖ σπουδαῖον διακριτικὸν γνώρισμα, ὅπερ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διαστείλωμεν τοὺς ἐξεταζομένους ἐνταῦθα ναοὺς εἰς δύο ὁμάδας. Καὶ εἰς μὲν τὴν πρώτην ὁμάδα (Α), τῶν ἐχόντων δηλ. σύνθετον ὀροφὴν ναῶν, ἤτοι τὸν κύλινδρον μετὰ τεταρτοσφαιρίων ἑκατέρωθεν, ὑπάγονται 4 ναοί: Ἡ Παντάνασσα, ἡ Ρόμπη, οἱ ἅγ. Ἀνάργυροι καὶ ὁ ἅγ. Ἀθανάσιος Ψειρῆ, εἰς δὲ τὴν δευτέραν (Β), πάντες οἱ ὑπόλοιποι. Ἡ ἀνωτέρω δὲ διαίρεσις δικαιολογεῖται καὶ ἐξ ἄλλων χαρακτηριστικῶν, ἅτινα εἶναι κοινὰ εἰς πάντας σχεδὸν τοὺς ναοὺς τῆς ὁμάδος Α, ἐν ᾧ ἐλλείπουσιν ὁλοσχερῶς ἀπὸ τοὺς τῆς Β. Οὕτω π. χ. παρατηροῦμεν, ὅτι εἰς τοὺς τρεῖς μεγαλυτέρους ἐκ τῶν ναῶν τῆς κατηγορίας Α (Παντάνασσα, Ρόμπη, Ἅγ. Ἀνάργυροι) μεταξὺ τοῦ ἀνατολικοῦ τεταρτοσφαιρίου καὶ τοῦ ἱεροῦ παρεμβάλλεται τμῆμά τι ὀρθογώνιον καλυπτόμενον διὰ κυλινδρικῆς καμάρας ἐχούσης τὴν κλεῖδα χαμηλότερον

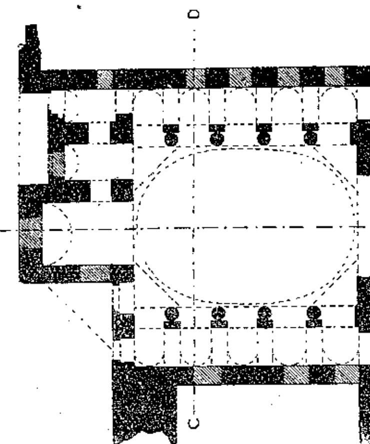
[1]) Περὶ τῆς διακρίσεως τῶν βυζαντινῶν ἀπὸ τῶν περσικῶν ἡμιχωνίων ὅρα *Rosinthal*, Pendentifs, Trompen und Stalaktiten Leipzig 1912 σελ. 31. Σημειωτέον δ' ὅτι εἰς τὴν Παντάνασσαν οὐ μόνον ὁ κύλινδρος τοῦ μέσου δρόμου, ἀλλὰ καὶ οἱ καλύπτοντες τὴν πρόθεσιν καὶ τὸ διακονικὸν κύλινδροι καταλήγουσιν ἀνατολικῶς εἰς τεταρτοσφαίρια βαίνοντα ἐπὶ ἡμιχωνίων. Ὅρα κατὰ πλάτος τομὴν ἐν εἰκ. 1.

τῶν γεννήσεων τοῦ ἀνατολικοῦ τεταρτοσφαιρίου. Ὁμοία διάταξις ἀπαντᾷ, ὡς γνωστόν, εἰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς τῆς Ἀνατολῆς,[1] συνηθέστατα δὲ εἰς τοὺς συνθέτους (τετρακιονίους) τρουλλαίους ναοὺς προκληθεῖσα, νομίζω, ἐκ τῶν ἑξῆς δύο λόγων α) τῆς εὐρύνσεως τοῦ πρὸ τοῦ κυρίως ἱεροῦ χώρου καὶ β) τῆς ἐπιτεύξεως ὁμαλωτέρας μεταβάσεως ἀπὸ τοῦ ὑψηλοῦ κυλίνδρου τοῦ μέσου δρόμου πρὸς τὴν χαμηλὰ συνήθως, λόγῳ τοῦ μικροῦ πλάτους αὐτῆς, τοποθετουμένην κόγχην τοῦ ἱεροῦ. Οἱ αὐτοὶ δὲ λόγοι θὰ ὑπηγόρευσαν βεβαίως καὶ τὴν εἰς τὰς ἐξεταζομένας βασιλικὰς τῆς ὁμάδος Α παραδοχήν της

Εἰκ. 11. Ἅγ. Κυριακή.

Πλὴν δὲ τοῦ εἰρημένου στοιχείου ὁμοιότητος μετὰ τῶν τρουλλαίων παρουσιάζουσιν οἱ ναοὶ τῆς ὁμάδος Α καὶ τὰ ἑξῆς, ἅτινα δὲν ἀπαντῶσιν εἰς οὐδένα τῶν ναῶν τῆς ὁμάδος Β.

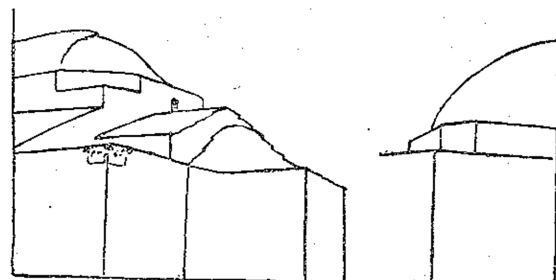
Εἰκ. 12. Ναὸς ἐν Amida. κατὰ G. L. Bell.

Πράγματι ἀφ' ἑνὸς μὲν λόγῳ τῆς κατασκευῆς τῆς ὀροφῆς των ἀπαρτιζομένης ἐκ δύο τεταρτοσφαιρίων ἑκατέρωθεν κυλινδρικοῦ τμήματος—ὅπερ ἕνεκα τοῦ μικροῦ μήκους τοῦ ναοῦ, ἀποβαίνει λίαν βραχὺ—ἀφ' ἑτέρου δὲ λόγῳ τῆς τοποθετήσεως τῆς ὡς ἄνω ἀμφισφαίρου καμάρας ἐπὶ τυμπάνου, οὐ μόνον εἰς τοὺς τρικλίτους, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτοὺς ἔτι τοὺς μονοκλίτους ναοὺς (ἅγ. Ἀνάργυροι εἰκ. 3), ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις τῆς στέγης ὁμοιάζει πολὺ

[1]) *Strzygowski*, Kleinasien σ. 105. *Bell*, Rev. Archéologique 1906, I σελ. 4 Ἰδίᾳ ἐν Συρίᾳ *Vogüé*, Syrie centrale πίν. 19,20.

πρὸς τροῦλλον (ὅρα εἰκ. 13) καὶ ἑπομένως τὸ ὅλον κτίριον πρὸς βασιλικὴν τρουλλαίαν.

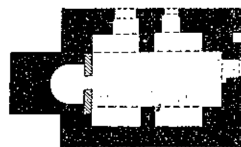
Τοσούτῳ δὲ μᾶλλον γίνεται τοῦτο αἰσθητόν, καθόσον καὶ αἱ γωνίαι τοῦ εἰρημένου τυμπάνου ἀποκόπτονται λοξῶς, ὥστε ἡ βάσις τῆς στέγης ν' ἀποβαίνῃ ἐν ὁριζοντίᾳ τομῇ ὀκτάγωνος. Καὶ παράθυρα δὲ ἀκόμη ἀνοίγονται κατὰ τὰς στενὰς (Παντάνασσα, Ρόμπη, ἅγ. Ἀνάργυροι), ἐνίοτε δὲ καὶ κατὰ τὰς μακρὰς πλευρὰς τῆς σφενδόνης (Ρόμπη) καθιστῶντα ἐντονωτέραν τὴν πρὸς τροῦλλον ὁμοιότητα.

Εἰκ. 13. Παντάνασσα — Amida.

Προέλευσις τοῦ τύπου τῆς ὁμάδος Α

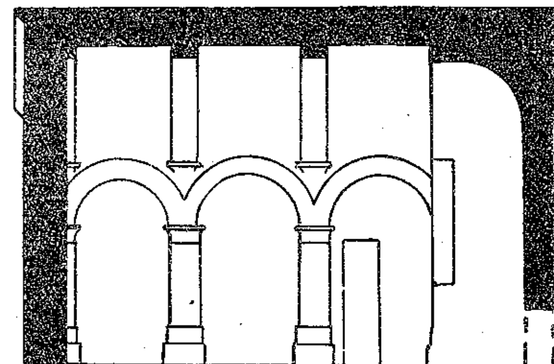
Ἔχων ὑπ' ὄψιν μου ἀφ' ἑνὸς τὴν κάτοψιν τῶν τρικλίτων βασιλικῶν τῶν Ἀθηνῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν πρὸς τροῦλλον ὁμοιότητα τῆς στέγης των παρετήρησα, παραβάλλων ταύτας πρὸς τὰς ἀντιστοίχους τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ ναοῦ τῆς Νεστοριανῆς μονῆς τῆς ἐν Μεσοποταμίᾳ Amida (σημερινοῦ Διαρβεκὶρ) (εἰκ. 12) μεγάλην ὁμοιότητα, δυναμένην νὰ παράσχῃ ἡμῖν ἔνδειξιν περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ ἐξεταζομένου τύπου ἢ μᾶλλον περὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ προτύπου, ἐξ οὗ πιθανῶς ἤντλησαν τὴν ἀρχιτεκτονικὴν μορφήν, ἣν ἐφήρμοσαν οἱ ἀρχιτέκτονες τῶν ἀθηναϊκῶν βασιλικῶν. Πράγματι, ἂν παραβάλωμεν π.χ. τὴν Ρόμπην ἢ τὴν Παντάνασσαν πρὸς τὸν ναὸν τῆς Amida, εὑρίσκομεν τὰ ἑξῆς στοιχεῖα ὁμοιότητος: 1) ἀμφότερα τὰ κτίσματα εἶναι τρίκλιτοι βασιλικαί, 2) ἀμφοτέρων αἱ στέγαι τοῦ μέσου κλίτους βαίνουσιν ἐπὶ ἡμιχωνίων περσικῆς μορφῆς, 3) ἀμφοτέρων αἱ στέγαι βασίζονται ἐπὶ ταπεινῆς σφενδόνης ἐχούσης λοξῶς ἀποκεκομμένας τὰς γωνίας, 4) ἀμφοτέρων ἡ γενικὴ ὄψις τῆς στέγης ἐξωτερικῶς εἶναι περίπου ἡ αὐτή, ὡς πείθει τὸ ἄνωθεν συγκριτικὸν σκαρίφημα (εἰκ. 13). Ἡ μόνη μικρὰ διαφορὰ ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι, ἐν ᾧ ἐν Ἀθήναις ἡ στέγη ἀπαρτίζεται ἐξ ἑνὸς κυλινδρικοῦ τμήματος φέροντος ἑκατέρωθεν ἀνὰ ἓν τεταρτοσφαίριον, ἐν Amida ἡ ὁριζοντία τομὴ τοῦ θόλου εἶνε ἔλλειψις ἐπιμήκης, ἀναλογίας μικροῦ πρὸς μέγαν ἄξονα περίπου 2:3, τῆς αὐτῆς δηλ., ἣν ἔχουσι πρὸς ἀλλήλας καὶ αἱ πλευραὶ

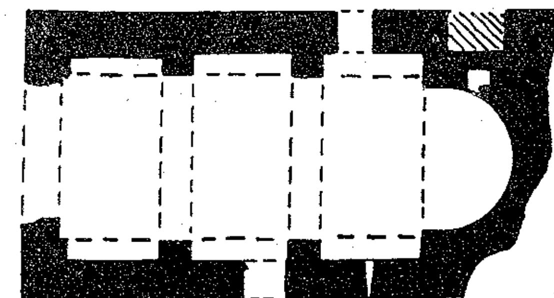

Εἰκ. 14. Ναὸς ἐν Κέφρ Ζὲ τῆς Μεσοποταμίας, κατὰ G. L. Bell.

τοῦ περιγεγραμμένου εἰς τὸ σχῆμα τῆς ἀθηναϊκῆς στέγης ὀρθογωνίου (Ρόμπη).

Ἡ ζωηρὰ ὁμοιότης τῶν δύο κτισμάτων [1]) ὀφείλεται ἀναμφισβητήτως εἰς ἐπίδρασιν. Εἶναι λοιπὸν πιθανώτατον, ὅτι, ὡς τόσαι ἄλλαι μορφαί, προῆλθε καὶ ὁ τρίκλιτος Ἀθηναϊκὸς ἀρχιτεκτονικὸς τύπος ἐκ Μεσοποταμίας, αἱ μετὰ τῆς ὁποίας καὶ τῆς Ἀνατολῆς ἐν γένει σχέσεις τῆς Ἑλλάδος ἀποδεικνύονται ὁλονὲν στενώτεραι ἐκ τῶν μνημείων τῆς τε ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς διακοσμητικῆς καθόλου. Ὄντως, ὡς πρῶτος ἀπέδειξεν ὁ Strzygowski (Amida, 185), οἱ ὀκταγωνικοῦ τύπου μεθ' ἡμιχωνίων ναοὶ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος καὶ ἑξῆς, ἕλκουσι τὴν καταγωγὴν ἐκ Περσίας, ὁπόθεν μετεδόθησαν εἰς Μεσοποταμίαν ἤδη πρὸ τῆς ἰσλαμικῆς αὐτῆς κατακτήσεως. Ὁμοίως δέ, ὡς ἐπιστοποίησεν ὁ Millet, [2]) ὁ τύπος τῶν μετὰ τυφλῆς καμάρας ὕπερθεν τοῦ μέσου κλίτους ναῶν τῆς Ἑλλάδος ἀνατολικὴν ἔχει τὴν προέλευσιν, ὡς ἐξ Ἀνατολῆς προέρχονται αἱ κουφικαὶ κεράμινοι διακοσμήσεις τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων πολλῶν ναῶν τῆς Ἑλλάδος [3]).

Εἰκ. 15. Ναὸς ἐν Ani τῆς Ἀρμενίας, κατὰ Strzygowski.

Οὐ μόνον δ' ἐκ τοῦ σχήματος τῆς καλυπτούσης τοὺς ἐξεταζομένους ἐν-

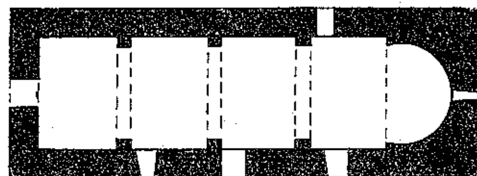
[1]) Ὁ τύπος τῆς θολωτῆς ὀροφῆς τῆς Παντανάσσης παρουσιάζει ἐπίσης ποιάν τινα ὁμοιότητα καὶ πρὸς τὸν τῆς τρουλλαίας ἑλληνιστικῆς βασιλικῆς τοῦ Κοτζᾶ Καλεσσὶ τῆς Ἰσαυρίας. Πράγματι ὁ τροῦλλος καὶ τοῦ ναοῦ τούτου, ὃν ὁ *Headlam* (Journal of Hellenic Studies 1892 Suppl.) χρονολογεῖ ἀπὸ τοῦ 5ου αἰ. εἶναι ἐλλειψοειδής, βαίνει ἐπὶ ἡμιχωνίων καὶ ἵσταται ὑπεράνω ζεύγους κιονοστοιχιῶν ἐπαλλήλων. Φέρει δὲ πρὸς τούτοις καὶ ἐνισχυτικὰς ζώνας, βαινούσας ὅμως ἐπὶ κιόνων.

[2]) *G. Millet*, L'école grecque dans l'architecture byzantine σ. 33.

[3]) *Van Berchem—J. Stzygowski.* Amida 378 ἑ.

ταῦθα ναοὺς καμάρας δύναταί τις νὰ συμπεράνῃ περὶ τῆς ἐξ 'Ανατολῆς καταγωγῆς τοῦ ἐξεταζομένου τύπου, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλλων σπουδαίων ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων ἤτοι 1) ἐκ τῶν τυφλῶν τόξων, τῶν ἀνοιγομένων ἐπὶ τῶν μακρῶν αὐτῶν πλευρῶν, ἅτινα ἀπαντῶσι συνηθέστατα εἴς τε τοὺς ναοὺς τῆς Β. Μεσοποταμίας [1]) (εἰκ. 14) καὶ εἰς τοὺς τῆς εἰς ζωηρὰν θρησκευτικὴν ἐπιμιξίαν μετὰ τῆς Μεσοποταμίας εὑρισκομένης κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν 'Αρμενίας,[2]) (εἰκ. 15 καὶ 16) καὶ 2) ἐκ τῶν ἐνισχυτικῶν ζωνῶν, τὰς ὁποίας καθ' ὅμοιον ἀκριβῶς τρόπον, ὡς ἐν 'Αθήναις, εὑρίσκομεν εἰς τοὺς μετὰ τυφλῶν τόξων ναοὺς τῆς 'Αρμενίας (εἰκ. 15 καὶ 16).

Κατὰ ταῦτα δύναταί τις νὰ εἴπῃ ὅτι πάντα σχεδὸν τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἀθηναϊκῶν βασιλικῶν, ἤτοι ἐπίμηκες ὀρθογώνιον σχῆμα, ὀρθογώνιος χῶρος πρὸ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, κυλινδρικὴ καμάρα, ἐνισχυτικαὶ ζῶναι, ἡμιχώνια, τυφλὰ τόξα, ἀπαντῶσι πανόμοια εἰς τοὺς ναοὺς τῆς 'Ανατολῆς καὶ δὴ τοὺς τῆς Β. Μεσοποταμίας (Tûr Abdin) καὶ 'Αρμενίας. Πρὸς τοὺς ναοὺς μάλιστα τῆς τελευταίας ταύτης παρουσιάζουσιν οἱ ἐξεταζόμενοι ἀθηναϊκοὶ μεγάλην ἀληθῶς ὁμοιότητα, ὡς πείθει ἡ παραβολὴ τῆς κατόψεως καὶ τομῆς των πρὸς τὰς παρατιθεμένας ἀντιστοίχους τοῦ ἐν τῇ πρωτευούσῃ τῆς 'Αρμενίας Ani ναοῦ (εἰκ. 15) καὶ τοῦ ἐν Schirwandschuk (εἰκ. 16). Συμπεραίνομεν δ' ἐκ τούτου, ὅτι ἡ ἐπίδρασις τῆς ἀρμενικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἣν ὑπέδειξεν ὁ κ. Strzygowski ὑφισταμένην ἐπὶ μνημείων τῶν 'Αθηνῶν [3]) (῞Αγ. 'Απόστολοι Σολάκη) καὶ τῆς 'Αττικῆς [4]) (Νταοῦ Πεντέλη) δὲν περιορίζεται μόνον ἐπὶ τῶν δύο εἰρημένων κτισμάτων ἀλλ' ἐκτείνεται ἐφ' ὁλοκλήρου κατηγορίας μνημείων τῆς ἑλληνικῆς πρωτευούσης.

Εἰκ. 16. Ναὸς Schizwandschuk τῆς 'Αρμενίας, κατὰ Strzygowski.

Χρονολογία κατασκευῆς

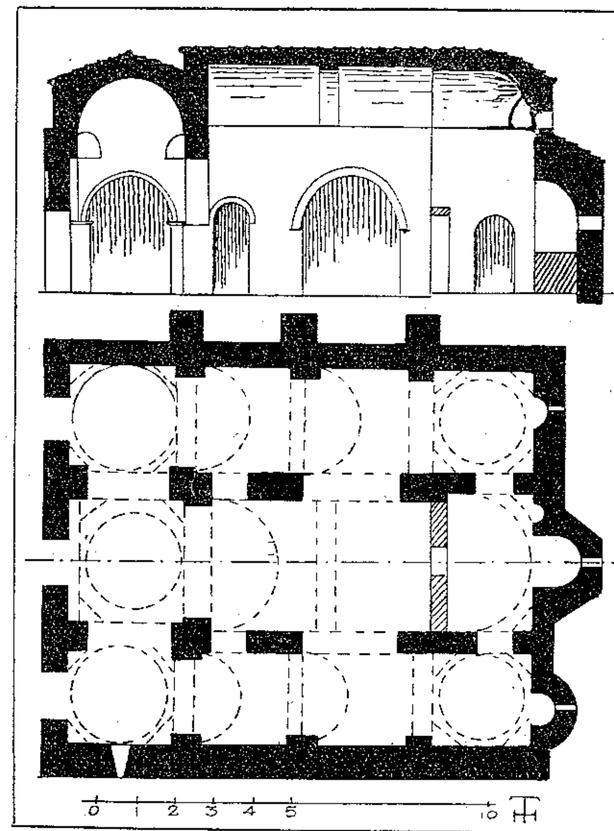
Μετὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ τύπου τῶν ἀθηναϊκῶν καμαροσκεπάστων βασιλικῶν καὶ τὴν ἐξέτασιν τῆς καταγωγῆς του, ὑπολείπεται ἤδη τὸ ζήτημα τῆς ἐξακριβώσεως τῆς χρονολογίας τῆς εἰσαγωγῆς αὐτοῦ εἰς τὴν 'Ελλάδα, ἤτοι τῆς χρονολογίας τῆς κατασκευῆς τῶν ἐξεταζομένων ναῶν καὶ δὴ τοῦ συνθετωτέρου καὶ ἀρτιώτερον τῶν λοιπῶν διατηρουμένου ναοῦ τῆς Παντανάσσης.

[1]) *Gertrude Lowthian Bell,* Churches and Monasteries of the Tûr Abdin Ztsch. f. Gesch. der Arch. Beiheft, 1913 Mar Gabriel σ. 65, Mar Ibrahim σ. 68, Salah σ. 71, Mar Azizael σ. 75, Παναγία σ. 77 κλπ.

[2]) *J. Strzygowski,* Die Baukunst der Armenier und Europa 1918 Ναὸς ἀκροπόλεως Ani εἰκ. 147/148, Eghiward εἰκ. 155 καὶ 164, Schirwandschuk εἰκ. 159, Garni εἰκ. 161, Kassach εἰκ. 172, Ereruk εἰκ. 177.

[3]) *J. Strzygowski,* Die Baukunst der Armenier und Europa, 1918 σελ. 769.

[4]) *J. Strzygowski,* ῎Ενθ' ἀνωτ. τόμ. II σελ. 782.

Εἰκ. 17. ἅγ. Πέτρος Χασιᾶς.

῾Ως πρὸς τὸ ζήτημα τοῦτο αἱ γνῶμαι τῶν βυζαντινολόγων, οἵτινες ἐν παρόδῳ ἠσχολήθησαν μὲ τὸν ναὸν τῆς Παντανάσσης, διΐστανται. Οὕτω ὁ μὲν κ. Wulff [1]) θεωρεῖ γενικῶς τὰς βασιλικὰς τῶν 'Αθηνῶν ὡς κατασκευασθείσας τὸν 8ον ἢ 9ον αἰῶνα, στηριζόμενος ἐπὶ τῆς ἀπὸ τοῦ 871 μ. Χ. δι' ἐπιγραφῆς χρονολογουμένης, σήμερον δὲ κατηδαφισμένης, ἐκκλησίας τοῦ ῾Αγ. 'Ιωάννου Μαγγούτη, ὁ δὲ κ. Millet καταβιβάζει τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τῆς Παντανάσσης εἰς τὸν 11ον ἢ 12ον αἰῶνα βασιζόμενος ἐπὶ τοῦ τύπου τῶν κιονοκράνων της.[2]) Φαίνεται ὅμως ὅτι τὸν σοφὸν βυζαντινολόγον διέφυγε τὸ γεγονός, ὅτι τὰ σημερινὰ κιονόκρανα τοῦ ναοῦ τούτου ὡς καὶ τὰ τῆς Ρόμπης εἶναι ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν γύψινα, ἀπομιμοῦνται δ' ἄλλως τε τὸν ἀρχαῖον κορινθιακὸν τύπον καὶ θὰ ἠδύναντο νὰ ἀνήκωσιν εἰς οἱανδήποτε περίοδον. Τέλος ὁ κ. Σωτηρίου, [3])

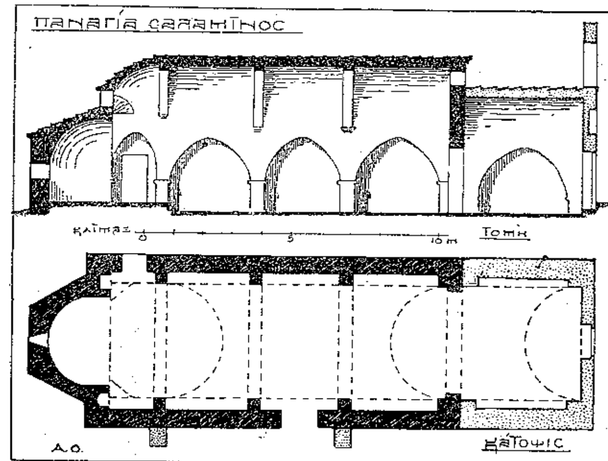
[1]) *O. Wulff,* Altchristliche und byzantinische Kunst II 477.

[2]) *G. Millet,* L'école grecque κτλ. σελ. 45 σημ. 1.

[3]) *'Αρχαιολογικὸν Δελτίον* 1916 σελ. 128.

κρίνων ἐκ τῆς τοιχοδομίας τοῦ μνημείου, τὸ χρονολογεῖ ἀπὸ τοῦ $7^{ου}$ ἢ $8^{ου}$ αἰῶνος.

Μετὰ τὴν εὕρεσιν τῶν ἀνατολικῶν προτύπων ἀπὸ τῶν ὁποίων ἤντλησαν οἱ ἀρχιτέκτονες τῶν ἀθηναϊκῶν βασιλικῶν, τὰ χρονολογικὰ ὅρια κατασκευῆς τῶν 'Αθηναϊκῶν ναῶν περιορίζονται. Διότι ναὶ μὲν δὲν εἶναι βεβαία ἡ χρονολογία κατασκευῆς τοῦ ναοῦ τῆς Amida, τὸν ὁποῖον ὁ μὲν κ. Strzygowski[1]) θεωρεῖ παλαιοχριστιανικόν, πραγματευθεὶς περὶ αὐτοῦ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἀτελοῦς σκαριφήματος τοῦ στρατηγοῦ de Beylié, ἡ δὲ Miss Bell[2]) μουσουλμανικόν, τοὐλάχιστον κατὰ τὸ ἄνω αὐτοῦ μέρος, εἶναι ὅμως ἀσφαλὴς ἡ χρονολογία τοῦ ναοῦ τῆς Ani (612 μ. Χ.) ἐξ ἐπιγραφῆς ἐντετοιχισμένης ἐπ' αὐτοῦ τοῦ μνημείου. Ἡ χρονολογία αὕτη εἶναι πολύτιμος, διότι ἀποδεικνύει, ὅτι ὁ τύπος τῶν ἐξεταζομένων βασιλικῶν ὑφίστατο ἐν 'Αρμενίᾳ ἤδη ἀπὸ τοῦ $7^{ου}$ αἰῶνος.

Εἰκ. 18. Ναὸς Παναγίας ἐν Σαλαμῖνι.

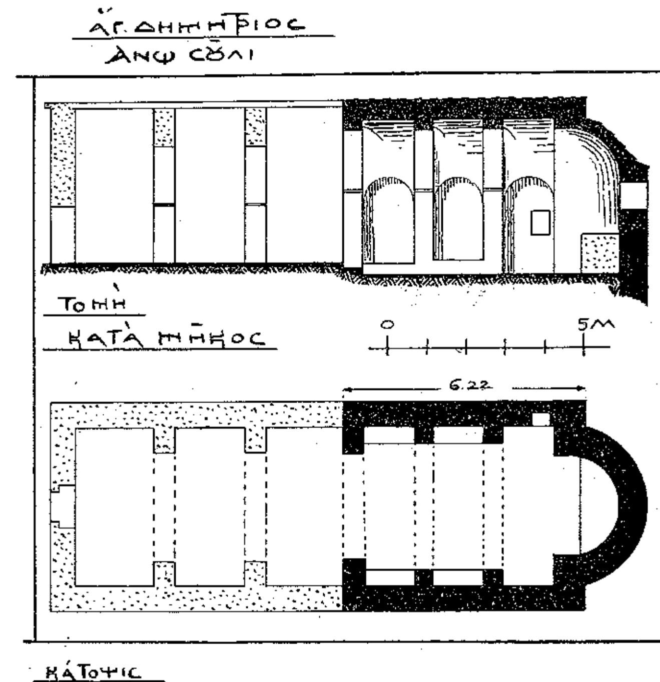
Ἂν λοιπὸν συνδυάσωμεν τὴν χρονολογίαν ταύτην πρὸς τὸ σύστημα τῆς τοιχοδομίας τῶν ἐξεταζομένων ναῶν, ὅπερ εἶναι ἀκανόνιστον καὶ οὐχὶ ἰσόδομον, ὡς ἐσφαλμένως ἀπεικονίζουσιν αὐτὸ ὅ τε Couchaud καὶ ὁ Lenoir, λάβωμεν δ' ὑπ' ὄψιν, ὅτι τοιοῦτο σύστημα ἀκανονίστου τοιχοποιίας ἐφηρμόσθη κατὰ τοὺς πρὸ τοῦ 1000 χρόνους, ἀφ' ἧς ἐποχῆς ἄρχεται ὂν ἐν κοινῇ χρήσει τὸ διὰ κανονικῶν πλινθοπεριβλήτων πωρολίθων σύστημα τοιχοδομίας, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν μετ' ἀσφαλείας[3]) ὅτι ἡ χρονολογία εἰσαγωγῆς τοῦ ἐξεταζομένου τύπου εἰς Ἑλλάδα κυμαίνεται ἐντὸς τῶν τεσσάρων

[1]) *Van Berchem et J. Strzygowski*, Amida. 174.

[2]) *G. L. Bell,* Churches and Monasteries of the Tur Abdin Ztschr. f. G. der Arch. Beiheft 9, 1913 σελ. 95.

[3]) 'Αποβλέπων τις εἰς τὴν γνώμην τῆς Miss Bell, καθ' ἣν τὸ ἄνω τμῆμα τοῦ ναοῦ τῆς Amida εἶναι ἰσλαμικῆς προελεύσεως, θὰ ἠδύνατο νὰ ὑποθέσῃ, ὅτι καὶ ὁ ναὸς τῆς Παντανάσσης ἐκτίσθη ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἤτοι μετὰ τὸ 1456, καθ' ἣν περίοδον

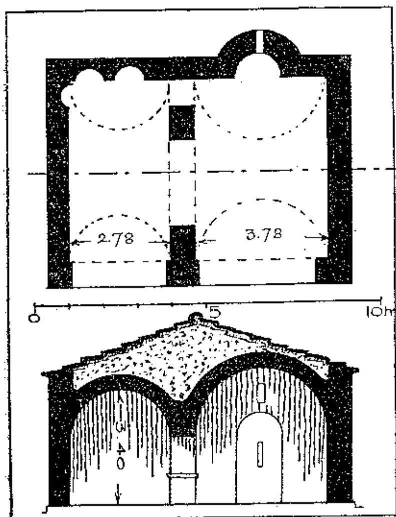
τελευταίων αἰώνων τῆς $1^{ης}$ μ. Χ. χιλιετηρίδος. Ἔτι δ' ἀκριβέστερον θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ὁρίσωμεν αὐτήν, ἂν ἐγνωρίζομεν τὸν ἀκριβῆ χρόνον εἰσαγωγῆς τῶν Περσικῆς μορφῆς ἡμιχωνίων εἰς Ἑλλάδα, ὧν χρῆσις ἐν τοῖς ναοῖς τῆς 'Ανατολῆς ἐγίνετο ἤδη ἀπὸ τῶν παλαιοχριστιανικῶν χρόνων. 'Αλλὰ τὸ ζήτημα τοῦτο δὲν διηυκρινήθη δυστυχῶς εἰσέτι. Οὐχ' ἧττον ἐκ τῶν τεσσάρων αἰώνων, εἰς οὓς περιωρίσθη ἡ χρονολογία εἰσαγωγῆς τοῦ ἐξεταζομένου τύπου, τὰς περισσοτέρας πιθανότητας συγκεντρώνει ὁ $9^{ος}$ καὶ δὴ τὸ τελευταῖον αὐτοῦ τρίτον. Πράγματι, ἐν ᾧ οὐδένα ναὸν τῆς Ἑλλάδος δυνάμεθα ν' ἀποδώσωμεν ἀσφαλῶς εἰς τὸν $7^{ον}$, τὸν $8^{ον}$ καὶ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ $9^{ου}$ αἰῶνος, συμπεραίνομεν δ' ἐκ τῆς τοιαύτης ἐλλείψεως κτιρίων περὶ τῆς ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι οἱονεὶ ἀπονεκρώσεως πάσης ἐκκλησιαστικῆς κτιριακῆς δράσεως κατὰ τοὺς εἰρημένους αἰῶνας, ὀφειλομένης ἀναμφιβόλως εἰς βαρβαρικὰς ἐπιδρομὰς καὶ ἄλλας ἐσωτερικὰς ἀνωμαλίας, τοὐναντίον οἱ μεταξὺ τοῦ 870 καὶ τοῦ 900 χρόνοι ἐμφανίζονται διὰ μιᾶς ἐξαιρετικῶς γόνιμοι εἰς ναοδομίαν, ὡς ἀποδεικνύουσι τέσσαρες μεγάλοι ναοὶ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος

Εἰκ. 19. Ναὸς ἁγ. Δημητρίου, Ἄνω Σοῦλι.

ἡ ἀκανόνιστος τοιχοδομία ἦτο πάλιν ἐν μεγάλῃ χρήσει. Τὴν ὑπόθεσιν ὅμως ταύτην ἀποκλείει πληροφορία τις περιεχομένη ἐν τῷ μόνῳ περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Παντανάσσης σῳζομένῳ ἐγγράφῳ τοῦ ἔτους 1688. (*Καμπούρογλου*, Μνημεῖα τόμ. 2 σελ.42). Γίνεται δηλονότι ἐπανειλημμένως λόγος ἐν τῷ ἐγγράφῳ τούτῳ περὶ ὑπάρξεως τῆς γυναικείας μονῆς τῆς Παντανάσσης κατὰ τοὺς χρόνους τῆς «Λατινικῆς αὐθεντείας» ἤτοι ἐπὶ Φραγκοκρατίας.

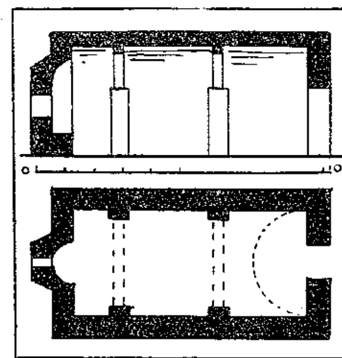
ἀσφαλῶς δι' ἐπιγραφῶν χρονολογημένοι, ἤτοι ὁ ἐν Ἀθήναις τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Μαγγούτη [1] ($871/_2$), ὁ ἐν Θήβαις τοῦ ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου [2] ($871/_2$), ὁ ἐν Σκριποῦ (Ὀρχομενῷ) τῆς Βοιωτίας ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου [3] ($873/_4$) καὶ ὁ ἐν Σκύρῳ ναὸς τῆς Κοιμήσεως Θεοτόκου [4] ($894/_5$). Κατὰ τοὺς χρόνους λοιπὸν τούτους, καθ' οὓς μία νέα οἰκοδομικὴ ὤθησις παρατηρεῖται, ὀφειλομένη πιθανώτατα εἰς τὸν ἐξ Ἀρμενίας ἕλκοντα τὴν καταγωγὴν [5]) αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου Βασίλειον τὸν Α΄ καὶ τὸν υἱὸν αὐτοῦ Λέοντα τὸν Σοφόν, συμπίπτουσα δὲ καὶ πρὸς τὴν μεγίστην ἄνθησιν καὶ διάδοσιν τῆς ἀνατολικῆς (μεσοποταμιακῆς καὶ ἰδίᾳ ἀρμενικῆς) ἀρχιτεκτονικῆς θεωρῶ λίαν πιθανὴν τὴν εἰς Ἑλλάδα εἰσαγωγὴν τοῦ ἐξεταζομένου τύπου ἄρα καὶ τὴν κτίσιν τῆς βασιλικῆς τῆς Παντανάσσης.

Εἰκ. 20. Ἅγ. Δημήτριος (παρακκλῆσι).

Ἐπέκτασις καὶ ἐξέλιξις τοῦ τύπου

Ὁ περιγραφεὶς σύνθετος τύπος καμαροσφαιροσκεπάστων ναῶν (ὁμὰς Α) εἶναι περίεργον ὅτι οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἐφηρμόσθη ἄρτιος, πλὴν μόνον ἐν Ἀθήναις. Ἐλαφρῶς ὅμως παρηλλαγμένον ἢ μᾶλλον ἡπλοποιημένον, τὸν συναντῶμεν εἰς δύο ναοὺς τῆς γειτονίας τῶν Ἀθηνῶν κτισθέντας ἀσφαλῶς ἐπὶ τουρκοκρατίας [6]): τὸν Ἅγ. Πέτρον τῆς Χασιᾶς, [7]) βασιλικὴν τρίκλιτον μετὰ νάρθηκος καὶ τὴν Παναγίαν τοῦ Μπόσκου ἢ Καθαροῦ τῆς Σαλαμῖνος, [1]) κτίσμα ἐπίμηκες μονόκλιτον, ὧν τὴν κάτοψιν καὶ τομὴν παρέχουσιν αἱ παρατιθέμεναι εἰκόνες 17 καὶ 18. Εἰς ἀμφότερα τὰ κτίρια ταῦτα παρατηροῦνται τὰ ἑξῆς κοινὰ στοιχεῖα πρὸς τοὺς ναοὺς τῆς ὁμάδος Α: 1) αἱ ἐνισχυτικαὶ τῆς μέσης καμάρας ζῶναι· 2) ἡ διὰ τεταρτοσφαιρίου βαίνοντος ἐπὶ ἡμιχωνίων ἀνατολικὴ ἀπόληξις τῆς καμάρας· 3) τὰ ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ὀρθογωνίου τυφλὰ τόξα. Εἰδικῶς δὲ ὁ Ἅγ. Πέτρος ἔχει κοινὴν πρὸς τὴν Παντάνασσαν τὴν στέγασιν τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ δι' ἡμισφαιρικῶν θόλων βαινόντων ἐπὶ 4 ἡμιχωνίων. Ὁ ἀρχιτέκτων μάλιστα τοῦ ναοῦ τούτου, ὅστις ἀσφαλῶς εἶχεν ὑπ' ὄψιν του τὸ Μοναστηράκι, ἐν τῇ ὑπερβαλλούσῃ ἀγάπῃ του πρὸς τὰ ἡμιχώνια ἐστέγασε καὶ τὰ τρία διαμερίσματα τοῦ νάρθηκος δι' ἡμισφαιρικῶν θόλων βαινόντων καὶ αὐτῶν ἐπὶ ἡμιχωνίων (ὅρα κάτοψιν ἐν εἰκ. 17). Ἡ δὲ ἁπλοποίησις, ἣν οἱ δύο μνημονευθέντες ναοὶ παρουσιάζουσιν ἔναντι τῶν τῆς ὁμάδος Α τῶν Ἀθηνῶν, συνίσταται εἰς τὴν κατάργησιν τοῦ δυτικοῦ τεταρτοσφαιρίου καὶ τὴν δι' ἁπλοῦ κατακορύφου τυμπάνου ἀντικατάστασίν του (ὅρα τομὰς ἐν εἰκ. 17 καὶ 18).

Εἰκ. 21 Ἅγ. Νικόλαος Σαρωνικοῦ

Ἓν δ' ἔτι βῆμα περαιτέρω ἁπλοποιήσεως παρέχουσι δύο ἄλλα τῆς Ἀττικῆς ἄγνωστα τέως μνημεῖα, ὁ ναὸς Ἁγ. Δημητρίου ἐν Ἄνω Σοῦλι, ἐν τῷ ὁποίῳ ἔχουσι καταργηθῆ ἀμφότερα τὰ τεταρτοσφαίρια, ἀπέμειναν δὲ μόνον αἱ ἐνισχυτικαὶ ζῶναι καὶ τὰ ἐπὶ τῶν τοίχων τῶν μακρῶν πλευρῶν τυφλὰ τόξα (ὅρα κάτοψιν καὶ τομὴν ἐν εἰκ. 19) καὶ ὁ ἅγ. Νικόλαος παρὰ τὴν ἀκτὴν τοῦ Σαρωνικοῦ (εἰκ. 21) ἐν τῷ ὁποίῳ κατηργήθησαν τὰ τυφλὰ τόξα, παρέμειναν δὲ μόναι αἱ ἐνισχυτικαὶ ζῶναι βαίνουσαι ἐπὶ πολὺ πλατυτέρων ποδαρικῶν.

Οἱ τέσσαρες τελευταῖον μνημονευθέντες ναοὶ εἶναι εἰς ἡμᾶς χρήσιμοι,

---

[1]) *I. Σακελίων*, Δελτ. Ἱστ. Ἐθν. Ἑτ. 2 σελ. 29.

[2]) *J. Strzygowski*, Inedita der Architektur und Plastik aus der Zeit Basileios des I. Byzantinische Zeitschr. III 1894 σελ. 13. Περὶ τῆς ἀκριβοῦς χρονολογίας ὅρα *Millet*, École Grecque σελ. 4 σημ. 1.

[3]) *Strzygowski*, Ἔνθ. ἀν. σελ. 8.

[4]) *Dawkins*, Annual of the British School at Athens $1904/_5$ σελ. 74, *Fredrich*, Athenische Mitteil. 1906,263.

[5]) *Strzygowski*, Die Baukunst der Armenier und Europa τόμ II σελ. 735.

[6]) Τοῦτο ἐμφαίνεται σαφῶς ἐκ τοῦ σχήματος τῶν τυφλῶν τόξων των, ἅτινα εἶναι τεθλασμένα. (Ὅρα τομὴν ἐν εἰκ. 17 καὶ 18).

[7]) Ἐπιγραφὴ ἐντετοιχισμένη ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ναοῦ, παρὰ τὸ τέμπλον λέγει: «1801 Γεναρηου προτη παπακηρηκος ανακενηστη ο ναος τοῦ αγιου ενδοξου κε πανεφημου αποστολου πετρου χασηας δηα σηδρομης ολουνου του χορη κε Γεοργιου Μαστορη . . . . . . κηρ Σοτηρχος»

[1]) Ἡ Παναγία τῆς Σαλαμῖνος ἐκτίσθη βεβαίως ὑπὸ τῶν ὑπὸ τοῦ Μοροζίνη ἐξοικισθέντων εἰς Σαλαμῖνα τὸ 1688 Ἀθηναίων, οἵτινες ἐφήρμοσαν καὶ ἐν τῇ νέᾳ των διαμονῇ τὸν αὐτὸν ἀρχιτεκτονικὸν τύπον καὶ ἀπεικόνισαν ἐν τῷ νέῳ ναῷ κατ' ἐξοχὴν Ἀθηναίους ἁγίους, ὡς π. χ. τὴν Ἁγίαν Φιλοθέην. (Ὅρα περὶ τῶν εἰκόνων ταύτης *Ξυγγόπουλον* ἐν Ἡμερολογ. Μ. Ἑλλάδος 1925 σελ. 451 ἑ.). Ἡ εἰκονογράφησις τοῦ ναοῦ, κατὰ τὴν ἐπὶ τοῦ τέμπλου ἐπιγραφήν, ἐγένετο τὸ 1758.

διότι ἀποτελοῦσι τρόπον τινὰ τοὺς συνδετικοὺς κρίκους τῆς ἁλύσεως, ἥτις συνδέει τοὺς ναοὺς τῆς ὁμάδος Α πρὸς τοὺς τῆς ὁμάδος Β. Πράγματι οἱ ναοὶ τῆς ὁμάδος Β, οἵτινες, καταργήσαντες τὰς ἐνισχυτικὰς ζώνας, διετήρησαν μόνον τὰ ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν τυφλὰ τόξα, οὐδὲν ἄλλο ἀποτελοῦσιν ἢ μίαν περαιτέρω βαθμίδα ἐξελίξεως μετὰ τὸν Ἅγ. Δημήτριον τοῦ Ἄνω Σοῦλι. Εἶναι λοιπὸν οἱ ναοὶ τῆς ὁμάδος Β ἀπότοκοι τῶν τῆς Α, διὰ τὸν λόγον δὲ τοῦτον καὶ συμπεριελήφθησαν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὑπὸ τὸν αὐτὸν τίτλον ἐν τῇ μελέτῃ ταύτῃ μετὰ τῶν ναῶν τῆς ὁμάδος Α, μεθ' ὧν συνεξητάσθησαν ὡς πρὸς τὰ γενικὰ χαρακτηριστικά των.

Ἀλλ' ἡ ἐξέλιξις τοῦ ἐξετασθέντος τύπου δὲν ἔμεινε μέχρι τοῦ σημείου τούτου, ἀλλ' ἐπροχώρησε περαιτέρω. Πράγματι εἰς μίαν ἄλλην θολωτὴν βασιλικὴν τῶν Ἀθηνῶν, ἣν ἐπίτηδες δὲν ἀνεφέραμεν μέχρι τοῦδε, ἤτοι τὸν παρὰ τὸ μνημεῖον τοῦ Λυσικράτους διπλοῦν ναὸν Ἁγ. Δημητρίου (παρακλῆσι) (εἰκ. 20) καὶ Ἁγ. Ἄννης βλέπομεν κατηργημένα πλέον τὰ μετὰ τόσης ἐπιμονῆς διατηρούμενα τυφλὰ τόξα, καὶ τέλος εἰς μνημεῖα τῶν περιχώρων, ὧν πρόχειρα ἔχω τὴν προέκτασιν τοῦ ἀνωτέρω ἐξετασθέντος ναοῦ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ἐν Ἄνω Σοῦλι (εἰκ. 19), τοὺς Ταξιάρχας τῶν Καλυβίων Κουβαρᾶ,[1] τὸν ἐν Κουβαράδες ναὸν τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου[2]) καὶ τὸν Ἅγ. Νικόλαον Λυκούριζα παρὰ τὴν ἀκτὴν καὶ τοῦτον τοῦ Σαρωνικοῦ, οὐ μόνον τὰ τυφλὰ τόξα ἔχουσι καταργηθῆ, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ καμάρα τοῦ θόλου ἔχει διαλυθῆ εἰς ἀριθμόν τινα ἐγκαρσίων τόξων χρησίμων πρὸς ὑποβάστασιν ξυλίνης πλέον ἀμφικλινοῦς στέγης. Εἶναι δὲ πάντα τὰ τόξα ταῦτα ὀξυκόρυφα μαρτυροῦντα σαφῶς οὐ μόνον περὶ τῆς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας κατασκευῆς των, ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς πενιχρότητος τῶν μέσων, ἅτινα διέθετον οἱ ἐν τοῖς χωρίοις τῆς Ἀττικῆς διαμένοντες ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, οἵτινες σπανίως κατήργησαν τὴν θολωτὴν στέγην.

---

1) *Α. Ὀρλάνδου*, Ναοὶ τῶν Καλυβίων Κουβαρᾶ, Ἀθηνᾶ XXXV, σελ. 171.

2) Ὁ ναὸς οὗτος φαίνεται ὅτι εἶναι ἀρκετὰ παλαιός, διότι ἐξωγραφήθη κατά τινα ἐν αὐτῷ σῳζομένην ἐπιγραφὴν ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Μάρκου ἐν ἔτει 1744. Ἑπομένως ἡ κατάργησις τῆς καμάρας εἶχεν ἤδη εἴς τινα μέρη συντελεσθῆ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰῶνος, ἐν ᾧ εἰς ἄλλα ἐπῆλθε πολὺ βραδύτερον. Ἡ ὡς ἄνω ἐπιγραφὴ ἔχει ὡς ἑξῆς: ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων καὶ ἀνιστορήθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς οὗτος τοῦ ἐν Ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου, πατριάρχου [1]Ἀλεξανδρείας διὰ συνδρομῆς κόπου τε καὶ πάσης ἄλλης φροντίδος παρὰ τῶν ὧδε: Πέτρου..... ἐφημερίου τῆς κώμης Κουβαράδων, Κόλια, Δημήτρι καὶ Γιάννη Μητρομπούκη πρὸς δὲ καὶ τῆς τῶν Χριστιανῶν βοηθείας ἀρχιερατεύοντος τοῦ πανιερωτάτου καὶ λογιωτάτου μητροπολίτου, κυρίου Ἀνθίμου. Ἱστορήθη δὲ ὑπὸ χειρὸς Γεωργίου Μάρκου Πελοποννησίου τοῦ Ἀργείου ὁμοῦ τε.... αὐτοῦ κατὰ... ΑΨΜΔ Μηνὶ Ἰουνίῳ Η καὶ ἰνδικτιῶνος.

Συγκεφαλαιοῦντες τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα διατυποῦμεν αὐτὰ εἰς τὰ ἑξῆς τρία συμπεράσματα:

1ον) Αἱ καμαροσκέπαστοι ἀθηναϊκαὶ βασιλικαὶ διαστέλλονται εἰς δύο κατηγορίας, Α) τὰς μετὰ συνθέτου στέγης, ἀπαρτιζομένης ἐκ κυλινδρικῆς καμάρας καταληγούσης πρὸς ἀνατολὰς καὶ πρὸς δυσμὰς εἰς τεταρτοσφαίρια βαίνοντα ἐπὶ ἡμιχωνίων (trompes) καὶ Β) τὰς μεθ' ἁπλῆς κυλινδρικῆς καμάρας. Ἡ πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει ναοὺς μεγάλων ὁπωσοῦν διαστάσεων (Παντάνασσα, Ρόμπη, Ἅγ. Ἀνάργυροι, Ἅγ. Ἀθανάσιος Ψειρῆ), ἡ δὲ δευτέρα μικρῶν (Ἅγ. Γεώργιος, Ἅγ. Συμεών, Ἅγ. Ἠλίας, Ἅγ. Δημήτριος Λουμπαρδιάρης, Ἅγ. Ἀθανάσιος Χαλκούρης, Ἁγ. Παρασκευή, Ἁγ. Κυριακή).

2ον) Οἱ ναοὶ τῆς Β κατηγορίας ὄντες μεταγενέστεροι τῶν τῆς Α (χρόνοι τουρκοκρατίας) προῆλθον ἐκ τῶν τῆς Α δι' ἁπλοποιήσεως ἐπὶ τὸ οἰκονομικώτερον. Ἡ συγγένεια τῶν δύο κατηγοριῶν δὲν εἶναι τόσον σαφὴς ἐκ πρώτης ὄψεως. Ἀποδεικνύεται ὅμως ἀναμφισβητήτως διὰ μνημείων μεσάζοντος τύπου, σῳζομένων ἐν τῇ γειτονίᾳ τῶν Ἀθηνῶν (Ἅγ. Πέτρος Χασιᾶς, Παναγία Σαλαμῖνος, Ἅγ. Δημήτριος Ἄνω Σοῦλι). Δι' ἄλλων δὲ πάλιν μνημείων εὑρισκομένων ἐν Ἀττικῇ (Ἅγ. Ἀθανάσιος Κουβαράδων, Ταξιάρχαι Καλυβίων Κουβαρᾶ, Ἅγ. Νικόλαος Λυκούριζα) ἀποδεικνύεται περαιτέρω ἐξέλιξις τοῦ ἀθηναϊκοῦ τύπου τῆς Β κατηγορίας, ἤτοι διάλυσις τῆς καλυπτούσης καμάρας εἰς μεμονωμένα ἐγκάρσια τόξα στηρίζοντα ξυλίνην πλέον στέγην.

3ον) Ὁ τύπος τῶν ἀθηναϊκῶν καμαροσκεπάστων βασιλικῶν ἔχει τὰ πλεῖστα τῶν στοιχείων αὐτοῦ κοινὰ μετὰ τῶν ναῶν τῆς Β. Μεσοποταμίας καὶ κυρίως τῶν τῆς Ἀρμενίας. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸν ὅτι εἰσήχθη εἰς Ἑλλάδα κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς μεγίστης ἀκμῆς καὶ ἐξαπλώσεως τῆς ἀρμενικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἤτοι μεταξὺ τοῦ 700 καὶ τοῦ 1000 μ. Χ. δηλ. ἐν χρόνοις πρὸς οὓς συμφωνεῖ τὸ σύστημα τῆς τοιχοδομίας των. Ἡ ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι ἀνέγερσις τεσσάρων μεγάλων ναῶν χρονολογουμένων ἀσφαλῶς κατὰ τὸ μεταξὺ 870 καὶ 900 μ. Χ. χρονικὸν διάστημα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν παντελῆ ἔλλειψιν κτιρίων τῶν δύο προηγουμένων τοῦ 9ου αἰῶνος, καθιστᾷ λίαν πιθανὴν τὴν ἐκδοχὴν τῆς κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους (τέλη 9ου αἰ.) εἰσαγωγῆς τοῦ ἐξετασθέντος τύπου εἰς Ἑλλάδα καὶ κτίσεως τοῦ ναοῦ τῆς ἀθηναϊκῆς Παντανάσσης.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΩΣ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ ΕΙΣ ΤΑΣ ΥΠ' ΑΥΤΗΣ ΚΑΤΑΛΗΦΘΕΙΣΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΑΣ ΧΩΡΑΣ[1]

Κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1204 μ. Χ. ἔπιπτεν ἡ Κωνσταντινούπολις ὑπὸ τὰ συνδυασμένα πλήγματα τῶν στρατευμάτων τοῦ κόμιτος τῆς Φλανδρίας Βαλδουΐνου καὶ Βονιφατίου τοῦ Μομφερρατικοῦ ἀφ' ἑνός, καὶ τοῦ βενετικοῦ στόλου ἀφ' ἑτέρου, καὶ ἐδίδετο τὸ σύνθημα τοῦ διαμελισμοῦ τῆς μεσαιωνικῆς μας αὐτοκρατορίας. Τὸ μέγα πολιτικόν, ἐκκλησιαστικόν, ἐπιστημονικόν, καλλιτεχνικόν, ἐμπορικὸν καὶ βιομηχανικὸν κέντρον τοῦ βυζαντινοῦ ἑλληνισμοῦ παρεδίδετο εἰς τὰς χεῖρας τῶν Φράγκων καὶ τῶν Βενετῶν καὶ αἱ Ἑλληνικαὶ χῶραι—ἐκτὸς ἐκείνων, αἵ ὁποῖαι περιελήφθησαν εἰς τὰ ἑλληνικὰ κράτη τῆς Τραπεζοῦντος, τῆς Νικαίας καὶ εἰς τὸ Δεσποτᾶτον τῆς Ἠπείρου—διενεμήθησαν εἰς τοὺς Φράγκους πορθητὰς τῆς μεγαλωνύμου τέως πρωτευούσης των. Ἰδιαιτέρως εἰς τοὺς Βενετοὺς ἔλαχον, ἐκτὸς τμήματος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ αἱ ἀπὸ Μακεδονίας μέχρι Πελοποννήσου Ἑλληνικαὶ χῶραι, τὰς ὁποίας μετ' ὀλίγον ἀντήλλαξαν πρὸς ἄλλας καὶ μάλιστα πρὸς τὴν Κρήτην καὶ πολλὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, ἐχούσας διὰ τὸ ναυτικόν των κράτος καὶ τὸ μέγα ἐμπόριόν των ἀσυγκρίτως μεγαλυτέραν σπουδαιότητα ἀπὸ τὰς ἐπιδικασθείσας εἰς αὐτοὺς ἐκτεταμένας μέν, ἀλλὰ δυσβαστάκτους διὰ τὸ νησιωτικὸν καὶ ναυτικὸν κράτος των χώρας τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος. Οὕτως ἱδρύθησαν ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας διάφορα κράτη φραγκικά, πολλαὶ δὲ νῆσοι καὶ λιμένες της περιῆλθον εἰς τὴν θαλασσοκράτειραν «νύμφην» τοῦ Ἀδρία. Ἄλλαι, ὡς γνωστόν, ἐκ τῶν οὕτω δουλωθεισῶν χωρῶν ηὐτύχησαν νὰ ἐπανέλθουν βαθμηδὸν ἢ εἰς τὰ μνημονευθέντα ἑλληνικὰ κράτη ἢ εἰς τὴν ἐπανιδρυθεῖσαν τῷ 1261 μ. Χ. ὑπὸ Μιχαὴλ Η' τοῦ Παλαιολόγου αὐτοκρατορίαν τοῦ Βυζαντίου. Ἀλλ' αἱ ὑπὸ τοὺς Βενετοὺς διατελοῦσαι χῶραι παρέμειναν ὑπ' αὐτοὺς ἐπὶ μακρότερον χρόνον, τινὲς ἐπὶ αἰῶνας ὁλοκλήρους. Εἶναι αὐτονόητον ὅτι ἡ τοσοῦτον μακρὰ κυριαρχία τῶν Βενετῶν δὲν παρῆλθεν

[1]) Ἡ ἀνὰ χεῖρας μελέτη εἶναι κατὰ μέγα μέρος ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ προσεχῶς, ὡς ἐλπίζω, ἐκδοθησομένου Β' τεύχους τῆς «*Συντόμου Ἱστορίας τῶν Ἑλληνικῶν διαλέκτων*», εἰς τὸ ὁποῖον θὰ ἐξετάζωνται αἱ νεοελληνικαὶ διάλεκτοι.

ἄνευ ἐπιδράσεως ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν κτήσεών της. Δὲν θὰ ἐξετάσω τὰς ἄλλας ἐκδηλώσεις της. Εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην θὰ περιορισθῶ νὰ ἐξετάσω τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἰταλικῆς γλώσσης, καὶ μάλιστα τῆς διαλέκτου τῆς Βενετίας, εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν ὑπ' αὐτὴν ἑλληνικῶν νήσων καὶ πόλεων. Αὕτη ὑπῆρξεν ἀναμφιβόλως μεγάλη. Ἀλλ' ὡς θέλει δειχθῆ κατωτέρω, ἡ ἔκτασίς της ὑπερετιμήθη ὑπό τινων ἐρευνητῶν.

Εἶναι φυσικὸν ἡ ἐπίσημος γλῶσσα, ἡ γλῶσσα τοῦ ἄρχοντος στοιχείου—ὅταν συμβαίνῃ μάλιστα τοῦτο νὰ ἔχῃ ἀναπτύξει εἰς μέγαν βαθμὸν ἕνα ἢ περισσοτέρους ἐκ τῶν ἐκπολιτιστικῶν παραγόντων, τὰ γράμματα καὶ τὴν ἐπιστήμην, τὰς τέχνας, τὸ ἐμπόριον, τὴν ναυτιλίαν, τὴν βιομηχανίαν κτλ.—ἡ γλῶσσα, λέγω, αὕτη εἶναι φυσικὸν νὰ ἐπιδρᾷ οὐχὶ μόνον εἰς τοὺς ὑπὸ τοῦ ὁμιλοῦντος αὐτὴν λαοῦ ἀρχομένους, ἀλλὰ καὶ εἰς ὅλους τοὺς ὁπωσδήποτε ἐπικοινωνοῦντας πρὸς αὐτόν. Τοῦτο συνέβη ἀναποτρέπτως καὶ εἰς τοὺς ὑπὸ τὴν Βενετικὴν κυριαρχίαν διατελέσαντας κατοίκους τῶν νήσων τοῦ Ἰονίου καὶ Αἰγαίου πελάγους κλ. Ὅροι ναυτικοὶ (*ἀλλάργα, βίρα—άρω, βόλτα, κάβος, λάσκα, μάϊνα, μόλα, ὄρτσα, πονέντες, σιρόκος, σινιάλο, τεζάρω, τιμόνι, φορτσάρω κλ.*), [1]) ὅροι διοικητικοί, νομικοί, ἐπιστημονικοί, λέξεις δηλωτικαὶ διαφόρων ἀντικειμένων καὶ ἐμπορευμάτων, λέξεις τῆς καθ' ἡμέραν ὁμιλίας κλ. εἰσήλαυνον καθ' ἑκάστην εἰς τὰ νησιωτικὰ ἰδιώματα ἐκ τῆς γλώσσης τῶν Βενετῶν καὶ ἐξετόπιζον πολλὰς γνησίας ἑλληνικὰς ἢ ἐλέγοντο καὶ λέγονται ἔτι ἐκ παραλλήλου πρὸς αὐτὰς (*φτάνω* καὶ *ἀρεβαίρνω*, *φτάνει* καὶ *μπάστα*, *ἀντίλογος* καὶ *κοντράστο*, *παρεθύρι* καὶ *φανέστρα* κλ. ἐν Κερκύρᾳ [2]) καὶ ἐνίοτε μὲ κάπως διάφορον σημασιολογικὴν ἀπόχρωσιν. Τοῦτο συνέβη κυρίως εἰς τὸν γραπτὸν λόγον. Τὰ ἐπίσημα ἰδίως ἔγγραφα (συμβόλαια κλ.), λογοτεχνικὰ μνημεῖα, χρονογραφίαι βρίθουν λέξεων ἰταλικῶν. Καθ' ἃ λέγει ὁ Heisenberg [3]) «massenhaft dringt in jenen Jahrhunderten (ἤτοι τῆς βενετικῆς ἐπὶ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου, Κρήτης κλ. κυριαρχίας) venetianisches und anderes italienisches Sprachgut ein und verdrängt die griechischen Wörter. Sogar die griechische Schrift wird hier und da aufgegeben, die griechische Sprache, die in Gefahr war eine griechische—venetianische Mischsprache

[1]) Ἰδ. τὴν καλὴν μελέτην τοῦ *D. Hesseling*, Les mots maritimes empruntés par le grec aux langues romanes. Amsterdam 1903.

[2]) Ἰδ. *Γ. Σαλβάνου*, Μελέτη περὶ τοῦ γλωσσ. ἰδιώματος τῶν ἐν Κερκύρᾳ Ἀργυράδων. Ἀθῆναι 1918 σ. 7.

[3]) *A. Heisenberg*, Dialekte und Umgangssprache im Neugriechischen. München 1918 σ. 21.

zu werden, bedient sich nicht selten der italienishen Schrift.» Ἡ *Ἐρωφίλη*, τὸ γνωστὸν κρητικὸν δρᾶμα τοῦ Χορτάκι, ἐγράφη κατὰ τὸν 17ον αἰ. μὲ ἰταλικοὺς χαρακτῆρας. Τὰ ὀλίγα κρητικὰ συμβόλαια, τὰ ὁποῖα ἐδημοσιεύθησαν μέχρι τοῦδε ὑπὸ τῶν Σάθα, Gerland καὶ Ξανθουδίδου βρίθουν ἰταλικῶν λέξεων καὶ φράσεων. Παραλαμβάνω ὀλίγας ἐκ τῆς *Χριστιανικῆς Κρήτης*, Α΄ (1912) (ἐκδοθείσης ὑπὸ *Στ. Ξανθουδίδου*) σ. 161 «*κόπια* ἔβγαρμένη ἀπὸ τὸν *λίμπρον* τῆς *νοταρίας* ἐμοῦ Ἰωάννου Κατζαρᾶ *μόρε βένετο κλ.*»,

σ. 104—5: «.... καὶ τὸ *ἰστρουμέντο* ἐκεῖνο τζῆ *κοντζεντζιῶς* αὐτοῦ νὰ εἶναι κομμένο καὶ *ἀννολᾶδο* ὡσὰν ποτὲ νὰ μὴν ἤθελε γενεῖ· οὕτως μένω *κοντέντος* .... *κοτέντοι* καὶ *πρεζέντες* .... ἤμεστάνε πληρωμένοι καὶ *σατισφᾶδοι κλ.*»,

σ. 134: «*ντάνα* καὶ *νιντερέσσα κλ.*»

σ. 233—4: «Δίδοντας τὰ *τορνέσα* τζοὶ ἄνωθεν *νιτρᾶδες* καὶ *σπέζες* εἰς *τέρμενο* χρόνους τρεῖς εἰς *πάγες* ἀπὸ Αὔγουστον εἰς Αὔγουστον δὲν *ἀτεντέντορας* ὡς ἄνωθεν νά ᾿μαι *ἀστρέτος* καὶ ἀμαχεμένος μὲ τὴν εὐκολώτερη *στράτα* (λατ. strata, ἰταλ. strada) τζῆ δικαιοσύνης .... ἤγραψε τὴν παροῦσα γραφὴ γιὰ πλιὰ *κιάρα* (ἰταλ. chiaro) καὶ δίδω θέλημα νὰ βρεθῇ εἰς *νοδάρο* ἡ λεγομένη γραφή».

«Ἐγὼ Μανώλης Τζὲς εἶμαι *πρεζέντες* καὶ *ἀφερμάρω* τὰ ἄνωθεν».

Ὄχι ὀλίγας λέξεις ἰταλικὰς καὶ γαλλικὰς—ἕνεκα τῆς ἐπὶ τρεῖς περίπου αἰῶνας κυριαρχίας τῶν Lusignans, 1191—1489 μ. Χ. [1]) —περιέχουν καὶ τὰ ἀρχαιότερα μνημεῖα τῆς νέας κυπριακῆς διαλέκτου, αἱ Assises καὶ αἱ χρονογραφίαι τοῦ *Λεοντίου Μαχαιρᾶ* καὶ *Γ. Βουστρωνίου*, ὧν αἱ μὲν πρῶται ἀνήκουν εἰς τὸν ΙΓ΄, αἱ δὲ εἰς τὸν ΙΕ΄ αἰ. μ. Χ. Καὶ χ/γραφον Κυπριακὸν ἀκόμη μεταγενέστερον—τοῦ τέλους τοῦ ΙϚ΄ ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΖ΄ αἰ. κατὰ τὸν *Χρ. Παντελίδην* [2]) —περιέχει πληθώραν λέξεων ἰταλικῶν (*ἀμπαδία, ἀμορῶζα, ἀρμάδα, ἀπόστα, δισκόρδια, διζόρδινα, δισπερατζιόνε, ἰντζίρκα, κομμοδᾶτος, κομμοδιτά, κοντᾶδον, κουβερνατῶρος, λεβάντε, λεπρῶζος, ὄπλιγο, προβεδέρω, προτέστο, σιγουρτά κλ.*). Ὡσαύτως εἰς ἔγγραφα τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου καὶ μάλιστα τοῦ Ἰονίου πελάγους, τῶν ὁποίων ἐπὶ τέσσαρας αἰῶνας ἐκυριάρχησαν οἱ Βενετοὶ καὶ εἰς τὰς ὁποίας καὶ μετὰ τὴν ἀπόσπασίν των ἀπὸ τὰς χεῖρας τῶν Βενετῶν ἡ Ἰταλικὴ ἐξηκολούθησε

---

[1]) Πρβλ. τὴν ἐξαίρετον μελέτην τοῦ καθηγητοῦ κ. *Σ. Μενάρδου*, Γαλλικαὶ μεσαιωνικαὶ λέξεις ἐν Κύπρῳ (=Ἀθηνᾶς, ΙΒ΄ 360 κἑξ.), *Μ. Δένδια*, Περὶ τῶν ἐν τῇ Κυπριακῇ ῥημάτων ἐκ τῆς Ἰταλικῆς καὶ τῆς Γαλλικῆς (=Ἀθηνᾶς, ΛϚ΄ 142 κἑξ.) κ.λ.

[2]) Ἰδ. Ἀθηνᾶς, ΛΔ΄ σ. 156 κἑξ.

νὰ χρησιμεύῃ ὡς γλῶσσα τῶν δικαστηρίων, τῆς Βουλῆς κλ.—μόλις τῷ 1836 ὑποκατεστάθη ὑπὸ τῆς Ἑλληνικῆς εἰς τὰ εἰρηνοδικεῖα καὶ λοιπὰ δικαστήρια, τῷ δὲ 1849 καὶ εἰς τὰς ἀγορεύσεις καὶ τὰ πρακτικὰ τῆς Βουλῆς, ἂν καὶ σχεδὸν πρὸ εἰκοσιπενταετίας εἶχε θεσπισθῇ διὰ τοῦ Συντάγματος τῆς Ἰονίου Πολιτείας ἡ Ἑλληνικὴ ὡς ἐπίσημος γλῶσσα αὐτῆς. Τοσοῦτον εἶχε συνδεθῇ ἡ Ἰταλικὴ πρὸς τὸν δημόσιον ἐν αὐτῇ βίον—πλεῖστα ἀπαντοῦν, ὡς εἶναι φυσικόν, τὰ ἰταλικὰ στοιχεῖα.

Ἀλλὰ δύναταί τις νὰ εἴπῃ μετὰ βεβαιότητος ὅτι πολλὰ ἐξ αὐτῶν δὲν ἦσαν εἰς καθημερινὴν χρῆσιν οὐδ' ἀπετέλουν νομίσματα κοινῆς χρήσεως παρὰ τῷ λαῷ. Περὶ τούτου θέλομεν πεισθῇ, ὅταν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι πολλαὶ φραγκικαὶ λέξεις μαρτυρούμεναι εἰς τὰ παραδοθέντα γραπτὰ μνημεῖα δὲν λέγονται ἤδη παρὰ τοῦ λαοῦ. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι μερικαὶ ἐξ αὐτῶν ἦσαν μὲν πρότερον ἐν χρήσει καὶ εἰς τὴν καθ' ἡμέραν ὁμιλίαν, ἀλλ' ἐξετοπίσθησαν βαθμηδὸν—ἰδίως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν ἀνωτέρω χωρῶν καὶ τὴν ἐγκαθίδρυσιν ἐν αὐταῖς τῆς Ἑλληνικῆς διοικήσεως, τὸν πολλαπλασιασμὸν τῶν ἑλληνικῶν σχολείων, τῶν ἑλλην. ἐφημερίδων κλ.—ἐξ αὐτῆς (πρβλ. *φαρμακεῖο, τυπογραφεῖο, ταχυδρομεῖο, συβουλογράφος, δίκη* κλ. ἀντὶ τῶν *σπετσαρία, σταμπαρία, πόστα, νοδάρος, κάουζα* κλ.). Ἀλλὰ καὶ ἂν ἐξαιρέσωμεν τὰς λέξεις ταύτας, πάλιν ὑπολείπονται ἀρκεταί, τῶν ὁποίων ἡ ἀπουσία ἀπὸ τὴν καθημερινὴν χρῆσιν δὲν ἐξηγεῖται κατ' ἄλλον τρόπον, παρὰ διὰ τῆς ἐκδοχῆς ὅτι ποτὲ δὲν ἀπετέλεσαν κοινὰ στοιχεῖα αὐτῆς.

Πολὺ ὀλιγώτερα εἶναι τὰ κύρια ὀνόματα—βαπτιστικά, ἐπώνυμα κλ.—τὰ ὁποῖα παρέμειναν εἰς τοὺς νησιώτας ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς ἐν Ἑλλάδι Βενετοκρατίας. Τὰ κύρια ὀνόματα εἶναι σχετικῶς περισσότερα εἰς τοὺς καθολικοὺς τῶν Κυκλάδων, καὶ μάλιστα τῆς Ἄνω Σύρου (*Μπενεδέττος, Ντομενίκος, Νάτσιος* ἀντὶ *Ἰγνάτιος—Ignazio, Κλάρα, Λουρέντσος, Λινάρδος* ἢ *—δῆς, Μαρῖνος, Πιέρρος, Ῥόζα, Μπαστιᾶνος, Σπεράντσα, Τζουάννες, Τζουζέπος, Φρατζέσκος* ἢ *Τζέκος* κλ. [1]).

Ὀλίγα σχετικῶς εἶναι καὶ τὰ φραγκικῆς καταγωγῆς τοπωνύμια, εἰς τὰ νησιωτικὰ κυρίως ἰδιώματα. Ἀντιθέτως πρὸς τὸ πλῆθος τῶν ἀλβανικῶν, σλαυϊκῶν καὶ τουρκικῶν τοπωνυμιῶν τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, Ἠπείρου, Μακεδονίας καὶ Θρᾴκης, τὰ ὀνόματα τῶν πόλεων καὶ κωμῶν καὶ ἐν γένει τῶν τόπων τῶν νήσων εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον καθαρῶς Ἑλληνικά.

---

[1]) Πρβλ. *Α. Σιγάλα*, Βαπτιστικὰ—παρωνύμια—ἐπώνυμα (=Λεξικ. Ἀρχ. Ϛ΄, σ. 161 κἑξ.).

Τὰ τοπωνύμια λ. χ. τῆς νήσου Ἰκαρίας εἶναι «ὅλα ἑλληνικά.» [1] Τὰ τῆς Χίου, Κυκλάδων, Κρήτης, Κύπρου κατὰ μέγιστον μέρος ἑλληνικά.

Ἀλλ' ἂν εἶναι πολλὴ καὶ μεγάλη ἡ ἐπίδρασις τῆς Ἰταλικῆς εἰς τὸ λεξιλόγιον τῶν νήσων, δύναταί τις ὅμως νὰ εἴπῃ — χωρὶς ἴσως φόβον νὰ σφαλῇ — ὅτι εἰς τὴν Γραμματικήν των εἶναι πολὺ μικρὰ καὶ ἀσήμαντος. Ὀλίγαι παραγωγικαὶ καταλήξεις παρελήφθησαν ἐκ τῆς Ἰταλικῆς καὶ ἔγιναν συνήθεις καὶ δημώδεις, εἰς μικροτέραν ἢ εὐρυτέραν ἔκτασιν, αἱ — *δόρος* (*ἀμακαδόρος*, *κρισαδόρος* = φιλόδικος, *λιμαδόρος*, *σολατσαδόρος*, *τζογαδόρος*, *φουμαδόρος* κλ.), — *όζος* (*σκερτσόζος*, *θυμόζος* = —ώδης κλ.), — *άρω* (*προστιμάρω* παρὰ τὸ *πρόστιμον*, κατὰ τὰ ὡσαύτως εὔχρηστα ἰταλικὰ *γουστάρω*, *κουράρω*, *πασσάρω*, *σιγουράρω*, *στραπατσάρω*, *φουμάρω* κλ.).

Εἰς τὴν φωνητικὴν ἰδίως ἡ ἐπίδρασις τῆς Ἰταλικῆς ἐλέγχεται ἀσήμαντος, ἴσως οὐδεμία. Ἡ οὐρανικὴ προφορὰ τοῦ *λ*, *ν* πρὸ τοῦ *ι* ἐν Κεφαλληνίᾳ (*πολ'ύ*, *λ'ηνός*, *ν'ηστικὸς* κλ.) ἐνομίσθη ὅτι «μόνον δι' ἰταλικῆς ἐπιδράσεως ἴσως δύναται νὰ ἐξηγηθῇ.» [2] Ἀλλὰ πῶς τότε τὸ ἰδίωμα τῆς Ζακύνθου καὶ μάλιστα τῆς Κερκύρας, ἡ ὁποία περισσότερον πάσης ἄλλης νήσου τοῦ Ἰονίου πελάγους φέρει τὰ ἴχνη τῆς ἐν αὐτῇ βενετοκρατίας, ἐξέφυγε τὴν ἐπίδρασιν ταύτην; Καὶ πῶς θὰ ἐπέδρα ἡ Ἰταλικὴ εἰς φωνητικὴν ἀλλοίωσιν, τὴν ὁποίαν δὲν ἔχει ἡ ἰδία; Οἱ Ἰταλοὶ τὰ σύμφωνα *l*, *n* + *i* δὲν τὰ προφέρουν ὡς οὐρανικὰ (liberto, liberta, libro, nimboso κλ., οὐχὶ gliberto, gnimboso κλ.). Ἂν εἰς τὴν Ἰταλικὴν ἀπαντοῦν καὶ οἱ οὐρανικοὶ φθόγγοι gli, gni παρὰ τοὺς μὴ τοιούτους, δὲν εἶναι τοῦτο, νομίζω, λόγος ἰσχυρός, ὥστε νὰ πιστευθῇ ὅτι ἡ ἐν Κεφαλληνίᾳ *γενικὴ* καὶ *ἀνεξαίρετος* προφορὰ τῶν *λ*, *ν* + *ι* ὡς οὐρανικῶν προῆλθεν ἐξ ἐπιδράσεως τῆς Ἰταλικῆς προφορᾶς. Μήπως ἄλλως τε δὲν ἀπαντᾷ ἡ οὐρανικωτέρα, ἡ ἑτερόρροπος αὕτη προφορὰ τῶν φθόγγων τούτων καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος, ὅπου οὐδεὶς λόγος περὶ φωνητικῆς ἐπιδράσεως τῆς Ἰταλικῆς δύναται νὰ γίνῃ, παρὰ μόνον περὶ φυσικῆς, περὶ αὐτομάτου φθογγικῆς ἐξελίξεως; Εἰς τὴν Θεσσαλίαν λ. χ. *λ*, *ν* + *e*, *i* = *λ'*, *ν'* + *e*, *i*: *λέγω* — *λ'έου*, *ν'έος* — *ν'έους*, *ν'αί*, *λ'ύω* — *λ'ύνω* — *λ'ύνου*, *ν'ῆμα* κλ., εἰς δὲ τὴν Αἰτωλίαν, Ἀκαρνανίαν κ. ἄ. τὰ σύμφωνα *λ*, *ν* τρέπονται ὡσαύτως εἰς οὐρανικὰ λ', ν' μόνον, ὅταν ἀποβάλληται τὸ μετ' αὐτὰ ἄτονον ι: *ἄνοιξα* — *ἄν'ξα*, *πίνει* — *πίν'*, *μέλι* — *μέλ''*, *θέλει* — *θέλ''*, *θέλησα* — *θέλ'σα* κλ. Ὅτι ἐν τούτοις δὲν πρόκειται περὶ ξένης φωνητικῆς ἐπιδράσεως, εἶναι περιττὸν νὰ τονισθῇ.

[1] Γ. Χατζιδάκι. ΜΝΕ, Β' 396.
[2] Ἴδ. *Ἀθηνᾶς*, ΙϚ', 192—3.

Καὶ ἄλλο φωνητικὸν φαινόμενον, ὁ τσιτακισμός, ἀπεδόθη εἰς τὴν αὐτὴν αἰτίαν. Ὁ Κοραῆς, Ἀτάκτ. Β', 361 ἀπεφάνθη ὅτι «*ὁ βάρβαρος οὗτος συλλαβισμὸς* (=φθόγγος) *εἰσέβη εἰς τὴν γλῶσσαν ἀπὸ τὴν μὲ Ἰταλοὺς ἐπιμειξίαν τῶν Γραικορωμαίων.*» [1] Καὶ ὁ ἐπιφανὴς βυζαντινοδίφης Heisenberg δέχεται τὴς αὐτὴν ἀρχὴν τοῦ ἐκ τοῦ *κ'* προελθόντος *τσ* ἢ *τσ̌*. Ἀλλ' ὁ τσιτακισμὸς ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀπαντᾷ καὶ εἰς χώρας ὅπου οὐδεμία ἰταλικὴ ἐπίδρασις παρατηρεῖται, ὡς λ. χ. εἰς τὸν Ὄφιν τοῦ Πόντου, εἰς τὸ Μιστὶ τῆς Καππαδοκίας, εἰς τὰ Φάρασα κ. ἄ. — ἄλλη ἀνάλογος ἐπίδρασις, ἤτοι ἡ τῆς Τουρκικῆς ἀποκλείεται εἰς αὐτάς, διότι ὁ τσιτακισμὸς εἶναι ἄγνωστος εἰς τὴν γλῶσσαν ταύτην — εἰς Πάπιγκον τῆς Ἠπείρου μετὰ τὸ *σ*, *στσ̌έφτουμε* = σκέπτομαι, *στσ̌άζουμαι* = σκιάζομαι κλ.) κ.ἄ. ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐλλείπει ἀπὸ χώρας, αἱ ὁποῖαι καὶ διὰ τὴν γειτνίασίν των πρὸς τὴν Ἰταλίαν καὶ διὰ τὴν μακροτέραν ἐν αὐταῖς ἰταλοκρατίαν παρουσιάζουν ἁδρὰν τὴν ἰταλικὴν ἐπίδρασιν, ὡς λ. χ. εἰς τὰς Ἰονίους νήσους καὶ κατὰ δεύτερον λόγον εἰς τὴν Κρήτην, ἡ ὁποία ἐσφαλμένως, ὡς θὰ ἴδωμεν, περιλαμβάνεται εἰς τὰς χώρας, εἰς τὰς ὁποίας ἀπαντᾷ ὁ τσιτακισμός. Ἡ σημασία τοῦ γεγονότος τούτου δὲν διέφυγε τὸν Heisenberg καὶ δικαίως τονίζει «am auffalendsten aber bleibt es, dass der Lautwandel gerade dort fehlt, wo die venetianische Herrschaft am sichersten begründet war und am längsten gedauert hat, auf den jonischen Inseln.» [2] Ἡ ἑρμηνεία, διὰ τῆς ὁποίας προσπαθεῖ νὰ παρακάμψῃ τὴν οὐσιώδη αὐτὴν δυσκολίαν, φαίνεται πολὺ ὀλίγον πειστική. Ἐὰν ἡ ἐν Ἑπτανήσῳ καὶ ἐν Πελοποννήσῳ — ἐξαιρέσει, ὡς λέγει, τῆς Μάνης καὶ τῆς Τσακωνιᾶς — ὁμιλουμένη «so geringe Unterschiede von der allgemeinen Umgangssprache zeigen», δὲν σημαίνει ὅτι ἡ διάλεκτος τῆς Ἑπτανήσου καὶ τῆς Πελοποννήσου προῆλθον κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας ἐκ τῆς νεοελληνικῆς Κοινῆς, ἀλλ' ὅλως τοὐναντίον ὅτι αὗται, καὶ ἰδίως ἡ Πελοποννησιακή, ἐχρησίμευσαν ὡς βάσις, ἐξ ἧς ἀνεπτύχθη — ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ νέου ἑλληνικοῦ κράτους — ἡ νεοελληνικὴ Κοινή. Ἡ ἔλλειψις ἐκ τῶν Ἰονίων νήσων τοῦ τσιτακισμοῦ δὲν δύναται νὰ ἐξηγηθῇ διὰ τῆς ὑποθέσεως ὅτι εἰς ταύτας ὁμιλεῖται ἰδίωμα ἐπείσακτον, ἀπαρτισθὲν ἐκ τῆς νεοελληνικῆς Κοινῆς καὶ ἐκβαλὸν ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰ. τὴν Βενετικήν, ἥτις, ὡς λέγει, «in meisten Umfang.......an die Stelle der griechischen getreten ist.» Ὡς μαρτυρεῖ ὁ Ducange εἰς τὸν πρόλογον τοῦ πολυτίμου λεξικοῦ

[1] Ὁ Κοραῆς εἶχεν ὑπ' ὄψιν ὄχι μόνον τὸ ἐξ οὐρανιαοῦ *κ'* προελθὸν *τσ*, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐξ ἄλλων, ὡς ἔλεγε, φθόγγων: *ζ*, *ξ*, *κτ*, *σκ*, *ττ* προκῦψαν.
[2] *Heisenberg*, ἔνθ. ἀν. σ. 58 9.

του σ. VII «in majoribus oppidis, qui sub Turcis, Graece et Turcice· qui sub Venetis, degunt, Graece et Latine vel Italice· *in pagis denique Graece duntaxat omnes loquuntur.*» Τοῦτο τὸ γενικῶς λεγόμενον περὶ ὅλων τῶν τουρκοκρατουμένων καὶ ἰταλοκρατουμένων χωρῶν ἀληθεύει καὶ περὶ τῶν Ἰονίων νήσων. Οὐδέποτε ἔπαυσεν εἰς αὐτὰς ὁμιλουμένη ἡ Ἑλληνική, ἀποκλειστικῶς μὲν εἰς τὰ χωρία, ἐκ παραλλήλου δὲ πρὸς τὴν Ἰταλικὴν καὶ ἰδιαιτέρως πρὸς τὴν Βενετικὴν εἰς τὰς πόλεις. Ὡς λέγει ὁ κ. Σαλβᾶνος, ἔνθ. ἀν. σ. 6. «Ἐπὶ τέσσαρας καὶ πλέον αἰῶνας ἄρξαντες τῆς νήσου οἱ Ἑνετοὶ οὐδέποτε κατώρθωσαν ν' ἀκούσωσι τὴν γλῶσσαν αὐτῶν κοινῶς λαλουμένην παρὰ τὴν Ἑλληνικὴν ἔξω τῆς περιοχῆς τῆς περικλειομένης ὑπὸ τῶν τειχῶν τῆς πόλεως Κερκύρας. *Ὁ ἀγροτικὸς τῆς νήσου πληθυσμὸς μόνον τὴν πάτριον γλῶσσαν αὐτοῦ καθ' ἅπαντας τοὺς χρόνους ἐκείνους ἐλάλει.*» Ἐννοεῖται ὅτι ἀρκεταὶ λέξεις ἰταλικαὶ εἰσεχώρησαν ἀναποφεύκτως καὶ εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν χωρικῶν, ἀλλ' οὔτε ἡ προφορά των ἔπαθε ἢ ἠλλοιώθη ποσῶς ἐκ τούτων οὔτε ὁ κύριος λεκτικὸς θησαυρὸς τῶν ἀγροτῶν — ἤτοι αἱ λέξεις τοῦ καθ' ἡμέραν, τοῦ οἰκιακοῦ, τοῦ γεωργικοῦ, κτηνοτροφικοῦ, ἁλιευτικοῦ βίου — ἐπηρεάσθη ἐκ τῆς γλώσσης τῶν κρατούτων τῆς νήσου πρβλ. *ἀγριολάχανα, ἡμερολάχανα, βότανα, χόρτα* κλ. *(ἑ)στιά, κατώ(γ)ει τό, χαμώ(γ)ει τό, περιαύλι, κλειδί, ἀνώφιλο — κατώφιλο τὸ* (ἀνώφλιον — κατώφλιον), *παρεθύρι, φεγγίτης, θεμέλια, σκεπαστή, σπλιθάρι, πέτρα, φαεῖ, ψωμὶ* κλ. *ἄλατρο* (ἄροτρον), *χωράφι, γεννήματα τά, λινάρι, ὄχτος, τράφος* κλ. *πρόβατα, βόιδι, ἄλογο, φορτίκι τὸ* = ὄνος κλ. Ἔπειτα καὶ ἂν ὑποτεθῇ πρὸς στιγμὴν ὅτι ἡ βενετικὴ διάλεκτος καὶ *προφορὰ* εἶχεν ἐκβάλει κατὰ μέγα μέρος τὴν Ἑλληνικὴν ἐκ τῶν Ἰονίων νήσων καὶ ὅτι αὕτη μόλις ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰ. ἐπανέκτησε τὴν προτέραν θέσιν της εἰς αὐτάς, τοῦτο βεβαίως δὲν θὰ ἦτο λόγος ἰσχυρὸς πρὸς παρεμπόδισιν φωνητικῆς ἀλλοιώσεως, ἡ ὁποία κατὰ τὸν Heisenberg συνέβη εἰς ἄλλας νήσους ἀπώτερον τῆς Ἰταλίας κειμένας καὶ ὑποστάσας μικροτέραν τὴν ἰταλικὴν ἐπίδρασιν. Ἂν εἰς ταύτην ὠφείλετο τὸ φαινόμενον τοῦτο, θὰ παρετηρεῖτο κατὰ πρῶτον λόγον εἰς τὰς Ἰονίους νήσους. Καὶ ὅτε ἡ νεοελληνικὴ Κοινὴ θὰ ἐξέβαλλε τὴν Βενετικὴν — ὡς δέχεται ὁ Heisenberg — θὰ μετεδίδετο καὶ ἡ ἐν λόγῳ φωνητικὴ ἀλλοίωσις εἰς αὐτήν. Μήπως δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιον πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν μας εἰς ὅλας τὰς ἑλληνικὰς χώρας, εἰς τὰς ὁποίας εἰσχωρεῖ καθ' ἑκάστην ἡ νεοελληνικὴ Κοινή, ἐκτοπίζουσα τὰς διαφόρους διαλέκτους; Οἱ ὁμιλοῦντες πρότερον αὐτὰς ὑποκαθιστοῦν τοὺς ἰδίους φθόγγους των εἰς τοὺς ἀντιστοίχους τῆς Κοινῆς καὶ οὕτως ἡ προφορὰ τῶν χρησιμοποιούτων αὐτὴν διαφέρει κατὰ τόπους

καὶ παρουσιάζει ποικίλας ἀποχρώσεις. Ἂν ἑπομένως ἐκ τῶν ἑπτανησιακῶν ἰδιωμάτων ἐλλείπῃ ὁ τσιτακισμός, τοῦτο πρέπει — νομίζω — νὰ μᾶς πείσῃ, ὅτι καὶ ἐκεῖ ὅπου ἀπαντᾷ ὀφείλεται εἰς ἀνεξάρτητον ἀπὸ ἄλλης γλώσσης καὶ αὐτοτελῆ φωνητικὴν ἀλλοίωσιν.[1]) Τοῦτο ἄλλως τε ἐπιβεβαιώνει καὶ ἡ μεταβατικὴ βαθμίς, εἰς ἣν εὑρίσκεται τὸ φαινόμενον τοῦτο εἰς τὴν Κρήτην. Εἰς αὐτὴν σήμερον — ἤτοι δύο καὶ ἥμισυν αἰῶνας μετὰ τὴν ἐκδίωξιν τῶν Βενετῶν ἐκ τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἀρχίσασαν τῷ 1645 καὶ περατωθεῖσαν τῷ 1669 — *ὁ τσιτακισμὸς δὲν συνετελέσθη ἀκόμη.* Μόνον ἴσως εἰς μικρὰν περιφέρειαν, εἰς τὸ Παλαίκαστρον τῆς Σητείας, φαίνεται — κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Dawkins[2]) — ὅτι συνέβη ἤδη τοῦτο. Ἀλλὰ εἰς τὸ πλεῖστον μέρος τῆς Κρήτης — ἰδίοις ὠσὶν ἀντελήφθην τοῦτο εἰς τὴν περιφέρειαν Ἡρακλείου καὶ εἰς τὴν ἐν τῇ Δ. Κρήτῃ ἐπαρχίαν τοῦ Ἁγ. Βασιλείου — τὸ οὐρανικὸν *κ'* ἔχει ἤδη διάφορον προφορὰν ἀπὸ τὸ τῆς νεοελληνικῆς Κοινῆς *κ'*, ἤτοι οὐρανικωτέραν, χωροῦσαν πρὸς τὸν τσιτακισμὸν καὶ προσεγγίζουσαν πρὸς αὐτόν, ὥστε νὰ γεννᾶται ἐνίοτε ἡ ἐντύπωσις τοῦ τσιτακισμοῦ, ἀλλὰ δὲν κατέληξεν ἀκόμη, καθὼς ἐλέχθη καὶ ἀνωτέρω, πλήρως εἰς αὐτόν. Ὅτι ὑπὸ τοιούτους ὅρους παριστάμεθα μάρτυρες φωνητικῆς ἀλλοιώσεως, αὐτομάτου καὶ ἀνεξαρτήτου ἀπὸ πάσης ξένης ἐπιδράσεως συντελουμένης, εἶναι προφανές. Ἡ ἑρμηνεία φωνητικῶν φαινομένων διὰ ξένης ἐπιδράσεως εἶναι πιθανὴ καὶ — ἐνίοτε — βεβαία, ὁσάκις διάλεκτοί τινες ἀπεμονώθησαν ἐντελῶς ὑπὸ ξένων γλωσσῶν καὶ οἱ ὁμιλοῦντες αὐτὴν — ἂν μάλιστα συμβῇ νὰ εἶναι σχετικῶς ὀλιγάριθμοι — διεσπάσθησαν ἀπὸ τοὺς λοιποὺς ὁμοφύλους των διὰ γεωγραφικοὺς καὶ πολιτικοὺς λόγους καὶ ἕνεκα τῆς πανταχόθεν περιστοιχίσεώς των ὑπὸ συμπαγοῦς καὶ ἀσυγκρίτως πολυπληθεστέρου καὶ μάλιστα καὶ ἄρχοντος ξενοφώνου στοιχείου. Τοῦτο συνέβη ἤδη εἰς τὰς ὀλίγας καὶ ἀπ' ἀλλήλων ἀποκεχωρισμένας ἑλληνοφώνους κοινόνητας τῆς Καππαδοκίας, τῶν ὁποίων τὰ ἰδιώματα τόσον καλῶς ἐμελέτησε καὶ περιέγραψεν ὁ Dawkins. Τοῦτο ὡσαύτως εἶναι ἀναντίρρητον προκειμένου περὶ τῶν ἑλληνοφώνων κωμῶν καὶ περιφερειῶν τῆς κάτω Ἰταλίας, ἤτοι τῆς Bova κ.λ. ἐν Καλαβρίᾳ καὶ τῆς Terra d'

---

[1]) Ὁ *Δ. Μαυροφρύδης*, Δοκίμιον ἱστορίας τῆς ἑλλ. γλώσσης. Σμύρνη 1871 σ. 58 ἀνάγει τὸν τσιτακισμὸν εἰς τὰ μέσα περίπου τῆς 1ης μ. Χ. χιλιετηρίδος (400 — 500 μ. Χ.) καὶ θεωρεῖ αὐτὸν σύγχρονον πρὸς τὸν τῆς Λατινικῆς, ὁ δὲ *Thumb*, Hellenismus σ. 190 εἰς τοὺς πρὸ τοῦ 10ου αἰ. μ. Χ. χρόνους. Διάφορος γνώμη παρὰ *Ψάλτῃ*, ἐν Τεσσαρακονταετηρίδι Κόντου σ. 125 κἑξ. καὶ Grammatik d. Byzant. Chroniken. Göttingen 1913 σ. 67. Ὁ *Α. Μπούτουρας* (ἰδ. «*Ἀγωγῆς*» Α', 3) συμφωνῶν πρὸς τὸν Thumb θεωρεῖ τὸ φαινόμενον παλαιότερον τοῦ 10ου αἰ.

[2]) Ἰδ. Annual of the Britisch School at Athens, X,83 κἑξ.

Otranto ἐν τῇ Ἀπουλίᾳ. Ἀλλὰ προκειμένου περὶ νήσων καὶ χωρῶν, αἵ ὁποῖαι διετέλεσαν μὲν ὑπὸ ξένους κατακτητὰς ἐπὶ αἰῶνας ὁλοκλήρους, ἀλλ' οὐδέποτε ἔπαυσαν νὰ κατοικῶνται ὑπὸ συμπαγῶν ἑλληνικῶν καὶ ἑλληνοφώνων πληθυσμῶν καὶ εἰς τὰς ὁποίας οὐδέποτε ἔπαυσε νὰ ὁμιλῆται καὶ νὰ καλλιεργῆται λογοτεχνικῶς ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, νὰ τελῆται ἑλληνιστὶ εἰς τοὺς ναοὺς ἡ λειτουργία καὶ νὰ ἀνθῇ—περισσότερον ἢ ὀλιγώτερον κατὰ καιροὺς—ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμός, ὑπόθεσις πλήρους ἐξιταλισμοῦ, ὁποίαν προϋποθέτει ἡ ἀλλοίωσις τῆς προφορᾶς—μικρὰ ἢ μεγάλη—ἡ ἀποδιδομένη εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἰταλικῆς γλώσσης, εἶναι, νομίζω, ἀστήρικτος. Ἴσα-ἴσα ἡ φυλετικὴ καὶ γλωσσικὴ ἀφομοίωσις ἀλλοφύλων ἐγκατεστημένων εἰς Πελοπόννησον—περισσοτέρων ἢ εὐαριθμοτέρων, ἀδιάφορον—καὶ ὁ ὑποτιθέμενος ἐκτοπισμὸς τῆς Βενετικῆς ὑπὸ τῆς νεοελληνικῆς Κοινῆς ἐκ τῶν Ἰονίων νήσων, περὶ ὧν κάμνει λόγον ὁ Heisenberg, ἔνθ. ἀν. σ. 59, προϋποθέτουν συμπαγῆ ἑλληνικὸν καὶ ἑλληνόφωνον πληθυσμόν, μὲ ἰσχυρὰν ὁπωσδήποτε τὴν ἐθνικήν του συνείδησιν καὶ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ζωηρὸν τὸ αἴσθημα τῆς ἐθνικῆς του αὐθυπαρξίας. Ὅτι δὲ αἱ νοτιώτεραι ἑλληνικαὶ χῶραι καὶ ἰδιαιτέρως αἱ νῆσοι τοῦ Ἰονίου καὶ Αἰγαίου πελάγους ὑπέστησαν ὀλιγωτέραν τὴν ξένην ἐπίδρασιν παρὰ αἱ βορειότεραι καὶ μάλιστα αἱ ἄλλαι, ἀκόμη μακρότερον κείμεναι ἑλλην. χῶραι μαρτυρεῖ πλὴν τούτων καὶ ἡ ἀναφερθεῖσα κατὰ μέγα μέρος ἑλληνικότης τῶν τοπωνυμιῶν των ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ πλῆθος τῶν ξενικῶν τοπωνυμίων τῶν ἄλλων ἑλλην. χωρῶν, καὶ δὴ καὶ ἡ ἄνθησις λαμπρᾶς φιλολογικῆς παραγωγῆς εἰς τὴν Κρήτην, καὶ τὰς Ἰονίους νήσους κατ' αὐτοὺς ἀκριβῶς τοὺς χρόνους τῆς ἐν αὐταῖς βενετοκρατίας. Ποιητικὰ καὶ φιλολογικὰ καθόλου προϊόντα, ὡς λ.χ. ἡ *Θυσία τοῦ Ἀβραάμ*, ὁ *Ἐρωτόκριτος*, ἡ *Ἐρωφίλη*, κ.λ. εἰς τὴν Κρήτην αἱ *Διδαχαὶ* τοῦ Ἠλία Μηνιάτη (1669—1714) κ.λ. καὶ τὰ ποικίλα ἔργα τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως, Νικηφόρου Θεοτόκη καὶ τόσων ἄλλων λογίων ἑπτανησίων, δρασάντων εἴτε εἰς τὴν γενέτειράν των εἴτε ἀλλαχοῦ, δὲν ἦτο βεβαίως δυνατὸν νὰ γραφοῦν εἰς περιβάλλον, ὅπου εἶχε χωρήσει βαθύτατα, ὡς ὑπετέθη, ὁ ἐξιταλισμὸς καὶ ὅπου ἔφθινεν ἡ ἑλλην. γλῶσσα καὶ ἡ ἑλλην. συνείδησις, καὶ ὑπὸ ἀνδρῶν γεννηθέντων καὶ ἀνατραφέντων εἰς αὐτό. Ἡ ἐπίδρασις ἡ βενετικὴ καὶ καθόλου ἰταλικὴ ἦτο ἀναμφιβόλως μεγάλη, ἀλλ' οὐχὶ τοσαύτη, ὥστε ν' ἀποπνίξῃ τὴν ἐλευθέραν ἐξέλιξιν τῆς εἰς τὰς ἰταλοκρατουμένας χώρας ὁμιλουμένης Ἑλληνικῆς καὶ τῶν διαλέκτων αὐτῆς. Τοῦτο ἐπιστοποίησε καὶ ὁ Pernot προκειμένου περὶ τῆς Χίου, τῆς ὁποίας τὰ ἰδιώματα περιέγραψε μὲ θαυμαστὴν ἀκρίβειαν. Καὶ ἐν αὐτῇ ἐκυριάρχησαν οἱ Γενουᾶται ἐπὶ δύο καὶ πλέον αἰῶνας (1346—1566 μ. Χ.) καὶ ἡ

ἐπίδρασίς των ὑπῆρξε μεγάλη, ὡς μᾶς δεικνύουν, πλὴν ἄλλων, καὶ αἱ ὄχι ὀλίγαι ἰταλικαὶ λέξεις αἱ πολιτογραφηθεῖσαι εἰς τὴν διάλεκτόν της καὶ συλλεγεῖσαι κατὰ μέγα μέρος ὑπὸ τοῦ Μ. Κεφάλα, ἐν τῇ Πεντηκονταετηρίδι τοῦ Φιλολ. Συλλόγου Κων/πόλεως σ. 183 κἑξ. «Pourtant ici non plus, *aucune influence phonétique, tout se ramène à une question de vocabulaire*. Le développement phonétique de ces divers patois (δηλ. τῆς Χίου), nous pouvons dire aussi leur développement morphologique et syntaxique a été le même, que si l'île était restée toujours grecque» [1]. Ὅσοι γνωρίζουν πόσον δύσκολος εἶναι ἡ εἰσαγωγὴ εἰς γλῶσσάν τινα φθόγγων ἐξ ἄλλης γλώσσης καὶ ἀλλοτρίων τοῦ φωνητικοῦ της συστήματος καὶ ὅτι συνήθως πολιτογραφοῦντες ξένας λέξεις ὄχι μόνον δὲν παραλαμβάνομεν συγχρόνως καὶ τοὺς ξένους φθόγγους, ἀλλὰ καὶ ὑποκαθιστῶμεν εἰς αὐτοὺς τοὺς συγγενεστέρους ἐκ τῶν ἰδικῶν μας, οὗτοι δὲν θὰ εὕρουν τὸ πρᾶγμα παράδοξον.

Ἐν Ἀθήναις, κατὰ μῆνα Δεκέμβριον 1925

Γ. Π. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

---

[1]) *H. Pernot*, Phonétique des parlers de Chio (Paris) 1907 σ. 533.

Ο ΡΩΣ ΣΩΛΥΜΑΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΟΙ ΡΟΣΟΛΥΜΟΙ ΤΗΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ

Πασίγνωστον εἶναι ὅτι Ἕλληνες Ἡγεμόνες ἀλληλοερίζοντες κατέφευγον, δυστυχῶς, εἰς ξενικὰς ἐπεμβάσεις, εἰς τὰς ὁποίας ὀφείλεται ἥ τε κατὰ τὸ 1204 ὑπὸ τῶν Λατίνων κατάληψις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ ἵδρυσις τῆς Λατινικῆς Αὐτοκρατορίας, ἐν μέρει δὲ καὶ ἡ τοῦ γένους ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν ὑποδούλωσις.

Μία τοιαύτη ἐπέμβασις ἦτο καὶ ἡ τοῦ βασιλέως τῆς Νεαπόλεως Καρόλου τοῦ Α΄, τοῦ Ἀνδηγαυοῦ, τοῦ ὁποίου τὴν βοήθειαν εἶχεν ἐπικαλεσθῆ ὁ ἐκ τῶν Ἀγγέλων Κομνηνῶν Δεσπότης τῆς Ἠπείρου Νικηφόρος Α΄, διατελῶν εἰς ῥῆξιν πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου Μιχαὴλ Η΄ τὸν Παλαιολόγον. Κάρολος ὁ Α΄ εἰς βοήθειαν τοῦ Δεσπότου τῆς Ἠπείρου ἔστειλε στρατιὰν ἐκ τρισχιλίων ἀνδρῶν [1]) ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Οὔγωνος de Sully, ἐκ τῶν κυρίων, πιθανῶς, τῆς ἐν Βουργουνδίᾳ ὁμωνύμου κωμοπόλεως, καὶ ἐξ ἐκείνων τῶν εὐγενῶν, οἵτινες ἀκολουθήσαντες τὸν Κάρολον εἰς τὴν κατὰ τοῦ Μαμφρέδου τοῦ Σουηβικοῦ ἐκστρατείαν εὐθὺς ἀμέσως ἠμείφθησαν ὑπὸ τοῦ κατακτητοῦ διὰ παροχῶν καὶ ἀξιωμάτων [2]).

Γνωστὸν ὅτι ὁ Κάρολος μετὰ τὸν οἰκτρὸν θάνατον τοῦ δυσμοίρου Μαμφρέδου κατὰ τὴν ἱστορικὴν μάχην τοῦ Benevento, (1266) καὶ τὸν τῆς συζύγου τούτου Ἑλένης, κόρης τοῦ Δεσπότου τῆς Ἠπείρου Μιχαὴλ Β΄ Κομνηνοῦ, ἐπισυμβάντα ἐν ταῖς φυλακαῖς τῆς ἐν Ἀπουλίᾳ πόλεως Nocera, μετὰ πενταετῆ ἐν αὐταῖς κάθειρξιν, διεξεδίκησε τὰς κτήσεις, ἃς ἐν Ἀλβανίᾳ εἶχεν ὁ Μαμφρέδος, ἐκ προικὸς τῆς ἀνωτέρω συζύγου του,

---

[1]) Τρισχιλίους ἄνδρας ἀναφέρει ὁ Miller ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι, τόμ. Α΄ σελὶς 246 (μετάφρ. Λάμπρου), εἰς 8 χιλιάδας δὲ τοὺς ἀναβιβάζει τὸ Ἰταλικὸν χρονικὸν τοῦ Marino Sanudo Torsello τὸ ἐκδεδομένον ἐν Chroniques Gréco-Romanes τοῦ *Hopf* σελ. 129 - 130.

[2]) Ὁ ἐν λόγῳ de Sully ἦτο ἐκ τῶν μᾶλλον ἀγαπητῶν καὶ ἀφωσιωμένων τοῦ Βασιλέως Καρόλου, ὅστις εἰς τὰς πρὸς αὐτὸν διαταγάς του τὸ τιτλοφορεῖ «ἀγαπητὸν ἱππότην, σύμβουλον, οἰκεῖον καὶ πιστὸν ἡμῶν». Ὁ de Sully ἐχρησίμευσε καὶ ὡς μάρτυς καὶ ὑπέγραψεν εἰς τὴν συμφωνίαν τοῦ 1267 τὴν μεταξὺ τοῦ κυρίου του Καρόλου τοῦ Α΄ καὶ Βαλδουΐνου τοῦ Β΄, τοῦ ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγου ἐκθρονισθέντος τελευταίου Λατίνου Αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου. (*Buchon*, Livre de la Conqueste σελ. 257).

καὶ κατέλαβε μέρος αὐτῶν. Οὕτως ἀπὸ τοῦ Αὐγούστου τοῦ ἔτους 1279 εὑρίσκομεν τὸν de Sully «γενικὸν καπετάνον καὶ ἐπίτροπον Ἀλβανίας καὶ Κερκύρας» ἔχοντα δὲ καὶ τὴν γενικὴν ἀρχηγίαν τῆς κατὰ τῆς Ἠπείρου ἐκστρατείας, τὸ μὲν ὡς εὑρισκόμενον ἀπό τινων ἐτῶν ἐν Ἑλλάδι, [1]) τὸ δὲ ὡς ἔχοντα λαμπρὸν παραστατικόν. Ἦτο ὄντως, κατὰ τὸ λέγειν τῶν δυτικῶν χρονογράφων, [2]) ἀνὴρ μεγαλόφρων, ὡραίου παραστατικοῦ, ἀναστήματος δὲ τόσον ὑψηλοῦ, ὥστε ἡ κεφαλή του ὑπερεῖχε τῆς τῶν συμπολεμιστῶν του. Ἐκ τῆς ἐρυθρᾶς αὐτοῦ κόμης ὁ Οὔγων ὠνομάσθη Rousseau, ἤτοι ἐρυθρός, ὑπὸ τῶν συγχρόνων Γάλλων, Rosso ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν καὶ Ῥὼς Σολυμᾶς καὶ Ροῦσος ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων [3]).

Ὅταν τὰ στρατεύματα τοῦ Ῥὼς Σολυμᾶ, ἅτινα ἐσκόπουν καὶ μέχρι Βυζαντίου νὰ φθάσουν, ἀφίκοντο πρὸ τῆς ὀχυρᾶς πόλεως τοῦ Βερατίου, ὁ ἀρχηγός των θελήσας, ἐπὶ κεφαλῆς 25 ἱππέων του, νὰ κάμῃ ἀναγνώρισιν τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοπέδου, ἔπεσεν ἐκ τοῦ ἵππου του καὶ κείμενος χαμαί, ὁ ἐρυθρόμαλλος γίγας, μὲ τὴν βαρεῖαν πανοπλίαν του, ἐζωγρήθη ὑπὸ τῶν ἐνεδρευόντων ἐκεῖ Ἑλλήνων ἢ τῶν Τούρκων συμμάχων των 1281. Ἡ ζώγρησις τοῦ ἀρχηγοῦ, καὶ ἡ ἐν πανικῷ ἐπιστροφὴ εἰς τὸ στρατόπεδον τῶν συντρόφων αὐτοῦ, μετέδωκε τὸν πανικὸν εἰς ὅλον τὸ στράτευμα, τὸ ὁποῖον καὶ βαθμηδὸν διελύθη. [4]) Ὁ Ῥὼς Σολυμᾶς ἤχθη μετὰ ταῦτα αἰχμάλωτος εἰς Κωνσταντινούπολιν, μετά τινων ἄλλων συντρόφων του, ὅπου ἐν θριάμβῳ περιήχθη διὰ τῶν ὁδῶν τῆς πόλεως. Τοσαύτη δ' ὑπῆρξεν ἡ χαρὰ τοῦ Αὐτοκράτορος Μιχαὴλ ἐπὶ τῇ αἰχμαλωσίᾳ, ὥστε διέταξε ζωγράφον νὰ ἐξεικονίσῃ τὴν νίκην τοῦ Βερατίου ἐπὶ τῶν τοίχων τῶν ἀνακτόρων του.

Ἐφρόνουν ἀνέκαθεν ὅτι οἱ συμπολῖταί μου Ροσόλυμοι τῆς Κεφαλληνίας, παρὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν παρά τισι γνώμην ὅτι κατάγονται ἀπὸ Βυζαντινούς, ἢ ὅτι σχέσιν ἔχουν ὁπωσδήποτε μὲ τὰ Ἱεροσόλυμα, [5]) ἐφρόνουν, λέγω, ὅτι εἶναι Ἰταλικῆς καταγωγῆς ὀνομαζόμενοι οὕτως ἐκ τοῦ

---

[1]) Κάρολος ὁ Ἀνδηγαυὸς ἅμα τῷ ἀγγέλματι τοῦ θανάτου τοῦ τελευταίου ἐκ τῶν Βιλλαρδουΐνων πρίγκιπος τοῦ Μορέως Γουλιέλμου Β΄ (Μάϊος 1278) ἀπέστειλεν εἰς Ἑλλάδα ὡς ἐπίτροπόν του, ἐπὶ κεφαλῆς 50 ἐκλεκτῶν ἱππέων καὶ διακοσίων τοξοτῶν, τὸν de Sully.

[2]) *Sanudo Torsello*, Ἔνθ' ἀνωτέρω. *G. Schlumberger*, Principautés Franques du Levant σ. 84.

[3]) *Buchon*, Livre de la Conqueste, σ. 257. *Marino Sanudo*, Ἔνθ' ἀνωτέρω. Χρονικὸν τοῦ Μορέως στιχ. 7924 ὅπου «Ροῦσον τὸν ὀνομάζουσι καὶ Ντὲ Σουλῆ τὸ ἐπίκλην».

[4]) *Bychon*, Livre de la Conqueste σελ. 258, *Παχυμέρους* τόμ. 1ος 508—19 *Sanudo*, Ἔνθ' ἀνωτέρω.

[5]) Εἰς τοῦτο ἴσως νὰ συνετέλεσε καὶ τὸ ὅτι εἷς ἐκ τῶν Ροσολύμων, ὁ Ἰωάννης,

ἐπιθέτου Rosso (ἐρυθρός). Πρὸς ἐξακρίβωσιν τῆς γνώμης μου ταύτης οὐχὶ ἅπαξ κατέφυγον εἰς τὰ παρ' ἐμοὶ γενεαλογικὰ ἰταλικὰ συγγράμματα προσπαθῶν νὰ ἀνεύρω ἐν αὐτοῖς οἰκογένειάν τινα Rossolimo, πλὴν ἐπὶ ματαίῳ. Ὅ,τι ὅμως δὲν ἀπέδωκαν αἱ πρὸς τοῦτο μελέται, ἔφεραν εἰς φῶς ἄσχετοι πρὸς τὸ θέμα ἔρευναι. Ἀναδιφῶν δῆλα δὴ πρό τινος παλαιὰ Κεφαλληνιακὰ ἔγγραφα, εὗρον ὅτι ἡ Πολυξένη Τόκκου, σύζυγος ἑνὸς ἐκ τῶν διοικητῶν τῶν ὑπὸ τὴν ἡγεμονίαν τῶν Τόκκων Ἰονίων Νήσων Γαλεάτσου Santacolomba,[1]) δι' ἐγγράφου ἐκ Λευκάδος ἀποσταλέντος τὸ ἔτος 1473 διατάσσει τὸν Μαστρομασσάρον[2]) Κεφαλληνίας Iohanne Rossolimo, ὅπως, κατόπιν ἐνόρκων καταθέσεων, ἐξακριβώσῃ ποῦ ἀκριβῶς ἔκειντο τιμαριωτικά τινα κτήματα ἐν Σάμῃ τῆς Κεφαλληνίας, ἀνήκοντα πρὶν εἰς τὴν οἰκογένειαν Πεκατόρου, καί, μετὰ τὴν ἐξακρίβωσιν, δοθῶσι ταῦτα εἰς αὐτήν. Ἡ διαταγὴ αὕτη ἐξετελέσθη, κατὰ τὴν ὑπογραφὴν δὲ τοῦ σχετικοῦ πρακτικοῦ, γενομένου τὴν 27ην Ἰουνίου 1473, μεταξὺ τῶν ἄλλων μαρτύρων, ὑπογράφει καὶ ὁ Lonardo (Λεονάρδος) Rossolimo. Ἡ ἀνεύρεσις αὕτη τῶν Ροσολύμων διὰ πρώτην φορὰν ἐν Κεφαλληνίᾳ, εἰς ἐποχήν, κατὰ τὴν ὁποίαν ὅλοι οἱ ὑπὸ τοὺς Τόκκους ὀφφικιοῦχοι ἦσαν Ἰταλοί, τὸ πλεῖστον δὲ — ἂν μὴ καὶ ὅλοι — Νεαπολιτᾶνοι, συμπολῖται τῶν Τόκκων, ἑδραίωσεν ἐν ἐμοὶ τὴν ἀρχικὴν περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν Ροσολύμων γνώμην. Συσχετίσας δῆλα δὴ τὰ κατὰ τὸν Οὔγωνα de Sully, τὸν Ρὼς Σολυμᾶν τουτέστι τῶν Βυζαντινῶν, καὶ τὸν Rosso de Solino τῶν Ἰταλῶν, μὲ τοὺς Rossolimo ἐσχημάτισα πλέον ἀκράνδατον πεποίθησιν ὅτι οὗτοι εἶναι ἐκείνου ἀπόγονοι.

Περὶ τοῦ Οὔγωνος de Sully, πλὴν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐγκαθείρξεώς του, μετὰ τὴν ζώγρησιν ἐν Βερατίῳ, οὐδὲν ἕτερον οἱ Βυζαντινοὶ χρονογράφοι, καὶ οἱ κατὰ τούτους διαλαβόντες μεταγενέστεροι, ἀναφέρουσι. Μόνος ὁ Buchon εἰς τὰς ὑποσημειώσεις τοῦ Livre de la Conqueste, καὶ εἰς σελίδας, ἃς ἔχομεν ἤδη ἀναφέρει, γράφει ὅτι ὁ de Sully, μετὰ πεν-

Ἀρχιμανδρίτης καὶ Ἱεροκήρυξ τῆς Μ. Ἐκκλησίας κατὰ τὸν ιη' αἰῶνα, μονάσας καὶ εἰς τὴν ἐν Χάλκῃ μονὴν τῆς Θεοτόκου, ἐγράφετο «Ἱεροσόλυμος» (*Ἠλ. Τσιτσέλη*, Σύμμικτα σελ. 571).

[1]) Ἡ Πολυξένη αὕτη, ἀδελφὴ τοῦ Λεονάρδου Γ' Τόκκου, κόμητος Παλατίνου Κεφαλληνίας Ζακύνθου κλπ. 1448—1479,--εἶναι ἐντελῶς μέχρι σήμερον ἄγνωστος, ὅπως ἐπίσης ἦτο παντελῶς ἄγνωστος καὶ ἡ παρ' ἐμοῦ ἀνακαλυφθεῖσα Ἀγγελικὴ Τόκκου, ἡ συζευχθεῖσα τὸν Ἱππότην Ἰάκωβον Ariano, ὡς διέλαβον ἐν τῇ ἀνακοινώσει μου τῆς 22ας Φεβρουαρίου 1924 ἐν τῇ Ἑταιρείᾳ τῶν Βυζαντινῶν Σπουδῶν. (Ὅρα τῆς Ἐπετηρίδος αὐτῆς τόμ. Α' σελ. 350).

[2]) Ὁ τίτλος τοῦ Mastromassaro ἰσοδυνάμει κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους μέ τὸν τοῦ ἀρχιδικαστοῦ.

ταετῆ περίπου ἐγκάθειρξιν ἐν ταῖς αὐτοκρατορικαῖς φυλακαῖς, ἀφέθη ἐλεύθερος, λαβὼν παρὰ τοῦ βασιλέως τῆς Νεαπόλεως, ὡς τιμάρια, τὰς ἐν Ἀπουλίᾳ μικρὰς πόλεις Ropella καὶ Aprano· προσθέτει δ' ὁ Γάλλος ἱστοριοδίφης ὅτι ἐν τοῖς Ἀνδηγαυϊκοῖς ἀρχείοις τοῦ Βασιλείου τῆς Νεαπόλεως περιλαμβάνεται πρᾶξις, δὲ ἧς ἐγένετο βασιλική τις δωρεὰ πρὸς τὸν Ἰωάννην-Βάλθερον, ἀνήλικον υἱὸν καὶ κληρονόμον τοῦ ποτὲ Ἱππότου Οὔγωνος de Sully, Solliaco ἐπὶ τὸ λατινικώτερον, (Johannes Gualterius, pupillus filius et heres quondam Hugunis dicti Russi de Soliaco, Militis). Ἐκ τῆς πράξεως ταύτης δύο τινὰ διδασκόμεθα· πρῶτον ὅτι τὸ ἔτος 1297 ὁ de Sully δὲν ἦτο πλέον ἐν τῇ ζωῇ — ἄγνωστον ποῦ καὶ πότε ἀκριβῶς εἶχεν ἀποβιώσει, — καὶ δεύτερον ὅτι εἶχεν ἀφήσει υἱὸν ἀνήλικον, τὸν Ἰωάννην Βάλθερον.

Ἐρευνῶν καὶ πάλιν εἰς διάφορα Ἰταλικὰ συγγράματα ἀνεῦρον ἐν τῷ λαμπρῷ ἔργῳ τοῦ Conte Berardo Candida Gonzaga, «Famiglie nobili meridionali d'Italia» (τόμ. 3ος σελὶς 121) ἕτερον de Sully, τὸν Γουΐδωνα, ὑπασπιστὴν τοῦ Βασιλέως τῆς Νεαπόλεως Ροβέρτου, 1309—1343, ἐγγόνου τοῦ τοσάκις μνημονευθέντος ἐνταῦθα Καρόλου τοῦ Α'., ἀπόγονον ἀναμφιβόλως καὶ τοῦτον τοῦ ἐρυθρομάλλου γίγαντος.

Τώρα δύο τινὰ πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν, ἢ ὅτι ὁ Ρὼς Σολυμᾶς μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσίν του, διατελῶν πάντοτε ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ τοῦ βασιλέως τῆς Νεαπόλεως, ἐξηκολούθησε νὰ παραμένῃ ἐν Ἑλλάδι, ἔνθα ἀποκατασταθείς, ὡς τόσοι ἄλλοι ξένοι, ἄφησεν ἀπ' εὐθείας ἀπογόνους, οἵτινες, ἐκ τοῦ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων καθιερωθέντος ἐπωνύμου του Ρὼς Σολυμὰς Rossolimo ὠνομάσθησαν, ἢ ὅτι ὁ ὑπὸ τοῦ Buchon, ἐν τοῖς ἀρχείοις τῆς Νεαπόλεως εὑρεθεὶς Ἰωάννης—Βάλθερος ὑπὸ τῶν Ἀνδηγαυῶν καὶ οὗτος εὐνοούμενος, κατῆλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα—ἐὰν μὴ καὶ ἐν αὐτῇ ἐγεννήθη, καὶ ἔκτοτε διέμενεν ἐν αὐτῇ, ὀφφικιοῦχος τῶν Νεαπολιτανῶν Βασιλέων ἢ ἑνὸς ἐκ τῶν πολλῶν εἰς τοὺς Ἀνδηγαυοὺς ὑποκειμένων ἡγεμονίσκων, γενόμενος γενάρχης τοῦ κλάδου[1]).

Τὴν ἐκ Νεαπόλεως προέλευσιν τῶν προγόνων τῶν Κεφαλλήνων Rossolimo, οἵτινες τὸ πρῶτον ἐν Κεφαλληνίᾳ ἀναφέρονται κατὰ τὸ 1473 καὶ ὧν τὸ ὄνομα ἐσχηματίσθη πάντοτε ἐκ τοῦ Βυζαντινοῦ Ρὼς Σολυμᾶς, δεικνύει καὶ τὸ ὅτι οὗτοι ἦσαν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν Τόκκων, οἱ ὁποῖοι,

[1]) Δὲν ἀποκλείεται καὶ ὁ προαναφερθεὶς Γουίδων ὁ τοῦ Βασιλέως Ροβέρτου ὑπασπιστὴς νὰ κατῆλθεν εἰς Ἑλλάδα καὶ νὰ ἐγκατεστάθη ἐν αὐτῇ ἀφ' οὗ τόσον πολλαὶ εἶναι αἱ περιπτώσεις, καθ' ἃς οἱ Ἀνδηγαυοὶ τῆς Νεαπόλεως, Βασιλεῖς τε καὶ πρίγκηπες, ἐνήργουν ἐκστρατείας εἰς Ἑλλάδα.

ὑποτελεῖς ὄντες τῶν Βασιλέων τῆς Νεαπόλεως, εἶχον, ὡς προείπομεν, Νεαπολιτανοὺς ὀφφικιούχους.

Οἱ Ροσόλυμοι ἐγκατασταθέντες ἔκτοτε ἐν Κεφαλληνίᾳ καὶ τελείως ἐξελληνισθέντες, ὀρθόδοξοι δὲ σὺν τῷ χρόνῳ γενόμενοι, ἐνεγράφησαν ἐν τῇ χρυσῇ τῆς νήσου Βίβλῳ ἀπὸ τοῦ 1593, ἐπαναλαμβομένου ἐν τῇ οἰκογενείᾳ των τοῦ ὀνόματος Ἰωάννου—τοῦ υἱοῦ δηλαδὴ τοῦ Ρὼς-Σολυμᾶ—κατὰ διαφόρους ἐποχὰς μέχρι τῆς σήμερον [1]).

Γ. Ε. ΤΙΠΑΛΔΟΣ

Συμπλήρωσις

Εἰς τὰ περὶ τοῦ Ἀναγλύφου τῆς Ἐπισκοπῆς Βόλου

(ἀνωτέρω σ. 107 κέ.)

Εἶχε πλέον ἐκτυπωθῆ τὸ ἀνωτέρω ἄρθρον, ὅτε ὁ φίλος κ. Ν. Γιαννόπουλος ἔλαβε τὴν καλωσύνην νὰ μοὶ παράσχῃ πολυτίμους τινὰς πληροφορίας σχετικὰς πρὸς τὸν ἐν τῷ ἀναγλύφῳ τούτῳ εἰκονιζόμενον γέροντα, τὸν ὑφ' ἡμῶν ταυτισθέντα πρὸς τὸν ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ἀναφερόμενον μοναχὸν Λεόντιον.

Ὁ γέρων δηλαδὴ φέρει εἰς τὴν κεφαλὴν σκοῦφον ὑποδηλούμενον διὰ γραμμῆς ὑπεράνω τῶν ὀφρύων, ἥτις δὲν διακρίνεται εἰς τὰς ὑπ' ὄψιν ἡμῶν φωτογραφίας.

Ἡ μικρὰ αὕτη λεπτομέρεια ἔχει πολλὴν σπουδαιότητα, καθ' ὅσον πιστοποιεῖ κατὰ τρόπον ἀναμφισβήτητον τὰ ἄλλοθεν ὑφ' ἡμῶν ἐξαχθέντα συμπεράσματα, ὅτι ἡ καθημένη μορφὴ παριστᾷ μοναχόν.

Ὅτι πράγματι οἱ μοναχοί, καὶ ἰδίᾳ οἱ μικρόσχημοι, ἔφερον τοιοῦτον κάλυμμα, ὀνομαζόμενον σκοῦφον, σκούφιαν, ἢ σκουφάλιον [2]) ἀποδεικνύουσι πολυπληθῆ μνημεῖα.

Προχείρως ἀναφέρω τὴν ἀνωτέρω ἐν σελ. 114 εἰκ. 6_1 παρατεθεῖσαν ἀπεικόνισιν τοῦ μοναχοῦ Σανδαβαρηνοῦ.

Μετὰ τὰ ἀνωτέρω οὐδεμία, νομίζω, ἀμφιβολία δύναται νὰ μείνῃ, ὅτι ὁ καθήμενος γέρων εἶναι μοναχὸς καὶ δὴ ὁ Λεόντιος τῆς ἐπιγραφῆς.

Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

---

[1]) Ἰωάννην τὸ πρῶτον ἐν Κεφαλληνίᾳ, καὶ ἐπὶ Ἑνετοκρατίας, ἀνευρίσκομεν τὸ ἔτος 1509 ὡς σύνδικον τῆς Κοινότητος. Ἰωάννης ἐκαλεῖτο ὁ ἀνωτέρω ἀναφερόμενος Ἀρχιμανδρίτης, ὁ καὶ Ἱεροσόλυμος, ἀκμάσας κατὰ τὸν ιη' αἰῶνα. Ἀνδρέας Ἰωάννης τέλος λέγεται ὁ παρ' ἡμῖν διαπρεπὴς μαιευτὴρ καὶ δημοτικὸς σύμβουλος Ἀθηναίων.

[2]) Πρβ. *L. Clugnet*, Dictionnaire grec - français des noms liturgiques en usage dans l' église greque. Paris 1895 σ. 138 *Goar*, Εὐχολόγιον [2] Venetiis 1730.134 *Γ. Σωτηρίου*, ἐν Περιοδ. Θεσσαλονίκης «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» ΙΙΙ 1919 σ. 366.

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

ΑΓΝΩΣΤΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΖΩΓΡΑΦΩΝ, ΞΥΛΟΓΛΥΠΤΩΝ, ΤΕΧΝΙΤΩΝ ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ ΕΞ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ

Κατὰ τὸ ἔτος 1921 τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, προτάσει καὶ ἐνεργείαις τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων, ἀπηύθυνεν ἐγκύκλιον πρὸς τοὺς λειτουργοὺς τῆς Μέσης καὶ Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως μετὰ σχετικῶν ὁδηγιῶν καὶ πινάκων ἀπαντήσεων συνταχθέντων ὑπὸ τοῦ εἰδικοῦ Ἐφόρου κ. Γ. Σωτηρίου, μὲ τὴν ἐντολὴν ν' ἀναγράψωσι τὰ ἐν τῇ περιφερείᾳ αὐτῶν εὑρισκόμενα μεσαιωνικὰ μνημεῖα.

Εἰς τὴν Ἐφορείαν Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων κατέφθασαν μέχρι τοῦδε ἀπαντήσεις ἐξ ὅλων σχεδὸν τῶν μερῶν τῆς Ἑλλάδος. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀπαντήσεων τούτων ἐσχηματίσθη πλούσιον ἀρχεῖον ὡς καὶ συλλογαὶ ἐπιγραφῶν, παραδόσεων κ.λ.π.

Ἐκ τῆς συλλογῆς τῶν ἐπιγραφῶν δημοσιεύονται ἐνταῦθα αἱ ἀναγράφουσαι ὀνόματα ζωγράφων, ξυλογλυπτῶν, τεχνιτῶν κ.λ.π. ὅπως ἀπεστάλησαν εἰς ἡμᾶς παρὰ τῶν ἐκπαιδευτικῶν λειτουργῶν, τὰ ὀνόματα τῶν ὁποίων παρατίθενται εἰς τὸ τέλος ἑκάστης ἐπιγραφῆς [1]).

Α'. ΕΚ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

1) ***Δομοκός, Μονὴ Ὀμβριακῆς (Ἅγ. Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας).***
Ὑπεράνω τῆς εἰσόδου τοῦ Καθολικοῦ :

«Καθιστορήθη οὗτος ὁ θειότατος καὶ περικαλλέστατος ναὸς τῆς ἁγίας καὶ σεβασμίας Μονῆς τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου τοῦ Μεγάλου Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδων τοῦ πανοσιωτάτου ἁγίου καθηγουμένου τῆς αὐτῆς Μονῆς κυρίου Νεοφύτου, ἀρχιερατεύοντος τοῦ πανιερωτάτου καὶ λογιωτάτου ἁγίου Θαυμακοῦ κυρίου Ἀθανασίου, ἐφημερευόντων Γρηγορίου, Ἰακώβου καὶ Θεοφίλου τῶν ἱερομονάχων οὗτος (;)

---

[1]) Αἱ παρατιθέμεναι ἐνταῦθα ἐπιγραφαὶ ἀντεγράφησαν ἐκ τῶν ἀπαντήσεων πανομοιοτύπως, ἡ ἡμετέρα δὲ ὑπηρεσία ἐξελέγχουσα βαθμηδὸν τὸ πιστὸν τῆς ἀντιγραφῆς τῶν ἐπιγραφῶν τούτων, ἐπιφυλάσσεται ὅπως προσεχῶς δημοσιεύσῃ τὰς τυχὸν διαφοράς.

καὶ Δαμασκηνοῦ μοναχοῦ τῷ ΑΩΙ ἔτος τὸ σωτήριον ἐν μηνὶ Φεβρουαρίῳ ΙΑ΄ *διὰ χειρὸς Γεωργίου καὶ Ἰωάννου ἐκ κώμης Μαυρίλλου* (1810)».

(Δ. Κ. Δούμας)

2) ***Γουρίτσα Τριχωνίας, Μονὴ Μυρτιᾶς (Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου).*** Ἐντὸς τοῦ Καθολικοῦ:

«Ἀνηγέρθη καὶ ἀνιστορήθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας τῆς Φανερωμένης διὰ συνδρομῆς κόπου τε καὶ ἐξόδου τοῦ τιμιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις Ἰωακεὶμ μετὰ τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ Νικοδήμου μοναχοῦ, Εὐσταθίου καὶ Θεοδώρου καὶ εἰς μνημόσυνον τῶν μακαρίων γονέων αὐτῶν. Ἀμήν. Ἔτος ,ΖΝΗ...... βρίῳ Κ. Ἐγένετο δὲ *διὰ χειρὸς ἐμοῦ ξένου τοῦ Διγενῆ ἐκ Μωρέως* καὶ οἱ βλέποντες εὔχεσθέ μοι...... μνήσθητε καὶ τῶν δωρητῶν τῆς Μονῆς ταύτης» (7058=1549 μ. Χ.). (Δ. Λουκόπουλος)

3) ***Αὐτόθι.*** Ὄπισθεν εἰκόνος τῆς Παναγίας:

Ἱστορήθη ἡ πάνσεπτος αὕτη καὶ περικαλλὴς τῆς Θεομήτορος εἰκὼν *διὰ χειρὸς Ἰωάννου ζωγράφου* καὶ διὰ συνδρομῆς τοῦ ἐξ Αἰτωλίας εὐτελοῦς Εὐγενίου τοῦ Μεγαλοδρυΐτου ὡσαύτως καὶ δι᾽ ἐξόδου τοῦ ὁσιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις κυρίου Κοσμᾶ καὶ ἡγουμένου τῆς Μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς κοινῶς Μυρτιᾶς λεγομένης ἢ Μυρσίνης ὀλίγον ἄνωθεν κειμένης τῆς Καλυδῶνος λίμνης. Κατὰ τούτους δὲ τοὺς χρόνους πολλάκις ἦν ταραχὴ καὶ φορτίον δυσβάστακτον κατὰ πᾶσαν σχεδὸν τὴν καθ᾽ ἡμᾶς οἰκουμένην, ἤκμαζε δὲ πρὸ πάντων τὰ ἐν Κρήτῃ πολεμικά.

Ἔτει ἀπὸ Χριστοῦ 1659 ,ζ ρ ξ ζ». (Δ. Λουκόπουλος)

4) ***Πετροχώριον Τριχωνίας, Μονὴ Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου «Φωτμοῦ».*** Ἐπὶ τοῦ Ν. τοίχου τοῦ Καθολικοῦ:

«Ἀνηγέρθη καὶ ἀνιστορήθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας τῆς κατὰ κόσμον ὀνομαζομένης Περίβλεπτος διὰ συνδρομῆς κόπου τε καὶ ἐξόδου Δαβίδ, Ζαχαρίου, Ἀνθίμου, Νήφου, Ἰωάσαφ καὶ Σωφρονίου ἐν ἔτει 7097 Μαΐου 1η καὶ ἡμεῖς εὐτελεῖς Ἀβραάμ, Γεώργιος δοῦλοι τῆς Παναγίας. *Ζωγράφοι Μιχαὴλ καὶ Κώστας ἐκ Καστοριᾶς χώρας Λινοτόγι* (1589)».

(Δ. Λουκόπουλος)

5) ***Μύριοι, Ἀγράφων Εὐρυτανίας, Ν. Ταξιαρχῶν.*** Ὑπεράνω τῆς εἰσόδου: «Ἱστορήθη ὁ θεῖος οὗτος καὶ εὐαγὴς ναὸς τοῦ Ἀρχιστρατήγου Μιχαὴλ διὰ συνδρομῆς καὶ δαπάνης τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν τῶν κατοικούντων ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ ἀρχιερατεύοντος τοῦ θεοφιλεστάτου Ἐπισκόπου κ. κ. Διονυσίου Λητσᾶς καὶ Ἀγράφων *διὰ χειρὸς Γεωργίου, Γεωργίου καὶ Γεωργίου Ἀναγνώστου* ἐν ἔτει ΑΦϞΗ αὐγούστου 23 (1598)».

(Κ. Τρίκκας).

6) ***Κανεπίτσα Βονίτσης, Ν. Ἁγ. Ἀποστόλων:***

«Κτήτορες καὶ δωρηταὶ καὶ δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Δημητρίου Ἀναγνώστου καὶ τῶν τέκνων Ἀλεξανδρῆ † Ἔτος ἀπὸ χριστοῦ ΑΦϞΕ *ὁ πρωτομάστωρης Ἰωάννης Νικόλαος καὶ τῶν τέκνων.* Διὰ συνδρομῆς Δημητρίου. (1595).» (Ἀ. Μπακογεώργος)

7) ***Κλεινοβὸς Καλαμπάκας, Ν. Ἁγ. Γεωργίου.*** Ἐπὶ τῶν εἰκόνων: «1778 *χειρὶ Δημ. Ἀθ. Καλαρρύτου* ἐπὶ Οἰκονομίδου Οἰκονόμος.»

(Σ. Πύλιας)

8) ***Αὐτόθι, Ν. Ἁγ. Ἀποστόλων.*** Ἐπὶ τῶν εἰκόνων:

«αψλς΄ *τεχνίτης Γε. Δ. Καλλαρύτης.*» (Σ. Πύλιας)

9) ***Αὐτόθι, Ν. Ἁγ. Παρασκευῆς.*** Ἐπὶ τῶν εἰκόνων:

«1803 ἐπὶ Ἱεροθέου ἐπισκόπου Ζητουνίων ἐκ Κλεινοβοῦ 1793 *χειρὶ Γεωργίου Ἰωαννίνων.*» (Σ. Πύλιας)

10) ***Νέα Κουτσούφλιανη Μαλακασίου, Μονὴ Λιμποχόβου.*** Ἐπὶ ἐπενδύσεως εἰκόνος:

«Αὕτη ἡ εἰκὼν ὑπάρχει τῆς ἁγίας Μονῆς τῆς καλουμένης Λιμπόχοβον καὶ ὑπὸ τῆς ἐπαρχίας τοῦ Ἁγίου Σταγῶν τελούσης, ἠργυρώθη δὲ ἀναλώμασι μὲν καὶ δαπάνῃ τῆς ἁγίας Μονῆς, συνδρομῇ δὲ τοῦ Ἱερομονάχου πανοσιωτάτου κὺρ Κοσμᾶ *ὑπὸ τοῦ χρυσοχόου Ἀναστασίου Κώνστα Ντουλίτζη τοῦ ἐκ Μετσόβου* ἐν ἔτει 1793 Ἰουνίου 20 ἡ δὲ ζωγραφία τῆς εἰκόνος ἐν ἔτει 1293 σωτηρίῳ.» (Κ. Ρέκατας)

Β΄. ΕΚ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

11) ***Κορώνη Αυγουριοῦ Ἀργολίδος, Ν. Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.*** Ἐν τῇ κόγχῃ τῆς προθέσεως:

«Μνήσθητι..... τοῦ ζωγράφου..... *Θεοδώρου Ἀποστόλου*.....»

(Α. Μπουζιώτης)

12) ***Λειβάρτζι Καλαβρύτων, Ν. Ἁγ. Τριάδος.*** Ὑπεράνω τῆς θύρας τοῦ Νάρθηκος:

'Ανυστορίθη ἐκ βάθρον γῆς ὁ πάνσεπτος οὗτος καὶ θίος ναὸς τῆς ὁμοουσίου καὶ ζωοποιοῦ καὶ ἀδιερέτου Τριάδος καὶ ἐξογραφίστη διὰ συνδρομῆς κώπου καὶ ἐξόδου παρὰ τοῦ πανοσιοτάτου ἁγίου καθιγουμένου Κυρίου Κυρίου 'Ιωακὶμ ἱερομονάχου Πλανιτέρου ἐκ κόμις Ληβαρτζίου μετὰ τὸν συνεβρεθέντον ἁγίον πατέρον κιρίου προυγουμένου Φιλοθέου ἱερομονάχου κυρίου Σιμεὸν κὲ ἐπιτρόπου τῖς ἁγίας μονὶς ταύτης κυρ κυρ Διμιτρίου κε Κονσταντίνο Ἔτι ἀπὸ ἐνσάρκου χ͞ῦ ἰκονομίας αψν 1750 ἐν μινὶ ἀπριλίου 2 καὶ *διὰ χιρὸς ἐμοῦ ἀντονίου ἀπὸ κώμις καὶ πατρίδος Νιζιρὸ τοῦ Καλαβρύτο(υ)* Εὔχαιστε ι ἀναγινοσκοντες ι μεν φιλος πεφικας υσελθε χαιρον ὁ δὲ ἐχθρὸς καὶ βάσκανος πόρο πόρο πέφευγε ταύτις τις πίλις.» (1750). (Κ. Θούας)

13) ***Αἰγούδιστα Τριφυλλίας, Ν. 'Αγ. Κωνσταντίνου.*** 'Επὶ τοιχογραφίας τοῦ 'Αγ. Στυλιανοῦ:

«*Χὺρ Στιλιανοῦ* ΑΨΙΑ ιε.» (Θ. Χειμωνάκης)

Γ'. ΕΚ ΤΩΝ ΝΗΣΩΝ

14) ***Σκῦρος. Ν. 'Αγ. Δημητρίου.*** 'Υπεράνω τῆς εἰσόδου:

«'Ανιστορήθη ὁ ναὸς οὗτος τῷ 1691 *διὰ χειρὸς ζωγράφου Δαμασκηνοῦ ἱερομονάχου καὶ Δημητρίου ἐξ 'Ιωαννίνων.»* (Γ. Παπαεμμανουὴλ)

15) ***Φολέγανδρος, Ν. Σωτῆρος.*** 'Επὶ τοῦ Δεσποτικοῦ Θρόνου: «*Χεὶρ Δευτερεύοντος Σίφνου* αωιζ Η. 'Ιουνίου.» (1817). (Αἰκ. Παπαδοπούλου)

16) ***Καστρὶ Θήρας, Ν. Παναγίας Καστριανῆς.*** 'Επὶ εἰκόνος τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου:

«*Χεὶρ Νικηφόρου ἱερομονάχου Κυπρίου* 1743.» (Κ. Κωβαῖος)

17) ***Αὐτόθι,*** κάτωθεν ὀκτὼ εἰκόνων τοῦ Δωδεκαόρτου: «*'Εγράφη ὑπὸ Ν. Κυδωνιάτου* 14 Μαρτίου 1768.» (Κ. Κωβαῖος)

18) ***Φουντάνα Παξῶν, Ν. 'Αγ. 'Ισαύρου.*** 'Επὶ τῆς θύρας τῆς ὡραίας Πύλης κάτωθεν εἰκόνος τοῦ 'Ιησοῦ:

«1796 *Χεὶρ Δημ. Παγκράτη.»* (Γ. 'Αργυρὸς)

19) ***Τάλαρος Χίου, Ν. Παναγίας Γλυκειᾶς.*** 'Επὶ μαρμαρίνης εἰκόνος τῆς Θεοτόκου:

«*Δηὰ χυρὸς 'Ιω. Φατούρου.»* (Θ. Τσόκος)

Δ'. ΕΚ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

20) ***Δοβίστα Σερρῶν, Ν. 'Αγ. 'Αθανασίου.*** 'Επὶ μαρμάρου ἄνωθεν τῆς εἰσόδου:

«Οὗτος ὁ θεῖος καὶ περικαλλὴς ναὸς τοῦ ἁγίου πατρὸς ἡμὸν 'Αθανασίου 'Αλεξανδρείας τοῦ μεγάλου ἀνηγέρθη διὰ τῖς ἐνθέρμου προστασίας τε καὶ συνδρομῆς τοῦ τε τιμιοτάτου κιρ Γεωργίου ἡοῦ τοῦ ποτὲ Παπαθανασίου ἰκονόμου τῖς χόρας ταύτης καὶ τῶν λοιπῶν ἐγχωρίων χριστιανῶν *παρὰ ἀρχιτέκτονος 'Ανδρέου τοῦ ἐκ Καστοριᾶς* ἀρχηερατέβοντος τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου ἁγίου Σερῶν κυρίου Κωνσταντίνου 'Αραυου (;) καθιερωθη ἐνετεῖ σοτιρίῳ ΑΩΕ Σεπτεμβρίου Α'» (1805). (Α. Βασιλείου).

21) ***Σιάτιστα, Ἄνω Συνοικία, Ν. 'Αγ. Τριάδος.*** 'Επὶ εἰκόνος τοῦ 'Αγ. Ναούμ:

«Δέησις τῶν δούλων τοῦ Θεοῦ Νικολάου, Μαλαματῆς καὶ Ναούμας 1793 Νοεμβρίου 29 *δια χειρὸς Μιχαήλ.»* (Φ. Ζυγούρης)

22) ***Αὐτόθι,*** 'Επὶ εἰκόνος τῆς 'Αγ. Τριάδος.

«Πρόσδεξαι, Κύριε, τὴν δέησιν τον δούλων τοῦ ῥουφετίου τῶν πραγματευτῶν Βράνης 1794 'Ιουνίου 6 *διὰ χειρὸς Μιχαήλ.»* (Φ. Ζυγούρης)

23) ***Αὐτόθι, Ν. Προφήτου 'Ηλιοὺ καὶ 'Ελισσαίου.*** 'Επὶ εἰκόνος τοῦ 'Αγ. Νικολάου:

«Πρόσδεξαι κύριε τὴν δέησιν τοῦ δούλου σου Δημητρίου καὶ τῶν γονέων αὐτοῦ Νικολάου Χατζημιχαήλ. 'Ιστορήθη ἡ ἁγία εἰκόνα ἐν ἔτει 1787 Αὐγούστου 20 *διὰ χειρὸς Νικολάου.»* (Φ. Ζυγούρης)

24) ***Αὐτόθι,*** 'Υπεράνω τῆς εἰσόδου:

«'Ο παρὼν θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς ὁ ἐπ' ὀνόματι τιμώμενος τῶν ἐνδόξων καὶ θαυματουργῶν προφητῶν 'Ηλιοὺ καὶ 'Ελισσαίου ἀνεκαινίσθη ἐκ βάθρων τῷ 1701 'Ιουνίου, ἐγκαινιάσθη δὲ τῇ 1η Σεπτεμβρίου ἀνιστορήθη τε τῷ 1740, 1741 καὶ 1742 Μαρτίου 30 'Ινδικτιῶνος Εης καὶ Ϛης τοὺς τῆς Μητροπόλεως Σισανίου οἴακας ἰθύνοντος ἀπὸ τοῦ 1695 μηνὸς 'Ιουνίου τοῦ μακαριωτάτου καὶ ἁγιωτάτου 'Αχριδῶν Κου Κου Ζωσιμᾶ ΠαπαΝικολάου Ρούση ἐπιτροπεύοντος τοῦ Ναοῦ τοῦ ἐντιμοτάτου καὶ μεγάλου ῥήτορος Κου Δημητρίου Σφῆκα τῇ 13η τοῦ παρελθόντος Σεπτεμβρίου θανόντος καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ 'Ιωάννου ἐπιμετρήσαντος πόνου. Οἰκοδομηθεὶς μὲν δι' ἐξόδων τῶν ἐν ταύτῃ τῇ πολιτείᾳ οἰκητόρων, ἱστορηθεὶς δὲ δι' ἀναλωμάτων τοῦ ἐντιμοτάτου κυρίου Κωνσταντίνου καὶ τῆς συμ-

βίας αὐτοῦ Ἰω. Μαλίνας *διὰ χειρῶν δὲ καμοῦ τοῦ ταπεινοῦ Ἀναστασίου Ἰω. Καλούδη καὶ αὐταδέλφων μου ἐκ κώμης Καπεσόβου κατὰ Ἰωάννινα* 1742 Νοεμβρίου 30.» (Φ. Ζυγούρης)

25) ***Ἄνω Σιάτιστα, Ν. Ἁγ. Μηνᾶ.*** Ἐσωτερικῶς ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς:

«Ἀνιστορήθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς τῶν ἁγίων ἐνδόξων μεγάλων μαρτύρων Μηνᾶ, Βίκτορος καὶ Βικεντίου ἀρχιερατεύοντος προεδρικῶς τοῦ μακαριωτάτου καὶ λογιωτάτου πρώην Ἀχριδῶν Κου Κου Ζωσιμᾶ γέννημα καὶ θρέμμα τῆς πατρίδος, ἀνεκαινίσθη πρὸ χρόνων εἰς τοὺς 1701 τὰ νῦν δὲ πάλιν διὰ συνδρομῆς τοῦ αὐτοῦ ἐξόδου καὶ κόπου τῶν τιμιωτάτων Χατζῆ Ἀνδρέα καὶ Κου Νικολάου Ἰωάννου καὶ ἀδελφῶν αὐτοῦ Κου Κωνσταντίνου *διὰ χειρὸς τοῦ εὐλαβεστάτου ἱερέως Κου Κωνσταντίνου καὶ Νικολάου καὶ Ἀναστασίου αὐταδέλφων* 1728 Ὀκτωβρίου 16». (Φ. Ζυγούρης)

26) ***Αὐτόθι,*** Ἐπὶ εἰκόνος τοῦ Ἁγ. Μηνᾶ:

«1722 *διὰ χειρὸς Μανουήλ.*» (Φ. Ζυγούρης)

Ε'. ΕΞ ΗΠΕΙΡΟΥ

27) ***Σταράκι Μοσχοπόλεως (Ἠπείρου), Ν. Ἁγ. Σπυρίδωνος*** (;) Ἐπὶ εἰκόνος τοῦ Ἁγ. Σπυρίδωνος·

«*Διὰ χειρὸς Ἀναστασίου* 1805.» (Ἱερ. Δ. Δῆμος)

28) ***Κουκούλιον Ζαγορίου, Ν. Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου:***

«Τῆς πρώτης μικρᾶς οἰκοδομῆς τοῦ ἱεροῦ τούτου ναοῦ τὸ ἔτος ἄδηλον. Ἡ δευτέρα οἰκοδομὴ μὲ μίαν στάσιν ἔγεινεν εἰς τὸ ἔτος 1630. Νῦν δὲ ὡς ὁρᾶται ἀνηγέρθη τρίτον ἐκ θεμελίων ὁ ἱερὸς οὗτος ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου εἰς τὸ ἔτος 1788 ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως ἀρχιερατεύοντος τοῦ πανιερωτάτου Μητροπολίτου Κου Κου Μακαρίου ἐφημερευόντων Στεφάνου ἱερέως τοῦ Οἰκονόμου καὶ ἐπιτρόπου Ἰωάννου ἱερέως τοῦ Πρωτόπαπα καὶ μετὰ ταῦτα ἐπιτρόπου καὶ Ἀλεξίου ἱερέως Σακελλαρίου καὶ Δημητρίου καὶ Κωνσταντίνου ἱερέων δι' ἐξόδων τῶν χριστιανῶν τῆς χώρας ταύτης καὶ ἱστορήθη ὡς ὁρᾶται *διὰ χειρὸς ἐμοῦ τοῦ ταπεινοῦ Λαζάρου ἐξ Ἄνω Σουδενὰ υἱοῦ Ἰωάννου ἱερέως* εἰς ἔτους 1796 ἐν μηνὶ Νοεμβρίῳ, ὃν Κύριος διαφυλάξαι ἀσάλευτον ἀμήν.» (Σ. Τζούφης)

29) ***Καπέσοβον Ζαγορίου, Ν. Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου:***

«Ἱστορήθη ὁ θεῖος οὗτος καὶ πάνσεπτος ναὸς τῆς Θεοτόκου ἀρχιερατεύοντος τοῦ Κου Κου Γρηγορίου δι' ἐξόδων καὶ δαπάνης Κου Κου Κωνσταντίνου Γεωργίου Ντάσιου συνδρομῇ καὶ ἐπιστασίᾳ Κου Γ. Πασχάλη ἐφημερεύοντος ἱερέως σακελλαρίου Γεωργίου *διὰ χειρὸς Ἀναστασίου Ἰωάννου καὶ Γεωργίου 1763.*» (Α. Τόλογλου)

30) ***Αὐτόθι, Ν. Ἁγ. Νικολάου:***

«Ὁ θεῖος οὗτος καὶ πάνσεπτος ναὸς τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Νικολάου τοῦ θαυματουργοῦ κατὰ τὴν αὐτὴν χώραν Καπεσόβου κείμενος ἀνωκοδομήθη ἐκ βάθρων καὶ ἱστορήθη καὶ γέγονεν ὡς ὁρᾶται σήμερον δι' ἐξόδου καὶ πλουσίας δαπάνης τοῦ πανιερωτάτου καὶ εὐγενεστάτου ἄρχοντος καὶ προεστῶτος τῆς πόλεως Ἰωαννίνων καὶ Ζαγορίου Κου Κου Ἰωάννου Νούτσου Ἀλεξίου τοῦ ἐκ τῆς ἰδίας χώρας ἀρχιερατεύοντος τοῦ πανιερωτάτου ἡμῶν ἁγίου Λέσβου Κου Μακαρίου 1793 κατὰ μῆνα Ἰανουάριον. Ἡ ζωγραφία ἅπασα μετὰ τοῦ τέμπλου καὶ τῶν ἁγίων εἰκόνων γέγονε *διὰ χειρὸς ἡμῶν τοῦ ταπεινοῦ Ἰωάννου Ἀθανασίου καὶ Ἀναστασίου ἀναγνώστου τοῦ ἡμετέρου υἱοῦ* ἐπιτροπεύοντος Δημητρίου Λάζου.» (Α. Τόλογλου)

31) ***Ἀρτσίστα Ζαγορίου, Μονὴ Σπηλαιωτίσσης:***

«Οὗτος ὁ ἅγιος καὶ πάνσεπτος ναὸς τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου τὸ ὄνομα τιμημένος ἐπ' ὀνόματι τῆς Κοιμήσεως τῆς Σπηλαιωτίσσης οἰκοδομήθη ὑπὸ τοῦ ὁσιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις Ἰωακεὶμ ἐπὶ ἔτους 1665 αχξε' μετὰ δὲ τοὺς αχογ' θείῳ ζήλῳ κινηθεὶς Παρθένιος ἱερομόναχος ὅστις ἱστόρησε τὸν πανάγιον τοῦτον ναόν, ὃς (ὡς;) καθὼς ὁρᾶται σήμερον, ἀρχιερατεύοντος τοῦ Πανιερωτάτου Μητροπολίτου Ἰωαννίνων Κου Κου Κυρίλλου ἐν δε τῇ ἐπαρχίᾳ Βελλᾶς ἀρχιερατεύοντος Κυρίου Κου Ἰωανικίου καὶ οὗτος ἐτελειώθη *διὰ χειρὸς τῶν ταπεινῶν δούλων Ἰωάννου καὶ Δημητρίου καὶ Γεωργίου.* Νοεμβρίου.» (Ἰ. Χατζηγιάννης)

32) ***Αὐτόθι, Ν. Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου:***

«Ἀνιστορήθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου δεσποίνης ἡμῶν καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας τῆς Κοιμήσεως ἀρχιερατεύοντος τοῦ θεοφιλεστάτου ἁγίου Βελλᾶς Κου Κου Θεοδοσίου ἐπιτροπεύοντος τοῦ τε αἰδεσιμωτάτου Παναγιώτου ἱερέως τοῦ καὶ οἰκονόμου τῆς χώρας ταύτης καὶ Δημητρίου υἱοῦ Ἀθανασίου διὰ συνδρομῆς τῶν εὐσεβῶν χριστιανῶν τῆς χώρας ταύτης καὶ *διὰ χειρὸς τοῦ τε Ἰωάννου υἱοῦ Ἀθανασίου τοῦ καὶ ἀναγνώστου τῶν ἐκ Καπεσόβου ὁρμωμένων* κατὰ τὸ αωϛ' ἔτος τὸ σωτήριον ἐν μηνὶ Ἰουλίου Κ.» (1806) (Ἰ. Χατζηγιάννης)

33) ***Ἀραχωβίτσα Κουρέντων, Ν. Ἁγ. Πέτρου καὶ Παύλου:***

Ἱστορήθη οὗτος ὁ παρὼν νάρθηκας κατὰ τὸ αψοη κατὰ μῆνα Μάρτιον 13 ἀρχιερατεύοντος Κου Παϊσίου, ἐπιτροπεύοντος Πασχάλη καὶ ἐξάρχου ἐφημερίου Ἀλεξίου Δημητρίου καὶ Ζώη τοῦ ἱερέως (;) *χειρὶ δὲ Ἀθανασίου μοναχοῦ καὶ τῶν τέκνων αὐτοῦ Ἰωάννου καὶ Γεωργίου ἱερέως.»* (1778)

(Κ. Βέλλιος)

34) ***Μηλιὰ Μετσόβου, Ν. Ἁγ. Νικολάου.*** Ἐπὶ εἰκόνων τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου ἐν τῷ τέμπλῳ:

«*Διὰ χειρὸς Νικολάου Κωνσταντίνου Στεργηοπούλου* 1795 Μόσχα.»

(Δ. Περτσάλης)

35) ***Χρυσοβίτζα Ἰωαννίνων, Ν. Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου:***

«Ἱστορήθη ὁ θεῖος οὗτος καὶ ἱερὸς ναὸς τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου κατὰ τὸ 1781 κατὰ μῆνα Ἰούνιον 29 ἐπὶ τῆς ἀρχιερατείας ἁγίου Ἰωαννίνων Κυρίου Μακαρίου ἐπίτροπὴ δὲ ἡ ἐν χρησίμοις καὶ ἐντιμοτάτοις πραγματευταῖς κυρίου Τζιανκούστου (;) Λιοντάρη καὶ κύρ Ἰωάννη Φώτη δαπάνη δὲ τῶν φιλοχρίστων χριστιανῶν, *χειρὸς δὲ Ἰωάννου καὶ Γεωργίου ἱερέως τῶν αὐταδέλφων τῶν Καπεσοβιτῶν*, ἐπιστασίας Κυριάκη Στώϊκου, τόσον τὸν θρόνον καὶ ἄμβωνα μετὰ τοῦ ἱεροῦ βήματος ἱερατευόντων.» (Σ. Παπαθανασίου)

36) ***Λιοζέτοι Ἰωαννίνων, Ν. Ἁγ. Τριάδος:***

«Ἐν ἔτει 1800 Ἰανουαρίου 8 ἐκτίστη ὁ ναὸς οὗτος τῆς Ἁγίας Τριάδος παρὰ τοῦ ἀρχιερέως ἐπισκόπου Κυρίου Κυρίου Γαβριὴλ Δυραχίου. Καὶ οἱ μαστόροι ποῦ τὴν ἔκτισαν αὐτὴν Κονιτσιῶτες ἀπὸ χωρίον Λούπιτσκο καὶ Σέλητζη καὶ *ὁ πρῶτος μάστορας Γεώργιος Γιαχνῆ Μῆχος.»*

(Ἱερ. Κ. Γκρέστας)

37) ***Αὐτόθι, Ν. Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου:***

«Οὗτος ὁ πάνσεπτος καὶ θεῖος ναὸς ὁ εἰς ὄνομα τιμώμενος τῆς ὑπεραγίας ἐνδόξου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας ἀνιστορήθη ἐκ βάθρων εὐδοκίᾳ Θεοῦ καὶ ἐκαλλωπίσθη ὡς καθὼς ὁρᾶται διὰ συνδρομῆς κόπου τε καὶ ἐξόδου τῶν εὐλαβεστάτων ἱερέων καὶ τῶν τιμιωτάτων ἀρχόντων τῆς πόλεως ταύτης *πάντων* τῶν εὑρισκομένων ἱερέως Ἰωάννου Νικολάου, Ζηνοβίας μοναχῆς, Ἀνησίας μοναχῆς, Ζαχαρίας μοναχῆς † καὶ ἀρχιερατεύοντος τοῦ πανιερωτάτου Μητροπολίτου τῆς ἁγίας Μητροπόλεως Ἰωαννίνων Κυρίου Καλλινίκου. Ἐτελειώθη *διὰ χειρὸς Δημητρίου καὶ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Γεωργίου.* — Ἐν μηνὶ Ὀκτωβρίῳ κς´ ἔτος αχξβ´.» (1662) (Ἱερ. Κ. Γκρέστας)

38) ***Ζέλοβα Ἰωαννίνων, Ν. Ἁγ. Δημητρίου.*** Ἐπὶ τοῦ τέμπλου:

«Ἐχρισώθη τὸ παρὸν τέμπλεον εἰς τὸ 1775 ἐπιτροπεύοντος Ἀναστάση Ἀργύρη ἐχρίσθη *διὰ χειρὸς Ἀθανασίου μοναχοῦ καὶ τῶν υἱῶν αὐτοῦ ἐκ τοῦ χωρίου Καπεσόβου.»* (Γ. Παπᾶς)

39) ***Καστάνιανη Κονίτσης, Ν. Ἁγ. Νικολάου.*** Ἐπὶ εἰκόνος τοῦ Ἁγ. Νικολάου (;):

«1773 *χεὶρ Συλβέστρου μοναχοῦ* (;) τοῦ ἀ...... (Ν. Παπαδόπουλος)

40) ***Ζάλογγον Πρεβέζης, Ν. Ἁγ. Δημητρίου:***

«† Ἠστορίθι ὁ θίος οὗτος καὶ πάνσεπτος ναὸς τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Δημητρίου τοῦ Μυροβλίτου ἀρχηερατεύωντος τοῦ πανιερωτάτου καὶ θεωπρωβλίτου ἡμῶν δεσπότου τῆς ἁγιοτάτης Μιτροπώλεως Ναπάκτου καὶ Ἄρτης κυρίου κυρίου Πορφυρίου διὰ συνδρομῆς καὶ δαπάνης τοῦ πανωσιωτάτου ἁγίου καθιγουμένου κυρίου κυρίου Χριστοφόρου ... . Χρισάνθου, Ζωσιμᾶ τῶν ἱερομονάχων Εὐγενίου, Ἀνθίμου ἱερομονάχων ἐπὶ ἔτους αωιζ´ *διὰ χιρὸς ἐμῶν τῶν ταπινῶν Ἰωάνου ἱερέως καὶ Χριστοδούλου τῶν αὐταδέλφων τῶν ἐξ Ἰωαννίνων ἐκ κόμης Κορίτιαννης.»*

(Γ. Γεωργίου)

41) ***Μονοδένδρι Ἰωαννίνων, Ν. Ἁγ. Μηνᾶ:***

«*Ὑπὸ χειρὸς Μιχαὴλ ζωγράφου μετὰ τοῦ υἱοῦ Κωνσταντῖνος ἐκ τῆς κώμης Λυνοτόπι ἐλαχίστου καὶ ἁμαρτωλοῦ.* Ἐτελειώθη κατὰ μῆνα Νοέμβριος ιε, ζνς´ (;) 1547. Ἔγραφα ἐπὶ ἔτους ,ζρκη (1620).» (Κ. Κοντοδῆμος).

42) ***Γρεβενῆτι Ζαγορίου, Μονὴ Βοτσᾶς:***

«Ἠγέρθη ἐκ βάθρων ὁ θεῖος οὗτος καὶ πάνσεπτος ναὸς τῆς Μεταστάσεως κυρίας Θεοτόκου δι᾽ ἀναλώματος τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ ἀοιδίμου βασιλέως Κωνσταντίνου τοῦ Πωγωνάτου—Ἀνεκαινίσθη καὶ *ἱστορήθη παρά τινος ἐλαχίστου τῶν ἱστοριογράφων ἐκ τῆς ἄνωθεν κειμένης κώμης Γρεβενῆτι Ἀθανασίου ἱερέως* καὶ τῶν αὐτοῦ ἱερομονάχων Κυρίου Νικοδήμου καὶ Κυρίου Ἀνανίου, Δανιὴλ ἱεροδιακόνου κ.τ.λ. ἀρχιερατεύοντος τοῦ πανιερωτάτου αὐθέντου δεσπότου καὶ μητροπολίτου τῆς ἁγιωτάτης Μητροπόλεως Ἰωαννίνων Κυρίου Κυρίου Κλήμεντος ἐν ἔτει ΑΧΠ.» (1680) (Α. Φάφας)

(Ἐκ τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων)

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

ΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑΙ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑΙ ΕΝ ΤΗι ΠΑΛΑΙΟΣΛΑΒΙΚΗι ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑι

[Ἐξ ἀφορμῆς τοῦ βιβλίου τοῦ καθηγηταῦ *Miloš Weingart Byzantské Kroniky v literatuře cirkevněslovanské*
Μέρος πρῶτον σελ. 246 Bratislava 1922
Μέρος δεύτερον σελ. 577 Bratislava 1923]

Ἀξιοσημείωτον καὶ λίαν εὐχάριστον γεγονὸς εἶναι ἡ ἐν τῇ νεαρᾷ Τσεχοσλοβακικῇ δημοκρατίᾳ ἄνθησις τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν.

Μετὰ τὸ περὶ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ δοκίμιον τοῦ καθ. *Bidlo* καὶ τὴν μελέτην τοῦ κ. *Saturnik* περὶ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου ἐπὶ τοῦ σλαβικοῦ (περίληψιν τῆς ὁποίας περιέχει ὁ τελευταῖος τόμος τῆς «*Ἀθηνᾶς*») εἶδε τὸ φῶς σπουδαιότατον ἔργον τοῦ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Μπρατισλάβας καθηγητοῦ *Weingart* περὶ τῶν σλαβικῶν μεταφράσεων τῶν βυζαντινῶν χρονογραφιῶν. Καὶ ναὶ μὲν τὸ ἔργον τοῦτο ἐνδιαφέρει κατὰ πρῶτον λόγον τοὺς εἰς τὴν σλαβικὴν φιλολογίαν ἐπιδιδομένους, ἡ σημασία ὅμως τοῦ θέματος διὰ τὰς βυζαντινὰς σπουδὰς εἶναι καταφανής.

Πολλάκις ἤδη ἐτονίσθη ἡ ἀξία τῶν σλαβικῶν μεταφράσεων πρὸς συμπλήρωσιν καὶ διόρθωσιν τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου βυζαντινῶν χρονογραφιῶν ὡς τῆς τοῦ Μαλάλα, Συμεῶνος Λογοθέτου καὶ Γεωργίου Ἁμαρτωλοῦ. Πολὺ μεγαλειτέρα εἶναι ἡ σημασία των διὰ τὴν μελέτην τῆς ἐπιδράσεως τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ ἐπὶ τῶν Σλάβων. Διὰ νὰ κατανοήσῃ τις τὴν θέσιν τῶν μεταφράσεων τούτων ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ σλαβικοῦ πολιτισμοῦ ἀρκεῖ νὰ ἀναλογισθῇ 1ον) ὅτι ἐπὶ αἰῶνας ὁλοκλήρους εἰς τὰς μεταφράσεις ταύτας καὶ μόνας ὤφειλον οἱ Ρῶσσοι, Βούλγαροι καὶ Σέρβοι τὰς ἐκ τῆς παγκοσμίου ἱστορίας γνώσεις των καὶ 2ον) ὅτι αἱ μεταφράσεις αὗται, ἂν δὲν ἐγέννησαν, ὡς παρά τινων ἐνομίσθη, πάντως ὅμως ἔδωσαν τὴν πρώτην ὤθησιν εἰς τὴν διαμόρφωσιν νέου καὶ σπουδαίου λογοτεχικοῦ εἴδους παρὰ τοῖς Ρώσσοις καὶ τοῖς Σέρβοις, τῶν «Χρονικῶν» (lĕtopisi) δηλαδὴ καὶ τῶν «Χρονογράφων» (Hronografy, παγκοσμίων ἱστοριῶν).

Τὸ ἔργον τοῦ κ. *Weingart* διαιρεῖται εἰς δύο μέρη: τὸ δεύτερον, τὸ καὶ πολὺ ἐκτενέστερον, ἀφιερωμένον εἰς τὰς μεταφράσεις τοῦ Γεωργίου Ἁμαρτωλοῦ περιέχει κυρίως τὴν πρωτότυπον ἔρευναν τοῦ κ. W. Τὸ πρῶτον μέρος ἐξετάζει τὰς λοιπὰς σλαβικὰς μεταφράσεις, εἶναι δὲ ἡ πρώτη ἕως τώρα συνθετικὴ ἐργασία ἐν τῇ κατευθύνσει ταύτῃ.

Ἡ περὶ τῶν σλαβικῶν μεταφράσεων τῶν βυζαντινῶν χρονογραφιῶν βιβλιογραφία ἦτο μέχρι τοῦδε ἀληθὴς λυβύρινθος· πολλαὶ τῶν ἐργασιῶν ἦσαν πεπαλαιωμέναι, αἱ περισσότεραι δὲ τεθαμμέναι εἰς δυσεύρετα ἐν ταῖς εὐρωπαϊκαῖς βιβλιοθήκαις ρωσσικὰ περιοδικά. Παρ' ὅλον δὲ τὸ πλῆθος τῶν ἄρθρων, μονογραφιῶν, ἐκδόσεων καὶ ἐρευνῶν, πολλὰ ζητήματα ἔμενον ἄλυτα ἢ εἶχον ἐπιπολαίως μόνον μελετηθῆ. Τούτου ἕνεκα ὀφείλομεν χάριτας εἰς τὸν κ. W. διότι εἰσήγαγε τάξιν εἰς τὸν λαβύρινθον τοῦτον καὶ διότι μᾶς παρουσίασεν ἐν τῷ πρώτῳ μέρει τοῦ ἔργου μεθοδικὴν συνθετικὴν ἐργασίαν, ἀληθὲς ἐγχειρίδιον περὶ τῶν σλαβικῶν μεταφράσεων τῶν βυζαντινῶν χρονογραφιῶν. Ἀλλὰ καὶ ἐδῶ ἀκόμη ὁ συγγραφεὺς δὲν ἐργάζεται ὡς συνήθης ἐρανιστής· ὅλα τὰ συμπεράσματα τῶν ἄλλων ἐρευνητῶν ἔχουν ὑπ' αὐτοῦ ἐπιμελῶς ἐξελεγχθῆ, εἰς πολλὰ δὲ ζητήματα, κυρίως εἰς τὰ περὶ τῶν μεταφράσεων τοῦ Ζωναρᾶ καὶ τοῦ Μανασσῆ, παρέχει νέον ὑλικὸν καὶ ρίπτει νέον ὅλως φῶς.

Τὸ ἔργον τοῦ κ. W. ἔχει γραφῆ εἰς τσεχικὴν γλῶσσαν· καὶ ναὶ μὲν ἐφρόντισεν ὁ συγγραφεὺς νὰ παραθέσῃ εἰς τὸ τέλος τοῦ ἔργου του πίνακα τῶν περιεχομένων εἰς γαλλικήν, ἀλλ' ὁ πίναξ οὗτος ὑπεράγαν συνοπτικὸς δυσκόλως θὰ φανῇ χρήσιμος εἰς τοὺς μὴ εἰδήμονας τῆς τσεχικῆς. Διὰ τοῦτο, δὲν εἶναι περιττόν, νομίζομεν, νὰ δοθῇ ἐνταῦθα μία γενικὴ ἐπισκόπησις τοῦ ἔργου τοῦ κ. W., ἵνα καταδειχθῇ ἡ σπουδαιότης καὶ τοῦ θέματος καὶ τῆς ἐργασίας.

Ἐν τῷ πρώτῳ κεφαλαίῳ τοῦ πρώτου μέρους, ὁ συγγραφεὺς πραγματεύεται εἰς μίαν γενικὴν εἰσαγωγὴν περὶ τῆς βυζαντινῆς ἱστοριογραφίας. Εἰς τὰ ἑπόμενα κεφάλαια εἰδικαὶ εἰσαγωγαὶ περὶ ἑκάστου συγγραφέως καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου προτάσσονται τῆς ἐρεύνης περὶ τῆς σλαβικῆς αὐτοῦ μεταφράσεως. Ἂς μᾶς ἐπιτραπῇ νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι αἱ εἰσαγωγαὶ αὗται φαίνονται ὑπερβολικὰ ἐκτενεῖς. Θὰ ἦτο ἀρκετόν, νομίζομεν, ἐὰν ὁ κ. W. περιωρίζετο εἰς μίαν παραπομπὴν εἰς τὰ σχετικὰ κεφάλαια τῆς Γραμματολογίας τοῦ *Κρουμβάχερ*, συμπληρῶν ἐννοεῖται τὰ ὑπὸ τοῦ τελευταίου λεγόμενα διὰ τῆς ἐκθέσεως τῶν μετὰ τὴν δημοσίευσιν τῆς «Ἱστορίας τῆς βυζ. λογοτεχνίας» γενομένων ἐρευνῶν καὶ ἐκδόσεων. Ἰδιαιτέρως διὰ τὰ ὑπὸ τοῦ κ. W. περὶ Μαλάλα λεγόμενα πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ συγγραφεὺς δὲν ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν τὰς σοφὰς περὶ τοῦ Μαλάλα παρατηρήσεις,

δι᾿ ὧν ὁ κ. *Σωτηριάδης* ἐπλούτισε τὴν ἑλληνικὴν μετάφρασιν τῆς Γραμματολογίας τοῦ Κρουμβάχερ.

Τὴν σλαβικὴν μετάφρασιν τοῦ Μαλάλα ἐξετάζει ὁ συγγραφεὺς ἐν τῷ δευτέρῳ κεφαλαίῳ. Τὸ κείμενον τῆς μεταφράσεως δὲν διεσώθη ὡς σύνολον· εἰς διαφόρους ὅμως ρωσσικὰς ἱστορικὰς συγγραφὰς περιέχονται σπουδαῖα τμήματα τῆς μεταφράσεως ταύτης. Κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ οὕτω διασωθέντος κειμένου ἔγινε ὑπὸ τοῦ *Istrin*, ἐκδόσαντος τὸ μὲν πρῶτον βιβλίον τοῦ Μαλάλα ἐν σλαβικῇ μεταφράσει εἰς τὰ *Zapiski* τῆς Ρωσσικῆς ᾿Ακαδ. 1897, τὰ βιβλία II, IV καὶ V ἐν τοῖς *Χρονικοῖς* (*Lĕtopis*) τοῦ Πανεπιστ. τῆς ᾿Οδησσοῦ X (1902), XIII (1905) XV (1909), τὰ δὲ βιβλία VII—XVIII ἐν τῷ *Sbornik* τοῦ τμήματος ρωσσ. γλώσσης καὶ λογοτ. τῆς Ρωσσικῆς ᾿Ακαδ. 89—91 (1911—1914).

Κατὰ τὸν κ. W. ὁ Μαλάλας μετεφράσθη τὸν Ι′ ἢ ΙΑ′ αἰῶνα ἐν Βουλγαρίᾳ. Πάντως ἡ μετάφρασις ἦτο ἤδη γνωστὴ ἐν Ρωσσίᾳ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΒ′ αἰῶνος. Ὁ μεταφράστης οὔτε δεξιὸς ἦτο οὔτε τὴν ἑλληνικὴν ἐγνώριζε τελείως. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν σημασίαν τῆς μεταφράσεως πρὸς ἀποκατάστασιν καὶ διόρθωσιν τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου ὁ κ. W. δὲν ἐπεκτείνεται, περιοριζόμενος νὰ παραπέμψῃ εἰς τὴν περὶ τοῦ θέματος εἰδικὴν μελέτην τοῦ *Sestakov*, *Βυζ. Χρονικὰ* I (1894) 503—552 καὶ II (1895) 372—377 καὶ τὴν κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ *Istrin*.

᾿Εν τῷ τρίτῳ κεφαλαίῳ ὁ συγγραφεὺς πραγματεύεται περὶ τῶν μεταφράσεων τοῦ Γεωργίου Συγκέλλου καὶ τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου. Τὸ κείμενον τῆς μεταφράσεως τοῦ Γεωργίου Συγκέλλου δὲν ἐξεδόθη εἰσέτι, ἔχει δὲ μελετηθῇ μόνον ὑπὸ τοῦ *Istrin*, οὗ τὰ συμπεράσματα συνοψίζει ὁ κ. W. Ἡ μετάφρασις ἔγινε πιθανῶς ἐν Ρωσσίᾳ τὸν ΙΔ′ αἰῶνα. ᾿Εκ τῶν ἑλληνικῶν κωδίκων τοῦ Γεωργίου ὁ πλησιέστερος πρὸς τὴν μετάφρασιν εἶναι ὁ παρισινός. ᾿Αλλ᾿ ἡ μετάφρασις ἔγινεν ἐκ μιᾶς ἄλλης συντομωτέρας παραλλαγῆς, ἧς τὸ ἑλληνικὸν κείμενον δὲν διεσώθη. Κατὰ τὸν *Istrin* αὕτη ἦτο ἡ ἀρχικὴ διατύπωσις τοῦ Γεωργίου, ἣν αὐτὸς ὁ συγγραφεὺς συνεπλήρωσε κατόπιν.

᾿Εκ τῶν δύο ἱστορικῶν συγγραφῶν τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου μετεφράσθη εἰς τὴν σλαβικὴν μόνον τὸ Χρονογραφικὸν σύντομον. Ἡ μετάφρασις ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ *Stepanov* ἐν τοῖς *Izvĕstija* τῆς Ρωσσικῆς ᾿Ακαδ. XVII (1912) μετὰ τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου, ἀντιβληθέντος πρὸς δύο ἑλληνικοὺς κώδικας τῆς Μόσχας, οὓς δὲν εἶχε χρησιμοποιήσει ὁ de Boor εἰς τὴν ὑπ᾿ αὐτοῦ γενομένην ἔκδοσιν τοῦ Χρονογραφικοῦ τοῦ Νικηφόρου. Μέρος τοῦ Χρονογραφικοῦ ἐν σλαβικῇ μεταφράσει περιέχεται ἐν περιωνύμῳ κώδικι τοῦ ἔτους 1073, ὅστις ἔχει ἀντιγραφῆ ἐκ πρωτοτύπου γραφέντος τῇ διαταγῇ τοῦ βουλγάρου τσάρου Συμεὼν (893—927). Τὰ λοιπὰ πολυ-

άριθμα χειρόγραφα τῆς μεταφράσεως δύνανται νὰ διαιρεθῶσιν εἰς δύο ἐκδόσεις. Ὡς γνωστόν, ὁ *de Boor* εἶχε διακρίνει τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα τοῦ Χρονογραφικοῦ εἰς δύο κατηγορίας N καὶ N¹. Ἡ λατινικὴ μετάφρασις τοῦ Χρονογραφικοῦ ὑπὸ τοῦ βιβλιοθηκαρίου ᾿Αναστασίου εἶχε γίνει ἐξ ἑλληνικοῦ κειμένου ἀνήκοντος εἰς τὴν κατηγορίαν N¹. Τοὐναντίον ἀμφοτέρων τῶν σλαβικῶν ἐκδόσεων, τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον ἀνῆκεν εἰς τὴν κατηγορίαν N. Ἡ μετάφρασις τοῦ Χρονογραφικοῦ ἦτο πολὺ διαδεδομένη, ἐπέδρασε δὲ σημαντικῶς ἐπὶ τῆς ἱστορικῆς παραγωγῆς τῶν Ρώσσων, τῆς ὁποίας ὑπῆρξε μία ἐκ τῶν πρώτων πηγῶν. Ἤδη ὁ συγγραφεὺς τοῦ πρώτου χρονικοῦ Νέστωρ εἶχεν ὑπ᾿ ὄψιν τὴν μετάφρασιν τοῦ Νικηφόρου. Οὐχὶ ὀλίγα δὲ χρονολογικὰ λάθη ἐν ταῖς ἱστορικαῖς συγγραφαῖς (hronografy) τῶν Ρώσσων ὀφείλονται εἰς τὴν ἐν τῇ χρονογραφίᾳ τοῦ Νικηφόρου παρατηρουμένην χρονολογικὴν σύγχυσιν, τῆς ὁποίας ὑπεύθυνοι εἶναι ἐν μέρει μὲν αὐτὸς ὁ Νικηφόρος, πολὺ περισσότερον ὅμως οἱ συνεχίσαντες αὐτὸν ἐπεξεργασταί του.

᾿Εν ᾧ τὸ ἑλληνικὸν κείμενον τοῦ Συμεὼν Λογοθέτου δὲν ἔχει εἰσέτι ἐκδοθῇ, ἡ σλαβικὴ αὐτοῦ μετάφρασις ἐξεδόθη τὸ 1905 ὑπὸ τῆς ρωσσικῆς ᾿Ακαδημίας, ἐπιμελείᾳ τοῦ *V. J. Sreznevskij*. Ἡ μετάφρασις αὕτη διεσώθη ἐν ἑνὶ καὶ μόνῳ χειρογράφῳ, τὸ ὁποῖον γραφὲν κατὰ τὸν ΙΖ′ αἰῶνα ἐτελειώθη ἐν ἔτει 1637 ἐν Sucéava τῆς Μολδαβίας. Ἡ μέση βουλγαρικὴ γλῶσσα τῆς μεταφράσεως δεικνύει ὅτι ἡ μετάφρασις ἔγινεν ἐν Βουλγαρίᾳ, πιθανώτατα τὸν ΙΔ′ ἢ ΙΕ′ αἰῶνα. ᾿Εκ τῶν ἑλληνικῶν κωδίκων τοῦ Συμεὼν ὁ πλησιέστερος, ἀλλ᾿ οὐχὶ τελείως συμφωνῶν πρὸς τὴν μετάφρασιν, εἶναι ὁ βενετικὸς κῶδιξ 608 (πρβ. *Κρούμβαχερ—Σωτηριάδου* I, 730 καὶ 732). ᾿Εν τῇ μεταφράσει ἡ χρονογραφία τοῦ Συμεὼν τελευτᾷ μὲ τὸν θάνατον Ρωμανοῦ τοῦ Λακαπηνοῦ (948) ἀκριβῶς ἐκεῖ, ὅπου, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Κρουμβάχερ (αὐτόθι 728 καὶ 732) ἐτελείωνε καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Λογοθέτου γραφεῖσα χρονογραφία.

᾿Εν τῷ πέμπτῳ κεφαλαίῳ ὁ κ. W. πραγματεύεται περὶ τῆς μεταφράσεως τοῦ Ζωναρᾶ. Ἡ μετάφρασις αὕτη διεσώθη μόνον εἰς κώδικας σερβικῆς προελεύσεως, δὲν εἶναι ὅμως ἔργον σέρβου, ἀλλὰ βουλγάρου. Τοῦτο ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι 1) εἰς ἅπαντας τοὺς κώδικας διεσώθησαν ἴχνη τῆς μέσης βουλγαρικῆς, εἰς ἣν εἶχε γίνει ἡ μετάφρασις, καὶ 2) ὅτι παρὰ τῷ μεταφράστῃ παρατηρεῖται ἐντελῶς βουλγαρικὴ ἄποψις καὶ γνῶσις τῆς βουλγαρικῆς τοπογραφίας. Δὶς συναντᾶται ἐν τῇ μεταφράσει τὸ ὄνομα τῆς ᾿Αδριανουπόλεως, τοῦθ᾿ ὅπερ δὲν συμβαίνει ἐν τῷ ἑλληνικῷ πρωτοτύπῳ. Τὸ τοιοῦτον μάλιστα δίδει ἀφορμὴν εἰς τὸν κ. W. νὰ ὑποθέσῃ ὅτι ὁ μεταφράστης κατήγετο ἐκ τῆς περιοχῆς ταύτης. Ὁ κ. W. ὑποθέτει ὅτι ἡ μετάφρασις

ἔγινε τὸν ΙΔ'. αἰῶνα. Ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου ὅμως ἔρριψε νέον φῶς ὁ καθ. *Rozov* ἐν ἐμβριθεῖ βιβλιοκρισίᾳ τοῦ πρώτου μέρους τοῦ ἔργου τοῦ κ. W. (ρωσσιστὶ ἐν τῷ περιοδικῷ *Slavia* III (1924) 145 161 καὶ 474—485) καταδείξας ὅτι ἡ μετάφρασις ἔγινε τῷ 1332.

Ὁ μεταφράστης μετέφρασε τὰ πρῶτα 12 βιβλία τοῦ Ζωναρᾶ ὁλόκληρα, ἐκ τῶν λοιπῶν ὅμως βιβλίων μόνον σπουδαίας περικοπάς, παραλείψας τὰ μὴ ἐνδιαφέροντα αὐτὸν μέρη. Ἡ μετάφρασις τελευτᾷ μὲ τὸ ἔτος 1028, ἐν ᾧ ἡ χρονογραφία τοῦ Ζωναρᾶ ἐξικνεῖται μέχρι τοῦ 1118, ἐν ἄλλαις λέξεσι τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ βιβλίου 17 καὶ ὁλόκληρον τὸ βιβλίον 18 δὲν μετεφράσθησαν.

Ἡ μετάφρασις τοῦ Ζωναρᾶ ἔχει μεγάλην λογοτεχνικὴν ἀξίαν· δὲν εἶναι δουλικὴ μετάφρασις, ἀλλὰ μᾶλλον ἐλευθέρα παράφρασις, δεικνύει δὲ ἀληθῆ μεταφραστικὴν ἱκανότητα τοῦ μεταφράσαντος. Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν μεγάλην πλειονότητα τῶν σλαβικῶν μεταφράσεων ἐκ τῆς ἑλληνικῆς, ὁ ἀνώνυμος μεταφράστης δὲν ἐμιμήθη δουλικῶς τὴν ἑλληνικὴν σύνταξιν καὶ φρασεολογίαν, ἀλλὰ προσεπάθησεν ἰδίαις λέξεσιν νὰ ἀποδώσῃ τὴν ἔννοιαν τοῦ πρωτοτύπου. Τὸ ὕφος του εἶναι σαφὲς καὶ ἁπλοῦν, ἡ γλῶσσά του μᾶλλον δημοτικὴ παρὰ αὐστηρῶς λογοτεχνική, συχνὰ δὲ πλησιάζει πρὸς τὴν γλῶσσαν τῶν χρυσοβούλλων καὶ λαϊκῶν ᾀσμάτων. Τὸ λεξιλόγιόν του εἶναι πλουσιώτατον.

Ἐκ τῆς μεταφράσεως τοῦ Ζωναρᾶ ἔγινε μία ἐκλογὴ ἢ κάλλιον ἐπεξεργασία αὐτῆς, ἣν ὁ κ. W ἐξετάζει ἐν τῷ ἕκτῳ κεφαλαίῳ. Ἡ ἐκλογὴ αὕτη συνεγράφη τῷ 1408 ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ τῆς μονῆς Χιλανδαρίου Γρηγορίου τῇ συστάσει τοῦ σέρβου δεσπότου Στεφάνου (1389—1427) ὃν παραδόξως ὁ κ. W. συγχέει μὲ τὸν βασιλέα τῆς Σερβίας Στέφανον Οὔρεσιν τὸν Γ'. (1321—1331) ἀποκαλῶν ἐσφαλμένως Στέφανον Β'. τὸν μὲν καὶ τὸν δὲ I σελ. 137. Διὰ τὸ ἔργον του ὁ Γρηγόριος ἐχρησιμοποίησε, πλὴν τῆς μεταφράσεως τοῦ Ζωναρᾶ, καὶ τὴν Παλαιὰν Διαθήκην καὶ τὸν Γεώργιον Ἁμαρτωλὸν ἐν τῇ σλαβικῇ αὐτῶν μεταφράσει. Ὁ Γρηγόριος συνέτεμεν αἰσθητῶς τὴν μετάφρασιν τοῦ Ζωναρᾶ κυρίως εἰς τὸ τμῆμα τὸ ἀφορῶν εἰς τὴν ρωμαϊκὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ἐποχὴν τῶν Εἰκονοκλαστῶν. Παραβαλλόμενον πρὸς τὴν μετάφρασιν τὸ ὕφος τῆς ἐκλογῆς εἶναι πολὺ λογοτεχνικώτερον καὶ λογιώτερον, μιμεῖται δὲ τὴν ἑλληνικὴν σύνταξιν καὶ τὸν ἑλληνικὸν τρόπον τοῦ λέγειν. Ἡ μεγάλη ἀξία τῆς ἐκλογῆς συνίσταται εἰς τὸ ὅτι αὕτη εἶναι ἡ πρώτη κάπως ἀνεξάρτητος ἐπεξεργασία τῆς παγκοσμίου ἱστορίας παρὰ τοῖς Σέρβοις. Ἡ μετάφρασις καὶ ἡ ἐκλογὴ τοῦ Ζωναρᾶ δὲν ἔχουν εἰσέτι ἐκδοθῆ.

Ἡ μετάφρασις τῆς συνόψεως ἱστοριῶν τοῦ Μανασσῆ ἐν μέσῃ βουλγαρικῇ ἔγινεν ἐν Τυρνόβῳ μεταξὺ τοῦ 1331 καὶ τοῦ 1340. Ἡ ὑπὸ τοῦ ἀποθανόντος ρουμάνου σλαβολόγου *Bogdan* προετοιμασθεῖσα ἔκδοσίς της ἐγένετο τελευταίως ὑπὸ τοῦ καθ. *Bianu* ὑπὸ τὸν τίτλον Cronica lui Constantin Manasses, traducere mediobulgara, facuta pe la 1350, Βουκουρέστιον 1922.

Ἡ μετάφρασις εἶναι ἐν πεζῷ λόγῳ, ὅπως ἄλλως ὅλαι αἱ σλαβικαὶ μεταφράσεις βυζαντινῶν ποιητῶν, δὲν διετηρήθη δὲ ἐν αὐτῇ τὸ συχνὸν παρὰ τῷ Μανασσῇ σχῆμα ἀσύνδετον. Ἡ μετάφρασις ἐν συνόλῳ εἶναι ἀρκετὰ ἐπιτυχής. Διὰ νὰ ἀποδώσῃ τὰ πολυάριθμα κοσμητικὰ ἐπίθετα καὶ σύνθετα τοῦ πρωτοτύπου ὁ μεταφράστης ἐδημιούργησεν ὁ ἴδιος πολλὰς νέας λέξεις, ἃς ὁ κ. W. ἐξετάζει λεπτομερῶς. Συχνὰ δύο ἢ καὶ περισσότεραι διάφοροι ἑλληνικαὶ λέξεις, ἀποδίδονται διὰ τῆς αὐτῆς σλαβικῆς λέξεως, ἐνίοτε ὅμως ἡ αὐτὴ ἑλληνικὴ λέξις ἀποδίδεται κατὰ δύο διαφόρους τρόπους.

Ἡ σλαβικὴ μετάφρασις τοῦ Μανασσῆ ἐπέδρασεν αἰσθητῶς ἐπὶ τῶν μολδαβικῶν χρονογραφιῶν. Κυρίως ἤντλησαν ἐξ αὐτῆς αἱ δύο μολδαβικαὶ εἰς σλαβικὴν γραφεῖσαι χρονογραφίαι τοῦ ἀρχιεπισκόπου Μακαρίου (1531—1558) καὶ τοῦ Ἀζαρίου. Ἡ σλαβικὴ μετάφρασις τοῦ Μανασσῆ ἐχρησίμευσεν ἐπίσης ὡς πηγὴ δι' ὡρισμένας ρωσσικὰς χρονογραφίας, ὁλόκληρα δὲ μέρη τῆς μεταφράσεως παρενεβλήθησαν εἰς τὸ κατὰ τὸν ΙΖ'. αἰῶνα συναρμολογηθὲν ρωσσικὸν «χρονικὸν τοῦ πατριάρχου Νίκωνος».

Τὸ ὄγδοον κεφάλαιον ἐξετάζει τὰς ἐν τῷ περιθωρίῳ τῆς μεταφράσεως τοῦ Μανασσῆ σημειώσεις. Αἱ σημειώσεις αὗται ἀναγράφουσι μὲν γεγονότα τῆς βουλγαρικῆς ἱστορίας, ὁ κ. *Weingart* ὅμως ἀποδεικνύει ὅτι δὲν δύνανται νὰ ἐκληφθῶσιν ὡς βουλγαρικόν τι χρονικόν, ὡς εἶχε παρά τινων νομισθῆ, ἀλλ' ὅτι ἐλήφθησαν ἐξ ἑλληνικῆς τινος χρονογραφίας, καὶ δὴ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐκ τοῦ Ζωναρᾶ. Αἱ σημειώσεις αὗται ὑπὸ μὲν τοῦ κ. W. ἀποδίδονται εἰς αὐτὸν τοῦτον τὸν μεταφράστην τοῦ Μανασσῆ, ὑπὸ τοῦ κ. *Rozov* ὅμως ἐν τῇ ἤδη μνημονευθείσῃ βιβλιοκρισίᾳ ἀνάγονται εἰς τὸ ἔτος 1364 καὶ θεωροῦνται ὡς προσθήκη ἄλλου τινὸς προσώπου.

Τὸ ἔνατον καὶ τελευταῖον κεφάλαιον πραγματεύεται συντομώτατα περὶ ἑτέρων τινῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα ἔχουσι στενὴν σχέσιν μὲ τὰς βυζαντινὰς χρονογραφίας.

Ἀποσπάσματα τοῦ Ἰωσήπου Φλαβίου διεσώθησαν εἰς δύο ρωσσικὰς ἱστορικὰς συγγραφάς, ἐξ οὗ εἰκάζεται ὅτι ὁ Ἰώσηπος μετεφράσθη ἐνωρὶς εἰς τὴν σλαβικήν. Πότε ὅμως καὶ ποῦ μετεφράσθη δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὁρισθῇ. Ἐπίσης ἀνευρέθησαν ἐν ρωσσικαῖς χρονογραφίαις καὶ ἴχνη δημωδῶν βυζαντινῶν χρονογραφιῶν, κυρίως δὲ τῆς δημώδους παραφράσεως τοῦ Μανασσῆ. Τέλος τῇ διαταγῇ τοῦ ρώσσου αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Μιχαή-

λοβιτς μετεφράσθη τὸ 1665 εἰς σλαβορρωσσικὴν ἡ χρονογραφία τοῦ Δωροθέου Μονεμβασίας ὑπὸ τοῦ ἕλληνος ἱερομονάχου Ἀρσενίου καὶ τοῦ Ἁγιορείτου Διονυσίου.

Τὸ δεύτερον μέρος τοῦ ἔργου τοῦ κ. W. εἶναι ἀποκλειστικῶς ἀφιερωμένον εἰς τὰς δύο μεταφράσεις τοῦ Γεωργίου Ἁμαρτωλοῦ. Ὁ Γεώργιος μετεφράσθη δὶς εἰς τὴν σλαβικήν· ἡ ἀρχαιοτέρα μετάφρασις ὀνομάζεται κοινῶς «βουλγαρικὴ μετάφρασις» ἢ Vremennik, ἡ δὲ νεωτέρα «σερβικὴ» ἢ Lětovnik, τὰ κείμενα δὲ τῶν δύο μεταφράσεων εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀλλήλων. Ἐν τῇ πρώτῃ μεταφράσει ἡ γλῶσσα εἶναι ἀρχαϊκωτέρα· ἡ πρώτη μετάφρασις ἄρχεται μὲ τὸν πρόλογον τοῦ Γεωργίου, ὅστις δὲν περιέχεται ἐν τῇ σερβικῇ μεταφράσει· ἐπίσης ἡ πρώτη μετάφρασις διαιρεῖται εἰς βιβλία καὶ ἠριθμημένα κεφάλαια, τοῦθ' ὅπερ δὲν συμβαίνει μὲ τὴν δευτέραν. Τὸ δὲ σπουδαιότερον, τὰ δύο ἑλληνικὰ πρωτότυπα, ἐξ ὧν ἔγιναν αἱ δύο μεταφράσεις, ἀνῆκον εἰς δύο διαφορετικὰς παραλλαγὰς τοῦ Γεωργίου.

Ἡ βουλγαρικὴ μετάφρασις ἐξεδόθη τελευταίως ὑπὸ τοῦ *Istrin* ὑπὸ τὸν ρωσσικὸν τίτλον : Χρονογραφία τοῦ Γεωργίου Ἁμαρτωλοῦ ἐν παλαιᾷ σλαβορρωσσικῇ μεταφράσει. Τόμος πρῶτος κείμενον, Πετρογρὰδ 1920, τόμος δεύτερος α) ἑλληνικὸν κείμενον τῆς συνεχείας τοῦ Γεωργίου β) μελέτη περὶ τῆς μεταφράσεως, Πετρογρὰδ 1922.

Τὸ ἑλληνικὸν κείμενον ἐξ οὗ ἔγινεν ἡ μετάφρασις ὡμοίαζε ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ κυρίως πόνημα τοῦ Γεωργίου μὲ τὸν κοϊσλινιανὸν κώδικα Α. 310, ἀλλὰ περιεῖχε πολλάς, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὅμως μικράς, προσθήκας. Εἰς τὴν συνέχειαν ὅμως τοῦ Γεωργίου τὴν ἐξικνουμένην μέχρι τοῦ 948 ἡ μετάφρασις συμφωνεῖ τελείως μὲ τὸν βατικανὸν κώδικα 153· διὰ τοῦτο καὶ ὁ *Istrin* ἐν τῷ δευτέρῳ τόμῳ τοῦ ἔργου του ἐδημοσίευσεν ἐκ τοῦ βατικανοῦ τούτου κώδικος τὴν συνέχειαν τοῦ Γεωργίου, ἥτις, ὡς γνωστόν, ἐλήφθη ἐκ τοῦ Συμεὼν Λογοθέτου.

Τὴν μετάφρασιν κρίνει ὁ κ. W. πολὺ αὐστηρότερον ἢ ὁ *Istrin*. Ὁ μεταφράστης προσπαθεῖ μὲν νὰ μεταφράσῃ τὸ κείμενον κατὰ λέξιν, τοῦθ' ὅπερ γεννᾷ ἐνίοτε ἀνακόλουθα ἐν τῇ μεταφράσει, συχνὰ ὅμως μεταφράζει μᾶλλον ἐλευθέρως. Ἀρκετὰς ἑλληνικὰς λέξεις ἄφησεν ἀμεταφράστους, ἄλλας δὲ παρενόησεν ἕνεκα ἀτελοῦς γνώσεως τῆς ἑλληνικῆς. Τὸ λεξιλόγιόν του εἶναι πλούσιον, ἀριθμοῦν περὶ τὰς $6^1/_2$ χιλιάδας λέξεων ἀπέναντι τῶν $8^1/_2$ χιλιάδων τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου. Διὰ τὰ πολυάριθμα ἑλληνικὰ σύνθετα κοσμητικὰ ἐπίθετα ὁ μεταφράστης τοῦ Γεωργίου, ὅπως ὁ τοῦ Μανασσῆ, ἠναγκάσθη νὰ δημιουργήσῃ νέας λέξεις.

Χαρακτηριστικὸν διὰ τὴν εἰς λέξεις πτωχείαν καὶ ἀστάθειαν τῆς παλαιοσλαβικῆς λογοτεχνικῆς γλώσσης εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ὑπὸ τοῦ μεταφράστου τοῦ Γεωργίου δημιουργηθέντα ἐπίθετα καὶ σύνθετα εἶναι ἐντελῶς διάφορα τῶν ἐν τῇ μεταφράσει τοῦ Μανασσῆ εὑρισκομένων, ἐπίσης δὲ καὶ τὸ ὅτι ἡ μετάφρασις τοῦ Γεωργίου ἀριθμεῖ 800 νέας λέξεις, αἱ ὁποῖαι δὲν περιέχονται ἐν τοῖς λεξικοῖς τοῦ *Miklosich* καὶ *Sreznevskij*..

Κατ' ἀντίθετον πρὸς τὸν *Istrin*, ὅστις θεωρεῖ τὴν μετάφρασιν τοῦ Γεωργίου ἔργον ρωσσικόν, ὁ κ. W. ὑποστηρίζει ὅτι ἡ μετάφρασις ἔγινε μὲν ἐν Ρωσσίᾳ, ὁ μεταφράστης ὅμως ἦτο βούλγαρος. Κατὰ τὸν κ. W. ἡ μετάφρασις ἔγινε μεταξὺ τῶν μέσων τοῦ Ι´ αἰῶνος καὶ τοῦ τέλους τοῦ ΙΑ´, καὶ τοῦτο διότι ἀφ' ἑνὸς ἐξικνεῖται αὕτη μέχρι τοῦ 948, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἤντλησεν ἐκ ταύτης ὁ Νέστωρ, ὁ συγγραφεὺς τοῦ πρώτου ρωσσικοῦ χρονικοῦ (ἀρχαὶ τοῦ ΙΒ´ αἰῶνος). Τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Vremennik ἐπὶ τοῦ Νέστορος ἐξετάζει λεπτομερῶς ὁ συγγραφεὺς ἐν σελ. 112—139, ἀποτέλεσμα δὲ τῆς λεπτομεροῦς ταύτης ἐρεύνης εἶναι ὅτι ἡ ἐπίδρασις αὕτη φαίνεται εἰς τὸν κ. W. πολὺ μικροτέρα παρ' ὅσον ἔκριναν οἱ περισσότεροι τῶν ρώσσων ἐρευνητῶν τοῦ Νέστορος. Πλὴν τοῦ Νέστορος ὅμως ἤντλησαν ἐκ τοῦ Vremennik καὶ ἕτερα ρωσσικὰ χρονικά· περὶ τούτων ὁ κ. W. πραγματεύεται συντόμως ἐν σελ. 139—142.

Τρεῖς περίπου αἰῶνας μετὰ τὴν πρώτην μετάφρασιν, μετεφράσθη ὁ Γεώργιος ἐκ δευτέρου εἰς τὴν σλαβικήν. Κριτικὴ ἔκδοσις τῆς δευτέρας μεταφράσεως τῆς κοινῶς «σερβικῆς» ἢ Lětovnik λεγομένης, δὲν ἔγινεν ἀκόμη· μόνον πανομοιότυπον ἐν φωτογραφίᾳ ἑνὸς ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων χειρογράφων αὐτῆς, τοῦ κώδικος τῆς Μόσχας, ἐξεδόθη κατὰ τὰ ἔτη 1878—1881 ὑπὸ τῆς Ρωσσικῆς ἑταιρείας τῶν βιβλιοφίλων. Ὁ κ. W. εἶναι ὁ πρῶτος ὁ εἰδικῶς καὶ συστηματικῶς μελετήσας τὴν μετάφρασιν ταύτην, εἰς ἣν καὶ ἀφιερώνει τὸ μεγαλείτερον μέρος τοῦ δευτέρου τόμου (σελ. 145—499). Αἱ ἔρευναι τοῦ κ. W. ὄχι μόνον ἔρριψαν ἀρκετὸν φῶς ἐπὶ τῶν μὲ τὴν μετάφρασιν ταύτην σχετικῶν ζητημάτων, τὰ ὁποῖα ἦσαν ἕως τώρα ἐντελῶς σκοτεινά, ἀλλὰ καὶ ἀποτελοῦσι ἀρίστην προπαρασκευαστικὴν ἐργασίαν διὰ τὴν κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ Lětovnik, ἣν εὐχόμεθα εἰς τὸν συγγραφέα νὰ κατορθώσῃ νὰ φέρῃ εἰς πέρας, ὅταν ἐν καιρῷ καλυτερεύσωσιν οἱ ἐν Εὐρώπῃ, καὶ πρὸ παντὸς οἱ ἐν Ρωσσίᾳ ὅροι τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης.

Ἡ δευτέρα μετάφρασις διεσώθη εἰς 14 χειρόγραφα, ἅπαντα σερβικῆς προελεύσεως. Ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων χειρογράφων τέσσαρα μὲν ἀνάγονται, κατὰ τὸν κ. W., εἰς τὰ τέλη τοῦ ΙΔ´ αἰῶνος, πέντε δὲ εἰς τὸν ΙΕ´ αἰῶνα. Μεταξὺ τῶν τελευταίων εἶναι καὶ εἷς σερβικὸς κῶδιξ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ *A. I. Hludov*, τὸν ὁποῖον ὁ συγγραφεὺς περιγράφει κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Ρώσσου *Popov* γενομένην περιγραφήν. Ἐσφαλμένως ὅμως, νομίζομεν, ὅτε *Popov* καὶ ὁ κ. W. ἀνήγαγον τὸν κώδικα τοῦτον εἰς τὸν ΙΕ´ αἰῶνα. Ἡ

περιγραφὴ τοῦ *Popov* μᾶς δίδει τὰ στοιχεῖα πρὸς ἀκριβέστερον καθορισμὸν τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν ἐγράφη οὗτος. Ἐν τῷ φύλλῳ δῆλα δὴ 42α εὑρίσκεται γεγραμμένη διὰ κινναβάρεως ἡ σημείωσις pomozi Gi Karlu (βοήθει, Κύριε, τῷ Κάρλῳ). Ὁ κ. W. ὑποθέτει ὅτι ὁ Κάρολος οὗτος εἶναι ὁ γράψας τὸν κώδικα· τὸ τοιοῦτον ὅμως εἶναι ἀδύνατον, διότι τὸ ὄνομα τοῦτο δὲν ἦτο ἐν χρήσει παρὰ τοῖς Σέρβοις τοῦ μεσαίωνος. Περὶ τούτου δύναταί τις νὰ βεβαιωθῇ ρίπτων ἓν βλέμμα εἰς τὸ εὑρετήριον οἱασδήποτε συλλογῆς σερβικῶν μεσαιωνικῶν ἐγγράφων, κατὰ προτίμησιν εἰς τὰ λεπτομερέστατα εὑρετήρια τῶν συλλογῶν τοῦ *Stojanović*, Ἀρχαῖαι σερβικαὶ ἐπιγραφαὶ καὶ σημειώσεις χειρογράφων 5 τόμοι Βελιγράδιον 1990—1924 καὶ τοῦ *Novaković*, Νομοθετικὰ μνημεῖα τῶν σερβικῶν κρατῶν τοῦ μεσαίωνος, Βελιγράδιον 1912. Ποῖος πρέπει νὰ νοηθῇ ὑπὸ τὸ ὄνομα Κάρολος, δεικνύει ἑτέρα σημείωσις ἐν φύλλῳ 185α γραφεῖσα ἐπίσης διὰ κινναβάρεως καὶ ἔχουσα ὡς ἑξῆς: pomozi Gi rabu Svoemu Teωpii amin. (Κύριε βοήθει τῷ δούλῳ σου Θεώπια, ἀμήν). Οὐδεμία ἀμφιβολία δύναται νὰ ὑπάρξῃ ὅτι ὁ κῶδιξ οὗτος ἀνῆκεν εἰς τὸν Ἀλβανὸν ἡγεμόνα Κάρολον Θεώπιαν (1359—1388), ἐξ οὗ ἕπεται ὅτι ἐγράφη πάντως πρὸ τοῦ 1388. Προσθετέον ὅτι ὁ κῶδιξ οὗτος δὲν εἶναι τὸ μόνον σερβικὸν χειρόγραφον, τὸ ὁποῖον ἀνῆκεν εἰς τὸν Ἀλβανὸν τοῦτον ἡγεμόνα. Ὁ ὑπ' ἀριθ. 370 κῶδιξ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βελιγραδίου, καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ ὑπ' ἀριθ. 314 τῆς αὐτῆς βιβλιοθήκης, ἀνῆκον ἐπίσης εἰς τὸν Κάρολον Θεώπιαν (*Stojanović* op. cit. II, ἀριθ. 4021 καὶ 5552 πρβ. καὶ τὴν τρίγλωσσον, ἑλληνικήν, λατινικὴν καὶ σερβικὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Καρόλου Θεώπια παρὰ τὸ Ἐλβασὰν *Thalloczy, Jireček, Sufflay*, Acta Albaniae II, σελ. 89 ἀριθ. 375).

Ἡ μετάφρασις ὅμως αὕτη δὲν ἔγινεν ἐν Σερβίᾳ. Ἴχνη γλωσσικὰ χαρακτηρίζοντα τὰς βουλγαρικὰς διαλέκτους ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ δευτέρα μετάφρασις τοῦ Γεωργίου ἔγινεν ἐν Βουλγαρίᾳ καὶ μάλιστα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐν τῇ ἀνατολικῇ Βουλγαρίᾳ. Ὡς χρόνον καθ' ὃν ἔγινεν αὕτη ὁ κ. W. ὁρίζει τὸ τρίτον τέταρτον τοῦ ΙΔ´ αἰῶνος.

Ἡ μετάφρασις εἶναι ἐντελῶς κατὰ λέξιν· ἐντεῦθεν εἰς τὰς θεολογικὰς κυρίως παρεκβάσεις δὲν εἶναι νοητὴ ἄνευ τοῦ ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου. Αἱ κυριώτεραι ἀτέλειαι τῆς μεταφράσεως εἶναι αἱ ἑξῆς: 1) ἀκολουθεῖ τόσον δουλικῶς τὸ πρωτότυπον, ὥστε ἡ φρασεολογία καὶ ἡ σύνταξίς της εἶναι καθαρῶς ἑλληνίζουσαι καὶ ἀντίθετοι πρὸς τὸ γλωσσικὸν αἴσθημα τῶν Σλάβων 2) ὁ μεταφράστης δὲν ἐγνώριζε καλῶς τὴν ἑλληνικὴν καὶ ἐνίοτε παρανοεῖ τὸ κείμενον 3) χειρίζεται λίαν ἀδεξίως τὴν μητρικήν του γλῶσσαν καὶ 4) ἀγαπᾷ νὰ μεταφράζῃ σλαβιστὶ τὰ *κύρια* ὀνόματα.

Ἐκτενέστατα πραγματεύεται ὁ συγγραφεὺς περὶ τῆς σχέσεως τῆς μεταφράσεως πρὸς τὸ ἑλληνικὸν κείμενον τοῦ Γεωργίου. Καὶ ὅσον μὲν ἀφορᾷ εἰς τὴν συνέχειαν τοῦ Γεωργίου τὴν εἰλημμένην ἐκ τοῦ Συμεὼν Λογοθέτου, τὸ ἑλληνικὸν κείμενον ἐξ οὗ μετεφράσθη τὸ Lětovnik ἐπλησίαζε οὐχὶ πρὸς τὸν βατικανὸν κώδικα 153 (ἐξ οὗ μετεφράσθη τὸ σχετικὸν μέρος τοῦ Vremennik) ἀλλὰ πρὸς τὸν κώδικα τῆς Μόσχας τὸν χρησιμεύσαντα ὡς βάσιν τῆς ὑπὸ τοῦ *Muralt* γενομένης ἐκδόσεως τοῦ Γεωργίου. Σημειωτέον ὅμως ὅτι ἐν τῇ μεταφράσει ἡ ἐκ τοῦ Συμεὼν συνέχεια ἄρχεται ἀπὸ τὸ ἔτος 829 ἐν ᾧ, ὡς γνωστόν, ἡ ὑπὸ τοῦ Γεωργίου γραφεῖσα χρονογραφία ἔφθανε μέχρι τοῦ 843· ἐπίσης δέ, ὅτι παραβαλλόμενον πρὸς τὴν ἔκδοσιν *Muralt*, τὸ Lětovnik περιέχει τὸ λεγόμενον πέμπτον βιβλίον (ἱστορία τῶν ἐτῶν 843—948), τὸ ἕβδομον (κοσμολογία) καὶ τὸ ὄγδοον (κατάλογος αὐτοκρατόρων) οὐχὶ ὅμως καὶ τὸ λεγόμενον ἕκτον βιβλίον (ἱστορία τῶν ἐτῶν 948—1071). Χαρακτηριστικὸν δ' εἶναι ὅτι, ὅπως ὁ μεταφράστης τοῦ Lětovnik δὲν ἐγνώριζε τὸ Vremennik, οὕτω καὶ τὸ Lětovnik εἶναι ἀνεξάρτητον τῆς σλαβικῆς μεταφράσεως τοῦ ὅλου ἔργου τοῦ Συμεών· ἐν ἄλλαις λέξεσιν, ἕκαστος τῶν τριῶν μεταφραστῶν εἰργάσθη χωρὶς νὰ γνωρίζῃ τὴν ἐργασίαν τῶν δύο ἄλλων.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ κυρίως κείμενον τοῦ Γεωργίου, ἡ μετάφρασις ἔχει ἐξαιρετικὸν ὅλως ἐνδιαφέρον. Ὡς γνωστὸν ὁ *de Boor* εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ γενομένην ἔκδοσιν τοῦ Γεωργίου ἐτύπωσεν in continuo τὸ κείμενον τῆς δευτέρας, ὁριστικῆς παραλλαγῆς τοῦ Γεωργίου, περιορισθεὶς νὰ σημειώσῃ ἢ νὰ ὑποδείξῃ εἰς τὸ κάτω τῶν σελίδων τὰς παραλλαγὰς τοῦ πρώτου ἀντιγράφου. Ἡ πρώτη ἔκδοσις τοῦ Γεωργίου διεσώθη ἐν ἑνὶ καὶ μόνῳ χειρογράφῳ, τῷ κοϊσλινιανῷ κώδικι 305, καὶ τούτῳ κολοβῷ, ἐν ᾧ ἡ διήγησις διακόπτεται εἰς τὸ ἔτος 775. Ἡ μεγάλη σημασία τοῦ Lětovnik συνίσταται εἰς τὸ ὅτι τὸ ἕως τὸ ἔτος 829 τμῆμα μετεφράσθη ἐξ ἑλληνικοῦ κειμένου ἀνήκοντος εἰς τὴν πρώτην παραλλαγὴν τοῦ Γεωργίου, καὶ ὅτι εἶναι κατὰ λέξιν μετάφρασις τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου. Τοιουτοτρόπως τὸ Lětovnik 1) δεικνύει ὅτι καὶ ἐν τῇ πρώτῃ παραλλαγῇ ἡ διήγησις ἐξηκολούθει πέραν τοῦ ἔτους 775 καὶ 2) ὅτι δύναται νὰ ἀναπληρώσῃ τὸ ἀπολεσθὲν τμῆμα τοῦ κοϊσλινιακοῦ κώδικος. Ὁ κ. W. ἐσημείωσεν σελ. 326—335) μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας τὰς διαφορὰς τὰς ὁποίας παρουσιάζει τὸ Lětovnik εἰς τὴν διήγησιν τῆς ἱστορίας τῶν ἐτῶν 775—829 παραβαλλόμενον πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ *de Boor* τυπωθεῖσαν δευτέραν παραλλαγὴν τοῦ Γεωργίου, οὕτω δὲ μᾶς δίδει μίαν ἰδέαν τῆς μορφῆς, ἣν εἶχεν ἡ πρώτη παραλλαγὴ εἰς τὸ ἀπολεσθὲν αὐτῆς μέρος. Αἱ διαφοραὶ δὲν εἶναι ἀσήμαντοι· σημειωτέον κυρίως 1) ὅτι εἰς τὴν βασιλείαν Λέοντος τοῦ Ἀρμε-

νίου ἡ διήγησις τοῦ Lĕtovnik εἶναι ἐκτενεστέρα περιέχουσα ἠθικὰς καὶ θεολογικὰς παρεκβάσεις καὶ 2) ὅτι ἐν τῷ Lĕtovnik, πρὸ τῆς βασιλείας Μιχαὴλ τοῦ Τραυλοῦ, προτάσσεται μακρὰ ῥητορικὴ διατριβὴ ἐναντίον τῶν εἰκονοκλαστῶν. Αἱ διαφοραὶ λοιπὸν εἶναι τόσον μεγάλαι, ὥστε πᾶσα προσπάθεια πλήρους ἀποκαταστάσεως τοῦ ἀπολεσθέντος τμήματος τῆς πρώτης παραλλαγῆς ἐπὶ τῇ βάσει τῆς δευτέρας ἐκδόσεως καὶ τοῦ Lĕtovnik εἶναι ἀδύνατος. Ὁ κ. W. προσεπάθησεν ἐνίοτε, εἰς τὰ σημεῖα ἐκεῖνα εἰς τὰ ὁποῖα αἱ διαφοραὶ περιορίζονται εἰς ὀλίγας λέξεις ἢ εἰς τὴν σύνταξιν, νὰ ἀναπαραστήσῃ τὸ κείμενον ὅπερ εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ μεταφράστης. Ἡ προσπάθεια ὅμως αὕτη ἐν συνόλῳ ὑπῆρξεν ἀτυχὴς (πρβ. κατωτέρω παραδείγματα).

Καὶ ταῦτα μὲν ὡς πρὸς τὸ ἀπολεσθὲν τμῆμα τοῦ κοϊσλινιανοῦ κώδικος· ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ διασωθὲν μέρος ἡ μετάφρασις συχνὰ παρέχει διορθώσεις ἢ σημπληρώσεις. Διὰ τοῦτο ὁ κ. W. παρέβαλεν ἐπιμελῶς σελ. 368—456 ὁλόκληρον τὸ τελευταῖον τμῆμα τῆς μεταφράσεως (ἀπὸ τῆς βασιλείας Κωνσταντίνου τοῦ μεγάλου) πρὸς τὴν ἔκδοσιν τοῦ *Muralt*. Ἐνίοτε μάλιστα προσεπάθησε καὶ ἐνταῦθα νὰ ἐξηγήσῃ τὰς τυχὸν διαφορὰς τῆς μεταφράσεως ἀπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου ὡς λάθη τοῦ κειμένου ἢ ὡς παρανοήσεις τοῦ μεταφράστου. Καὶ ἐδῶ δὲν δυνάμεθα πάντοτε νὰ συμφωνήσωμεν μὲ τὸν κ. W. Πρὸς ἀπόδειξιν περιοριζόμεθα εἰς τὰ ἑξῆς παραδείγματα, τὰ ὁποῖα ἰσχύουσι καὶ διὰ τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα.

Ἀντὶ «κενῆς» τοῦ κειμένου τοῦ *de Boor* ὁ μεταφράστης ἀνέγνωσε «καινῆς» (διότι μετέφρασε novuju) καὶ ὄχι «νεῆς» ὡς νομίζει ὁ κ. W. σελ. 335 καὶ 427. Ἀντὶ «ὀρέων» ἀνέγνωσε «ὁρίων» (prĕdĕl) καὶ ὄχι ὡραίων σελ. 410 Ἀντὶ «θείου ἀπύρου» ἀνέγνωσε «θείου ἀπείρου» (župelom mnozĕm) σελ. 394. Ἀντὶ «ἀνόμοιον» ἀνέγνωσεν «ἄνομον» (ne po zakonu) σελ. 377. Ἐπίσης θὰ ἔπρεπεν ἐν σελ. 327 καὶ 420 νὰ εἶχε τεθῇ «μονάστριαν» καὶ ὄχι μοναστηρίαν»· ἐν σελ. 387 «ναοῦ» καὶ ὄχι «ναός». Ἀτυχὴς εἶναι καὶ ἡ ἐν σελ.326 συμπλήρωσις τοῦ «Βάνην» καὶ Βερώνην» τοῦ κειμένου τοῦ *de Boor* εἰς «Βάνην τὴν πόλιν» καὶ «Βερώνην τὴν πόλιν» ἐπὶ τῇ βάσει τῆς μεταφράσεως» «Van grad» καὶ «Veron grad». Τὸ «grad» τῆς μεταφράσεως εἶναι ἐπεξηγηματικὴ προσθήκη τοῦ μεταφράστου, οὐδόλως δὲ δικαιολογεῖ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ κ. W., ἥτις ἐξ ἄλλου δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ σύμφωνος πρὸς τὸ γλωσσικὸν αἴσθημα ἡμῶν τῶν Ἑλλήνων. Ὅτι ὁ μεταφράστης τοῦ Lĕtovnik εἶχε πράγματι τὴν συνήθειαν νὰ προσθέτῃ, χάριν σαφηνείας, τὴν λέξιν grad εἰς τὰ ὀνόματα πόλεων, καταφαίνεται ἐκ τῶν ἑξῆς παραδειγμάτων, τὰ ὁποῖα συνελέξαμεν ἀπὸ τὰ ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ κ W. ἀποσπάσματα τοῦ Lĕtovnik, ὡς μὴ δυνηθέντες νὰ συμβουλευθῶμεν

οὐδὲ διὰ φωτογραφιῶν τὸ κείμενον τοῦ Lĕtovnik (ὁπότε τὰ παραδείγματά μας θὰ ἦσαν ἀσφαλῶς πολυαριθμότερα): Τὸ ἐν σελ. 344 «Ἀδριανούπολιν» μεταφράζεται ἐν σελ. 357. «Odrin grad» τὸ ἐν σελ. 449 «ἐν Μεσημβρίᾳ» «v mesimvriisky grad» καὶ τὸ ἐν σελ. 442 «εἰς Στρόβιλον»» «v Strovil grad».

Ὅπως ἐκ τοῦ Vremennik ἤντλησαν ὁ Νέστωρ καὶ οἱ ῥῶσσοι χρονογράφοι, οὕτως ἐπέδρασε τὸ Lĕtovnik ἐπὶ τῶν σερβικῶν χρονογραφιῶν. Ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ὅμως, ἀνεπαρκῶς εἰσέτι ἐξερευνηθέντος, ὁ κ. W. ἠναγκάσθη νὰ περιορισθῇ εἰς γενικότητας.

Περαιτέρω ὁ συγγραφεὺς ἀνακοινοῖ μερικὰ ἀποσπάσματα τοῦ Lĕtovnik κατὰ τὸν κώδικα τῆς Πράγας, εἰς τὸ τέλος δὲ τοῦ ὅλου ἔργου παραθέτει λεπτομερέστατον εὑρετήριον.

ΜΙΧΑΗΛ Θ. ΛΑΣΚΑΡΙΣ

Karl Krumbacher, von Prof Dr Angust Heisenberg. Allgäuer Geschichtsfreund Nr 24. Kempten 1925.

Εἰς τὸ ἐπαρχιακὸν ἀλλὰ κάλλιστα ἐκτυπούμενον περιοδικὸν «Allgäuer Geschichtsfreund» τὸ ἐκδιδόμενον ὑπὸ τοῦ «ἱστορικοῦ Συλλόγου» τῆς Σουηβικῆς πολίχνης Allgäu ἐν Βαυαρίᾳ ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας ἐν Μονάχῳ κ. Heisenberg ὁμιλία περὶ τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας Krumbacher. Χάριν τῶν Ἑλλήνων φιλολόγων καὶ λογίων παρέχω, κατ' ἀνάλυσιν τῆς ὁμιλίας τοῦ κ. Α. Heisenberg, εἰδήσεις τινὰς περὶ τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου σοφοῦ καὶ ἀειμνήστου διδασκάλου μου.

Ὁ Κάρολος Krumbacher ἐγεννήθη ἐκ γονέων χωρικῶν τὴν 23 Σεπτεμβρίου 1856 εἰς τὸ χωρίον Kürnach τῆς Βαυαρικῆς Σουηβίας (Schwaben). Τὰ γυμνασιακά του μαθήματα ἤκουσεν εἰς τὸ Gymnasium Cambodunense, τοῦ Kemptem δηλ. τῆς Σουηβίας. Ἐνταῦθα, ὡς μαθητὴς ἀκόμη τοῦ Γυμνασίου, ἔλαβεν ἀφορμὴν ἐκ τῆς ἀναγνώσεως φιλελληνικοῦ φυλλαδίου περὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως νὰ γνωρίσῃ καὶ ἐνθουσιασθῇ μὲ τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα. Ὡς φοιτητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μονάχου ἀπὸ τοῦ 1875 ἐγνώρισε πολλοὺς Ἕλληνας σπουδαστάς, τὸν Ἰωάννην Βαλαωρίτην, τὸν Νικόλαον Δόσιον, τὸν Λύσανδρον Χατζηκώνσταν, βραδύτερον δὲ τὸν Νικόλαον Πολίτην, τὸν Γεώργιον Σωτηριάδην,

τὸν Τσούνταν, τὸν Προβελέγγιον καὶ ἄλλους. Αἱ σχέσεις αὗται ἤνοιξαν νέους ὁρίζοντας εἰς τὸν ζωηρὸν νέον, ὅστις ἀπὸ τῶν φοιτητικῶν ἑδωλίων ἤρχισε νὰ μελετᾷ τὴν βυζαντινὴν καὶ νεωτέραν Ἑλλάδα καὶ νὰ σκέπτεται περὶ μέσης καὶ νεωτέρας φιλολογίας, εἰς χρόνους ἀκόμη κατὰ τοὺς ὁποίους σοφοὶ κλασσικοὶ φιλόλογοι μόνον περιφρόνησιν ᾐσθάνοντο δι' αὐτήν! Διὰ τὸν Krumbacher ἀρχαία, μέση καὶ νέα Ἑλλὰς ἀπετέλεσεν ἑνότητα στερεὰν καὶ ἀδιάσπαστον.

Ἀπὸ τοῦ 1880 μέχρι τοῦ 1892 διετέλεσε βοηθός, ἔπειτα καθηγητὴς εἰς τὸ Γυμνάσιον τοῦ Λουδοβίκου ἐν Μονάχῳ. Ἐν τῷ μεταξύ, τὸ 1884—5 ἐπεχείρησεν ὀκτάμηνον ταξείδιον εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐγνώρισεν ἐκ τοῦ πλησίον τὸν ἑλληνικὸν λαόν, τὸν ὁποῖον ἠγάπησε μέχρι τῆς τελευταίας του πνοῆς. Τὸ 1886 ἐξέδωκε τὰς ἐντυπώσεις ἐκ τοῦ ταξειδίου του («Griechische Reise»).

Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸν τοῦ πρωτοτύπου καὶ ῥηξικελεύθου γερμανικοῦ πνεύματος τοῦ Krumbacher ὅτι ἡ πρώτη του μελέτη (1880) ἀναφέρεται εἰς τὴν νεοελληνικὴν γλῶσσαν, εἶναι δὲ αὕτη κριτικὴ τοῦ περιφήμου καὶ μοναδικοῦ ἔκτοτε βιβλίου τοῦ Foy, «Lautsystem der griechischen Vulgärsprache».

Ὅλαι του ἔκτοτε αἱ μελέται ἀναφέρονται εἰς γλωσσικὰ καὶ φιλολογικὰ ζητήματα τῶν μέσων καὶ νεωτέρων χρόνων τῆς Ἑλλάδος, εἰς πεῖσμα τῆς περιφρονήσεως τῶν στενοκεφάλων κλασσικῶν φιλολόγων. Κατὰ τὸ ταξείδιόν του εἰς Πάτμον ἔμεινε δύο μῆνας καὶ ἀντέγραψε, νυχθημερὸν ἐργαζόμενος, δύο χειρόγραφα τοῦ μελῳδοῦ Ῥωμανοῦ, εἰς ἔκδοσιν τοῦ ὁποίου εἰργάζετο καθ' ὅλον του τὸν βίον χωρὶς νὰ προφθάσῃ, δυστυχῶς, νὰ τὴν κάμῃ ὁ ἴδιος.

Ὡς καθηγητὴς ἀκόμη Γυμνασίου ἐξέδωκε τὸ 1891 τὴν ἱστορίαν τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας· ἓν βλέμμα εἰς τὴν ἔκδοσιν ταύτην δεικνύει τί σιδηρᾶν ἀντοχήν, τί μεθοδικότητα εἶχεν ὁ μέγας Krumbacher. Τὸ ἔργον τοῦτο ὠργάνωσε διὰ μιᾶς τὴν πρὶν χαώδη καὶ περιφρονημένην βυζαντινὴν φιλολογίαν καὶ τὴν κατέστησε διὰ τῆς πολυτίμου βιβλιογραφίας του προσιτὴν καὶ εἰς τοὺς ἀρχαρίους ἀκόμη. Θὰ ἦτο μικρολογία νὰ ζητήσῃ τις εἰς τὸ γιγάντειον τοῦτο ἔργον μόνον λεπτομερειακὰ σφάλματα ἐδῶ καὶ ἐκεῖ.

Ἡ πρώτη ὀργανωτικὴ ἐργασία τοῦ Krumbacher τὸν κατέστησεν ἀμέσως περίφημον εἰς τὸν διεθνῆ ἐπιστημονικὸν κόσμον, τὸ δὲ 1892 ἐπεβλήθη ἐκ τῆς ἀνάγκης τῶν πραγμάτων ἡ ἵδρυσις ἐκτάκτου ἕδρας «τῆς μέσης καὶ νεωτέρας ἑλληνικῆς φιλολογίας» εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Μονάχου. Ἐκ τῶν πρώτων ἀγαπητῶν μαθητῶν τοῦ Krumbacher ἦτο ὁ ἔπειτα διάδοχός του κ. Heisenberg.

Τὸ αὐτὸ ἔτος 1892 ὁ Krumbacher ἐπεχείρει ἄλλο μέγα καὶ τολμηρὸν ἔργον, ἤρχιζε τὴν ἔκδοσιν τοῦ περιοδικοῦ «Byzantinische Zeitschrift», τὸ ὁποῖον μεθοδικώτατα ὠργάνωσε τὰς βυζ. σπουδὰς καὶ συνεκέντρωσε τὴν συνεργασίαν ὅλων τῶν Βυζαντινολόγων τοῦ κόσμου. Ἡ πολυγλωσσία τοῦ K. — ἔγραφε καὶ ὡμίλει πλὴν τῆς γερμανικῆς καὶ ἑλληνικῆς, ἀγγλικά, γαλλικά, ἰταλικά, εἰς ἡλικίαν δὲ τεσσαράκοντα ἐτῶν ἔμαθε καὶ ρωσσικά! — ἐβοήθει ἐκτάκτως αὐτὸν εἰς τὰς πολυτίμους βιβλιοκρισίας του, διὰ τῶν ὁποίων προσεπάθησε νὰ καταστήσῃ τὸν διεθνῆ κόσμον τῶν βυζαντινολόγων μεθοδικώτερον καὶ ἐπιστημονικώτερον.

Τὸ 1897 ἐξέδωκεν ὁ Krumbacher τὸ δεύτερον τὴν ἱστορίαν τῆς Βυζ. λογοτεχνίας ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ ἱστορικοῦ Gelzer καὶ τοῦ θεολόγου Ehrhardt. Ἡ τρίτη ἔκδοσις ἑτοιμάζεται ὑπὸ τοῦ κ. Heisenberg.

Τὸ νέον ἔργον τοῦ Krumbacher ἦτο τοιοῦτον, ὥστε ἡ ἔκτακτος ἕδρα τῆς «μέσης καὶ νεωτέρας ἑλληνικῆς φιλολογίας» μετεβλήθη ἀμέσως εἰς τακτικήν.

Ἀμέσως ἔπειτα ἐπελήφθη νέου ἔργου, τῆς ἱδρύσεως εἰδικῆς βιβλιοθήκης καὶ εἰδικοῦ Φροντιστηρίου. Τῇ βοηθείᾳ Ἑλλήνων καὶ Γερμανῶν, τῆς ἑλληνικῆς καὶ βαυαρικῆς κυβερνήσεως, ἱδρύθη τὸ Βυζαντινὸν Φροντιστήριον τοῦ Μονάχου, τοῦ ὁποίου τὰ ἐγκαίνια ἔγιναν τὴν 21 Ἰανουαρίου 1899. Εἰς τὸ ἀγαπητόν του Φροντιστήριον ἐκληροδότησε μετὰ θάνατον καὶ τὴν πολύτιμον βιβλιοθήκην του, οὕτως ὥστε τὸ Φροντιστήριον τοῦ Krumbacher κατέχει σήμερον μοναδικὴν βιβλιοθήκην ἐν τῷ κόσμῳ ὑπὸ ἔποψιν εἰδικότητος. Ὅ,τι ἐχρειάζετο διὰ τὴν ὀργάνωσιν τῆς νέας ἐπιστήμης ἔγινε, εἰδικὴ ἕδρα, εἰδικὴ βιβλιογραφία, εἰδικὸν περιοδικόν, εἰδικὴ βιβλιοθήκη! Εἰς τὸ ἑξῆς ὅσοι ἤθελον νὰ γίνουν ὄχι ἐρασιτέχναι ἀλλ' ἐπιστήμονες βυζαντινολόγοι ἔπρεπε νὰ ἐργασθοῦν εἰς τὸ Φροντιστήριον τοῦ Krumbacher, ὅπου συνηντῶντο σπουδασταὶ Ἀμερικανοὶ μετὰ Ῥώσσων καὶ Ἕλληνες μετὰ Σουηδῶν. Τὸ ἔργον τοῦ Krumbacher εὗρε μιμητὰς καὶ ἱδρύθησαν ἔπειτα ἕδραι βυζαντινῆς φιλολογίας καὶ περιοδικὰ καὶ εἰς τὴν Ῥωσσίαν καὶ ἀλλαχοῦ. Τελευταία ὅλων ἵδρυσε καὶ ἡ Ἑλλὰς ἕδραν τῆς μέσης καὶ νεωτέρας φιλολογίας, χωρὶς ὅμως καὶ τὰ ἀναγκαῖα βοηθήματα, τὴν εἰδικὴν βιβλιοθήκην!

Τὸ τελευταῖον μέγα ἔργον τοῦ Krumbacher εἶναι ὁ ἀγών του ὑπὲρ τῆς ἐκδόσεως τῶν μεσαιωνικῶν ἑλληνικῶν ἐγγράφων, τὰ ὁποῖα ἀνέλαβον ὅλαι ὁμοῦ αἱ γερμανικαὶ Ἀκαδημίαι νὰ ἐκδώσουν. Ἑλληνικὴ Ἀκαδημία δὲν ὑπάρχει διὰ νὰ συνεργασθῇ! Βεβαίως ὅμως θὰ συνεργασθῇ ἡ βουλγαρικὴ Ἀκαδημία, ἡ ρουμανικὴ καὶ αἱ δύο σερβικαί!

Ἀνέφερα τὰ μεγάλα ἔργα τοῦ Krumbacher καὶ παρέλειψα, ἐλλείψει χώρου, τὰς πολυαρίθμους μικροτέρας του ἐργασίας, τὰς μεθοδικωτάτας ἐκδόσεις κειμένων καὶ τὰς ἄλλας φιλολογικὰς ἢ γλωσσικάς. Ἂς προστεθῇ ἀκόμη ὅτι ὁ Krumbacher, ὅστις ἦτο παιδὶ τοῦ λαοῦ, ᾐσθάνετο τὰς ἀνάγκας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ περισσότερον ἀπὸ πολλοὺς Ἕλληνας σοφοὺς καὶ ἐν τῇ ἀγάπῃ του πρὸς αὐτὸν ἠσχολήθη καὶ μὲ τὸ χρόνιον γλωσσικόν μας ζήτημα καὶ ἐκηρύχθη ὑπὲρ τῆς δημοτικῆς, διότι εἶχε τὴν ὀρθὴν ἰδέαν ὅτι ἡ γραφομένη γλῶσσα δὲν καλλιεργεῖ μόνον τὸν σύνδεσμον πρὸς τὸ παρελθὸν ἀλλὰ μορφώνει καὶ τὸν ἁπλούτερον λαὸν καὶ παρασκευάζει τὸ μέλλον αὐτοῦ.

Τὴν 12 Δεκεμβρίου 1909 ἀπέθανεν ἐκ διαβήτου ὁ μέγας σοφὸς ἐν μέσῳ ἀκόμη ἀσυμπληρώτων ἀπείρων μελετῶν του.

Οἱ μαθηταὶ τοῦ Krumbacher εἴμεθα εὐγνώμονες εἰς τὸν κ. Heisenberg, διότι διὰ τῆς ὁμιλίας του μᾶς ἐπανέφερεν εἰς τὴν μνήμην τόσον θερμῶς τὸν ῥηξικέλευθον, τὸν σιδηροῦν, τὸν φίλον τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἀείμνηστον Krumbacher.

Κ. Ι. ΑΜΑΝΤΟΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

Συνεδρία 17η τῆς 22ας Ἰανουαρίου 1925.

Προεδρεία κ. Ριχάρδου Καραμαλίκη.

Ὁ ἑταῖρος κ. Ἰωάννης Τορναρίτης ὡμίλησε «περί τινων φόρων ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει». Ἀρχόμενος τῆς ἀνακοινώσεώς του ὁ ὁμιλητὴς εἶπεν ὅτι ἐκ τῶν Βυζαντινῶν φόρων τρεῖς, ὁ κεφαλικὸς (capitatio plebeja), τὸ καπνικὸν καὶ τὸ ἀερικὸν εἶναι ἀνάγκη νὰ συνεξετασθῶσιν, ἀφ' οὗ μάλιστα πάντες σχεδὸν οἱ ἐρευνηταὶ τοὺς συνδέουσιν.

Οὕτως ὁ Καλλιγᾶς ταὐτίζει καπνικὸν καὶ ἀερικόν, ὁ Lingenthal θεωρεῖ τὸν καπνικὸν ἐξέλιξιν τοῦ κεφαλικοῦ, ὁ δὲ Vassilievskij ταὐτίζει κεφαλικὸν καὶ ἀερικόν.

Ἐκ τῶν τριῶν τούτων φόρων ὁ κ. Τορναρίτης, ἐλλείψει χρόνου, ἐξήτασε μόνον τὸν κεφαλικὸν καὶ τὸν καπνικόν.

Ἀφ' οὗ ἐξήγησεν, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ δικαίου τῶν Ρωμαίων, τὴν νομικὴν ἔννοιαν τοῦ κεφαλικοῦ καὶ ἐγγείου φόρου, ἀνέλυσε κατόπιν τὸ jus Italicum, τὸ ὁποῖον μᾶς δίδει νὰ ἐννοήσωμεν τίνες τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ κράτους ἦσαν ὑπόχρεοι εἰς κεφαλικὸν φόρον. Ἀνέφερεν ἔπειτα τὰς διαφόρους περὶ κεφαλικοῦ φόρου γνώμας τοῦ Γίββωνος, Γοδοφρείδου, Mommsen, Sawigny, Seek, Lingenthal καὶ Leo καὶ ἐξήτασεν, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Θεοδοσιανοῦ κώδικος, τῶν Πανδεκτῶν καὶ ἐπιγραφῶν, τίς ἡ ἀκριβὴς ἔννοια αὐτοῦ, τίνες αἱ παραλλαγαί του, ὡς καὶ ποία ἡ κατὰ διαφόρους ἐποχὰς ἐφαρμογή του.

Ὁ κ. Τορναρίτης, στηριζόμενος ἐπὶ ὡρισμένων διατάξεων, φρονεῖ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Vassilievskj, καὶ συμφωνῶν τῷ Lingenthal, ὅτι ὁ καπνικὸς φόρος προῆλθεν ἐκ τοῦ κεφαλικοῦ, τὴν γνώμην του δὲ ταύτην ἐνίσχυσε διὰ τῆς προσαγωγῆς πειστικωτάτων μαρτυριῶν.

Ὅτι ὁ καπνικὸς κατηργήθη ὁριστικῶς ἐπὶ Τσιμισκῆ, ὡς φρονεῖ ὁ Lingenthal, δὲν ἐδέχθη, ὑποστηρίξας ὅτι ἡ κατάργησις αὕτη ἀπετέλει προσωρινὴν μόνον ἀναστολὴν αὐτοῦ. Ὅτι καὶ μετὰ τὸν Τσιμισκῆν εἰσεπράχθη καπνικὸς ἀποδεικνύουσι πολλὰ κείμενα, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὸ τοῦ Χωνιάτου, ἡ Πεῖρα τοῦ Εὐσταθίου καὶ πολλὰ χρυσόβουλλα.

Τελευταῖον ὁ ἀνακοινῶν ἐξήγησε τὴν ἔννοιαν καὶ φύσιν τοῦ καπνικοῦ, ἀναπτύξας ἰδίαν θεωρίαν, καθ' ἣν οὗτος δέον νὰ παραλληλισθῇ πρὸς τὸ temerarium τῆς Ρώμης καὶ νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀναγκαστικὸν πολεμικὸν δάνειον, τοῦ ὁποίου χρεωλυτικὴ μορφὴ εἶναι ἡ ἐν καιρῷ νίκης καὶ εὐπραγίας ἀναστολή του, ὑπό τινα δὲ ἔννοιαν καὶ οἱ βυζαντινοὶ «κουφισμοὶ» καὶ «συγχώρησις δημοσίων λοιπάδων», περὶ τῶν ὁποίων ὁμιλοῦσιν αἱ Νεαραὶ καὶ οἱ Χρονογράφοι.

Ἐν ἐπιλόγῳ ὑπεστήριξεν ὅτι ἀλλαχοῦ καὶ οὐχὶ εἰς τὸ ἐπαχθὲς δῆθεν φορολογικὸν σύστημα τοῦ βυζαντινοῦ κράτους δέον νὰ ἀποδοθῇ ἡ αἰτία τῆς καταρρεύσεως αὐτοῦ καὶ ὅτι εἶναι καιρὸς πλέον νὰ μελετηθῶσι βαθύτερον τὰ βυζαντινὰ πράγματα.

Συνεδρία 18η τῆς 31ης Ἰανουαρίου 1925.

Προεδρεία τοῦ τακτικοῦ προέδρου τῆς Ἑταιρείας κ. Π. Καλογεροπούλλου.

Ὁ ἑταῖρος κ. Παντελῆς Ζωγράφος ὡμίλησε περὶ τῶν ἐν Μυστρᾷ τοιχογραφιῶν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (Μητροπόλεως) καὶ Ἀφεντικοῦ ἀπὸ τεχνικῆς καὶ αἰσθητικῆς ἀπόψεως.

Ὁ ἀνακοινῶν, ἀφ' οὗ διέλαβεν ἐν συντόμῳ περὶ τῆς ἱστορίας καὶ τοπογραφίας τοῦ Μυστρᾶ, ἐξήτασε τίνες τεχνῖται καὶ πότε εἰργάσθησαν εἰς τοὺς δύο ἀνωτέρω ναούς, ὡς καὶ τίνα τρόπον ἐργασίας μετεχειρίσθησαν, ἀπέδειξε δὲ ὅτι εἰργάσθησαν οὗτοι κατὰ τὸν συνήθη εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους τρόπον τῆς φογραφίας καὶ πηκτογραφίας.

Μετὰ ταῦτα ἐξῆρε τὴν ἁρμονίαν ἐν τῇ συνθέσει τῶν χρωμάτων τῶν διαφόρων τοιχογραφιῶν καὶ ἐπιστοποίησεν ὅτι οἱ ἁγιογράφοι ἠκολούθησαν ἐν τῇ ζωγραφήσει τῶν διαφόρων τοιχογραφιῶν τὸν ἀνθρωπομετρικὸν κανόνα τῶν ἀρχαίων, ὃν περιγράφει, ἐκ παλαιοτέρων παραλαβὼν πηγῶν, Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, διαιρῶν τὸ ἀνθρώπινον σῶμα εἰς ἐννέα μέτρα ἢ αὐγά.

Ὁ κ. Ζωγράφος ἐξῆρεν ἐπ' ἴσης τὴν πρωτοτυπίαν τῶν τεχνιτῶν τούτων, τῶν πιθανῶς ἐκ Κων/πόλεως ἐλθόντων, ὡς πρὸς τὴν σύλληψιν καὶ ἐκτέλεσιν τῶν συνθέσεων, ἐκ τῶν ὁποίων δύο, τὴν παράστασιν τῆς Ἁγίας Τριάδος (Ἅγιος Δημήτριος) καὶ τὴν σύνθεσιν τοῦ Παχωμίου προσφέροντος τὸν ναὸν εἰς τὴν Θεοτόκον, λεπτομερῶς ἀνέλυσεν.

Ὁ ὁμιλητὴς παρηκολούθησε τοὺς ἐν Μυστρᾷ ἐργασθέντας ζωγράφους καὶ εἰς ἄλλα κέντρα τῆς Λακεδαίμονος καὶ μάλιστα εἰς τὰ Χρύσαφα καὶ τὸ Γεράκι, ἐκ τεχνικῶν δὲ λόγων ὁρμώμενος ἀπέδειξεν ὅτι αἱ ἐν τοῖς εἰρημένοις κέντροις τοιχογραφίαι εἶναι σύγχρονοι πρὸς τὰς τῆς μητροπόλεως τοῦ

Μυστρᾶ καὶ ἑπομένως οἱ ταύτας καλλιγραφήσαντες εἰργάσθησαν, συμφώνως πρὸς τὴν κτιτορικὴν ἐπιγραφὴν τῆς μητροπόλεως, κατὰ τὸ ἔτος 1292.

Ἐν τέλει εἶπεν ὅτι οἱ ἐν Μυστρᾷ ἐπὶ τῶν αὐτοκρατόρων Μιχαὴλ Η', Ἀνδρονίκου Β'. καὶ βραδύτερον ἐργασθέντες εἶναι πολὺ ἀνώτεροι τῶν ζωγράφων τῆς πρώτης ἀναγεννήσεως.

Τὰ ὑπ' αὐτοῦ λεχθέντα κατέστησεν ὁ ῥήτωρ σαφέστατα διὰ τῆς ἐπιδείξεως πλείστων εἰκόνων ὑπ' αὐτοῦ ἐπὶ τόπου ἀντιγραφεισῶν, ἐν αἷς καὶ μιᾶς τοῦ Γερακίου (Ἁγίου Νικολάου) παριστώσης Μαρίαν τὴν Αἰγυπτίαν, ἧς ἡ ἔκφρασις δεικνύει ἐν ταὐτῷ καὶ τὴν πρῴην ἁμαρτωλήν, ἀλλὰ καὶ τὴν μετανοοῦσαν [1].

Συνεδρία 19η τῆς 14ης Φεβρουαρίου 1925.

Προεδρεία τοῦ τακτικοῦ προέδρου τῆς Ἑταιρείας κ. Π. Καλογεροπούλλου.

Ὁ ἑταῖρος κ. Σταῦρος Πλακίδης ὡμίλησε περὶ τῆς ἐν Τραπεζοῦντι Ἀκαδημείας τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν κατὰ τὸν Μεσαίωνα.

Ὁ ὁμιλητής, μετὰ σύντομον ἀνασκόπησιν τοῦ βίου καὶ τῶν ἔργων τῶν κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον περὶ τὰ φυσικά, μαθηματικὰ καὶ τὴν ἀστρονομίαν ἀσχοληθέντων, ἐξήτασε ποίαν θέσιν κατεῖχεν ἡ σπουδὴ τῆς ἀστρονομίας ἐν τῇ καθ' ὅλου πνευματικῇ ζωῇ τῶν βυζαντινῶν, πότε ἤρχισε νὰ καλλιεργῆται αὕτη ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ὡς ἐπιστήμη, καὶ τέλος εἰς τίνα κέντρα τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους κατ' ἐξοχὴν ἤκμασεν. Ἓν τῶν τοιούτων κέντρων ὑπῆρξε, κατὰ τὸν κ. Πλακίδην, καὶ ἡ Τραπεζοῦς, ἔνθα ἀπὸ τοῦ Ζ' αἰῶνος ὑπῆρχε σχολὴ εἰδικὴ θετικῶν ἐπιστημῶν, ἐν ᾗ ἐδίδαξαν οἱ Τυχικός, Κωνσταντῖνος ὁ Λυκίτης καὶ ἄλλοι.

Ἡ σχολὴ αὕτη εἶπεν, ὅτι εἶχεν ἐγκατασταθῇ εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ἁγίου Εὐγενίου καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴν αὐτῆς ἐπὶ Ἄννης τῆς Ἀναχουτλοῦς, εἰς τὴν μονὴν τῆς Ἁγίας Σοφίας.

Ὁ ὁμιλητὴς ἔκαμεν ἐπ' ἴσης εἰδικὸν λόγον περὶ τοῦ παρ' ἀμφοτέραις ταῖς μοναῖς πυργοειδοῦς κωδωνοστασίου, τὸ ὁποῖον φρονεῖ ὅτι ἐχρησίμευεν εἰς τοὺς διδάσκοντας καὶ μαθητὰς αὐτῶν ὡς ἀστρονομικὸν παρατηρητήριον.

Εἰς τὸ τελευταῖον μέρος τῆς ἀνακοινώσεώς του ἀνέπτυξε πῶς αἱ θετικαὶ ἐπιστῆμαι μετεδόθησαν εἰς τοὺς Ἄραβας καὶ δι' αὐτῶν εἰς τοὺς Ἱσπανοὺς καὶ τὴν Δυτικὴν ἔπειτα Εὐρώπην, καὶ πῶς διὰ τῶν εἰς τὴν Ἰταλίαν

[1] Ἡ ἀνακοίνωσις ἐδημοσιεύθη ἐν τῇ ἐφημερίδι τῶν Ἀθηνῶν «Βραδυνῇ» ἐν τοῖς φύλλοις τῆς 4ης, 11ης καὶ 18ης Φεβρουαρίου 1925.

μετὰ τὴν ἅλωσιν καταφυγόντων Ἑλλήνων λογίων μετεδόθησαν εἰς τοὺς δυτικοὺς λαούς, οἵτινες οὕτω τὰ πρῶτα σπέρματα τῶν ἀστρονομικῶν αὐτῶν μελετῶν εὗρον εἰς τὰς παραδόσεις τῶν Ἑλλήνων διδασκάλων. Δὲν εἶναι μάλιστα ἀπίθανον, προσέθηκε, καὶ ὁ μέγας Κοπέρνικος, ὁ ὁποῖος τὴν ἀστρονομίαν ἐν Ἰταλίᾳ ἐσπούδασε, νὰ ἐπηρεάσθῃ ἐκ τῶν διδαγμάτων τῶν βυζαντινῶν σοφῶν καὶ καθ' ὅλου τῆς βυζαντινῆς ἀστρονομικῆς ἐπιστήμης.

Συνεδρία 20η τῆς 26ης Φεβρουαρίου 1925.

Προεδρεία τοῦ τακτικοῦ προέδρου τῆς Ἑταιρείας κ. Π. Καλογεροπούλλου.

Ὁ ἐκ τῶν ἑταίρων Πανοσιολογιώτατος κ. Ζαχαρίας Λιανᾶς ὡμίλησε περὶ τῶν χαιρετισμῶν τῆς Θεοτόκου καὶ τῆς Ἀκαθίστου ἑορτῆς.

Ὁ ἀνακοινῶν, ἀφ' οὗ ἐμνημόνευσε συντόμως τῆς κτίσεως καὶ τῆς δι' ἐγκαινίων καθιερώσεως τῆς Κων/πόλεως, ὡς καὶ τῶν διαφόρων πολιορκιῶν αὐτῆς ὑπὸ βαρβάρων καὶ τῶν σχετικῶν ἐπὶ τῇ διασώσει της δοξολογιῶν πρὸς τὴν Θεοτόκον, ἀνέλυσε κατόπιν τό τε Κοντάκιον τῶν χαιρετισμῶν τὸ ὑπὸ τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ μελῳδοῦ συντεθὲν καὶ τὸ ποίημα τοῦ Κανόνος Ἰωσὴφ τοῦ ὑμνογράφου «Χριστοῦ βίβλον ἔμψυχον», καὶ κατέληξεν εἰς τὰ ἑξῆς συμπεράσματα.

1) Οἱ χαιρετισμοὶ τῆς Θεοτόκου, οἵτινες ψάλλονται κατὰ τὸ ἑσπέρας τῆς Παρασκευῆς τῶν τεσσάρων πρώτων Ἑβδομάδων τῆς Μεγ. Τεσσαρακοστῆς, εἶναι τέσσαρα τμήματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας τοῦ Ἀκαθίστου ὕμνου.

2) Ἡ ἑορτὴ τοῦ Ἀκαθίστου ὕμνου, ὅστις εἶναι εὐχαριστήριος δοξολογία, ἐθεσπίσθη ἐπὶ Ἡρακλείου, ἐξ ἀφορμῆς τῆς σωτηρίας τῆς πόλεως διὰ τῆς προστασίας τῆς πολιούχου Θεοτόκου ἀπὸ τῆς κατὰ τὸ 626 μ. Χ. γενομένης πολιορκίας ὑπὸ τῶν Ἀβάρων καὶ Περσῶν, καὶ ἑωρτάζετο ἐν ἀρχῇ κατὰ τὴν παννυχίδα τῆς ἑορτῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ.

3) Ἡ ἑορτὴ τῆς Ἀκαθίστου Δοξολογίας ἐχωρίσθη ἀπὸ τῆς ἑορτῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἐν τοῖς χρόνοις τοῦ Πατριάρχου Φωτίου διὰ λόγους ἐθνικούς, καὶ ἀπετέλεσεν ἰδίαν αὐτοτελῆ ἑορτήν, ἥτις ἐτάχθη νὰ ἑορτάζηται κατὰ τὸ Σάββατον τῆς Ε' ἑβδομάδος τῶν Νηστειῶν. Πολλὰ δὲ τροπάρια τῆς ἑορτῆς ταύτης ὄντα κοινὰ καὶ τὰ αὐτὰ μὲ τὰ τῆς ἑορτῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ μαρτυροῦσι περὶ τοῦ ἄλλοτε συνεορτασμοῦ τῶν δύο ἑορτῶν.

4) Οἱ ὕμνοι τῆς Ἀκαθίστου Δοξολογίας εἶναι κυρίως δύο· α') τὸ Κοντάκιον τῶν Χαιρετισμῶν καὶ β') τὸ ποίημα τοῦ Κανόνος «Χριστοῦ βίβλον ἔμψυχον». Καὶ τὸ μὲν Κοντάκιον τῶν Χαιρετισμῶν εἶναι Κοντάκιον τῆς ἑορτῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ποιηθὲν ὑπὸ Ρωμανοῦ τοῦ μελῳδοῦ ἐξ ἀφορμῆς τῶν αἱρέσεων, μετὰ τὰς Νεστοριανικὰς ἔριδας τ. ἔ. μετὰ τὸν θρίαμβον τῶν περὶ τῆς Θεοτόκου καὶ τῆς Θεότητος τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ θεολογικῶν συζητήσεων καὶ τὴν τελείαν καταδίκην τοῦ Νεστορίου καὶ τῶν ὁμοφρόνων αὐτοῦ ἐν ταῖς Οἰκουμενικαῖς Συνόδοις, τὸ δὲ ποίημα τοῦ Κανόνος ἐποιήθη ὑπὸ τοῦ ὑμνογράφου Ἰωσὴφ ἀποκλειστικῶς πρὸς ὑμνολογίαν τῆς Ἀκαθίστου ἑορτῆς, ὡς αὐτοτελοῦς ἑορτῆς.

5) Τὸ Κοντάκιον τῶν Χαιρετισμῶν ἐποιήθη μὲν ἀρχικῶς διὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ἐχρησιμοποιήθη δὲ κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς Ἀκαθίστου Δοξολογίας ὡς ἐπίκαιρος ἐγκωμιαστικὸς ὕμνος τῆς Θεοτόκου. Διὰ τοῦτο ὡς Κοντάκιον μὲν τῆς ἑορτῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἔχει προοίμιον «Τὸ προσταχθὲν μυστικῶς», ὡς Κοντάκιον δὲ τῆς Ἀκαθίστου ἑορτῆς ἔχει προοίμιον τὸ ταύτῃ προσιδιάζον θούριον «Τῇ Ὑπερμάχῳ Στρατηγῷ τὰ νικητήρια κ.τ.λ.».

Συνεδρία 21η τῆς 7ης Νοεμβρίου 1925.

Προεδρεία τοῦ τακτικοῦ προέδρου τῆς Ἑταιρείας κ. Π. Καλογεροπούλλου.

Ὁ ἑταῖρος κ. Γ. Ἀρβανιτάκις ἔκαμεν ἀνακοίνωσιν, ἧς τὸ θέμα ἦτο «Διδάγματα ἀπὸ τὸν μωσαϊκὸν χάρτην τῆς Μαδηβᾶς». Ὁ ῥήτωρ, ὅστις ἐξήτασε πρῶτος τὸν ἐν Μαδηβᾷ εὑρεθέντα μωσαϊκὸν χάρτην τῆς Παλαιστίνης καὶ ἐζωγράφησεν ἔγχρωμον αὐτοῦ εἰκόνα ἀποκειμένην ἐν τῇ Πατριαρχικῇ βιβλιοθήκῃ τῶν Ἱεροσολύμων, ὑπεστήριξεν ὅτι οὗτος εἶναι προγενέστερος τοῦ ΣΤ'. μ. Χ. αἰῶνος καὶ ἔργον διαφωτίζον ἡμᾶς περὶ τῆς χαρτογραφικῆς τέχνης, τῶν προοπτικῶν ἀντιλήψεων καὶ τῆς ἁγιογραφικῆς τοπογραφίας τῶν χρόνων τοῦ καλλιτέχνου. Σήμερον, εἶπεν, ἡ περὶ τῆς κατοχῆς τῶν προσκυνημάτων πάλη ἐπηρεάζει μεγάλως τὴν ἐπιστημονικὴν εἰλικρίνειαν τῶν κληρικοφρόνων Παλαιστινολόγων, διὰ τοῦτο εἶναι πολύτιμος ὁ χάρτης αὐτός, ἅτε δεικνύων ποία τῶν ἀντιμαχομένων παραδόσεων περὶ τῆς θέσεως τοῦ Α ἢ Β μνημείου εἶναι ἡ ἀρχαιοτέρα. Πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ διϊσχυρισμοῦ του ὡς παράδειγμα ἔλαβε τὴν θέσιν ἔνθα ἔκειτο ὁ οἶκος τοῦ Ζαχαρίου καὶ τῆς Ἐλισσάβετ, ἣν οἱ ἐρευνηταὶ τοποθετοῦσι πρὸς Δ. τῆς Ἱερουσαλὴμ, ἐν ᾧ ὁ χάρτης πρὸς Ν. μεταξὺ Βηθλεὲμ καὶ Χεβρών, ὀρθῶς δὲ ὡς ἀπέδειξεν, ἀναιρέσας πάσας τῶν ἀντιφρονούντων τὰς γνώμας.

Ἐν τέλει ὁ κ. Ἀρβανιτάκις ἐτόνισε τὴν ἀνάγκην, ὅπως τὸ Ἑλληνικὸν κράτος διορίσῃ ἐν Ἱεροσολύμοις ἀρχαιολογικὸν ἀκόλουθον, ἱκανὸν νὰ παρακολουθῇ τὰς ἐρεύνας, αἵτινες νῦν μὲ τὴν Ἀγγλικὴν κατοχὴν διεξάγονται πολλαχοῦ τῆς χώρας καὶ εἰς μεγάλην κλίμακα.

Συνεδρία 22α τῆς 21ης Νοεμβρίου 1925.

Προεδρεία τοῦ τακτικοῦ προέδρου τῆς Ἑταιρείας κ. Π. Καλογεροπούλλου.

Ὁ ἑταῖρος κ. Φαίδων Κουκουλὲς ἔκαμεν ἀνακοίνωσιν περὶ τῶν ἐπιθέτων τῆς Παναγίας. Ἀφ' οὗ ὁ ὁμιλητὴς εἶπεν ὀλίγα τινὰ περὶ τῶν ἐπιθέτων τῶν ἀρχαίων θεῶν καὶ ἀνέφερε τίνες ἐκ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν ἠσχολήθησαν μὲ τὴν συλλογὴν καὶ κατάταξιν ὑλικοῦ ἀφορῶντος εἰς τὰ ἐπίθετα τῆς Παναγίας καὶ τὸν εἰκονογραφικὸν αὐτῆς τύπον, ἐπραγματεύθη ἔπειτα α') περὶ τῶν ἐπιθέτων τῶν ἁγίων καὶ δὴ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου καὶ β') τῶν τῆς Παναγίας, ἅτινα διῄρεσε εἰς δύο μεγάλας κατηγορίας. Εἰς τὴν πρώτην τῶν κατηγοριῶν τούτων κατ' αὐτὸν καὶ ἄλλους ἐρευνητὰς ὑπάγονται τὰ ἐπίθετα τὰ σχηματισθέντα 1) ἀπὸ ἰδιοτήτων τῆς Παναγίας (Πανάχραντος — Ἐλεοῦσα — Παρηγορίτισσα) 2) ἀπὸ τοῦ εἰκονογραφικοῦ αὐτῆς τύπου (Γλυκοφιλοῦσα—Γαλακτοτροφοῦσα—μανδηλοῦσα) 3) ἀπὸ τοῦ κτίτορος (Καμπαναρεὰ — Κυμινιώτισσα) 4) ἀπὸ γενομένων θαυμάτων (Ἀναφωνήτρια—Τριχεροῦσα) 5) ἀπὸ τοῦ χρόνου τῆς ἑορτῆς (Μεσοσπορίτισσα [21 Νοεμβρίου] Δεκαπεντοῦσα [15 Αὐγούστου]) 6) ἀπὸ τῆς θέσεως, ἐν ᾗ κεῖται ὁ ναὸς ἢ ἡ μονὴ ἢ εἰκὼν (Καστρινὴ—Θεοσκέπαστη—Περασιὰ—Πορταρεὰ) καὶ 7) ἀπὸ τοῦ σχήματος τοῦ ναοῦ (Τουρλωτή).

Εἰς τὴν δευτέραν κατηγορίαν ὑπάγονται, κατὰ τὸν ἀνακοινοῦντα, τὰ ἔχοντα τὰς καταλήξεις—ίτισσα—(ι)ώτισσα —(ι)ανὴ—οῦσα—οῦ καὶ—έα (εὰ) τὰς δηλούσας ἢ τὸν τόπον, ἐν ᾧ λατρεύεται ἡ Παναγία ἢ ἰδιότητας τῆς Θεοτόκου (Ἀθηνιώτισσα — Παρηγορίτισσα) ἢ καὶ τὸν κτίτορα ἀκόμη.

Ἐφαρμόζων δ' ὁ κ. Κουκουλὲς ὅσα γενικώτερα ἀνέπτυξε περὶ τοῦ χρόνου, καθ' ὃν τὰ ἐπίθετα ταῦτα συνέστησαν ὡς καὶ τῶν πηγῶν ὅθεν ἠρύσθησαν (κυρίως παρακλητικῶν κανόνων, Θεοτοκίων, ὕμνων πρὸς τὴν Παναγίαν, ὕμνων τῆς ἀκαθίστου δοξολογίας κτλ.) παρηκολούθησε χρονικῶς καὶ ἡρμήνευσε τὰ ἑξῆς ἐπίθετα: ***Παναγιὰ***—Γιάτρισσα—Ἰαματικὴ—Ἀρμενοκρατοῦσα — Χρυσογαλατοῦσα — Ἐπίσκεψις — Ἡλιόκαλος—Πορταρεὰ—Θαλασσίτρα—Καλοταρίτισσα—Μεσοσπορίτισσα. Τὰ πολυάριθμα τῆς Παναγίας ἐπίθετα μὲ τὸ χρυσο— ὡς πρῶτον συνθετικὸν λ. χ. Χρυσοσπηλαιώτισσα—Χρυσοχερεὰ—Χρυσοπαντάνασσα κτλ. ἡρμήνευσεν ὡς δηλοῦντα τὴν καλλονὴν τῆς Παναγίας, ἀφ' οὗ τὸ χρυσὸς καθ'ὅλους τοὺς αἰῶνας παρελαμβάνετο παρ' ἡμῖν πρὸς δήλωσιν τοῦ ὡραίου πβ. τὸ ἀρχαῖον χρυσῆ Ἀφροδίτη, τὰ μεσαιωνικὰ πρόσωπον χρυσόν, τὸ σημερινὸν χρυσοδάχτυλος—χρυσωραῖος κλπ.

Ὁ κ. Κουκουλές, ἀφ' οὗ ἐξῆρε τὴν σπουδαιότητα, ἥν ἔχουσι τὰ ἐπίθετα τῆς Παναγίας διὰ τὴν γνῶσιν τοῦ θρησκευτικοῦ βίου, τῆς ἱστορίας καὶ τῆς λαογραφίας τῶν μεσαιωνικῶν καὶ νεωτέρων Ἑλλήνων, εἶπεν ὅτι πολλὰ τῶν ἐπιθέτων τῆς Παναγίας, ἀποσπασθέντα, ἀπετέλεσαν παρ' ἡμῖν ἰδίας ἀνυπάρκτους ἁγίας. Οὕτω π. χ. φέρεται νῦν Ἁγιὰ Ἐλεοῦσα (κυρίως Παναγία ἡ Ἐλεοῦσα), Ἁγιὰ Πακοὺ ἡ Ἀποκουὴ (κυρίως Παναγία ἡ Ἐπακούουσα) Ἁγιὰ Θαλασσινὴ (Παναγία ἡ Θαλασσινὴ) Ἁγιὰ Κυρὰ (μήτηρ Θεοῦ ἡ Κυρία) κ. ἄ.

Συνεδρία 23η τῆς 12ης Δεκεμβρίου 1925.

Προεδρεία τοῦ τακτικοῦ προέδρου τῆς Ἑταιρείας κ. Π. Καλογεροπούλλου.

Ὁ ἑταῖρος κ. Ἰωάννης Βογιατζίδης ἀνεκοίνωσε σημεῖά τινα ἐκ τοῦ ἔργου του «Ἡ βασιλεία Μανουὴλ τοῦ Παλαιολόγου» τοῦ συγγραφέντος ἐπὶ τῇ βάσει νέων πηγῶν, αἵ ὁποῖαι θὰ περιληφθῶσιν ἐν τῷ Γ'. τόμῳ τῶν Παλαιολογείων καὶ Πελοποννησιακῶν τοῦ Σπ. Λάμπρου, ἅτινα ἐκδίδει ἐκ τῶν καταλοίπων ἐκείνου.

Τὰ ἄγνωστα ἢ ἀμφιβαλλόμενα μέχρι τοῦδε σημεῖα, ἅτινα ἀνέπτυξεν ὁ ὁμιλητὴς ἦσαν τὰ ἑξῆς:

1) ὅτι ὁ Μανουὴλ ἐνεργῶς μετέσχε τῆς παρὰ τὴν Νικόπολιν μάχης τῶν Εὐρωπαίων κατὰ τῶν Τούρκων τῷ 1396, τὸ μὲν διὰ τῆς ἀνακοινώσεως τῆς ἀκολουθητέας κατὰ τὴν μάχην τακτικῆς, τὸ δὲ διὰ τοῦ Βυζαντινοῦ στόλου, ὃν διαρκούσης τῆς μάχης, ἀπέστειλεν εἰς τὴν Μαύρην Θάλασσαν, ἵνα συνεργασθῇ μετὰ τοῦ Βενετικοῦ.

2) ὅτι τῷ ὄντι μετὰ τὴν ἧτταν ὁ βασιλεὺς τῆς Οὐγγαρίας Σεγισμοῦνδος ἀπεσώθη εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὅπου συνηντήθη μετὰ τοῦ Μανουήλ.

3) ὅτι τῷ 1399 δὲν ἐπεβλήθη ὑπὸ τοῦ Βαγιατζὴτ ἡ ἀντιβασιλεία Ἰωάννου τοῦ Ζ'. καὶ ὅτι ὁ ἀποκλεισμὸς τῆς Κων/πόλεως εἶχεν ἀρθῇ διὰ τῆς βοηθείας τῶν Εὐρωπαϊκῶν πλοίων. Ἡ περὶ τούτων ἀφήγησις τοῦ Δούκα, εἶπεν, εἶναι συγκεχυμένη καὶ ἀνασκευαστέα.

καὶ 4) ὅτι ἤδη ἀπὸ τοῦ 1399 ὁ Μανουὴλ εἶχε συνεννοηθῇ μετὰ τοῦ Ταμερλάνου περὶ συμμαχίας κατὰ τῶν Τούρκων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ σημειοῦνται ὅσα ἐγράφησαν κατὰ τὸ 1925 ἑλληνιστὶ ὑπὸ Ἑλλήνων καὶ σχετίζονται μὲ τὸν ὑπὸ τῆς Ἑταιρείας ἐπιδιωκόμενον ἐπιστημονικὸν σκοπόν. Ταῦτα ἀναφέρονται οὐ μόνον εἰς τοὺς Βυζαντινούς, ἀλλὰ καὶ τοὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνους. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ δὲ ταύτῃ ἡ ἐκδίδουσα Ἐπιτροπὴ παρακαλεῖ πάντα Ἕλληνα δημοσιεύοντα σχετικὰς μελέτας, ὅπως ἀποστέλλῃ ἀντίτυπον αὐτῶν πρὸς τὸν Γεν. Γραμματέα τῆς Ἑταιρείας κ. Φ. Κουκουλὲν εἰς Ἀθήνας ὁδ. Μεθώνης 47.

ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

ΓΛΩΣΣΑ — ΙΣΤΟΡΙΑ — ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ

Ἀβάτζου Ἐμμ. Κρητικαὶ δημώδεις παροιμίαι. (Ραδάμανθυς τόμ. 10 τεῦχ. 5ον σ. 8.)

Ἀθανασοπούλου Δ. Ι. Μαντεῖαι καὶ μαντικαὶ τελεταί. (Λαογραφία τόμ. 8 σ. 563—567.)

Ἀκρίτα Δ. Ἡ ἀπόθεσις ἢ τὰ κούλουμα. (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς τόμ. 9 σ. 165-167.)

Ἀμάντου Κ. Μενίδι. (Ἡμερολόγιον τῆς μεγάλης Ἑλλάδος 1925 σ. 277—282.)

[Ἀνωνύμου] Πόθεν ἡ λέξις μπελᾶς. (Ὁ Φάρος τόμ. 4 σ. 52) [Ἀλεξάνδρεια].

» » Παλαιὰ Ἀνδριακὰ ἔγγραφα. Ἓν προικοσύμφωνον τοῦ 1828. (Ἀνδριακὸν Ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1925 σ. 93—94.)

Ἀννίνου Μπάμπη Ἱστορικὰ σημειώματα μετὰ πολλῶν εἰκόνων. Ἀθῆναι 1925 Σελ. 10+658.

Ἀρβανιτάκη Γ. Ὁ Ναπολέων καὶ ἡ Ἑλλάς. (Ὁ Φάρος τόμ. 4 σ. 106—113.)

» » Δύο περίεργοι ἐπιγραφαί. (Αὐτόθι σ. 135.)

» » Ὁ λόφος τοῦ Ἱερεμίου καὶ ὁ Γολγοθᾶς. (Αὐτόθι σ. 192—194.)

» » Ἡ νεκροφάνεια τοῦ Βυζαντίου καὶ αἱ ἐπὶ τῆς ἐξ ἀδιαθέτου κληρονομίας του Ῥουμανικαὶ ἀξιώσεις. Ἀλεξάνδρεια 1925 Σελ. 35.

» » Μουσουλμανικὴ χρονομετρία. Ἀθῆναι 1925 Σελ. 31.

Ἀσπρέα Γ. Κ. Ἰωάννης Καποδίστριας. (Ἡ Εἰκονογραφημένη τῆς Ἑλλάδος τόμ. 1 τεῦχ. 7 σ. 14—16.)

Βαλαβάνη Γ. Κ. Σύγχρονος γενικὴ ἱστορία τοῦ Πόντου ἀπὸ τοῦ 1912—1923. Ἀθῆναι 1925 Σελ. 318.

Βαρδάκη Σπ. Κρητικαὶ ἐπῳδαί. (Λαογραφία τόμ. 8 σ. 556—560.)

Βίου Στυλ. Χιακαὶ παραδόσεις. (Λαογραφία τόμ. 8 σ. 427—446.)

Βογιατζίδου Ι. Κ Κίμωλος. Περὶ τῆς γλώσσης τῶν Κιμωλίων. (Ἀθηνᾶ τόμ. 37 σ. 108—160.)

» » » Ὁ παγκόσμιος πόλεμος καὶ ἡ Ἑλλάς. (Ἡμερολόγιον τῆς μεγάλης Ἑλλάδος 1925 σ. 377—390.)

» » » Μεσαιωνικὴ Ἄνδρος. (Ἀνδριακὸν Ἡμερολόγιον 1925 σ. 163—182.)

Βολονάκη Μιχ. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος. Τεῦχ. Α' Ἀθῆναι 1925 Σελ. 32.

Βουτιερίδη Ἠλία Π. Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΕ' αἰῶνος μέχρι τῶν νεωτάτων χρόνων, μετ' εἰσαγωγῆς περὶ τῆς Βυζαντινῆς λογοτεχνίας. Τεῦχ. Δ' σ. 337—454.

Γ. Δ. Α. Ἱστορικὰ σημειώματα. Ἡ Ζωοδόχος πηγὴ (Βαλουκλῆ). (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς τόμ. 9 σ. 175—180.)

Γεδεὼν Μαν. Αὐτοκρατόρων ἁγιοποίησις. (Νέα Ἐποχὴ τόμ. 2 σ. 397—399.)

Γούδα Μιχ. Βυζαντινὰ γράμματα τῆς ἐν Ἄθῳ ἱερᾶς μονῆς τοῦ Φιλοθέου. (Δελτ. Χριστιαν. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. 2 σ. 3—17.)

Δὲ Βιάζη Σπ. Ξεχασμένοι συγγραφεῖς καὶ λησμονημένα συμβάντα. (Ἑλληνικὴ Ἐπιθεώρησις τομ. 18 τεῦχ. 207 σ. 11—12,213 σ. 5—7, 214—215 σ. 6-7.)

» » » Ἡ Ἑπτάνησος κατὰ τοὺς παρελθόντας αἰῶνας. (Ἠὼς τόμ. 1 σ. 3—4, 17—18, 31—32, 39, 55—56, 69, 76, 87—88, 112.)

Δεινάκι Στ. Τὸ ἔτυμον τῆς λέξεως Καλικάντζαρος. (Λαογραφία τόμ. 8 σ. 554—556.)

Δημαράτου Ι. Αἱ λαογραφικαὶ σπουδαὶ ἐν Ἑλλάδι. (Ἀνατύπωσις ἐκ τῆς ἐφημ. «Ἐλευθέρου Βήματος». Ἀθῆναι 1925 Σελ. 15.)

Διαμαντάρα Α. Τραγούδια Καστελλορίζου. (Λαογραφία τόμ. 8 σελ. 549.)

Δραγάτση Ἰακ. Τὰ Καβούρια τῆς Βουλιαγμένης. (Ἐπιστημονικὴ Ἠχὼ τόμ. 12 τεῦχ. Β' σ. 27 καὶ 28.)

» » Ὁ πύργος τοῦ ἁγίου Πέτρου ἐν Ἄνδρῳ καὶ οἱ τριάκοντα ἓξ τῆς Σίφνου. (Ἀνδριακὸν Ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1925 σ. 57—62.)

Ζερλέντου Π. Πατριαρχῶν γράμματα διατακτικὰ πρὸς τοὺς νησιώτας περὶ δουλικῆς ὑποταγῆς εἰς τοὺς κρατοῦντας. Σελ. 92—116.

Ζώη Λ. Ὁ Ἅγιος Διονύσιος ὁ ἐκ Ζακύνθου. (Μελέτη Ἱστοριο — βιογραφική) Ἔκδ. Β' Ἀθῆναι 1925 Σελ. 93.

» » Ἐπισκοπικὸν ἔγγραφον Ζαρνάτας. (Μαλεβὸς τόμ. 5 σ. 403.)

» » Μία ληστοπειρατεία κατὰ τὸ ἔτος 1801. (Αὐτόθι σ. 427 — 434, 437—438.)

» » Σημειώματα περὶ Φωσκόλου. (Ἠὼς τόμ. 1 σ. 21, 33—34, 46—47, 50—51, 68, 79—80, 94—95.)

» » Ἡ οἰκογένεια Ραζῆ ἐν Ζακύνθῳ. (Αἱ Μοῦσαι ἔτ. 33ον ἀριθ. 772 σ. 1.)

» » Μία πειρατεία κατὰ τὸ 1837. (Παντογνώστης τόμ. 4 σ. 115—117.)

Ἡρειώτου Π. Ν. Ὁ Λειδινὸς ἐν Αἰγίνῃ. (Λαογραφία τόμ. 8 σ. 289—296.)

Θεοτόκη Σ. Ὁ Χριστόφορος Περραιβὸς κατὰ τὸ 1805. (Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος 1925 σ. 137—149.)

Καιροφύλλα Κ. Τὸ ἱερὸν τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας ἐν Ζακύνθῳ. (Ἡ Εἰκονογραφημένη τῆς Ἑλλάδος τόμ. 1 τεῦχ. 8 σ. 28—29.)

Κακριδῆ Ι. Θ. Ἑλληνικὰ παιγνίδια. (Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος 1925 σ. 161—179.)

Καλομενοπούλου Νικοστρ. Ὁ στρατὸς τῶν Βυζαντινῶν. (Ἡ Εἰκονογραφημένη τῆς Ἑλλάδος τόμ. 1 τεῦχ. 7 σ. 2—4.)

Καμπάνη Ἀρίστου Ἱστορία τῆς νέας Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. Ἀλεξάνδρεια 1925 Σελ. 160.

Καμπούρογλου Δ. Γρ. Ὁ γῦρος τῶν παλαιῶν Ἀθηνῶν. (Ἡμερολόγιον Ὁδοιπορικοῦ Συνδέσμου 1925 σ. 78—86.)

» » Ἡ συνθήκη Ἀθηναίων καὶ Τούρκων τοῦ 1822. (Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος 1925 σ. 70—81.)

» » Μελέται καὶ ἔρευναι. Τεῦχ. Γ' Ἡ Δούκισσα τῆς Πλακεντίας. Ἀθῆναι 1925 σ. 163—240.

Καμπούρογλου Δ. Γρ. Λογοτέχναι καὶ ἱστοριοδίφαι. Β' Περικλῆς Ζερλέντης. (Παντογνώστης τόμ. 4 σ. 86—88.)

Κανδηλάπτη Γ. Θ. Ποντικὴ παραλλαγὴ τοῦ ᾄσματος τοῦ νεκροῦ ἀδελφοῦ. (Λαογραφία τόμ. 8 σ. 550.)

Καραϊσκάκη Σίτσας Ἐπιστολαὶ τῶν ναυμάχων ἡρώων τῆς ἐπαναστάσεως ποῦ πρώτην φορὰ δημοσιεύονται ἀπὸ τὴ συλλογὴ τοῦ κ. Ἐρνέστου φὸν Μπάσσερμαν Γιόρνταν. (Ὁ Φάρος τόμ. 4 σ. 93—97.)

Καρολίδου Π. Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς τῶν Ὀθωμανῶν ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ⟨1453⟩ μέχρι τῆς Βασιλείας Γεωργίου τοῦ Α' (μετ' εἰκόνων) Ἀθῆναι 1925 Σελ. 813.

» » Σύγχρονος ἱστορία τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν λοιπῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς ἀπὸ 1821—1921. Ἀθῆναι 1925 τόμ 4 Σελ. 564.

Κεραμοπούλου Ἀντ. Ἡ ἐθνική μας μουσικὴ καὶ οἱ χοροί. (Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος 1925 σ. 354—364.)

Κολοκοτρώνη Β. Κ. Μελέτη περὶ ἐξελληνισμοῦ τῶν ξένων τοπωνυμιῶν τῆς Μακεδονίας μετά τινων παρατηρήσεων ἐπὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ κράτους. (Ἔκδοσις τῆς Ἑλληνικῆς Γεωγραφικῆς Ἑταιρείας. Ἀριθ. 5 σ. 32.)

Κοντογιάννη Π. Ἡ βιομηχανία καὶ χειροτεχνία ἐν Χίῳ. (Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος 1925 σ. 46—63.)

» » Ἡ πυρπόλησις τῆς Τουρκικῆς ναυαρχίδος ὑπὸ τοῦ Κανάρη ἐν Χίῳ. Ἀθῆναι 1925 Σελ. 78.

Κορύλλου Χρ. Η. Σύμμεικτα λαογραφικὰ ἐκ Πατρῶν. (Λαογραφία τόμ. 8 σ. 449—519.)

Κουγέα Σ. Ἐντυπώσεις ἐκ Ῥουμανίας. (Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος 1925 σ. 513—526.)

Κουκουλὲ Φ. Μεσαιωνικοὶ καὶ νεοελληνικοὶ κατάδεσμοι. (Λαογραφία τόμ. 8 σ. 302—346.)

» » Αἱ ἐν τῷ πρῴην δήμῳ Οἰνοῦντος μοναί. (Μαλεβὸς τόμ. 4 σ. 338—340.)

» » Τὰ σχολεῖα τοῦ Οἰνοῦντος ἐπὶ Καποδίστρια. (Αὐτόθι σ. 350—354, 362—463, 374—375.)

» » Τὸ ἐν τῇ Ἐθνικῇ βιβλιοθήκῃ Ἀθηνῶν ἀντίτυπον τοῦ Ἑλληνικοῦ γλωσσαρίου τοῦ Du Cange. (Ἀθηνᾶ τόμ. 37 σ. 201—209.)

» » Ἑρμηνεία Βυζαντινοῦ χωρίου [Νικηφόρου Γρηγορᾶ 3. 512, 13—17.] (Ἀθηνᾶ τόμ. 37 σ. 199. 200.)

» » Οἱ αἰχμάλωτοι κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους. (Ἡμερολόγιον τῆς μεγάλης Ἑλλάδος 1925 σ. 33—45.)

Κουφοῦ Δ. Τὰ Βέρροια. (Μαλεβὸς τόμ. 4 σ. 343.)

» » Τὰ στοιχειά. (Αὐτόθι σ. 425.)

Κυριακίδου Στίλπ. Ὁ ἑφταπάρθενος χορός. (Ἡμερολόγιον τῆς μεγάλης Ἑλλάδος 1925 σ. 489—511.)

» » Παρατηρήσεις εἰς τὰς Χιακὰς παραδόσεις Στυλ. Βίου. (Λαογραφία τόμ. 8 σ. 447—487.)

» » Παρατηρήσεις εἰς Λαογραφίαν Η' σ. 151. (Αὐτόθι σ. 567.)

» » Παρατηρήσεις εἰς Λαογραφίαν Η' σ. 230. (Αὐτόθι σ. 568—574.)

Κωνσταντοπούλου Κ. Ἡ σφραγὶς τοῦ ναυάρχου Νικήτα Ὠρούφα (Ἡμερολόγιον τῆς μεγάλης Ἑλλάδος 1925 σ. 437—450.)

Λάσκαρη Ν. Περιπαίγματα χωριῶν. (Λαογραφία τόμ. 8 σ. 560—561.)

Λάσκαρη Νικ. Ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου. (Ἑλληνικὴ Ἐπιθεώρησις ἔτ. 18 τεῦχ. 307 σ. 3—5, 208 σ. 3—6, 209 σ. 4—6, 214—215 σ. 4—6, 216 σ. 7—9, 217 σ. 6 καὶ 7.)

Λουκοπούλου Δ. Αἰτωλικαὶ οἰκήσεις, σκεύη καὶ τροφαί. Δημοσιεύματα τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου. Ἀθῆναι 1925 Σελ. ζ+145.

Μάλλωση Ι. Αἱ Καρυαὶ τῆς Κορσικῆς. (Νέα Ἐποχὴ τόμ. 2 σ. 25—28, 139—141.)

Μέγα Α. Ε. Ἱστορία τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος. Ἀθῆναι 1925 σ. 366.

Μενάρδου Σ. Περὶ τῶν ἀρκτικῶν φωνηέντων. (Ἐπετ. Πανεπ. Ἀθ. Φιλοσ. Σχολ. τόμ. 1 σ. 65—74.)

» » Περὶ τῆς διαθέσεως τῶν Κυπριακῶν ῥημάτων. (Αὐτόθι σ. 75—86.)

» » Περὶ τῆς πρώτης ἐκδόσεως τῶν δημοτικῶν μας τραγουδιῶν. Διάλεξις εἰς τὸν Παρνασσὸν γενομένη τὴν 22 Δεκεμβρίου 1924. Ἀθῆναι 1925 Σελ. 16.

» » Κυπριακὴ γραμματική. Ῥήματα. (Ἀθηνᾶ τόμ. 37 σ. 35—79.)

» » Βουρβούλακας. (Λαογραφία τόμ. 8 σ. 297—301.)

» » Ἄσματα ἐργατικὰ Αἰγίνης. (Αὐτόθι σ. 551—553.)

Μιχαηλίδου Εὐγέν. Σελίδες ἐκ τῆς Ἀραβικῆς φιλολογίας. (Ὁ Φάρος τόμ. 4 σ. 48—49, 57—58, 72—73, 87, 132, 133, 147—148.)

» » Ἡ Παλαιστίνη ἐν τῇ Ἀραβικῇ φιλολογίᾳ. (Νέα Σιὼν τόμ. 20 σ. 82—93, 289—300, 684—688.)

Μομφερράτου Ἀντ. Ὁ γάμος ἐν τῷ ἑλληνικῷ, ῥωμαϊκῷ καὶ ἐκκλησιαστικῷ δικαίῳ. (Ἐπιστ. Ἐπετ. Νομ. Σχολ. τόμ. Α' τεῦχ. 1 σ. 85—96.)

Νικοδήμου Μητροπολίτου Κιτίου. Νεοφύτου τοῦ Ῥοδινοῦ περὶ ἡρώων, στρατηγῶν, φιλοσόφων καὶ ἄλλων ὀνομαστῶν ἀνθρώπων, ὅπου εὐγήκασιν ἀπὸ τὸ νησὶ τῆς Κύπρου. (Κυπριακὰ Χρονικὰ τόμ. 3 σ. γ+48.)

» » Βυζαντινὰ αἰνίγματα. (Αὐτόθι σ. 128—140.)

Νομικοῦ Χ. Α. Ἀνατολὴ καὶ Ἰσλάμ. Ἀλεξάνδρεια 1925 Σελ. 208.

Οἰκονόμου Γ. Π. Χριστιανοὶ στεφανηφόροι. (Ἡμερολόγιον τῆς μεγάλης Ἑλλάδος 1925 σ. 365—376.)

Παντελίδου Χρ. Παρατηρήσεις εἰς Λαογραφίας Ζ' σ. 270. (Λαογραφία τόμ. 8 σ. 575.)

Παπαδάκη Ν. Κ. Τὸ ἱστορικὸν μιᾶς βλασφημίας. Ἀποθαμένοι καὶ ἀπομεινάροι. (Ῥαδάμανθυς τόμ. 10 τεῦχος 11 σ. 8.)

Παπαδοπούλου Ἀνθ. Α. Γλωσσικαὶ παρατηρήσεις. Ἐπίθετα οὐδέτερα λήγοντα εἰς *ι*. (Ἀθηνᾶ τόμ. 37 σ. 167—198.)

» » Ἐξελλήνισις τοῦ Χριστιανισμοῦ. (Ἡμερολόγιον τῆς μεγάλης Ἑλλάδος 1925 σ. 295—301.)

» » Τὸ θρησκευτικὸν θέατρον τῶν Βυζαντινῶν. Ἀθῆναι 1925. (Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων ἀριθ. 40 Σελ. 122.)

Παπανδρέου Γ. Ἡ ἱστορία τοῦ Σκουπίου καὶ τῆς Πάου (τῶν Καλαβρύτων). Ἀθῆναι 1925 Σελ. η'+156.

Παπαχριστοδούλου Πολ. Θρακικὲς ἠθογραφίες μέρος Β'. Ἀθήνα 1925 Σελ. 131.

Πασχάλη Δ. Π. Χριστιανικὴ Ἄνδρος. (Δελτ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Περίοδος β' τόμ. 2 σ. 18—43.)

» » Ἡ Ἄνδρος. Ἤτοι ἱστορία τῆς νήσου Ἄνδρου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς. Τόμ. 1 Ἀθῆναι 1925 Σελ. 731.

» » Ἰάκωβος ἱεροδιάκονος. (Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος 1925 σ. 295—301.)

» » Σημειώματα περὶ τῆς μονῆς Ζερμπίτσης. (Μαλεβὸς τόμ. 5. σ. 343—4.)

» » Νομικὰ ἔθιμα τῆς νήσου Ἄνδρου. Ἤτοι τοπικαὶ ἐν Ἄνδρῳ συνήθειαι

περὶ τοῦ οἰκογενειακοῦ καὶ κληρονομικοῦ δικαίου, ἐμπορικῶν συμβάντων, ἀγροτικῶν ἐκμισθώσεων κ.λ.π. (Ἀρχεῖον οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν τόμ. 5 σ. 151—172.)

Πασχάλη Δ. Π. Τὸ ψάρευμα καὶ τὸ κυνήγιον εἰς τὴν νῆσον Ἄνδρον. (Ἀνδριακὸν Ἡμερολόγιον 1925 σ. 23—44.)

Πορφυρίου Β´ (ἀρχιεπ. Σιναίου) Σιναϊτικὸς συνέκδημος Ἀθῆναι 1925 Σελ. 318.

Πρωτοπαπᾶ Ι. Τὰ προγνωστικὰ ἐν Βασσαρᾷ. (Μαλεβὸς τόμ. 5 σ. 388.)

Σ. Ε. Κερκυραϊκὸν προικοσύμφωνον τοῦ ΙΕ´ αἰῶνος. (Θεολογία τόμ. 3 σ. 47—50.)

Σαλβάνου Μαλβ. Τραγούδια, μοιρολόγια καὶ λαζαρικὰ Ἀργυράδων Κερκύρας. (Λαογραφία τόμ. 8 σ. 520—535.)

Σγουρίτσα Ἀγησ. Χρύσαφα. (Μαλεβὸς τόμ. 5 σ. 387—88, 399—400, 411—12, 423—425.)

» » Ἀπὸ τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμά μας. (Αὐτόθι σ. 364.)

Σεφερλῆ Π. Δ. Δίστιχα τραγούδια τῆς Αἰγίνης. (Λαογραφία τόμ. 8 σ. 536—546.)

Σιγάλα Α. Συριανὰ ἔγγραφα. (Ἡμερολόγιον τῆς μεγάλης Ἑλλάδος 1925 σ. 243—257.)

Σταμούλη Ἀν. Κ. Π. Λαογραφικὰ καὶ χωρογραφικὰ Θρᾴκης. (Πυρσὸς τῶν νέων χωρῶν τόμ. 1 σ. 13—16.)

Σταμούλη Ἐλπ. Γυναικεῖα ἔργα. (Λαογραφία τόμ. 8 σ. 561—563.)

Στεφανίδου Μ. Κ. Φυσικὴ ἱστορία τῶν λέξεων. (Ἡμερολόγιον τῆς μεγάλης Ἑλλάδος 1925 σ. 475—487.)

Στουγιαννάκη Εὐστ. Ἱστορία τῆς πόλεως Ναούσης κατὰ ἀνέκδοτον σχεδίασμα Δ. Πλαταρίδου. Α´ Ἡ μέχρι τοῦ 1822 Ἱστορία. Ἐν Ἐδέσσῃ 1925 Σελ. ια´+303.

Στρατηγοῦ Ξεν. Ἡ Ἑλλὰς ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ. Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις ἐπὶ τῇ βάσει ἐγγράφων καὶ πηγῶν. Ἀθῆναι 1925 Σελ. 422.

Στρατοκόπου Χρ. Ἡ Κεραταία τῆς Ἀττικῆς. Ἀθῆναι 1925 Σελ. 96.

Συκουτρῆ Ι. Α. Διήγησις εἰς τὸν θρῆνον τοῦ αἰχμαλωτισμοῦ τῆς εὐλογημένης Κύπρου. (Κυπριακὰ Χρονικὰ τόμ. 3 σ. 56—82.)

» » Κυπριακὸς κῶδιξ τῶν χρονικῶν Μιχαὴλ τοῦ Γλυκᾶ καὶ Γεωργίου Μοναχοῦ. (Αὐτόθι σ. 83—117.)

Σφακιανάκη Κ. Ἡ ἀρχαία Ἑλληνικὴ μουσικὴ καὶ ἡ σχέση της μὲ τὴ βυζαντινὴ καὶ τὴ δημοτική. (Φιλικὴ Ἑταιρεία τόμ. 1 φύλλ. 5—6 σ. 193—199.)

» » Δοκίμιο εἰσαγωγῆς στὴ Βυζαντινὴ μουσική. (Αὐτόθι σ. 20—27.)

» » Ζωντανοὶ Ἑλληνικοὶ ῥυθμοί. (Αὐτόθι σ. 50—59.)

Σωτηρίου Γ. Α. Ἱστορικὰ σημειώματα. (Ἀθηνᾶ τόμ. 37 σ. 161—166.)

Τ. Π. Μ. [Ἀγησ. Σγουρίτσα]. Κατσουλεράκια. (Μαλεβὸς τ. 4 σ. 341—2.)

» » » Ἀρκολαῖνα στὸ πηγάδι. (Αὐτόθι σ. 357.)

» » » Ἀπὸ τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμά μας. (Αὐτόθι σ. 364)

» » » Πῶς οἱ παλαιότεροί μας ἔκαναν τὰς συναλλαγάς των. (Αὐτόθι σ. 365.)

» » Τὰ μαγαρίσματα. (Αὐτόθι σ. 366.)

» » » Τὸ τραγοῦδι τῆς πίττας. (Αὐτόθι σ. 375—376.)

» » » Νανουρίσματα καὶ χοροί. (Αὐτόθι σ. 401—402.)

» » » Μάτιασμα. (Αὐτόθι σ. 427.)

» » » Χωριάτικος βίος. (Αὐτόθι σ. 443—444.)

» » » Κριθαράκι. (Αὐτόθι σ. 454.)

Ταρσούλη Γεωργίας Μιὰ φορὰ κι' ἕναν καιρό. Δημοτικὰ παραμύθια τόμ. 1 Ἀθῆναι 1925 Σελ. 157.

Τιμοθέου Ἰορδάνου, Αἱ φρυκτωρίαι. (Δελτ. Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. Περίοδος Β´ τόμ. 2 σ. 54—56.)

Τραχίλη Στεφ. Ἡ ἀντιλαβὴ εἰς τὰς κατάρας καὶ παροιμίας. (Λαογραφία τόμ. 8 σ. 376—378.)

Τσοκοπούλου Γ. Λέων Καρύκης. Ἱστορικὸν διήγημα ἐπὶ τῆς ἁλώσεως τῆς Κων/πόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων δι' ἐφήβους ἀμφοτέρων τῶν φύλων. Ἀθῆναι Σελ. 88.

Φαρμακίδου Ξεν. Ἐτυμολογικά. Ἑφτακώμη. (Κυπριακὰ Χρονικὰ τόμ. 3 σ. 49—51.)

» » Δῶμαν, δόλιν, βίος. (Λαογραφία τόμ. 8 σ. 574.)

Φουρίκη Π. Συνήθειες ποῦ σβύνουν. Ἡ Λαμπρή. (Ἡμερολόγιον τῆς μεγάλης Ἑλλάδος 1925 σ. 461—474.)

Χαριτωνίδου Χαριτ. Σύμμεικτα κριτικά. [Τόπον ἐκ τόπου μεταβαίνειν. Εἰς Τραλλιανὸν ἔκδ. Puschmann. Εἰς Γεώργιον Μοναχόν. Εἰς Εὐστάθιον.] (Ἀθηνᾶ τόμ. 37 σ. 89—97, 97—100, 106—107.)

Χριστολιάκου Χρ. Μανιάτικον μοιρολόγιον εἰς πολεμιστὴν τῆς ἐν Τζουμαγιᾷ μάχης. (Λαογραφία τόμ. 8 σ. 547—549.)

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Ἀγγελιδάκη Χρυσοστόμου Ἡ κατάστασις τῆς ἐκκλησίας τῆς Κρήτης ἐπὶ Ἑνετοκρατίας. (Θεολογία τόμ. 3 σ. 330—344.)

Ἀλιβιζάτου Ἀμίλκα Ἡ ποινὴ τῆς ἐκπτώσεως τῶν ἐπισκόπων ἐκ τοῦ ἐπισκοπικοῦ αὐτῶν θρόνου κατὰ τὸ δίκαιον τῆς Ὀρθοδόξου ἐκκλησίας. (Ἐπετ. Πανεπ. Ἀθ. Θεολ. Σχολ. τόμ. 1 σ. 259—280.)

» » Ἡ κοινωνικὴ ἀποστολὴ τῆς ἐκκλησίας. Ἀθῆναι 1925 Σελ. 61.

Ἀνδρεάδου Γ. Ὁ μέγας Κωνσταντῖνος. (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς τόμ. 9 σ. 235—239.)

Ἀνδρούτσου Χρ. Σύστημα ἠθικῆς. Ἀθῆναι 1925 Σελ. 383.

Βαφείδου Φιλαρέτου Οἱ τέσσαρες ἱεροὶ εὐαγγελισταὶ καὶ ἡ ἰδιότης τῶν ὑπ' αὐτῶν γραφέντων εὐαγγελίων. (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς τόμ. 9. σ. 49—71.)

Γαλετάκη Γ. Βιογραφικὸν σχεδίασμα περὶ τοῦ Μελετίου Συρίγου. (Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος τόμ. 24 σ. 5—132.)

Γεωργιάδου Δημ. Ἐπιμνημόσυνος εἰς τὸν ἀρχ. Γερμανὸν Γρηγορᾶν. (Νέα Σιὼν τόμ. 20 σ. 231—248.)

Δελιγιάννη Γ. Καλλινίκου Γ´ πατριάρχου Κων/πόλεως ἐπιστολαὶ καὶ ἄλλα ἔγγραφα ἐκ τῶν κωδίκων τῆς βιβλιοθήκης Ζαγορᾶς. (Θεολογία τόμ. 3 σ. 124—136 καὶ 231—242.)

Δέλτα Π. Σ. Ἡ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ. Τόμ. 1 Σελ. 243, τόμ. 2 Σελ. 244. Ἀθῆναι 1925.

Διαμαντοπούλου Ἀδαμ. Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης (Νέα Σιὼν τόμ. 20 σ. 737—751.)

Δυοβουνιώτου Κων. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου λόγος ἀνέκδοτος εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. (Ἐπετ. Πανεπ. Ἀθ. Θεολ. Σχολ. τόμ. 1 σ. 403—319.)

Θέμελη Τ. Π. Ἡ Ἱερουσαλὴμ καὶ τὰ μνημεῖα αὐτῆς (Νέα Σιὼν τόμ. 20 σ. 65—86, 321—336, 385—400, 449—480, 513—528, 577—592, 641—656, 705—720.)

» » » Ἡ Γοργοεπήκοος. (Πάνταινος τόμ. 17 Ἀλεξάνδρεια σ. 351—355.)

Ι. Βικτωρῖνος Χριστιανὸς ῥήτωρ. (Πάνταινος τόμ. 17 σ. 853—856.)

Ι. Μ. Ι. Ἐκ τῆς ἐκθέσεως τοῦ Σὲρ Δέρβετ Σάμουελ. (Νέα Σιὼν τόμ. 20 σ. 435—440.)

Ἱππολύτου Ἀρχιμ. Τρίτη καὶ τετάρτη τρίμηνος ἔκθεσις περὶ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἀνατολικοῦ λόφου τῆς Ἱερουσαλὴμ (τοῦ λόφου Ὀφὲλ) ὑπὸ τοῦ Σεβ. J. Garrow Dunkan. (Νέα Σιὼν τόμ. σ. 106—119, 180—183, 209—224, 401—416, 481—487.)

» » Ἕκτη τρίμηνος ἔκθεσις περὶ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἀνατολικοῦ λόφου τῆς Ἱερουσαλὴμ (τοῦ λόφου Ὀφέλ) ὑπὸ τοῦ Σεβ. J. Garrow Dunkan. (Αὐτόθι σ. 689—697.)

» » Διαρκὲς ἡμερολόγιον — Πάσχα ἀκίνητον. (Αὐτόθι τόμ. 20 σ. 301 — 303.)

» » Ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ καὶ τὰ ἤθη τῶν Ἑλλήνων ἐν τῇ τουρκικῇ ἐξουσίᾳ. (Αὐτόθι σ. 488—497, 560—567.)

» » Ἀνεκδότων ἔκδοσις. Δύο λόγοι ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. (Αὐτόθι σ. 628—633, 752—755.)

» » Ὁ Χριστιανισμὸς καὶ ἡ ἐκκλησία τῆς δυτικῆς Εὐρώπης κατὰ τὸν μεσαίωνα ὑπὸ Karl Müller. (Αὐτόθι σ. 593—609.)

Κ. Μ. Αἱ ἀξιώσεις τῶν λατίνων περὶ τοῦ νέου δικαίου αὐτῶν ἐν τοῖς προσκυνήμασιν ἐν παραβολῇ πρὸς τὸ δίκαιον τῶν Ἑλλήνων. (Νέα Σιὼν τόμ. 20 σ. 1—16, 164—179, 193—208, 283—288, 337—362.)

» » Ἱεροσολυμιτικὸν Κανονάριον. (Αὐτόθι σ. 657—667, 721—736.)

Καλλίστου Ἀρχιμ. Οἱ ἅγιοι τόποι ἐν Παλαιστίνῃ καὶ τὰ ἐπ' αὐτῶν δίκαια τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους. (Νέα Σιὼν τόμ. 20 σ. 25 — 45, 149 — 163, 225—230, 257—272, 363—379, 417 — 434, 529—559, 610—627, 667—683.)

Καραβία Χαρ. Ὁ ἅγιος Κοσμᾶς τῆς Ἠπείρου. (Ἑλληνικὴ Ἐπιθεώρησις τόμ. 18 τεῦχ. 216 σ. 6.)

Καρπαθίου Ἐμμ. Συμπλήρωσις τοῦ χάσματος τῆς πρὸς Διόγνητον ἐπιστολῆς. (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς τόμ. 9 σ. 117—129.)

» » Ὁ ἅγιος νεομάρτυς Νικήτας ὁ Νισύριος. (Αὐτόθι σ. 273—283.)

» » Οἱ εἰς τὸν μέγαν Ἀθανάσιον ἀποδιδόμενοι δύο λόγοι κατὰ Ἀπολλιναριστῶν. (Αὐτόθι σ. 370 — 387, 441—452.)

» » Τὸ βουλγαρικὸν σχίσμα. (Θεολογία τόμ. 3 σ. 345—365.)

» » Ἡ ἁγία μεγαλομάρτυς Βαρβάρα. Ἀθῆναι 1925 Σελ. 61.

Κλεομένους Α. Συμβολαὶ εἰς τὴν Θεολογικὴν κριτικήν. Ἡ σύγχρονος θεολογικὴ κριτικὴ ἐν Ἑλλάδι. Ἀλεξάνδρεια 1925 Σελ. 71.

Λαυριώτου Σπυρ. Ἁγιορειτικά. (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς τόμ. 9 σ. 131 — 136, 145—158, 291—300, 468—476.)

» » Αἰνίγματα κατὰ στίχους Μελετίου τοῦ ὁμολογητοῦ. (Αὐτόθι τόμ. 9 σ. 301—303.)

» » Ἀνέκδοτος ἐπιστολὴ Κωνσταντίνου οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων. (Θεολογία τόμ. 3 σ. 54—56.)

Λούβαρι Ν. Τὸ Θεσσαλονικέων Α' κεφ. 2, 1—16. (Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς τόμ. 9 σ. 72—84, 97—110, 395—406.)

Μιχαηλίδου Εὐγεν. Ἡ ἐκκλησία Ἀλεξανδρείας ἐν τῇ Ἀραβικῇ φιλολογίᾳ. (Ὁ Φάρος τόμ. 4 Ἀλεξάνδρεια σ. 180—181.)

Μπαλάνου Δ. Σ. Χριστιανισμὸς καὶ σκηνή. (Ἐπαγγελματικὴ σχολὴ Θεάτρου). Ἀθῆναι 1925. Σελ. 38.

Μπρατσιώτου Παν. Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος καὶ ἡ μετάφρασις τῶν Ο' (Θεολογία τόμ. 3 σ. 186—216.)

» » Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἦτο σοσιαλιστής; Ἀθῆναι 1925 Σελ. 38.

Μωραϊτίδου Ἀλεξ. Ἀκολουθία πανηγυρικὴ τοῦ ἁγίου ἐνδόξου προφήτου Ἐλισσαίου μετὰ παρακλητικοῦ κανόνος. Εἰς τὸ τέλος προστίθεται καὶ ἡ βιογραφία τοῦ προφήτου. Ἀθῆναι 1925 Σελ. 64.

Παπαδοπούλου Χρυσ. Τὸ ζήτημα περὶ τοῦ κύρους τῶν ἀγγλικανικῶν χειροτονιῶν. (Νέα Σιὼν τόμ. 20 σ. 17—24, 94—105, 129—148.)

» » Ἐπὶ τῶν σχέσεων τῶν ὀρθοδόξων πρὸς τοὺς ἑτεροδόξους κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα. (Θεολογία τόμ. 3 σ. 26—33.)

» » Σχέσεις ὀρθοδόξων καὶ λατίνων κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα. (Αὐτόθι σ. 89—112 καὶ 256—272, 299—306.)

Παπαϊωάννου Χαρ. Ἓν χειρόγραφον τοῦ ὑπομνήματος τοῦ ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας Θεοφυλάκτου εἰς τὰ 4 εὐαγγέλια. (Θεολογία τόμ. 3 σ. 243—255.)

Παπακυριακοῦ Σωφρ. Χριστιανικὰ μνημεῖα. (Θεολογία τόμ. 3 σ. 51—53.)

» » Ἀποκάλυψις Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου. (Αὐτόθι σ. 217—223.)

Παπαμιχαὴλ Γρηγ. Ὁ Pasteur καὶ ἡ αὐτόματος γένεσις τῆς ζωῆς. (Ἐπετ. Πανεπ. Ἀθ. Θεολ. Σχολ. τόμ. 1 σ. 201—242).

» » Ὁ Pascal ὡς ἀπολογητὴς τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἀθῆναι 1925 Σελ. 63.

» » Ὁ Χριστιανισμὸς καὶ τὸ νεώτερον θέατρον. Ἀθῆναι 1925 Σελ. 29.

» » Ἀκαδημαϊκοὶ περίπατοι. Ἀπολογητικαὶ συζητήσεις περὶ τῶν ὑψίστων προβλημάτων. Ἀθῆναι 1925 Σελ. 101.

Παπανούτσου Εὐαγ. Ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως. (Θεολογία τόμ. 3 σ. 57—70 καὶ 153—173.)

Παπασπυροπούλου Βασ. Ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον κατὰ τὰς παραδόσεις τοῦ καθηγητοῦ κ. Κ. Μ. Ράλλη. Ἀθῆναι 1925 Σελ. 159.

Πασχάλη Δημ. Νεόφυτος Καμπάνης ἐπίσκοπος Ἱεραπολέως. (Θεολ. τόμ. 3 σ. 34—46.)

» » Τζίας καὶ Θερμίων Νικόδημος Ροῦσσος 1797 — 1842. (Αὐτόθι σ. 113—123.)

» » Συμεὼν ἐπίσκοπος Σύρας, Τζίας, Θερμίων, Τήνου. (Αὐτόθι σ. 316—329.)

Πετρακάκου Δ. Τὸ μοναχικὸν πολίτευμα τοῦ Ἁγίου ὄρους Ἄθω. Ἀθῆναι 1925 Σελ. 216.

Πετράκη Ε. Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας ἐν Κρήτῃ 1925.

Ποταμιάνου Γερ. Χ. Βίος καὶ ἀκολουθία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Γερασίμου τοῦ νέου ἀσκητοῦ τοῦ ἐν τῇ νήσῳ Κεφαλληνίᾳ, ψαλλομένη τῇ 16ῃ Αὐγούστου καὶ τῇ 20ῃ Ὀκτωβρίου. Ἀθῆναι 1925 Σελ. ιστ'+167.

Στεφανίδου Βασ. Ὁ Ῥώμης Ἰνοκέντιος ὁ Α' ἐν τῇ ἀναπτύξει τοῦ παπικοῦ πρωτείου. (Ἐπετ. Πανεπ. Ἀθ. Θεολ. Σχολ. τόμ. 1 320—328).

» » Λόγος εναρκτήριος εἰς τὸ μάθημα τῆς γενικῆς ἐκκλ. ἱστορίας. Αἱ πρόοδοι τῶν ἱστορικῶν ἐπιστημῶν καὶ ἡ πρὸς αὐτὰς σχέσις τῆς ἐκκλ. ἱστορίας. (Αὐτόθι τόμ. 1 σ. 243—258.)

Συνοδινοῦ Πολυκάρπου. Ἐκκλησία καὶ πολίτευμα. Ἐν Ἀθήναις 1925 Σελ. 23.

» » Ἐκκλησία καὶ πολιτεία. (Θεολογία τόμ. 3 σ. 5—25.)

» » Νεόφυτος Δούκας. (Αὐτόθι σ. 137—152.)

Τρεμπέλα Π. Ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς ἐξ ἀπόψεως φιλοσοφικῆς. Ἀθῆναι 1925 Σελ. 80.

Τρεμπέλα Π. Ἡ τελεσιουργία τοῦ ἁγίου βαπτίσματος πάλαι τε καὶ νῦν. Ἀθῆναι 1925 Σελ. 104.

Φιλαρέτου Μία σελὶς τῆς ἐκκλ. ἱστορίας τῶν κάτω χρόνων. (Θεολογία τόμ. 3 σ. 307—315.)

Φραγκούδη Σ. Γ. Ἡ αὐτονομία τῆς ἐκκλησίας. Λόγος ἐκφωνηθεὶς ἐν τῇ Συνελεύσει κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς 9 Δεκεμβρίου 1924. Ἀθῆναι 1925 Σελ. 8.

Φωκυλίδου Ι. Ἡ ὁσία Παύλα. (Πάνταινος τόμ. 17 σ. 33—39.)

» » Ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης. (Αὐτόθι σ. 189—194, 226—229, 248—251.)

» » Ὁ ἱερὸς Ἀλέξανδρος, ἀρχιεπίσκοπος Ἀλεξανδρείας. (Αὐτόθι σ. 252—253, 335—338, 357—360, 367—369.)

» » Αἱ βίβλοι τῶν βασιλειῶν καὶ τῶν παραλειπομένων. (Αὐτόθι σ. 419—424, 516—518.)

» » Ὁ ἅγιος Πορφύριος, ἐπίσκοπος Γάζης. (Αὐτόθι σ. 719—725, 735—738, 751—753.)

» » Ὁ ἱερὸς Ἀμβρόσιος. (Αὐτόθι σ. 881—885, 897—904.)

» » Ἡ ἐν Νικαίᾳ πρώτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδος. (Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος τόμ. 24 σ. 133—244.)

» » Διδασκαλία ἁγίου Δωροθέου (Αὐτόθι σ. 245—321.)

Χριστοφόρου Λεοντοπόλεως. Ἡμερολογιακά. (Πάνταινος τόμ. 17 σ. 81—85, 97—102, 113—124.)

ΤΕΧΝΗ

Ἀδαμαντίου Ἀδ. Ὁ Μυστρᾶς. Μνημεῖα. (Ἡ Εἰκονογραφημένη τῆς Ἑλλάδος τόμ. 1 τεῦχ. 2 σ. 2-3.)

» » Ὁ Μυστρᾶς. Αἱ τοιχογραφίαι — Εἰκονογραφία. (Αὐτόθι τεῦχος 5—6 σ. 2—5.)

Ζάχου Ἀριστ. Μεσαιωνικὰ μνημεῖα τῆς Γορτυνίας. (Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον VIII σ. 59—84.)

Ζωγράφου Π. Τεχνικὴ τῆς Βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς. (Ἑλληνικὴ Ἐπιθεώρησις τόμ. 18 τεῦχ. 208—211.)

Καστριώτου Παν. Ἰουλιανοῦ τοῦ Ἀποστάτου κεφαλή. (Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1923 σ. 118—123.)

Κόντογλου Φ. Ἡ τέχνη τοῦ Ἄθω. Ἀντιγραφὴ καὶ ἀνασυγκρότηση Φώτη Κόντογλου. Τὰ ξυλογραφήματα ἐφιλοτεχνήθησαν ἀπ' τὸν Ἄγγελο Θεοδωρόπουλο. (Πίνακες 15) Ἔκδοσις Χρ. Γανιάρη. Ἀθῆναι 1925.

Ξενοπούλου Στ. Ψηφιδωτὴ εἰκὼν ἢ «Ἐπίσκεψις» ἐν τῷ Βυζαντινῷ Μουσείῳ Ἀθηνῶν. (Δελτίον Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. Περιοδ. Β' τόμ. 2 σ. 44—52.)

Συγγοπούλου Α. Εἰκόνες τῆς Ὁσίας Φιλοθέης. (Ἡμερολόγιον τῆς μεγάλης Ἑλλάδος 1925 σ. 451—455.)

» » Ἡ Μονὴ Φανερωμένης. (Ἡμερολόγιον Ὁδοιπορικοῦ Συνδέσμου 1925 σ. 227—234.)

» » Αἱ εἰκόνες τοῦ ἁγίου Νίκωνος. (Μαλεβὸς τόμ. 5 σ. 459—460.)

Ὀρλάνδου Α. Ἡ Βυζαντινὴ πινακοθήκη τοῦ κ. Διον. Λοβέρδου. (Εἰκονογραφημένη τῆς Ἑλλάδος τόμ. 1 τεῦχ. Β' σ. 18—19.)

Πελεκάση Δ. Ἀπὸ τὰ ἀριστουργήματα τοῦ Μουσείου Ζακύνθου. (Ἠὼς τόμ. 1 σ. 69—70.)

Σωτηρίου Γ. Α. Ἡ Μονὴ τῆς Ἁγίας Λαύρας. (Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος 1925 σ. 183—198.)

» » Ἡ Νταοὺ Πεντέλη. (Ἡμερολόγιον Ὁδοιπορικοῦ Συνδέσμου 1925 σ. 175—191.)

» » Ἀρχαιολογία τῆς Χριστιανικῆς τέχνης καὶ ἑλληνικὴ χριστιανικὴ ἐπιγραφική. Πηγαὶ καὶ οὐσία τῆς χριστιανικῆς τέχνης. «Λόγος ἐναρκτήριος εἰς τὸ μάθημα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχαιολογίας καὶ παλαιογραφίας». Ἀθῆναι 1925. (Ἐπετ. Πανεπ. Ἀθ. Θεολ. Σχολ. τόμ. 1 σ. 281—302).

Φιλαδελφέως Α. Δέκα ὑδατογραφίαι ἐκ τῆς Ἑλλην. ἐπαναστάσεως. (Ἡ Εἰκονογραφημένη τῆς Ἑλλάδος τόμ. 1 τεῦχ. 2 σ. 4—7.)

Χατζημιχάλη Ἀγγελικ. Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη. Σκῦρος. Ἀθῆναι 1925 Σελ. 199.

» » Νεοελληνικὴ λαϊκὴ τέχνη. Τρίκερι: Φορεσιά. (Ἡ Εἰκονογραφημένη τῆς Ἑλλάδος τόμ. 1 τεῦχ. 3 σ. 7—8.)

Τρίκερι: Κεντήματα. (Αὐτόθι τεῦχ. 7 σ. 16.)

Νέος Ἑλληνομνήμων τόμ. ΙΘ'.

Ἐπιστολαὶ ἐκ τοῦ Βιενναίου κώδικος phil. Gr. 342 σ. 3.—Ὁ Βιενναῖος κῶδιξ phil. Gr. 342 σ. 12.— Περιγραφὴ κώδικος Νεαπόλεως II—C—35 (Cyrillus 36) σ. 34. — Μακάριος Θεόδωρος καὶ Νικηφόρος οἱ Μελισσηνοὶ σ. 42. — Λεονάρδου Ἀρετίνου πρὸς Γεώργιον Ἀμοιρούτσην περὶ πολιτείας Φλωρεντίνων σ. 58.— Περιγραφὴ κωδίκων σ. 60.—Διορθώσεις καὶ παρατηρήσεις εἰς τὰ ἐν τῷ Ν. Ἑλληνομνήμονι τόμ. ΙΣΤ' (1922) σ. 36—56 ἐκδοθέντα ἰαμβικὰ ποιήματα σ. 68.—Οὐΐλλιαμ Μίλλερ., Ἡ ὑπὸ τῶν Φράγκων κατάκτησις τῆς Ἑλλάδος σ. 72.— Νικολάου Γιαννοπούλου, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης τῆς ἐν Ἁλμυρῷ φιλαρχαίου ἑταιρείας Ὄρθρυος σ. 93. 262. 369. — Τὸ ὑπ' ἀριθμὸν ΛΘ' κατάλοιπον σ. 77. Τὸ ὑπ' ἀριθμὸν ΡΑΙ' κατάλοιπον σ. 125.—Ἐπιστολαὶ ἐκ τοῦ Βιενναίου κώδικος phil Gr. 342 σ. 139.—Ἀνωνύμου μονῳδία ἐπὶ τῷ θανάτῳ βυζαντίνου ἄρχοντος σ. 210.—Νέαι παρατηρήσεις εἰς τὰ ἐν τῷ Ν. Ἑλληνομνήμονι τόμ. 16 σ. 39—56 ἐκδοθέντα ἰαμβικὰ ποιήματα σ. 223.— Ἔρευναι ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις καὶ ἀρχείοις Ῥώμης, Βενετίας, Βουδαπέστης καὶ Βιέννης σ. 225. — Οὐΐλλιαμ Μίλλερ, Ἡ φραγκικὴ κοινωνία ἐν Ἑλλάδι σ 233.—Οὐΐλλιαμ Μίλλερ, Σημειώσεις περὶ τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ τῶν Φράγκων σ. 254.—Ἐπιστολαὶ ἐκ τοῦ Βιενναίου κώδικος phil. Gr. 342 σ. 269.—Ἐπιγραφαὶ σ. 297.—Τὸ ὑπ' ἀριθμὸν Ο' κατάλοιπον σ. 301.—Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τοῦ Σύλλα μέχρι τοῦ 1821. — Λ. Χατζῆ, Ἀθηναϊκὰ οἰκογενειακὰ ὀνόματα σ. 318. Σημειώσεις περὶ τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Βενετοκρατίας σ. 327. —Οὐΐλλιαμ Μίλλερ, Οἱ δοῦκες τῶν Ἀθηνῶν σ. 335.—Εἰδήσεις.

ΔΙΟΡΘΩΤΕΑ

Σελ.	184	στ.	24	ἀντὶ	1923	ἀναγνωστέον	1924
»	194	»	4	»	Υ(ἱὸς) Θ(εοῦ)	»	Θ(εοῦ) Υ(ἱός).

ΤΟ ΛΕΥΚΩΜΑ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ

Μεταξὺ τῶν καταλοίπων τοῦ ἀειμνήστου *Σ. Λάμπρου* τὸ περιέχον τὸ μεγαλύτερον ἐνδιαφέρον ἀπὸ ἀπόψεως ἱστορικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς εἶναι ἀναμφιβόλως ἡ συλλογὴ τῶν εἰκόνων τῶν Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων, ἣν μὲ ἰδιαιτέραν στοργὴν περιέβαλλεν ὁ σοφὸς ἐρευνητὴς ἐργαζόμενος πρὸς πλουτισμὸν αὐτῆς μέχρι τῶν τελευταίων του ἡμερῶν.

Ἡ συλλογὴ αὕτη ἀπεικονίσεων τῶν Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων κατηρτίσθη ὑπὸ τοῦ *Σ. Λάμπρου* δαπάνῃ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς ἐν Ρώμῃ Διεθνοῦς ἐκθέσεως καὶ ἐξετέθη εἰς τὴν ἔκθεσιν ταύτην κατὰ τὸ ἔτος 1911 (Πρβλ. Ἔκθεσιν *Σ. Λάμπρου* ἐν Τυπάλδου Μπασιᾶ, Τὸ Ἑλληνικὸν Τμῆμα τῆς ἐν Ρώμῃ Διεθνοῦς Ἐκθέσεως 1911, Ἀθῆναι 1913, σ. 31 κ.ἑ.) Ἐπ' εὐκαιρίᾳ δὲ τῆς Ἐκθέσεως ὁ *Σ. Λάμπρος* ἐξέδωκε γαλλιστὶ εἰκονογραφημένον κατάλογον τῶν ἐκτεθεισῶν εἰκόνων (*S. Lambros*, Empereurs byzantins catalogue illustré de la collection des portraits des Empereurs de Byzance d' après les statues, les miniatures, les ivoires et les autres oeuvres d' art. Athènes 1911).

Περὶ τῆς συλλογῆς ταύτης, ἀπὸ μακροῦ καταρτιζομένης, ὁ *Σ. Λάμπρος* ἔκαμεν ἐπανειλημμένως ἀνακοινώσεις εἰς διάφορα συνέδρια, εἰς τὸ Α΄ διεθνὲς Ἀρχαιολογικὸν Συνέδριον συνελθὸν κατὰ τὸ 1905 ἐν Ἀθήναις (Πρβλ. Comptes-rendus du Congrès international d' archeologie Ire session Athènes 1905 σ. 309 κἑ), εἰς τὸ συνέδριον τοῦ Καΐρου τοῦ 1909 (Comptes-rendus du Congres intern. d' archeologie classique Ime session le Caire 1909 σ 267) καὶ ἐν Ρώμῃ ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς Ἐκθέσεως τοῦ 1911.

Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς ἐν Ρώμῃ Ἐκθέσεώς της ἡ Συλλογή, ἥτις ἀπὸ τοῦ 1911 ἐδωρήθη εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος μὲ τὴν πλήρη ἐπιφύλαξιν τῶν δικαιωμάτων τῆς προτεραιότητος τῆς δημοσιεύσεως εἰς τὸν ἱδρυτὴν τῆς Συλλογῆς, ἐπλουτίσθη ἀκόμη διὰ τῶν ἐνδελεχῶν ἐρευνῶν τοῦ ἀκαταπονήτου ἱδρυτοῦ της. Ὡς ἔχει αὕτη σήμερον, ἀποτελεῖται ἐκ τῶν ἑξῆς ἀπεικονίσεων:

115 φωτογραφιῶν ἐκ τῶν μικρογραφιῶν τοῦ Κώδικος α. ς. 5. 5. τῆς Bibliotheca Estense τῆς Μοδένης.

160 φωτογραφιῶν ἐκ τῶν μικρογραφιῶν τοῦ Κώδικος 5—3 Ν—2 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μαδρίτης περιέχοντος τὴν χρονογραφίαν τοῦ Ἰ. Σκυλίτση.

33 φωτογραφιῶν ἐκ τῶν ξυλογραφιῶν τοῦ ἐν Νυρεμβέργῃ κατὰ τὸ 1493 ἐκδοθέντος Liber chronicorum τοῦ Hartmann Schedel.

99 ἀπεικονίσεων ἐγχρώμων καὶ φωτογραφικῶν ἐκ διαφόρων χειρογράφων καὶ λοιπῶν ἔργων τέχνης.

Καὶ αὗται μὲν ἦσαν αἱ μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Σ. Λάμπρου γνωσταὶ ἀπεικονίσεις.

Ἐν τοῖς καταλοίποις ὅμως αὐτοῦ, κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ κ. Γ. Χαριτάκη γενομένην κατάταξιν αὐτῶν, εὑρέθησαν πολλὰ σχετικὰ πρὸς τὴν ἐργασίαν ταύτην τοῦ Σ. Λάμπρου, καταταγέντα εἰς τὸν ὑπὸ στοιχεῖον ς΄ φάκελλον. (Πρβλ. *Χαριτάκη*, Σ. Λάμπρου τὰ μετὰ θάνατον εὑρεθέντα ἐν Ν. Ἑλληνομνήμονι XIV 1917—20 σ. 207 κ.ἑ. τοῦ αὐτοῦ, Τὰ ἀνέκδοτα ἔργα τοῦ Σ. Λάμπρου, Ἀθῆναι, 1921, σ. 8 κ.ἑ). Ἐν τῷ φακέλλῳ τούτῳ περιέχονται ὀλίγαι εἰσέτι νέαι εἰκόνες αὐτοκρατόρων, ὡς καὶ πολλαὶ σημειώσεις σχετικαὶ πρὸς τὴν συλλογήν. Μεγίστην ὅμως σπουδαιότητα ἐνέχει ἀντίτυπον τοῦ κατὰ τὸ 1911 ἐκδοθέντος γαλλιστὶ καταλόγου τῶν αὐτοκρατόρων, μετὰ παρενθέτων φύλλων χάρτου, ἐφ' ὧν ὁ Σ. Λάμπρος ἔχει ἀναγράψει πλῆθυν σημειώσεων καὶ συμπληρώσεων τοῦ ἔργου του, δυναμένων νὰ καθοδηγήσουν εἰς λεπτομερεστέρας ἐρεύνας.

Ἡ ἐπὶ τῆς ἐκδόσεως τῶν καταλοίπων τοῦ Σ. Λάμπρου συσταθεῖσα Ἐπιτροπὴ μεταξὺ τῶν ἐπειγόντων αὐτῆς ἔργων ἔκρινεν ἐπιβαλλομένην τὴν δημοσίευσιν τῆς Συλλογῆς ταύτης εἰς λεύκωμα, ὥρισε δὲ εἰδικὴν ὑποεπιτροπὴν πρὸς μελέτην τοῦ ζητήματος τούτου. Ἡ ὑποεπιτροπὴ ἀπετελέσθη ἐκ τῶν κ. κ. Ἀδ. Ἀδαμαντίου, Γ. Σωτηρίου, Ἀ. Ὀρλάνδου, Γ. Χαριτάκη καὶ Ἀ. Ξυγγοπούλου.

Μετὰ πολλὰς συνεδριάσεις ἡ Ἐπιτροπὴ παρεδέχθη κατὰ τὸ μεγαλύτερον αὐτοῦ μέρος τὸ ὑπὸ τοῦ κ. Γ. Χαριτάκη ὑποβληθὲν σχέδιον ἐκδόσεως ἔχον ἐν ταῖς γενικαῖς αὐτοῦ γραμμαῖς ὡς ἑξῆς.

Πρὸ τῆς ἐκδόσεως νὰ γίνῃ ἐπανέκδοσις τοῦ ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς Ἐκθέσεως τῆς Ρώμης ἐκδοθέντος γαλλιστὶ καταλόγου μετὰ τῶν προσθηκῶν τοῦ Σ. Λάμπρου, τῶν εὑρισκομένων εἰς τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν ἀντίτυπον τοῦ καταλόγου τοῦ ὑπάρχοντος ἐν τῷ σχετικῷ φακέλλῳ τῶν καταλοίπων. Ὁ ἐπανεκδοθησόμενος οὗτος κατάλογος ν' ἀποσταλῇ εἰς τοὺς εἰδικοὺς ἐρευνητὰς Ἕλληνας καὶ ξένους μὲ τὴν παράκλησιν, ὅπως οὗτοι ὑποδείξωσι τὰς τυχὸν ὑπαρχούσας ἐλλείψεις.

Μετὰ τοῦτο, ὅταν πλέον ἡ Ἐπιτροπὴ θὰ εἶναι βεβαία ὅτι πᾶσαι

σχεδὸν αἱ γνωσταὶ ἀπεικονίσεις αὐτοκρατόρων ἀναγράφονται εἰς τὸν κατάλογον τοῦτον, νὰ προβῇ εἰς τὰς μᾶλλον ἀναγκαιούσας ἀντιγραφάς, εἴτε ἐγχρώμους εἴτε φωτογραφικὰς τῶν νέων τυχὸν ὑποδειχθησομένων ἀπεικονίσεων αὐτοκρατόρων καὶ οὕτω νὰ γίνῃ ἡ ἔκδοσις πασῶν τῶν εἰκόνων.

Τῶν ἀπεικονίσεων νὰ προηγηθῇ πρόλογος, ὡς τοιοῦτος δὲ νὰ τεθοῦν αἱ εἰς τὰ διάφορα συνέδρια ἀνακοινώσεις τοῦ Σ. Λάμπρου περὶ τῶν εἰκόνων τῶν Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων.

Ἡ Ἐπιτροπὴ ἀποβλέπουσα εἰς τὴν ἐξαιρετικὴν σπουδαιότητα τῆς Συλλογῆς ταύτης, περὶ ἧς εὐμενέσταται ὑπὸ διαπρεπῶν ἐπιστημόνων ἐξηνέχθησαν κρίσεις (πρβλ. *Dalton*, Byzantine art and archeology, Oxford 1911 σ. 683. *Heisemberg* ἐν B. Z. XX. 1911 σ. 603 καὶ ἐπιστολὰς ἐν τῷ φακέλλῳ ϛ' τῶν Καταλοίπων) ποιεῖται θερμὴν ἔκκλησιν πρὸς τὰ ἐπιστημονικὰ σωματεῖα καὶ τοὺς ἐκδότας περὶ δημοσιεύσεως τῆς πολυτίμου ταύτης Συλλογῆς, ἥτις προώρισται νὰ παράσχῃ ἀνεκτιμήτους ὑπηρεσίας εἰς τοὺς περὶ τὴν βυζαντινὴν ἱστορίαν, τέχνην καὶ ἐνδυμασιολογίαν ἀσχολουμένους.

ΤΑ ΥΠΟ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 1925 ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ

Ἡ ἡμετέρα Ἑταιρεία ἐπιδιώκουσα κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος 1925 τὴν ἐφαρμογὴν τῶν ὑπὸ τοῦ καταστατικοῦ ὁριζομένων σκοπῶν της εἰς δύο κυρίως κατευθύνσεις ἔστρεψε τὴν προσοχήν της α) τὴν προαγωγὴν τῆς περὶ τὰ Βυζαντινὰ πράγματα ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης καὶ β) τὴν ἐκλαΐκευσιν τῶν γνώσεων τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν Βυζαντινὴν περίοδον. Τὸν πρῶτον τῶν σκοπῶν της τούτων ἐπεδίωξε διὰ τῆς ἐξακολουθήσεως τῶν ἀνακοινώσεων τῶν ἑταίρων της, ὧν περιλήψεις βλέπει ὁ ἀναγνώστης μικρὸν ἀνωτέρω καὶ διὰ τῆς ἐκδόσεως τοῦ παρόντος τόμου, ὅν, παρὰ τὸν ἐν τῷ μεταξὺ ἐπελθόντα διπλασιασμὸν τῶν τυπωτικῶν, ἐγκαίρως παραδίδει εἰς τὴν δημοσιότητα, χάρις εἰς τὴν ὑποστήριξιν, ἧς ἔτυχεν οὐ μόνον παρὰ τῶν μελῶν της, ἀλλὰ καὶ ἄλλων παραγόντων, ὧν τὴν οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν ἐπεκαλέσθη καὶ ἐπέτυχε τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον.

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ ἡ Ἑταιρεία θερμῶς εὐχαριστεῖ ἀπὸ τοῦ χώρου τούτου πάντας τοὺς ἡμετέρους καὶ ξένους ἐπιστήμονας τοὺς δημοσιεύσαντας εὐμενεῖς ὑπὲρ τῆς Ἐπετηρίδος κρίσεις.

Ὁ δεύτερος τῶν σκοπῶν τῆς Ἑτ. ἐπεδιώχθη διὰ τῶν ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσοῦ γενομένων διαλέξεων, καθ' ἃς ὡμίλησαν

1) Ὁ κ. *Κ. Φίλανδρος*, Περὶ τῶν Πατριαρχῶν Κων/πόλεως καὶ τῆς ἐκλογῆς αὐτῶν διὰ μέσου τῶν αἰώνων.

2) Ὁ κ. *Ἀνθ. Παπαδόπουλλος*, Περὶ τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου κατὰ τὸν μεσαίωνα [1].

3) Ὁ κ. *Γ. Ἀρβανιτάκις*, Περὶ τῶν συμβολικῶν Χριστιανικῶν παραστάσεων [2].

4) Ὁ κ. *Φ. Κουκουλές*, Περὶ αἰχμαλώτων κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους [3].

5) Ὁ κ. *Ἰ. Συκουτρῆς*, Περὶ Βυζαντινῆς Κύπρου καὶ

6) Ὁ κ. *Ἐμμ. Πεζόπουλλος*, Περὶ τῶν ὕμνων τῆς Κασίας.

---

[1] Ἡ διάλεξις Ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ Ἡμερολογίῳ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος τοῦ 1926 σ. 367—380.

[2] Ὅρα τὸν παρόντα τόμον σ. 183—219.

[3] Ἡ διάλεξις αὕτη ἐξεδόθη ἐν περιλήψει ἐν τῷ Ἡμερολογίῳ τῆς μεγάλης Ἑλλάδος τοῦ 1925 σ. 33—45.

Ἀλλὰ καὶ τὰς ἐπιστημονικὰς ἐκδρομὰς δὲν παρημέλησεν ἡ Ἑταιρεία. Κατὰ Μάϊον διωργάνωσε μίαν τριήμερον εἰς Σπάρτην καὶ Μυστρᾶν, καθ' ἣν ὡμίλησε περὶ μὲν τῆς ἀρχαίας Σπάρτης καὶ τῶν μνημείων της ὁ ἀρχαιολόγος κ. Κ. Ρωμαῖος, περὶ δὲ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν Λακεδαίμονι κατὰ τὸν μεσαίωνα καὶ τῆς ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως μονῆς τοῦ ὁσίου Νίκωνος ὁ κ. Φ. Κουκουλές. Περὶ τῶν μνημείων καὶ τῆς τέχνης τοῦ Μυστρᾶ, τοῦ σπουδαιοτάτου τούτου Βυζαντινοῦ κέντρου, ὡμίλησεν ἐν ἐκτάσει ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ἡμέτερος Σύμβουλος κ. Γ. Σωτηρίου.

Ἡ δευτέρα ἐκδρομὴ τῶν μελῶν ἐγένετο κατὰ Σεπτέμβριον εἰς Σπέτσας ἔνθα ὁ κ. Γ. Σωτηρίου διέλαβε περὶ τῆς ἱστορίας καὶ τέχνης τῶν ἱστορικῶν ἐκκλησιῶν τῆς Παναγίας, Ἁγίας Τριάδος καὶ Ταξιαρχῶν.

Ἡ Ἑταιρεία προθύμως φροντίζουσα περὶ παντὸς ὅπερ ἀφορᾷ εἰς τὸν Βυζαντινὸν κόσμον καὶ τὴν μελέτην αὐτοῦ, ἐνεργῶς ἐπενέβη παρὰ τοῖς Ἁρμοδίοις, ὅταν ἐπεζητήθη ἡ μείωσις παρ' ἡμῖν τῶν Βυζαντινῶν Σπουδῶν διὰ τῆς προτάσεως τῆς περικοπῆς τῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ ἕδρας τοῦ δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν, χάρις δὲ εἰς τὸ ἠθικὸν κῦρος καὶ τὴν ἐπιβολὴν αὐτῆς ἐματαιώθη εὐτυχῶς ἡ σχετικὴ πρότασις.

Ἐκπληροῦσα δ' ἐντολὴν τῶν μελῶν, ἀνατεθεῖσαν αὐτῇ κατὰ τὴν Γενικὴν Συνέλευσιν τῶν μελῶν τῆς 14ης Φεβρουαρίου, κατέστησεν εἰς τὴν Σεβαστὴν Κυβέρνησιν γνωστὰς τὰς γνώμας της περὶ τοῦ σκοποῦ καὶ τῆς σημασίας παρ' ἡμῖν τῶν Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ὡς καὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν πρέπει αὗται νὰ ὑποστηριχθῶσι.

Πληροφορηθὲν τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον ἐγκαίρως ὅτι τὸ σκευοφυλάκιον τῆς ἐν Μετεώροις ἱερᾶς Μονῆς Βαρλαὰμ κινδυνεύει νὰ καταρρεύσῃ καὶ νὰ φθαρῶσιν ἢ ἀπολεσθῶσι τὰ ἐν αὐτῷ κειμήλια, δραστηρίας κατέβαλε παρὰ τῷ Ὑπουργείῳ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῷ Ἐκκλησιαστικῷ Ταμείῳ ἐνεργείας καὶ ἐπέτυχε τὴν παροχὴν σχετικῆς περὶ ἐπισκευῆς πιστώσεως, διασῶσαν οὕτω πολυτίμους θησαυρούς.

Σήμερον πολλοὶ τῶν ἱερῶν ναῶν ὡς πρὸς τὸ ἀρχιτεκτονικὸν σχέδιον καὶ τὰς τοιχογραφίας δὲν εἶναι οἷοι ἔπρεπεν, ἐν ᾧ ἄφθονα εἶναι παρ' ἡμῖν τὰ ὡραῖα ἀρχιτεκτονικὰ Βυζαντινὰ πρότυπα καὶ κάλλισται αἱ Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι. Τούτου ἕνεκα ἡ Ἑταιρεία ἀποβλέπουσα εἰς τὴν ἐξύψωσιν καὶ τῆς τέχνης, ἀλλὰ καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος τῶν ἐκκλησιαζομένων καὶ ἐνισχύουσα τὰς προσπαθείας τοῦ Συνδέσμου Ἑλλήνων καλλιτεχνῶν, ἀνέπτυξεν ἐγγράφως καὶ προφορικῶς πρὸς τοὺς Ἁρμοδίους τὰς ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου γνώμας της, εὐχαρίστως δὲ βλέπει ὅτι ἤρχισαν ἤδη λαμβανόμενα τὰ κατάλληλα μέτρα.

Τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον ἐπεκτεῖνον τὸν κύκλον τῶν ἐπιστημονικῶν του σχέσεων εἶχε τὴν τιμὴν νὰ συγκαταριθμήσῃ μεταξὺ τῶν ἐπιτίμων μελῶν του ἐννέα διακεκριμένους ἐπιστήμονας εἰς διάφορα ἀνήκοντας ἔθνη. Λυπηρὸν μόνον εἶναι ὅτι ἐκ τοῦ κύκλου τῶν ἐπιτίμων ἑταίρων ἐξέλιπεν ὁ ἀοίδιμος Ed. Kurtz, ὅστις τόσον ἠγάπησε καὶ τόσον εὐδοκίμως ἠρεύνησε τὸν Βυζαντινὸν κόσμον.

Ἡ ἡμετέρα Ἑταιρεία προσκληθεῖσα ἵνα μετάσχῃ τοῦ ἐν Μιλάνῳ δεκάτου τετάρτου διεθνοῦς συνεδρίου στενογραφίας ἐδήλωσε συμμετοχὴν εἰς αὐτὸ διὰ τοῦ Συμβούλου της κ. Σοφ. Χουδαβερδόγλου.

Τὸ ἡμέτερον σωματεῖον μόλις ἐπληροφορήθη ὅτι ἐκ τοῦ θρόνου τοῦ Χρυσοστόμου ἀπηλάθη ὑπὸ τῶν Τούρκων ὁ Παναγιώτατος Πατριάρχης Κωνσταντῖνος Ζ', ἡ κορυφὴ τῆς ὀρθοδοξίας καὶ ἀντιπρόσωπος τῶν παραδόσεων τοῦ Βυζαντινοῦ κόσμου, διεμαρτυρήθη ἐντόνως πρὸς τοὺς διανοουμένους καὶ τὰ ἐπιστημονικὰ σωματεῖα τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου.

Ἡ βιβλιοθήκη τῆς Ἑταιρείας, κατόπιν σχετικῆς ἐκκλήσεως μας, ἐπλουτίσθη σημαντικῶς, δὲν ἀμφιβάλλομεν δ' ὅτι οἱ τόμοι της διαρκῶς θὰ πολλαπλασιάζωνται, χάρις εἰς τὸ ὑπὸ τῶν μελῶν ἐπιδεικνυόμενον ἐνδιαφέρον.

Ἐπ' ἐσχάτων παρατηρεῖται εὐτυχῶς παρ' ἡμῖν τάσις πρὸς μίμησιν τοῦ Βυζαντινοῦ κόσμου καὶ ἐν ἄλλοις καὶ ἐν τῇ κατασκευῇ καὶ ἐπιπλώσει οἰκιῶν κατὰ τὸν Βυζαντινὸν τρόπον. Ἡ Ἑταιρεία θεωρεῖ ἑαυτὴν εὐτυχῆ, διότι καὶ τὴν τάσιν ταύτην προκαλεῖ καὶ ὑποβοηθεῖ παρέχουσα τὰ ἀναγκαῖα στοιχεῖα εἰς τοὺς ἑταίρους της καὶ πάντα ζητοῦντα τὴν γνώμην καὶ ἐπέμβασίν της.

Τὰ οἰκονομικὰ τῆς Ἑταιρείας εὐτυχῶς ἐξασφαλίζονται καὶ προάγονται, ὡς δεικνύει ὁ κατωτέρω πίναξ, οὗτινος τὰ ποσὰ ἐξελεγχθέντα ὑπὸ τῶν κ.κ. *Κ. Καρζῆ, Γ. Μανσόλα* καὶ *Αἰμιλ. Τσοκοπούλλου* εὑρέθησαν ἐν πληρεστάτῃ τάξει.

Ὁ Γραμματεὺς
ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

Ὁ Πρόεδρος
ΠΑΝΑΓ. Δ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΛΟΣ

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Γενικὸς Ἰσολογισμός: 1 Ἰανουαρίου = 31 Δεκεμβρίου 1925

Ἔσοδα			
Ὑπόλοιπον παρελθόντος ἔτους	Δρχ.	5.720	95
Τακτικαὶ συνδρομαὶ Ἑταίρων	»	8 025	—
Ἔκτακτοι εἰσφοραὶ	»	33.000	—
Κέρδος ἐξ ἐκδρομῆς Μυστρᾶ	»	3.514	20
Ἀναλήψεις ἀπὸ Ἐθνικὴν Τράπεζαν . .	»	18 146	50
Εἰσπράξεις ἐκ πωλήσεως Α' τόμου τῆς Ἐπετηρίδος.	»	13.897	—
Τόκοι	»	298	70
	Δρχ.	82.602	35

Ἔξοδα			
Ἔξοδα ἐκτυπώσεως Β' τόμ. «Ἐπετηρίδος»	Δρχ.	51.233	20
Τυπωτικὰ ἐγκυκλίων, προσκλήσεων κλπ. .	»	2.000	—
Καλλιγράφησις διπλωμάτων Ἑταίρων .	»	378	—
Διαλέξεις καὶ Ἀνακοινώσεις, ἤτοι ἐνοίκια αἰθούσης Παρνασσοῦ, προβολαὶ εἰκόνων, ἀμοιβαὶ κλητήρων κλπ. .	»	2.485	—
Μισθοὶ καὶ ποσοστὰ εἰσπράξεων . . .	»	3 482	
Καταθέσεις εἰς Ἐθνικὴν Τράπεζαν . . .	»	13 298	70
Ἔξοδα γραφείου	»	2.600	—
Διάφορα ἔξοδα	»	975	—
Ὑπόλοιπον ἐν τῷ ταμείῳ	»	6.150	45
	Δρχ.	82.602	35

(Παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ)
Ὑπόλοιπον εἰς πίστιν τῆς Ἑταιρείας δρ. 2,212.65
20 Ὁμολογίαι α' ἀναγκαστικοῦ δανείου
ἤτοι: 5 ὑπ' ἀρ. Δ' 441.526=30
15 » ΙΑ' 516.931=45
20

ΙΔΡΥΤΑΙ

ΑΜΠΟΤ Ε. ΒΟΛΙΔΗΣ Θ. ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ Ι. ΔΑΡΑΛΕΞΗΣ Χ. ΔΗΛΗΓΙΑΝΝΗΣ Μ. ΖΕΡΒΟΣ Ι. ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΕΥΓΕΝΙΑ ΗΛΙΑΔΟΥ ΕΥΦΗ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ ΣΠ. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ ΕΥΑΓΓ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Π. Δ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Ν. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ ΤΟΥΛΑ ΚΟΥΚΟΥΛΕ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ Φ. ΛΑΜΠΙΚΗΣ Β. ΛΟΥΚΙΔΗΣ Γ. ΜΑΘΙΟΠΟΥΛΟΣ Π. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ ΓΡ. Ο ΑΘΗΝΩΝ ΜΕΛΕΤΙΟΣ ΜΕΤΑΞΑΚΙΣ † ΠΑΠΑΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Κ. † ΣΑΡΟΓΛΟΥΣ Π. ΣΙΜΩΝΙΔΗΣ Β. ΣΚΟΥΓΑΡΗ ΝΕΛΛΗ ΤΙΠΑΛΔΟΣ Γ. Ε. † ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΣ Γ.

ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ
ΤΟ ΑΘΗΝΗΣΙ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
ΑΚΙΛΟΓΛΟΥΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ
ΑΜΠΟΤ ΕΥΓΕΝΙΑ
ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΝ ΤΑΜΕΙΟΝ
ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΚΑΜΠΑΝΗΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ
ΚΟΡΚΟΔΕΙΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
ΛΑΪΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ
ΛΑΜΠΙΚΗ ΣΟΦΙΑ
ΛΑΜΠΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ
ΛΙΑΝΑΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ
ΛΟΒΕΡΔΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ
ΝΟΜΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ
ΟΙΚΙΑΔΗΣ ΜΙΧ.
ΠΑΓΓΕΙΟΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΠΟΥΡΗΣ ΜΙΛΤ.
ΡΟΥΣΣΟΣ ΝΙΚΗΤΑΣ
ΤΡΑΠΕΖΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΧΩΡΕΜΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ

ΔΩΡΗΤΑ

ΓΕΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ
ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ
ΘΕΟΔΩΡΑΚΑΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΙΓΓΛΕΣΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
ΚΑΜΠΕΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
ΚΑΡΑΜΑΝΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
Π. ΚΙΤΙΟΥ ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΜΥΛΩΝΑΣ
ΚΥΤΙΚΑΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ

ΤΟ ΠΡΩΤΟΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΠΡΟΕΔΡΟΣ

† Η. Α. Σ. Ο ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΑΘΗΝΩΝ ΜΕΛΕΤΙΟΣ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΙ

Ι. Μ. ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΛΟΣ

Γ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ

ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

ΤΑΜΙΑΣ

ΓΕΩΡΓ. Ε. ΤΙΠΑΛΔΟΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

ΙΩ. ΖΕΡΒΟΣ ΣΠ. ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΛΟΣ ΑΙΜΙΛΙΑ ΚΑΛΛΙΓΑ ΝΙΚ. Δ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΛΟΣ ΠΑΝ. Δ. ΚΑΛΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΛΟΣ ΑΡ. ΚΟΥΖΗΣ ΑΡΧΙΜ. ΧΡΥΣ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ Κ. Ν. ΡΑΔΟΣ ΓΕΩΡΓ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ

ΤΟ ΝΥΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ

ΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΠΑΝ. Δ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΛΟΣ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΙ

Ι. Μ. ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ ΚΩΝΣΤ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ

Γ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ

ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

ΤΑΜΙΑΣ

ΓΕΩΡΓ. Ε. ΤΙΠΑΛΔΟΣ

ΕΦΟΡΟΣ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ

ΘΕΜ. ΒΟΛΙΔΗΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

ΣΠ. ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΛΟΣ ΑΡ. ΚΟΥΖΗΣ ΒΑΣ. ΛΑΜΠΙΚΗΣ ΑΝΑΣΤ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ ΑΝΔΡ. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΛΟΣ ΓΕΩΡ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ ΑΛΦΡ. ΤΣΑΚΙΡΗΣ ΓΕΩΡ. ΥΠΕΡΙΔΗΣ ΣΟΦ. ΧΟΥΔΑΒΕΡΔΟΓΛΟΥΣ

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΕΛΗ

ΕΠΙΤΙΜΑ

ANASTASSIEVIČ DRAG.
BANESCU N.
ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΛ.
BRECCIA EV.
BRÉHIER L.
BROUWER FRANC. D. SIMONE
BURY J. B.
CADAFALCH J. P.
COLLINET P.
DAWKINS R. M.
DELEHAYE HIPPOL.
DIEHL CH.
EBERSOLT J.
GERLAND E.
GRÉGOIRE H.
JERPHANION GUIL. DE
HEISENBERG A.
HESSELING D.
† KURTZ ED.
† Α. Σ. ΜΑΜΕΛΗΣ ΔΩΡΟΘΕΟΣ
MERCATI SIL.
MERTEN ER.
Α. Θ. Π. ΜΕΤΑΞΑΚΙΣ ΜΕΛΕΤΙΟΣ
MILLER W.
MILLET G.
MURATI FR.
PALMIERI AUR.
PAVOLINI PAOLO
PERNOT H.
ΡΟΥΣΣΟΣ ΔΗΜ.
SCHLUMBERGER G.
STRZYGOWSKI JOS.
Α. Υ. TAFARI MAKONEN
TAFRALI OR.
USPENSKIJ F.

ΤΑΚΤΙΚΑ

Ἀγαπητὸς Σπήλ.
Ἀγγελετόπουλλος Π.
Ἀγγελόπουλλος Θεοφ.
Ἀγγελόπουλλος Ἀθάνατος Ἀριστ.
Ἀδαμαντιάδης Βενέδ.
Ἀθανασιάδης Μποδοσάκης
Ἀθηνογένης Ἰ.
Αἰμιλιανίδης Ἀχιλ.
Ainger W. Wigram
Ἀκίλογλους Ἀναστ.
Ἀλεξανδρόπουλλος Ἀλέξ.
Ἀλεξιάδης Ἀλέξανδρ.
Ἀλεξιάδης Ἰ.
Ἀλεξιάδου Κλειὼ
Ἄμαντος Κ.
Ἄμποτ Εὐγενία
Ἀναγνωστόπουλλος Γ.
Ἀναστασόπουλλος Κ.
Ἁπαλοδῆμος Γ.
Ἀποστολάκι Ἄν.
Ἀποστολάκις Κ.
Ἀποστολίδης Γ.
Ἀρβανιτάκις Γ.
Ἀργυρόπουλλος Περ.
Ἀργυροπούλλου Μ.
Ἀσκητόπουλλος Γ.

'Ασπρογέρακας Ν.
Βαλάκις Π.
Βαλλέττας Γ.
Baligand Alb. v.
Βαρδάκις Σπ.
Βάρδας 'Ι.
Βαρουξάκι Αἰκ.
Βασιλειάδης Β
Βαφιάδης Στέφ.
Βέης Ν.
Βέλλης 'Ι.
Βελιανίτης Θωμ.
Βελισσαρίου 'Ι.
Βενιζέλος Κυρ.
Βερναρδάκις Κ.
Βλάχος 'Ασημ.
Βογιατζίδης Ι.
Βολανάκις Δ.
Βολανάκις Μαν.
Βολονάκις Μιχ.
Βορνόζης Ζάχ.
Βρυζάκις 'Αθ.
Γαζῆς 'Αντ.
Γαλανόπουλλος Μελέτ.
Γεννηματᾶ 'Ελ.
Γεννηματᾶς Θεόδ.
Γερακάρης 'Ι.
Γεωργιάδης 'Αριστείδ.
Γεωργιάδης Γ.
Γιαννηκώστα Στέλ.
Γιαννόπουλλος Ν.
Γιαννακοπούλλου 'Αλεξ.
Γιατράκου Παϊσία
Γιοτσαλίτου Καλ.
Γκιόκας Κυρ.
Γουδῆς Ν.
Δαβόπουλλος Ι.
Δαλαμάγκας Κ
Δασκαλάκις 'Αποστ.
Δὲ Βιάζης Σπυρ
Δεληγιάννης Π.
Δένδιας Μ.
Δεσμίνης Δημοσθ.
Δευτεραῖος Μαρῖν.
Δζανίδης Στέφ.
Δημάρατος 'Ι.
Δημητρακάκις Στέλ.
Δήμου Κ.
Διαμαντόπουλλος 'Αδ.
Διαμαντόπουλλος Διον.
Διαμαντοπούλλου Μ.
Δοανίδης 'Ι.
Δοξαρᾶς Εἰρην.
Δούκα 'Αγγελ.
Δούνιας Θεοδ.
† Δραγούμης Κ.
Δραγούμης Φίλ.
Δρακόπουλλος Γ.
Ἐλεόπουλλος Νικηφ.
Ἐλεοπούλλου Καλλιρ.
'Ελευθεριάδης Ν.
'Ελευθεριάδου 'Αριάδ.
'Ελευθερουδάκι 'Ελ.
'Ελευθερουδάκις Κ.
'Ελευθερουδάκις Μιχ.
'Εμπεδοκλῆς Γρ.
'Εμπειρίκος Γ.
'Εμπειρίκος Γ. Μ.
'Εμπειρίκος Κ.
'Εμπειρίκος Λεων. Μ.

Ἐμπειρίκος Σταμ.
'Εμπειρίκου 'Ελ.
'Εξηντάρης Γ.
Εὐαγγελίδου Μ.
Ζαλοκώστας Κ.
Ζαλοκώστας Χρῖστ.
Ζαμπίδης 'Ιωακ.
Ζάχος 'Αριστοτ.
Ζέγγελη Καίτη
Ζέη Μαριέττα
Ζέπος Δ.
Ζερβουδάκι Χρυσ.
Ζουμπουλίδης Ν.
Ζυγομαλᾶς 'Ι.
Ζωγράφος Π.
Ζωγράφου Εὐγ.
Ζώης Α.
'Ηλιάσκος 'Ι.
'Ησαΐας Γ.
Θάνος Δ.
Θεοδωρακάκος Γ.
Θεοδοσιάδης Παν.
Θεοφανίδης 'Ι.
Θεοφίλης 'Ι.
Θεοφιλοπούλλου Εὐρυδ.
'Ιγγλέσης 'Ι.
'Ιγγλέσης Σωτ.
'Ιζαηλὼφ Μίνα
'Ιωαννίδου Χρυσάνθη
Καβαφάκις Διομ.
Καβαφάκις Χριστ.
Καζάζη Μ.
Κακριδῆς 'Ι.
Καλαποθάκις Δ.
Καλβοκορέσης Δ.
Καλβοκορέσης Λεων.
Καλιτσουνάκις 'Ι.
Καλλιγᾶ Αἰμ.
Καλλιγᾶς Παῦλ.
Καλογερόπουλλος Δ.
Καλογερόπουλλος Διον.
Καλογερόπουλλος Ν.
Καλογεροπούλλου 'Αγνὴ
Καλογεροπούλλου Τούλα
Καλομενόπουλλος Νικόστρ.
Καλτσέτης 'Αχιλ.
Καλύβας Δ.
Καλυβίτης Δ.
Καλυβίτης Κοσμᾶς
Καμπανάκις Πάτρ.
Καμπάνης Λεων.
Καμπᾶς Ν.
Καμπᾶς Σιμ.
Καμπέρος Δ.
Κανδρῆς Εὐθ.
Καναρέλη Νίτσα
Κανέτσιος Γ.
Καντώρου Μίγκα
Καπερώνης Ν
Καραμαλίκης Ριχ.
Καραμάνος Δ.
Καρανικόλας Πάνος
Καργιωτάκις Ν.
Καρζῆς Κ.
Καροῦζος Χρῖστ.
Καταλᾶνος Ν
Κατσαντώνης 'Ηλ.
Κεραμόπουλλος 'Αντ.
Κοϊμζόγλου Ραλλοῦ
Κοκίδης Ν.

Κοκόλης Κ.
Κοκόλης Σπυρ.
Κολλινιάτης Ἠλ.
Κολλυβᾶ Θάλ.
Κολλυβᾶς Ν.
Κολοκοτρώνης Β.
Κομιανὸς Παν.
Κοντογιάννης Π
Κόντογλους Φώτ
Κορκόδειλος Δ
Κορομηλᾶς Γ.
Κοσμετᾶτος Κοσμᾶς Φωκᾶς
Κοσμοπούλλου Σοφ.
Κοτζιᾶς Ν.
Κονϊμουτσόπουλλος Δ.
Κουκουλᾶς Γ.
Κουκουλὲ Ἀναστ.
Κουκουλὲ Μ.
Κουτρέλης Π.
Κουφᾶδος Κ.
Κουφὸς Δ.
Κοφινᾶς Γ.
Κρητικὸς Εὐάγ.
Κρητικὸς Ν.
Κριεζῆς Ἀνδρ.
Κτενᾶς Χριστόφ.
Κυριακίδης Ἀριστ
Κύρου Ἀλέξ.
Κύτικαξ Διον
Κυπαρίσση Κλεοπ.
Κωνσταντινίδης Μιχ.
Κωνσταντινίδης Πέτρος
Λαζαρῆς Θεόδ.
Λαμπίκη Σοφ.
Λαμπρίδης Γ.

Λαχανᾶς Β.
Λεονάρδος Ἀθ
Λιάμπεης Χαρίλ
Λιανᾶς Ζαχ.
Λιώκης Λεων.
Λοβέρδος Διον.
Λοβέρδος Σπυρ.
Λογοθέτης Κ.
Λουζέας Β.
Λυμπερόπουλλος Ν.
Μαζαράκις Ἀλ.
Μαζαράκις Κ.
Μαθιόπουλλος Π.
Μακαρόνας Γ.
Μακράκις Ἰ.
Μαλλούχου Σοφ
Μαμουνᾶ Εἰρ.
Μανουσάκις Μαν.
Μανούσης Ἀντ.
† Μανσόλα Ἐλισ.
Μανσόλας Γ.
Μανσόλας Κ.
Μαργαρίτης Ἰ.
Μαρινάκι Αἰκ.
Μαρούλη Μ.
Μαρκέττου Σταυρ.
Μεγαλίδης Παν.
Μέκιος Κ.
Μελίδης Ἀπόστ.
Μικρουλάκις Γ.
Μιστριώτου Ἀριάδ.
Μιταυτσῆ Φανὴ
Μιχαηλίδης Μιχ.
Μιχαλόπουλλος Δ.
Μιχόπουλλος Εὐστ.

Μούργελα Ζίνα
Μούργελας Ἰ.
Μουργόπουλλος Δ.
Μομφερράτου Χαρ.
Μουσαῖος Β.
Μουσούρης Σπυρ.
Μουστάκας Διον.
Μπαλᾶνος Δ.
Μπελλένης Παρίσης
Μπενάκις Ἀλ.
Μπενάκις Ἀντ.
Μπενάκις Ἐμμ.
Μπίτζιος Κ.
Μπίτσου Εὐτ.
Μπότσαρης Δ. Τ. Νότη
Μπουκλᾶκος Κυρ.
Μπρούμης Ν.
Μυλωνᾶκος Ἀντ.
Α.Π. Μυλωνᾶς Νικόδ.
Μυρογιάννης Γ
Μυταράκι Τζέν
Μυταράκι Μπεμ.
Νίδερ Κ.
Νικολόπουλλος Ἰ.
Νικολοπούλλου Ἀριάδνη
Νομικὸς Χριστόφ.
Νώτας Γρ.
Ξανθουδίδης Στέφ.
Ξενόπουλλος Γρ.
Ξενόπουλλος Στέφ.
Ξύνδα Ἐλ.
Οἰκιάδης Μιχ.
Οἰκονομίδης Κ.
Οἰκονομίδης Λεων.
Οἰκονομόπουλλος Β.

Οἰκονόμου Γ.
Οἰκονόμου Λυσίμ.
Οἰκονόμου Ν.
Οἰκονόμου Παν.
Ὀκταποδᾶς Κ.
Παλαιολόγος Γαλην.
Παλιεράκις Ἰ.
Πάλλης Ἀλέξ.
Πάλλης Ἀριστείδης
Παντελίδης Χρῖστος
Παπαγεωργιάδης Γρ.
Παπαγεωργίου Κούλα
Παπαγρηγοριάδης Σάβ.
Παπαδάκις Κ.
Παπαδόγιαννης Γ
Παπαδόπουλλος Ἀνδρ.
Παπαδόπουλλος Ἀνθ.
Μ.Α. Παπαδόπουλλος Χρυσ.
Παπαθεολόγου Στέρ.
Παπακωνσταντίνου Νικήτ.
Παπαλουκᾶς Σπυρ.
Παπαμήτρου Λίτσα
Παπανικολάου Σπυρ.
Παπανικολόπουλλος Διον.
Παπαπάνος Κ.
Παπαφωτεινοῦ Λιλὴ
Παπαχρυσάνθου Χρύσ.
Παραβάντης Γ.
Παράσχος Γ.
Πεζόπουλλος Ἐμμ.
Περάκις Δ.
Πετρίδης Ἰ.
Πετρίδης Παναγ.
Πετροκόκκινος Δ.
Πετυχάκι Χαρὰ

Πλακίδης Σταῦρ.
Πολάκις Παρθέν.
Πολυμενάκου Μ
Πολυχρονιάδης Κ.
Ποντικᾶκος Γ.
Πουλίτσας Παναγ.
Πουρῆς Μιλτ
Πουρναρᾶς Παναγ
Πράτσικας Ν.
Ptaszynski Stanislas
Ράδος Κ
Ράδου Ρόζα
Ραζῆς Β
Ράϊχμανν Ματθ.
Ράλλης Κ.
Ράλλης Μικὲς
Ρέντης Κ
Ροδίου Αἰκ.
Ροντήρη Φλώρα
Ρουμπὲν Ἰάκ.
Ρούφου Σοφία
Ροῦσσος Νικήτ.
Ρωμαῖος Κ.
Ρωμανὸς Κ
Σαγιαξῆς Γ.
Σάγκα Ἑλ.
Σακελλαρίου Ἀνδρ.
Σακελλαρίου Εὐφ.
Σαλιάρης Κ.
Σαλιάρης Χριστόφ.
Σαμουήλη Εὐδ.
Σαραντῆς Μιλτ.
Σαρῆς Ἀλέξ.
Σαρῆς Ἰ.
Σαρῆς Μιλτ

Σάρρος Δ.
Σάσαρη Ρόζα
Σβορῶνος Ἀρσ.
Σγουρίτσας Ἀγησ.
Σεϊζὰν Γ.
Σεμελᾶ Ἀργυρὼ
Σιγάλας Ἀντ.
Σιγοῦρος Μ.
Σίδερης Γ.
Σικελιανοῦ Εὔα
Σκαλιέρης Γ.
Σκλαβενίτης Κ.
Σκόκος Φίλιπ
Σκοπελίτης Ἄγγ.
Σκοπελίτης Στέφ.
Σκούταρη Νέλ.
Slizinscu Alex.
Σμπαρούνης Ἀθαν.
† Σοκόλης Κ.
Σολομωνίδης Σωκρ.
Σοφιανόπουλλος Λεων.
Σοφιανόπουλλος Πάνος
Σοφούλης Θ.
Σπανὸς Γ.
Σπήλιος Κ.
Σταματιάδου Εἰρ.
Σταμούλης Ἀναστ.
Σταρόγιαννης Νικ.
Στελλάκις Ἐλευθ.
Στελλάκις Παν.
Στεφανίδης Β.
Στεφανίδης Μιχ.
Στεφανόπουλλος Δ.
Στεφανόπουλλος Ἰ.
Στεφάνου Εὐάγ.

Στεφάνου Χαρίλ.
Στῆβενς Ἀλφρ.
Στρατηγὸς Ἀναστ.
Στράτης Εὐάγγ.
Στρίγγος Γ.
Συγκελλάκι Αἰκ.
Συκουτρῆς Ἰ.
Σχοινᾶς Γ.
Σχορτσανίτης Ἀρίστ.
Σωμερίτης Εὐστρ.
Σωτηρακόπουλλος Εὐάγ.
Ταρσούλη Ἀθ.
Τατάνης Π.
Τζάρτζανος Ἀχιλ.
Τζελέπης Ἐλ.
Τζελέπης Παναγ.
† Τιπάλδος Μπασιᾶς Ἀθ.
Τορναρίτης Ἰ.
Τράκας Ἰ.
Τράκας Παναγ.
Τραχίλης Ἀθ.
Τραχίλης Στέφ.
Τριφύλλης Ν.
Τσακίρη Μ.
Τσακίρη Σαπφὼ
Τσακμάκις Ἀλκ.
Τσαμαδὸς Δ.
Τσαντίλης Περικ.
Τσάτσος Ἰ.
Τσιμπούκης Ἰ.
Τσοκόπουλλος Αἰμίλ.
Τσοκόπουλλος Β.

† Τσοκόπουλλος Γ.
Τσοποτὸς Δ.
Τσοποτὸς Κ
Φάβης Β.
Φαρακλὸς Ι
Φίλανδρος Κ.
Φλαμπουριάρη Μ
Φλωρίδης Φλῶρ
Φουρίκης Π.
Φραγκίδης Ἀλέξ.
Φρέτσα Ἀγλ
Φωκᾶς Ὀδυσ.
Φωτιάδης Ἀλέξ.
Φωτιάδης Εὐάγ.
Φωτιάδης Περ.
Φωτόπουλλος Δ.
Χατζέας Ἀριστοκλ.
Χατζηδημητρίου Πολύδ.
Χατζηϊωάννου Εὐάγ.
Χατζημιχάλη Ἀγγ.
Χατζημιχάλης Πλάτ.
Χατζηπάνος Πάνος.
Χατζῆς Ἀντ.
Χουρμούζης Κλεάνθ.
Χρηστάκις Ἀγαθ.
Χριστοδούλου Μ.
Χρόνης Χρῖστ.
Χρυσομαλλίδης Χρυσόστ.
Χωρέμη Ἀλεξ.
Ψαρούδας Κ.
Ψυχογυιὸς Θεόδ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

RÉSUMÉ DU VOLUME

Phédon Coucoulès. Précisions sur le chapitre matrimonial chez les Byzantins pp. 3—41.

M. Coucoulès étudie les fiançailles et le mariage populaires des Byzantins exclusivement au point de vue littérature populaire. Ses sources sont les textes du moyen âge et les habitudes du peuple grec moderne.

Etienne Xanthoudidès. pp. 42—49 et planche en zincographie.

Edition de sept plombs byzantins, découverts en Crète. Le plus important et le mieux conservé est celui d' André de Jérusalem archevêque de Crète (Ἀνδρέου Κρήτης Ἱεροσολυμίτου). A l'endroit, image de S. Tite, à l'envers monogramme cruciforme avec ces mots: «Ἀνδρέαν Κρήτης Πρόεδρον Χριστὲ σώζοις». Dans le même article édition de deux plombs Vénitiens découverts en Crète dont l' un appartenait au doge Andréas Contarenus (1368) et l' autre à Antonius Grimanus (1521).

K. Dyovouniotis. Cosma Vestitor, panégyriques inédits sur le transfert des reliques de S. Jean Chrysostome. pp. 50—83.

Le manuscrit 231 de la bibliothèque nationale porte non pas seulement un panégyrique mais cinq sur la translation des reliques de S. Chrysostome. A ce propos l' auteur fait aussi une étude de la vie et des écrits de Cosma Vestitor.

Anthime Papadopoulos. Les Grecs sous les Turcs. pp. 84—106.

La libération du joug des Turcs est dûe non à la tolérance religieuse de ceux-ci mais à ce fait que pour le recrutement de la milice des janissaires, les entreprises industrielles et maritimes, l' administration, les impôts les Turcs passaient souvent par les Grecs.

A. Xyngopoulos. Le relief de l' Episcopi près de Volo. pp. 107—121.

L' auteur fait la description du relief et trouve que ses éléments sont empruntés à l' iconographie ordinaire. L' inscription gravée entre Jésus et la Vierge fait croire que probablement on est là en présence d' une vision du moine Léontios. L' examen attentif des particularités du relief permettrait de le dater de la fin du XII s. Voir aussi p. 320.

N. Bees. Léon Manuel Macros—Calospitès—Chryssoverghis pp. 122—148.

M. N. Bees retrace les aventures de Léon Manuel Macros, évêque de Vella en Epire (1229). Il parle aussi du métropolite de Larissa, surnommé Calospitès (XIIIe s.) et du métropolite de Corinthe, surnommé Chryssoverghis, après 1170.

J. Boyadjidès. La chronique des Météores. Analyse historique et interprétation. Chap. II. Fondation de la skété de Stagon. XII s. pp. 149—182.

M. Boyadjidès fait remonter la fondation de la skété au XII s. Il parle des premiers habitants des petits monastères. Au point de vue topographique l'auteur affirme que la ville de Stagon devait être située près de Kastraki d 'aujourd' hui, au nord de Kalambaka. La surpopulation a fait étendre la ville vers le sud du viex Castro, où se faisait le commerce.

G. Arvanitakis. Symboles chrétiens. Bénédictions de S. Ménas. pp. 183—219.

Examen de toutes les formes de ces petits flacons de terre appelés bénédictions de S. Ménas. L'auter conclut que l'hellénisation du Christianisme en ce qui concerne le symbolisme, est dûe aux Juifs hellénisants d' Alexandrie. Ceci explique la présence chez les chrétiens d'idées et de représentations pharaoniques et juives.

A. Sigalas. pp. 220—226. Anonyme. Vie et éducation de S. Théodore Téron.

M. A. Sigalas publie la première édition de ce texte hagiographique tiré des quatre codex qui le rapportent. L' auteur se propose de fournir par là une petite contribution à la future collection des oeuvres relatives à S. Théodore.

N. J. Yannopoulos. Les monastères byzantins de Démétriade. Seconde partie. Les monuments subsistants. pp. 227—241.

Cet article est la continuation d'un travail paru dans le premier volume de cette revue. De l'église de l' ancien monastère Ὀξείας Ἐπισκέψεως (les photographies ont été procurées par M. Sotiriou) de Makrynitsa il reste quelques sculptures encastrées dans les murs de l'église du petit village, bâti en 1767 sur l'emplacement de l'ancien monastère. L'église S. Nicolas de Portaria conserve aussi quelques fragments provenant du monastère du Prodrome de Néa Pétra. Parmi les monuments postbyzantins. les plus importants se trouvent dans les chapelles des localités susmentionnées.

Georges Sotiriou. La belle église d' Egine. pp. 244—276.

L' auteur étudie la petite basilique à coupole et à nef unique de l' île d'Egine. L' inscription gravée sur l' angle nord la fait dater de 1282. Les peintures sont à peu près toutes conservées. C' est un type mixte d'art byzantin et oriental. L' iconographie a un air archaïque, peu de personnages et sans accessoire pittoresque. On n'y surprend aucun effort pour suivre le mouvement de la renaissance commencée au temps des Paléologues. Nous sommes donc en présence d'une œuvre sortie des mains de moines attachés aux anciennes traditions orientales.

C. Amantos. Observations philologiques sur des écrivains du moyen âge pp. 277—287.

M. Amantos donne divers exemples sur le sens, non signalé dans les dictionnaires, du terme τέως=au moins. Selon lui μαλλωτὰ désigne une espèce de fourrure, μαλλωτάριον une couverture de laine. On ne doit pas lire γραμματίζω, mais γαμματίζω, je courbe. À Chio, au temps des Génois, un tribunal se disait Δικαιᾶτον et non Δικαιότατον. Dans cette étude il est question de la Παναγία Χυμευτή, de l' ἡλιακὸν des maisons du moyenâge, des sens veriés du terme μέση et du verbe σκαμματίζω qui veut dire je lave avec du σκάμμα, sorte de terre glaise.

Anastase Orlando. Les basiliques à coupole d' Athènes. pp. 288—305.

Le plan des anciennes basiliques à coupole d'Athènes est une copie des églises de la Mésopotamie. Leur système de construction nous reporte avant l'an mille, probablement fin du IX

s. Avec des modifications faciles à suivre le type a subsisté jusqu' à la domination turque.

G. Anagnostopoulos. Etude sur l' influence de Venise dans les pays qu' elle occupait jadis. pp. 306—315.

L' influence du dialecte Vénitien sur les dialectes des îles et contrées de la Grèce ne s' est exercée que sur le vocabulaire qui compte de nombreux emprunts vénitiens.

Georges E. Tipaldo. Le Ros—Solimas (Hugues de Sully) des Byzantins et les Rossolimo de Céphalonie. pp. 316—320.

M. Georges Tipaldo, membre du conseil d'administration de notre Société, président de la «Section héraldique» de la «Société d' Histoire et d' Ethnographie» de Grèce, établit, d' après des manuscrits de Céphalonie, que les Rossolimo d' aujourd' hui sont des descendants directs de Hugues de Sully (surnommé Rousseau à cause de ses cheveux roux), chef de l' armée envoyée par Charles I d' Anjou au secours de Nicéphore Comnène, despote de l' Epire, menacé par Michel VIII Paléologue (1280—1281).

Notes pp. 321—329.

Noms inconnus de peintres et autres artistes lus dans des inscriptions sur bois, marbre, immages appartenant à des Eglises postbyzantines de Thessalie, du Péloponnèse, de la Macédoine, des îles et de l' Epire.

Ἐξεδόθη ἐπιμελείᾳ Κ. Δυοβουνιώτου καὶ Φ. Κουκουλέ.